СРЕДОЈЕ УРОШЕВИЋ

ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА

РАТОВАЊЕ И РАТНИЦИ

БОРБЕНИ ПУТ ДРУГЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

СРЕДОЈЕ УРОШЕВИЋ

ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА

— РАТОВАЊЕ И РАТНИЦИ

II ИЗМЕЊЕНО И ДОПУЊЕНО ИЗДАЊЕ

ПОСЛОВНА ПОЛИТИКА
1988.

ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА
— ратовање и ратници —

Издавач:
Новинско-издавачка организација
ПОСЛОВНА ПОЛИХИКА
Београд, Генерала Жданова 78
Тел. 211-428, 644-653

За ***издавача***
Владимир ТРАЈКОВИЋ, директор

Уредио
Миодраг ЖИВКОВИЋ

Рецензентч
Драгослав МУХАПОВИЋ
Милија СТАНИШИЋ

Лектура и коректура
Родољуб ЖИВКОВИЋ
Иванка ЛАЗАРЕВИЋ

Израда скица
Радмила и Драган ЗОРИЋ

Тираж 2000 примерака

Штампа
РО „Сава Михић", Земун, Маршала Тита 46-

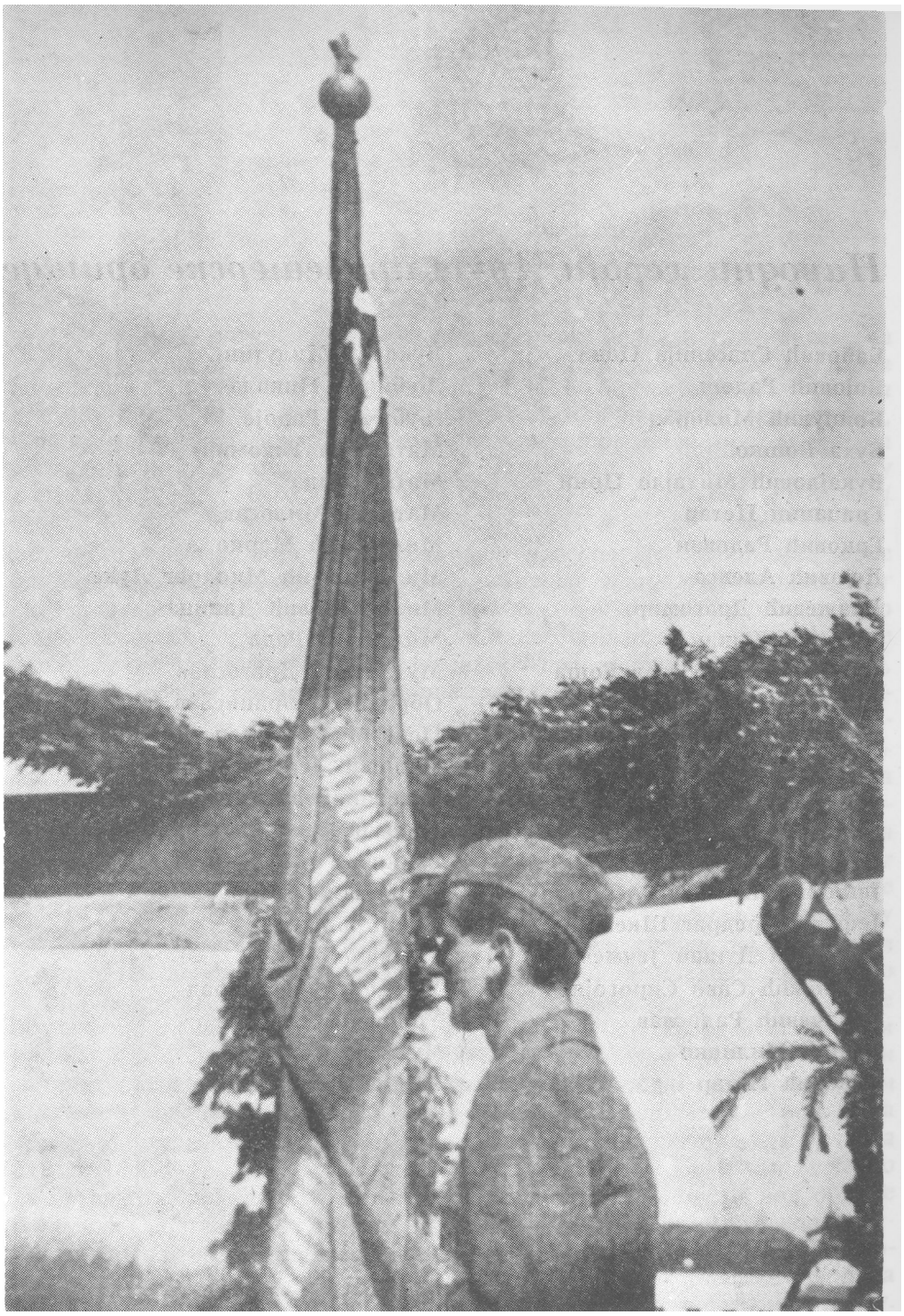

Бригадна пролетерска застава.
Под овим знамењем борци су маршрали, певали, гладовали, /уришали и гинули, ***борећи се за слободу и пр***авду

Народни хероји Друк иролеигерске бригаде*

Бабовић Спасенија Цана
Бојовић Радош
Бонцулић Милорад
Буха Бошко
Вукајловић Михајло Црни
Грачанин Петар
Грковић Радован
Дејовић Алекса
Дражевић Драгомир
Дугалић Душан
Ђорђевић Драгослав Гоша
Ђуракић Радомир
Ђурашиновић Војин Костја
Зевник Винко
Зрилић Ђурађ
Ивановић Милун
Ивановић Петар
Јанићијевић Радисав Бомба
Јефтић Предраг Шкепо
Јечменић Душан Јечменица
Јовановић Саво Сирогојно
Ковачевић Радослав
Кушић Милинко
Лековић Петар
Луковић Милутин
Љубичић Никола
Љубичић Радоје
Матијевић Тихомир
Матић Нада
Матовић Милосав
Милановић Марко
Миловановић Миодраг Луне
Милосављевић Даница
Миљковић Рада
Мутаповић Драгослав
Обрадовић Бранислав Џамбо
Пенезић Слободан Крцун
Поповић Јеврем Јешо
Радовановић Владимир
Радосављевић Радиша Шоша
Ранковић Анђа
Софијанић Ратко
Томић Божидар
Ујевић Мате
Умљеновић Милорад
Урошевић Средоје
Чукић Богољуб
Шишковић Радмила

ПРЕДГОВОР

Истиниту, ратну причу о 2. пролстерској бригади градио сам, са прекидима, једну деценију. Стицајем околности прошло је још пола деценије да се она појави на видело дана. Го време користио сам за проверу рукописа, ради, евентуалне, допуне или измене. Ова; рад сам, у *првом реду, обављао уз несебичну помоћ једног бро]а другова-бораца бригаде који су рукопис читали, а са некима сам го радио кроз усмену размену сећања. И овом приликом захваљу)ем свима на другарској сарадњи.*

Пред вама је моје виђење борбеног и револуционарног пута једне од најславнијих пролетерских бригада нашег народноослободилачког рата и револуције. Као борца те бригаде, моје лично виђење је само једно од хиљаду и више могућих. Као такво оно *је скоро занемарујуће у односу на целину збивања. Мозаик ратних збивања сам, углавном, градио на основу расположиве наше, савезничке и ненри]ателъске документације. Једним делом он* /е *резултат писаних и усмених сећања бораца бригаде, те досадашњих објављених радова из домена ове проблематике. На основу свих тих мени доступних података. тежио сам да цгто објективније и што свестраније реконструишем борбени и револуционарни пут ове пролетерске јединице. Бригада је, као пролетерска јединица, била једна од најактивнијих у току народноослободилачког рата. Од око 1.200 дана, колико* /е *рат трајао, њена активност досеже на око 700 даиа и то* не *узимајући у обзир ону силну активност у оквиру батаљона, чета, водова и десетина. Ретки су били часови одмора њених бораца. Заиста, правог одмора није ни било. Време предаха коришћено јс за: културне, просветне, политичке, партијске, пропагандне, војне обуке и друге активности. Разуме се да нисам био* у *могућности, а ни обавези, да обрађујем сва та збивања од десетине до бригаде.* У *жижи мог интересовања била је бригада са једном инстанцојм више и једном инстанцом ниже. Поред тога давао сам основне податке о правцима кретања, борбеним задацима и дејствима јединица са којима* /е *бригада садејствовала, као* и о *непријатељу пред бригадом,* у*колико сам то успео да истражим. Једини изузетак од овог правила учинио сам код ооради борбених дејстава. Тежио сам да у најсажетијем обиму реконструи шем и обрадим сва борбена дејства где су борци гинули или само проливали своју крв, без обзира да ли је у тој акцији учествовала цела бригада или само десетина. Нека читаоци процене да ли сам био у праву.*

Трудио сам се да, у најкраћим цртама, прикажем богату лепезу разноврсних активности бригаде. Да све те бројне, мање или веће борбене акције, данонoћне маршеве и покрете, разноврстан и разнородан унутрашњи живот, политички рад са народом, и много другог пратим, скоро, из дана у дан. Нисам се упуштао да при томе износим херојство и подвиге појединаца или група, а њих је било, скоро у свакој борби. Ово је посебна тема и њу као такву треба и обрађивати. Уосталом, револуција је колективно дело свих учесника и врло /е незахвално и тешко извлачити појединца или групу из ње. Уколико сам неке и поменуо поименично, то сам учинио да би истакао неке од карактеристика које су поседовали борци бригаде. Тема је захтевала да поименично пратим руководства — штабове оних, које и обрађујем, но, нисам увек успевао да у потпуности пратим све кадровске измене у свим штабовима.

Настојао сам да сваку већу борбену акцију бригаде или батаљона обрадим што детаљније, како би заинтересовани могпи да /е реконструишу и проанализирају ради изучавања искуства које она даје. При овоме треба имати у виду, да као у шаху, тако и у рату не бивају две исте ситуације. Но, то не значи да се поједини елементи тих ситуација не могу и не требају користити као драгоцено искуство. Зато сам, све војно-борбене активности бригаде, пратио на картама-секцијама размера 1 : 100.000, по месту, јединици и времену. Увек када сам био у могућности пратио сам по истим елементима и нспријатеље. Ог>а карта — секција омогућује да се прикажу сви елсмепти нужни за реконструкцију и процену елемената ко]и утичу на одлучивање. Читалац, који поседује поменуте карте, моћи ће сам да се упушта у анализу одлука команди и штабова. У циљу помоћи читаоцу, указивао сам на пеке елементе који су у дотичној борби утицали да се она заврши успешно или неуспешно.

Сви радови ове врсте су само део онога што се збило. Настојао сам да нашу бригаду прикажем у што јачој светлости. Не претендујем на томе да сам је потпуно осветлио. Зато, сваку добронамерну примедбу и помоћ прихватићу са захвалношћу.

Посебну захвалност дугујем Одбору Друге пролетерске бригаде на петогодишњој сарадњи око издавања ове књиге.

Ако сам, бар делимично, успсо да отргнем од заборава не мали учинак Друге пролетерске бригаде у народноослободилачком рату и револуцији, то ћу бити задовољан да сам се бар минимално и скромно одужио свим знаним и незпаним херојима који узидаше себе да би смо ми и следећа поколења живели боље, достојниЈе и радосније.

Аутор

УЗ *НОВО ИЗДАЊЕ*

У првом издању Монографије нисам успео да објавим биографије свих бораца и руководилаца који су били њени чланови. Био сам свестан тог недостатка. Због тога сам одмах приступио на прикупљање имена и осталих података бораца и руководилаца који су били у *редовима бригаде од оснивања па до краја рата. На томе сам, истина повремено, радио више од десет година. Но и поред тако дуготрајног, упорног и стрпљивог рада не претендујем да сам успео да их све прикупим и средим. Сигурно је један мањи број остао необухваћен. Овим све њих молим за опроштај због ненамерног пропуста. Већину њих, око 5.500, објављујем у овој књизи.*

Подаци које сам изнео за сваког борца имају изванредан значај/ *који поткрепљује тврдњу да је Друга пролетерска бригада формирана од бораца који су се повукли* у *Санџак из Шумадије, Западне Србије и Поморавља — од Срба, и да је касније, борећи се широм Југославије, постала бригада свих народа и народности. Ово сазнање недвојбено говори да је народноослободилачки покрет био општејугословенски, без националних, верских и других граница. Да није тако,* зар *би српска пролетерска бригада успела опстати, борити се и попуњавати се, више од две године, изван Србије. Она се* на *тај начин, као Југословенска бригада, борећи се за Југославију, борпла и за слободу и равноправност, у оквиру ње, свога народа. Уосталом, такав је циљ и смисао борбе и осталих јединица НОР-а. С обзиром да скоро и није било чистих националних јединица НОР-а, као што то показују подаци ове бригаде, онда је и логичан закључак о заједничкој борби за Југослазију на њеном ратишту.*

Неколико напомена у вези са обрадом и гругшсањем бораца и *њихових биографских података. С обзиром на то да су у првом* издању *објављена само имена бораца који су били* у *строју на дан формирања бригаде, то их у овом издању нисам издвајао. И не само то, морам рећи да што више време пролази од рата све више се бришу разлике бораца* и *старешина у доприносу победи. Сваки је на свом пољу и у свом домену доприносио, тако да се и без једних и без других не може. Много им је више заједничког, узајамног и повезаног, те их ради тога нисам делио* и *посебно означавао. Све припаднике бригаде сам ради разбијања монотоније у набрајању, а што чвршћег уклапања у текстуелни и временски период поделио у три дела. Природно, у засебном делу су сви погинули. Гинуло се од првог до последњег дана* рата, те /е и *биланс*

ф

свођен на његовом крају, па због тога нисам њих могао ставити на по четку књиге на почасно место, већ на крају. Све у свему смрт јс оно последње што долази иза живота. Из наведених разлога преживеле сам поделио у два дела: на оне ко/и су *ступили у бригаду 1942—1943. године закључно и 1944. године до краја рата. Одмах да напоменем да оваква подела није и подела на оне са већим и мањим доприносом НОП или на добровол>це и мобилисане. Ово због тога што за многе учешће у бригади није и читав допринос НОБ-у, као што је добровољаца и мобилисаних било у току читавог рата. Поред изнетих, основни разлог овакве поделе* /е *да борце у тексту приближим борбама које су водили. Иако сам преко борачких организација и појединаца проверавао учешће пријављених за припадност бригади, нису искључени поједини пропусти у том смислу. Но то* и *нема великог значаја с обзиром да об]ављено име у књизи никоме не можс послужити као званични доказ за било коју сврху. Свака спремност и учешће ма и у једној борбеној акцији бригаде, где се лила или се могла пролити крв, па и живот изгубити —* /е *за високо поштовање. То ми]е био једино могућ критериј* за у*ношење у списак припадника бригаде. Ако* /е *међу више хиљада и било поје динаца злонамерних* и *убачених, они су зато одговарали, али су* били *припадници бригаде. За такве не знам и нећу да знам јер то ми и* ни/е био *задатак. Због тога нека се нико не узнемирава ако случатно и таквог пронађе међу нама. Ми се са њим не поносимо, али писмо ни постиђени ни окаљани.*

Поред изнетог и текстуелно /е *обогаћено ово издање. Посебно истичем да сам целовитије и документованије, уз критичке примедбе. обрадио повлачење јединица из Србије 1941. године. Док сам у првом издању приказао одреде из којих су се повукли борци који су ушли у састав бригаде, у овом делу сам дао, поред тога, сиптезу догађаја из које се види како и зашто* /е *дошло до појединачног и групног а не организованог, по јединицама, повлачења. Том питању посветио сам цело прво поглавље. Значајније је допуњено учешће бригаде* у *Београдској операцији. Посебно* /е *детаљније хронолошки обрађена њена попуна. Долазак већег броја другарица изазвао је и неке нове појаве у бригади. Како* /е *на њих реаговао Штаб бригаде а како на кадровске проблеме. Ово су само неке допуне, међу многим другим, које су уткане у текст обогативши га и учинивши га читљивијим.*

Дошавши до нових података, био сам у могућности да документованије и опширније обрадим питање командовања. Овом питању, још од првих дана устанка, није посвећивана. одговарајућа пажња, те се исто појављује као проблем. У циљу што бољег и *ефикаснијег командовања јединицама Врховни штаб тај недостатак покушава да реши делегирањем својих чланова у поједине штабове и команде. Они су, будући да су били чланови Врховног штаба, а неки и Политбироа КПЈ, имали у придатим штабовима неограничена војна и политичка овлашћења. Тако* /е *бригада, још пре званичног проглашења* у *бригаду, добила званичног представника, члана Врховног штаба и члана Политбироа КПЈ Милована Ђиласа. Иако се већ знало за Ђиласову неподобност самосталног коришћења овлашћења, он је и даље слат због благонаклоног става према њему!? Тако ће он још од првих корака међу пролетерима показати неспособност сарадње и самосталног одлучивања. И што* /е *нај-*

чудније, он је у својим застрањивањима ишао дотле да ни/е *поиповао ни директиве Врховног штаба. Следећи тај свој став потпуне слободе у одлучивању, доносио је често одлуке супротнс мишљењу појединих* или *пак и свих чланова штаба. Тако је он снагом свога овлашћења и ауторитета успевао да наметне своју, врло често, и нецелисходну одлуку. После неуспеха своје одлуке, док дотични штаб прима на себе одго ворност и не помишља* да *сваљује кривицу на Ђиласа, он пред Врховним Штабом покушава да оправда своје промашаје у одлучивању блаћењем бригаде и њеног штаба. Због таквог његовог става а ради исто ријске истине био сам нриморан да опширније цитирам* /едан *његов извештај Врховном штабу. Симптоматично је да је тај врло опширни, извештај Ђилас писао руком, и поред тога што је постојала писаћа машина у Штаду бригаде. Када се сви извсштаји сложе, закључак сс сам по себи намеће. Главни кривац* /е *доносилац одлуке. Ако она, због не реалне Ђиласове процене, не одговара ситуацији, онда ни спроводилац--извршитељ* те *одлуке — бригада, није одговорна за пораз.* У *рату јс најгора варијанта која унапред води у неуспех.*

Осећам посебну обавезу да се топло захвалим великом броју општинских организација Савеза бораца из свих крајева Ју^ославије на другарској сарадњи у прикупљању података за припаднике бригаде. Исто тако дугујем велику захвалност низу појединаца који нису жалили *труда у трагању да би сакупили податке о што већем броју припадника бригаде. Њих је било толико да се не усуђујем да их појединачно по мињем иако су то заслужили, али нико поменут — нико заборављен.*

Аутор

I ФОРМИРАЊЕ ДРУГЕ СРПСКЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

ЗАШТО ЈЕ ИАЛА СЛОБОДНА ТЕРИТОРИЈА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

У време када је Хитлерова Немачка била на врхунцу своје војничке моћи 1941. године, под руководством КПЈ разбуктао се оружани устанак у Југославији. Нарочито велики замах имао је устанак у Србији. У Шумадији и Западној Србији партизански покрет се до те мере развио да Немцима на овој територији постаје толико вруће да им је претила опасност за посадне јединице. Места за немачку узбуну и забринутост било је на претек. Ово нарочито због тога што су посадне јединице биле малобројне и неспособне да очувају поседнуте гарнизоне, а нарочито територију ван њих.

Пропао је и покушај брзог окупљања и организовања квислиншких снага свих боја, који би им бар привремено надокнадио недостатак оперативних јединица. Чак им ни бесомучна антикомунистичка пропаганда није помогла да бар успоре нарастање устанка.

Тежак положај окупатора не остаје незапажен од стране Главног штаба НОПОЈ, који у томе сагледава своју шансу и доноси неколико одлука од стратегијског значаја за даљи развој устанка у Југославији

Прво, издаје директиву свим партизанским одредима да од обичних диверзија прећу у оружане нападе већих размера. Поред рушења комуникација, уништавања општинских архива и заседа, треба нападати и ослобађати већа насеља и градове.

Друго, на бази свестране процене ситуације, доноси правилну одлуку да повезивањем мањих оаза слободне територије уз ослобађање и градова ослободи и већу територију.

И треће, да та слободна територија буде у Западној Србији, где је и гранична линија између окупаторских снага као најслабија тачка у одбранбеном окупационом систему Немачке и Италије. И најзад, са те територије моћи ће се најбоље руководити Устанком у целој земљи.

На простору у захвату река: Дрине, Саве, Дунава и В. Мораве, а са југа масива Копаоника, Голије и Златибора дејствовало је 12 партизанских одреда. После добијања најновијих инструкција у одредима су формиране нове чете и кренуло се у веће и замашније акције. Посебно велику и успешну борбену активност развијају Бањевски и Мач-

вански (касније преименован у Подрињски) одред. Немачка посада у Шапцу била је угрожена, а у Ваљеву блокирана.

Сви покушаји Немаца да се ослободе притиска не доносе жељене резултате, већ напротив у жестоким окршајима са партизанским јединицама трпе велике губитке у људству и техници. На територију ових одреда, у задњи час, немачка команда успева да са осталих фронтова (Француске и Грчке) пребаци две оперативне јединице — 125 пук и 342 пд. Првобитно немачки окупатор је рачунао да се са овим појачањем, уз помоћ делова 704, 714 и 717 посадне дивизије, најкрЕавије обрачуна са устаницима на поменутој територији. За овај, а и касније подухвате Хитлер је издао специјална овлашћења јединицама. То су биле казнене експедиције са циљем истребљења српског народа. У току октобра и новембра низом операција у Мачви, Посавини и делу Шумадије, Немци, сада већ уз знатну помоћ наоружаних јединица издајника Недића, Љотића и Косте Пећанца, усиевају да колико толико стабилизују ситуацију у Мачви и околини Београда до Рудника. За остали део, у жестоким борбама, снаге су им биле истрошене и недовољне.

У исто време док партизански одреди, у северном делу иоменуте територије, воде успешне борбе, везујући за себе непријатељске оперативне јединице, у јужном делу, углавном, Ужички и Чачански партизански одред, у току септембра, нарастају у знатну оружану снагу. У офанзивном налету протерују из свих среских насеља Недићеву пољску стражу — жандарме. Ни немачки испади не могу да им помогну, јер се и они сами осећају угрожени у својим гарнизонима. Ослобађањем околних места партизанске јединице постепено стежу обруч око главних немачких гарнизона: Ужица, Пожеге, Чачка и Горњег Милановца.

Притиснута снажном офанзивом партизанских снага Немачка команда ,можда први пут у свом победоносном заносу и зато не без велике горчине, одлучује се на дефанзиву. Ово најбоље потврђују речи немачког команданта 18 корпуса генерала Бемеа: „Дошао сам до тешке одлуке: напустио сам Ужице и Чачак где су скупљене немачке трупе имале јаке губитке и ове сам повукао у Краљево '.[1]) Почевши од 21. септембра када су немачке трупе напустиле Ужице уступивши га четницима, наредних неколико дана, уз жестоке борбе са партизанским јединицама око Ужичке Пожеге, у Овчарско-кабларској клисури и на комуникацији Чачак—Краљево напуштају целу западноморачску долину све до Краљева. Једино им не успева да извуку гарнизон из Горњег Милановца. Овај мали гарнизон опкољен и чврсто блокиран у основној школи, да не би пао у руке партизанских јединица, предао се групи равногорских четника.

Тако се остварила идеја о слободној територији. За немачку команду то је био привремени уступак до довлачења 113 пд. са Источног фронта. Као што је познато, тај временски период није био мали и трајао је пуна два месеца. На слободној територији за то време дешавају се крупне, значајне и за Народноослободилачки покрет неочекиване промене. Пораз Немаца и ослобођење градова, преко ноћи, утиче на наглу плиму устанка. Партизански одреди се, за неколико дана, ду

[1]) *Зборник*, том I, књ. 2, стр. 682.

плирају тако да сада нарастају на преко 15.000 наоружаних бораца са још толиким бројем недовољно или потпуно ненаоружаних позадинских и посадних јединица.

У таквој ситуацији требало је брзо и ефикасно радити. Покрајински комитет Партије за Србију, иако подстицан од ЦК КПЈ да на време напусти Београд, остаје у њему. Активност Главног штаба за Србију није се осећала довољно. Све то утиче да се организациони и кадровски проблеми решавају споро или никако. Новооформљени штабови батаљона и команде чета, споро или никако не добијају пуну формацију. У организационо-формацијском погледу и даље остаје принцип: округ — један партизански одред, срезови уместо чета сада имају батаљон. На тај начин, услед великог броја новоформираних чета било је батаљона са осам и више чета. Чете су често бројале од 150 до 200 бораца. Овим је била отежана могућност успешнијег руковођења и ко мандовања. Због овога разлога штабови и команде, а још непопуњени, нису били у стању, од првог дана па до краја, да држе своје јединице чврсто у рукама. Гедовна је појава, у таквим условима, да се поједине чете шаљу на све стране слободне територије и да њима, често, више командују други, чак до Врховног штаба. Ово је био један од пресудних утицаја у држању јединица и команди у непријатељској офапзиви. Ако би се из тога извлачило искуство, оно би било: да је од раније постојећих партизанских јединица, са извесним ратним искуством, требало формирати оперативне-регуларне јединице — бригаде, приспособљене да се боре и изван своје територије. Ово тим пре што је таквих чета било те им то не би представљало никакву новину. Оне су, код једног слободнијег и ширег прилаза кадровима, могле да их без тешкоћа даду, па чак да се један број издвоји за територијалне јединице које би дејствовале и даље на том принципу. Формирањем оперативних јединица, командовање би себи омогућило потпуну слободу макеврисања јединицама, територијалне јединице би се ослобађале гломазности те би и оне биле чвршће и мобилније.

Пораз Немаца и постојање слободне територије ствара на њој нереално процењивање о брзој победи и скорој слободи. Ствара психозу како ће се та територија само проширивати, а никако изгубити. Све активности су усмерене на њену одбрану и проширење. Све ово, донекле. утиче на тактику партизанског ратовања. Будући да слободна територија има своје границе, а оне магнетском снагом привлаче јединице на њихову фронталну одбрану, што није партизански начин ратовања. Тако, уместо да се слободна територија проширује а и брани дејствима оперативних јединица изван њених граница, проширујући зопу дејства а и размах устанка, јединице се везују на њену, статичну, одбрану што им ускраћује могућност и слободу маневра. То одвлачи партизанске јединице од њиховог најубојитијег оружја од држања иницијативе кроз офанзивне акције. Спутава им маневар исцрпљујући их у борбама око градова. Као да се заборављало да је стриктна и индирекгна блокада натерала Немачке посаде да се повуку из ослобођених градова. Тада долази до обрнутих поступака, већина партизанских одреда је привучена на фронталну одбрану границе слободне територије. Од иарти занског начина ратовања, нехотице се прешло на класичан начин само са партизанским а не регуларним јединицама. У екстази од задовољства

нико не уочава велике опасности које овакви поступци носе у себи. Истина, Врховни штаб је из Ужица упозоравао да: „Још увијек треба тежити партизанском начину ратовања, за разлику од стварања фронтова према непријатељу. . ."[2] То упозорење је узгред ^дато, средином октобра, у виду писменог Упутства јединицама, и не бива на одговарајући начин схваћено, јер је и сам Врховни штаб кршио ово упозорење довлачећи најбоље јединице у одбрану слободне територије.

Успешно створена велика слободна територија и њен унутрашњи револуционарни садржај, као да су „мамили" руководство ка одсудној фронтовској одбрани истих. Полазило се од, нереалне, претпоставке о њеној сталности. Живот и рад се концентришу по већим местима и градовима. Ствара се држава са свим њеним атрибутима. Формирају се команде места и други органи народне власти и разне привредне и друге организације. Ништа се не предузима ни у војном ни у политичком правцу што би упозоравало на могућност губљења слободне територије. Ужице постаје средиште ЦК КПЈ и Врховног штаба. То руководство установком користи, као могућност, да непосредно издаје директиве и усмерава политички рад на ширењу платформе устанка у народу. Свему томе свакако су доприносиле разгранате партијске организације и партијски дневник „Борба".

Војни, пак, део штабова није био тако развијен. Врховни штаб, као и Главни штаб за Србију нису били тако организовани да могу брзо и ефикасно да усмеравају нагло нарастање борбених јединица. У тако нагло измењеној ситуацији многе ствари, по војној линији, почињу се развијати мимо стварних потреба.

Свакако, занемаривању тог аспекта устанка допринела је и појава равногорских четника, који од почетка почињу своју игру калкулисања и дволичњаштва. Требало је много стрпљења, вештине и упорности да се све то разобличи пред народом, а да се у исто време остане на линији јединства свих патриотских снага у борби за национално ослобођење. Јер, док се партизани увелико боре за слободу своје отаџбине, четнички вођа Дража Михајиловић врши замаскирану издају преговарајући преко својих команданата у исто време са Недићем и са партизанима, а нешто касније и са Немцима. Пред народом четници су врло вешто прикривали своје намере, говорећи јавно да су за сарадњу са партизанима, али кроз паролу „још није време" ишли су на руку окупатору. У сваком случају таквом политиком себи су створили простор да дуго перфидно маневришу и машу, према потреби, одговарајућом заставом и код савезника и код окупатора, а и код колебљивих, мање свесних и заосталих елемената у народу, да још није време устанку.

Иако се у партизанским редовима знало да је „сарадња" са четницима на климавим ногама, све док су они били лојални, ту сарадњу требало је гајити и проширивати, учвршћујући национални фронт за ослобођење. Међутим, постављало се питање, с тачке гледишта већег континуитета развитка устанка у Србији, да ли је било опортуно, у моменту када су четничке јединице испаливши први плотун на партизане-

[2]) *Тито*, том 7, стр. 153.

кренуле свесно у братоубилачки рат, не супротставити им се, свим средствима без изузетка.

После, безразложног, прекида сарадње у борби са окупатором и директног оружаног напада на партизанске јединице с циљем разоружања и отимања градова, они се, први пут, пред светом и сопственим народом показују у правој боји, тако да више није било сумње да су они разбијачи јединства у борби против окупатора, а да ради својих мрачних циљева не презају ни против ширења братоубилачке борбе. те их је као такве требало, половином новембра 1941. године, дотући окружене на Равној Гори, не дозволивши им да и даље тактизирају и спашавају се тобожњим преговорима, којих је, до тада, било превише. али са њихове стране прекршених. Ово тим пре што се у окружењу налазио само зликовачки део четничке организације. За ову великодушност Врховног штаба они ће се, само неколико дана после, реванширати тако што ће све своје војне потенцијале ставити Недићу на располагање, а овај ће их заједно са немачким трупама упутити против слободне територије. Тако ојачане Недићеве јединице биће главни ослонац Немцима у хајци при претраживању и разбијању мањих партизанских јединица, као и при хватању појединих партизана и њихових симпатизера.

У међувремену Немцима у Србију стиже најављена 113 дивизија. Она се до 24. новембра прикупила на простору Јагодина (сада Светозарево)—Параћин—Ћуприја—Крушевац. Чишћењем територије северно од линије: Краљево—Рудник—Ваљево—JTозница, доласком са Источног фронта поменуте дивизије, четничком издајом ослободилачке борбе и стављањем на располагање окупатору и великом концентрацијом партизанских сиага и фронталном одбраном слободне територије за Немце су били створени, неочекивано, повољни услови за концентричан напад на део слободне територије у Западној Србији. Партизанске снаге су се тако поставиле да су се могле са релативно мањим снагама обухватити. Тако су се на фронту слободне територије према Краљеву налазили Краљевачки и Копаонички партизански одред. Крагујевачки и Поморавски су држали фронт према Крагујевцу. Рудник су бранили делови Космајског, Посавског и Првог и Другог шумадијског НОП одреда, а локалне борбе око Ваљева и Крупња водили су Подрињски и делови Ваљевског НОП одреда, док је главнина Чачанског, Ужичког и Ваљевског одреда била заузета у разбијању равногорских четника, те је у последњем моменту притекла у помоћ одбрани слободне територије. Овакав распоред партизанских снага омогућавао је непријатељу удар на два основна правца: 25. новембра са 342 дивизијом општим правцем са севера Бањево—Љубовија—Ужице и 27. новембра са 113 дивизијом са истока са полазног положаја Крагујевац—Крал>ево у правцу Чачак—Ужице. Немци су са правца Ваљева отпочели операцију два дана раније него од Крагујевца и Краљева, вероватно ради тога да би, изненадним и брзим продором дуж Дрине према Тари и Златибору, одсекли одступницу наших снага у том правцу. Ове две дивизије, као главне носиоце офанзивних дејстава, помагали су и делови 704, 714 и 717 посадне дивизије, као и одреди квислиншких формација Милана Недића са прикљученим му присталицама равногорских четника Дра-

зев појединаца — партизана, чланова Партије, који су се повезали и поново организовали за оружану борбу.

#

У*жички партизански одред „Димитрије Туцовић"* формиран је на састанку Окружног комитета КПЈ за округ ужички 7. јула 1941. године. Тада је одређен Штаб одреда и одлучено да се у сваком срезу формира по једна чета. Крајем јула почело је формирање чета и то: 1. ужичке (22 борца), 2. ужичке (30—36 бораца), 1. пожешке (26 бораца), Ариљске (36 бораца), Моравичке (30 бораца), а затим Рачанске, Златиборске и Црногорске чете.

У току септембра Одред је ослободио читаву територију ужичког округа. Тада се број бораца нагло повећавао. У одреду се налазило око 3.000 људи. Формиран је Ужички батаљон, од шест чета, затим Раднички и Ариљски батаљон. У рачанском срезу чете нарастају на око 300 до 400 бораца, па се формира Рачански батаљон. После ослобођења Пожеге формира се још једна Пожешка чета, а на Златибору 2. златиборска чета. У Ужицу се формира Одборничка и Словеначка чета „Иван ЈДанкар", као и неке пратеће јединице.

У септембру и октобру Одред је водио борбе против четника и италијанских посадних јединица, а за време офанзиве Немаца на слободну територију бранио правце Ваљево—Љубовија—Ужице, Ваљево—Косјерић—Ужице и Чачак—Пожега—Ужице.

После немачке офанзиве у рејону планине Таре остале су рачанске чете, које су ускоро расформиране. У рејону северно од Ужица нашле су се 1. и 2. ужичка чета. Обе чете су се успешно повукле преко Увца у село Радојињу. Западно од Пожеге и Ариља нашле су се Ариљска и две пожешке чете, које су се до 18. децембра 1941. пребациле преко Увца у Санџак. У село Радојињу се повукла и 3. ужичка чета, као и делови 4. ужичке чете. Ту је стигла и 1. златиборска чета, као и већи број бораца из разних других јединица, од којих је формирана 1. српска чета.

Од 23 чете Ужичког одреда у Санџак се повукло око 600 бораца и руководилаца.

*

Првог децембра 1941, избијајући на Увац, немачке јединице су обуставиле своје даље операције, ради тога што је Увац био демаркациона линија између немачке и италијанске окупационе зоне. Немци су се убрзо повукли са Увца, препустивши своје положаје недићевско--четничким јединицама.

У то време на територији Санџака је био веома развијен народно-ослободилачки покрет. Санџачке партизанске јединице успеле су да очисте део територије на левој обали Увца и да блокирају италијански гарнизон у Иовој Вароши. То је била врло повољна околност за изнурене и преморене партизанске јединице које су овамо пристизале после повлачења из Србије. Истина, у томе им је одлучујуће помогла околаост да су 1. децембра 1941. године нападнута Пљевља од црногорских лартизанских снага, те је командант италијанске дивизије „Пустерија"

све своје снаге, из околних гарнизона, привукао у Пљевља напуштајући исте а међу њима и Нову Барош. Може се слободно рећи да је поменути напад на Пљевља, мада непланиран као помоћ партизанским јединицама које су се повлачиле из Србије, онемогућио договор Немаца са Италијанима о запоседању Увца у циљу дочека поменутих. Ова срећна околност је битно утицала на исход дела партизанских снага које су се повлачиле према Санџаку.

Средином децембра у Санџаку се нашло из Чачанског партизанског одреда око 200 бораца, из 2. шумадијског око 120 и из Ужичког око 600 бораца. Јединице из ових одреда стигле су овде у доста тешком стању. Приморане да се под борбом повлаче, оне су нешто због губитака, а нешто због разбијања биле више него преполовљене. Дуго маршевање је исцрпело, оголило и обосило борце. Притом се осетио недостатак наоружања и муниције, што је све скупа утицало на морал и чврстину ових јединица и њиховог командног кадра.[4])

Чланови Врховног штаба и ЦК КПЈ и остали руководиоци НОП-а, који су се налазили на терену Санџака, уложили су много напора да се код бораца поврати пољуљани морал и да се реорганизују и среде јединице. Развијена је жива политичка активност у објашњавању војно-политичке ситуације. Партијске организације су претресале стање у јединицама и држање појединаца у току повлачења из Србије. Све је ово утицало да се тешкоће убрзо савладају.

Да би се могло руководити свим јединицама на територији Санџака формиран је Српско-санџачки штаб који је обједињавао дејства свих снага на територији Санџака. Ова команда организовала је напад на Нову Варош, коју су бранили делови италијанског 386. пешадијског пука. Ослобођењем Нове Вароши проширила би се слободна територија, задобила база за смештај и лечење рањеника и олакшало повезивање са црногорским партизанским одредима. Према плану напада, поред санџачких јединица, у овој акцији су учествовале 1. српска и 4. ужичка чета. Четврта ужичка чета, са санџачким јединицама, требало је да нападне град, а 1. српска чета, по освајању положаја на Тикви, да спречи долазак појачања, а кад почне напад садејствује с тог правца. Италијани су евакуисали своје јединице из града, јер су сазпали да се припрема напад. Наишавши на положај 1. српске чете развиле су се оштре борбе у којима је било губитака; 1. српска чета је имала три мртва и неколико рањених, а непријатељ око 20 заробљених војника и официра.[5]) Наше јединице су ослободиле Нову Варош 4. децембра. У њој је одмах организована народна власт, нормализован живот и она је постала центар војно-политичког и културно-просветног живота.

После ослобођења Нове Вароши извршена је реорганизација и сређивање јединица. Обновљен је 2. шумадијски одред са људством из овог и Поморавског НОП одреда. У састав одреда су ушле три чете: Рачанска, Орашка и Моравска. Након сређивања Одред је упућен на обезбеђење прилаза Новој Вароши с правца Бистрице, где су Италијани имали посаду јачине тедног батаљона и батерију топова.[6])

[4]) *Зборник докумената и података о НОР-у*, том I, књ. 2. стр. 294—300.
[5]) Архив за изучавање радничког покрета, Инв. бр. 92/41 (АРП).
[6]) *Друга пролетерска*, Зборник сећања, Војноиздавачки завод, Београд, 1965, књ. I, стр. 45.

Од дела јединица Ужичког НОП одреда формиран 1е 1. ужички батаљон, састава три чете (1. и 2. ужичка и Златиборска) са укупно око 300 бораца. У батаљону је била и Омладинска чета. Батаљон је задржан у рејону Кокин Брод—Радоиња—Рутоше, с циљем да затвара леву обалу Увца од упада недићевско-четничких банди. Касније је формиран и 2. ужички батаљон.

Од људства Чачанског НОП одреда формиран је Чачански батаљон: од две таковске и од једне љубићке и чачанске чете. Батаљон је упућен ка Сјеници у село Горње Лопиже.

ТРЕЖЊЕЊЕ И ЂИЛАСОВЕ ВОЈНО-ПОЛИГИЧКЕ ВРАТОЛОМИЈЕ

Одмах по пристизању јединица у Санџак у ЦК КПЈ и Врхс-вном штабу било је мишљења да би одмах по извршеној реорганизацији и иопуни јединица, ове требало што пре вратити на њихов терен у Србију. Из Србије су стизали извештаји о разбијању и расипању јединица и великом губитку кадрова.[7]) На оваква гледишта Тито је 11. децембра одговорио:

„Разумем потпуно ваше гледиште о потреби слања наших чета у Србију. Али потребно је да имамо минимум гаранција да ће те чете стигнути на терен куда их шаљемо, а за то је потребно да имамо тачно означен правац, односно да оду најпре извиђачи да испитају тај гхравац кретања. Ми не нагомилавамо овде чете, већ се оне распоређују на секторима које је потребно или очистити од непријатеља или уништити комуникације за будуће надирање недићевских банди. Према томе, потребно је хитно упутити у Нову Варош и даље на Сјеницу најмање ;150 бораца, као помоћ четама које су већ тамо да би се осујетило запоседање Сјенице од стране Немаца".[8])

У самој Сјеници није било италијанских и немачких јединица. Италијани су почетком децембра напустили град, предавши га Управном одбору мештана, који се, углавном, ослањао на месну сружану милицију. Немци су на 20 км од Сјенице, у Дугој Пољани, имали истурену посаду из Новог Пазара, а Италијани посаду на Качеву, истурену из Пријепоља. Извештаји о држању ове милиције у Сјеници били су кејасни .Сматрало се да је слабо наоружана и да се неће борити против партизана. У Сјеницу је 17. децембра ишла и партизанска делегација на преговоре. Приликом разговора с представницима Управног одбора речено је да милиција не пристаје да партизани уђу у Сјеницу и да у околини града има око 5.000 наоружаних људи који ће се борити, у случају потребе.

У овако неизвесној ситуацији отпочеле су припреме за напад на Сјеницу. Од Кокиног Брода и Радоиње, преко Нове Вароши, упућиване су јединице у правцу Сјенице. У рејону села Горње Лопиже стигао је Чачански батаљон, а у село Доње Лопиже Моравичка чета Ужич-

[7]) *Зборник*, том II, књ. 2, стр. 91—95, 118—121.
[8]) *Зборник*, том II, књ. 2, стр. 95—96.

ког НОП одреда. Од санџачких јединица (Прибојска и СЈеничка чета) и Моравичке чете формиран је Српско-санџачки батал.он. У нападу је учествовао и 2. иосавски (Београдски) партизански батаљсн. У батаљонима је било по око 140 бораца, тако да је у нападу учествовало укупно 420—450 бораца. На пушку је долазило по 50 метака, а од аутоматског оружја су имали 15—20 пушкомитраљеза.[9])

Према заповести, у току ноћи 21/22. децембра, требало је изаћи на полазне положаје за напад, а у зору извршити напад. Планом напада било је иредвиђено:

— да Српско-санџачки батаљон напада из рејона села Доње Лопиже, преко села Чедова, Дубиња и коте 1040, са источне стране,-

— да се Чачански батаљон, из рејоиа села Доње Лопиже (засеок Поткрш), пребаци на десну обалу Увца и нападом од села Чедова овлада рововима на Пети, а затим да продужи напад према граду, десно од Српско-санџачког батаљона;

— да Посавски батаљон, пошто овлада Радишића брдом и котом 1244, упадне у град са запада и југа.

По овом плану Српско-санџачки батаљон је ушао у трад скоро без отпора, посео важније објекте и раскрснице, и утврђење у самом граду звано Град.

Чачански батаљон је наступао до предграђа у колони по један, онда се, по снежној вејавици, развио за борбу. У таквом распореду избио је пред утврђење на Пети и одмах извршио јуриш, без ватрене подршке, узвикујући пароле о братству и јединству Срба и муслимана. Тада је на батаљон отворена снажна ватра. Пошто је био на отвореном простору, батаљон је претрпео велике губитке, услед чега је отпочео повлачење.[10])

Посавски батаљон је нешто закаснио са нападом. Био је тек на Увцу када је са источне стране отпочела борба за Сјеницу. Тада је он убрзао наступање према Радишића брду. Још у току подилажења Радишића брду дочекан је снажном и прецизном бочном ватром из Фековића. Батаљон је задржан и његов напад није успео.[11])

Центар града је држао Српско-санџачки батаљон.

Повлачење Чачанског и Посавског батаљона окуражило је непријатеља. Око подне он је отпочео да врши противнападе из спољних утврђења ка центру града, на снаге Српско-санџачког батаљона које су се налазиле у овом рејону. Батаљон се нашао окружен. На неко организовано извлачење из града по дану није се могло ни мислити. У оштрим сукобима батаљон је принуђен на повлачење под врло неповољним условима и уз велике губитке, тако да је био скоро преполовљен.[12])

Укупни губици су били 52 мртва и 18 заробљених. Непријатељ је славио ову победу као свој велики успех. Остаци јединица, које су се повукле после неуспелог напада на Сјеницу, стигле су у рејон Нове Вароши.

[9]) *Зборник*, том I, књ. 1, стр. 299.
[10]) *Друга пролетерска*, књ. I, стр. 33—54.
[11]) Мирко Чуковић, *Санџак*, Нолит—Просвета, Београд, стр. 209.
[12]) *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 58—60.

Скица 1. ***Напад на Сјеницу*** 22. ***01. 1941. године.***

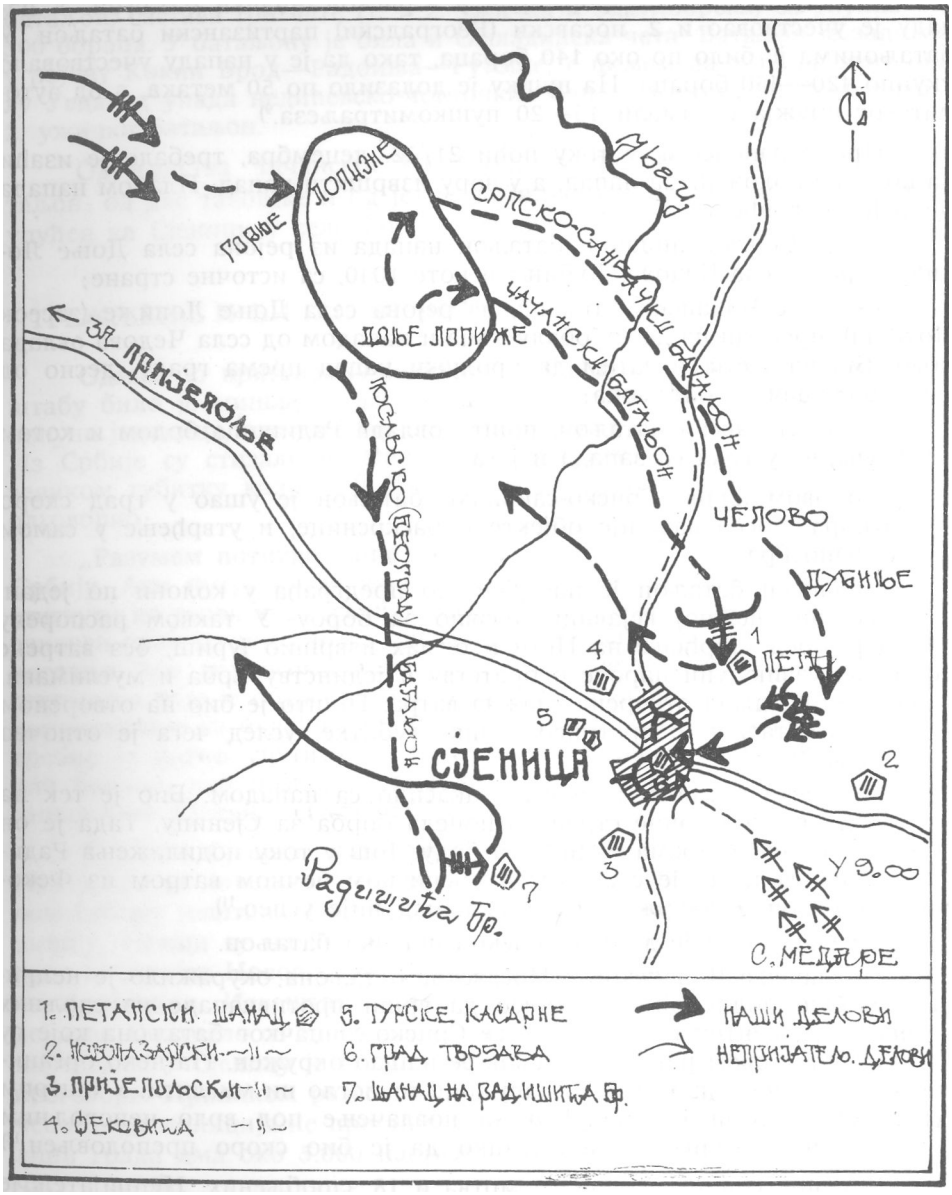

Исход напада на Сјеницу био је више него поралсавајући. Врховни штаб је при одласку из Санџака, као свог делегата у Новој Вароши, оставио Милована Ђиласа са инструкцијом да се не напада Сјеница. Према сећању члана Српско-санџачког штаба Љубодрага Ђурића, пришком доношења одлуке о нападу на Сјеницу, поред још неколико друг^ова, нарочито се супротстављао тој одлуци члан штаба Милинко Ку-

шић. Но и поред тога на упорно и неопозиво настојање делегата Врховног штаба напад је изведен. Одмах, после пораза, са великим људским жртвама, као и политичким последицама, делегат Врховног штаба, писмено, извештава Врховни штаб о поразу са предлогом да се за неуспех против криваца предузме истрага и исти строго казне. У вези са овим извештајем и предлогом Врховни командант 28. децембра 1941. год. из Рогатице одговара Ђиласу: „Примили смо твоје писмо од 23. XII. Из твог писма се види да сте ви тамо опет прекршили наређење Врховног штаба и Партије по питању Сјенице. Тај прекршај је још већи усљед страховитог губитка који сте ви тамо претрпјели. Никакво оправдање, а камо ли што си га ти дао у свом писму, не може оправдати тај ваш ћоступак. Имали сте наређење рушити комуникације око Сјенице и вршити политички рад међу становништвом. И баш зато што нисте поступили тако, ми смо задобили тежак ударац не само усљед губитака људства већ и у политичком погледу. Слажемо се да се спроведе истрага, али изјављујемо унапријед да главну одговорност за читав случај сносите ти и остали руководиоци другови како из Партије тако и из Санџачко-српског штаба."[13]) Истрагу је, и ако главни кривац, водио Милован Ђилас са још двојицом чланова комисије. Кривци су партијски кажњени.

Као што ће се касније показати 2. пролетерска бригада није имала среће са додељеним јој, поменутим, делегатом Врховног штаба. То је био човек склон разним застрањивањима, војнички неук а политички романтично-књишки револуционар.

Неуспели напад на Сјеницу дошао је као последица недовољне морално политичке припреме бораца и руководилаца, погрешне политичке процене ситуације, слабе процене јачине и расположења непријатељских снага у граду, а спољне снаге непријатеља нису ни узимане у обзир. Рачунало се на упад и заузимање града скоро без борбе. Није било везе и садејства између јединица по правцима напада. Све ово је демобилисало напоре да се савладају тешкоће, којих није било мало.

Неуспех напада на Сјеницу коштао је партизане великих људских жртава. Услед губитака морало се приступити новој реорганизацији јединица. Пошто је из Чачанског одреда стигао у Нову Варош још један број бораца и руководилаца, преформиран је Чачански батаљон, састава три чете (Љубићка, Чачанска и Таковска), са укупно око 150 бораца. Расформиран је и Српско-санџачки батаљон, а формиран 2. ужички батаљон, састава три чете (Пожешка, Ариљска и Моравичка), укупне јачине 180 бораца.[14])

Према овоме, крајем децембра 1941. године у Санџаку су се налазили 1. ужички батаљон, 2. шумадијски одред, Чачански и 2. ужички батаљон. Од ове четири јединице формирана је касније 2. пролетерска бригада. Но, може се слободно рећи да је она постојала већ концем децембра 1941. године, у ком саставу је и изводила борбена дејства, а да је 1. март 1942. године само датум њеног званичног проглашења.

Ове јединице, са санџачким и црногорским јединицама, представљале су основне војне снаге НОП-а у Санџаку.

[13]) Тито, књ. 8, стр. 44.
[14]) *Зборник*, том II, књ. 2, стр. 172.

Врховни штаб је у директиви Главном штабу за Санџак, од 21. децембра, одредио конкретне задатке за дејства на овом подручју; требало је 27. децембра извршити напад на Манастир Бању и припремити напад на Прибој.[15])

Српско-санџачки штаб је одмах приступио реализовању задатака из директиве. Златарско- милешевски батаљон и 2. шумадијски одред (привремено Космајски одред и Посавска чета) упућени су на пут на десној обали Лима, од Пријепоља до Кратовске реке, са задатком да га руше и да поставе заседе у случају наиласка непријатељских колона. Други шумадијски одред остао је на овом задатку све до 5. јануара, када је пребачен у рејон Кокиног Брода. Остале јединице требало је да чисте терен од четничких банди које су се почеле појављивати. Између 20. и 30. децембра делови 1. и 2. ужичког батаљона претресли су терен на десној обали Увца у рејону села Дебеља, Кокин Брод и Сеништа. У међувремену, 24. децембра, Чачански батаљон и посавско-тамнавске чете предузели су чишћење села Челица и села Рутоша. Но, четнички делови, који су добро познавали терен, успели су да се извуку уз мањи отпор.

За напад на непријатеља у Манастиру Бањи одређени су Космајски одред и Чачански батаљон, с тим да Чачански батаљон напада правцем село Рутоше — село Велика Брезина — Лесковац — село Цикоте и пресече одступницу непријатељу ка Прибоју, а Космајски одред да напада правцем село Челице — Сухо Поље, угрожавајући Манастир Бању са истока и југоистока.

Напад је извршен 27. децембра. Бања је заузета без нарочитог отпора, пошто су се Италијани повукли, оставивши четничке делове. Заробљено је 30 четника и заплењено нешто хране и муклције. По заузимању Бање, Чачански батаљон је једну чету задржао у Манастиру Бањи, а две чете на положају у рејону Грачанице и Јелача. Космајски одред у рејону Сухо Поље бива нападнут од веће групе четника; али уз помоћ делова Чачанског батаљона напад је одбијен.

Чачански батаљон остао је на овим положајима све до 5. јануара 1942, када је пребачен у рејон Кокин Брод. Италијани су скоро свакодневно из Прибоја дејствовали артиљеријом по његовим положајима и вршили испаде у правцу Црног Врха и Лесковца.

Крајем децембра део партизанских снага из Санџака прелазио је у Србију. Јединице су, иако изморене честим борбама, великом зимом и снегом, биле расположене да се врате у Србију. Поред Космајског НОП одреда, преко Увца, био је упућен 1. ужички батаљон. На маршу ка селу Драглици батаљон се сукобио с четничком групом и том приликом заробио 10 четника; остали су се разбежали. Батаљон је неко време остао у селу Драглици. Тада се 2. ужичка чета одвојила и кренула у правцу Бијелог Брда. Четвртог јануара 1942. године из Кокиног Брода је кренуо и 2. ужички батаљон у правцу Ариља, остављајући Моравичку и једну пожешку чету на левој обали Увца. Борци су били радосни што иду натраг у Србију. У Белој Реци су разоружали једну мању групу четника и после два дана марша избили у село Високу, где те. 5. јану-

[15]) *Зборник*, том I, књ. 2, стр. 261—265.

ара, стигао и 1. ужички батаљои. О појави ових батаљона недићевско-четничка команда била је одмах обавештена. Сутрадан, 6. јануара, окупивши око 2.000 војника непријатељ је кренуо у напад према Високој. Наши батаљони, савлађујући дубок снег, посели су доминантне положаје и сачекали непријатеља на блиско одстојање. После жестоке борбе и снажног противнапада који су извршили делови ових батаљона непријатељ је одбачен. Пошто је партизанским батаљонима понестајало муниције, то су се у први сумрак, преко Округлице и коте 1370, повукли у правцу села Мочиоца. У овој борби која је трајала цео дан, непријатељ је имао 47 мртвих, 70 тешко рањених и већи број лакше рањених, а наши батаљони свега три мртва.

Скица 2. Напад на манастир Бању 27. 12. 1941. године

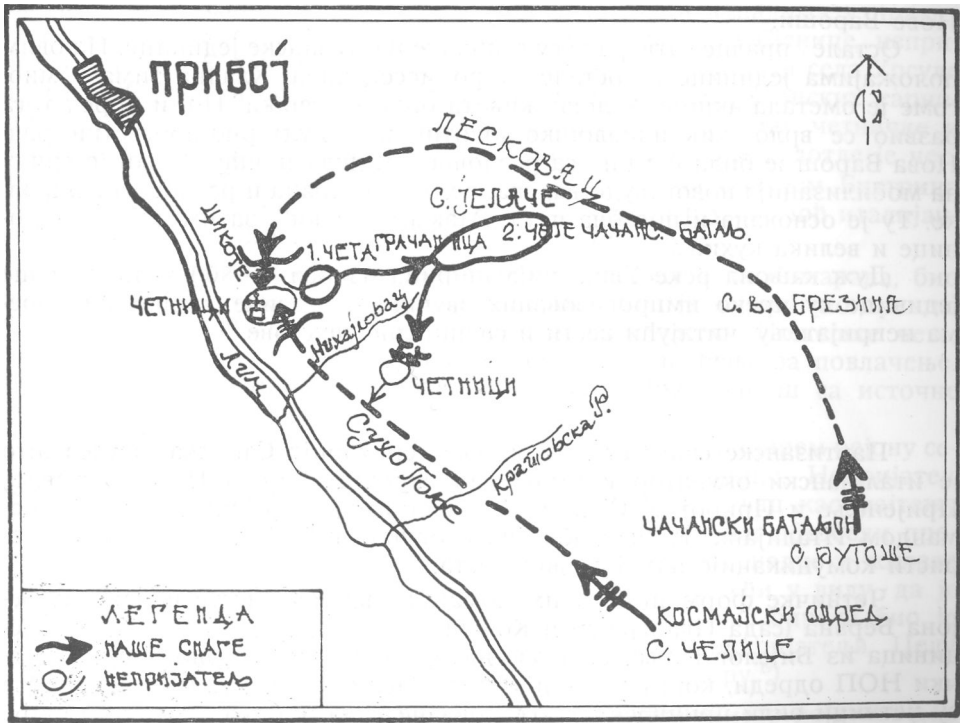

За то време су се 2. шумадијски одред и Чачански батаљон у рејону Кокиног Брода припремали за покрет у Србију. После извршених припрема, 7. јануара батаљони су кренули преко Увца. Истог дана Чачански батаљон, као десна колона, стигао је у село Јасеново и ту ноћио. Овде су из Мочиоца стигли и ужички батаљони. Пошто су штабови батаљона проанализирали ситуацију, закључено је да се са овим бројно слабим снагама не може дубље продрети у Србију и да је потребно да се врате, преко Увца, поново у Санџак, пре него што почне јача реакција непријатеља.

И 2. шумадијски одред, пошто је имао јачи сукоб с четницима у селу Кућанима, био је принуђен да се повлачи према Кокином Броду.[16])

Повратак батаљона из Србије није повољно примљен у Српско-санџачком штабу. Сматрало се да је ово резултат неодлучности командног кадра. Тек после детаљних анализа, дошло се до закључка да се за сада не може дубље у Србију.

После избијања јачих снага непријатеља на обалу Увца више није могло бити илузија о скором повратку у Србију. Окупатор је у Србији завео најцрњи терор. Народ је подносио велике жртве.

Тада је Српско-санџачки штаб донео одлуку да се чвршће поседне лева обала Увца. С тим циљем је 2. ужички батаљон посео леву обалу Увца и рејону села Комаране, 2. шумадијски одред у рејону села Амзића и Кокиног Брода, а Чачански батаљон од села Вранеша до села Брезна, док је 1. ужички батаљон, у општој резерви распоређен у рејону Нове Вароши.

Остале правце затварале су санџачке партизанске јединице. На овим положајима јединице су остале скоро месец дана. Хладна зима у многоме је ометала акције. Услови живота били су тешки. Но, и поред тога развио се врло жив идеолошко-политички и кулгурно-просветни рад. Нова Варош је била центар, са разноврсном делатношћу. У њој је вршена мобилизација новог људства, снабдевање, исхрана и разноврсне оправке. Ту је основана и посебна чета „Максим Горки", затим разне радионице и велика кухиња.

Дуж кањона реке Увца, чија ширина износи 4—800 метара, наше јединице су преко импровизованих звучника, развиле пропаганду према непријатељу, читајући вести и специјалне текстове.[17])

*

Партизанске снаге су држале сву територију Санџака, изузев што је италијански окупатор контролисао вароши: Бијело Поље, Пљевља, Пријепоље и Прибој. У Сјеници је власт имао Управни одбор под командом Италијана. Ради снабдевања, окупатор је једва успевао да користи комуникације између ових места.

Четничке формације су им помагале, вршећи честе нападе из рејона Берана (сада Иванграда) и Колашииа, уз садејство италијанских јединица из Бијелог Поља. Али ове нападе сузбили су црногорско-санџачки НОП одреди, који су непријатељу нанели осетне губитке. Ради тога су четници били принуђени да се повлаче и да напусте ову територију. Ова победа је имала значаја и за исход борби наших јединица на простору између Увца и Лима.

Првог фебруара 1942. године 1. ужички батаљон је из рејона Нове Вароши упућен против четника у рејон села Халиновића и села Мишевића. Он је усиео да четнике протера из Мишевића, али је у Халиновићима нападнут од јачих четничких јединица и одбачен до гребена планине Златара, где се задржао до почетка непријатељске офанзиве са цесне обале Увпа [1"])

[16]) *Друга пролетерска*, књ. I, стр, 70—71, 79—80, 83—85.
[17]) Исто, стр. 49.
[18]) Исто, стр. 106—107.

Наше јединице на левој обали Увца и десној обали ЈТима, од Прибоја до Пријепоља, биле су доста развучене дуж фронта. Примењен је линијски, без дубине, распоред за одбрану, без готово икаквих резерви. Налазећи се већ месец дана на тим положајима, без већих акција, борбена готовост и будност код ових јединица је у многоме била смањена У Српско-санџачком штабу напад непријатеља се очекивао. Вршене су и извесне припреме. Разматрани су правци повлачења и одговарајући поступци у случају да непријатељ одбаци наше снаге с леве обале Увца. Као најповољнији, изабран је правац повлачења преко планине Златара, с тим да се избије у долину Лима, код села Диваца и села Лучице, и да се ту пређе Лим и пребаци на Камену гору.

У међувремену непријатељ је припремио напад на слободну територију у међуречју Увца и Лима. План непријатељског дејства садржавао је обухват слободне територије концентричним нападима у правцу Нове Вароши. У том циљу, своју активност започету од Сјенице, непријатељ је у зору 5. фебруара наставио на широком фронту од села Урсуле до села Велике Брезне, уз садејство, из позадине, италијанских гарнизона из Прибоја, Бистрице и Пријепоља. Док су поједине четничке и недићевско-љотићевске формације дејствовале преко Увца, дотле је четнички одред из Прибојске Бање требало да наступа правцем Бистрица — Пријепоље — Милешевска река, и да обухватом и уз помоћ игалијанских делова спречи наше повлачење преко Лима.

Други ужички батаљон, на положају у рејону села Комарана, био је изненађен од стране иепријатељске колоне која је неопажено прешла Увац. Развила се огорчена борба, нарочито на одсеку Пожешке чете, која је вођена и 6. фебруара када је добијено наређење за повлачење. Батаљон се, под борбом, повукао, обилазећи Нову Варош са источне стране, ка Златару, у рејон Голог Брда.

Други шумадијски одред, који је држао положај у ширем рејону села Амзића, нападале су недићевско-љотићевске јединице. Непријатељ је успео да изненади делове Рачанске чете, савлада Увац као најтежу препреку, дочепа се погодних положаја и са мостобрана обезбеди прелазак осталих снага. На овом правцу развиле су се изненадне и жилаве борбе, нарочито код Рачанске и Моравске чете. Имајући у виду да је овај правац био најкраћи до Нове Вароши, отпор овог одреда био је врло значајан, јер је све до ноћи успео да задржи непријатеља. Целу ноћ 5/6. фебруара одред је одступао према Златибору.[19])

На сектору Чачанског батаљона, који је контролисао најдужи део фронта, од Кокиног Брода до села Рутоша, непријатељ је искористивши ноћ скоро неопажено прешао Увац, и 5. фебруара око осам часова овладао рејоном Градине и коте 1014, која надвишава околни терен. Чачански батаљон се развио за борбу, али његових 150 бораца је било мало да затвори овај правац. Непријатељске снаге су биле неколико пута бројније и са довољно муниције. У неравноправном односу снага, батаљон се постепено повлачи наносећи непријатељу губитке. Пред сумрак, остављајући мање заштитнице, батаљон се неопажено свио у колону и упутио према Новој Вароши, која је већ била евакуисана, а затим ноћу између 5. и 6. фебруара стигао на Златар, у рејону села Булатовипа.

[19]) Исто, стр. 125—127.

Поменуте ноћи читава слободна територија била је на Златару. Ту су биле све борачке јединице, као и позадинске установе и јединице, 'скоро две хиљаде бораца и небораца. Ту се налазио и Српско-санџачки штаб. Дрвених колиба и стаја за стоку није било довољно ни за половину бораца. После жестоких борби и напорних маршева, гладни и прозебли, остати целу ноћ без топле одеће и сна био је надчовечански напор. Око колиба гореле су ватре наложене на снегу, око којих су се борци окупљали и грејали. Уз све то требало се већ припремити за нове напоре.

Концентрација партизанских јединица на Златару створила је утисак код непријатеља у Сјеници да се врше припреме за напад на овај град. Тада они своје снаге повлаче у Сјеницу, с циљем да појачају одбрану вароши. Ова погрешна процена добро нам је дошла, јер је одведен део снага, који је био према нашој групацији. Пошто ни Италијани нису показивали неку већу активност, и ово је олакшало ситуацију у којој су се налазиле наше јединице.

Скица 3. Покрет са Златара и прелаз Лима 6—9. 02. 1942. године

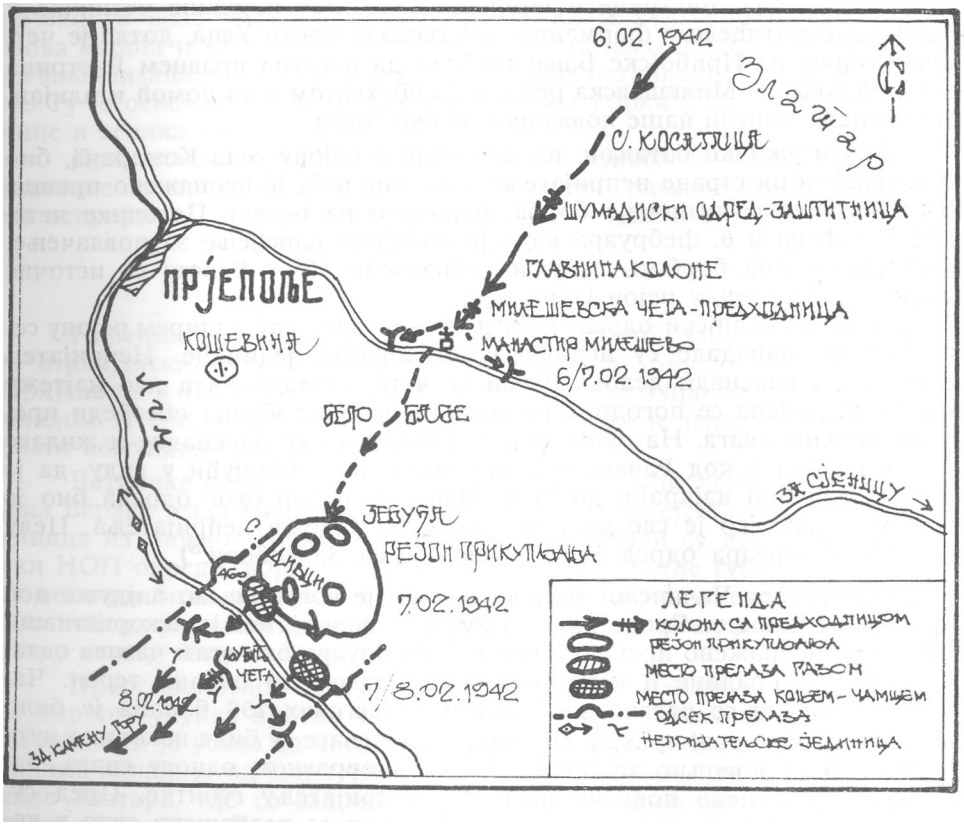

Војно-политичко руководство српских и санџачких партизанских јединица 6. фебруара је донело одлуку да се цела групација са Златара упути правцем села Доња Косатица — Манастир Милешево — село — Белобабе — село Дивци, одакле је требало да се пребаци преко Лима.

У претходницу је одређена Милешевска иартизанска чета. Она је упућена неколико часова раније са задатком да избије на пут Пријепоље — Сјеница и да обезбеди пролаз главне колоне. С обзиром на дебели снежни покривач, све јединице кренуле су у једној колони. у заштитницу је одређен 2. шумадијски одред. Кретање је било врло тешко јер у снегу није било никакве стазе. Колона се кретала полако и неравномерно. Услед падова коња и бораца, сваки час се застајкивало. Предвече, при улазу у Косатицу, почела је ледена киша, тако да је читава колона покисла „до коже". Све је било мокро. Оно мало обуће се расквасило и раснало, тако да је добар број бораца остао у чарапама или бос. У току ноћи колона се пребацила преко друма Пријепоље — Сјеница, а сутрадан до 10 часова, прикупила се на десној обали ЈТима у рејону село Дивци — село Забуђа. Становници ових села, и сами симпатизери НОП-а, примили су партизане врло лепо. Озај топао дочек улио је борцима нове снаге. Јединице су се разместиле по кућама. Интенданти са одборницима су прикупили нешто хране и одмах је почели припремати.

Обавештени о доласку и о простору на коме се разместила групација, Италијани су поставили брдску батерију на Кошевине, изнад Пријепоља, која је поподне отворила јаку ватру. Поред тога, Италијани су упутили два тенка долином ЈТима. Ово је ириморало наше руководство да заклони борце од артиљеријске ватре, која је бивала све ћрецизнија, и да организује одбрану од четничких група које су припуцавале са околних брда. Терен за одбрану био је доста погодан јер се налазио између Лима и Зебуђиске реке, заштићен с три стране. Та околност је искоришћена да се истурањем мањих снага за осматрање и контролу појединих праваца, главнина јединица склони позади положаја на одмор, спремна да брзо интервенише, у случају потребе. Лимска долина осванула је сунчана и топла. После снега, зиме и киша, ово је био прави пролећни дан, тако да се могло и ван кућа одмарати.

Иако су одређене околности биле повољне, борце је обузимала зебња на помисао да треба што пре да форсирају Лим. Нагло топљење снега и брзи надолазак реке још више је нојачавао ове сумње. За форсирање није било никаквих средстава. Сви су осећали да се налазе у врло тешкој ситуацији. Ипак ову ситуацију унеколико су олакшали чланови месне организације КПЈ и СКОЈ-а, као и органа народне власти и њихових позадинских установа. Они су Српско-санџачком штабу дали тачне податке о непријатељу на левој обали Лима. Њу су, углавном контролисале јединице милиције из села Комаране. Исто тако, имали су и податке о могућностима пребацивања преко реке. Мештани-партизани су врло добро познавали газове на Лиму и сами су се понудили као водичи преко газова. Средства за прелаз није било, изузев једног дрвеног чамца, за пребацивање рањеника. Док су се јединице још одмарале, руководство је донело одлуку о форсирању реке. Ова одлука је саопштена на скупу штабова батаљона и одреда. Изложена је озбиљност ситуације у којој се налазило и потреба да се одмах приђе извршењу пребацивања. Другог излаза није било. Одлучено је да се исте ноћи, одмах по паду мрака, јединице доведу на обалу и да се приступи форсирању. Ово је вршено под заштитом Милешевске партизанске чете, која је по прелазу поставила заседу према Бродареву и Пријепољу и вршила заштиту с тих праваца, и Чачанског батаљона, који је требало да по

прелазу обезбеђуЈе мостобран и омогућава прелаз главних снага. Прелаз је вршен на одсеку кота 460 — Орова глава — кота 459. Прелаз је организован на два места: десно код коте 460, газом борачки делови, и лево код коте 459, за прелаз на коњима и чамцем, неборачки делови и болница. Сваком месту прелаза додељени су мештани као водичи. Наређено је да се обезбеди уже које би се пребацило преко реке и служило за придржавање бораца. ГЈо прелазу, општи правац кретања предвиђен је правцем Камена Гора — село Обарде.

Када су штабови батаљона примили наређења приступили су припремама. Команде чета су упознате са конкретним задацима. Са мештанима-водичима утврђена су тачна места газова. У четама су борцима објашњени задаци и значај читаве акције. Приступило се припреми оружја и подели муниције.

На самој реци ситуација није била најповољнија. Од топљења снега не само да је вода надошла, већ су се појављивале и санте леда. Све је ово групацију забрињавало, а нарочито мештане, који су познавали ћуди реке. Као за срећу, Италијани су увече повукли своје тенкове, који су се налазили на одсеку прелаза, а престала је и артиљеријска ватра с Кошевина. Падом мрака, док су се наше јединице спуштале кч обали, Италијани су с положаја око Пријепоља обасјавали долину Лима светлосним ракетама. Ведра ноћ носила је са собом пад температуре и мраз.

Седмог фебруара око 19 часова, јединице одређене да прве пређу и обезбеде прелаз, већ су биле на обали. Љубићка чета Чачанског батаљона добила је задатак да прва пређе реку и обезбеди прелаз осталим деловима. Борци су у оделима загазили у хладне таласе Лима и истрчали на другу обалу. Са оне стране чуо се по неки пуцањ. Но, чета је без неког јачег отпора прешла на другу страну. Настало је пребацивање осталих јединица. Водичи-мештани су свесрдно помагали у прелазу. Док су се борци скидали и онако голи обилазили обалу, неодлучни да уђу у воду, коју су гледали као неку авет која треба да их прогута, мештани су по неколико пута газили Лим преводећи нове групе бораца. Дубина воде достизала је и до 1,5 метара. Није било лако гледати борце како голи у групама прелазе ледену реку држећи се руком један за другога и носећи изнад глава опрему и оружје.

Услови под којима је почетком фебруара 1942. године изведено одступање санџачке групације, а нарочито гажење набујалог и олеђеног Лима, Врховни штаб је оценио као врло успешно, упоредивши га ,по тежини, са Игманским маршем. 1. пролетерске бригаде и о томе 18. фебруара, из Фоче, јавља Руководству: „Честитамо на врло успјешно извршеном покрету под тако тешким условима. Тај покрет скоро се може упоредити с маршем Пролетерске бригаде: Вареш — пробијање кроз непријатељске линије код Рајловца — Сарајевско поље — Бјелашница — Трново."[20])

Једна за другом јединице су се пребацивале целу ноћ, да би одмах настављале марш у одређеним правцима. Први сусрет са становништвом на левој обали Лима био је пријатељски. Ово је говорило да је и овај крај обухваћен нашим покретом. Наишло се и на мештанске посадне јединице. Људи су били сиромашни, али су помогли у ономе чиме су

[20]) *Зборник*, том II, књ. 2, бр. док. 145.

располагали. Изузетак од овога била је милиција из групе села Комараиа. Из рејона Хрта и Вилине Воде милиција је напала борце 2. шумадијског одреда, али су их ови брзо растерали.

У току 8. и 9. фебруара све наше јединице су се прикупиле на одређеном простору. Укупни наши губици, од Нове Вароши до Камене Горе, износили су око 30 бораца и руководилаца. И поред све пажње, при прелазу Лима неколико бораца се утопило.

Пребацивањем главних снага на леву обалу Лима, слободна територија која се протезала између Лима и Увца била је изгубљена, а с њом и последња нада о скором повратку у Србију. На повлачење српско-санџачких јединица из међуречја Лима и Увца утицало је више разлога. Присуство четничко-недићевских снага на десној обали Увца захтевало је организацију чврсте одбране с те стране. Кад се томе додају окупаторске јединице у Пријепољу, Прибоју и Бистрици, као и непријатељске јединице у рејону Сјенице, онда се јасно сагледава да је овај део Санџака требало бранити са свих страна. За снаге којима је располагао Српско-санџачки штаб то је био исувише велики задатак. Истина, кањон Увца у ово доба године је био ограничен бројем места погодним за прелазак, што је са своје стране скраћивало фронт одбране и давало колико-толико шансе браниоцу за одбрану. Успешна одбрана, ако не у смислу одбијања непријатељског напада, а оно бар у смислу наношења што већих губитака, је изостала. Разлог тога је у првом реду општа небудност јединица које су контролисале и браниле прелазе преко Увца. Те јединице су дозволиле да буду изненађене тако да је изостала дужа одбрана на најтежим и најкритичнијим местима за непријатеља, на местима која ако би се успешно бранила могу да доведу у иитање цео офанзивни подухват непријатеља. Српско-санџачки штаб је показао своју војничку зрелост када је благовремено размотрио могућност и правац повлачења. Ова одлука ,донета на време, омогућила је благовремено извлачење, нарочито позадинских јединица и установа из Нове Вароши. При овоме, без обзира на успешно изведено извлачење и организовано повлачење, он ипак није смео да дозволи да у момент> непријатељског напада у својој резерви нема ни једну борбену јединицу, која би могла да интервенише и директно утиче на исход борбе. У целини узев, услови под којима је извршено повлачење преко Златара и форсирање Лима говоре о високим морално-политичким и војничкил' квалитетима наших бораца и руководилаца. Овим дејством борци српско-санџачких батаљона и одреда још једном су потврдили своју војно-политичку зрелост и обезбедили себи улазак у ред пролетерских бораца, јер су у врло тешким условима издржали надчовечанске напоре.

Снаге које су се пребациле на леву обалу Лима разместиле су с< на ширем простору Камене горе. У овом периоду, почев од 15. јануара 1942. године, немачке и усташке јединице предузеле су офанзив; у источној Босни, која се завршила делимичним успехом. У међувремену, партизанске јединице су ослободиле Фочу, Горажде и Чајниче те на тај начин створиле слободну територију повезујући Босну, Санџа! и Црну Гору.[21])

[21]) *Зборник*, том II, књ. 2, бр. док. 157.

На делу поменуте термторије нашла се и српско-санџачка партк-занска групација. На овом простору Италијани су држали једино гарнизоне у Пљевљима и Пријепољу, у Комаранима се налазила месна милиција, а у појединим селима месни четници.

Распоред наших снага обухватао је простор захваћен троуглом Пријепоље — Пљевља — Комарани. У српским јединицама било је око 1.000, а у санџачким око 350 бораца. С овим јединицама пребацила се и болница, као и позадинске јединице.

Обавештавајући руководство ове групације о својој намери да од бораца из ње формира 2. пролетерску бригаду, Врховни штаб му у исто време ставља у задатак да јединице очисти од колебљиваца, паничара, опортуниста и физички слабих, но напомиње да се у томе не претерује и да се такво људство пошаље у Фочу. Но и поред тога поново на сцену ступа делегат Врховног штаба, иначе и члан Политбироа ЦК КПЈ. Према сећању Љубодрага Ђурића члана Руководства, Ђилас се још у Новој Вароши окомио на десетак дечака који су се повукли са слободне територије из Србије. Пошто су неки од њих познавали Ђурића, молили су га да их не враћају назад, Ђилас није хтео ни да чује, тако да су сви враћени у непријатељски зверињак, на милост и немилост. Но тек на Каменој Гори настаје „револуционарно проверавање". За Ђиласа није довољно то што су се сви ови борци, без обзира на године старости, ухрањеност и физичку кондицију, већ пола године калили кроз окршаје са непријатељем, да се и у ситуацији када су мнош посустали они нису предавали и најзад нису поклекли ни пред леденим и набујалим Лимом. Све то није, за Ђиласа, била довољна легитимација идејне, гшлитичке и физичке зрелости за звање пролетерског борца. Просто је невероватно како је могло бити и трунке сумње ма и у једног борца. Ипак, неки од њих, изнурени, болешљиви, старији, дечаци, жене и други оцењени су од партијских организација и команди чета и батаљона, према директиви Милована Ђиласа, делегата Врховног штаба и Српско-санџачког штаба, као неподобни — слабог морално-политичког и физичког стања и као такви слати су у Штаб комисији на чијем се челу налазио Ђилас. Уместо да приђе овом проблему са више политичког зиања, разумевања и ширине, ова комисија скоро све борце издвојене по батаљонима проглашава неподобним. Њих око 250, уз извесну новчану помоћ, било је упућено кући или у правцу Босне.[22]) Без кривице одбачени, далеко од свог краја, ови људи, борци, нашли су се у тешкој ситуацији, остављени на милост и немилост четничким и осталим бандама, које су неколико њих ухватиле и ликвидирале. Један број ових одстрањених бораца успео је да се пробије до Фоче, где су се пожалили друговима у Врховном штабу. Врховни штаб је хитно интервенисао код Ђиласа и Српско-санџачког штаба, сматрајући да је неправилно поступљено са овим борцима.[23]) Други већи део ових бораца допро је до Чајнича и ту сачекао долазак својих батаљона, те се поново укључио у њих. Колико ће био погпешан оват поступак

[22]) Исто, том II, књ. 2, бр. док. 175 и 176.
[23]) Исто, том II, књ. 2, бр. док. 185.

нека послужи само податак да се међу њима налазио омладинац Сава Јовановић-Сирогојно из 1. ужичког батаљона, који је касније, због своје храбрости, проглашен за Народног хероја, а већи део ових бораца СУ постали неустрашиви бомбаши и пушкомитраљесци.

У овом периоду десило се још неколико немилих догађаја. Још док су јединице држале положај на левој обали Увца, један борац Ц. Ужичког батаљона био је означен као политички неподобан. То је био интелектуалац, старији човек и болешљив, али патриота који је с пушком у руци кренуо, добровољно, да се бори за слободу свога народа. У тој борби могао је сваки час погинути. Свој „троцкизам" или не знам какав политички грех, могао је откупити кроз борбу. Међутим, за руководство у коме је Милован Ђилас имао одлучујућу реч овај борац Ц. био је изведен из болнице и предат својој чети на трагични завршетак.

Познато је да се ослободилачка борба водила у условима опште несташице. Док је за оружје и муницију једини извор снабдевања био преко насилног отимања од непријатеља, дотле се храна, из политичких разлога, није смела насилно узимати од народа. Сваки прекршај у том смислу ригорозно се, из оправданих разлога, кажњавао. Али ни ту нису сви случајеви исти и много је зависило од политичке зрелости и ширине судова који су одлучивали. Изнећу неколико случајева из овог периода да би се видело у каква су искушења и дилеме долазили и борци и руководства — судови.

Случај први, борац Љ. М. после гажења Лима од сељака узима порцију пасуља и парче сланине и пред целом четом све предаје кувару да скува пасуљ за чету. Изгладнели борци са командом чете једва дочекају да се пасуљ скува и у сласт га заједнички поједу. Сазнавши за ово, руководство разоружава и затвара овог борца по налогу Ђиђаса. Формиран је преки суд који га после саслушања осуди на смрт. Да би судска одлука добила и подршку чете, Ђилас тражи да се његова чета изјасни о пресуди. Борци осећајући да и сами сносе део кривице једногласно се изјасне против најтеже казне свога друга. Али на изричито инсистирање Ђиласа да његова чета буде извршилац казне тако и буде.

Борац Лаза Сретеновић био је боље среће. Његова је грешка што је од једне жене узео испод сача парче проје. Сељанка пријави крађу. За ово дело бива осуђен на најтежу казну. Међутим, у очекивању извршења казне он искористи непажњу стражара и побегне. Из једне смрти је побегао, како избећи другу? Одлучи се да рескира. Измисли ће причу и пријавити се Италијанима у Пријепољу. У Пријепољу на мосту муслиманска милиција. Ко си? Где ћеш? Партизани ме још из Србије терају да им носим муницију и рањенике. Једва сам успео да им побегнем и ево ту сам. Прича кратка и јасна а што је најзначајније за милицију уверљива. Ови га предају Италијанима. Ови пак, лукавији, не поверују, сасвим, причи и после извесног времена пошаљу га у логор у Италију. По капитулацији Италије Л. С. куд би него опет у партизанске јединице које су биле формиране у Барију. Ратујући и борећи се у нашој тенковској јединици и дочека жив и здрав крај рата. Врати се у свој родни крај у околини Горњег Милановца. За његов случај са-

зна Слободан Пенезић-Крцун, један од политичких комесара 2. пролетерске бригаде. Позове га и саслушавши га, да му изјаву са мишљењем да му треба доделити Партизанску Спомеиицу 1941. Тако је овај борац, осуђен на смрт, добио и Партизанску сиомеиицу 1941. Чудне су људске судбине!

Трећи случај говори о сналаловивости „гребића" (борци из околине Чачка). Поред тога што су били достојни наследници Танаска Рајића, храбри, борбени и одважни, тешко су подносили оскудицу хране. Тако двојица љубичана у патроли набасају на порцију кајмака. Враћајући се из патроле, у недоумици су шта да раде са порцијом. Пошто је била зима и снега је било доста, одлуче да порцију закопају у снег недалеко од куће у којој је чета биваковала. Да би означили место где је порција са кајмаком била затрпана пободу један прут. Но на њихову „несрећу" у току ноћи напада толико снега да затрпа и прут и избрише сваки траг до порције. После рата су причали како их је снег онемогућио да се тајно кајмаком сладе.

И најзад, ево још једне интересантне борачке исповести: „Када је наша чета стигла у село Дивце на Лиму била је распоређена у две муслиманске куће. У сваку нас је ушло по тридесетак. Требало је само да се загрејемо од силне студени па да одмах изађемо да бисмо то омогућили и осталим. Кад сам ушао у кућу просто сам се сручио поред пећи. Глава ми се клатила као да је ништа не држи. Запахнут топлотом, био сам као у полу сну, као оггајен. Седео сам некако скупљен, јер није било места да се опружим. У таквом положају нисам знао шта ћу са руком. Сметала ми је, те је гурнух између пећи и зида. Она паде и лупи о нешто врућe. Шта је то под руком? Можда је цигла? А можда је проја тек извађена из пећи. Сељак је тамо склонио од нас. Осећам јасно пројy под длаком и баш у том моменту зацвиле стомак. Шта да радим? Да је узмем? Нико ме неће видети. Ући ће ту и остали борци, па ко ће онда погодити чија је рука закачила пројy? Можда се ни сељак неће жалити. Док сам тако резоновао рука се није дизала с проје. Кад наредише да изађемо, узех је, стрпах под кошуљу и онако врућу прилепих уз стомак. А проја — пече ли пече. Али нека. Има времена, охладиће се.

Међутим, праве муке тек тада настадоше. А шта сад? Урадио сам нешто што не чине партизани. Украо сам. Да, украо! А то значи — не гине ми стрељање. Шта да радим? Да је бацим? Једноставно: као посрнем, зароним у снег и оставим је. . . Да ли да кажем некоме шта сам учинио? Коме? Који ми је друг ближи од осталих? Нико. Сви су ми једнако блиски. Све их волим. Према томе, ником не могу да се поверим. А не могу је ни поделити с једним или двојицом док остали гладују...

Треба прелазити Лим. Ево нас већ на газу. Командант саветује да се скинемо голи и да тако идемо у воду. То и учинисмо. Ужасно нам је било. Уквашени део тела не осећаш више као свој. Као да га нема. Вода на газу до пупка — значи таман до проје. Гле, молим те! Добро је што сам је узео. Греје ме као врући цреп. Газимо даље реку! И — проја греје све мање, да би најзад и сама постала ледена. Сад ја почех да грејем њу.

Кад смо прегазили Лим, кренусмо даље кроз снег. Морила ме грижа савести. Притискивала ме сопствена грешка. Јео сам када и остали другови. А сада — с пројом испод кошуље био сам нешто друго. У глави ми се вртело: проклештино, где ти је савест, где ти је партизански морал? Посртао сам од терета греха, а другови су питали шта ми је. Бојали су се да сам промрзао, и да нећу моћи даље. Сажаљевали су ме и хтели су да ми помогну, а ја сам био за жаљење, али не и за помоћ. То нисам заслужио. Пројa је постала мој најтежи терет у животу, срам, страшна љага, најгори залогај, горак као чемер, отров од којег се мути свест. Решио сам да је се ратосиљам. Уграбио сам прву згоду, искочио из колоне, извукао је испод кошуље и забо дубоко у снег. Тек тада ми је лакнуло. . . Нико то до сада није чуо.

То ми је био најтежи моменат у целом рату. Ето, нисам је појео, а и данас је осећам још онако топлу и — онако ледену."[24]) Ето и таквих је било међу борцима који ће ускоро постати пролетери. Већина пак, кроз дотадање окршаје и искушења, то звање је већ стекло и носило га часно. Док су борци „прекршитељи" ригорозно кажњавани, дотле су самовоља Милована Ђиласа и његове политичке грешке остајале у сенци његовог положаја. Ево још једног, према сећању Ђурића, драстичног политичког потеза са Камене Горе. Пошто се, преко 1.500 бораца и других органа власти, као и избеглог народа од Нове Вароши, нашло у неколико села око Камене Горе — то је проблем исхране био веома акутан и отежан. Одједном се у глави Милована Ђиласа родила идеја: да се класна борба заоштрава и да наступа нова фаза у односима, те да треба ударити по кулацима. Тако су на Каменој Гори и околним селима проглашени кулацима сељаци сточари, који имају више од 30 оваца.

Такав је закључак донео Ђилас на саветовању са политичким и партијским радницима у присуству чланова Покрајинског комитета за Србију. Истина, било је неслагања са овом Ђиласовом тезом од стране појединаца, у којима је Милинко Кушић био најенергичнији. Међутим, тадашњи ауторитет Милована Ђиласа однео је превагу. И по овом питању Ђилас протура ставове супротне генералној линији КПЈ у окупљању свих патриотских снага у борби против окупатора и његових помагача.

Наравно, да је ова мера добродошла интендантима, који су се трудили са представницима народних одбора да обезбеде у овим сиромашним селима бар минимум за одржавање какве такве исхране. Од овакве директиве Милована Ђиласа настало је једноставније снабдевање, јер су интенданти одузимали по кратком поступку вишак оваца.

Последње ригорозне провере и потези су протекли у знаку Ђиласове теоретске укалупљености. Са огромним ауторитетом члана Политбироа ЦК КПЈ и члана Врховног штаба, он злоупотребљава положаје и овлашћења и без трунке савести поиграва се са судбином једног броја бораца. Они хоће да врше своје патриотске обавезе учествујући, колико и како могу у устанку, Ђилас им опијен влашћу, а незрео да политички мисли, то не дозвољава. На тај начин Ђилас сам себе доводи у апсурдну ситуацију да Партија и Политбиро коме и он припада по-

[24]) Друга пролетерска, књ. 1, стр. 167—168.

Зивају све, без изузбтка, родољубе у борбу за слободу свога народа, а он једној групи одазваних и у шестомесечној борби потврђених не признаје право на борбу за слободу своје отаџбине. Није то ни први а ни последњи пут да Милован Ђилас није у стању да се придржава генералне линије Партије и њених директива. За одбачене нема утехе, они су са нешто куна у џепу били остављени на милост и немилост разним неугодностима. Многи су молили и кумили да се тако грубо и безобзирно не поступа са њима, али милости није било. Уз ове примере треба поменути и то да се из Србије повукао један број другова и другарица који је био у позадинској чети ,,Максим Горки" у Новој Вароши. То су били махом старији и болесни другови који нису били за оперативну јединицу, али су зато са успехом извршавали задатке у позадинн. Тако би они и даље, било у бригади или ван ње, могли усиешно да замењују борце из оперативних јединица. Ради тога нису биле потребне никакве анатеме оних који су били издвојени и послати из батаљона, као оперативних јединица, као вишак, већ мирно упућивање у службу према способностима. Но, и поред свега, истина у непријатној атмосфери, у јединицама је иастављено са свакодневним активностима и задацима, а све у духу припрема за проглашење 2. пролетерске бригаде.

Према наређењу Врховног штаба 15. фебруара упућен је 2. шумадијски одред ка Фочи. Одред је тражен још раније, јер је Врховни штаб и намеравао да и њега укључи у 1. пролетерску бригаду.

После упућивања рањених и болесних другова у болницу у Жабљак, јединице су биле размештене по засеоцима Камене Горе и села Обарди, обезбеђујући се од правца Пљеваља и Пријепоља, где су се налазиле блокиране италијанске посаде. Да би обезбедили везу с Пријепољем и снабдевање, Италијани су у рејон Мијајловице поставили артиљерију и минобацаче, који су штитили кретање колона. Поред тога, мањим скијашким одредима, наоружани лаким наоружањем, вршили су изненадне акције у рејону нашег размештаја. Један такав изненадни напад извршили су 18. фебруара на јединице Чачанског и део 1. ужичког батаљона који су се налазили у селу Обардама, али без успеха.

На овом простору батаљони су вршили чишћење терена од четничких банди, којих је било у неким селима. Једна шира акција чишћења извршена је у селима око старог пута Пљевља—Бијело Поље. Изузев појединачних припуцавања из појединих засеока и са чука, већег отпора није било. Банде су биле разбијене, а Чачански и Ужички батаљон су извршили реквизицију хране у селима одакле је пружан отпор. Тако су дошли до стоке и хране која им је била неопходна. Време изван акција јединице су проводиле у одмору, чишћењу од вашака, и у политичком раду са мештанима. Било је и културно-просветних приредби. Активирани су народно ослободилачки одбори, преко којих је вршено снабдевање храном и осталим потребама.

ФОРМИРАЊЕ БРИГАДЕ

Двомесечна борбена дејства која је извела 1. пролетерска бригада у источној Босни указивала су на то да су у тој етапи развоја народноослободичаког покрета такве јединице неопходно потребне. Због тога, чим се дознало да су се српско-санџачке јединице пребациле на леву обалу Лима, одлучено је да се формира и 2. пролетерска бригада. О тој својој намери Врховни командант је 18. фебруара 1942, упознао делегата Врховног штаба и остале руководиоце у Српско-санџачком штабу. У писму је био прецизан поступак и начин организације батаЈвона. Пошто је приближно таква организација батаљона и постојала, то није било потребно вршити нову реорганизацију. Како је прецизирано у наређењу Врховног команданта, већ су постојала три батаљона (два ужичка и један чачански) од по око 200 бораца, а од санџачких јединица два батаљона од по 150 бораца. Намера да и санџачки батаљони уђу у састав 2. пролетерске није остварена; од њих и других санџачких јединица касније је формирана 3. пролетерска (санџачка) бригада.

Тито је наредио да се два ужичка и Чачански батаљон одмах пребаце у рејон Чајнича. Већ око 20. фебруара почело је, по етапама, маршевање општим правцем село Крњача — село Бољанићи — Метаљка — Чајниче. Тим правцем, само нешто раније, прошао је и 2. шумадијски одред. Северно од Пљеваља, у рејону Црни врх — Чемерно, био је нападнут од италијанске заседе, састављене од скијашких делова; после краће борбе Одред се извукао без губитака и продужио у Бољаниће. Два ужичка и Чачански батаљон извршили су прву етапу марша 23. фебруара када су стигли у рејон село Бабине — село Крњача — село Ограда. Први ужички батаљон је размештен у Крњачи, а Чачански батаљон у Огради. Сутрадан око 10 часова Италијани су извршили напад у правцу Крњаче и Ограде. У њиховим колонама је било и скијашких одреда, који су били подржани артиљеријском и минобацачком ватром. Наши батаљони су прихватили борбу и предвече су италијанске колоне биле принуђене да се повуку у Пљевља. Већих губитака није било, а изморени и промрзли борци спустили су се са положаја у села, где су се нахранили, огрејали и одморили.

Двадесет четвртог фебруара читава групација је стигла у шири рејон Бољанића, где је наишла на организовану народну власт, партизанске јединице и позадинске установе. То је омогућило да се наше јединице мало одморе и нахране, без узнемиравања од стране непријатеља.

Последња етапа марша извршена је 25. фебруара, преко Метаљке до Чајнича. Од Бољанића до Чајнича, колона се кретала путем који је био прекривен дебелим слојем снега и касно увече стигла у Чајниче. Читаву колону, од три батаљона, град је дочекао свечано, обасјан електричним осветљењем, кога већ толико ноћи борци нису видели. Све је ово још више увећало њихов морал и задовољство.

Први март 1942. године одређен је за званично проглашење 2. пролетерске српске НОУ бригаде. Неколико преосталих дана до тог

свечаног чина проведено је у разноврсним припремама читавог састаБа који се у Чајничу нашао. Добијено је нешто нове одеће и обуће. Стара одећа је опрана, затим окрпљена и дотерана у исправно стање. Пошто су борци имали вашке, организовано је купање и шишање свих бораца, као и прање и парење веша, одела, обојака и чарапа. Очишћено је и дотерано у техничку исправност целокупно наоружање и остала техника.

Вршене су обимне политичке припреме бораца. Посебно је говорено о значају и улози пролетерске бригаде. Овим већ прекаљеним борцима није било тешко схватити себе у тој улози, јер су се они кроз дотадашње борбе, безброј пута, налазили у таквим улогама и извршавали тешке задатке. Но, и поред тога, требало је искористити ову прилику да се јединице учврсте и да се њихово опште морално-политичко стање и дисциплина уздигнуту на још виши ниво.

Ужурбано су припремане црвене боје петокраке звезде са српом и чекићем, које ће ови борци убудуће носити на својим капама, као симбол припадника пролетерске бригаде.

Организационих промена у батаљонима није било. Једино су добили нову нумерацију: 1. ужички батаљон преименован је у 4, 2. ужички у први, 2. шумадијски одред у 3. батаљон, и Чачански батаљон у 2. батаљон.

Бројно стање целокупног људства које је било у строју на дан проглашења 2. бригаде изнето је у Прегледу у прилогу на крају књиге. У том строју 384 борца (44,23% су били радници, односно скоро половина њеног људства, велики проценат сељака (24,79% или 225 бораца) говори о томе да је ово били бригада радника и сељака (69,07%). Имајући ово у виду, може се слободно рећи да је бригада и по свом социјалном саставу била пролетерска.

И најзад, велики проценат чланова КПЈ и СКОЈ-а (56,41%) говори о њеној чврстој идеолошкој оријентацији. Она је била састављена од бораца прекаљених и идеолошки опредељених, свесних циља и идеја за које се боре, спремних да у сваком моменту дају и свој живот за те идеје. И по томе она је чврсто носила пролетерску заставу. У исто време 2. пролетерска бригада била је кадровска јединица јер су се, поред већ изнетог, у њеним редовима налазили неки чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију, окружних и среских комитета КПЈ, инструктори комитета, секретари ћелија и руководиоци СКОЈ-а. Овакав састав бораца, идејно свесних и политички опробаних и прекаљених револуционара, знатно је утицао и олакшавајуће деловао на руковођење и командовање бригадом.

Бригада је по свом националном саставу била, углавном, српска јер су 96,42%, или 847 бораца, били Срби. Касније пролазећи кроз разне крајеве наше земље она се попуњавала_и другим националностима, али је и даље преовлађивала српска националност.

Бригада је била наоружана лаким пешадијским наоружањем: пушкама, пушкомитраљезима и тромблонима, а од тежег наоружања има-

ла је само неколико митраљеза. Располагала је само са ограниченом количином муниције. Може изгледати скромно за пролетерску јединицу, али треба имати у виду, да се читав наш борбени састав снабдевао сам, без ичије помоћи, све до пред крај рата. Све што му је било потребно од наоружања и муниције морао је отимати од непријатеља. будући да није имао својих фабрика које би га снабдевале основним потребама, а помоћ од савезника је дошла касније.

С обзиром на овакво наоружање на дан формирања у бригади ни су постојале јединице других родова. Пешадија је била основни и једини род војске новоосноване 2. пролетерске народноослободилачке ударне (српске) бригаде.

Од јединица везе пстојала је курирска група састављена од неколико курира. С обзиром на недостатак техничких средстава везе, у ово време једина веза су били курири-пешаци и коњаници.

Исхрана и снабдевање храном и осталим потребама у бригади вршени су преко бригадне интендантуре при којој су биле организоване шнајдерска, обућарска, пушкарска, месарска и друге радионице. Оне су биле скромних могућности.

Сваки батаљон имао је свог интенданта који се старао о исхрани батаљона, а свака чета кухињу и економа чете.

Транспорт у бригади вршен је помоћу товарних коња. Њихов број није био сталан. Све је зависило од потреба за ношењем разних резерви и рањеника.

Санитетска служба била је организована од чете па до бригаде. Четни болничари су прихватили рањенике из прве борбене линије и пружали им прву медицинску помоћ. Одавде су слати у батаљонско, а затим у бригадно превијалиште у којем су задржавани лакши рањеници, а тежи су упућивани даље у сталне болнице. У бригади је санитетску службу организовао санитетски референт бригаде, који је са медицинарима и болничарима вршио санитетско обезбеђење. При батољонима постојао је санитетски референт батаљона, који је највише водио рачуна о хигијенским и другим здравственим условима живота и рада бораца у батаљону.

Приликом формирања бригаде кадровских промена у батаљону и четама било је мало. Формиран је Штаб бригаде, а попуњени су штабови батаљона и команда чета. У строју пред Јосипом Брозом Титом Врховним командантом били су постројени:

Штаб бригаде: командант Ратко Софијанић, радник, члан КПЈ; политички комесар Миленко Кушић, студент, члан КПЈ; заменик команданта Љубодраг Ђурић, учитељ, члан КПЈ; заменик политичког комесара Спасенија Бабовић-Цана, радница, члан КПЈ; начелник штаба Павле Илић-Вељко, официр бивше југословенске војске, члан КПЈ; референт санитета доктор Војислав Дулић, лекар, члан КГlЈ и интендант Тодор Глишић, студент.

На раду у Ш-габу бригаде: Слободан Пенезић-Крцун, студент, члан КПЈ; Љубинка Милосављевић, члан КПЈ; Радован Грковић, правник,

члан јчl 1j **; тиливоЈе** J^адоваиовић-Фарбин, студент, члан КПЈ; Гроздана Белић-Зина, доктор Станојка Ђурић, Александра-JTеа Максимовић и Бошко Марковић, официр бив. југословенске војске, члан КПЈ.

Штаб ***бригаде у првим акцијама: Командант Ратко Софијанић (други здесна) политички комесар Милинко Кушић (трећи здесна), заменик команданта Љубодраг Ђурић (ПРВИ слева), заменик комесара Спасенија Бабовић-Цана (у средини), начелник штаба Павле Илић (први здесна), Љубинка Милосављевић (чучи) и Бошко Марковић (други слева).***

Интендантура бригаде: Драги Ђурић, помоћник интенданта, Новица Ђурић, Божидар Игњатовић, Каја Марковић-Сингер, Стеван Марковић-Сингер, Радомир Поповић-Розмир, Богдан Радан, Бранко Ракић и Стана Петровић.

Курири Штаба бригаде-. Душан Царевић, Јован Недовић и Драгослав Јаковљевић-Дракче.

Штаб Првог ужичког батаљона: командант Радослав Ковачевић, ђак, члан КПЈ; политички комесар Мате Ујевић, радник, члан КПЈ; заменик команданта Петар JTековић, радник, члан КПЈ; заменик политичког комесара Милосав Матовић, учитељ, члан КПЈ и интендант 06рен Чекеревац, земљорадник, члан КПЈ, са три чете.

Штаб Другог чачанског батаљона: командант Средоје Урошевић, учитељ, члан КПЈ; политички комесар Драгослав Мутаповић, агроном, члан КПЈ; заменик команданта Радисав Јанићијевић-Бомба, подофицир бивше југословенске војске члан КПЈ; заменик политичког коме-

сара Божидар Томић, металски радник., чјшм л п ј ;рсчЈсрсш
Олга Ђокић, студент медицине, члан СКОЈ-а, са три чете.

Шта.б Трећег шумадијског батаљона: командант Душан Дугалић, службеник, политички комесар Танасије Младеновић, правник-књижевник, члан КПЈ; заменик команданта Предраг Јевтић-Шкепа, правник, члан КПЈ; заменик политичког комесара Драгослав Ђорђевић-Гоша, радник, члан КПЈ; члан штаба батаљона Љубиша Урошевић, официр бивше Југословенске војске; интендант батаљона Бошко Ђуричић, правник, члан КПЈ; санитетски референт батаљона Милоје Хаџић-Шуле, студент медицине, члан КПЈ; политички радник Рада Миљковић, учитељица, члан КПЈ; политички радник Витомир Цветковић, столарски радник, члан КПЈ, са три чете.

Штаб Четвртог ужичког батаљона-. командант Миодраг Милановић-Луне, ђак, члан КПЈ; политички комесар Добрило Петровић, студент, члан КПЈ; заменик команданта Јеврем Поповић, радник, члан КПЈ; заменик политичког комесара Алекса Дејовић, радник, члан КПЈ и интендант батаљона Велисав Станковић, радник, члан КПЈ.

Курири Штаба батаљона-. Будимир Доганџић, Живомир Обрадовић, Миломир Полинчевић, са три чете бораца.[23])

У оваквој формацији, 1. марта 1942. године, Врховни командант Јосип Броз Тито извршио је у Чајничу смотру и свечано проглашење оснивања 2. пролетерске српске народноослободилачке ударне бригаде. Том приликом Тито је говорио о унутрашњој и међународној војно-политичкој ситуацији, као и о будућим задацима и улози пролетерских бригада.

Борбени састав 2. пролетерске бригаде, још по пребацивању из Србије у Санџак, поседовао је све елементе који су били неопходни да би се могао уврстити у редовне регуларних јединица народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије — њених пролетерских бригада као првенаца те војске. Шта је то што јој је давало те одлике? *Прво,* идејно-политичка свест њених бораца да се за националну и социјалну слободу народа бори не само у свом селу и свом крају већ на читавој територији Југославије. Борачки састав који је успео да се пробије и пребаци у Санџак показао је тим чином да поседује ту неопходну одлику. *Друго,* било је неопходно да борачки састав који рефлектује на регуларност свог битисања, има довољно борбене способности, обучености и искуства да би могао с успехом да извршава све задатке који се пред њега као регуларну јединицу постављају. Борбени састав 2. пролетерске бригаде још у рејону Нове Вароши поседовао је све ове одлике, јер их је у току полугодишњих борбених акција у Србији у саставу партизанских одреда стекао. *Треће,* био је формиран у борбене јединице које су и по својој формацији, њеној јачини и наоружању одговарале новим условима ратовања. Све јединице које су се пребациле из Србије у Санџак биле су реорганизоване у батаљоне јачине око 200 бораца, са тројном формацијом његових јединица. Га формација ни у Чајничу није претрпела битне измене.

О формирању 2. пролетерске бригаде, свет је обавештен следећом поруком:

[25]) *Друга пролетерска,* књ. 1, стр. 725—775.

„11о одлуци цептралног комитета. Комунистичке партије Југославкје и Врховног штаба Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије формирана је 1-ог марта ове године Друга пролетерска народноослободилачка ударна бригада, у коју су ушле најбоље партизанске јединице које су се прекалиле у деветомесечној борби против окупатора и њихових домаћих слугу.

Друга пролетерска бригада ће по примеру Прве пролетерске бригаде наставити још одлучнију и *беспоштеднију борбу против окупатора* и *свих његових петоколонашких савезника, бориће се за слободу своје поробљене земље, за бољу и срећнију будућност. Командант НОП ДВ Југославије Тито* с.р."[26])

*

Сриске партизанске јединице, под командом Српско-санџачког штаба, које су дејствовале у Санџаку од децембра 1941. до краја фебруара 1942, извршавале су борбене акције, у сличним војничким формацијама, наоружањем, као и у војно-политичким и другим условима које је имала 1. пролетерска бригада. Због тога их ти услови издвајају из особености дејстава партизанских одреда Југославији, сврставају у редове Народноослободилачке војске Југославије.

Задржавање и борбена дејства ових јединица у Санџаку била су у складу с тежњом Врховног штаба и ЦК КГ1Ј да се оне што пре врате у Србију и тамо развију своју свестрану активност. У том правцу чињени су и покушаји али је развој догађаја у Србији, а посебно интерес окупатора за Србију, спречио да се та замисао у догледно време оствари. Напротив, оне су уместо у Србију биле приморане да се физички удаље од Србије.

Састав бораца и руководилаца који су се успели повући из Србије у Санџак, без сумње, одликовао се идеолошко-политичком свешћу која је означавала дубоку оданост и привржености народноослобдилачком покрету. Ови људи, партизани овим актом — повлачењем — своју будућност су чврсто везали за овај покрет. Но, без обзира на то, човек није машина, а његове физичке снаге нису неисцрпне. Због те чињенице код појединаца у моментима надчовечанских напора, којих је у тромесечним борбама у Санџаку било на претек, појављивале су се и слабости које нису биле одраз недостатка свести о привржености и оданости покрету већ мали ресурс физичке и техничке снаге да се савладају и преброде тешкоће.

Војно-политичко руководство ових јединица, од најнижих па до Српско-санџачког штаба, имало је својих недостатака и падова. Али, имајући у виду све околности у којима је радило и деловало, може се контастовати да је, у целини гледано, успешно обавио већину задатак^ који су пред њим стајали. У томе му је био добар савезник и олакшавао му командовање и руковођење одличан борачки састав.

У току тромесечне борбене активности у Санџаку 1. и 2. ужички и Чачански батаљон и 2. шумадијски НОР одред, према сопственој процени, избацили су из строја 274 непријатељска официра, подофицира и војника, уз сопствене губитке од 109 бораца и руководилаца.

[26]) *Зборник,* том II, књ. 1, стр. 138.

II У ИСТОЧНОЈ БОСНИ, ЦРНОЈ ГОРИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

ПОНОВО ЈЕ АКТУЕЛНО: „ОЈ МОРАВО МОЈЕ СЕЛО РАВНО"

После јануарске непријатељске офанзиве у источној Босни, четнички покрет, потпомогнут од Немаца и недићеваца, почео се ширити и у овој покрајини. У таквој ситуацији, Врховни штаб НОВ и ДВ Југославије, одмах по формирању 2. пролетерске бригаде, издао је наређење Штабу бригаде за дејство у пределу Гласинца у источној Босни, ради разбијања четничких формација.

Већ 2. марта бригада је отпочела да се пребацује у источну Босну. Тога дана су 1. и 2. батаљон прешли из Чајнича у рејон Горажда, а сутрадан и 4. марта и друга два батаљона.[27]) Пребацивање бригаде у рејон Горажда извршено је делимично камионима. Већ тада је коришћена моторизација за транспорт јединица. Пошто се оскудевало у течном гориву, направљене су специјалне пећи на камионима, које су ложене дрвима и производиле гас који је служио као погонско гориво.

Покрет бригаде у правцу Горажда, а одмах затим даље ка Устипрачи, имао је за циљ да се бригада доведе на простор на коме ће се прикупити и делови 1. пролетерске бригаде ради формирања једне оперативне групе пролетерских батаљона. Овом оперативном групом требало је да руководе штабови 1. и 2. пролетерске бригаде, под командом Коче Поповића, команданта 1. пролетерске бригаде. Група је требало 5. марта да отпочне покрет главнином снага, са око 700 бораца, правцем село Хадровићи — Ергеле Борике — село Жепа — село Нурићи — село Милићи — Власеница, а помоћним снагама, са око 350 бораца, правцем село Шљивно — село Сељани — село Саторовићи — село Осово — село Шетићи — село Мислово — Поджепље.[28])

Основни заДатак Ударне групе био је да очисти шири простор Гласинца од четничких снага које су биле растурене по селима у овом крају. По извршењу овог задатка требало је да ослободи Власеницу, а потом Сребреницу, или Хан Пијесак. Према директиви Врховног штаба, обе колоне Ударне групе требало је до 8. марта да избију на линију Ергеле Борике — село Осово, а у току 9. марта да се у селу Подгају

[27]) Архив Војноисторијског института (ВИИ), кут. 763, бр. рег. 1/1.
[28]) *Зборник*, том II, књ. 3, бр. док. 13 и 21.

прикупе ради даљих дејстава. Дванаестог марта требало је да избију на простор и то: десна колона (2. пролетерска бригада) село Жепа — село Пуртићи — село Боровац — село Мандре, с тим да јаче снаге групише око села Мандре, а лева колона (три батаљона 1. пролетерске бригаде) са два батаљона у рејон села Брестоваче, а једним батаљоном у рејон села Мислова. У директиви су дати основни задаци обеју бригада све до 15. марта, са оријентацијом напада на Власеницу.[29])

Извршавајући задатак 2. пролетерска бригада је прешла линију Устипрача — село Месићи и до 6. марта се прикупила у рејону села Шљивна. Претходно је 1. батаљон, у ноћи између 5. и 6. марта упао у село Сељане где је, после краће борбе успео да ослободи 14 партизанских бораца које су четници раније заробили. Батаљон се вратио, после акције, у село Горњи Дуб, а ослобођене борце послао у своје јединице. У рејон села Шљивна и села Орахова ухваћена је веза с деловима 1. пролетерске бригаде.

На овом простору бригада је почела задње припреме за напад на Ергелу Борике, где се налазило јако четничко упориште.

Из рејона Шљивна, преко села Хадровића, бригада је 7. марта око 21 час избила у засеок Брдине, на комуникацији Рогатица — Вишеград, где је 3. чета 4. батаљона наишла на четничку заседу. Тада је помоћник пушкомитраљесца Ђуро Трбовић рањен. Ова заседа је утицала на одлуку Штаба бригаде да леву колону не упути правцем ловачка кућа — кота 1180 — Смрекин до— Рујно брдо — село Годомиље, већ за десном колоном, правцем Кариманов гроб — село Штавањ — Ергеле Борике. Колоне су у нападу на Борике кренуле око 24 часа из рејона села Семеча. Напад је требало извести из покрета, изненадно, не дозволивши да се непријатељ извуче. План напада батаљони су добили у виду заповести. По том плану требало је да 3. (шумадијски) батаљон, блокадом Ергеле Борике с југа с правца села Мандре, не ступајући у дејство, постави заседу и спречи одступање четника у том правцу; да 2. (чачански) батаљон, брзим и неприметним маневром, обиђе са севера и северозапада Борике тако да с правца Високе букве, изненадно и енергично први почне напад у циљу ликвидације непријатеља; да 1. (ужички) батаљон, упућен преко села Блажујевића, ликвидира жандармеријску станицу у селу Годомиље; да 4. (ужички) батаљон образује резерву у рејону села Мандре.

По овом плану батаљони су пошли на извршење задатка. Осмог марта око пет часова 2. батаљон је ликвидирао четничке стражаре код коњушнице, који изненађени нападом нису ни пружили отпор. Непријатељска посада из управне зграде, иако изенађена, пружила је жилав отпор јединицама бригаде које су у стрељачком строју блокирале зграду. Захваљујући брзини, одлучности и умешности, борци 2. батаљона су се, под ватреном подршком својих пушкомитраљеза и тешког митраљеза, који су отварали ватру на прозоре зграде, неутралишући непријатељске ватрене тачке, приближили згради и из погодних заклона, тромблонима присилили посаду на предају. Покушај пробијања појединаца према југу осујетили су борци 3. и 4. батаљона. Већ око 9.30 часова непријатељ је био ликвидиран. Овде одмах треба подвући значај-

[29]) *Зборник*, том II, књ. 3, бр. док. 15.

ну улогу тромблона при ликвидацији отпора у згради, као упоришта. услед разорног дејства убачених тромблона, четници су имали веће губитке, ради чега су се убрзо и предали. Цела посада од 123 четника и пет официра заробљена је, уз три погинула. Код наших делова само су три борца лакше рањена.

Скица 4. ***Напад на Етеле Борике 07—08. 03. 1942. године***

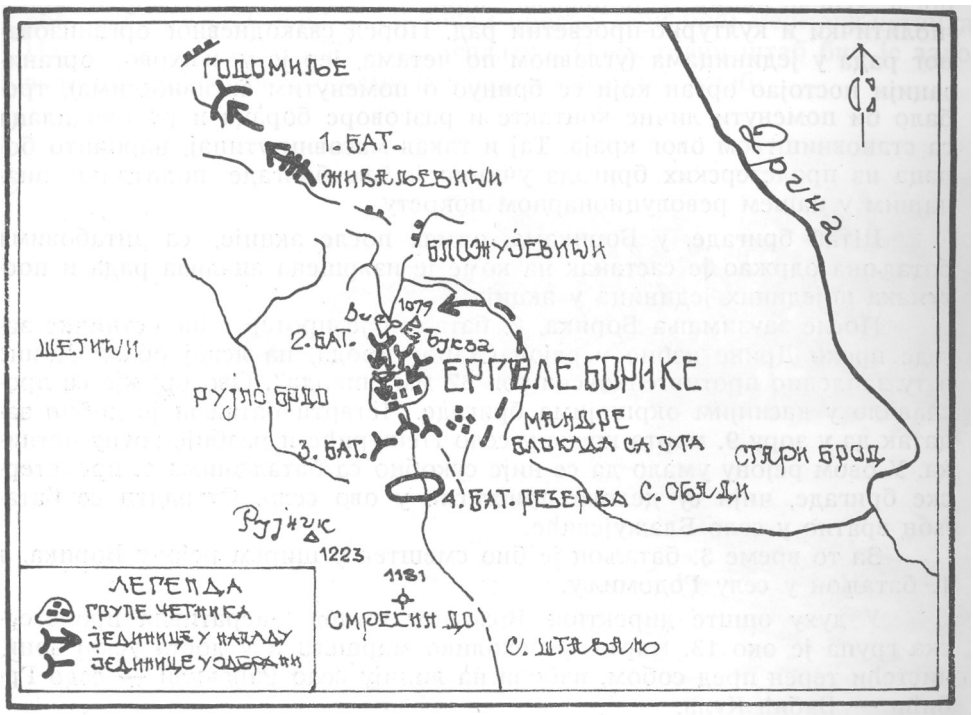

Заплењена су два митраљеза „Шварцлозе", 75 пушака, шест пиштоља, 3.494 метка (утрошено у борби око 1.000 метака), три писаће машине, санитетски материјал и остали прибор, као и већа количина животних намирница и стоке.[30])

Ово је прва већа акција бригаде и она се завршила потпуним успехом. То је било врло значајно јер су борци и руководиоци бригаде још одмах на почетку стекли самопоуздање у себе и своје могућности. У војно-политичком погледу успех је значајан јер је потпуно уништеио језгро четничке елите, која је из Србије била упућена на овај терен ради организовања четничких јединица. Друга пролетерска бригада тако је. још одмах, у првој борби оправдала поверење које јој је указано.

[30]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/4.

После уништења овог четничког упоришта војни суд бригаде је прегледао заплењену четничку архиву, саслушао заробљене и донео пресуду. Око двадесет је осуђено на смрт, а остали, више од стотину насилно заведених сељака су ослобођени.[31])

У то време на овом терену, поред војничких акција против непријатеља, био је исто толико важан политички рад на раскринкавању четничког покрета, који је покушавао да организује и привуче масе под свој утицај. Због важности политичког рада 2. пролетерска бригада је, после успеле акције у Борикама, користила предах за одмор и војно-политички и културно-просветни рад. Поред свакодневног организованог рада у јединицама (углавном по четама, јер је у њиховој организацији постојао орган који се бринуо о поменутим активностима), требало би поменути личне контакте и разговоре бораца и руководилаца са становништвом овог краја. Тај и такав масовни утицај, нарочито бораца из пролетерских бригада учинио је ове бригаде политички значајним у нашем револуционарном покрету.

Штаб бригаде, у Борикама, одмах после акције, са штабовима батаљона одржао је састанак на коме је извршена анализа рада и поступака појединих јединица у акцији.

После заузимања Борика, 2. батаљон је протерујући четничке заседе преко Дрине избио у рејон Старог Брода, на левој обали Дрине и ту заплењио противтенковски топ 37 мм „шкода". Ово оружје се прославило у каснијим окршајима бригаде. Четврти батаљон је добио задатак да у зору 9. марта крене у село Пешуриће и разбије групу четника. У овом рејону умало да се није сукобио са батаљонима 1. пролетерске бригаде, чији су делови пристигли у ово село. Сутрадан се батаљон вратио у село Блажујевиће.

За то време 3. батаљон је био смештен у ширем рејону Борика, а 1. батаљон у селу Годомиљу.

У духу опште директиве Врховног штаба Оперативна пролетерска група је око 13. марта, у неколико маршева и у доста ускоj зони, чистећи терен пред собом, избила на линију село Рађевиhи — село Грбиhи — Бабиh Кула.

Већ 14. марта, у седам часова, она врши померање и стиже после подне на простор село Плане — село Поцепља — село Криваче. Са тог простора 2. и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде избијају у рејон села Кусаче, код Хан Пијеска, оријентишиhи се на извиhање и обезбеђење правца од Хан Пијеска, где су се налазиле јаче усташко-домобранске снаге. Главнина групе кренула је 15. марта у 1.30 час преко Равног на источним обронцима планине Јавор, у правцу села Милиhа, с циљем да ликвидира четнички оперативни штаб. У овом делу покрет је био веома напоран; снег висок, а маршевало се само једном пртином. Услед великог снега коњи из пратиhех чета су морали бити враћени, а оружје су преузели да носе борци. После дугог марша група је око 10 часова избила у село Нуриће, а око 16 часова у село Милиће, одакле је четнички штаб утекао, не успевши да одвуче један топ 80 мм. Истог дана увече Оперативни штаб пролетерске групе је решио да, и поред напорног марша и великог замопа бораца, сутрадан у зору нападне

[31]) *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 259.

Власеницу. Тада су Власеницу држали четници капетана Драгослава Рачића.

Напад је извршен 16. марта у шест часова. Од правца Милића нападали су делови 1. пролетерске бригаде, а 2. и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде, који су били остали према Хан Пијеску, требало је да нападају с тог правца и да држе заседу у рејону Хан Погледа и засеока Стрмца. Четници, осетивши да ће бити опкољени, изненадно и у паници напустили су Власеницу без отпора. Тако је Власеница 16. марта ослобођена. Ту се Оперативној групи предао већи број мештана-четника. Напор јединица и штабова се исплатио. Оперативни штаб био је задовољан дејством групе о чему је известио Врховни штаб:

Четврти батаљон после првих борби, код Власенице, марта 1942. године

„Можемо вам са поносом и радошћу рећи да су јединице обеју бригада са потпуним успехом положиле и овај тешки испит. Постоје још извесни недостаци, углавном организационе природе, али верујемо да ћемо их отклонити. Морал је сјајан.[32])

Док су ови батаљони ударне пролетерске групе хитали према Власеници, делови 4. батаљона 2. пролетерске бригаде, размештени на простору села Милића, вршили су чишћење рејона Градине. Ови делови су постављали заседе са пиљем да хватају и уништавају четничке де-

[32]) *Зборник*, том IV, књ. 4, бр. док. 30.

лове. Тако еу код села Супча разоружали 15 четника из Рачићеве групе, која је, после напуштања Власенице, почела да се осипа. Ово је утицало на опрезност партизана. После два дана из 4. багаљона је ухваћена патрола од пет бораца са замеником командира чете на челу, које су четници стрељали на Дрини.[33])

У исто време је 1. батаљон 2. пролетерске бригаде, из рејона села Доњег Врсиња, где је био смештен, чистио околни терен од четника. Једна његова десетина, разоружавши четничку патролу, упала је у четнички логор. Док су вршени преговори, један се борац, по налогу десетара, искрао и обавестио Штаб батаљона, који је одмах организовао опкољавање четничког логора и ослобођење своје десетине. Том приликом је убијено и заробљено 42 четника, а међу њима је погинуло неколико официра и подофицира.[34])

После ових дејстава настала је пометња и осипање Рачићевих и Дангићевић четничких јединица. Њихови се остаци убрзано повлаче према Сребреници и Дрињачи. Овакав нагли развој војно-политичких догађаја поставља у Штабу оперативне пролетерске групе питање: шта даље радити са Оперативном групом? Закључено је да треба учврстити мештанске партизанске јединице и уз њихову помоћ ликвидирати усташку посаду у Хан Пијеску. Заузимање Хан Пијеска имало би великог значаја не само у смислу враћања поверења међу мештанским партизанским јединицама, већ и због тога што би се на тај начин извршило повезивање већег дела ослобођене територије у источној Босни. С друге стране, осећала се потреба и прави моменат да се дотуку четничке формације и да се протерају преко Дрине у Србију. У то време, Врховни штаб осећајући да непријатељ припрема нову офанзиву, није био за то да се Ударна пролетерска група много удаљава од рејона Гласинца. Иако јој ово није изразито наредио, он јој је такве сугестије достављао. Уз то Штабу групе је остављено да самостално одлучује, разуме се, претходно о свему обавештајући Врховни штаб. У Оперативном штабу пролетерске групе у Власеници одлучено је да мештанске јединице и одреди блокирају Хан Пијесак, а да група, не губећи време, изврши чишћење терена до Дрине и да четничке јединице разбије пре него што се приберу и поново окупе.

У том циљу препоручено је и рушење комуникација према Сребреници и Дрињачи.

Седамнаестог марта увече главнина Ударне пролетерске групе кретала је општим правцем село Милићи—Братунац. Десно, према Сребреници упућен је 1. батаљон 2. пролетерске бригаде, а лево према Дрињачи делови 1. пролетерске бригаде са мештанским одредима. На овај марш неки батаљони су кренули из рејона Власенице. Ради тајности покрет је вршен ноћу, по кишовитом и прохладном времену, расквашеним и блатњавим путевима. Остаци четничких јединица нису успели да се конеолидују и дају неки значајнији отпор, већ су напуштали

*

[33]) *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 280—281.
[34]) Исто, стр. 272—275.

терен без веће борбе. Седам пролетерских батаљона и Бирчанска партизанска група избили су на Дрину од Сребренице до Дрињаче.

Поново је код бораца постало актуелно: „Ој Мораво моје село равно. „Многи су већ себе видели како се боре у свом крају, на Златибору, у Шумадији. Напуштајући Србију, код бораца се јављала велика жудња за повратком. Сада им се чинило да су најближе остварењу те жеље. Дрина их раздваја од тог сна. Тамо би они да „направе трице и кучине од непријатеља". Маштали су о свом крају где их поред својих очекује и више хране те ће им и с те стране бити лакше. Но жеље су једно а стварност је друго. Свесни су они тога, као што су то били и њихови очеви и дедови који су у туђини, у чежњи за родним крајем певали: „Тамо далеко. . ." или „Ој Мораво, тија водо, ти остајеш, а ја одо.. ." Овог пута они се, у колони, загрлише и запеваше: „Црни врху, крају од Србије. . ." и кренуше у нове задатке који ће их довести у Србију.

Скица 5. ***Почетна*** де/ства ***Бригаде од Чајнича до Братунца. на Дрини***

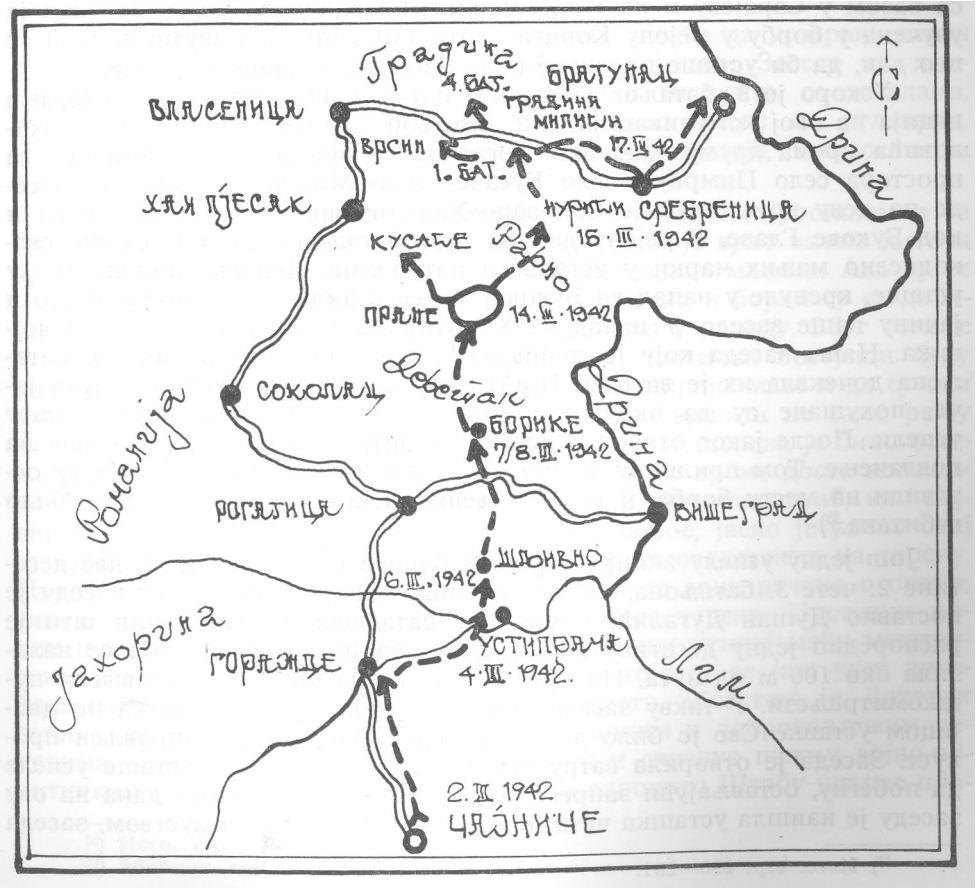

Избијањем на Дрину, за веома кратко време готово цела источна Босна је била очишћена од четничких снага које су се распршиле на све стране. У овој операцији заробљено је неколико стотина непријатељских војника, а заплењено оружје и друга опрема. У 2 бригади је погинуло осам бораца. Створена је велика слободна територија, у којој су остали још само непријатељски усташко-домобрански гарнизони у Хан Пијеску и Рогатици.

Ускоро се читава пролетерска група вратила на шири простор Хан Пијеска.

Хан Пијесак је, са северне стране према Власеници, био блокиран од мештанских партизанских јединица, а 2. и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде су држали заседе на комуникацији Соколац—Хан-Пијесак. Остала два батаљона 2. бригаде избила су на комуникацију Соколац—Рогатица. Други батаљон је имао неколико сукоба са усташама јужно од Хан Пијеска, у рејону села Крама и Корита. Усташе су редовно успевале да благовремено открију места заседа, те због тога оне нису имале неки значајнији успех. Терен је био шумовит са местимичним пропланцима. Усташе су предузимале акције чишћења терена од наших заседа, јер им је ова комуникација служила као једина веза са базом у Сарајеву и на Подроманији. Главнина 2. батаљона била је увучена у борбу у рејону Корита—кота 1107. Борба у шуми водила се цео дан, да би усташе предвече биле одбијене у своје упориште.

Ускоро је 3. батаљон сменио 2. батаљон и преузео организовање акција на овој комуникацији, а 2. батаљон је враћен преко села Соколовића према друму Соколац—Рогатица. Јединице 3. батаљона су са простора село Цимрије—село Кусаче—село Мирође избацивале заседе на делу комуникације Соколац—Хан-Пијесак код села Жљебова и код Букове Главе. У рејону дејства овог батаљона било је скоро свакодневно мањих чарки у усташким патролама. Једном приликом су усташе, кренуле у напад ка Буковој Глави с циљем да открију место и јачину наше заседе. У напад из Хан-Пијеска је пошла једна чета војника. Наша заседа коју је сачињавала једна десетина 3. чете 3. батаљона дочекала их је ватром. Пошто су усташе биле бројно знатно јаче, покушале су да окруже и униште десетину, али у томе нису успели. После јаког отпора и осетних губитака, усташе су натеране на повлачење. Том приликом су усташе имале око 10 мртвих, које су оставили на месту борбе, и више рањених; код наших делова није било губитака.[35])

Још једну успелу акцију, у рејону Букове Главе, имале су две десетине 2. чете 3. батаљона, које су смениле заседе 3. чете. Ову заседу је поставио Душан Дугалић, командант батаљона, на тај начин што је распоредио једну десетину поред друге, на ивици шуме која се налазила око 100 м од пута. На крилима десетина били су постављени пушкомитраљези. У такву заседу упала су троја коњска кола са по двојицом усташа. Све је било добро испланирано, али је направљен пропуст. Заседа је отворила ватру пре времена, тако да су усташе успеле да побегну, остављајући запреге које су заплењене. Истога дана на ову заседу је наишла усташка чета. Користећи се ранијим искуством, заседа

[35]) Исто. стр. 290—291.

је поступила лукавије. Наиме, док је деснокрилна десетина стално отварала ватру по усташкој колони, левокрилна десетина је очекивала усташку колону спремна за ватрено дејство. Када су покушали да обиђу деснокрилну десетину, усташе су изложиле свој бок према левокрилној десетини, која је отворила блиску убитачну ватру. Усташама су нанети велики губици и натерани су на повлачење, остављајући мртве и рањене, опрему и муницију.[36]) Ово су, уједно, и прве борбе јединице 2. бригаде против усташа. Показало се да јединице бригаде још нису у потпуности савладале организовање и дејство из заседа. То моћно средство партизанског ратовања није тада зналачки коришћено. Борци и старешине још нису били довољно увежбани да хладнокрвно, прибрано и без журбе сачекају непријатељске колоне на блиска одстојања и да им наносе губитке. Они су превремено откривали свој положај и на тај начин пружали могућност непријатељу да се извлачи. Други недостатак заседа био је што већ кад је била откривена од непријатељских извиђачких снага није мењала откривене положаје, већ је и даље остајала на истом и тако непријатељске главне снаге дочекивала са овог положаја. Врховни штаб је и сам увидео ово непознавање дејства из заседа, па је својим наређењем од 31. марта замерио на томе и дао упутство како се постављају заседе.[37])

Разумљива су била настојања Врховног штаба да усаврши начин дејства заседа као значајног вида борбених дејстава. Заседе су привлачиле пажњу и руководства у бригади, због тога што се заседама, уз најмање губитака, постизао већи успех. Кроз заседе се, углавном, снабдевало отетом опремом од непријатеља (муниција, наоружање и друго.).

У то време за народноослободилачки покрет, као уосталом и за читаво време народноослободилачког рата, била је врло важна његова идејно-политичка повезаност са широким народним масама. Ако су се оружје и муниција отимали од непријатеља, храна и борци су се добијали из народа. И морална подршка је тражена у народу. Због тога је непходно било водити рачуна да сви војно-политички поступци буду разумљиви и идејно и политички убедљиви за широке масе и да су они' израз њихових жеља и хтења. Утицај се морао вршити не само речју — пропагандом, већ делима и поступцима. До ког степена је било осетљиво и важно ово питање најочитије говори у то време доста компликована политичка ситуација у источној Босни. Врховни штаб, као највише војно-политичко руководство оружане борбе, јасно је уочио овај проблем и скренуо пажњу војно-политичким руководствима на терену. Пролетерска ударна група је посебно морала да води рачуна о овоме, тим пре што ове јединице нису биле са овога терена. Поступци њених јединица требало је да имају јак политички утицај међу мештанским јединицама, нарочито добровољачким које су се још увек колебале између партизанског и четничког покрета. Због тога је Врховни штаб у моменту када је превирање у четничким и добровољачким редовима било велико и одлучујуће, замерио и скренуо пажњу војно-политичким руководствима источне Босне, а нарочито Штабу ударне про-

[36]) Исто, стр. 294—295.
[37]) *Зборник*, том II, књ. 3. бр. док. 104.

летерске групе, што се њихова пажња и активност усредсређује само на четнички покрет, а занемарује усташко-домобранска посада у Хан Пијеску, из чега би се могао добити погрешан утисак како код мештанских добровољачких јединица тако и код колебљивих у четничким редовима, да је наша оштрица била више уперена против четника, него против усташа који су у овом крају вршили зверства иста као и четници (палили куће, убијали становништво и др.).[38]) Овакав утисак могао је негативно да се одрази на масовност НОП-а и на његове корене у народу.

ДЕЈСТВА ОД РОГАТИЦЕ ДО ФОЧЕ

Почетком априла 1942. године, пошто се вратила са Дрине, Ударна група је расформирана. Прва пролетерска бригада је отишла у рејон села Шљивина и села Дуба, а 2. пролетерска бригада на простор Хан Стијеница—село Добрашина (северозападно од Рогатице). Основни задаци 2. бригаде су били да поставља заседе, блокира усташко-домобранске гарнизоне и да изводи офанзивне акције. С тим циљем су 2. и 4. батаљон организовали заседе на комуникацији Соколац—Рогатица. Но, како непријатељ није комуницирао овом саобраћајницом, заседе нису биле искоришћене. Трећи батаљон се налазио у рејону села Жљебова, а 1. батаљон на политичком раду у селу Соколовићима.

Првог априла усташе и домобрани су продрли у Власеницу. Услед овога, одустало се од напада на Хан-Пијесак, а тежиште дејства је пренето у рејон Рогатице. С тим циљем је 2. бригада оријентисана ка Рогатици. Само је 3. батаљон и даље остао у рејону села Жљебова. С њима су били један батаљон 1. пролетерске бригаде и делови мештанских јединица. Њихов је основни задатак био да руше и пресеку комуникације које воде из Хан-Пијеска и штите позадину снага које дејствују код Рогатице.

Усташко-домобранске снаге су већ дуже времена биле блокиране у Рогатици. Јачина ових снага процењена је на два батаљона. Главно непријатељско упориште за одбрану Рогатице било је на Луњу (кота 875) доминантном положају изнад града. Луњ је био начичкан бункерима испред којих се налазила бодљикава жица. У самом граду биле су утврђене поједине јавне зграде, а посебно среско начелство, хотел, „Рогатица" и др.

Напад на Рогатицу био је одређен за ноћ између 7. и 8. априла. Непосредно у нападу су учествовали 2. и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде, са придодатим борцима Рогатичког партизанског одреда. Обезбеђење према Вишеграду вршили су делови 1. пролетерске бригаде, а на путу од Соколца, у рејон Хан-Стјеница—Хан-Рудине, 1. батаљон 2. пролетерске бригаде. С обзиром да је одбрана града била базирана на утврђењима типа бункера, то су батаљони формирали више бомбашких група. Други батаљон је образовао неколико оваквих група у којима је било и најбољих бораца из Рогатичког партизанског одреда. Групе су имале задатак да ликвидирају посаду утврђену па Луњу. За ову акцију батаљон се благовремено примакао у рејон село

[38]) *Зборник*, том II, књ. 3, бр. док. 94.

Враголови—село Лаћевине. По паду мрака бомбашке групе су кренуле а за њима и главнина батаљона. Четврти батаљон, који је требао да напада на правцу Гучево—Живиљевино, формирао је једну бомбашку групу која је требала да ликвидира посаде бункера на прилазу граду и у самом граду, и да омогући продор осталим деловима у град ради ликвидирања посаде у њему. За извршење овог задатка батаљон је благовремено пребачен у рејон села Гучева. Почетак напада бомбаша 2. батаљона на Луњ требало је да буде знак и за напад 4. батаљона на сам град.

Седмог априла поподне вршено је извиђање терена и усаглашавање задатака појединим јединицама. Владало је мишљење да ће овај гарнизон бити узет без већих тешкоћа. По много чему овај напад на Рогатицу подсећао је на онај извршен на Сјеницу децембра 1941. године: клицало се братству и јединству, позивао непријатељ на предају, и бомбаши и делови 4. батаљона су енергично продрли у град. Но, све је остало без успеха.

Скица 6. ***Напад на Рогатицу 7—8. 04. 1942. године***

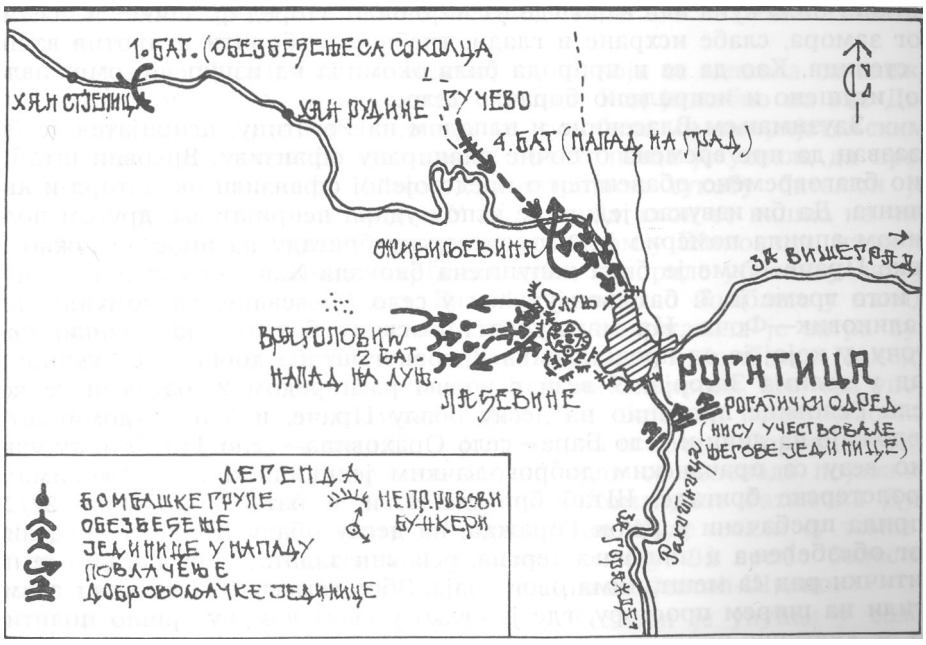

Бомбаши 2. батаљона нису успели да ликвидирају утврђења на Луњу и њихов напад је био безуспешан. Ради тога, сутрадан су се све јединице повукле из Рогатице. Јединице бригаде очито још нису имале довољно искуства у освајању добро утврђених градова, као што је тада била Рогатица. Бомбашка одељења су добијала тек прва борбена искуства. Напад на Рогатицу је показао да акције бомбашких група пру-

жају велике могућности само ако су добро организоване и припремљене за дејство. И овај напад је показао да непријатеља треба борбом и снажном ватром приморати на предају, а не паролама.

Добровољачке јединице Рогатичког одреда, састављене од мештанских јединица, требале су да садејствују пролетерским батаљонима нападајући Рогатицу са југа и истока. Но, до неког њиховог одлучнијег дејства није дошло.

После напада на Рогатицу, у овим крајевима, било је веома тешко живети и борити се. Услови живота (исхрана, смештај и снабдевање) били су такви да се једва живот могао одржавати. Оброци хране били су минимални. Читав крај је био без соли, те је и оно мало мршаве чорбе, или понекад меса, било бљутаво и неукусно. Но, за утеху пушача, било је доста дувана бајиновца, жутог као ћилибар, те је то било једино доступно задовољство у овим данима. Ваши су се поново накотиле, тако да их је топло пролећно сунце често мамило да се појаве на површини одеће. Борци су били скоро немоћни пред њиховом најездом, без обзира што су их у доколици масовно уништавали. Ноћи су још увек биле хладне те се морало спавати под кровом, а тамо је вребао још један непријатељ — стенице. У дрвеним босанским кућама и дрвеним клупама, столовима и креветима било их је толико да је реткост била кућа или вајат где их није било. Поред физичког и психичког замора, слабе исхране и глади, требало се борити и против вашки и стеница. Као да се и природа била окомила на изнурено, омршављено, исушено и исцрпљено борачко тело.

Заузимањем Власенице и нападом на Рогатицу, непријатељ је био изазван да пре времена отпочне планирану офанзиву. Врховни штаб је био благовремено обавештен о предстојећој офанзиви окупатора и квислинга. Да би извукао јединице испод удара непријатеља, другом половином априла померио је 2. пролетерску бригаду на простор јужно од реке Праче. Тиме је била напуштена блокада Хан-Пијеска и Рогатице. У исто време је 3. батаљон упућен у село Миљевину, на комуникацију Калиновик—Фоча. На маршу за Миљевину батаљон је прошао кроз Фочу, у којој је од представника Врховног штаба добио инструкције за рад у селима Загорја. У вези с новим распоредом 2. батаљон се код села Реновице пребацио на десну обалу Праче, избио на доминантне положаје на линији село Баре—село Ораховица—село Јабука и ту ухватио везу са прачанским добровољачким јединицама и батаљонима 1. пролетерске бригаде. Штаб бригаде, 1. и 4. батаљон су ноћу 22/23. априла пребачени у рејон Горажда, на десну обалу Дрине. Поред личног обезбеђења и чишћења терена, основни задатак бригаде био је политички рад са мештанима овог краја. Због тога су се батаљони разместили на ширем простору, где је свако у свом домену вршио политички и културно-просветни рад. У ово време у бригади је формирана Пратећа чета, у чији су састав ушли тешки митраљези, минобацачи и топ, повучени из батаљона. У оваквом распореду бригада је дочекала почетак треће непријатељске офанзиве.

После напуштања Гласинца од стране пролетерских јединица, Врховни штаб се припремао да у што бољим војно-политичким условима дочека непријатељску офанзиву. У склопу овога одлучено је да се ликвидира усташка посада у Борчу, у Херцеговини.Борач је скупина села,

која се налазе у једној великој ували испод Зеленгоре, на тромеђи Босне, Херцеговине и Црне Горе. Из њега су усташе често вршиле испаде у околна српска села, пљачкали, палили и вршили покоље и убиства становништва. Он је географски на врло погодном месту за одбрану, јер је опасан са свих страна високим планинским венцима, с јединим природним излазом — долином Неретве, чији се извор у том склопу налази. С обзиром да се усташко упориште налазило изоловано и у средини слободне територије, било је значајно да се оно ликвидира. Уништавањем усташког отпора у Борчу требало је извршити концентричним нападом са свих страна, продорима мањих група и обухватима са бокова и из позадине. У нападу је, поред херцеговачких и црногорских партизанских јединица и добровољачких одреда учествовао и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде. Учествовање овог пролетерског батаљона под командом Оперативног штаба, који је изводио ову акцију, имало је више морално-политички значај него војнички. Таква је улога њему и дата. Добивши задатак, батаљон је шумском железницом пребачен из рејона Миљевине до иза села Говзе, одакле је 15. априла у борбеном поретку преко Зеленгоре кренуо ка селу Шиповици у Борчу. У порушеној жандармеријској станици на Зеленгори батаљон се задржао до изласка на полазни положај за напад. Иако је био април месец, на Зеленгори су ноћи биле веома хладне, јер су њени гребени још били под снегом.

Пред зору 17. априла, по леденој киши која се мешала са снежним пахуљицама, Батаљон је кренуо у напад. Кад је избио на вис Дебелу букву, батаљонска претходница се сукобила са непријатељским обезбеђењем. После краћег пушкарања претходница је успела да протера усташко обезбеђење. У том краткотрајном сукобу батаљон је имао једног лакше рањеног борца. У свануће батаљон се нашао на чистини, пред утврђеном жандармеријском станицом у Шиповици, из које су усташе, као и из околних утврђених кућа, отвориле убитачну ватру из пушака и аутоматског оружја. Батаљон је послао бомбаше у напад на станицу. Њихово приближавање утврђењу подржавала је ватра пушкомитраљеза. Усташе су биле савладане јуришем и бомбама. Поподне је усташка посада у селу Шиповици била ликвидирана. Но, сва упоришта у Борчу нису била сломљена. Док се 3. батаљон прикупљао на преноћиште, око неких упоришта се још водила огорчена борба. У току ноћи уништена су и ова упоришта. Преко ноћи се изненада појавило неколико случајева болести пегавог тифуса. Командант батаљона Душан Дугалић и референт санитета Милоје Хаџи-Шуле имали су температуру од 40°, па су послати у фочанску болницу. За време болести команданта је замењивао његов заменик Драган Јевтић-Шкепо.

После разбијања усташа у Борчу, 3. батаљон је упућен у село Обаљ, код Калиновика, где је извесно време био под командом Оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину. У ово време међу мештанским добровољачким јединицама имали су утицаја разни четнички елементи. Чак су неке од ових јединица омогућиле усташама да се несметано повуку кроз обруч из Борча. Ова издаја је откривена и ликвидирано је неколико кривaца. Међутим, ово је четничка пропаганда искористила и организовала побуну у неким јединицама, па чак и напад на Оперативни штаб. У таквој ситуацији 3. батаљон 2. пролетерске бригаде

је одиграо прворазредну улогу. Он је сломио ову заверу у зачетку, снагом своје одлучности, политичке свести и дисциплине. У овом рејону батаљон је остао извесно време развијајући међу мештанима врло интензивну политичку активност и културно-просветни рад. Двадесет шестог априла, по завршетку своје мисије, батаљон се из села Обља поново вратио у рејон Миљевине.[39])

Скица 7. ***Распоред непријатељских и наших снага на дан*** 25. ***04. 1942. године***

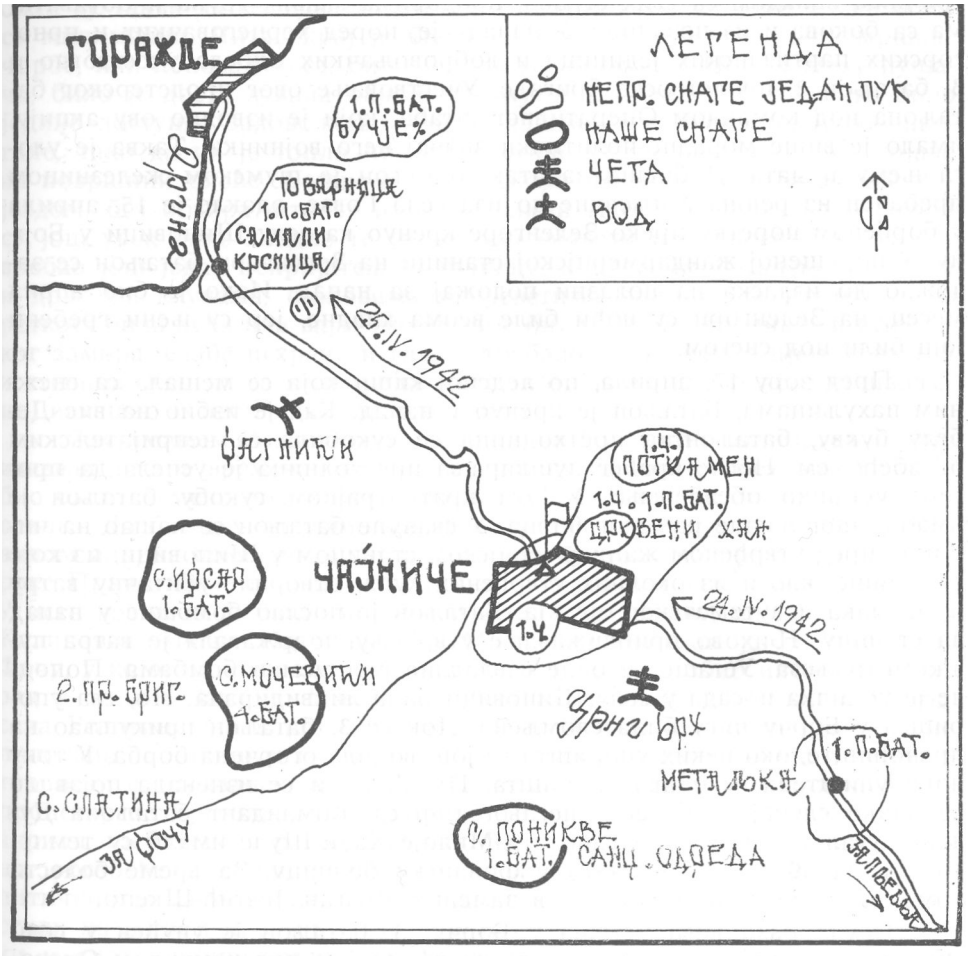

Пошто италијанске дивизије нису могле стићи да учествују у новоприпремљеној операцији, а видећи да је положај блокираних усташких снага у Рогатици све тежи, командант немачке Борбене групе

[39]) *Друга пролетерска* књ. 1, стр. 322—331; *Зборник* том IV, књ. 4, бр. док. 84, 99; *Зборник* том II, књ. 3, бр. док. 146.

„Бадер" одлучио је да уз помоћ усташко-домобранских делова, не чекајући италијанске трупе, отпочне офанзивну операцију на терену северно од комуникације Сарајево—Вишеград. С тим циљем је 14. априла наредио немачкој 718. пешадијској дивизији да до 20. априла избије на линију село Подложак—Соколац—Хан-Пијесак а затим с те линије 22. априла крене у напад и деблокира Рогатицу. Делови усташке „Црне легије" требало је да поседну линију село Џимрије—село Боровац, а 3. батаљон немачког 737. пука и 714. пионирска чета линију село Гођење—село Слап и одатле да наступају ка Рогатици. Остали батаљони 737. пука требало је да поседну Дрину од Жепе до Вишеграда. После чишћења и избијања на Прачу и Дрину усташко-домобранске снаге је требало да поседну источну границу тзв. Павелићеве Независне Државе Хрватске дуж Дрине до ушћа у Саву. У Сарајеву у Штабу Борбене групе „Бадер" 19. и 20. априла одржано је саветовање на коме]е одлучено да се Италијанима предложи да они очисте своју окупациону зону јужно од комуникације Сарајево—Вишеград и да Немци и Италијани приступе, свако у својој зони, посебним операцијама. После ове одлуке отпочела је дуго. планирана операција. Са линије Соколац—-Хан-Пијесак, 2. априла, кренуле су немачке и усташко-домобранске снаге ка Рогатици.

Делови италијанске дивизије „Пустерија" кренули су из рејона Пљевља и Вишеграда у правцу Горажда и Чајнича. Међутим, због неповољне ситуације у Црној Гори ова дивизија се није смела сувише ангажовати изван Саиџака. Остале две италијанске дивизије, „Тауриненце" и „Кађатори деле Алпи", још нису биле пребачене у своје полазне рејоне, те ће оне тек почетком маја ступити у борбу.

Да би се супротставио намерама удруженог непријатеља, Врховни штаб је 1. и 2. пролетерску бригаду већ био померио на југ, ван зоне немачко-усташко-домобранске операције. Осетивши активност делова италијанске дивизије „Пустерија" из рејона Пљевља, према Чајничу и Горажду, Врховни штаб је ноћу уочи 23. априла упутио на десну обалу Дрине 1. и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде и Дрински добровољачки одред, давши им задатак да заједно са санџачким партизанским јединицама затворе правац Чајниче—Горажде и сузбију наступање дивизије „Пустерија" ка западу. На левој обали Дрине задржао је делове 1. пролетерске бригаде и 2. и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде као и локалне партизанске и добровољачке јединице у намери да затворе правце надирања немачке 718. дивизије, а касније и италијанске дивизије „Тауриненце".

Двадесет четвртог априла делови италијанске дивизије , ПустериЈа наступајући с правца Пљевља ушли су у Чајниче, а сутрадан, неометано, продужили ка Горажду, у чијем су рејону благовремено били_ порушени мостови преко Дрине. Све партизанске снаге, на десној обали Дрине, хитно су поселе положај за одбрану правца према Фочи, у којој се налазио Врховни штаб. Пети батаљон 1. пролетерске бригаде је затворио правац Чајниче—село Слатина, 1. батаљон 2. пролетерске бригаде са две чете и водом налазио се у селу Ифсару, а један вод у селу Фатнићима ради контролисања и осматрања правца Горажде Миљено, 4. батаљон 2. пролетерске бригаде са две чете се налазио у селу

Мочевићима, а са једном четом на Црном врху, обезбеђујући се с правца Миљена и Чајнича.[40])

Овакав борбени распоред јединица био је одбрамбеног карактера и изражавао је пасивност борбених дејстава. Због тога је Штаб 2. бригаде критикован од стране Врховног штаба. Већ сутрадан, 26. априла, бригада је заузела погоднији распоред: 4. батаљон на линији село Крч —Баре—Брдо, са задатком да извиђа непријатеља и постави заседе, а у случају јачег напада да се повлачи преко села Безујна ка селу Ифсару, где ће да организује отпор; 1. батаљон ојачан са 50 људи Дринског добровољачког одреда, у селу Фатлићима и Појасику, са задатком да извиђа у правцу Горажда и Миљена и поставља заседе на друму Миљено—Горажде,- Златарски партизански батаљон у селу Писаници и селу Тиходјелу са задатком да извиђа рејон Чајнича и штити бок 4. батаљона 2. бригаде, обезбеђујући и његово евентуално повлачење на Црни Врх (1309) и Градину (1208); 5. батаљон 1. пролетерске бригаде у селу Станетићима где је требало да брани Дубраву и извиђа десну обалу Дрине, а такође да прихвати 1. батаљон и служи као маневарска група за слатински или дрински правац.

Из извештаја Штаба бригаде Врховном штабу, види се да су у Штабу још увек били оптерећени одбрамбеним фронталним дејствима на правцу Чајниче—Фоча, иако се борбени распоред бригаде и придодатих јој јединица прилагодио могућим нападним дејствима и примакао комуникацији Чајниче—Горажде, местимично и до 1,5 ктп, али је остао пасиван. Искуство из борби против италијанских јединица на југословенском ратишту је показало њихову осетљивост у покрету. То је требало искористити и главнину бригаде, одмах по уласку италијанских јединица у Чајниче, поставити на погодна места дуж пута Чајниче—Горажде и на тај начин активно дејствовати на непријатељске колоне у покрету. Та је прилика испуштена. У ово време Италијани су имали један батаљон у предграђу Горажда, на десној обали Дрине, један у рејону села Бучје и утврђене гарнизонске посаде у Чајничу и селима Ковачу и Бољанићима. Непријатељ је располагао артиљеријом и минобацачима.

У оваквој ситуацији 2. бригада је добила директиву да онемогући непријатељу саобраћај на путу Чајниче—Горажде, да из позадине напада непријатељске групе у долини Дрине, да осматра правац Чајниче—Фоча и чисти позадину од банди.[41]) Спроводећи ову директиву, делови 2. бригаде су ноћу уочи 27. априла запалили грађу на дрварама у селима Миљену и Луки и пилану у Луки. Пошто су се пилана и грађа налазили на самој комуникацији између Чајнича и Горажда, односно у непосредној близини Чајнича, рачунало се да ће непријатељ интервенисати, што је и био циљ ове акције. Да би дочекао непријатеља, 1. батаљон 2. пролетерске бригаде, 27. априла, упутио је 2. Ариљску чету у заседу у рејону села Козаре, на превоју преко кога прелази друм за Горажде. После краћег ишчекивања на заседу су, из правца Чајнича, наишла два камиона италијанских војника. Док су камиони под теретом и успорено савлађивали окуке, у заседи је владало нестрпљиЕО

[40]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/50.
[41]) *Зборник*, том II, књ. 3, бр. док. 175.

ишчекивање. Требало је камионе пустити да уђу у заседу. На самом превоју камиони су се зауставили, као да су војници нешто предосећали. А онда су наставили покрет према заседи. Тада је из заседе пре времена отворена ватра што је непријатељу дало могућност да се без већих губитака повуче. Том приликом заплењена су два италијанска пушкомитраљеза, 2.240 метака, четири пушке, један телефон, четири пара цокула, нешто новца и одела, и друго. Погинула су четири непријатељска војника и око 20 је рањено. Ако се има у виду да је ово била претходница главне колоне, која се кретала позади, онда се тек може сагледати колико је штетно било прерано отварање ватре. Из Ариљске чете је лакше рањен један борац. После ове борбе Италијани су јачим снагама кренули из Чајнича и Гораждa и попалили куће у селу Козари.

После ове акције, Штаб бригаде је планирао напад на непријатељски гарнизон у Чајничу. Према подацима с којима се располагало, у Чајничу се налазио један батаљон дивизије „Риз^епја" и то: једна чета и неколико минобацача у самој варошици, друга чета на коси јужно од села Поткамена, и трећа чета ојачана са два брдска топа, источно од Црквеног Хана. На положајима су били израђени заклони за војнике, митраљезе и топове.[42])

Део Штаба бригаде у току 29. априла вршио је осматрање непријатељских положаја код Чајнича, а 30. априла поподне осматрање са свим командантима и политичким комесарима батаљона и чета и командирима водова.

У акцији су учествовали: 1. батаљон са 150 бораца, 4. батаљон са 110 бораца, 5. батаљон 1. пролетерске бригаде са 170 бораца и Златарски батаљон 110 бораца, укупно 540 бораца. Прикупљање батаљона за полазак у акцију требало је извршити у рејону села Писанице, а покрет из тог рејона 30. априла у 20 часова правцем село Писаница—село Ватотићи—село Луке—Кречe—Чивчи брдо—Поткамен. Напад је требало почети у 24 часа.

Први батаљон је добио задатак да ликвидира отпор на утврђеном безименом брежуљку северно од Чајнича. Десно од 1. батаљона требало је да напада 5. батаљон 1. пролетерске бригаде, док је 4. батаљон 2. пролетерске бригаде требало да прикупља плен позади ова два батаљона, а Златарски батаљон да садејствује нападом с јужне и југозападне стране Чајнича и то: једна чета правцем Брдо—Гај—село Хамарице, једна чета правцем Ждријело—Чајниче, једна десетина од коте 816 са југа ка Чајничу, а једна чета (без десетине) да држи заседу на комуникацији Чајниче—Гораждe у рејону села Косова.

Први батаљон 2. пролетерске бригаде је закаснио на извршење акције, јер је уместо у 20 часова кренуо у 21 час. Када је колона стигла у шуму више утврђења, опажена је од непријатељске патроле, која је ватром огласила присуство батаљона. Прошли су минути у неодлучности, што је било довољно непријатељу да се прибере и обаспе ватром излаз из шуме.

Бомбаши 1. батаљона стигли су до утврђеног брежуљка и извршили свој задатак, али су остали усамљени, јер се остали део батаљона

[42]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/4.

задржао око неликвидираног бункера. Једино је заменик команданта Петар Лековић са пет бораца дошао до бомбаша и јуначки се борио.

Ужичка чета 5. батаљона 1. пролетерске бригаде притекла је бо.мбашима с десног крила у помоћ, и подишла бункеру. Међутим, пошто је била обасута непријатељским бомбама и јаком ватром, морала се повући одређеним правцем низ реку ка селу Луке, куда су се повукли и бомбаши 1. батаљона. И сви остали делови су се повукли кроз шуму, прешавши пут Чајниче—Метељка, на коме су водили борбу против усташа и четника, наневши им губитке. Карактеристично је да су скоро сви рањеници рањени у шуми, или на излазу из шуме, док је мали број рањен од непријатељских бомби у самој борби. Бригада је имала иет мртвих и 18 рањених, а непријатељ 30—40 мртвих и око 30—40 рањених. Утрошено је 1.597 метака, 75 ручних бомби и 11 мина, док је заплењено 5.905 метака, 52 бомбе, један пушкомитраљез, два револвера, осам пушака, 12 ћебади, 25 пелерина, 20 ранаца, три шаторска крила, 10 чутурица и нешто ситних ствари.

Скица 8. ***Напад*** на ***Чајниче 30. 04. — 01. 05. 1942. године***

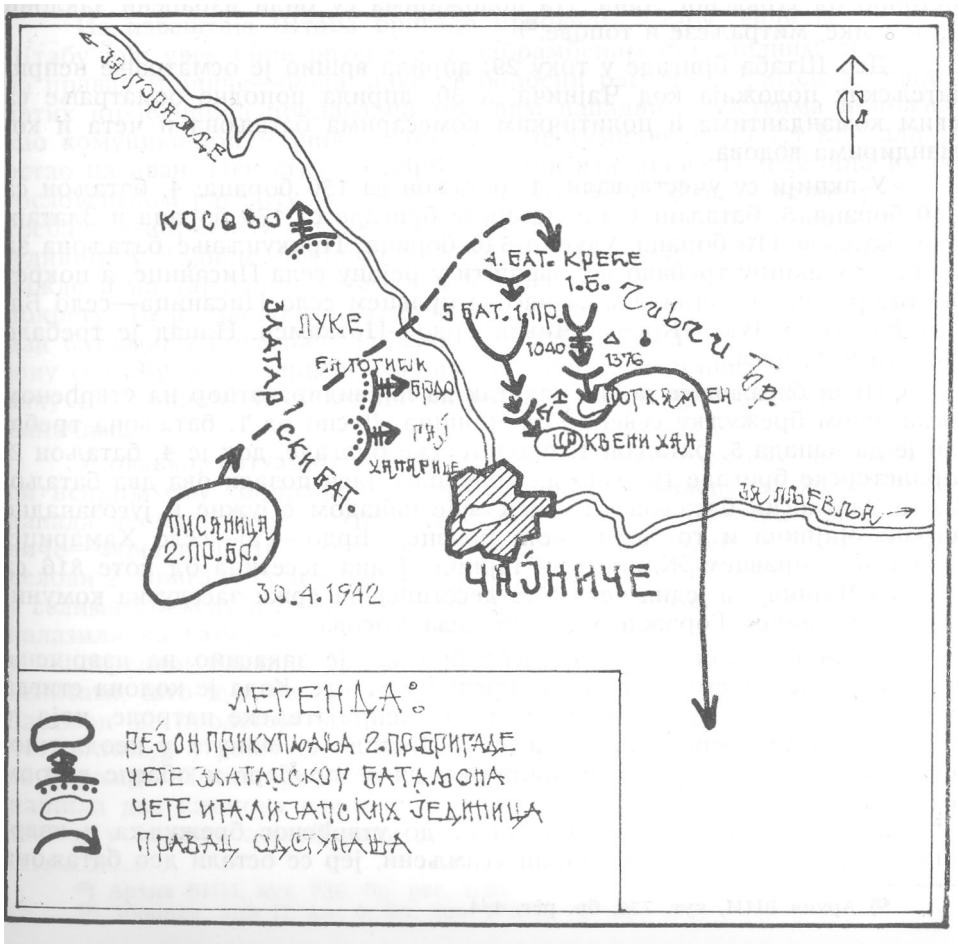

У извештају Штаба бригаде упућеном Врховном штабу 4. маја 1942. године, после анализе напада на Чајниче, наведено је више недостатака и пропуста како Штаба, тако и јединица и појединаца који су извршили акцију. За напад на утврђено насељено место требало је да се изведу веће припреме. Према земљишним условима требало је напад извршити с југа. Пошто је рејон прикупљања био сувише далеко требало је одредити више рејона и то северно од Чајнича. Јединице су биле изненађене снажном непријатељском ватром, уместо да оне изненаде непријатеља. Пошто је непријатељ обасуо наше делове артиљеријском и минобацачком ватром, требало се што пре повући.

Због тога требало би похвалити иницијативу команданта 1. батаљона Радосава Ковачевића да се не повлаче правцем којим је батаљон дошао, пошто је терен био откривен, већ да се повуче простором источно од Чајнича и пређе комуникацију Чајниче—Метељка, на шумовитом и покривеном терену.

Док је непријатељ приводио крају акцију чишћења дела источне Босне и Санџака, северно од комуникације Пљевља—Горажде, и претио да прошири своју офанзиву, Врховни штаб је прикупио око себе прилично разбацане пролетерске батаљоне. Тако је 2. маја ноћу, пребачен с леве на десну обалу Дрине, између Горажда и Фоче, 4. батаљон 1. пролетерске бригаде, који је у рејону села Фатимића стављен под команду 2. пролетерске бригаде, за предстојећу акцију коју је овај штаб припремио. Други батаљон је из рејона села Ораховице и села Бара спуштен у долину Дрине, код Устиколине, да би кроз неколико дана (око 5. маја) преко Брода био пребачен на десну обалу Дрине у рејон села Завајита, где је поново дошао у састав своје бригаде.

Бригада је, без 3. батаљона,*) који се налазио код Обља, 1. маја 1942. године, тачно два месеца после проглашења пролетерском бригадом, имала следеће бројно стање и наоружање:

	БРОЈНО СТАЊЕ					НАОРУЖАЊЕ							
Јединица	По списку	У расходу	На лицу	п/м	М	Пушке	Муниција	Револвери	Бомбе	Тромбл.	ТроМ. бомбе	Бацачи	Бац. бомбе
1. батаљон	179	26	153	12	—	136	9254	32	134	1	16	—	—
2. батаљон	165	26	139	7	—	124	7100	29	44	4	23	—	—
4. батаљон	149	13	136	8	—	127	7268	23	87	3	3	—	—
Пратећа чета	34	—	34	—	4	21	3567	8	—	—	16	1	30
СВЕГА	527	65	462	27	4	408	27189	92	265	8	42	1	30

*) Трећи батаљон је био одсутан (у операцији чишћења Борча).

У бројном стању људства у батаљонима, ако се упореди с оним од пре два месеца, није било неких већих промена. Према извештају Штаба бригаде из рејона села Викоча за период од 24. априла до 1. маја 1942. године, у бригади је било болесних 32, од тога 11 рањених и троје болесних од пегавог тифуса. Поред бригадне амбуланте којом је руководио лекар, батаљонским амбулантама руководиле су болничарке. Осећала се оскудица у санитетском материјалу. Тешки болесници и рањеници су слати у Фочу, а лашки болесници и рањеници (њих око 20) су лечени у Воду при бригадној болници. Батаљони су у то време изводили интензивно војну обуку, кад год би то време допуштало. Извођена је обука из предмета: опис и руковање пушкомитраљезом, руковање бомбама, настава гађања из пушака и пушкомитраљеза. Извођена је стројева и борбена обука десетина и водова. Из ратне службе обрађивано је кретање, маршевање, обезбеђење и заседе. По четама су држана предавања о ноћним нападима, герилским акцијама, о одржавању везе и др. Ова обука је била врло важна нарочито кад се узме у обзир да већина бораца није била служила војску и да није имала прилике да се обучи у руковању оружјем, као и вештини ратовања.

Поред војничке, вршена је политичка и културно-просветна обука бораца и старешина. Колективно су прорађивани прогласи ЦК КПЈ, Билтен Врховног штаба, лист „Народни борац", Историја СКП (б), лист „Пролетер". Издаване су зидне новине по четама. Одржаване су приредбе за борце, као и четне и батаљонске конференције на којима су вршене анализе борбених дејстава, морално-политичког стања јединице и односа према народу. На овим састанцима нико није био поштеђен критике, па разуме се ни старешине. Упоредо с овим развијао се и жив политички и културно-просветни рад на терену, који се састојао у одржавању политичких конференција по селима, у раду на просвећивању омладине, организовању женских актива и сл.[43])

Бригада је и даље имала задатак да затвара правац од Чајнича и Гораждa према Фочи. Овај задатак она је настојала да изврши не пасивном одбраном, већ активношћу, исцрпљивањем непријатеља, како му не би дозволила да се организује и пређе у напад. Поред већ поменутих акција на овом терену, предузета је и трећа, ноћу уочи 6. маја. Наиме, италијанска дивизија „РшФепја" завршавајући своју акцију чишћења северно од комуникације Пљевља—Горажде, све више је пребацивала своје снаге и средства овом комуникацијом. Да би пут осигурали од евентуалних напада, око 2. маја делови дивизије су посели комуникацију у рејону села Козара и отпочели да се утврђују. Овог пута, Штаб бригаде узео је за циљ своје ноћне акције баш овај поседнути положај непријатеља. У ноћном нападу су учествовали 1. и 4. батаљон, ојачан Улшчком четом 5. батаљона 1. пролетерске бригаде. Овога пута наши батаљони, поучени искуством из претходних акција, имали су много више успеха. Први батаљон се нарочито користио искуством акције на Чајниче. Батаљон се привукао близу непријатељских положаја. Италијани су отворили снажну ватру испред себе из свих оруђа а онда је наједном прекинули да би ослушнули исход своје ватре. Чим је осетио присуство наших снага непријатељ је поново створио пред собом ватрени застор,

[43]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/10.

али без успеха, јер је батаљон био ван тог застора. Бомбаши су се као и борбени поредак батаљона привукли утврђењима и отпочели успешно чишћење и протеривање непријатеља из утврђења. Те ноћи на Козари су се чула само аутоматска оружја и ручне бомбе. Сломљен и поколебан непријатељ је почео да напушта своје положаје, претрпевши губитке од преко 150 мртвих и рањених, уз једног заробљеног. Код 1. батаљона рањено је шест бораца од непријатељске артиљерије и минобацача. Плен је био велики: пет пушкомитраљеза, један минобацач, 30 пушака, око 150 бомби и мноштво остале опреме,- ранци, ћебад, шаторска крила и итд. На помолу је био још већи успех, али је непријатељ хитно интервенисао свежим снагама из Чајнича и из Горажда. Даља експлоатација успеха довела би снаге 1. батаљона у неповољан положај због могућих бочних удара надмоћног непријатеља. Остали делови дејствовали су са мање успеха.

Ова акција се подударила с Ђурђевданом, па је остала у сећању бораца као ђурђевдански уранак. Акција је била од великог значаја јер су јединице, а нарочито 1. батаљон, повратиле поверење у себе и своје борбене способности. У њој су у многоме савладани поступци ноћних напада.

После акције на Козари, батаљони су заузели нови распоред: 5. батал.он 1. пролетерске бригаде налазио се код села Неварића, са задатком да потпомаже дејства делова 2. бригаде на левој обали Дрине; 4. батаљон 1. пролетерске бригаде код села Безујна, ради контроле комуникације Чајниче—Горажде; 1. батаљон 2. бригаде у селу Мочеви-,ћима; 4. батаљон 2. бригаде у селу Ифсару; а Златарски батаљон у селу Пониквама, са задатком да контролише комуникацију Метаљка——Чајниче.[44])

Према извештајима извиђачке службе, непријатељ је почетком маја почео да концентрише своје снаге дуж комуникације од Бољанића, преко Чајнича и Козаре, до Горажда. После прегруписавања непријатељ је 4. маја прешао реку Прачу и ушао у Горажде. Све ово је говорило да ће ускоро продужити своје офанзивно дејство у правцу Фоче. И заиста, већ 7. маја око 14 часова непријатељ јачине око 300 војника креће из Чајнича на вис Оруфицу (кота 1311) и у село Ханина. С ових положаја је тукао бацачима и артиљеријом околне косе. Исто тако уочене су колоне непријатеља ка Стражици и коти 1439. Истог дана један непријатељски авион је бомбардовао села Шапиће и Ифсар. У овој акцији Италијани су попалили неколико кућа, а затим се, увече, вратили у Чајниче.

Ноћу између 7. и 8. маја, на само један наш пуцањ из пушке у рејону Козаре, све време су Италијани у овом рејону отварали ватру из аутоматских оружја, минобацача и ручних бомби. Ноћне акције бригаде застрашиле су њихове војнике. У рововима и бункерима пред сваким војником налазили су се пуни ранчеви ручиих бомби. Чим би ноћу приметили покрете у околини, или чули пуцањ, бацали су бомбе испред себе. Скоро тренутно, дуж читавог одбрамбеног положаја стварале су се завесе од експлозија и светлости. Добијао се утисак да су дејства ових бомби врло ефикасна и убитачна. Међутим, искуство је показало

[44]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/6.

да је услед танког лима њихово дејство било врло безначајно. Дешавало се да је борцима понека на леђима експлодирала, а да им нису нанете веће повреде. У почетку борци нису знали за ово њено својство, па су их се и плашили. Касније, готово без страха су подилазили у зону њиховог дејства. У борби на Козари, било је случајева да су још неекспломдиране бомбе наши борци враћали натраг у италијанске ровове.

Зима 1941—1942. године била је сурова, и по дебљини снежног покривача и по ниским температурама и честим вејавицама, а рано пролеће 1942. било је врло лепо. Ови мајски дани, топли, пуни цвећа и зеленила омогућили су борцима да се увуку у то пријатно зеленило и да се несметано и неопажено крећу.

После напада на Козару 2. бригада је заузела линијски распоред према комуникацији Метаљка—Гораждe, на којој се непријатељ налазио. Штаб бригаде није очекивао офанзивна дејства непријатеља. Напад који је уследио био је изненађење за Штаб бригаде. Непријатељ је успео још првог дана офанзиве да раздвоји снаге бригаде на два дела. Тако је 4. батаљон 1. пролетерске бригаде, који је био на левом крилу 2. бригаде, одсечен продором непријатеља правцем Чајниче—село Ифсар—село Слатина. Он се, касније, уз Дрину, преко Фоче и Брода, прикључио својој матичној бригади. Четврти батаљон 2. пролетерске бригаде, који је био на правцу главног удара непријатеља у селу Ифсару, у низу узастопних али фронталних борби, чак до села Хан Сохе, задржавао је непријатеља наносећи му губитке. Притешњен непријатељем, а позади реком Ћехотином и Дрином, на којима су још раније били порушени сви мостови, Батаљон се извлачио с правца надирања Италијана повијајући се удесно и оставио потпуно отворени правац према Фочи, у коју су 10. маја ушле италијанске трупе.

После уласка Италијана у Фочу, 2. бригада је заузела следећи распоред: 1. батаљон у рејону села Папратног, 2. батаљон у рејону села Завајита и села Бакића, 4. батаљон у рејону села Викоча. Штаб бригаде је тих дана добио и свог новог начелника Штаба, Васу Јовановића, који је пре тога био командант у Дринском одреду добровољачке војске.

Око 10. маја, по уласку непријатеља у Фочу, бригада је по наређењу Врховног штаба и даље задржана у захвату реке Ћехотине, Дрине и Таре. Први батаљон је остао на обали Ћехотине у рејону село Доње Папратно — село Јагодница, 2. батаљон у рејону Бакић (кота 1444) — село Завајит, а 4. батаљон, са Штабом бригаде, у селу Челебићу. Бригада је требало да дејствује према Фочи, контролише десну обалу Дрине, ради на политичком и културном уздизању ове средине, чисти овај простор од петоколснашких елемената, и сабира стоку и жито путем конфискације и реквизиције, и исту пребацује преко Таре у Црну Гору. У извршењу задатка бригада се примакла ближе Фочи и Дрини. Шеснаестог маја 5. батаљон 1. пролетерске бригаде је заузимао положаје на линији село Драгочева—Хумић (кота 1326), а њен 2. батаљон на Крушчичком брду (кота 1170), јужно од Фоче. Оба батаљона 1. бригаде је требало да извиђају непријатељске положаје. Штаб 2. бригаде је 17. маја са командантима батал.она био у извиђању непријатељских положаја у рејону коте 562, јужно од Фоче. Тада је установљено да су делови италијанске дивизије „Пустерија" у јачини једног батаљона и два артиљеријска оруђа посели положај изнад фоче, на коти 652 и утврди-

ле је рововима. На десној обали Ћехотине, у рејону села Орахово, источно од Фоче, уочена су око два непријатељска батаљона. У таквој ситуацији је одлучено да ојачани 2. батаљон изврши напад на непријатеља који је држао положај у рејону коте 652. Ова кота налази се између Ћехотине и Дрине, чији су токови означавали леву и десну границу напада. Добивши благовремено задатак, Штаб батаљона је 18. маја приближио своје јединице за предстојећи напад, и са старешинским саставом и бомбашима извршио ирипреме за напад, дајући при том конкретне задатке свакој јединици и бомбашима. Утврђено је садејство и са послугом лаког и тешког митраљеза, који су добили задатак да подржавају напад. Свакој чети је био одређен правац и део фронта напада на који наиада. Из чете су изабрани, од добровољаца, 5—10 бомбаша. Њима су дате све ручне бомбе и они су имали задатак да се неприметно провуку и ручним бомбама униште непријатељска митраљеска гнезда. Предвиђено је да се напад изведе изненада.

Осамнаестог маја, негде око 21 час, батаљон је кренуо у напад са бомбашима испред борбеног поретка. Напад батаљона подржавали су минобацачи. Отварање ватре из минобацача договорено је, пошто бомбаши отпочну борбу, да их не би открили. У нападу су учествовале и по једна чета 5. батаљона 1. пролетерске бригаде и 4. батаљона 2. пролетерске бригаде. Ове чете су имале обезбеђујућу улогу. И поред детаљног осматрања и извиђања непријатељских положаја није било откривено да је непријатељ испред себе поставио бодљикаву жицу. Због тога су бомбаши морали прво да савладају жичане препреке. Тада су, уместо изненађења, били примећени и тучени митраљеском ватром. Ово их није збунило. Врло успешно и без већих губитака брзо су савладали препреке и окомили се на утврђења непријатеља. Ликвидирајући неколико митраљеских гнезда направили су брешу у непријатељ ској одбрани, а затим користећи њу почели да чисте ровове. За то време пешадијски делови батаљона подишли су несметано непријатељу и отпочели ликвидацију истог. Код непријатеља је настала пометња и повлачење ка артиљеријским положајима, одакле су пружали жесток отпор, гађајући из топова непосредно испред себе. Ракетама су осветљавали читаво бојиште, а артиљеријом, с положаја код Орахова, гађали рејон коте 652 коју је батаљон већ био заузео. Борба је трајала 19. маја до 2.00 часа, када се батаљон, не успевши да овлада артиљеријом, повукао на полазни положај. У борби је заплењен један пушкомитраљез, три пушке, 8.069 метака, 80 ручних бомби, мина за минобацаче, одећа и обућа. Непријатељ је имао око 50 мртвих и рањених, а 2. батаљон једног погинулог и 37 рањених. Интересантно је да је већина била рањена од ручних бомби. И поред детаљног извиђања није уочена бод-ЈБикава жица, што је могло да читаву акцију доведе у питање. Упорност и сналажљивост у првом реду бомбаша и иушкомитраљезаца, имали су одлучујући утицај. Непријатељска ватрена завеса савладана је бомбама. Бомбаши су у растреситом борбеном поретку прошли кроз њу. Главнина батаљона је успела да се пробије кроз ову завесу са незнатним губицима. Иако је био приличан број рањених бораца, сви су на време извучени из борбе и превијени, благодареħи добро организованој сани-

тетској служби, а посебно храбрости и пожртвованости болничарки, које су испод куршума и експлозија бомби извлачиле рањене и одмах им указивале прву помоћ.[45]

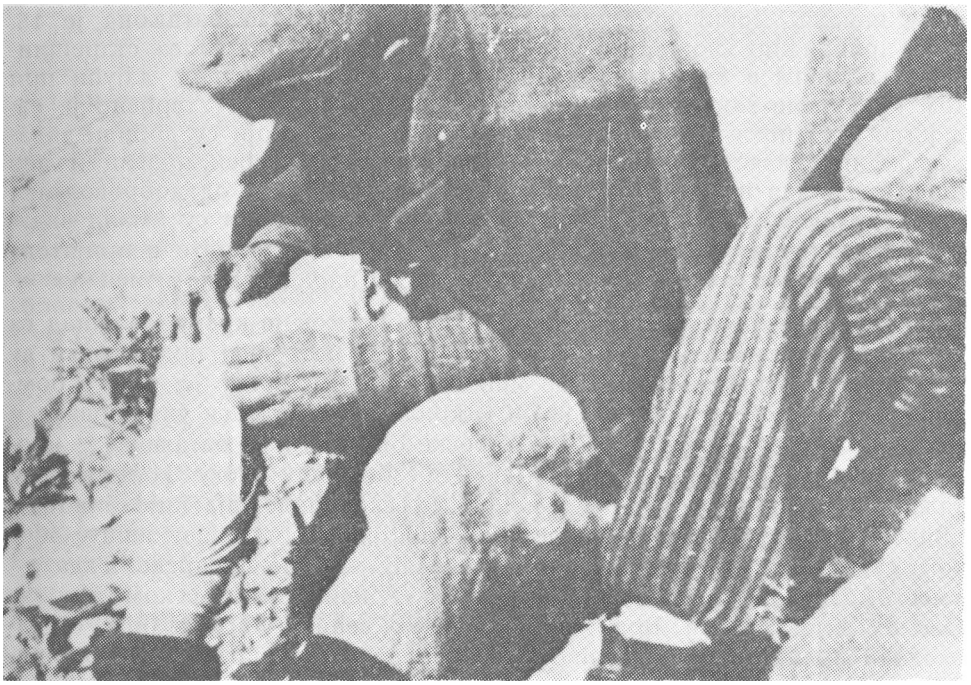

Бормло се ***и против вашију. Оне су нападпле немидосрдно.***

Поред борбених дејетава у међуречју 'Таре, Дрине и Ћехотине, јединице 2. бригаде су и политички деловале код становништва. Тај рад је захтевао доста систематичности и упорности због тога што је непријатељска пропаганда тровала међунационалне односе, настојећи да народ увуче у међусобне обрачуне. Требало је пуно политичког смисла, упорности и вештине да се народу објасни политика окупатора и циљеви народноослободилачке борбе и покрета. У том циљу су одржаване политичке конференције и културио-просветне приредбе по селима, вођени групни разговори са омладином и женама, а сваки предах јединица коришћен је за политички и културно-просветни рад, како по селима, тако и с борцима. И наше борце је требало идеолошко-политички наоружати, да би они то своје најубојитије оружје могли употребити. Постојала је оправдана сумња да се на овом терену крије из Фоче одбегли четнички генерал Новаковић. Из Врховног штаба био је специјално послат у 2. батаљон Слободан Пенезић-Крцун, да организује и води акцију хватања одбегле групе са генепалом Новаковићем

[45]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/17.

на челу. Према његовим упутствима вршено је претраживање терена И појединих кућа.

Пошто су ови крајеви доста сиромашни, а на њима се, већ дуже времена налазила војска, то је са исхраном ишло врло тешко. Несташица соли загорчавала је и оно мало, углавном меса, што се добијало. Доласком пролећа користиле су се и разне врсте зеља, али без соли ово је губило сваки укус. У Црној Гори је било још теже. Још већа несташица хране налагала је да од оно мало хране бригада одваја нешто и за Црну Гору. Интендантура бригаде, у заједници са позадинским војним властима, вршила је прикупљање хране, како за исхрану бригаде, тако и за слање преко Таре у Црну Гору. Тако у једном извештају Врховном штабу од 16. маја стоји: да је за Рудине упућено 3.500 кг жита, 100 кг крупе и 200 комада ситне стоке. Двадесет петог маја послат је из Штаба бригаде извештај Врховном штабу, поред осталог, и о бројном стању и наоружању бригаде.

	БРОЈНО СТАЊЕ				НАОРУЖАЊЕ								
Јединица*	По списку	У расходу	На лицу	Пушака	П/м	М	Муниција	Револвери	Бомбе	Тромбл.	Тром. бомбе	Бацачи	Мина
1. батаљон	199	31	168	148	12	1	13068	35	83	1	12	1	45
2. батаљон	195	30	165	142	8	1	7592	26	63	2	14	1	25
4. батаљон	176	12	164	160	8	1	9596	22	45	3	3	—	—
СВЕГА	570	73	497	448	28	3	30256	83	191	6	29	2	70

* Трећи батаљон је био одсутан због операције чишћења Борча.

Бригада је у овом моменту располагала само са три батаљона. Пети батаљон 1. пролетерске бригаде је 22. маја преко села Недајна отишао у састав своје бригаде, а Златарски и Пљеваљски партизански батаљон, у састав санџачких јединица. Око 130 бораца Дринског народноослободилачког добровољачког одреда, колико је још остало од тог одреда, налазио се под командом Гојка Крезовића, на десној обали Ћехотине у рејону села Ковачевића, одржавајући везу са бригадом и извршавајући њене директиве. Трећи батаљон 2. бригаде се још увек налазио ван њеног састава. Ако се упореди стање од 1. маја, и ово сада, уочава се одмах, да је Штаб бригаде расформирао Пратећу чету поделивши је по батаљонима. Тако су батаљони бројно и у наоружану ојачали. Добили су 34 борца из Пратеће чете, а 43 се после повлачења из Фоче придружило бригади. На тај начин сваки батаљон је добио 25—30 бораца, по један тешки митраљез, а 1. и 2. батаљон и по тешки минобацач са минама.[46]) Чести покрети, а нарочито самосталност батаљона у извођењу акција, допринели су да Штаб бригаде одлучи да расформира тек формирану пратећу чету. У оваквим условима дејства, када

[46]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/25.

су батаљони добијали самосталне задатке, када су акције свих јединица бригаде извођене врло ретко, или никако, расформирање и онако сиромашне Пратеће чете имало је своје оправдање.

ПОГИБИЈА НА ДУРМИТОРУ И ГАТУ

Према подацима обавештајне службе непријатељ је с Ораховог брда, из рејона Фоче, 22. маја извршио покрет десном обалом Ћехотине до села Доњег Папратног, где је ноћио. Изузев Крезовићевих добровољаца, у рејону села Ковачевићи других снага на тој страни Ћехотине није било.

Бригада је у том моменту имала следећи распоред: 1. батаљон код села Викоча, Доњих Тврдића и Рудеша, 2. батаљон у селу Завајиту и 4. батаљон у селима Кунару и Путишићима.

Покрет непријатеља према Папратном отварао му је могућност да се преко Викоча упути према Челебићу. У директиви Врховног штаба, послатој телефоном 21. маја у 20.30 часова, наложено је да главнина 2. бригаде буде око Челебића, да организује извиђање ка Фочи и везу преко села Мељака са Пљеваљским НОП одредом. Поред тога, да прикупља храну и да је преко села Узлупа на Тари, шаље на простор Пиве. Никакве резерве хране није требало стварати око Челебића. Уз то све болесне и рањене борце требало је упутити, такође, у Пиву.

Све је ово утицало да Штаб бригаде ноћу уочи 23. маја изврши извесно прегруписавање бригаде. Први батаљон је пребачен у рејон села Градојевићи—село Шадићи—село Куново, а једна чета у село Рудеш, с циљем да затворе правац који од Ћехотине води према Челебићу. Други батаљон је померен из Завајита у рејон села Борје, где се налазио и Штаб бригаде, а 4. батаљон је задржан на старом положају, затварајући правац од Фоче.

Непријатељ на фочанском правцу није био активан већ се и даље утврђивао. Наша обавештајна служба је јављала о даљим појача.њима непријатељског гарнизона у Фочи, затим да су наше снаге разбијене код Колашина и да су се повукле ка Жабљаку, а да су четници избили на 30 км пред Жабљак. Пљеваљски партизански одред се повлачио у правцу планине Љубишње, на територији села Мељака.[47]) Тражено је да се један батаљон 2. пролетерске бригаде приближи Мељаку. Вероватно, под утиском свих ових нимало пријатних вести, Штаб бригаде је 25. маја упутио 2. батаљон у село Витину, а затим још ближе Мељаку у село Кљуну, са задатком да ухвати везу с Пљеваљским одредом, који се налазио на простору Врба — село Калмуже. Хватање везе могло се остварити патролама, а не целим батаљоном, по овом тешком земљишту. Бригада је у овом моменту и у овом распореду била развучена од Фоче до Мељака. Крајњи батаљони били су удаљени око 30 км један од другог и на врло тешком и испресецаном земљишту. Намера, да се са оваквим распоредом контролишу могући правци наступања непријатеља према Челебићу од Фоче, Викоча и Мељака, била је нереална. За одбрану правца од Мељака није требало слати 2. батаљон из Че-

[47]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/19, 1/20, 1/22, 1/24.

лебића, већ га ту држати као бригадну резерву, тим пре што се у рејону Мељака налазио Пљеваљски партизански одред.

У међувремену ситуација се у Црној Гори нагло погоршала и против свих настојања да се она стабилизује. Италијани су, потпомогнути четницима, извршили напад ка шавничком срезу и Пивској планини. Италијани су нападали од Никшића, а четници од Колашина и Мојковца ка Жабљаку. Због такве ситуације Врховни штаб је 3. батаљон 2. пролетерске бригаде, уместо у састав бригаде, упутио у Жабљак, да ојача црногорске партизанске јединице. Поред њега, тамо је упућен и 1. батаљон 1. пролетерске бригаде. Но без обзира на то, крајем маја четници и Италијани су ушли у Жабљак и Шавник. После жестоких борби против четника у рејону Мојковца и Колашина наше снаге су претрпеле пораз, што је имало за последицу нагло погоршање ситуације у читавој Црној Гори. Несташица хране и претња глађу још више су погоршале ову ситуацију, а избијањем четника и Италијана на Дурмитор и Голију претило је одсецање 2. бригаде од Врховног штаба који се налазио у рејону Крстаца и 1. пролетерске бригаде која се налазила у Херцеговини. Притешњен таквом ситуацијом Врховни штаб је 30. маја наредио 2. пролетерској бригади да се хитно пребаци преко Таре у Црну Гору општим правцем Узлуп—село Рудине—село Никовићи—село Кнежевићи—село Војводићи—село Трса—село Пишче. У наређењу је оријентационо обавештен Штаб бригаде да ће бригада са Комским партизанским одредом из рејона Пишче ако затреба затворити правце према Пиви.[4&]) На територији Пиве, Врховни штаб је преко својих интендантских органа, као и преко позадинских власти на том простору, организовао прихват 2. бригаде у смислу смештаја и исхране. Јединицама је било наређено да пошаљу коначаре, који би ступили у везу са народноослободилачким властима, и заједнички организовали прихват. Већ у то време је била врло развијена организација позадине, у цивилном, а посебно у војном погледу. Тако су, на читавој слободној територији дурмиторско-гшвске површи постојали народноослободилачки одбори, који су сарађивали с војним секторима и старали се о становништву. Поред њих на читавој територији налазиле су се као војне формације, команде места, које су се на својој територији старале с исхрани, одећи и обући бораца, о војним лицима, о болницама, прочишћавању терена, обезбеђењу итд. Више команди места сачињавалс је Војно подручје. Под њиховом командом су биле мештанске јединице одреди, чете, итд. Ова формација са свим јединицама и по окупацијр: територије од стране непријатеља остајала је на том терену прилагођавајући се тим условима. Поред прихвата, снабдевања и обезбеђењг регуларних јединица, изводиле су и организовале разне диверзије у позадини непријатеља.

Двадесет петог маја 1942, због надирања четника према Жабљакз и Дурмитору, на том сектору нашло се доста јединица концентрисани: са разних страна. Овамо је био пребачен и 3. батаљон 2. пролетерск бригаде. Тога дана формиран је Штаб дурмиторских трупа под чијс је команду стављен и 3. батаљон. Истурен према планини Сињајевини он је једно време контролисао тај правац. Крајем маја, после Јаче на

[48]) *Зборник*, том II, књ. 4, бр. док. 102.

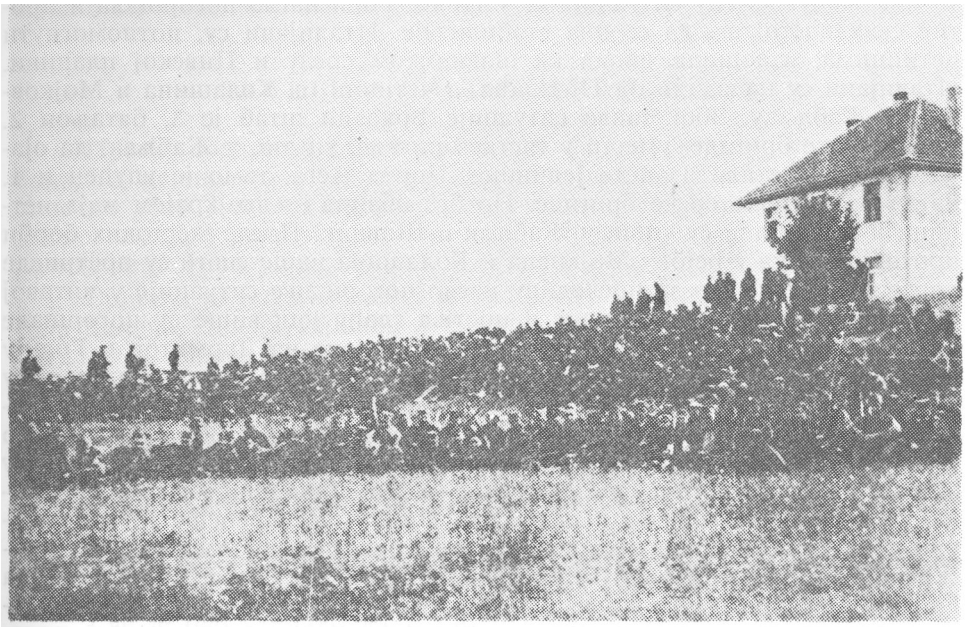

Конференција бригаде у Црној Гори јуна 1942. године. Говори Веселин Маслеша.

вале четничких снага ка Жабљаку и заузимања истог, 3. батаљон је оријентисан, да из рејона Доброг Дола контролише и затвори правце од Језера, преко Дурмитора ка Пиви. Добивши тај задатак, батаљон је главнину држао у Добром Долу, а заседу у јачини вода на Виљевој Глави, одакле је извиђала правац од Језера. Терен је био врло неприступачан, откривен и снегом покривен. Прави планински услови дејства: око 2.000 метара надморске висине, хладноћа праћена невременом, са леденом кишом, ветром и суснежицом. Заседа на Виљевој Глави је овај пролаз врло добро затварала, али се Штабу батаљона учинило сувише удаљена од главнине батаљона. Због тога је одлучено да чета која је држала заседу на Виљевој Глави пребаци ову на Увиту Греду и затвори пролаз Седло — Увита Греда. И баш у моменту када је заседа напустила положај и ишла да поседне нови положај на Увитој Греди, на пролазу између овог положаја и Седла, сазнала је од патроле из своје чете да се четници користећи маглу, којом је био обавијен читав терен, крећу ка батаљонским положајима. Искористивши маглу и неопрезност патроле, четници су успели ухватити једног борца из патроле. Уто се кроз маглу чуо жагор четника. И док је заседа журила на нови положај била је засута митраљеском ватром баш са тог положаја. Тиме је у суштини била решена и судбина одбране батаљона на овом правцу. Делови батаљона су се нашли у врло тешкој ситуацији. Морали су да цео дан воде борбу и да се пребацују правцем куда је непријатељ требало да се пробија. Заузевши положај на Увитој

Греди непријатељ је с њега затворио излаз ка Добром Долу и приморао делове 3. батаљона да се, под кишом куршума и уз велике губитке, повлаче ка Бољу (кота 2060) и да тек на том положају буду потпуно опкољени непријатељем и непролазним тереном. Тако је од читавог једног вода из тог рејона успело да се пробије само пет бораца ка главнини батаљона. Ту је погинуло 17 бораца, а тројица су нестала. Пушкомитраљезац вода Мирко Милановић, радник, бранећи своје другове, својим оружјем до последњег метка, да не би жив пао у руке четничким џелатима, бацио се у провалију дубоку преко 50 м и тако погинуо. Пошто је у то време територија Пиве била врло важна, јер су се на њој налазили рањеници и храна, то је задржавање непријатгља, док не пристигну нове снаге, било врло важно. Батаљон је, напуштајући катуне у Добром Долу, предвече 2. јуна, стигао у рејон Пријеспа. Ту је затекао Пера Ћетковића, команданта Дурмиторских партизанских трупа, са 1. батаљоном 1. пролетерске бригаде и 1. батаљоном 2. пролетерске бригаде који су били придодати овој команди. Остали батаљони 2. пролетерске бригаде су били у покрету из Санџака на Пи-[B]У, У рејону Пишча. У рејону Пријеспа организован је општи противнапад свих наших снага ангажованих на овом сектору, изведен ноћу 2/3. јуна. Четници који су били упали у катуне Добри До, уморни, прозебли и изгладнели, нису довољно били опрезни и обезбеђени. Наше колоне крећући се обухватно ка Добром Долу, у току ноћи, напале су четнике и протерали их из тог рејона, наневши им губитке од 20 мртвих и 17 заробљених. Том приликом су заплењена два лака бацача и 15 мина, један митраљез, три пушкомитраљеза, 20 пушака, 8.000 метака, два сандука топовске муниције, 30 коња, нешто санитетског материјала и друго. Код наших делова рањено је пет бораца. Карактеристично је за овај период борби у Црној Гори да су батаљони пролетерских бригада водили тешке и упорне борбе против четничких јединица. Чишћењем Доброг Дола и одбацивањем четника са Дурмитора нараг у правцу Језера, ситуација се на овом правцу донекле стабилизовала. Други батаљон, који је био најдаље избачен у правцу Пљеваља, у рејону Мељака, најкасније је стигао на Пишче. У међувремену су 1. и 3. батаљон били извучени са Дурмитора и упућени у село Плужине и село Крстац, где су се срећивали после тешких и напорних борби на Дурмитору, обезбеђујући у исто време Врховни штаб. Четврти батаљон је преко Пиве пребачен у село Милошевиће. За то време четиници су поново покушали продор преко Доброг Дола и успели да потисну јединице Дурмиторских трупа све до катуна Студена. Због настале ситуације и немогућности јединица Дурмиторских трупа да саме осујете даљи продор ка Пиви, 2. батал>он 2. пролетерске бригаде је стављен под команду Дурмиторских трупа. Ова команда је једну његову чету упутила у село Недајно, да заједно са Комском партизанском четом затвори правац преко Недајна. Главнина батаљона је упућена из Пишча ка Студеној где је 5. јуна, у заједници са деловима Дурмиторских трупа и 1. батаљоном 1. пролетерске бригаде, напала четнике. Осетивши да ће бити опкољени са две стране, четници су без отпора напустили овај терен. Други батаљон је заноћио у катуну Студена, где се мало одмо-

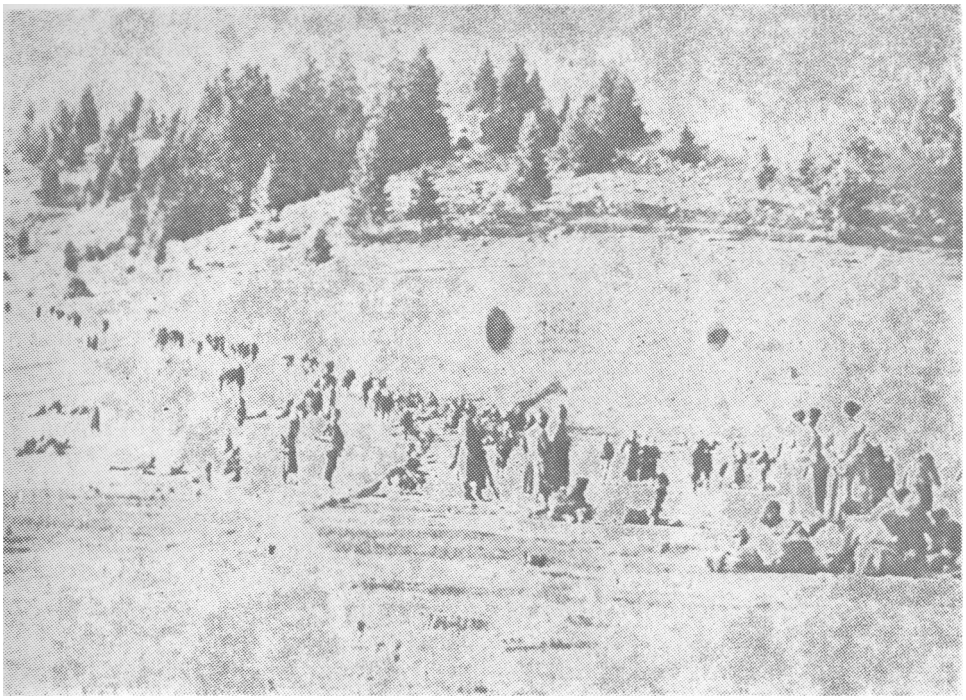

Долазак ***на Горанско, Црна Гора 11. јуна 1942. године***

рио и нахранио, а сутрадан је изашао на положаје изнад Студене с циљем да делом снага затвори правац од Доброг Дола, који су држали четници. Пошто су четници, на левом крилу, прешли реку Сушицу и избили у село Недајно и нашли се на Пивској висоравни, било је бесмислено инсистирање Команде Дурмиторских трупа на упорност у држању положаја и затварању правца од Доброг Дола. Инсистирало се на чисто фронталној борби, са малим снагама и ограниченом количином муниције, у односу на непријатеља. Због тога се десило оно што је и требало очекивати. Делови 2. батаљона (1. чета), нашавши се пред много надмоћнијим непријатељским снагама и. тако рећи, без муниције на ширем фронту, претрпели су знатне губитке у рејону Калуђерских катуна. Они су успели да у току целог дана задрже непријатеља на том правцу. Била је то неравноправна борба, где је сваки метак морао наћи свој циљ. Хране није било, пошто се није могла дотурити по дурмиторском снегу. Борци су у устима топили снег да би се, колико толико, угасила жеђ. Услед испресецаног, откривеног и тешко проходног терена, 1. чети се није могло притећи у помоћ, па је она морала сама, својом снагом, да се потпомаже и повлачи. Нашавши се у тешкој ситуацији, чета се, ипак, успешно извукла, задржавајући брзи продор непријатеља. С обзиром на општу ситуацију, најбоље је било да Штаб 2. батаљона тај правац није затварао фронтално, већ бочно. Због тога је чета имала пет погинулих другова, а један је нестао. У току ноћи уочи 7. јуна 2. батаљон се, под заштитом, последњи од наших снага преба-

цио преко Крстаца на леву обалу Пиве, у рејон села Шуме. С обзиром да су планину Пиву напустиле све наше снаге, задатак батаљона је био да држи положаје на левој обали, и не дозволи непријатељу прелаз у Жупа Пиву.

Изгледало је најзад да ће 2. пролетерска бригада да се прикупи и да почне да дејствује скупно. Међутим, услед ситуације у Херцеговини, где су Италијани вршили офанзиву од Гацка ка Чемерну, у току ноћи 7/8. јуна, ка Чемерну су упућени 1. и 4. батаљон са Штабом бригаде. Друга два батаљона била су у рејону село Милошевићи—село Шуме. Пошто су Италијани с четницима, надирући од Невесиња према Чемерну, били допрли до села Врбе, то их је требало што пре зауставити, одбацити и очистити простор до комуникације Невесиње—Калиновик. Због тога је Врховни штаб, осим делова 2. пролетерске, тамо упутио и делове 1. пролетерске (2, 3. и 5. батаљон), као и по један батаљон Комског и Дурмиторског НОП одреда. Ту се још налазило и нешто херцеговачких партизанских јединица. Ради обједињавања командовања, од штабова 1. и 2. пролетерске и херцеговачких снага створен је у Чемерну Привремени оперативни штаб. За команданта је одређен Коча Поповић, а за његовог заменика Владо Шегрт. Формирајући овај штаб, Врховни штаб је под његову команду ставио још два батаљона 1. пролетерске бригаде који су били у рејону село Равно—село Жањевица, као и херцеговачке снаге у рејону села Дуњића. У ово време главна болница налазила се у селу Стабна, о чему је скренута пажња новоформираном штабу. Прва акција Привременог оперативног штаба било је упућивање снага у рејон Букове градине, с циљем да нападну четнике који су се груписали у рејону Цат—село Дулићи. У овом циљу је под командом Штаба 1. пролетерске бригаде у овај рејон, из села Жањевица, упућен и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде, иако је већ до тада провео два дана на маршу, тако да је људство било преморено и неиспавано. При овоме, посебно су карактеристична наређења Врховног штаба при давању задатака Привременом штабу Оперативне групе. Наиме, приликом формирања ове групе, њен је основни задатак био да разбије четничке и италијанске делове који су од Невесиња били избили на комуникацију Гацко—Чемерно, и угрозили бок правца којим се вршило извлачење наших јединица, болница и позадине приликом евакуације из Пиве. То је било 8. јуна. Касније, 10. јуна у 9,00 часова, на предлог Штаба 1. пролетерске бригаде Врховни штаб је наредио Штабу 1. пролетерске бригаде да изврши напад на непријатеља у рејону Гат—Дулићи, а 2. пролетерској бригади да потпомогне акцију 1. бригаде нападом у правцу Дулића. Већ истог дана, 10. јуна, сазнавши за изненадни упад четника у село Горанско, Врховни штаб је известио Штаб 1. пролетерске бригаде о томе и наредио му да одустане од покрета у правцу Крстаца, северно од села Горанског, у Пиви и да се задрже на простору Равног, одакле ће да упути у правцу Горанског један батаљон, као помоћ Дурмиторским трупама под командом Пера Ћетковића. У међувремену су 1. и 4. батаљон 2. бригаде прешли из рејона села Милошевића у рејон Чемерна. Одмах по доласку у Чемерно, 4. батаљон је продужио према Гату. После марша од три дана и три ноћи он стиже у рејон Гата, да би са батаљонима 1. пролетерске,

који су били знатно ближи Гату, у току ноћи уочи 11. јуна извршили напад на Гат. Овај батаљон, иако најуморнији, добио је врло важан задатак. Није јасно шта је Штаб Прве пролетерске бригаде толико гонило да пренебрегне упозорење и ново наређење Врховног штаба и да не одмори привучене батаљоне, а нарочито 4. батаљон 2. бригаде, посебно због тога што је овај батаљон неколико дана и ноћи узастопно, по беспућу и кршу, маршевао око 60 км. Ипак, он је, као најуморнији употребљен на тежишту напада.

Четврти батаљон 2. пролетерске бригаде и 4. и 5. батаљон 1. бригаде доведени су у рејон Букова градина. Миодраг Миловановић-Луне, командант 4. батаљона 2. бригаде је изложио задатак батаљону. Био је свестан преморености бораца, али је нарочито скренуо пажњу да је 4. батаљон представник 2. пролетерске бригаде и да као такав мора, као и до сада, да изврши часно добијени задатак. Пред мрак кренула су сва три батаљона заједно, да би убрзо изгубили међусобну везу. Водич је био несигуран, а терен без пута, са високим и оштрим каменим и дубоким вртачама. Борци су се спотицали и падали. И онако уморни од дугих маршева још више су се замарали. Командир 2. чете је угануо ногу и заостао. У таквом лутању и поноћ је прошла, а усамљени и уморни батаљон ломио се преко стена, тако да је тек негде у прво свитање стигао до првих кућа у подножју Гата. Док је 4. батаљон имао задатак да заузме село Дулиће, уз садејство 4. батаљона 1. пролетерске бригаде, 5. батаљон 1. пролетерске бригаде, према плану је требало да напада утврђења на Гату. Четврти батаљон 2. пролетерске бригаде, из губивши доста времена у покрету, у саму зору је дошао своме циљу, а у свитање је избио на косу између Дулића и Гата. И пре него што је избио на ту косу, неко је од бораца опалио из пушке за једним четником који је бежао. Ово је било довољно да алармира четничке јединице које су из села Дулића покуљале према коси. Делови батаљона видевши брзи покрет четника према овој коси убрзали су свој покрет према њој. Настала је трка између четника и бораца 4. батаљона ко ће пре стићи на косу. Батаљон је успео да се дочепа косе пре четника, али је у том моменту био дочекан унакрсном ватром с Гата и с правца Дулића. Тек тада је осетио да су 4. и 5. батаљон 1. бригаде закаснили и да нико не напада Гат ни село Дулиће. Тако укљештен, без ичије помоћи, нашао се скоро у безизлазној ситуацији. Непријатељ је са врха Гата отпочео противнапад. Водила се неравноправна борба у којој је батаљон већ имао велики број погинулих и рањених, а остајао је и без муниције. Тешко је рањен и политички комесар батаљона Добрило Петровић, а рањен је и командант батаљона Миодраг Миловановић-Луне. Међутим, он се није дао збунити. Једну чету је оријентисао (пошто су батаљони 1. пролетерске задоцнили) према Дулићима. Ипак, видевши да се даље не може, да остали батаљони не нападају, у доста тешкој ситуацији ,он је наредио повлачење. Тек када је 4. батаљон већ био измешан са непријатељем, и када му се због тога и није могло помоћи, осетило се дејство батаљона 1. бригаде. Они су, ипак, прихватили одступницу 4. батаљона. Последице су биле поражавајуће за 4. батаљон. Само у том жестоком окршају батаљон је имао 32 мртва и 26 рањених

бораца и руководилаца. На овај начин је из батаљона избачено из строја више од трећине бораца.[49])

Основни недостаци у овом нападу били су што је покрет (7—9 км) до објекта за напад трајао целу ноћ; напад је требало извести ноћу, а не у зору, није било везе са Штабом 1. пролетерске бригаде као и са осталим јединицама; Штаб 4. батаљона није смео дозволити да га водич, који је био симпатизер четника, целу ноћ заводи и да тек у зору батаљон подиже положајима непријатеља. Требало је у таквој ситуацији наћи смелости и преузети одговорност да се преиначи одлука.

Скица 9. ***Дејства 2. пролетерске бригаде после борби*** на ***Дурмитору — борбе на Гату и Живњу***

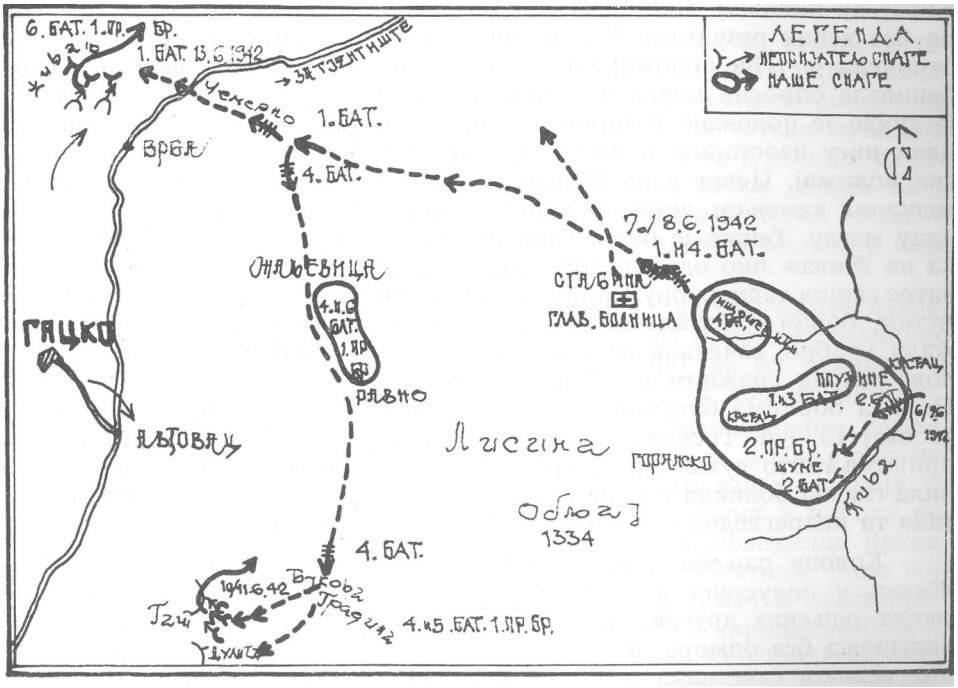

И 1. батаљон 2. бригаде био је упућен у правцу Гата, али је у последњем моменту, на пола пута, био обустављен покрет. Он је преко Чемерна, по наређењу Врховног штаба од 12. јуна упућен на положај Живањ. Лево и десно од 1. батаљона требало је да садејствују 6. батаљон 1. бригаде и Дурмиторски партизански батаљон. Њима су се у току борбе придружили 2. батаљон 2. бригаде, Херцеговачки ударни и Комски партизански батаљон. Дејством ових јединица командовао је Штаб 2. пролетерске бригаде.

[49]) *Зборник*, том III, књ. 4, бр. док. 142; *Друга пролетерска*, стр. 416—420.

Живањ је мала висораван, са врло стрмим странама, која је погодна за затварање правца од Гацка према реци Сутјесци. Радосав Ховачевић, командант 1. батаљона, је у подножју Живња издао наређење за поседање и одбрану овог положаја. Чете су распоређене једна поред друге: на десном крилу 1. чета, у центру 3. чета, а у левом крилу 2. чета. Тринаестог јуна у зору, непријатељ је у неколико колона од Гацка кренуо према Живњу. Левокрилна и централна чета, притајивши се на положају, пропустиле су четнике и Италијане на дохват вагре. Онда, на пушкомитраљески рафал са левог крила, отворена је ватра по непријатељу — који је подилазио — из свих оружја. Са ближих одстојања непријатељ је засут бомбама и великим камењем које се котрљало низ падину. Претврпевши губитке, непријатељ се поколебао и повукао низ литицу ка подножу. После краће паузе, на положај батаљона су се обрушили непријатељски авиони, бацајући бомбе и митраљирајући положај. Налети су се понављали један за другим читав дан, но без већих резултата. У исто време и артиљерија са правца Гацка отпочела је туђи положај батаљона. Гранате су подбацивале или пребацивале борбени поредак батаљона. Неколико артиљеријских батерија тукло је положаје разорним и шрапнелским гранатама. Тешки бацачи нису изостојали и читавим букетима мина засипали су батаљонски положај. Целог дана Живањ се димио и горео. Од експлозија помешаних камењем, земљом и димом, цео Живањ је био увијен у густу црну маглу. Тешко је било веровати да ће после толико баченог челика на Живањ ико од батаљона изаћи жив. Непријатељ уверен у успех ватре својих тешких оружја поново је са пешадијом прешао у напад. Међутим, борци 1. батаљона, припијени уз саму ивицу косе, коју су држали храбро, сачекали су непријатеља да се приближи, а онда га поново засули снажном и убитачном ватром, одбијајући његов напад. Никада борцима батаљона и Штабу 2. бригаде није био дужи дан него овај 13. јун. Требало је грудима, са мало муниције, задржати непријатеља што дуже, јер се правцем село Стабна — село Изгори извлачила главна болница с великим бројем тешких рањеника. Споро се кретала та непрегледна колона јахаћих коња и носила.

Колону рањеника успоравали су и авиони, који су за акцију на Живањ у полукругу надлетали и колону рањеника, и тукли је. Ради својих рањених другова, јединице на Живњу су храбро подносиле сва искушења без одмора, воде и хране. Сви су они жељно очекивали нашег великог савезника — ноћ. Чинило се да време не одмиче — минути су дугачки, а сати као вечност. У очекивању време као да стоји. Прошло је и подне, али до ноћи има још доста а муниције мало. Више се на непријатељски строј бацало и котрљало камење него што се дејствовало ватреним оружјем. У овој борби као заменик команданта батаљона учествовао је и први народни херој Југославије Петар Лековић, каменорезац. Камен је за њега некад био предмет уметничког и занатског обликовања, а у невољи — погибељно оруђе. Његова је идеја била да се непријатељ засипа камењем. Да се не би испалио и последњи метак и да би се добио у времену, Штаб батаљона је одлучио да почне постепено повлачење на прву косу позади Живња. И док су се делови батаљона, по десетинама и водовима, повлачили под кишом куршума и артиљерије — шрапнела, на Живњу је у последњој одступници за ве-

чита времена остао херој Петар Лековић. У сумрак, на ивици шуме позади Живња, батаљон је очекивао да одлучно и спремно дочека непријатеља, али непријатељ, и сам исцрпљен, ове вечери се није појављивао. Заноћило се на коси у рововима. Ту се придремало и мало одморило. У зору 14. јуна непријатељ је поново напао. Батаљон се држао до 8,00 часова. Јединице лево од њега, са положаја Суво брдо — Пећ и са Лебршника су се већ биле повукле, јер је зачеље рањеничке колоне силазило у долину Сутјеске кроз Изгоре. И 1. батаљон одлепио се од непријатеља и постепено, повлачећи се, свио у колону за рањеницима. У том повлачењу тешко је рањен и командант батаљона Радосав Ковачевић, који нешто касније и подлеже ранама. У одбрани Живња, поред 1. батаљона, нарочито се истакао Дурмиторски батаљон. У овој борби 1. батаљон је имао четири погинула и једног теже рањеног борца. Непријатељ је претрпео осетне губитке; најмање је било 50—60 избачених из строја.[50])

Борба 1. батаљона на Живњу, као и руковођење од стране Шгаба 2. пролетерске бригаде је типичан пример фронталне одбрамбене борбе која је зналачки вођена, почев од избора прве ватрене линије, па до употребе ватреног оружја, као и умешности да се штеди муниција и да се добије у времену. Док је батаљон, као борбена јединица, са успехом извршио задатак, његови позадински снабдевачки делови нису се показали на висини свог задатка. И у овим условима, четни економи и батаљонски интендант морали су бар два оброка хране поделити борцима и донети воде за пиће. То је изостало.

Показујући изванредну упорност и храброст да се издржи паклена непријатељска ватра из скоро свих врста оруђа и оружја, јединице су задржале непријатеља колико је било потребно, да се болница и остали делови несметано пребаце из долине Пиве у долину Сутјеске.

Бригада је у овом временском периоду, под непосредном командом Врховног штаба, дејствујући више по батаљонима, а мање као целина, успела, уопште узев, да се прикаже дораслом задацима који су пред њу постављени. Њен политички утицај и активност у народу остављају за собом видне трагове. За њене борце и руководиоце Врховни штаб могао се, без резерве, ослонити у свим подухватима, било војничке или политичке природе. Она је била верни тумач и непоколебљиви борац идејно-политичког и војничког програма народноослободилачког рата. Присуство њених јединица значило је за народноослободилачки покрет потпуну оданост, чврстину, борбеност, сигурност. и беспоштедну борбу против непријатља свих групација и боја. То је један од главних разлога што Врховни штаб и шаље њене јединице тамо где су ти квалитети били и потребни.

У настојањима да своју идејно-политичку чврстину реализује кроз немилосрдну борбу против непријатеља, она је у тај обрачун ушла без великог искуства. Држећи претежно војничку иницијативу у својим рукама, она то искуство кроз борбу све више обогаћује. Још од самог почетка јој показује да борац-бомбаш удружен са борцем-пушкомитраљесцом може да реши низ, на први поглед ,нерешених борбених задатака. И она због тога прихвата ове борце, подстиче њихове акције и

[50]) *Друга пролтерска*, књ. 1, стр. 447—452.

гаји њихов култ. Они са своје стране доносе низ успеха. Решавају и најтеже задатке и због тога потврђују оправданост свога постојања. У овој бригади почео се рађати култ борца-бомбаша. Он се, касније, својим подвизима и успесима све више потврђивао дајући својој бригади и бомбашки печат.

Поред великих успеха које су постигли поједини батаљони, а и бригада као целина, треба рећи да је њен 4. батаљон у борби на Гату доживео осетан пораз (58 избачених из строја бораца и руководилаца, од којих 32 погинула). По броју избачених из строја у једној борби с једне стране, и с друге по минималним губицима нанетим непријател>у, она спада у ред већих пораза. Исто тако приличне губитке су имали 2. и 3. батаљон у борбама на Дурмитору. Ови примери говоре да се понекад штабови нису довољно удубљивали у своје процене па су и одлуке о избору јединица и времена за акцију често биле нецелисходне.

Општи биланс борби 2. бригаде у овом периоду је, према увек непровереним подацима о губицима непријатеља, 793 избачених из строја; у исто време 2. бригада је имала 56 погинулих и 102 рањена борца и руководиоца.

111 ПОХОД ПРОЛЕТЕРСКИХ УДАРНИХ БРИГАДЛ У БОСАИСКУ КРАЈИНУ

ПРИПРЕМЕ ЗА ПОХОД

С обзиром да се већина партизанских јединица после борби у Црној Гори и Херцеговини концентрисала на новој територији, то је непријатељска авијација била врло активна и по цео дан је вршила извиђање, бомбардовање и митраљирање њених колона које су се кретале на нови простор. Читава групација прикупљена је на простору који се налази између Неретве, Сутјеске, Дрине и Калиновика.

Напуштањем Санџака, Црне Горе и Херцеговине, и повлачењем у поменуто подручје, партизанске јединице су успеле да се за извесно време одвоје од непријатеља. Овоме је допринео Загребачки споразум, склопљен 19. јуна 1942. између Италије и Павелићеве НДХ. Према том споразуму италијанске трупе су напустиле ову територију коју су септембра 1941. биле запоселе. Италијани су задржали само уски обалски појас Јадрана, ширине до 50 кт. Све остало су препустили трупама НДХ и четницима. После одласка италијанских трупа, домобрански и усташки штабови су били принуђени да на брзу руку проналазе јединице које би поселе евакуисане гарнизоне. Са тешкоћама је Штаб 3. домобранског корпуса успео да пошаље једну домобранску чету у Калиновик, и усташки батаљон у Фочу, а јединица за чишћење територије није било. Највећу опасност у тој ситуацији представљали су четници. Но, они и поред свих настојања нису могли сами, без италијанских трупа, да продуже операције ка Зеленгори. Из разумљивих разлога ови подаци нису били познати Врховном штабу.

Овај предах је Врховни штаб искористио за прикупљање, реорганизацију и сређивање јединица. Очврсле у претходним борбама партизанске јединице из Црне Горе и Санџака показале су дораслост и политичку и војничку зрелост да се могу сврстати у ред пролетерских бригада. Тако су у првој половини јуна 1942. формиране 3. пролетерска (санџачка) и 4. и 5. пролетерска (црногорска) бригада.

После повлачења са гатачке површи 2. пролетерска бригада је размештена у ширем рејону села Врбнице. Настало је сређивање бри-

гаде. За новог команданта бригаде постављен је Љубодраг Ђурић, за заменика команданта Миодраг Миловановић-Луне, а за начелника Штаба Васо Јовановић. Уместо Миодрага Миловановића-Луна, за Команданта 4. батаљона постављен је дотадашњи командант 5. батаљона 1. пролетерске Никола Љубичић, а уместо погинулог Добрила Петровића за политичког комесара Алекса Дејовић. Пети батаљон 1. пролетерске бригаде, састављен делом од Ужичана а делом од Шумадинаца, је расформиран а његово људство је придодато 2. бригади. На тај начин је решен проблем попуне 2. пролетерске бригаде чији су 3. и 4. батаљон имали осетне губитке. За команданта 1. батаљона, уместо тешко рањеног Радисава Ковачевића, постављен је Љубиша Урошевић.

Када се о организационим питањима ради, треба изнети да је највише партијско-политичко руководство следећи своју одлуку о формирању политодела при бригадама поставило исти при 2. пролетерској бригади. За руководиоца политодела Слободана Пенезића-Крцуна, а за чланове: Љубинку Милосављевић и Мила Радосављевића — Абаза. Њихов задатак, иако партијско-политичке природе, био је разноврстан. Тако су они обилазећи партијске ћелије бригаде указивали на њихове слабости и недостатке јединице у целини, при чему су им помагали да уношењем партијско-политичке перспективе у свој рад отклоне недостатке и слабости. Пружали су потребну помоћ политичким комесарима батаљона и бригаде у организовању општеполитичког рада. Подстицали су уз помоћ *партијских ћелија и* политичких комесара културно-просветни рад међу борцима и у народу. Помагали организацију СКОЈ-а у бригади у идеолошком и политичком уздизању омладинаца. Пратили рад на теоретском подизању чланова партије и помагали да он буде на што вишем нивоу. Пошто су чланови политодела, обично, били идеолошко-политички уздигнутији комунисти, то се од њих очекивала велика и конкретна помоћ. Они су у сарадњи са политичким комесарима бригаде и његовим замеником учествовали у спровођењу договореног партијско-политичког програма рада у бригади и ван ње. Извештаје о свом раду и стању у бригади подносили су ЦК КПЈ. Политодели су иначе одиграли велику улогу у издвајању и већој бризи и чувању перспективних партијско-политичких кадрова. Штета је да се више није мислило и на војне кадрове те да се и они на сличан начин не извуку из нижих јединица и тако *буду* сачувани за одговорније и значајније функције.

Као што се види, у бригади је дошло до крупних кадровских промена. После неколико неуспелих акција бригаде, а нарочито на Гату и Дурмитору, где је било и великих људских жртава, Врховни штаб није био задовољан војним руковођењем бригадом. Ни сви чланови Штаба бригаде нису позитивно ценили рад команданта бригаде. Нема писаних докумената шта је све замерено војном руковођењу. Међутим, као што се из напред изнетог види, бригада је врло мало деловала као целина, већ више по батаљонима, а у неколико најнеуспелијих акција батаљони су били под командом других штабова и команди. Ово је био случај и са поразима на Гату и Дурмитору. Но ипак сву тежину одговорности за поразе поднели су војни руководиоци бригаде. Тако је и дошло до смењивања команданта бригаде и команданта четвртог батаљона. При

томе карактеристичан је однос и одмеравање кривице смењених команданата. Док командант бригаде бива послат у свој матични први батаљон за заменика команданта, дотле командант четвртог батаљона, после несналажења и великих губитака у батаљону добија место заменика команданта бригаде. Овде је очито да је критеријум био неуједначен. То се, уосталом да видети и из чињенице да је каснији пут ове двојице кокомандната био супротан првобитној процени њихових могућности.[51])

Стицајем разних околности, о којима је већ било речи, формацијски састав бригаде обиловао је великим бројем разноврсних способних кадрова. Један број од њих се већ опробао на разним функцијама у Србији. Тако се, после формирања бригаде и међу борцима нашао један број бивших војнополитичких руководилаца. Имајући то у виду, тај кадровски потенцијал бригаде — одабирање, унапређивање и чување кадрова — био је један или боље рећи требао је да буде један од прворазредних задатака свих штабова и команди све до Врховног штаба. Ово тим пре што је разбуктавање народно-ослободилачке борбз тражило све већи број кадрова разних профила.

Пратећи кадровске потезе штабова у бригади не виде се неке посебне мере које би ишле за тим да се с циљем очувања извлаче добри и перспективни кадрови из борачког састава. Истина, некада то није било могуће, нарочито у почетку, али било је и прилика које нису довољно и плански коришћене. А прилика је било, нарочито, код већих попуна а и приликом формирања нових јединица и штабова.

При оваквом ставу неизвлачења, незамењивања и недавању другима кадрова Штаб бригаде је полазио од површне претпоставке да је кадровски састав бригаде њена велика предност у сваком погледу, а нарочито у борбеном и полититичко-културном. Од оваквог квалитетног састава очекивани су а често и добијани изванредни борбени, морално-политички и други резултати. Ово пак са своје стране стварало је углед и престиж, како бригаде у целини тако и њеног руководства. И отуда је изостајала дубља и свестранија анализа у суштини секташког става, из које би се видела његова нецелисходност и неодрживост. *Тако /е годинама стварана нека врста* некорисног „пролетерског бригадизма'\ Од њега, с једне стране, и престижа, с друге, није се довољно уочавало да се из борбе у борбу губи све више драгоцених кадрова. Губљење кадрова захтевало је од Штаба бригаде и осталих надлежних много више ширине и слободе у уздизању нових, још неафирмисаних кадрова. Тога, на жалост, није било у потребној мери и уместо таквог приступа преовладало је мишљење о сиромаштву па чак и немању квалитетних кадрова у бригади. На тај начин се, једино, може објаснити неколико иницијатива из Врховног штаба о додељивању команданта бригаде, изван њених редова (први пут, већ у време борби око Чајнича, а други пут после борби око Бугојна, да би ипак при крају рата командант бригаде дошао у њу).Тешко је и прихватити став да бригада у Врбници није могла дати начелника штаба.

[51]) Ратко Софијанић је убрзо постао командант 1. батаљона да би крајем 1942. године био постављен за команданта 2. далматинске бригаде. Миодраг Миловановић-Луне остао је све до погибије 1944. године на дужности заменика команданта бригаде.

Утисак о сиромаштву уз круто и по сваку цену чување онога што се има у и за бригаду стварао је неповољну атмосферу међу њеним кадровима. Једни су се презасићени положајем повлачили у себе и не видећи перспективу напредовања губили елан, офанзивност и борбеност, због чега су и њихове јединице избегавале окршаје, а без тога нема успеха. Тако су од добрих командира и команданата, а често и њихових јединица у целини стварани проблеми. Други су, пак, ишли у другу крајност у рискантну борбеност и храброст не би ли преко ње ако преживе, скренули пажњу на себе. Оваквим ставом изазивани су често велики и непотребни губици, што је свакако недопустиво. И најзад, било је и таквих који су без довољно елана задовољавали само форму да не дођу под удар критике. У суштини, нико није остајао равнодушан, само се различито реаговало. Као што је напред указано, овом питању је требало много студиозније прилазити, а све у циљу чувања најперспективнијих кадрова и у исто време што већег престижа бригаде.

На овој територији бригаде је остала неколико дана, сређујући се и припремајући за нове акције.

Тако је 22. јуна одржана партијска конференција бригаде, уз присуство делегата ЦК КПЈ Сретена Жујовића-Црног. На конференцији је Жујовић говорио о линији Партије, а реферат о политичкој ситуацији поднео је политички комесар бригаде Милинко Кушић. Секретари батаљонских комитета КПЈ поднели су извештаје о раду партијских организација у својим јединицама. Дискутовало се о свим битним питањима живота и рада бригаде. Пре почетка конференције, минутом ћутања одата је пошта изгинулим борцима у дотадашњим борбама. Са конференције је упућен поздрав Централном комитету КПЈ и Врховном штабу.

Дан раније Штаб бригаде је био на састанку у Врховном штабу. На том састанку Врховни командант је говорио о предстојећим војним задацима. У том склопу Тито је дао преглед дотадашњих операција, анализирао новонасталу ситуацију и изнео разлоге за покрет групе пролетерских бригада у западну Босну. Доста је било говора и о садејстЕу између јединица, већој пажњи у изношењу рањених и мртвих бораца из борбе, наоружању, дисциплини, моралу, војној и политичкој спремности, као и о жељама бораца.

После тога, 22. јуна, у бригади су извршене непосредне припреме за предстојећу акцију. Одржан је партијски састанак штабне ћелије, извршена је нова подела рада по секторима и изабран је Миодраг Миловановић-Луне за секретара партијске организације Штаба. Одржан је и састанак са штабовима батаљона на коме је саопштена одлука о покрету у западну Босну. Поред тога било је говора о поступку јединица при пролазу кроз насељена места и о тајности, енергичности и опрезности при покрету. Пошто је Врховни штаб расформирао Централну болницу, као и неке друге позадинске јединице, то је у 2. бригаду стигао већи број њених рањеника, изузев тешких, као и нешто бораца из радних и позадинских јединица. Сви су они прихваћени са санитетским особљем и организовани у бригадну болницу, а вишак људства је послат у оперативне јединице.

С обзиром да се велики број јединица концентрисао на релативно малом иростору, то је проблем исхране убрзо постао врло критичан. Благодарећи резерви коју је имала интендантура Врховног штаба, борци су добијали један оброк меса. Осим мало меса које је кувано без соли, друго ништа није било за храну. У том погледу из дана у дан ситуација је била све тежа. Шумско зеље није могло да надокнади несташицу хране. Почела је опет глад да притиска јединице. Но, и поред тога, морално-политичко стање јединица је било на висини. Као сигнал попуштања морала сматрало се то што су борци у 4. батљону почели да једу коњско месо. То је био знак да је требало са ове територије што пре отићи.

У таквој ситуацији ЦК КПЈ и Врховни штаб донели су одлуку да 1, 2, 3. и 4. пролетерска бригада из рејона тромеђе Босне, Херцеговинс и Црне Горе изведе марш у западну Босну. Одлука је била резултат свестране и правилне анализе ситуације у земљи. Тиме се тежиште народноослободилачког рата и револуције преносило у западне крајеве земље. У ово време савезници су били у дефанзиви на свим фронтовима, а силе осовине на врхунцу своје моћи.

Поход у западну Босну није био замишљен као неки обичан марш с циљем да се што пре стигне на ту територију, већ да се, кроз борбу, непријатељу нанесу што већи губици, униште саобраћајнице које је непријатељ користио, прошири и учврсти слободна територија у западној Босни и тако створе још повољнији услови за даљи развој народноослободилачке борбе у западним крајевима земље.

Према оперативној замисли Врховног штаба, Пролетерска група бригада требало је према Босанској Крајини да наступа у две колоне: десна, 2. пролетерска и 4. пролетерска (црногорска) бригада, и лева, 1. пролетерска и 3. пролетерска (санџачка) бригада.

На концентрацијској просторији издата су упутства за покрет. Врховни штаб је упозорио јединице да се растерете сувишне опреме и да један број коња уступе болници на коришћење. Исто тако, издао је циркуларно наређење бригадама у коме им је наредио да за време покрета буде највећи ред и дисциплина као и маскирање од извиђања и дејства из ваздуха. У том циљу покрете је, углавном, требало вршити ноћу. Без одобрења није се смела ложити ватра. Упозорене су јединице да не чине штету у крајевима кроз које буду пролазиле. Поступци према становништву требало је да буду у духу светлих партизанских традиција. Реквизицију и конфискацију могли су вршити само органи Врховног штаба. У Врховном штабу је постојао Економски одсек који је требало да даје упутства бригадама у погледу снабдевања храном.[5]-)

У припремању за покрет на простору ширег рејона села Врбнице, бригада је остала девет дана. Ти дани без борбе, покрета и скоро без хране остали су дубоко урезани у сећању бораца. Како је који дан пролазио борце је обузимао све већи осећај глади. Да би се глад колико-толико ублажила и да би било шта ставили у неслану чорбу са нешто мало меса, борци су брали коприву и зеље. У слободном времену ор-

[52]) Архив ВИИ, кут. 56, бр. рег. 7/2—4—; кут. 309, бр. рег. 12/6, 13/6.

ганизовано је брање и шумских јагода. Ипак, све је то брзо исцрпљено тако да се авет глади надвила над целом бригадом. Због тога се са нестрпљењем очекивала борбена акција, односно покрет с овог простора.

МАРШ МАНЕВАР ДО КОМУНИКАЦИЈЕ САРАЈЕВО — КОЊИЦ

Врховни штаб, 22. јуна у 8.00 часова, издао је заповест за покрет. Према тој заповести 2. пролетерска бригада требало је 24. јуна да маршује на челу десне колоне правцем Врбница—Балиновац—Коњске воде —Ошли до—село Борија.

У одређени дан 2. пролетерска бригада је почела марш у маршевском поретку у коме је претходницу образовао 1. батаљон, а главнину 4. батаљон, интендантура, санитет, 2. батаљон и на зачељу 3. батаљон. У истој колони, иза јединица 2. бригаде маршевао је Врховни штаб, а за њим се налазила 4. пролетерска бригада. Први батаљон, као претходница, по избијању на друм Калиновик—Фоча, у висини села Борија, после краће борбе је разбио четничке делове. Увече, 24. јуна, бригада је заноћила у рејону Борија. По одобрењу Економског одсека Врховног штаба извршена је конфискација хране од непријатељских елемената. На тај начин су јединице, по први пут после дужег времена, добиле разноврсну и нешто обилнију храну. Сутрадан поподне настављен је покрет: десна колона обилазећи Калиновик са северо-истока, а лева колона са југо-запада. Друга пролетерска бригада је маршевала у десној колони правцем Виковац — кота 1191 — село Мосоровићи — село Влахоље — село Врховина[53]), а део снага (2. батаљон) у десној побочници правцем село Шиволи — село Крбљине. Тада се у Калиновику налазила непријатељска посада која је повремено дејствовала артиљеријском ватром по околним положајима. На челу главнине бригаде налазио се 4. батаљон. Одмах по преласку преко комуникације Калиновик—Сарајево и наиласку у село Мосоровиће, где је требало да се задржи и обезбеди прелаз осталих делова од евентуалног напада из Калиновика, 4. батаљон је наишао на четнике који су извршили напад. Одбијена су два непријатељска напада. На делове батаљона се и даље припуцавало из разних праваца, док су домобрани из Калиновика подржавали четничке нападе артиљеријом. Због отпора на овом правцу, а да се не би упуштало у борбе које у овом тренутку нису биле циљ дејстава, око поноћи је промењена одлука о правцу кретања десне колоне. Она је упућена правцем којим се кретала десна побочница 2. бригаде преко села Шивоља, Мрдежа и Гвозног Поља. Четврти батаљон је померен на положај Мали Ручник (кота 1477)—Ручник (кота 1494), с кога је обезбеђивао одмор главнине бригаде у ширем рејону Гвозног Поља, а 2. батаљон је посео положај у рејону села Крпљина, затварајући правац од Сарајева.[54]) Два дана (26. и 27. јуна) бригада се задржала на овом простору. За то време непријатељ ју је извиђао и бомбардовао из авиона. У једном таквом митраљирању и бомбардовању положаја на Ручнику, тешко је рањен и убрзо подлегао ранама командир чете у 4. батаљону. Од других маршева борци су остајали без обуће, па је овај пре-

[53]) *Зборник*, том I, књ. 4, бр. док. 189.
[54]) *Друга пролетерска*. књ. 1, стр. 500—501.

дах искоришћен, поред осталог, да се у радионицама, од сирове говеђе коже направи нешто опанака.

Двадесет осмог јуна из рејона Гвозног Поља у једној колони је извршен покрет преко планине Трескавице, правцем Вратло—Спасавача—Црно Језеро—Леденица—село Дујмовићи. Услед тешког планинског терена колона је била развучена по дубини. Дуго ће борци ове бригаде памтити тај дан, и ноћ између 28. и 29. јуна, проведене на необично тешком маршу пјзеко Трескавице. Ова их је планина, упркос лету, дочекала сурово и немилосрдно. Ледена киша са суснежицом пратила их је за све време марша. Оно мало обуће што су имали скоро потпуно је пропало. Када је колона скоро боса пала од умора и зауставила се да мало предахне и докрајчи ноћ, била је засута још јачом кишом, снегом и ветром. На овом неприступачном терену куда се кретала 2. бригада, нигде ничег није било што би се могло искористити за заклон од невремена и одмор. Једино се ту и тамо налазило закржљало четинарско жбуње, којим се тешко могло огрејати. У овој хладноћи, која се у кости увлачила, пламен од жбуња са својственим пуцкетањем мало им је користио. Ватра се од ледене кише намах гасила и почела тако да дими да је од свих тих ватри тешко било дисати. Очи бораца су од дима биле пуне суза. И док су се, и поред таквих ватри покушавали бар с једне стране огрејати, друга страна тела им се ледила од суровог ветра са суснежицом и ледене кише, који су се наизменично смењивали. Стравично је било посматрати преморене, до коже прокисле, босе и смрзнуте борце, како се готово безнадежно и бескорисно грче и тискају око ватри. После тако проведене ноћи у зору 29. јуна око 4 часа, кроз студен и маглу цвокоцући од хладноће бригада се убрзано спустила са Трескавице у долину, где их је дочекало сунце. Око 12 часова, преко села Ледића, бригада је дошла у рејон село Остојић — село Умчани — село Шабанци. У Остојићима је смештен 4. батаљон са болницом, у Умчанима 1. и 2. батаљон, а Шабанцима 3. батаљон. У овом рејону бригада је остала три дана. За то време су по ^единицама одржани састанци на којима се анализирало држање појединаца, јединица и штабова у дотадашњем току покрета. Врховни штаб, са своје стране, имао је примедбе на брзину марша и на неправилности при подели плена. По батаљонима су конкретно били изнесени недостаци, као и мере да се исти отклоне. Констатовано је да је услед недовољ ног политичког рада, из омладинске чете 4. батаљона са положаја, још према селу Влахоље нестало пет бораца. Са других пет, редом из ових крајева, разговарано је и они су обећали да ће остати у јединици.

Тих дана су непријатељски авиони извиђали ово подручје и бацали летке са насловом: „Шта мора знати сваки партизан". Ови пропагандни натписи у лецима који су имали за циљ да поколебају наше борце и изазову раздор у нашим редовима, били су тако састављени да су код бораца изазивали смех. После овог предаха бригада је била спремна за покрет. Требало је у даљем покрету савладати планину Бјелашницу. Она је колону дочекала угодније од Трескавице. Др5'гог јула у рано свитање и при рађању сунца издужена колона бригаде, као црна нит, пела се цик-цак стазама голих југозападних падина Бјелашнице. Прошла је поред Опсерваторије, преко највишег врха Бјелашнице, коте 2067, и спуштала се у пошумљени део у рејон колиба Мрт-

вање и Хранисава. Ту се припремила за своју прву већу акцију од почетка марша, из Врбнице. Све до овог момента, читава ударна група бригада тежила је да покрет држи у највећој тајности од непријатеља, ради чега је и избегавала додир с непријатељем. Циљ је био: да се неопажено и изненада свом силином сјури на железничку пругу између Сарајева и Коњица. Но, и поред тога, непријатељ је брзо сазнао за долазак бригаде у рејон Мртвања. Већ 2. јула, око 10 часова, један сељак је приметио већу групу партизана у Комору на Радином гробу код Мртвања и о томе обавестио жандармеријску станицу у Пазарићу.[55])

У великој диверзији на железничкој прузи Сарајево—Мостар 2. бригада је добила задатак да напада посаде непријатеља на железничкој станици Пазарић и Тарчин. Десно од ње, у рејону села Хаџића, нападала је 4. црногорска бригада, а лево, на железничку станицу Раштелицу и даље према Коњицу, 1. пролетерска и 3. санџачка бригада.

Штаб 2. пролетерске бригаде одлучио је да 2. батаљон и делови 1. батаљона изврше напад на Пазарић, а 4. батаљон на Тарчин и да поруши пругу према Раштелици, док је 3. батаљон био одређен у резерву. У току поподнева 3. јула, одмах по добијању задатка, штабови батаљона су извршили извиђање земљишта и дали конкретне задатке евојим четама. За то време, једна патрола 1. батаљона, упућена је низ косу ка Пазарићу, ради извиђања и обезбеђења. Њој је, ради тајности, било наређено да остане неопажена и ради тога да се не упушта у сукоб с непријатељем и да не отвара ватру. При извршавању задатка није успела да остане неопажена од ^непријатељске патроле. Пошто ни непријатељ није отварао ватру, патрола при повратку, у свом извештају, прећутала је тај врло важан детаљ за следећу патролу. Нова патрола упада у заседу притајеног непријатеља. После краће борбе патрола се повлачи без борца Миломира Дрндаревића, који видевши да је у безизлазној ситуацији ручном бомбом разноси и себе и усташу поред себе. У том метежу усташе су раниле једног свог војника. На овај начин је, и поред свих настојања да се сачува тајност ове акције, непријатељ открио присуство 2. бригаде у близини железничке пруге.

У таквим условима, одмах по паду мрака, цео борбени поредак бригаде је почео да се приближава објектима напада. За левом колоном (4. батаљон) кретао се 3. батаљон са болницом и комором.

На прузи Сарајево—Коњиц непријатељ је уочи напада имао слабе снаге, свега неколико стотина усташних жандарда и немачких фелджандарма. Од тога у Пазарићу је било 18 жандарма који су чували пругу и железничку станицу и 20 немачких фелджандарма који су се налазили у селу. Поред овога, пругом је крстарио блиндирани воз са посадом од 30 немачких војника. На учестала тражења железничких и жандармеријских органа да се пруга што хитније обезбеди, командант жељезничког усташког батаљона у Сарајеву, 3. јула изјутра упутио је 68 усташа, од којих се у Тарчину задржало 12. У исто време командант „Црне легије" упутио је, као појачање посаде Коњица, воз са 40 усташа. На тражење командира немачке фелджандармеријске станице У Пазаоићу обустављен *е.* гапбпаћдј тепчгтл пгг ?? тпп тптд илгл 1'рп *ГР*

[55]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 5/2, 20/6—1; *Друга пролетерска,* књ. I, стр. 705—706.

сматрало да је то време најкритичније за безбедност. Због тога је у Пазарићу био задржан путнички воз који је стигао у 21,34 час. У њему се налазило око 40 усташа. Исто тако у Тарчину је заустављен теретни воз који је стигао у 21,40 час. Једино је блиндирани воз прошао пругом и у 22,18 часа стигао у станицу Раштеницу. Са расположивим снагама непријатељ је у Тарчину посео само станичну зграду. У Пазарићу је поред сталне посаде жандарма, у одбрани учествовало и тек пристиглих 40 усташа. Воз је био испражњен, светла угашена и сво наоружано људство распоређено око станичне зграде, у бункеру на брду изнад станице и у жандармеријској станици.

Трећег јула, око 22 часа, батаљони 2. бригаде су кренули у напад. Први и 2. батаљон, на четним правцима напада ,одредили су групе бомбаша, које су, уз заштиту пушкомитраљеза, требало да ручним бомбама ликвидају бункер и зграде из којих се пружа отпор. Други батаљон. десним обухватом део снага са бомбашима, пребацио се преко железничке пруге, источно од Пазарића, и из позадине напао село Доњане и бункер који се налазио јужно од села, а на узвишеној коти непосредно више железничке станице. Овај бункер, будући да је био нападнут из позадине, бомбаши су брзо ликвидирали. Борба се све више одвијала око саме зграде железничке станице. Потиснут из осталих својих упоришта непријатељ је био натеран у горње просторије станичне зграде. Пошто се у моменту напада један путнички воз налазио у железничкој станици, читаву акцију отежавали су путници, који су се склонили у чекаоницу. Акцију је требало завршити пре сванућа. Непријатељ је користио мрак и насталу гужву у станици. У јеку најжешће борбе, када су бомбаши били у акцији убацујући ручне бомбе кроз прозоре, од Тарчина је изненада наишао блиндирани воз, осветљавајући терен око себе. Ово је за тренутак омело бомбашку акцију, али воз је уз кратко задржавање пројурио даље. Наилазак блиндираног воза, извлачење путника из чекаонице, као и бављење око плена, непријатељ је искористио да предахне и да се учврсти у блокираној станичној згради. Све што се још могло учинити то је да се униште сва станична постројења и да се иста запали — што ји и учињено. У свитању колона је кренула на север.

Слично се развијала борба и код јединица 4. батаљона у Тарчину. И њих је изненадио блиндирани воз. Они су натерали усташе на таван железничке станице. Пошто нису могли друкчије да их ликвидирају, запалили су зграду у којој се налазио непријатељ. То је натерало усташе да се предају. Девет се предало, а три су изгорела.

Интересантно је напоменути да се блиндирани воз, у време најжешћих борби, пробио од Иван Седла до Сарајева, зато што обезбеђујући делови нису извршили задатак. Ово је свакако несналажљивост у борби око железничких комуникација, јер да је пруга прекинута блиндирани воз се не би могао пробити и исход акције би свакако изгледао другачије. У Пазарићу је чак већи број немачких фелджандарма, усташа и жандарма успело да се убаци у воз и с њим одступи.

У овим борбама бригада је имала четири погинула борца, осам тешко рањених, међу којима је био и заменик политичког комесара 4. батаљона Радоје Љубичић, неколико лакше рањених и једног заробљеног. На страни непријатеља је било 20 усташа избачених из строја.

Скица 10. ***Напад на железничку станицу Тарчин и Пазарић — 03. 07. 1942. годмне***

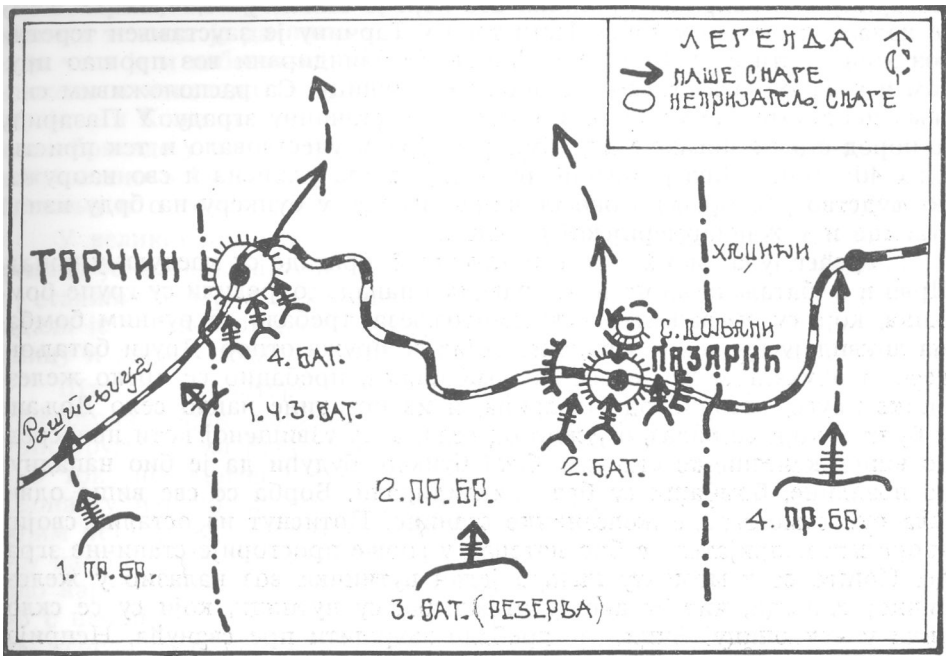

Заробљено је 10 домобрана, а заплењено 3.500 метака, 20 бомби, нешто пушака, 230 килограма шећера, 20 кг брашна, 30 кг сланине и друго. Уништене су две станичне зграде и уређаји на њима- као и један путнички воз.[56])

СУКОБ ШТАБА БРИГАДЕ СА ЂИЛАСОМ

После пребацивања преко пруге Сарајево—Мостар на север, бригада се разместила на простору село Луке—село Забрђе (4. батаљон) — село Пирин—село Ботуња (2. батаљон) — село Мокрине — село Нуковица (остале јединице). Непријатељска авијација је била врло активна, ради чега се дању морало маскирати и биваковати ван насељених места. И поред бомбардовања и митраљирања, бригада није имала губитака.

Следећи задатак био је ослобођење Крешева. У првом момеиту У њему је била посада јачине 6 жандарма и 15 милиционара. Али је, у међувремену, и на брзу руку скупљено за одбрану укупно 176 војника. Непријатељ је напад очекивао са северо-источне стране па је тако и своју одбрану поставио с тим што је око половину снага задржао у граду. Ипак, до борбе није дошло јер је непријатељ, после сукоба снага

[56]) *Зборник*, том II, књ. 5, док. 3; Архив ВИИ, кут. 206, бр. рег. 13/12, кут. 114, бр. рег. 45/2—1, кут. 1489, бр. рег. 33/6, кут. 148б, бр. рег. 42/9—1:

које су штитиле прилаз граду с 2. батљоном 4. пролетерске бригаде, јула око два часа одступио према Кисељаку, а за њим, бојећи се ог/кољавања, и резерва из града. У зору када су делови 2. пролетерске иапали Крешево, непријатељ га је већ био напустио.

Шестог јула у зору 1. и 2. батаљон су са југо-западне стране извршили напад. Десно од њих је дејствовала 4. пролетерска бригада са задатком да обезбеди десни бок 2. пролетерске бригаде, пресецањем комуникације Крешево—Кисељак. На прилазу Крешеву, на правцу дејства деснокрилног 1. батаљона, непријатељ је организовао заседу. У краћим борбама овај батаљон је успео да разбије неколико узастопних заседа ,јачине до 15 војника. Том приликом батаљон није имао губитака, док је на страни непријатеља било четири мртва и два заробљена. У Крешеву је заплењена велика количина материјала, нарочито жита, тканина, уља, шећера и петролеја. Један мањи део бригада је успела да евакуише, а остало је подељено крешевској сиротињи. Оштећен је и један усташки авион. Око 18 часова бригада је напустила Крешево и тако избегла удар 1. батаљона немачког 738. пешадијског пука који је нападао на Крешево с правца Кисељака. Благодареħи обезбеђењу које је поставила бригада је успела да се извуче од овог удара без губитака.

После повлачења из Крешева, бригада се прикупила у рејону села Дежевице, а затим 8. јула пребацила у рејон Букове Равни.[57]) Избивши у шумовите пределе Битовње планине, бригада је успела да се одлепи од непријатељске авијације. Исто тако на свом правцу кретања није била узнемиравана ни са земље. На Погорелици и Зец планини, у дубокој шуми и по планинским колибама, било је места за одмор и исхрану, нарочито утовљеним говеђим месом и пуномасним травничким сиром, чега је овде било у изобиљу. И ако без додира с нашим снагама непријатељ је у овом тренутку имао податке о њима, јер се пет бораца из бригаде, због малодушности, одвојило од своје јединице и предало жандармеријским властима. Они су на саслушањима дали податке који су били од интереса за непријатеља. То је био трећи случај дезертирања бораца у врло кратком временском периоду — око 15 дана, па је требало предузети мере да се морално-политичко стање поправи. С тим циљем је одржан партијски састанак штабне ћелије и додета одлука да политички комесар бригаде појача политички рад, да командант бригаде чешће сазива састанак штаба, да се организују партијске ћелије у болници и интендантури и да се одрже састанци са штабовима батаљона. Са штабовима 1, 2. и 4. батаљона одржан је састанак, а посебно се разговарало са штабом 3. батаљона због извесних грешака, које су можда и биле један од разлога за дезертирање бораца из овог батаљона.

Једанаестог јула, наступајући даље преко планине Вранице, бригада је избила у рејон Сухог језера, где је добила задатак да даље маршује простором десно од комуникације Бугојно—Доњи Вакуф и постави заседу на тој саобраћајници. У овом рејону дошло је до укрштања праваца наступања 2. пролетерске и 4. црногорске бригаде. Чегврта црногорска бригада је с крајњег десног крила групе бригада, које су

[57]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/1—40—45; *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 12.

продирале у западну Босну, кренула у правцу Горњег Вакуфа, а 2. пролетерска бригада је заузела крајње десно крило и надирала ка Доњем Вакуфу и комуникацијама Доњи Вакуф—Травник, и Доњи Вакуф—Јајце. На путу ка овим саобраћајницама, а пре прелаза преко комуникације Травник—Горњи ^акуф ноћу између 11. и 12. јула је 4. батаљон ојачан 1. четом 2. батаљона 4. пролетерске бригаде уз слаб отпор непријатеља ликвидирао усташку посаду у Шебешићу. Том приликом су уништене три локомотиве шумског предузећа и пилана, а заплењено је доста хране, нарочито уља за јело (колико се могло понети) а остатак је подељен становништву.

У Шебашићу је дат слаб отпор због тога што се у њему све до 8. јула није налазила ниједна непријатељска јединица. Тог дана је из Турбета и Бучића упућено у Шебешић 105 усташких милиционера. Чим су овамо стигли они су на брзу руку организовали одбрану и развили извиђачку активност. Од неких чобана су сазнали да се наше снаге распитују за путеве који воде ка Шебешићу и Растову. Усташком штабу је било јасно да ће ускоро следити напад. Бојећи се обухвата са северпе стране и стешњен у узаној долини између брда, усташки штаб је донео одлуку да се његове јединице, уз слаб отпор, повуку из насеља.

Дванаестог јула бригада је избила у шири рејон села Бојске. Одавде је Милован Ђилас, представник Врховног штаба, који се налазио код Штаба 2. пролетерске бригаде, известио Арса Јовановића, начелника Врховног штаба и Штаб 4. пролетерске бригаде да се за напад на Бугојно не ангажује 2. пролетерска бригада, јер је она предвиђена за дејства око Доњег Вакуфа и за евентуално његово заузимање.[58]) Ово је био одговор на нови предлог руководства леве колоне. Они су (лева колона) изменили свој задатак на основу наређења Врховног команданта којег су добили после растанка са 2. пролетерском бригадом. Зачудо Милован Ђилас упорно је остао при ранијој процени, иако није било касно да и 2. пролетерска бригада буде ангажована у акцији у рејону Бугојна. Ђилас је наиме, без икаквог војничког разлога, сматрао да ће маневар бригаде и њена појава на простору између Д. Вакуфа и Јајца допринети паду и Д. Вакуфа и Бугојна, па чак и Јајца. Штаб бригаде — командант Љубодраг Ђурић, а нарочито политички комесар Милинко Кушић се супроставља нереалној процени. Они предлажу што и лева колона на основу упутства Врховног штаба да се, најкраћим путем, изненада нападне Бугојно и у садејству са 4. пролетерском бригадом ослободи. За Ђиласа је то мало и он се упушта у мегаломанску авантуру. Као што ће се видети касније ова Ђиласова одлука ће бити нецелисходна за 2. пролетерску бригаду. Показаће се да је прави моменат, благодарећи надменом и тврдоглавом Ђиласу, за успешан напад на Бугојно испуштен.

Разумљиво је да делегати Врховног штаба који су тада руководили 2. и 4. пролетерском бригадом нису потпуно знали ситуацију код непријатеља. Међутим, поред изјава заробљеника, било је и неких других знакова уочљивих из поступака непријатељских штабова, из којих је могло да се доста реално процени ситуација. Могло се претпоставити да непријатељ већ располаже подацима о јачини наших снага као

[58]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 28.

и о иеким нашим генералним намерама. Из ангажовања у одбрани пруге Сарајево—Коњиц, у одбрани Крешева и касније Шебашића као и комуникације Травник—Горњи Вакуф, могло се лако закључити да непријатељ оскудева у слободним снагама. Ради тога је требало дејствовати што брже, изненада и енергично без одуговлачења. Зато је и свако задржавање уз пут, какво је било у десној колони, било губљење драгоценог времена. Ако је раније, док су били на окупу делегати Врховног штаба пропуштена прилика за најцелисходнију одлуку, сада је обавезно требало придржавати се упутства Врховног Команданта. Иначе, тешко је наћи оправдане разлоге за обилазни маневар 2. пролетерске бригаде, као и њено велико удаљавање од 4. пролетерске бригаде. У условима када су једина веза међу јединицама били курири пешаци настао је период самосталних неусаглашених и неуспелих дејстава бригаде.

Из рејона села Бојске, бригада је кренула 12. јула предвече и изјутра 13. јула избила у рејон села Калина и села Равна. Из Бугојна непријатељ је приметио колону и тукао је артиљеријом село Калин, у моменту када су се борци одмарали. У том изненадном артиљеријском нападу погинуо је заменик политичког комесара 1. батаљона Мићо Матовић. Из овог рејона бригада је кренула у подне, да би што пре стигла на комуникацију Травник—Доњи Вакуф. На путу је колону ухватила провала облака, тако да је била принуђена да ноћи у ширем рејону села Мушинића и села Скакавица. У Мушинићима Штаб бригаде је разрадио план дејства на комуникацији и напада на Доњи Вакуф. Донета је одлука да се наступа према комуникацији у две колоне и то: десна, 3. и 1. батаљон преко железничке станице Оборци, с тим да 3. батаљон исту ликвидира, а потом да се брзо пребаци преко комуникације, а 1. батаљон да поруши пругу јужно од станице и да се што пре пребаци преко комуникације. Лева колона, коју су образовали 4. батаљон, интендантура и 2. батаљон требало је да пређе пругу на одсеку између станице Оборци и Доњи Вакуф, с тим да 4. батаљон поруши пругу и постави заседу према Вакуфу, а 2. батаљон да одмах продужи према комуникацији Јајце—Доњи Вакуф и ту организује заседу. На извршење задатка јединице су кренуле 14. јула из рејона Скакавци—Мушићи, тако да су већ око 10 часова стигле пред железничку и друмску комуникацију, на одсеку од жељезничке станице Оборци до села Растичева.[59])

Према подацима с којима се тада располагало на жељезничкој станици Оборци налазила се посада од 12 непријатељских војника. Подаци су били тачни. Међутим, пред сам напад непријатељ је добио појачање. Из Травника је 13. јула пре пада мрака стигла 16. получета 9. пешадијског пука јачине око 40 домобрана.[60]) Рушење пруге и напад на станицу Оборци извршен је дању. Трећи батаљон се приближио станици користећи се пошумљеним земљиштем и маглом која је обавијала долину Оборачке реке. И остале јединице су приступиле извршењу својих задатака. Док су други делови, без експлозива, покушавали да руше железничку пругу, 3. батаљон је обезбеђујући се једном четом од

[59]) *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 709—710.
[60]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 180.

правца села Комара са бомбашима двеју чета и уз подршку главнине, приступио обухватном нападу. Око 30 усташа, очито не очекујући напад по дану, било је на речици на умивању. Но, тај моменат није довољно искоришћен и усташка посада успела је да се забарикадира у згради и отвори убитачну ватру по четама 3. батаљона које су нападале. Пале су и прве жртве. Бомбаши су се пребацивали до саме зграде из које је пружан жесток отпор, али нису могли да га савладају. Та да је Душан Дугалић, командант батаљона, кренуо са групом бораца да помогне бомбашима. Али, пребацујући се на погоднији место, пао је смртно погођен усташким рафалима.

Скица 11. ***Дејства 2. пролетерске бригаде северно од Доњег Вакуфа од 13.—16. 07. 1942. године***

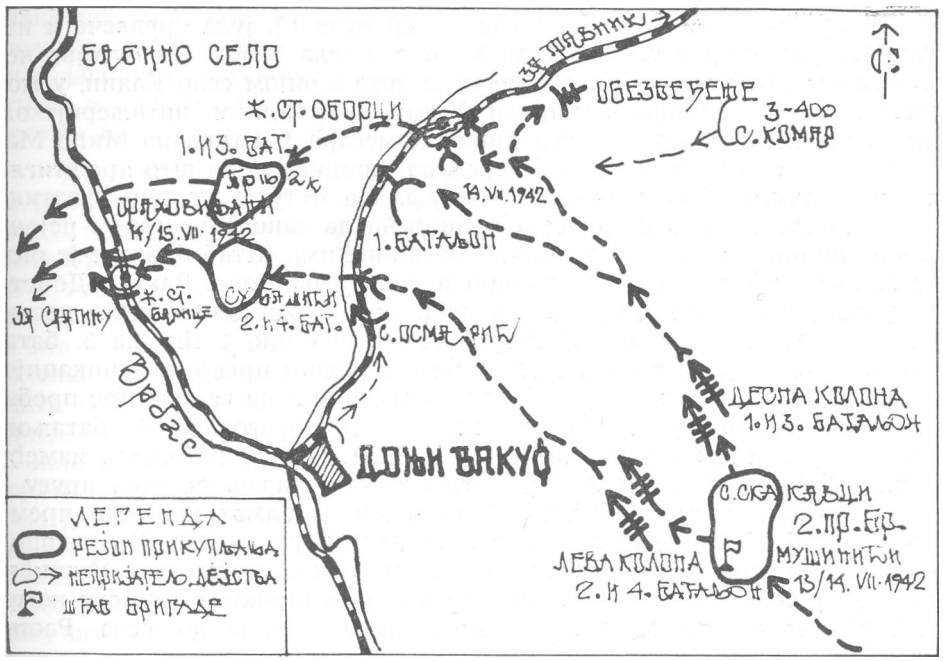

У току борбе са посадом станице Оборци, непријатељ је јачим снагама од правца Доњег Вакуфа, уз помоћ оклопног воза успео да потисне осигурање 4. батаљона и да продре у Оборце. Такође је и из рејона железничке станице Комара, где се налазило око 300—400 војника, кренуо у помоћ нападнутој посади у Оборцима. Непријатељ је брзо ус пео потиснути чету 3. батаљона, која је вршила обезбеђење с те стране, и дејствујући од Равне главице, преко Тополе и Омеровца изненадно се нашао иза леђа јединица на прузи. У таквој ситуацији, после петочасовне жестоке борбе, 3. и 4 батаљон су се, под борбом, пребацили преко комуникације на плато Трњак. Први и 2. батаљон су се благовремено пребацили на одсеку Оборци—Растичево, без борбе. У овим

борбама непријатељ је имао шест мртвих, три рањена и 16 заробљених, а наше јединице 13 мртвих и рањених и два нестала борца. У оваквој ситуацији Штаб бригаде је одустао од напада на Доњи Вакуф.[61])

После краћег задржавања у рејону село Субашићи—село Орахозљани—село Матић, бригада је ноћу између 14. и 15. јула прегазила Врбас на одсеку између Бабиног Села и Барица, без већег отпора. Тада је лева обала Врбаса и читав рејон Јања био у партизанским рукама. Ту је био први сусрет 2. бригаде са деловима 3. крајишког НОП одреда — батаљоном „Пелагић". Главнина бригаде се разместила у ширем рејону села Слатина.

Други батаљон је у селу Расавци (5 км северозападно од Доњег Вакуфа) добио задатак да ноћу између 16. и 17. јула поруши пругу Јајце — Доњи Вакуф у рејону железничке станице Барице и да ликвидира усташку посаду у овој станици. Овог пута усташе поучене неуспехом у борби са бригадним бомбашима, све су отворе на станичној згради затворили дрвеним капцима и на тај начин успели да неутралишу убојност бомбаша. Због тога и ова акција није успела, упркос пробоја бомбаша до самих зидова станице.

СМЕНИТИ ИЛИ НЕ СМЕНИТИ ШТАБ БРИГАДЕ

Бригада се пробила на леву обалу Врбаса после напорних и исцрпљујућих маршева преко планинског непроходног земљишта и после тешких борби. А пред њом су стајали крупни и одговорни задаци којима је морала одмах приступити, без обзира на исцрпљеност и замор бораца. Поред тога, на овом путу изгубљено је драгоцено време од момента када је бригада избила у долину Врбаса и вршила маневар источно од Бугојна према северу да би се од њега удаљила неколико десетина километара. За то време непријатељ је концентрисао јаке снаге у овом рејону. Тако је, од 10. до 20. јула у рејону Бугојна концентрисао следеће снаге: две бојне (батаљона) „Црне легије", 9. усташку бојну, 1. бојну 15. пешадијске пуковније (пука) и 2. сатнију (чету) 5. усташке бојне. Сем ових појачања до 20. јула дошло је у рејон Бугојна још неколико усташких сатнија.[62])

У селима Прусцу и Урији, према прикупљеним подацима, било је око 40. милиционара и 2'00 усташа и домобрана. Све ове усташко-домобранске снаге су успеле да консолидују одбрану не само Бугојна, већ и комуникацију Бугојно—Доњи Вакуф, на којој су имали и један оклопни воз и аутомобил.

Све је ово требало имати у виду приликом планирања напада на Бугојно. Поред тога, треба напоменути, да је читава акција око ликвидације непријатељске посаде у Бугојну, већ дотада, вођена у крајње некоординираним дејствима 1, 2. и 4. пролетерске бригаде. Већ у пр-

[61]) *Зборник*, том IV, књ. 6, бр. док. 42; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/1—48; *Зборник*, том II, књ. 5, док. 32; *Зборник* том IV, књ. 7, док. 180.
[62]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 36.

вом нападу који је извршен ноћу уочи 17. јула требало је да међусобно садејствују све три бригаде. Међутим, у то време 2. пролетерска бригада се налазила далеко од Бугојна око 20 км и пред собом је имала непријатељско упориште у селу Прусцу. Иако први напад није успео и даље су се привлачиле снаге. Врховни командант је инситирао да се предузму озбиљније припреме и обједине дејства код Бугојна.[63])

У тим условима, а да би се јаче ангажовала у борбама око Бугојна, 2. бригада је требало прво да ликвидира непријатељску посаду у селу Прусцу.

Припремајући се за извршење тог задатка 2. батаљон је и даље остао у рејону села Расовица са задатком да изводи диверзантске акције на прузи у рејону железничке станице Барице и Бабиног Села, 3. батаљон је остао у селу Слатини ради извиђања према Доњем Вакуфу, а 1. и 4. батаљон је требало да се пребаци у рејон села Кошчана са задатком да хватају везу са осталим нашим снагама у ширем рејону Бугојна и да испитају могућност напада на Доњи Вакуф и село Прусац. На одређене задатке 1. и 4. батаљон су кренули 16. јула изјутра. Тог дана у село Слатину је стигла веза 4. пролетерске бригаде која је донела наређење од Арсе Јовановића, начелника Врховног штаба, да 2. пролетерска бригада са два батаљона ноћу уочи 18. јула учествује у нападу на Бугојно, с тим да се дејство евентуално продужи и 18. јула. Из рејона села Слатине послати су сви рањени, болесни и изнурени борци у болницу на слободну територију Јања како би се јединице ослободиле неспособног људства за акцију.

Ноћу између 17. и 18. јула 4. батаљон је напао село Прусац. Ово село је веће ушорено насеље прислоњено уз планину Бојну. У селу се налазила стара тврђава коју су бранили 80 милиционера и 22 домобрана. Основна идеја напада је била са три стране напасти село, а на четвртој поставити заседу ради обезбеђења напада и хватња непријатељских војника који би бежали из села. С тим циљем једна чета је нападала правцем села Урија, друга чета од села Подкраја, и део треће чете низ пошумљене падине Паљевине. Заседа јачине вода постављена је у рејон села Бингура. Борба је вођена целу ноћ и до јутра је очешћено читаво село. Само су се држале још зидине старе тврђаве. Из њих је непријатељ давао јак отпор. Тврђави је тешко било прићи, јер је око ње био чист простор ,а она се налазила на једној узвишици на периферији села. Батаљон је и тврђаву држао под јаком ватром. Да се не би излагао већим жртвама Штаб батаљона је упутио једног мештанина да непријатељу однесе захтев за предају. Сељак се вратио са извештајем: „Траже мало времена да се размисле." Кратко време затим, непријатељски војници су почели да се по деловима извлаче према потоку и да беже. Али, када су у том правцу упали у заседу, сви су похватани.

У нападу на Прусац непријатељ је имао шест мртвих, 12. рањених и 30 заробљених. Заплењено је: три пушкомитраљеза, око 2.000 метака и нешто хране.[64])

[63]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 31.
[64]) *Зборник* том IV, књ. 7, бр. док. 180.

Пошто је те ноћи требало нападати на Бугојно, то 2. бригада није могла стићи на време да учествује у овом нападу. Тек сутрадан одмах по заузимању Прусца, 1. и 4. батаљон су продужили ка Бугојну,- 4. батаљон је продро до села Каралинка, а 1. батљон до села Ждраловића. Но, пошто се 18. јула није чула борба у Бугојну, 1. батаљон је враћен у рејон Прусца. Једна чета је посела само село, друга чета положаЈ испред села према линији село Урије—Доњи Вакуф, а једна чета је упућена у извиђање према селу Копривници и Великим Вратима. Четврти батаљон је и даље остао у рејону Каралинка.

У вези наређења да 2. бригада учествује у нападу на Бугојно 2. батаљон је добио задатак да преко села Прибреће избије у село Урије и обезбеди бок и позадину бригаде од евентуалног напада непријатеља с правца Доњег Вакуфа. Извршавајући задатак, 18. јула ујутру, био је на одређеном простору. Успут је у Прибрећи имао мањи сукоб с усташким предстражама из Доњег Вакуфа. По доласку у Урије, 3. чета је распоређена у самом селу, 2. чета на коти 712, оријентисана према селу Копчићима, а 1. чета и 3. батаљона „Пелагић" на положају, с циљем да прате покрете усташа од Доњег Вакуфа према Бугојну и Прусцу. Пошто је људство батаљона било доста уморно од претходних маршева остали борци су се одмарали у непосредној близини својих положаја.

Истовремено је 2. батаљон из села Русоваца пребачен у село Кошћане код Прусца, а 18. јула заузео положаје у рејону села Гувна. Тог дана је батаљон код железничке станице Копчић, у садејству 4. батаљона 1. пролетерске бригаде, који се налазио на десној обали Врбаса, држао заседу на комуникацији Бугојно—Доњи Вакуф. У току ноћи уочи 19. јула посада на железничкој станици Копчић је разоружана, а пруга је прекинута. Сутрадан је непријатељ кренуо у противнапад и уз подршку блиндираног воза успео да одбаци 2. и 4. батаљон, да поправи пругу и поново успостави везу између Бугојна и Доњег Вакуфа. У тој борби 2. батаљон је имао два погинула и девет рањених. Притом је остао скоро и без муниције. Борци су имали свега 10—12 метака на пушку.[65])

У време док се водила борба око Копчића јединице усташке „Црне Легије" успеле су да изненаде 3. чету 3. батаљона која се налазила у Уријама, пошто су на спавању ликвидирали осматраче ове чете. У прво време усташе су дејствовале самостално, а касније уз подршку артиљерије из Доњег Вакуфа и авијације која је долетела у помоћ. Њима је успело да нападну 3. чету скоро са свих страна, и да је изолују од осталих делова батаљона. У жестокој борби и уз осетне губитке 3. чета је збачена са узвишења где је држала положај. За то време колону усташа која се кретала од железничке станице Копчић, благовремено су осмотрили осматрачи 2. чете 2. батаљона. И док је ова колона јачине две сатније, ојачане артиљеријом и минобацачима, наступала, Команда 2. чете је искористила да са четом заузме погодан положај изнад Копчића и да се добро замаскира. Чета је испред себе имала добар преглед. На овим положајима усташе нису очекивале отпор. Када су се примакли положају 2. чете отворена је снажна ватра на њих. Из-

[65]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/I—48.

ненађени и поколебани, уз велике губитке и општи метеж, тражили су било какав заклон да се заклоне. За то време њихово тешко наоружање је отпочело да дејствује по положају чете. Благодареħи њиховој надмоħности у живој сили и наоружању, усташе су успеле да консолидују свој положај. Такоħе надмоħнијим снагама успели су да потисну 1. чету 3. батаљона и чету батаљона „Пелагиħ" с положаја код Прибреħа. У таквој ситуацији испред села Прусца 1. батаљон је прихватио 3. батаљон, који се повлачио. У прихвату је учествовао и 2. батаљон који врши бочни удар на правцу село Гувно—село Ивановиħи. Одмах заг тим 1. и 2. батаљон су извршили снажан противнапад на подивљале усташке звери. Осетивши снажан бочни удар нарочито на правцу 2. батаљона, усташе су почеле да се повлаче, не успевши ни рањенике да извуку. Ово их је тако разбеснело да су у селу Уријама направили прави покољ становништва. Када су борци 2. бригаде ушли у Урије наишли су на праву пустош. Призор је био стравичан. На све стране лежала су искасапљена тела људи, жена, деце. Меħу покланима било је 65 деце; на некима су и оргијали, набијајуħи их на колац. У тој гомили од крви и меса, пронаħени су и заробљени борци 3. батаљона 2. пролетерске бригаде, које је тешко било препознати, јер су им усташе, у изливу беса и зверства, посекли уши, нос, усне. Појединцима су на челу камама урезали петокраке звезде. Нису била поштеħена ни деца у колевкама. Једном речју, била је то језива слика која се тешко могла видети у току читавог рата.

У тој борби 3. батаљон је имао 14 погинулих и седам рањених, а непријатељ на читавом овом рејону 12 мртвих и 20 рањених усташа и домобрана.[66])

Двадесетог јула рано изјутра Штаб бригаде је добио наређење од начелника Врховног штаба да увече у 22 часа, са три батаљона напада Бугојно. Истог дана непријатељ је с правца Доњег Вакуфа прешао у нови напад. Због тога је план Штаба бригаде за напад на Бугојно био поремеħен. Иначе Штаб бригаде је сматрао да Арсо Јовановиħ није довољно познавао ситуацију на терену 2. бригаде и да ħе због ангажовања три батаљона у нападу на Бугојно, позадина бригаде остати незаштиħена. И поред тога поново се несретно умешао делегат Врховног штаба Милован Ђилас, овог пута инсистирајуħи без обзира на ситуацију код бригаде, да се још истог дана, према наређењу Начелника врховног штаба Арса Јовановиħ напада Бугојно. Не помаже ни реалан предлог Штаба бригаде да се предложи одгађање напада за 24. часа. да би се добио предах после пораза 3. батаљона у Уријама. Долази до оштрих дискусија са Ђиласом који не попушта.

У новој ситуацији требало је донети и нову одлуку. Пошто је 3. батаљон поново био потиснут из Урија, усташе су ушле у мртво и напаљено село и почеле да га пљачкају. Затим су, оставивши комуникацију према Бугојну, пребацили се на косе изнад Копчиħа, где су се укопали и задржали. Пошто је 3. батаљон у овим борбама био прилично заморен и недовољно способан за даљу борбу требало је поред њега задржати још један батаљон, с тим да покуша да ликвидира неприја-

[66]) *Зборник*, том II, књ. 5. бр. док. 40; том VI, књ. 7, бр. док. 180; *Друга пролетерска* књ. 1. стр. 577—578, 584—587, 596—597, 599.

теља на коси изнад Копчића. Зато је Штаб бригаде одлучио да 2. и 4. батаљон нападају Бугојно, да једна чета 1. батаљона напада непријатеља на положају изнад Копчића и хвата везу са јединицама 4. бригаде, а једна чета 1. батаљона да остане у бригадној резерви. Као што је и очекивано, чета 1. батаљона није успела да отера непријатеља са косе изнад села Копчића. Други и 4. батаљон, иако уморни, учествовали су у нападу на Бугојно.

Четврти батаљон је добио задатак да са полазног положаја на Градини напада у правцу католичке цркве, а 2. батаљон, повезујући се лево с 1. батаљоном 1. пролетерске бригаде, да напада правцем Гај Берића—кота 629—железничка станица Бугојно. На извршење задатка батаљони су кренули с тим да напад отпочне у моменту кад и остале снаге. Због недовољне упорности батаљони су задоцнили. Но, и поред тога, 4. батаљон је продро до цркве, а 2. батаљон до првих кућа у Бугојну, код железничке станице. Дочекани јаком ватром оба батаљона су се у свануће повукла, не извршивши задатак. И остале јединице које су учествовале у нападу, нису биле упорније, те је тако завршен овај напад на Бугојно.

Сутрадан, рано изјутра, усташе су јаким снагама, уз подршку артиљерије, извршиле напад с правца села Копчића и Доњег Вакуфа. Око 13 часова, после жестоке борбе, непријатељ је успео да потисне 3. батаљон и упадне у село Прусац. Напад је непријатељ подржао авијацијом, бомбардујући и митраљирајући положаје 3. батаљона. Пред налетом надмоћног непријатеља батаљон је одступио преко прушачког потока ка селу Кошчанима ,одакле је кренуо ка селу Благају. И 1. батаљои, као и 2. батаљон, морали су, уз борбу, да се извлаче према западу у правцу Оштруља. Пошто је задржавање у том рејону постајало ризично Штаб бригаде је све снаге, изузев 4. батаљона, који је привремено задржан према Бугојну, упутио у Купрешко поље, ка Благају.

По повратку из напада на Бугојно 4. батаљон добио је задатак да се прикупи изнад села Ждраловића. Уморно и неиспавано људство овог батаљона се разместило, послави један вод у рејон села Чипуљића да на благим косама изнад села држи заседу ради обезбеђења с комуникације Купрес—Бугојно. У току 21. јула док се батаљон одмарао, изненада је био нападнут од усташа с правца Оштреља (триг. 888). Напад је био силовит, уз врло јаку ватрену подршку. Иако изненађен, батаљон је заузео прве косе са којих је прихватио борбу и задржао непријатеља јаком и прецизном ватром. Тада је добио наређење за покрет према селу Благају. Но, у колони није било једног командира вода и још два борца који су погинули у борби. Том приликом усташе су имале три мртва и девет рањених.[67]

*

У овом рејону бригада је, изморена борбама и дугим маршевима, водила готово свакодневно тешке и упорне борбе против усташа. Ојачавши редове усташе су све своје снаге концентрисали у рејон Бу-

67) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/I—48; *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 608, 713, *Зборник* том II, књ. 5, бр. док. 40; *Зборник*, том IV, књ. 7, док. 180;

гојно—Доњи Вакуф. О тим борбама Штаб 3. краЈишког Ј-ши одреда известио је Оперативни штаб за Босанску Крајину:

„II пролетерска бригада водила је три дана упорне борбе и нанијела је непријатељу врло велике губитке. Њихова храброст задивљује становнике крајева у којима су вођене борбе иако се морала повући услед велике замрености и несташице хране".[68])

И док су борци испољавали овакав хероизам у борбама у овом рејону, Милован Ђилас, делегат Врховног штаба, доносио је, за 2. бригаду извесне одлуке које нису биле у складу са намерама Врховног штаба, нити су одговарале ситуацији на овом простору.

Уместо да се из рејона села Бојске ишло према Бугојну, где су у то време биле слабије непријатељске снаге, Бригада је вршила обилазни марш и водила борбе које су је све више исцрпљивале и у којима је имала и непотребне губитке, ради чега је бригаду друг Тито изву као са овог простора што се види из његовог наређења:

„Друга бригада прикупиће се око Благаја, одморити се и припремити се за дејство у пределу Купреса. У овом циљу прикупити на неопажен начин све податке. Исто тако прикупљати податке о стању у пределу Јајца, као и северу и северозападу. Везу с нама успоставити преко Горњег Маловања.[69])

Избијањем бригаде у долену Врбаса, за разлику од ранијих крајева кроз које је она пролазила, а који су били планински и слабо насељени, овај крај је био релативно густо насељен. Сада се пред партијско и политичко руководство поставио проблем односа јединица према мештанима насељених места. Стога је Врховни штаб врло често у својим наређењима скретао пажњу да се не дозволи самовоља и пљачка од стране појединаца и да такве случајеве треба по цену најстрожијих мера спречити.[70]) Ово је био првенствено задатак партијских организација јединица бригаде. Из извештаја о раду Партије у батаљонима у овом периоду види се да се и поред доброг држања комуниста у појединим акцијама расправљало и о слабостима самовољног узимања хране, претреса кућа, итд. У тим извештајима се констатује да је држање партијаца у акцијама било добро.[71]) Ништа нарочито необично нема ни у извештају Штаба 2. пролетерске бригаде, Врховном штабу за период од 9. јула до 17 јула. Извештај садржи резултате акција у току маневра око Д. Вакуфа и избијање на леву обалу Врбаса, о хватању везе са партизанским четама из Јајца и о обавештајним подацима о јачини непријатеља у Д. Вакуфу и Бугојну. Међутим, упада у очи, да и поред присуства делегата Врховног штаба Милована Ђиласа, Штаб бригаде извештава Врховни штаб да, засад, одустаје од напада на Д. Вакуф „пошто је моменат изненађења прошао, а непријатељ се нада нападу. „и тражи директиве за даљи рад, а дотле се задржавају на ситним акцијама.[72]) Из овог се да закључити да су односи са Ђиласом били крајње затегнути. Ово је само доказ да је Штаб бригаде покушавао да се осамостали и извуче испод Ђиласовог нецелисходног војног

[68]) *Зборник*, том IV, књ. 6, бр. док. 63.
[69]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док 43.
[70]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 49.
[71]) Архив ВИИ ,кут. 736, бр. рег. 1/1—7.
[72]) Архив ЦК КПЈ док. бр. 3702.

одлучивања, али као што се види оез успеха. видевши упорност штаоа у својим ставовима а нарочито политичког комесара Миланка Кушића, Ђилас, пише: „Врховном штабу (за Арсу). Друга бригада ће у току ноћи 20/21. извршити вашим планом одређен јој задатак.

Учествоваће: I, II, IV батаљон, III на затварању правца Доњи Вакуф—Бугојно. Први батаљон већ има једну чету у заседи на правцу Купреса (село Копривица). Остали батаљони се већ налазе на полазним положајима. (20. јула 1942. године 7,30 часова Ђидо)."[73])

Као што смо већ видели, овај извештај не одговара стању код бригаде. Друга бригада је била далеко од полазних положаја за напад и није учествовала у нападу са три већ са два батаљона. Но, то Милована Ђиласу и није било важно, већ да, прво, Штаб бригаде стави пред свршени чин, и друго, да у моменту када за то није прилика прикаже се код Врховног штаба да је дисциплинован у извршавању његових наређења и директива и на тај начин, ако може, смањи и прикрије дотадашње промашаје у вези са потпуно неуспелим маневрима, по његовом плану, 2. пролетерске бригаде. Овај маневар коштао је бригаду великих жртава, нарочито у 3. батаљону. Борци овог батаљона оставши без команданта и претрпевши велике губитке у селу Уријама, губе перспективу и падају у морално-политичку кризу из које појединци покушавају сами да траже излаз. Тако командир једне чете са шест бораца дезертирајући напушта батаљон, док борац Б. С. ухваћен у припреми да то исто учини бива стрељан. Као и раније, Ђилас, и овог пута за све своје промашаје окривљује другог. Овог пута то је Штаб бригаде. Ево шта у свом извештају Милован Ђилас, члан политбироа ЦК КПЈ, јавља Врховном штабу, Централном комитету КПЈ и Старом (Јосипу Брозу Титу, пр. аут.): У извештају се између осталог каже: „Ја сам се — пред напад на Д. Вакуф — одвојио од Арса и пошао са Другом бригадом. Задаци који су пред нас постављени нијесу могли бити извршени, дијелом усљед слабости те бригаде, а дијелом усљед потпуног непознавања ситуације с Арсове стране, тако да је наредбе — често противрјечне — давао напамет. Учинили смо крупну грешку што смо се одвојили од главнине (тј. од вас) и остали дуго без везе, иако је задатак — кидања веза Д. Вакуф — Јајце, Д. Вакуф — Травник — био, бар ја мислим, правилно постављен. Арсо ми је доцније писао, да би неослобађање Бугојна, могло за нас — по ријечима Титовим — значити катастрофу. Ја баш то не видим, и мислим да Арсо претјерује, иако видим значај Бугојна, које је центар једне читаве области, која би била за нас неисцрпан извор не само материјалних, него — што је још значајније — и у приличној мјери и живих људских снага Али. . . Друга није могла извршити повјерени јој задатак, дијелом усљед — тако да кажем — објективних, а дијелом и субејктивних момената. Мада знам да ћу ја овога пута вјероватно извући од вас дебљи крај, морам одмах да кажем да би ми то било криво, јер ми је савјест сасвим мирна, упркос свим недостацима и скоро — *издајама са стране Друге* (подвукао аутор С. У.)

Прије свега да вас упознам са стањем у Бригади, о чему ће Црног упознати и друг Крцун.

[73]) Препис док. без сигнатуре, код аутора.

По моме утиску, овај штаб је врло несрећно састављен и не ужива никакво повереље трупе. Он не задовољава ни политички ни војнички, а изнутра је нејединствен, — што трупа јасно може да осјети. Он је јединствен једино пред Врховним штабом у прикривању правог стања бригаде. Док је у Четвртој пљачка, углавном, *редовна* појава код другог батаљона, а *по изузетку* код осталих, овдје је редовна у свим батаљонима. Код одговорних другова се види крајња толерантност према пљачки, иако се иступа оштро само на ријечима. Тако, нпр., наводим ове случајеве: да су партизани при повлачењу — а и прије — обијали куће у Прусцу, под изговором да су им пуцали у леђа, иако то није истина. Затим нама наклоњено село Кошћане. На положај не излази некад ни пола чете, него је забијено по кућама, тако да — по мом мишљењу — често долази до губитка и усљед тога што јединице нијесу искупљене. Затим, у Партији је стање потпуно несрећено: дешава се да партијци краду једни друге, нетрпељивост, равнодушност једних према другима, итд. Ова бригада је од Гата па наовамо погубила најбоље кадрове, што је дијелом и узрок томе, али се не може свести на то.

Првих дана — Љубинка Милосављевић (у средини) разговара са младима. До ње су: Олга ***Којадиновић, Лариса Шубић и Милка Вишекруна.***

У самом Штабу бригаде, како рекох, стање је нездраво. Говорићу о сваком појединцу посебно. Друг Љуба *Ђурић.* командант, је поштен и одан човјек, али недовољно чврст и оштар. Он би — по свом поштењу, оданости и памети, могао бити добар за неко партијско руко-

водство, или за команданта батаљона, или чак и за заменика команданта бригаде, али како рекох, за команданта није бар у оваквом саставу Штаба, јер није у стању да самостално одлучује у тешким тренуцима и да сузбије оне који би га кочили. Његов замјеник — друг Луне — који је био добар командант батаљона, не знам ни зашто је дошао у штаб. Прије свега у бригади има команданата батаљона не мање, ако не више способних од њега. Не спорим његову оданост Партији и партијност, али његове дужности у Штабу може да врши и ко било: наиме, њему се даје да иде с овим или оним батаљоном, ово или оно. што све није неопходно. Друг *Кушић* је радан и храбар човјек. Али та његова *радиност* /е *понекад од штете* (подвукао аутор). *Нико га не воли* (подвукао аутор). На штабској ћелији, којој сам и ја присуствовао, примјећује се тенденција ублажавања и прикривања ствари — па и код другарице Цане. . .*Кушића нико не воли* (подвукао аутор). Он се нездраво односи према Ђурићу. Наиме, како се некад читав овај штаб злурадо односио према Софијанићевим грешкама, што је дакако омогућавало истоме да чини грешке, у таквом се положају данас нашао Ђурић, који безвољно, поспано реагира на догађаје. Тачно је да се држање појединих чланова штаба, а у првом реду Кушића, што је •— упркос свему — констатовано на сједници штабске ћелије, своди на саботирање чак и оваквог команданта. Друг *Васа,* начелник штаба. био се разболио. Он је одвећ флегматичан и равнодушан према свему, мада је поштен и војнички доста способан, али за начелника штаба био би потребан живљи човек. Другарица Цана је потпуно подбацила. Пзгледа, да она није у стању да самостално води Партију. Осјећају се код ње црте саможивости и, као и код Кушића, неко чврсто држање за положај, да их ко с њега не стјера. Отуда, по мом утиску, у штабу као цјелини, ублажавање пред Врховним, можда чак и неистинито приказивање чињеница. (Неискресност се осјећа и код неких партијаца доље: нпр., један партијац није хтио да ми каже ко је украо ципеле, иако је то знао). Другарица Цана се истина „ждере" због свега тога, али је, у *суштини,* либерална према свему томе, или пада из крајности у крајност. То би било све што се тиче штаба. Што се тиче Политодјела (Крцуна, Љубинке, Богдана и Милана), *Крцун* ме зачудио својом партиј^ ношћу, мислио сам да је само добар полицајац. Љубинка (Милосављевић, примед. аут.) је марљива и у суштини поштена. Милан (Радосављевић — Абаз, примед. аут.) је свестрано неспособан. Богдан (Нововић, примед. аут.) је сломио ногу и знате му све слабости и врлине. Био је радан, уколико се стизало. Цана је према њему иступала незгодно пред куририма, а осјећа се нека затегнутост и између Љубинке и Цане. . .

Било би зато потребно хитно предузети сљедеће мјере:

а) дати новог комаданта

б) дати новог политичког комесара

ц) укинути дужност замјеника команданта или дати новог,

д) умјесто заменика политичког комесара — дати бригадни партијски комитет, . . .

За команданта не видим *лице у бригади* (подвукао аутор) које би могло да врши ту дужност. Ђурић би могао вршити дужност политичког комесара. Дужност начелника, с добрим и енергичним команден-

том, Васо (Јовановић, примед. аут.) би могао задржати. Кушића треба потпуно повући из Штаба, Надаље: секретар бригадног комитета треба да буде замјеник политичког комесара (а и боље ако то није?). У бригадни комитет долази у обзир Крцун (Слободан Пенезић, примед. аут.), евентуално ЈТуне (Миодраг Миловановић, примед. аут.) или (Љубодраг, примед. аут.) Ђурић (ако није он за политичког комесара) и — најзад — Цана (Спасенија Бабовић, примед. аут.), али с тим да не буде секретар. Карактеристично је да су другови из Штаба највише жељели да другови које је ЦК послао на полит. рад у бригади *постану замјеници политичких комесара* (подвукао аут.) или што друго, тек да буду даље од Штаба, што ја тумачим — страхом од контроле. *Штаб је изнутра нејединствен* (подвукао аут.) и често свак даје по неку наредбу, тако да у операцијама *нема линије,* него се или петља или чека нека наредба од вас. Морам да признам да сам и ја у овоме био не иницијативан и колебљив. Можда је то посљедица оне, и ако праведне, казне, коју, то сад видим и морам да признам, доста тешко подносим, а што ће ми само омогућити да зарадим нову. Но ја нијесам био овлашћен да командујем и руководим трупом, а командовало се и руководило рђаво да горе бити не може — неко у плочу неко у клинац, тако да су ситни детаљи у борби стварали нервозу и грозницу и доводили до тога да се испред очију изгуби главни циљ. Просто човјек да не зна откуд то — добар план се постави, а док дође до његовог спровођења, испадне девето.

Борци И руководиоци з. батаљона. Чуче-. први слева Бранко Миљевић, трећи све/олик Лазаревић — Лазо, четврти Лазо Шевкушић и шести Милорад Достанић. Стојс слева-. први Димитрије Радовановић, други Душан Царевић, трећи Милета Лукић, шести Војин Јовановић и осми Душан Илић — Србин.

Сада, да пређем на незвршавање задатака.

Оног дана кад се требало изненада концентрисати према плану на Д. Вакуф, у коме је тада било мало (вероватно непријатељских снага, прим. аутора), десило се да се Кушић и Луне сувише задрже око станице Оборци (читав дан), тако да се закаснило и сачекало да нас непријатељ надјаши од Травника. И Ћурић је мимо плана разбио један батаљон, тако да смо се створили с оне стране Врбаса. Арса нам је замјерио да неучествовање Друге у првом нападу на Бугојно — јесте главни узрок неуспјеха. Ово није тачно. Директно учешће Арсо није предложио са стране Друге, него тек у току сутрашњег дана. Али — тај први напад није успио и сјутра се Друга била примакла непосредно Бугојну, али ни у њему ни око њега није било наших јединица. Усљед неповезаности снага, Арсо није знао да на Другу непријатељ стално врши напад из Д. Вакуфа и Бугојна (снагама равним бројно њенима), а да она мора стално држати извјесне снаге у резерви да би учествовала у другом евентуалном нападу на Бугојно. Тако је морала држати један крут фронт, јер је непријатељ настојао да ослободи Прусац и околна села, која смо ми очистили, а која су угрожавала комуникацију. Арсо је сем осталог потцијенио непријатељске снаге и тврђаве у Бугојну. Он је све то радио нервозно и не видећи ситуацију у цјелини. А сем тога, Бугојно и Д. Вакуф је требало отсјећи од Травника, који је главна непријатељска база, за шта Друга, *сгварно,* ако је хтјела да учествује у нападу непосредно, није имала довољно снага. Она се чак растегнула на територији између Д. Вакуфа и Бугојна, да спријечи продор од Д. Вакуфа у Прусац (чиме би јој дошла за леђа) и да онемогући непријатељу да се отуд креће, а да истовремено омогући себи учешће у нападу на Бугојно. Овим околностима се дијелом — сем оних које сам навео у ранијем излагању — да и објаснити број губитака. Упркос свему томе, Друга је за напад између 20/21. могла одвојити два батаљона. Она их је и одвојила. Али — они иако су дошли до Бугојна, дошли су пред зору, и иначе преморени, и стварно нијесу учествовали у борби. Ја сам био пошао на положај к Уријама, а с Штабом сам се договорио да одведу команданте батаљона и командире чета на терен, да им покажу положаје око Бугојна и да их упуте. Али не само да то није учињено. На подне кад сам се вратић Ћурић је спавао. Онда јс почео испад од Вакуфа и — сви су се нервозно упетљали у то. А кад се пред вече кренуло на задатак, ишло се као на погреб. Чак — тек у 10 час. је Љубо — кад је напад требало да почне — искупљао II батаљон и писао заповијест ко где да напада. А пролетери из Прве и осталих су већ почели да лију крв. Ето, те ноћи на положају, волио бих да сам погинуо, толико ми је било тешко, али ко је могао да предвиди да ће све тако бити, да другови из Штаба неће то урадити, како је договорено. О томе ћу вам детаљније причати. Послије тога је у ноћи 22/23, када смо били потиснути из Прусца, била нека ватра око Бугојна. Ја сам пробудио Штаб и наредио да се примакнемо к Бугојну, да бар ујутру интервенишемо. Командант се није сложио и то рекао Љубичићу (Николи, пр. аут.) да се не слаже, али. . . да је наредба моја. Једина моја наредба је тако прошла. Сад смо се — према Арсовој (Јовановића, пр. аут.) наредби у случају неуспеха напада на Бугојно (а мислим да је то ваша наредба), повукли на Благај . . .

Напомињем да у одређивању Штаба бригаде будете опрезни, а тако исто — уколико се слажете — и бригадног комитета. Нпр. иако је Луне добар партијац — али је партијац тек од партизанштине, итд. А исто и о Цани и Ђурићу, који је премек. Све ствари које сам вам писао — стоје још оштрије и у полит. и у војничком погледу, али . . . кад човјек пише много је учтивији и блажи и опрезнији".[74])

Ђидо

Горњи Ђиласов извештај потврђује да је он био неозбиљна личност. Подсетимо се да се он, још у Санџаку, *мешао* у ствари о којима *је мало знао,* да би после неуспеха прао руке и друге предлагао за кажњавање и он им био у комисији. Исто се и овом приликом догодило. Мимо наредбе Врховног штаба и жестоког отпора Штаба друге пролетерске бригаде, он поступа супротно. Његов болесно амбициозни мозак као магнет привлачи важна, у односу на Бугојно, раскрсница Д. Вакуф и он опчињен својом „војном генијалношћу" наређује маневар којим ће и више од постављеног задатка извршити. Његa реална процена војне ситуације не интересује, то је само знак неодлучности, млакости, неспособности, несамосталности, нејединства, итд. Штаба бригаде. Само његов „гениje" може извући бригаду из учмалости. Тако уместо да се 12. јула у моменту избијања бригаде у долину Врбаса, још док непријатељ није успео да концентрише веће снаге, планира и изненада нападне Бугојно, што је било и једино реално у датој ситуацији, на Ђиласово инсистирање врши се маневар ка Д. Вакуфу ради његовог заузимања и кидања везе са Травником и Јајцем. Овај маневар с обзиром на јачину бригаде је био ван сваке здраве памети. Ђилас, истина, после свега сагледава, притешњен великим неуспехом, да је учињена крупна грешка одвајањем од главнине да би у истој реченици то порекао, јер мисли да је задатак кидања, поменутих веза „био, бар ја мислим правилно постављен". Овоме није потребан коментар. Но и поред тога он СВОЈУ савест проглашава мирном а по тој савести издају је извршила бригада. Бригада која је по његовом плану била развлачена и разапињана осам дана да би била потурена ново концентрисаним јаким снагама непријатеља на погибију и крварење. Она се у тим борбама држала јуначки и пролетерски а Ђилас смушено. Треба и го рећи да се није радило о бригади каква је била Друга пролетерска бригада: монолитна, чврста, борбена, идеолошки поткована са добрим и способним руководећим кадром у целини, вероватно би, без ових својстава, нека друга изложена оваквим искушењима била разбијена па би се и његовој грешци вероватно друкчије судило. Овако за све ппто је учинила за Ђиласа, он ју је доследан свом маниру испљувао, али не за дуго.

Овај опширни извештај у потпуности представља Ђиласову личност. Он је пун контрадикторности, субјективизма, војног авантуризма, болесне амбиције и лажне скромности. Када схвати да је његова „војна концепција" била погрешна и штетна за бригаду, онда не бира средства да би себе оправдао. Баца се блатом на читаву бригаду. Чланови штаба бригаде су: млаки, нејединствени, неспособни, а комесара и не воле и као такве треба их све сменити. Читава пак бригада је сла-

[74]) Архив ЦК КПЈ д. 1942/416.

ба, неборбена, пљачкашка и састављена од сељачких маса склоних распаду и деморализацији. Све је ово и много што шта друго изречено без иоле убедљивих аргумената, јер када је и покушавао да их изнесе, остајао је кратког и неубедљивог даха. Но и без обзира на то Врховни штаб је, по реаговању, у првом моменту, био изненађен — да не кажем шокиран оним што је Ђилас известио о бригади.

И заиста, на бази извештаја делегата Врховног штаба Милована Ђиласа Врховни штаб брзо и енергично делује одлучивши да у бригаду хитно упути свог члана Сретена Жујовића — Црног, са директивом. „У вези с врло, врло тешким стањем у II бригади и потребом предузимања хитних мјера да се спријече деморализације људства ријешили смо да се смијени читав штаб и формира нови. За команданта те бригаде намјеравамо поставити друга Ћетковића, команданта 1. батаљона I бригаде. За полит. ком. поставићемо досадашњег команданта бригаде Ђурића, а његовим замјеником друга Крцуна. На мјесто Ћетковића послаћемо у 1. батаљон I бригаде досадашњег ком. бат. из II бригаде друга Урошевића, а на мјесто овога поставићемо друга Лунета, досадашњег замјеника коман. II бригаде. Ово смјењивање нужно је извршити ако хоћемо да спасемо II бригаду као нашу ударну јединицу. Ми бољег рјешења нисмо могли наћи, а ако има каквих примедаба нека друг Црни постави када дође овамо. У вези с тим нека друг Црни крене хитно у овај штаб."[75]) Испоставило се да у бригади није тако црно стање каквим га је претставио Ђилас, те нови делегат Врховног штаба Сретен Жујовић, не ломећи ствар преко колена, после једномесечног боравка у бригади и жестоких борби исте око Купреса у Штабу бригаде буду извршене само две измене. Из штаба бригаде одлазе на нову дужност политички комесар бригаде и његов заменик. Овде треба рећи да Врховни штаб, првобитну одлуку о смењивању штаба бригаде, није доносио само на бази Ђиласовог извеџтаја већ и извештаја Политодела бригаде који се. такође, био „закачио" са члановима штаба бригаде, а нарочито са његовим политичким комесаром Кушићем. Иако, као што се видело, стање у бригади није било тако црно, они га приказују у најцрњем светлу. Тако у извештају о стању у бригади и о њеном руководству кажу следеће: „Другу Црном (Сретену Жујовићу, члану Политбироа ЦК КПЈ, пр. аутора). Ми ћемо покушати да вас известимо о нашем раду и о стању II бригаде после овог путовања од месец дана.

Чим смо дошли у бригаду настојали смо да се што боље упознамо о стању Партије и о раду уопште. Показало се да је стање много лошије него што се показало на партијској конференцији у Врбници. У Партију су улазили људи без икаквог квалитета потребних за чланство. Људи који краду један другом место и учествују у прљавим стварима и које партизани не трпе. Тако се и ниво Партије сасвим срозао. Кадрови су прилично страдали, готово их нема па се рад отежава. Политичког рада међу партизанима готово није ни било. Ове слабости су се нарочито одразиле приликом овога тешког марша. Многе су ствари испале на видело. Путем се пљачкало све почев од хране, одела и обуће. Према свему овоме су се другови из штаба односили либерално. На

[75]) Тито: Сабрана дјела — јун 1942. године.

наше указивање на те појаве, одговарали су: Ви нисте упознати, итд. Другарица зам. политкома и политком се нису довољно бавили да ове ствари спрече. Ми са своје стране смо се латили посла, али је било доста тешкоћа.

1. — Штаб бригаде нас није довољно другарски примио и није нам помогао да се што пре снађемо на овом послу, већ је тежио да нас пошаље у батаљоне и да тамо готово вршимо дужност заменика политкома.

2. — Веома тешки покрети слабо вођени од штаба замарали су људство до максимума.

Морамо се овде поред горе наведених ствари још позабавити и ситуацијом у нашој бригади. Поред пљачке, извршење војничких задатака је веома слабо. Разлози су поред горе наведених још и веома слабо вођење од стране штабова. Акције су слабо припремљене, људи се шаљу у акције недовољно припремљени политички и војнички. Штаб је војнички састављен слабо. То осећају команданти, командири па и сами борци, те иду у акцију несигурни. Премор и губици су велики, то појачава неповерење људи према команди. За ово има много аргумената, али би писмо било веома дугачко, а ако се укаже потреба ми ћемо и написати. Штаб као целина а и посебице не одговара задацима који се пред бригаду постављају. У овоме предњачи друг Кушић ко: ји је својим радом изазвао не само борце него и политкоме батаљона Н.пр. После акције на станици Тарчин, где је било шећера, друг КЈшић је са интендантом организовао претрес бораца који су се враћали из акције. Политком није хтео да изврши његово наређење. Овај случај је карактеристичан за Кушићево држање према свим стварима. Командант је слаб војнички. Заменик је млад и уопште се не осела. Другарица Цана је могла у многоме ствар да побољша, али је она постала нервозна и тако се односи према свим стварима. Друг начелник је сасвим мртав али је добар војник.

Ми са своје стране осећамо донекле одговорност за ове ствари и спремни смо све да учинимо да се ово поправи.

Ово је најкраћим потезом, а уколико је потребно детаљније ми ћемо писати.

О свим овим стварима ми смо се добро поразговарали. Овај извештај ће вам свакако донекле користити уз извештај друга Ђиде. За политодел Крцун."[76])

Када се упореди и овај извештај Политодела са стварним стањем У бригади, које ни близу није било тако лоше, што се и показало, и поред извесних слабости, у току целог марша од Врбнице из долине Сутјеске па до Бугојна у долини Врбаса, онда се поставља питање откуд толико пристрасности и горчине од стране Политодела бригаде Но на то даје скоро потпун одговор и сам њихов извештај. Што се тиче малициозности и необјективности она се види из чињенице да Политодел пада у контрадикцију када на почетку извештаја тврди: „Путем се пљачкало све .... Према свему овоме су се другови из штаба односили либерално." — значи и политиком Кушић, да би га касније оптужили како је са интендантом организовао, после акције на станици Та-

[76]) Архив ЦК СКЈ, фонд ЦК СКЈ 1942/417.

рчин, претрес бораца ради пљачке шећера, као карактеристично Кушићево држање — значи лоше — према свим стварима. Очито да ове две оцене не могу у исто време да стоје једна поред друге. Излив горчине Политодела, кроз извештај, је више него видан. У њему се Штаб бригаде и његов рад сликају црним бојама. Питао сам тадашњег команданта бригаде Љубодрага Ђурића откуд толика горчина код чланова Политодела: „Политички комесар Кушић је био један од најспособнијих и најуздигнутијих комуниста у бригади. Као руководилац имао је велико искуство, знање и упорност. И као такав сав се уносио у развитак бригаде — развитак њеног морално-политичког лика. Захтевао је пуно ангажовање и од својих сарадника. Сматрао је да члановима Политодела није место у штабу бригаде већ у њеним јединицама на помоћи у организовању идеолошког, политичког и културно-просветног рада са комунистима, скојевцима, борцима и народом. Такав његов отворен и директан став није одговарао њима, па се они и у свом извештају жале на њега. Отуда толики излив жучи." Отуда толика необјективност и спрега са Ђиласом о коме, у извештају, ни једне лоше речи и ако је он био главни кривац за многе промашаје и слабости бригаде.

На крају свега треба рећи да до ових и сличних ситуација не би долазило да је планирање и командовање јединицама било боље орга низовано. То се није могло успешно спровести преко делегата Врховног штаба, већ преко команде са штабом која ће све послове око планирања и извођења операције водити од почетка до краја из непосредне близине.

Оваквим развојем догађаја, а у духу добијеног наређења од Врховног штаба, остатак бригаде је извршио покрет из рејона шуме западно од села Ждраловића у правцу села Благаја. Чета 1. батаљона, која је држала заседу у селу Копривници, известила је Штаб бригаде, да непријатељ држи положаје око Малих и Великих Врата, те да овај правац не би био погодан за марш бригаде. Због тога је одлучено да се иде кроз беспутну и високу шуму, северно од Копривнице. Маршовало се уз помоћ карте, кроз ову густу шуму, са врло тешком оријентацијом. Ноћ између 22. и 23. јула проведена је у шуми на изворипггу речице Арапке, а следећег дана рано ујутру, бригада је кренула даље по беспутном и испресецаном земљишту и увече стигла на извориште Ријеке, код купрешких млинова. Људство бригаде је било исцрпљено у последњим напорним борбама. На овом маршу, услед тога што се кретало и заостајало, предах у долини ове речице и код млинова искоришћен је да се борци оперу, очисте и окрпе одећу и обућу. Ту је бригада била веома добро дочекана од мештана. У Штаб бригаде је дошао Раде Марјанац, командант 3. крајишког одреда, доносећи радосне вести о успесима крајишких партизана. Све је то, после тешких напорних борби и неизвесности, деловало охрабрујуће на морал и расположење наших бораца. Док се бригада одмарала у овом рејону одржан је и састанак штабне партијске ћелије на коме су претресана питања: искуства из акција, стање у бригади и покрети. Констатовано је да се пребрзо изгубила веза са 4. пролетерском бригадом, да се није требало дуго задржавати око ликвидације станице у Оборцима, да је у борбама код Бугојна Штаб бригаде био преспор и није довољно био

Присутану јединицама. Одлучено је да се појача иартијски рад, више води рачуна о људима, одрже конференције по батаљонима, ухвати веза са Врховним штабом и да се време одмарања искористи за сређивање стања у бригади.[77])

Двадесет четвртог јула после подне главнина бригаде је стигла у Купрешко поље и разместила се на простору Ново Село — село Мр-Бановци — село Благај.

Од 25 .до 28. јула бригада се одмарала на иоменутом простору. Одржани су састанци са старешинским кадром по батаљонима где се дискутовало о последњим задацима. На место Душана Дугалића, команданта 3. батаљона постављен је његов заменик Предраг Јевгић-Шкепо.

КУПРЕС ЈЕ СПРАО ЉАГУ СА БРИГАДЕ

Пошто су јединице 1. и 3. пролетерске бригаде ослободиле Дувно \ Шујицу и припремале напад на Ливно, то су усташко-домобранске ^наге нагло почеле да прикупљају своје делове у рејон Купреса, одакле ;у вршили извиђања према Шујици и Дунаву. У оваквој ситуацији било је важно омести непријатеља да несметано врши маневар снагама дуж тута Бугојно—Купрес—Ливно.

Због тога је 2. пролетерска бригада, по пристизању у рејон Бла-^аја, добила задатак да са деловима 3. крајишког НОП одреда прекиде комуникацију Купрес—Бугојно. Требало је да своје акције тако поцеси да непријатељ осети, ако би се упутио на југ, да му иза леђа осгају јаче снаге које ће га угрозити.

Прве борбе против усташа у овом рејону имали су делови бригаде 28. јула после подне, када су извршили напад преко села Растичева ка селу Сухову, где се налазила усташка предстража са тешким митраљезом. Наше јединице су успеле да протерају непријатељску предстражу. Овом малом акцијом отпочињу тешке, напорне и дуготрајне борбе у рејону Купреса у којима је 2. бригада учествовала од почетка до краја, уз суделовање и других јединица. Бригада се, водећи скоро свакодневне борбе, у овом рејону задржала скоро месец дана, наносећи непријатељу велике губитке, али имајући и сама тешке губитке. Непријатељ је одбрану Купреса поставио врло широко, на великом простору, обухватајући читав рејон села Злосела и његових разбацаних засеока. Ово би требало напоменути)ер су сви напади који су вршени на Купрес, а њих је било више, почињали од чишћења низа разбацаних, али утврђених и повезаних упоришта у ширем рејону Купреса.

У циљу извршења иостављеног задатка претходно је разбијен огпор наоружаних усташа у засеоцима: Стражбеници, Мрђебари, Сухо-[B]У- Јурићима и Ратковини, а потом продужаван напад на Мала Врата и Велика Врата, пресецајући на тај начин комуникацију Купрес—Бугојно.

У том циљу извршен је први напад на Купрес ноћи између 29. и 30. јула. Према плану напада требало је два батаљона да врше обу-

[77]) *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 714—715.

хватни напад преко Злосела ,а један батаљон да овлада Маглајем; ако се акција код прва два батаљона буде развијала повољно, онда је требало напасти и заузети Мала и Велика Врата. Поред тога, планом је било предвиђено да део снага на крајњем десном крилу напада усташе у селу Стражбеници.

Сходно оваквом плану батаљони су добили следеће задатке:

— једна чета 3. батаљона и вод Купрешке партизанске чете да нападају Стражбеницу и обезбеде десни бок главних снага бригаде, у ком циљу вод Купрешке чете да држи рејон Омара (4 км северозападно од Стражбенице);

— 4. батаљон, у десној колони, да напада правцем село Грла—село Међебаре—Дебело брдо, обухватајући Злосело са југа и југозапада;

— 2. батаљон, у левој колони, да напада правцем Сухова—Јурићи —Ратковине—Бели Поток, обухватајући Злосело са севера и северозапада,-

— 1. батаљон да избије на Магдај (кота 1704), а затим, према развоју ситуације, да овлада Малим и Великим Вратима.

Двадесет деветог јула, око 21 час, батаљони су кренули на задатак. Делови 3. батаљона, ојачани Купрешком четом, без тешкоћа су извршили свој задатак. Четврти батаљон је, на свом правцу, са две чете обухватајући засеок Мрђебаре дејствујући брзо и енергично, успео да разбије непријатеља и енергично продужи ка Дебелом брду. Истовремено је једна чета 4. батаљона избила на Кук и брзо надирала просто ром јужно од Дебелог брда, преко Кижа. Батаљон је, брзим налетом, упао у Злосело с јужне и југозападне стране. У самом селу наишао је на организован и снажан отпор из појединачних кућа. Надирући смело чете су наносиле усташама губитке. Било је случајева да су се по-Једини Ооpци гушали с непријатељем. Непријатељ се бранио из појединих кућа упорно тако да су борци били приморани да их пале, не могавши друкчије да их ликвидирају. Непријатељ се из јужног дела села повукао према северу. Пред зору се 4. батаљон, наневши губитке непријатељу и оставши без садејства 2. батаљона, повукао према Благају на полазни положај.

Други батаљон, на свом правцу, о једном четом релативно лако и брзо је избио на Главицу, која се ту, без потребе, задржала дуже но што је требало. Остале две чете, чистећи иред собом, биле су дочекане снажним отпором из засеока Билог Потока, засеок Гредина, тако да је благовремени напад на Злосело са севера изостао, а тиме и садејство 4. батаљона Усташе су, повлачећи се пред налетом 4. батаљона, ојачали отпор у Билом Потоку и Гредини, а затим, пред зору у одсуству притиска с југа извршили снажан противнапад на 2. батаљон, приморавајући га на повлачење. Под притиском надмоћних снага непријатеља, уз динамичан прихват чете на Главици, делови батаљона су се доста неорганизовано повукли ка падини Великг Плазенице.

Први батаљон, који је требало да овлада положајима усташа на Малим и Великим Вратима и пресече друм Купоес—Бугојно, није успео да изврши свој задатак

Ова прва дејства бригаде у рејону Купреса показала су да се непријатељ добро и одлучно бори и да је добро наоружан. Поред тога, непријатељ је села испред Купреса организовао са одбрану, утврђујући поједине зграде од камена и повезујући их јаком ватром.

У овом првом нападу на Купрес рањен је један официр и шест усташа. Бригада је имала четири лакше рањена бпрца. Заплењено је 1121 овца, 158 говеда, 32 коња, 168 кг брашна и друго [78])

Ноћу уочи 31. јула извршен је напад на непршатељске положаје на Малим и Великим Вратима. Напад је извео 1. батаљон и у току ноћи, уз помоћ бомбаша, успео да се тих положаја протера усташе у Купрес. Међутим, непријатељ је, пред зору, предузео неколико противнапада и, искористивши несташицу муниције код 1. батљона, успео да у свитање поврати ове положаје. Први батаљон се повукао на Магла; Под заштитом дејства 1. батаљона Купрешка чета је у току ноћи порушила комуникацију Купрес — Бугојно на одсеку између Великих Врата и села Копривнице. Будући да је организација ове акције била слабо спроведена, на рушењу се није много учинило.

Читава акција је била замишљена као увод у нови напад на Купрес. Но, без муниције, 1. батаљон није могао да се у току дана задржи на освојеним положајима. У овој акцији 1. батаљон имао је пет мртвих и три рањена борца.

Без обзира на овај неуспех, Штаб 2. пролетерске бригаде са представником Врховног штаба и штабовима 2, 3. и 4. батаљона, је 31. јула пред подне изашао на Маглај, ради извиђања земљишта и утврђивања задатка за напад на Купрес у току следеће ноћи. На овом извиђању је била и Ударна чета 3. крајишког одреда, јачине 110 бораца. После завршеног осматрања и извиђања терена основни задатак бригаде осгао је исти. Ојачана Купрешком и Крајишком четом требало је делом снага да овлада доминантним положајима око Купреса (Мала Плазеница, Мали Стожер, Мала и Велика Врата), да поруши комуникацију Куирес —Бугојно и да са Плазенице напада у правцу Купреса, а главним сл> гама да ликвидира усташка упоришта у рејону Купрес—Злосело, као и остала упоришта, а потом надире ка Купресу ,с тим да, по могућству V њега заузме. За извршење ових задатака распоред батаљона остао је готово исти као у претходном нападу. Тако је 4. батаљон требало да напада на десном крилу правцем Јапаге—Мрђебаре—Кук—Дебело брдо —Злосело—Купрес, 2. батаљон, с јежних падина Маглаја, правцем Ратковине—Били Поток—Злосело, а затим, оријентишући се преко Чрдачице ка Купресу, да садејствује 4. батаљону, 1. батаљон, ојачан с две чете мештана, да овлада Малим и Великим Вратима и да обезбеди мештанима рушење комуникације све до села Копривице,- Купрешка чета да поседне Мали Стожер, а Крајишка чета Малу Плазеницу.

Будући да је нападао истим правцем као и претходни пут борбени поредак 4. батаљона је остао исти. Ток дејства његових чета развијао се према плану. У самом Злоселу најжешћу борбу водили су бомбаши и пушкомитраљесци око цркве.

[78]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 55; том IV, књ. 7, бр. док. 180; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/I-51.

Други батаљон је у први сумрак кренуо са Маглаја. Дан је провео у одмарању и извиђању. Пошто је владала несносна врућина, а свеже воде за пиће није било, то су борци нестрпљиво очекивали силазак са Маглаја, јер је у подножју на малој речици било хладне и бистре изворске воде. Одмах на првим косама преко речице, у рејону Паљике, налазили су се усташки положаји. То су, у ствари, били положаји борбеног осигурања. За њихово чишћење одређена је једна чета. Она је формирала две бомбашке групе са по три бомбаша. Они су се неосетно и пузећи приближили непријатељском положају. Сваку групу пратило је пушкомитраљеско одељење, а за овим се крегао стрељачки строј чете. Док су се борци у највећој тишини приближавали непријатељу, кроз ноћ се чуо глас неког усташе: „Стјепане, припреми се, изгледа да ће ноћас бити трке". У 22 часа црвеном ракетом дат је знак за општи напад. Бомбаши су бацили неколико ручних бомби. Ступили су у дејство и пушкомитраљези .Отпочела је паклена ватра, после које је извршен јуриш. Чета је ускочила у ров, који су усташе напустили, остављајући тешки митраљез и нешто муниције. Затим је чета продужила гоњење непријатеља који је одступао ка Злоселу. На прилазима Злосела развиле су се за борбу и остале чете: једна десно преко Билог Потока, а друга лево преко Гредине. У то време и 4. батаљон је почео борбу за ликвидацију отпора у Злоселу. Ово село је обухваћено скоро са свих страна. Осетивши да ће бити окружени, усташе су се, уз борбу почеле повлачити према Купресу. Пошто је очишћено Злосело 4. батаљон је гонио непријатеља правцем село Губер—село Олово—јужне падине Чрдачице (кота 1300)—Купрес. Четврти батаљон је са две чете напред и једном позади, обухватним маневром, неутралисао отпор усташа на свом правцу. За то време 2. батаљон је, у четним колонама, наступао ка Чрдачици. У њеном подножју батаљон се развио у стрелце. Испред чета су кренули бомбаши, а позади митраљесци и остали стрелци. Јуриш је био снажан. Борци су упали у ровове којих је на овом положају било читав сплет. Отпор је брзо сломљен. Оба батаљона су се сјурила за непријатељем у Купрес, али су били дочекани на самој периферији организованом ватром. Већ се ближио дан, „вечити непријатељ",а муниције је понестајало, иако је нешто и заплењено у роововима. Тада су се оба батаљона повукла и дан их је затекао на Чрдачици. Усташе су по Чрдачици отвориле снажну артиљеријску и минобацачку ватру. Благодарећи заклањању у роововима, батаљони су ову ватру издржали. Под заштитом ватре тешких оруђа усташе су извршиле снажан противнапад према Чрдачици. Дочекани су на блиско одстојање ефикасном јаком ватром. Њихов противнапад је одбијен. Овај предах под заштитом једне чете, оба батаљона су искористила да се, услед недостатка муниције, повуку сваки својим правцем. Остављена чета није могла издржати снажни напад на Чрдачицу па се и она повукла. Заузевши Чрдачицу непријатељ је наставио да напада вичући: „Чекајте нас трометковићи, хоћете ли у Купрес". Чим су се 2. и 4. батаљон дохватили Маглаја и Главице опасност је престала. Усташе су одустале од гоњења. После тога 4. батаљон се повукао у рејон села Благаја, а 2. батаљон је остао на Маглају, неколико дана. Благодарећи групи бомбаша одржан је овај положај и ако су крилне чете, под притиском усташа, положај биле напустиле. Бомбаши-курири Штаба батаљона,

уз подршку дела чете, сачекали су усташе, до на домет ручне бомбе, и уз прасак бомби протерали усташе у Купрешко поље. Батаљон је поново посео, скоро, изгубљену позицију.

За то време на левом крилу бригаде, 1. батаљон је са по једном четом нападао Мала и Велика Врата, док је трећа чета, по заузећу ових положаја, требало да руши комуникацију Купрес—Бугојно, између Врата и села Копривнице. Бомбашке групе су се кроз шуму привукле непријатељским рововима и уз подршку чете, јуришем избациле непријатеља из ровова и овладале овим положајима. Са Мале Плазенице је чета 3. крајишког НОП одреда требало да садејствује у нападу на Купрес, али она то није учинила. Купрешка чета истог одреда овладала је Малим Стожером.

У овом нападу на Купрес са истока требало је да учествује 3. батаљон 4. пролетерске бригаде, а с југа преко Погане главице 2. батаљон 3. санџачке бригаде и партизански батаљон „Војин Зиројевић". Услед недостатка ефикасних средстава везе, Штаб 2. пролетерске бригаде није ни знао за њихово учествовање, јер су оне дејствовале по наређењу Врховног штаба. Неусаглашеност и неповезаност дејстава ових јединице и 2. бригаде довела је дотле да су оне дејствовале само на прилазима Купресу, не нападанући га директно. Тако је ова могућност, да се купрешка посада ликвидира, пропала. Већ у току 1. августа Купрес је добио јака појачања.

Под утицајем осталих батаљона и 1. батаљон, са Купрешком и Крајишком четом, без наређења, су напустили освојене положаје.

У овом нападу бригада је имала знатне губитке: девет мртвих и 14 рањених.[79])

Упорност и непрекидне акције 2. бригаде, ојачане Купрешком и Крајишком четом, стварали су утисак код непријатеља да се у том рејону води одсудна битка. Због тога је непријатељ активирао и своју авијацију. Још 31. јула она је извиђала рејон Купрешког поља и бомбардовала Штаб бригаде, који је био смештен у Новом Селу.

У међувремену је Врховни штаб привукао нове снаге у овај рејон, тако да ће се око Купреса разбуктати жестоке и дуготрајне борбе.

Иако изморена и исцрпљена, без муниције, бригада није остала пасивна. Већ у ноћи између 2. и 3. августа предузела је нову акцију, с циљем да пресече комуникацију Купрес—Бугојно и да на тај начин садејствује у нападу који су тада вршиле наше снаге на Ливно. За ову акцију одређени су 1. и 3. батаљон и Ударна крајишка чета. Другог августа око 22 часа, 3. батаљон је кренуо из рејона Маглаја и запосео Мали Стожер. Ударна крајишка чета је у току ноћи овладала Великим Вратима, а 1. батаљон Малим Вратима, потискујући непријатеља с ових положаја. Јединице су добиле задатак да одрже ове положаје, што су оне и успеле.

Четвртог августа усташе су извршиле противнапад на положају Мали Стожер, Мала и Велика Врата. После дужег отпора и да се не би излагале губицима, јединице 1. и 3. батаљона 2. бригаде и Ударна кра-

[79]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. пер. 1/1-53; *Зборник*, том II, књ. 5. бр. док. 64; *Друга пролетерска*, књ. 1 стр. 660—664.

јишка чета су се повукле на Маглај. На Маглају је 3. батаљон сменио 2. батаљон, који је повучен у Благај на одмор.

Пошто је читав овај крај готово безводан борци су, поред осталог, морали трпети оскудицу у води. Јединицама на положају, поред хране, из села Благаја морала се носити и вода (кишница). У оскудици воде борци су били приморани често да пију воду из бара на западним падинама Маглаја која је била мутна, устајала и пуна жабокречине. Сви напори да се забрани употреба ове воде остали су без резултата.

Скица 12. Напад на Купрес 31. 7. — 1. 08. 1942. године

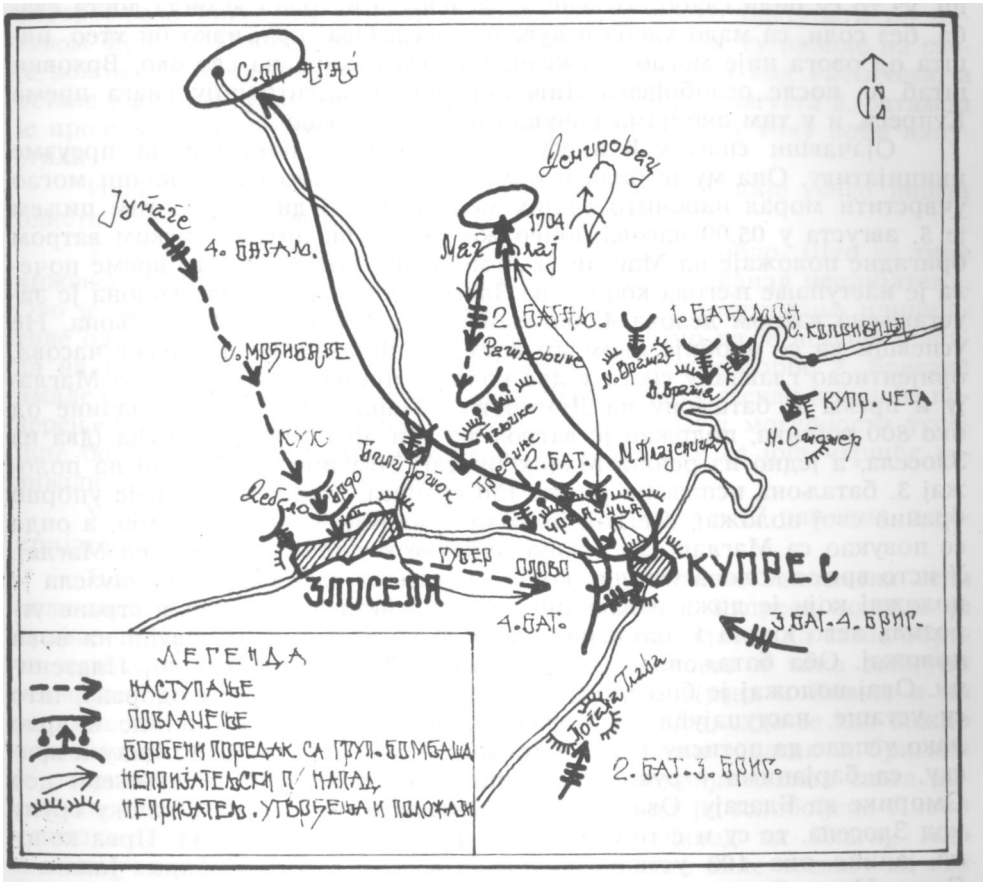

И поред свакодневних борби, политички рад у бригади није)ењавао. Између осталог Политодел 2. бригаде је издао летак становништву купрешке околине у коме га је обавестио о ситуацији и позвао у оружану борбу. Бригадна активност на све стране, и борба против усташа приморали су и четничког команданта Гвозденог батаљона Ника Вјештицу, из Пљеве, да се писмом обрати Штабу бригаде у коме га обавештава да је чуо да је дошла нека војска и да на све стране води

борбу, али да он не зна чија је то војска, и не зна шта да ради. То је искоришћено. Он је позван на сарадњу у ком циљу је и послао једну своју чету на Маглај.

У протеклим борбама око Купреса, од 28. јула до 3. августа, усташе су имале 20 погинулих и 16 рањених.[80])

Четвртог августа бригада је имала следећи распоред: 4. батаљон на положају према Злоселу, од косе Јапаге па закључно до косе изнад села Растичева; 3. батаљон на Маглају, а лево на Демировцу 1. батаљон са Ударном крајишком четом, 2. батаљон у резерви у рејону Благаја. Људство бригаде, иако је било расуто по положајима, одмарало се и припремало за следеће акције. Борци су били доста физички исцрпљени, уз то су били слабо обувени и одевени, а и храна је била доста слаба, без соли, са мало хлеба и куваног меса. Овај крај иако би хтео, ништа од овога није могао пружити. Но без обзира на све ово, Врховни штаб је, после ослобођења Ливна, вршио концентрацију снага према Купресу, и у тим акцијама рачунао и на 2. бригаду.

Ојачавши снаге у Купресу, непријатељ је покушао да преузме иницијативу. Она му је била неопходна јер је само на тај начин могао учврстити морал нарочито својих мештанских јединица. С тим циљем је 5. августа у 05.00 часова почео жестоко туђи артиљеријском ватром бригадне положаје на Маглају и Демировцу. Готово у исто време почела је наступање његова колона из Злосела ка Благају. Ова колона је заустављена ватром делова 4. батаљона и десног крила 3. батаљона. Не успевши да се пробије овим правцем, непријатељ је око девет часова, оријентисао главнину снага у две колоне: према 3. батаљону на Маглају и према 1. батаљону на Демировцу. Напад ових колона, јачине од око 800 војника, подржан је ватром из три артиљеријска оруђа (два из Злосела, а једно из рејона Малих Врата). Том приликом само на положај 3. батаљона испаљено је око 150 граната. Трећи батаљон је упорио бранио свој положај, све док је имао муниције и ручних бомби, а онда се повукао са Маглаја. Уз велике губитке усташе су избиле на Маглај. У исто време колона усташа, која је нападала на Демировац, заузела је положај који је држала Крајишка ударна чета и са источне стране угрозила лево крило 1. батаљона, тако да се и он морао повући на нови положај. Оба батаљона су организовала одбрану на Великој Плазеници. Овај положај је био знатно слабији и неповољнији за одбрану, што су усташе, наступајући са Маглаја и Демировца, искористиле и врло лако успеле да потисну 1. и 3. батаљон са ових положаја. Уз цику и виску, са барјацима у рукама, усташе су кренуле кроз пошумљени део Оморике ка Благају. Овај успех је повољно утицао и на усташку групу код Злосела, те су и с те стране, у 3 колоне, почели напад. Прва колона, јачине око 100 усташа надирала је правцем Мрђебаре—Јапага—Сека—Ново Село, друга, такође јачине око 100 усташа напредовала је долином између гребена Секе и пута Злосело—Благај, и трећа, јачине сатнија усташа-легионара, путем према селу Благају. Делови 4. батаљона и Купрешка партизанска чета, који су затварали овај правац, будући да су били надкриљени продором усташких снага с Маглаја, и сами су се повукли. За колоном која је надирала путем од Злосела ка

[80]) *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 716—717.

Благају налазио се оклопни аутомобил, камиони и већи број коњсхих и воловских кола на којима је требало извући опљачкану имовину мештана. У оваквој ситуацији Штаб бригаде је 2. батаљон поставио на прихватни положај код Враноклека (кота 1394). Око 16 часова наступио је најкритичнији тренутак, јер је непријатељ био овладао, на десном крилу, рејоном Сека, у центру, продро у Благај, а на левом крилу, подилазио Враноклеку. У том тренутку даље се није могло одступати. Организован је противнапад. На самом левом крилу једна чета 1. батаљона притајила се у шуми, сачекала усташе на домет ручне бомбе, и јуришем прешла у противнапад, гушајући се са њима. Противнапад ове чете поколебао је непријатеља и он је почео одступати. И друге јединице су прешле у противнапад. За кратко време, пре него што је била употребљена бригадна резерва, непријатељ је почео одступати на читавом фронту. Прогонећи непријатеља наше јединице су избиле на своје положаје: Купрешка чета у рејон Секе, 4. батаљон код Растичева, а остале јединице су застале пред Маглајем. Изјутра 6. августа 2. батаљон је продужио на Маглај и Демировац, које су усташе у току ноћи напустили.

Иако је био продро у село Благај непријатељ није успео ништа однети, само је упалио једну кућу на улазу у село.[81])

У овим борбама Купрешка чета показала се добро. Што се тиче држања јединица бригаде оне су са успехом одбиле напад непријатеља. Ово је био у то време први и последњи покушај преузимања иницијативе од стране усташа у рејону Купреса. Вероватно да је неуспех напада на Благај имао у томе значајан утицај. Успешне борбе 2. бригаде имале су снажан одјек код народа овог краја. Они су стекли још веће поверење у бригаду и учврстили своје самопоуздање у могућности успешне борбе против непријатеља, те на тај начин су се још чвршће везивали за народноослободилачки покрет.

У овој борби 2. бригада је имала шест мртвих и 17 рањених, а непријатељ седам погинулих и 65 рањених.[82])

После ослобођења ЈТивна, где је између осталог заплењена већа количина муниције и оружја, питање ослобођења Купреса постало је крајње актуелно. Ако је дотада 2. бригада имала задатак да више обрати пажњу на кидање комуникације Купрес—Бугојно и тако омогући несметано извођење операција наших снага око Дувна и Ливна, и на везивање што већих снага непријатеља за овај рејон, сада се као важно постављало питање заузимања Купреса. Дотадашњи задатак 2. бригада је извршила у потпуности. Задатак везивања непријатељских снага нарочито је са успехом извршила. Истог дана када је ослобођено Ливно усташко-домобранске снаге су вршиле противнапад на Благај. Ако имамо у виду да су ове усташко-домобранске снаге биле послате на ово подручје ради његовог појачања и одржавања, онда се може сагледати и значај везивања ове групације за рејон Купреса у тренутку вођења борби за ослобођење Ливна. Ова непријатељска групација добро наоружана, а поред артиљерије и минобацача, имала је и седам тенкова, по-

[81]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 190.
[82]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 84; том IV, књ. 7, бр. док. 180, 190; Архив ВИИ, к. 736, 1/I, док. 56.

сле 1. августа, када се повукла из Дувна и Шујице, базирала се у Купресу, чак и по цену да не брани Ливно. Из те чињенице да се закључити какав је значај непријатељ придавао одбрани овог малог места.

У таквој ситуацији било је јасно да сама 2. пролетерска бригада није у стању да ликвидира отпор у Купресу. Због тога је извршена концентрација и других снага. У том циљу је 4. пролетерска бригада постављена на простор село Рилић—Велики Стожер, 10. херцеговачка бригада у село Горњи Малован, а делови 3. санџачке бригаде су се већ налазили у близини Купреса. У исто време је друг Тито наредио да се 2. пролетерској бригади пошаље 10—12.000 метака, ручне бомбе и нешто веша, одеће и обуће.[83])

Затишје од 6. до 11. августа искоришћено је за припрему напада на Купрес. И усташе су такође ово време употребиле за бољу организацију одбране. Усташе су изградиле читав низ утврђења од Купреса према Злоселу, као и у самом Злоселу. Цркву у Злоселу су претворили у праву тврђаву, а положај Погану главицу, Чрдачицу, Малу Плазеницу, Мала и Велика Врата и Мали Стожер утврдили по систему повезаних ровова, делимично за стојећи став, а за лака и тешка аутоматска оружја заклоне са покривеним пушкарницама. Ови положаји су им представљали спољни појас одбране. Само место Купрес било је организовано као потпуно засебно упориште. Одбрана се заснивала на систему утврђења појединих кућа на периферији, по дубини, комбинована с одбраном међупростора, дуж камених ограда које су за ту сврху уређене. Читав систем ватре организован је по дубини, од истурених села, засеока и висова, до Купреса, који је нарочито био утврђен. Овако организована одбрана имала је за циљ да што дуже задржи противничке снаге даље од Купреса, замори их и нанесе им губитке, а затим, повлачећи истурене делове према Купресу, да створи што јачу одбрану истог и онемогући продор у град. Ова непријатељска тактика могла се уочити одмах после првих напада. Ваља истаћи да је била лукаво смишљена имајући у виду чињеницу да партизанске јединице нису могле да држе непосредну блокаду због недостатка муниције, већ да су тражиле решења брзо, у току једне ноћи.

Што се тиче снага које су држале шири појас одбране Купреса, оне су се састојале од проусташки оријентисаних елемената из околних села организованих у милицијске јединице. Отпорне тачке, Чрдачицу и Велика Врата, биле су поселе по чета регуларне војске, а Погану главицу, Мали Стожер, Мала Ватра и Малу Плазеницу делови ових чета. У то време у Купресу су се налазили 570 усташа-милиционера, два батаљона тзв. црне легије, 1. чета 17. усташког батаљона, посада од 10 жандарма, једна батерија брдских топова 75 шш и један оклопни аутомобил, укупно 3000 људи.[84]) Тада је руководство наших снага, ангажованих код Купреса, располагало подацима о знатно мањим непријатељским снагама: свега око четири сатније, око 200 милиционера, два брдска топа, два бацача мина и већи број митраљеза.

Партизанске снаге предузеле су одговарајуће припреме за напад. У првом реду извршена је попуна муницијом и бомбама, за којим се

[83]) *Зборник* том II, књ. 5, бр. док. 85.

[84]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/I-56; Војноисторијски гласник бр. 5/1953, стр. 72.

оскудевало. По мишљењу Врховног штаба расположиве снаге требало је да буду довољне за ликвидацију непријатеља у Купресу.[85]) Међутим, о горе изложеним околностима није се довољно водило рачуна када се процењивало да ће Купрес релативно лако бити ослобођен. С дрзте стране, губило се из вида да је непријатељ извлачио нека искуства из претходних борби које су против њега вођене. Он је, на пример, поуздано знао да партизанске јединице оскудевају у муницији. То су усташе у току борбе виком и стављали до знања, називајући наше борце „петометковићима". Усташка тактика је била да у току ноћи, скоро без отпора, напусте положаје око града, да би их рано изјутра повратили, јер друга страна није хтела да се упушта у дневне борбе.

После неколико неуспелих напада на Купрес ноћу између 11. и 12. августа изведен је јачи и знатно организованији напад. Према плану у нападу су учествовали: 2. батаљон 3. санџачке бригаде на правцу Радановац—Сјеница—Купрес; 10. херцеговачка бригада на правцу Злосело—село Османлије—село Олово—Купрес; Купрешка чета на правцу јужне падине Чрдачице — северно од пута Злосело—Купрес; 2. пролетерска бригада, с 2. и 4. батаљоном на правцу Били Поток—Чрдачица—Купрес, с тим што је 4. батаљон био у десној, а 2. батаљон у левој колони, са 1. батаљоном на правцу Велика Врата—Мали Стожер и с 3. батаљоном у заседи у рејону села Копривница, по једна чета батаљона „Пелагић" и „Искра" 3. крајишког НОП одреда на правцу Мала Врата—Мала Плазеница—Купрес,- 4. пролетерска бригада са источне стране.

Напад је требало да почне 11. августа у 21.00 час, после подилажења јединица и освајања спољне линије одбране.

Четврти и 2. батаљон 2. бригаде наступали су у две колоне, у десној 4. батаљон правцем засеок Мрђебаре—Главица—засеок Градине——јужне падине Чрдачице—Купрес, а у левој 2. батаљон, који се с Маглаја спустио у засеок Ратковине, правцем кота 1243—Чрдачица—западни део Купреса. Познавајући терен јер су нападали истим борбеним поретком и истим правцем као раније, оба батаљона су се брзо привукла непријатељским положајима. Четврти батаљон је у висини села Олова, на свом правцу, протерао непријатеља и примакао се Купресу са запада, а 2. батаљон је, на свом правцу, ликвидирао јачи отпор непријатеља на Чрдачици и, остављајући једну чету да очисти рововс од притајених непријатељских војника, сјурио се са две чете за непријдтељем према Купресу, са западне стране. Напустивши на овом одсеку спољни појас одбране усташе су отвориле убитачну ватру из топова, минобацача и митраљеза покривајући, на тај начин, читав прилазни простор. Тај простор батаљони су прешли у једном налету и дохватили се првих кућа у Купресу и камених ограда. Из сваке куће, иза сваке ограде непријатељ је дејствовао. Бомбаши су поново ступили у дејство чистећи кућу по кућу, гнездо по гнездо, ров по ров. Непријатељ је од ватре и бомби претрпео велике губитке и напуштао утврђење по утврђење. И код 2. и 4. батаљона било је доста губитака. Четни санитет је предузео све мере да би извукао рањене с бојишта, указујући им најнужнију помоћ. На неколико стотина метара позади прихватало их је

[85]) *Зборнки* том II књ. 5, бр. док. 85.

батаљонско превијалиште и упућивало даље у позадину. За ношење тешких рањеника од батаљонских превијалишта организоване су групе мештана из Благаја и околних села, састављене од омладине, жена и старијих мушкараца. Продирући даље кроз насеље, према центру, батаљони су савладали једну суву јаругу, из које је непријатељ пружао отпор, а затим наишли на ред зграда. У том тренутку на лево крило 2. батаљона непријатељ је извршио противнапад, али га је левокрилна чета на ивици јаруге сачекала и одбила. После тога напад је настављен. Освајане су зграда по зграда. Бомбаши су се пребацивали од угла до угла и чистили исте од непријатеља. Том приликом је долазило и до борбе прса у прса, до рвања и гушања с непријатељем. И тако, ликвидирајући отпорне тачке једну по једну батаљони су успели да очисте читав западни део Купреса и да избију до трга у центру града. Време је пролазило и ближио се дан, а у граду се водила жестока борба, уз све учесталије противнападе усташа. Било је јасно да ће се 2. и 4. батаљон морати повући, јер су се само они били пробили у град. У зору је по чело постепено извлачење чета. Осетивши слабљење притиска и повлачење, усташе врше снажан противнапад. Претила је опасност да делови буду окружени. Благодарећи прихвату са Чрдачице батаљони су се извукли, успевши успут да понесу неколико заплењених пушкомитраљеза, пушака, нешто муниције и ручних бомби. За осталу опрему није се имало времена, мада је плена било више. Када су се батаљони прикупили на Чрдачици већ је било јасно да ни овај напад није успео.

Батаљони су се даље повлачили према северу: 4. батаљон у правцу села Благаја, а 2. батаљон на Маглај. На Чрдачици је остављен вод из 2. батаљона да штити одступницу батаљонима. Рано изјутра усташе су брзо протерале вод и са надвишујућих положаја, тешким митраљезима тукли зачеље батаљонских колона.

За то време 1. и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде су овладали непријатељским положајем на Малим и Великим Вратима и Малом Стожеру. Десно од 2. и 4. батаљона 2. пролетерске бригаде Купрешка партизанска чета није испољила потребну упорност. Херцеговачка бригада, у свом надирању, наишла је на отпор у Злоселу и у рејону Олово, где је заустављена и на тај начин ометена да са југа нападне Купрес. Други батаљон 3. сандџачке бригаде, који је наступао кроз Купрешко поље, такође није показао енергичност у нападу. Чете 3. крајишког одреда су заузеле Малу Плазеницу и с тог правца вршиле напад на Купрес, али будући да су им погинули команданти батаљона Душа-н Метлић-Метло и Симо Шолаја, оне нису постигле жељене резултате. Четврта пролетерска бригада је требало да напада Купрес са источне стране, обухватајући цео источни сектор. Међутим њен напад, услед бојазни да остали нису у граду, био је неодлучан и млак па се није ни осетио. Тако је овај напад пропао.[86])

Сретен Жујовић, делегат Врховног штаба, овај напад и учешће 2. пролетерске бригаде оценио је на следећи начин:

„Ово је већ трећи напад који се врши за заузимање Купреса. Наша II. бригада је у сва ова три напада била на висини задатка. Да је синоћни напад био добро координиран и задатак извршен онако како

[86]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 94, 96; том IV, књ. 6 бр. док. 106, 108; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-2; *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 667—669, 718.

су га извршили борци II бригаде (који су били ушли до самог трга у граду) Купрес би био наш.[87])

После повлачења са Чрдачице непријатељ је, комбинованим дејствима, успео у току дана да поврати Велика Врата и Малу Плазеницу, потискујући 1. и 3. батаљон и чете 3. крајишког НОП одреда. У исто време непријатељ (једна чета усташа) уз подршку једног тенка наступајући из правца Бугојна, напао је заседу 3. батаљона у рејону Копривнице и успео да је потисне. Тако се и 3. батаљон морао повући. Поред држања заседе делови 3. батаљона, уз помоћ мештана из Благаја, порушили су и запречили комуникацију Купрес—Бугојно на деоници од Великих Врата до Копривнице. Но, и поред тога, непријатељска колона из Бугојна успела је да се пробије у Купрес и да освежи и ојача одбрану истог. Са осталих сектора партизанске јединице су се још у свитање повукле. Штаб 2. пролетерске бригаде је 3. батаљон оставио на истуреним положајима на Маглају и Демировцу, а главнину повукао у Благај на одмор и ради припрема за нови напад.

Скица 13. Напад на Купрес 11—12. 08. 1942. године

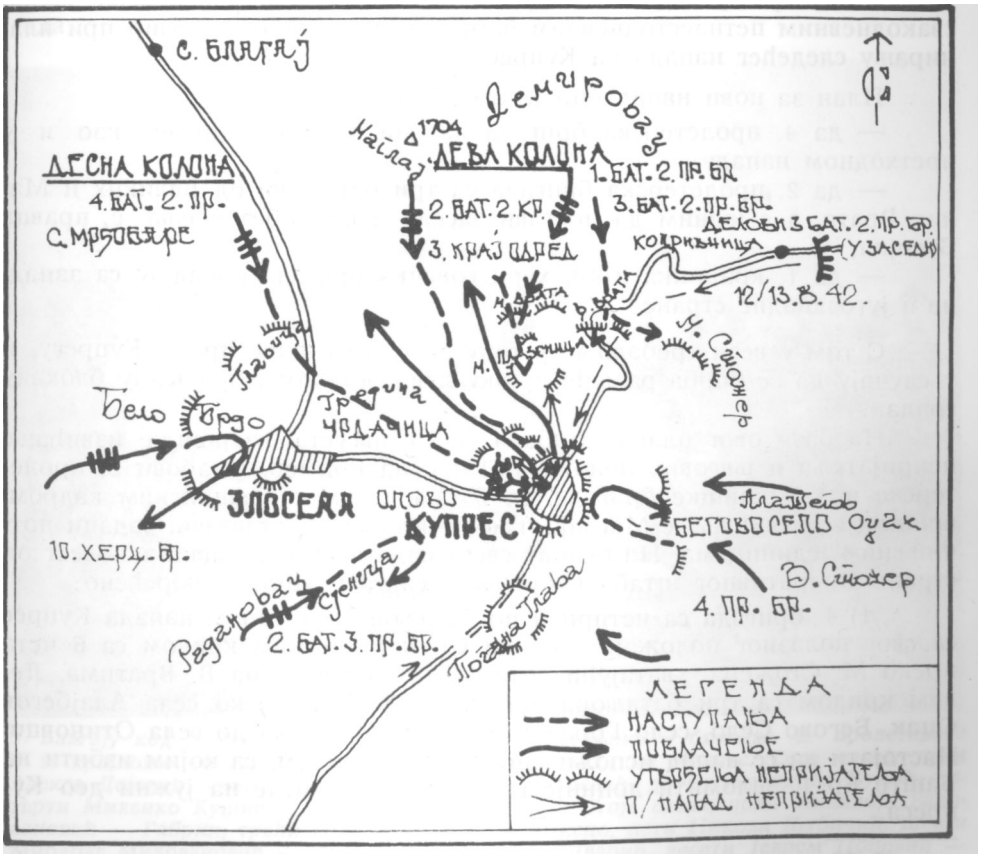

[87]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 94.

У току ове борбе бригада је запленила три пушкомитраљеза. Непријатељ је имао, према сопственом признању, 14 погинулих и 42 рањена, а губици 2. бригаде су били: седам мртвих и 25 рањених. Остале јединице које су учествовале у овој акцији, изузев погибије Метлић Душана-Метла и Шолаја Сима, команданта батаљона из 3. крајишког НОП одреда, имале су незнатне губитке.[88])

Руководство наших снага, оцењујући овај неуспех, узело је као основну чињеницу да је у нападу изостало садејство између јединица, не вршећи темељитију процену и осталих елемената. Његов је закључак био да је било садејства и упорности код свих снага Купрес би био ослобођен. На темељу такве процене било је идеја да се напад понови следеће ноћи, уз учешће и 1. крајишке бригаде, иако је ова бригада 12. августа око 12 часова тек била стигла у Благај. Тада је Штаб 2. пролетерске бригаде, у свом писму делегату Врховног штаба и члану Оперативног штаба купрешких снага, упозорио да следеће ноћи ништа не може предузети, наводећи оправдане разлоге, и да би следећи напад, уз учешће и 1. крајишке бригаде, могао бити тек у ноћи између 13. и 14. августа.[89]) Овај предлог Штаба 2. бригаде је усвојен.

Пошто је бригада била прилично заморена и исцрпљена скоро свакодневним петнаестодневним борбама, то је узето у обзир при планирању следећег напада на Купрес.

План за нови напад био је следећи:

— да 4. пролетерска бригада напада на истом правцу као и у претходном нападу;

— да 2. пролетерска бригада са три батаљона од Великих и Малих Врата, а с једним да постави заседу ради обезбеђења с правца Бугојна;

— да 1. крајишка и 10. херцеговачка бригада нападају са западне и југозападне стране.

С тим у вези требало је у току дана што више прићи Купресу, и у случају да се борба развије у току дана, држати непосредну блокаду града.

На бази овог плана штабови су 13. августа извршили извиђање непријатеља и његових положаја. Тако, на пример, штабови 2. пролетерске и 1. крајишке бригаде, са батаљонским старешинским кадром, вршили су извиђање с Маглаја, где су детаљно постављени задаци потчињеним јединицама. На основу свега издата је и писмена заповест од стране Оперативног штаба купрешких снага у којој је наређено:

„1) 4. бригада са четири и по батаљона и 1 топом напада Купрес са свог полазног положаја: Велики Стожер. Десним крилом са 6 чета преко М. Стожера, хватајући везу са 2. бригадом, на В. Вратима. Левим крилом са три батаљона напада на Купрес преко села Алајбегов Оџак, Бегово Село, село Горавци, ширећи се у лево до села Отиновци. Настојати да се напад испољи јачим левим крилом, са којим избити на Баште Бр 1. заломити доцније на к. 1178, а одатле на јужни део Купреса.

[88]) *Зборник*, том IV, књ. 6, бр. док. 161; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/57.
[89]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/I-58.

2) 2. бригада са 4 батаљона и три чете 3. крајишког одреда, напада Купрес са полазног положаја: са три батаљона правцем Маглај (1704), преко Деминовца, левим крилом на В. Врата, ширећи се улево ка М. Стожеру, где ће ухватити везу са 4. бригадом, а десним крилом преко М. Врата, на М. Плазеницу, ширећи се удесно до слова „И" од речи Плазеница. Десно одржавати везу са четама 1. ударне крајишке бригаде које ће избити на М. Плазеницу (к. 1556). По избијању и заузимању Великих и Малих Врата бригада ће продужити напад на Купрес, лево и десно од друма. Уколико би сужавањем фронта наступило нагомилавање људи, командант ће извући једну од две чете за посаду на Великим Вратима. Један батаљон упутити у заседу у правцу Копривнице, за парирање непријатељске акције из правца Бугојна. Купрешка чета 3. крајишког одреда биће распоређена за водиче 1. крајишке ударне бригаде, 2. бригада и Херцеговачке бригаде, а друге две чете 3. крајишког одреда извршиће смену у току 13. августа до 15 часова 2. батаљона 3. бригаде, који се сада налази западно од Злосела. Ове две чете остаће на положајима као општа резерва, а при нападу на Злосело узеће учешћа у фронталном нападу на село са запада ка истоку и иомоћи ће рад једног херцеговачког батаљона који напада и чисти Злосела.

У Благају код Купреса 13. августа. Штабови батаљона и бригада 2. пролетерске и 1. крајишке бригаде после извиђања пред напад на Купрес. Седе слева, први Алекса Дејовић; чуче.- ***први*** слева ***Љубиша Урошевић, други Љубодраг Ђурић, четврти Миленко Кушић и пети Ратко Софијанић. Стоје слева, први Миливоје Радовановић — Габрин, трећи Предраг Јевтић — Шкепо, пети Никола Љубичић, шести Миодраг Миловановић — Луне, осми Михаило Швабић, десети Јеврем Поповић — Јешо, једанаести Слободан Пенезић — Крцун, дванаести Миливоје Антонијевић*** и ***четрнаести Средоје Урошевић.***

Командно место пре почетка напада биће Маглај (1704), а доцније по свом нахођењу.

3) 1. крајишка ударна бригада са 3 батаљона, 1 противтенковски топ, 4 тешка бацача и 6 тешких митраљеза, напада Купрес са полазног положаја село Растичево са левим крилом преко Мале Пласенице на северни део Купреса. Лево одржава везу са 2. бригадом и помоћи рад 2. бригаде на Великим Вратима нарочито са топом и бацачем. Десним крилом преко Градине, Риговца на Чрданици а одатле на јужни део Купреса...

4) Херцеговачка бригада са 3 батаљона и 1 противтенковски топ напада Купрес са полазног положаја село Стражбаница, преко к. 1138 североисточно од села Невино Брдо, на Погану Главицу (1212), а одатле лево и десно дуж пута на јужни део Купреса. . .

Све трупе треба да буду на својим полазним положајима данас најдаље до 21 час када ће отпочети општи покрет. Настојати да рад у почетку буде брз и енергичан, да се предтерен од непријатељских делова што пре очисти и одбаци ка Купресу, да би сви делови који врше напад до 23 часа стегли обруч око Купреса, када ће одпочети непосредни напад на ово место за потпуно уништење непријатеља."[90])

Изнели смо нешто скраћену верзију заповести. У њој се још регулисала питања одржавања везе, затим где упућивати заробљенике, организовати превијалишта за рањенике, слати плен, како организовати снабдевање храном и где је командно место Оперативног штаба.

Према добијеној заповести Штаб 2. пролетерске бригаде је у циљу извршења задатака поставио батаљонима следеће задатке:

— 1. батаљон да овлада Малим и Великим Вратима и у рејону Мале Плазенице ухвати везу с деловима 1. крајишке бригаде;

— 3. батаљон да овлада Малим Стожером и ухвати везу с делог.има 4. пролетерске бригаде;

— 2. батаљон да у рејону Копривнице постави заседу на путу Купрес—Бугојно, и

— 4. батаљон, у резерви, да са мештанима организује рушење пута Купрес—Бугојно, између Великих Врата и Копривнице.

Као што се види, према накнадној одлуци, задатак 2. бригаде је нешто био измењен. Уместо да по заузимању Великих и Малих Врата иродужи напад лево и десно од друма ка Купресу она је, по овлађиваљуМалим и Великим Вратима и хватању везе лево и десно, требало да се задржи на тим положајима без директног напада на Купрес. Вероватно су два разлога утицала да се првобитна одлука измени. Прво, гаго би и њеним учешћем дошло до сувишног нагомилавања снага услед сужавања фронта што се и напомиње у првобитној одлуци и, друго, бригада је у претходним борбама била прилично исцрпљена, претрпевши приличне губитке те би је у овом нападу требало задржати према поменутој одлуци. Разлози су били оправдани тим пре што је један батаљон 4. пролетерске бригаде био оријентисан да напада дуж друма који се са сегера спушта у Купрес.

Друга бригада је свој део задатка на време и са успехом извршила. Први батаљон чије су јединице већ добро познавале читав терен, као

[90]) *Зборник*, том. II, књ. 5, бр. док. 101.

и прилазе непријатељским положајима, привукао се неосетно усташким положајима и бомбама и пушкомитраљеском ватром их заузео. При овоме су по једна чета заузимале Мала и Велика Врата, а трећа чета се налазила у резерви на путу у рејону Великих Врата. Трећи батаљон је обухватио с југа положај Мали Стожер, бомбашким групама растерао непријатеља и протерао га према Бугојну. Уз помоћ 2. батаљона, који је држао заседу у рејону Копривнице, разбио је ову непријатељску јединицу која се, бежећи кроз шуму, удаљила у правцу Бугојна.

Делови 4. црногорске и 1. крајишке бригаде су успели да овладају спољном одбраном Купреса и да упадну у град. Ово је био најжешћи напад на Купрес, јер је највише партизанских снага учествовало, а пале су и највеће жртве с једне и с друге стране. Непријатељ је, према сопственом признању, имао 136 мртвих, а губици партизанских јединица су били 87 мртвих.

Ујутру 14. августа 4. црногорска и 1. крајишка бригада, као и 10. херцеговачка бригада, су се повукле од Купреса, док је 2. пролетерска бригада задржала и у току 14. августа заузете положаје. Непријатељу је у току дана из Бугојна кренула у помоћ колона јачине ојачане чете. Њу је дочекала заседа 2. батаљона 2. пролетерске бригаде.

Други батаљон је у у току дана држао заседу на погодном положају У рејону Копривице. Заседа је била постављена по дужини комуникације Купрес—Бугојно, јужно од исте са обезбеђењем по дубини. Све је било на свом месту, добро утврђено и маскирано. Већ се чула хука мотора колоне мотоциклиста и камиона која је надирала с прав ца Бугојна. Намера заседе је била да се цела колона пропусти дуж заседе и да се по целој дужини изненадно напанде. Било је наређено да нико не отвара ватру док то не учини командант батаљона. Међутим, тек што су мотоциклисти и први камиони, пуни усташа, почели да пролазе поред десног крила заседе, један борац је у напетости услед присуства непријатеља са *50*—70 метара удаљености несвесно опалио из пушке, што је повукло читав батаљон да отвори ватру и сручи се на непријатеља. Благодарећи прерано отвореној ватри, усташе су успеле да се снађу и да се даду у бекство, користећи испресецано и пошумљено земљиште.

Усташе су Купресу биле толико разбијене и обезглављене да у току дана нису предузимале никакву активност што су иначе редовно практиковале.

Процењујући да је непријатељу већ нанесен тежак ударац и да би га требало само дотући, Оперативно руководство је одлучило да изврши нови напад 14. августа са почетком у 20 часова. Јединице су до биле исти распоред и исте задатке.

У вези с тим Штаб 2. бригаде је ојачао 1. батаљон деловима 4. батаљона и Купрешком партизанском четом. Тако ојачан 1. батаљон је требало да напада на Купрес са севера. У међувремену се сазнало да 4. пролетерска бригада, због великих губитака у руководећем кадру, није у стању да те ноћи учествује у нападу. Због тога је Штаб 2. пролетерске бригаде 1. батаљон оријентисао на сектор предвиђен за 4. бригаду, тј. да напада на Купрес с правца Беговог Села. Батаљон је са овог правца подишао граду пре 20 часова и ту застао да сачека да почне

борба на Чрдачици. Али пошто се све до 21 час није чула борба на Чрдачици, 1. батаљон је кренуо на град и пузећи приближио се првим градским кућама. Усташе су откриле његово присуство и с блиског одстојања отвориле жестоку ватру, нарочито из аутоматског оружја, после чега су извршили противнапад. Наишавши на такав отпор и осећајући да је усамљен у нападу, батаљон се повукао. У овој борби 1. батаљон је имао осам рањених бораца.[91])

Док се ова борба водила 2. батаљон је био у заседи на комуникацији према Бугојну, а 3 батаљон је држао положај на Малом Стожеру.

Петнаестог августа изјутра из Бугојна је непријатељ јачим снагама (2—3 сатније) поново пошао у помоћ посади у Купресу. Надирући у неколико колона успео је да заузме Велика Врата и Мали Стожер и да продре у Купрес, ојачавши своју одбрану свежим снагама. После овога 2. пролетерска бригада се концентрисала на ширем простору Благаја. Прва крајишка бригада је остала на положају према Купресу, у Злоселу, на Маглају и Демировцу.[92])

Изморена маршевима и жестоким борбама 2. пролетерска бригада је дошла на терен Купрешког поља да би се одморила и припремила за нове задатке. У сређивању стања у бригади, постигнути су видни резултати. Оживљавањем рада партијских организација и уопште политичког рада, помогло се организационом сређивању јединица. За време бављења око Купреса, организација исхране се много побољшала. Исхрана је вршена преко интендантуре бригаде, која се снабдевала храном од мештана, преко њихових органа народне власти. Дисциплина јединица је знатно учвршћена. Штаб бригаде је после сваке борбе одржавао састанак са штабовима батаљона, где се дискутовало о држању јединица у борби и анализиран њен ток, недостаци и добре стоане.

Велику тешкоћу у борбама око Купреса иредстављао је недостатак средстава везе. Курирска веза је била спора и није могла у потиуности да задовољи потребе непрекидне и сталне везе међу јединицама. Исто тако, показало се да су за рушење комуникација потребне специјалне јединице и стручњаци. На бази тих искустава из претходних борби, а припремајући се за што ефикасније и успешније акције које су предстојале, формирано је Одељење за везу. У њему су били штабни курири (пешаци и коњаници) и везисти. У свом саставу везисти су имали 2—3 пољска телефона и 2—5 км пољског кабла, као и сигнал не барјачиће. С њима је вршена обука у извршавању задатака везаних за одржавање везе. Формирано је и Пионирско одељење састављено од бораца који су знали да употребљавају експлозивни материјал. Поред експлозива и прибора они су у својој опреми имали и други пионирски алат. Пшто је већина бораца била необучена у Одељењу је организован течај на коме су борци обучавани за извршавање задатака при рушењу разних објеката на комуникацијама и других.

За бригаду овај период борби око Купреса, бар за извесно време био је завршен. Шеснаестог августа бригада је први пут била цела на окупу и на одмору, после скоро месец дана проведених у данонoћним

[91]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-2.
[92]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-1.

жестоким борбама. Овај предах је искоришћен и за анализу партијског рада. .

О томе је друг Луне Миловановић у свом дневнику записао:

„Одржан је састанак штабне партијске јединице са следећим дневним редом: 1) искуства из акције; 2) рад у бригади; 3) задатак наше ћелије у току одмарања на терену. Констатовало се: да су увек потребни водичи, затим да батаљони пођу на време, политички да се објасни значај акције, да је за успешну акцију потребна сарадња снага, да до сада санитетска служба није била добро организована. У вези са другом тачком решено је да се одрже састанци са економима и политичким комесарима и засебан састанак са штабовима батаљона и да се на тим састанцима продискутује о свим проблемима бригаде. Увече је одржана конференција са штабовима батаљона[93])

Бригада је у борбама око Купреса имала велики број кадрова избачених из строја. У 4. батаљону била су рањена сва три командира чете, у 2. батаљону један командир је рањен, а један је погинуо, V 1 батаљону рањен је један командир чете, а из 3. батаљона је погинуо политички комесар чете. У једној акцији је рањен од артиљеријске гранате и начелник Штаба бригаде Васо Јовановић, па је на његово место постављен Ђокић Војислав. Извршене су и друге измене у руководству.

Преглед губитака у Бригади, у току ових борби око Купреса, види се из следеће таблице:

	погинулих	рањених	несталих
1. батаљон	7	19	2
2. батаљон	6	18	—
3. батаљон	8	10	1
4. батаљон	16	18	1
Укупно:	37	65	4

Према процени Штаба бригаде, а на основи извештаја подчињених јединица које су водиле борбе око Купреса, непријатељ је имао најмање 470 војника избачених из строја, а заплењено је: седам пушкомитраљеза, један тешки бацач, 50 граната и 10.000 метака. Имајући У виду само неке непријатељске извештаје о висини његових губитака, ироцена Штаба бригаде је увећана за око 170 војника.

Анализирајући рад Штаба 2. бригаде, а касније и Оперативног штаба купрешких снага, приликом неколико поновљених напада на Купрес, види се да је испољена потпуна идентичност у плановима напада. Увек је то био концентричан напад, с циљем да се пред собом очисти терен, а у крајњој намери да се опколи и уништи непријатељ. Напади батаљона изводили су се увек истим правцима, а чете су слате истим испробаним правцима. Оваква тактика, поред извесних предности, имала је више слабости.Основни недостатак огледао се у томе, што

[93]) *Друга пролетерска*, књ. 1, стр. 719—720.

није било могуће постићи изненађење па је самим тим иницијатива препуштена непријатељу, ради чега се успешније супротстављао. Ово се донекле може објаснити објективном немогућношћу да се напад наставља и дању. Свођење активности, због недостатака муниције, само на ноћ у многоме везује руке командовању при избору тактичких поступака.

С обзиром да је непријатељ своју одбрану заснивао на одбрани низа отпорних тачака, околних села и висова, требало га је туђи по деловима. За ово је постојала могућност, али она није довољно искориш ћена. Одвајањем и уништавањем појединих отпорних тачака нашле би се многе од њих изоловане, па би се на тај начин и њима лакше овладало. На овај начин и само место Купрес би се изоловало. У оквиру својих могућности Штаб 2. пролетерске бригаде правилно је уочио да при избору правца главног удара равничаст, брисан и откривен простор треба избегавати и правац усмеравати преко Чрдачице. Али, притом је неоправдано запостављао правац преко Плазенице, а он је, према противничком признању, био најслабији део одбране града.

Борбе око Купреса и жртве које су дате, без обзира што Купрес није био ликвидиран, нису биле узалуд. У овим борбама везане су ве лике непријатељске снаге, тако да су оне биле лишене манерава и дејства на другим рејонима. Ово је омогућило нашим бригадама у рејону Ливно—Дувно—Шујице да своја дејства изводе са мање тешкоћа и зише успеха. Иако у почетку готово сама, а касније и са осталим једини цама, није успела и поред великих губитака, морал 2. бригаде није опао. Борбеност и морал и даље су били на висини. Услед дугих маршева и борби доста људства је остало без одела и обуће. Ово је уочено и у Врховном штабу, због чега је друг Тито 16. августа наредио Економском одсеку Врховног штаба да се 2. бригади, пре него што кренс на други сектор, додели сва израђена одећа и обућа. „Ни једној другој јединици не сме се ништа додељивати док се II бригада не снабде са опремом" — стоји у поменутом наређењу Врховног команданта.[94])

Као што се из доње табеле види на овом маршу и у борбама око 25'% бораца 2. бригаде било је избачено из строја. У 3. и 4. батаљону тај се број пење и на преко 30%. Проблем попуне људством још више се испољио у борбама око Купреса јер у овим борбама избачено је из строја 106 бораца. Према томе сада је бригада имала на лицу 505 бораца[95]) или по батаљонима:

	У Врбници	У Благају	После борби око Купреса
1. батаљон	193 на лицу	167 на лицу	139 на лицу
2. батаљон	190 на лицу	160 на лицу	136 на лицу
3. батаљон	222 на лицу	142 на лицу	123 на лицу
4. батаљон	231 на лицу	142 на лицу	107 на лицу
Свега:	836	611	505

[94]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 106.
[95]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-2.

Горња табела сведочи да је 2. бригада у целини изгубила око једну трећину бораца, а само 3. и 4. батаљон око 50% бораца. У оваквом стању попуна 2. бригаде постављала се као главни проблем. За ово је требало створити одговарајуће могућности. Истина, један део попуњаван се од добровољаца који су, у мањем броју, свакодневно приступали бригади. И једна половина избачених из строја вратиће се у јединице после залечених рана, благодареħи раду санитетске службе при болницама, који је био од огромног значаја. Међутим, то је било недовољно.

Пре него што ħе кренути на ново подручје, 2. и 4. пролетерска и 1. крајишка бригада добиле су обавештење од Врховног штаба да пре ма неким ħеговим сазнањима и писму које је добио од мештана из Купреса, требало би да се у ноħи уочи 20. августа изврши притисак на Купрес како би се део непријатељских снага извукао из града и предао. Било је утаначено на који знак ħе то бити учињено. Према овоме је и поступљено, али од тога ништа није било.[96]) После овога 2. брп гада је обавештена да се припреми за покрет према Мркоњић Граду.

У борбама око Купреса истакао се добар број бораца и руководилаца 2. пролетерске бригаде. Један део њих је Штаб бригаде предложио да похвали Врховни штаб. Усвајајући овај предлог,[97]) Врхозни командант их је похвалио. Похвала је објављена у „Билтену" у коме стоји:

„За храбро држање и примјерно испуњавање својих задатака нохваљујем следеħе другове: бомбаше и пушкомитраљесце I батаљона II пролетерске бригаде међу којима су се истицали: Бонџулић Милорад, Радосављевић Радиша, као и команда чете. Бомбаше и митраљесце II батаљона II пролетерске бригаде међу којима се истичу својом храброшћу Ратковић Сава и Перовић Веселин као и Радомира Јанићијевића-Бомбу. У III батаљону II пролетерске бригаде бомбаше и пушкомитраљесце,- Дишковића Драгољуба, Стошића Вукосава. Осим њих, командира Поморавске чете Милојевића Милорада, друга Јевтића Петра и партизанку Шишковић Раду, која даје примјер својим друговима како треба туħи непријатеље. У IV батаљону бомбаше и митраљесце: Јовановића Добривоја, Ћулибрк Николу и командире чета: Цекића Драгослава, Граовца Петра и Ђурђића Душана и команданта батаљона друга Љубичић Николу, који је све своје задатке мудро и паметно извршавао."[98])

Ако су се борци-бомбаши 2. пролетерске бригаде тек појављивали и учили свом занату у борбама код Рогатице, Чајнича и Фоче, они су се у борбама око железничких станица у Пазарићу, Тарчину, Оборцима и Барици, као и у борбама код Купреса у потпуности афирмисали. Тако су заузели, да га више никад не напусте, врло важно и значајно место у борбеном поретку 2. бригаде. За бомбаше су се увек тражили борци-добровољци и увек се за ову улогу јављало више бораца од потребног броја, нарочито међу омладинцима.

[96]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 114, 121.
[97]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-6.
[98]) *Зборник*, том II, књ. I, стр. 220.

У јеку борби бригаде за Купрес и око њега, Врховни штаб 13. августа шаље наређење свим штабовима бригада, батаљона и одреда Југославије, у којем упозорава да поступци не само појединих бораца већ и командног особља и руководећих другова крње углед наше војске. Он скреће пажњу да је пре месец и по дана својом наредбом предвиђено најстрожије мере против прекршитеља исте, а ипак се и даље понављају разни случајеви са стране појединаца „који упадају у туђе станове, врше насилно отимање хране, разних одевних предмета и друго, чиме се изазива код становништва велико незадовољство и компромитује наша народно-ослободилачка борба, командири, команданти и политкомесари, а нарочито партијске јединице које се тамо односе либерално према таквим поступцима, већ што је најжалосније понекад насилно одузимају коња од сељака без знања за то одређених лица. То јесте врло честа појава, која изазива нарочито велико незадовољство међу сељацима. Треба схватити шта значи коњ за сељака, јер коњ представља животно питање његовом господарству, па ће се одмах разумети да никаквом политичком пропагандом није могуће убедити те сељаке да смо ми заиста Народно-ослободилачка војска. Исто тако изазива код сељака велико незадовољство неодговорно и насилно одузимање стоке, као што су краве, овце које служе за прехрану становништва. . . У нашим бригадама и батаљинима, нарочито код руководећих људи постао је у последње време обичај да сваког часа мењају коње на штету становништва и на штету наше Народно-ослободилачке борбе. Показало се даље, да су почели употребљавати коње у нашој партизанској војсци лица којима то није потребно и која нису овлашћена за то. Јахаће коње почели су употребљавати чак командири чета, политкомесари, чланови политодела, итд."[99]) У вези света тога, између осталог, наредбом се одређује да право на јахаће коње имају следеће особе: команданти бригада и њихови заменици, политкомесари бригада и начелници штабова, заменици комесара бригаде, команданти батаљона и политкомесари батаљона, интенданти бригада (интендатима батаљона се дају у случају потребе), политодели бригада имају заједно на расположењу једног коња, штабови бригада могу држати највише четири коња за курирску службу, и лекари. Како стоји у наредби право на јахаће коње не треба схватити као право неке војне хијерархије, већ као потребу вршења службе и да је сваки имаоц коња дужан у случају потребе ставити га на расположење физички изнемоглом борцу, истина ако то не иде на уштрб вршења његове дужности.

Случај са јахаћим коњима, а нешто касније и са одвојеном и квалитетнијом исхраном по командама и штабовима недвосмислено говори о првим појавама бирократизације одређених руководећих структура у народно-ослободилачкој војсци. Тај црв који нагриза здрав организам — назван бирократизмом — није мимоишао ни редове руководећих револуционара. Са њим се морала водити непрекидна и упор-

[99]) Препис документа без сигнатуре, код аутора.

на борба, али он је на жалост, и поред тога скоро увек успевао да се опорави и обезбеди себи право на привилегију, Но, то је само значило да борба против привилегија мора биги стално у жижи интересовања револуционарног покрета иначе он губи на револуционарности.

*

Борећи се у пролеће 1942. године на домаку Србије, борци су још увек гајили наду о скором повратку у свој завичај. То оправдано и разумљиво прижељкивање они су, на разне начине, и манифестовали кроз међусобни разговор, песму и свестрано интересовање о збивањима код својих домова. Али ни у једном моменту није био њихов захтев да се врате у Србију, већ само жеља. Одлука Врховног штаба о походу 2. бригаде, у саставу Групе пролетерских бригада, у Босанску Крајину је дефинитивно распршила све наде и жеље бораца о скором повратку у Србију. Одлука је примљена без поговора. Свесна своје улоге бригада је са пуно жара кренула у нове окршаје и на новом терену Њеним борцима било је јасно да пут за Србију води по оној народној: „Преко пречe, наоколо ближе".

Борбе јединица 2. бригаде, приликом наступног марш-маневра у Босанску Крајину као и жестоке борбе око Купреса, убедљиво говоре о решености њихових бораца да се несмањеном жестином, пожртвовањем, храброшћу и одлучношћу боре на сваком терену и у сваком крају своје земље. При томе дубоко су били свесни да је то у исто време и борба за ослобођење свога краја.

У то време 2. бригада се налазила под непосредном командом Врховног штаба. Дејствовала је као целина. Ово је био период успелог. иако врло напорног и пуног борбене активности, марша у коме је дошла до изражаја смелост, иницијатива, издржљивост и одважност како старешина тако и свих њених бораца. Напорне и дуготрајне маршеве смењивали су напади на непријатељске посаде, тако да за друге активности готово да није ни било времена. Ако се пак, за марш у целини узев, може рећи да је добро изведен, напад на усташко упориште У Купресу био је мање успешан. Сви напори, упорност, борбеност и велика жеља да се овај усташки гарнизон освоји нису у потпуности уродили плодом. И жртве, и борбеност, и жеље, све је сагорело у хтењима. Наши штабови, а с њима и Штаб 2. бригаде кључ за ослобођење Купреса нису могли пронаћи, а он је негде и у нечему свакако постојао.

Побољшањем своје организационе структуре као и неким кадровским изменама 2. бригада успева да кроз нове напоре и окршаје још више уздигне своје редове како политички тако и војнички и да у потпуности оправда своје пролетерско звање. Ову констатацију не умањују неуспеле акције око Купреса, везане се сплет околности које врло често нису из домена бригаде. Неоспорно је да је бригада у реону Купреса имала и доста победа, тако да се она, у целини узев, са Купресом опростила још чвршћа, монолитнија и орнија за борбу против непријатеља.

Њен укупан двомесечни данонoћни биланс борби је позитиван. У том периоду она је нанела велике губитке непријатељу, од око 624 избачених из строја. Но, и она је, такође, имала велики број избачених из строја: погинулих 64, рањених 101 и несталих 22. Због ове чињенице проблем попуне бригаде новим борцима почео се постављати у све оштријем виду.

1\ *БРИГАДА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ И ДААМАЦИЈИ*

ПОСЛЕ КУПРЕСА У УСПЕЛИМ ОФАНЗИВНИМ ОПЕРАЦИЈАМА

Борбама око Купреса завршена је етапа офанзивних операција 2. пролетерске бригаде у саставу групе пролетерских ударних бригада, а настао период њених борбених дејстава у Босанској Крајини, Лици и Далмацији. На овом подручју, поред окупаторских и усташко-домобранских јединица, 2. бригада се поново сусреће и с четничким јединицама. Долазак пролетерских и ударних бригада на ово подручје изазвало је пометњу и несигурност и у четничким редовима. Бојазан од партизана, против којих нису могли сами да се боре, натерала је њихове штабове да склапају споразуме са штабовима јединица НДХ ради уд руживања снага у борби против партизанских јединица. Тиме су они потпуно открили свој издајнички лик јер су признали усташку државу и њеног поглавника, највећег непријатеља српског живља. Овим актом они су политички и морално много изгубили. Да би споразум с властима и војним командама НДХ што боље заживео и да би консолидовали и повезале своје одреде у средњој, западној и источној Босни, представници четничких јединица из ових покрајина одржали су 1. и 2. јула 1942. у селу Српска Грапска конференцију на којој су основали Главни штаб босанских четничких одреда. На њој је донета одлука да се признају сви уговори закључени између појединих четничких одреда и НДХ. Иста је одржана уз знање и сагласност власти НДХ. Ово је био важан разлог да Врховни штаб дејства својих делова усмери у правцу Мркоњић Града, Јајца и Бање Луке и у том простору разбије четничке одреде и њихово настојање да свој утицај и контролу прошире у српским селима овог краја.

Тада је четнички одред „Петар Кочић", под командом Уроша Дреновића, дејствовао око Мркоњић Града. Без обзира што је Главни штаб босанских четника овом одреду поклонио посебну пажњу, јер је то био крај где је, уз сарадњу домобранских јединица, требало разбити партизанске делове и формирати нове четничке одреде, међу четничким снагама почео се појављивати страх од партизана и жеља да се избегне борба против њих. То се манифестовало у више покушаја да се „обустави непотребно крвопролиће" да се оствари „сарадња" из-

међу партизана и четника. Све је ово био покушај да се добије у вре мену и да се партизани спрече да упадну на ову територију.

Према замисли врховног команданта Тита операцијама око Мркоњић Града требало је да руководи Оперативни штаб НОП одреда за Босанску Крајину. Међутим, због заузетости овог штаба на другом делу фронта, где је непријатељ нарочито испољавао своју активност, он то није био у могућности. Због тога је Тито изменио ранију одлуку и сам вршио усмеравање дејства бригада. У том циљу он оријентише 2. пролетерску и 1. крајишку бригаду с простора Купреса према Мркоњић Граду.[100])

Покрет 2. бригаде према Мркоњић Граду био је најављен. Штаб бригаде је од Штаба 3. крајишке НОП одреда прикупио податке о непријатељу на територији кроз коју је требало да прође. Према тим подацима на том простору су се налазиле расуте четничке групе и групице: у селу Драгнић Подовима 100, у селу Пљевским Подовима 150, у селу Трнову 20, у селу Герзову 16, у селу Медни 50, у селу Млиништима 50, свега око 386 четника. У вези тога Штаб 2. бригаде је предлагао Врховном штабу да, поред 1. крајишке бригаде, овамо крене и 3. санџачка бригада. Овај предлог је Врховни штаб усвојио.[101])

Ноћу између 21. и 22. августа, према наређењу Врховног команданта 2. бригада је извршила покрет преко села Јања до села Брђана. У другом току марша јој је остављено да сама одлучи да ли да иде преко села Медне и села Подрашнице, што је било дул<е и заобилазније, или преко Синьакова. Бригада је изабрала овај краћи правац тако да је, заједно са 1. крајишком бригадом, стигла пред Мркоњић Град 23. августа, после два ноћна марша. На простор Мркоњић Града била је упућена и 3. санџачка бригада. Пошто је она била доста удаљенг, то није могла стићи пред Мркоњић Град када су стигле 2. пролетерска и 1. крајишка бригада. Због тога је Тито оставио штабовима ових бригада да сами одлуче хоће ли чекати 3. санџачку или ће саме ослободити Мркоњић Град.[1Ш])

Штабови бригада су одлучили да не чекају долазак 3. санџачке бригаде већ да ноћу уочи 24. августа изврше напад. Мркоњић Град је бранио 1. батаљон домобранског 9. пешадијског пука, у јачини 500 домобрана наоружаних једним топом 37 мм, пет бацача мина, осам тешких митрањеза и око 10 лаких митраљеза. Одбрана је била појачана са четницима. Најбоље уређени за одбрану су били рејон села Рогоља и брдо Оругла. У граду је било око 30 бораца-позадинаца, спремних да помогну напад изнутра.[103])

Према плану који су штабови 2. пролетерске и 1. крајишке бригаде заједнички израдили после осматрања непријатељских положаја, требало је са простора Синьакова да 1. крајишка бригада изврши напад на саму варош, а 2. пролетерска бригада да ликвидира непријатељско упориште на Оругли, 1угоисточно од гоада.

---

[100]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 114, 122, 126; Архив ВИИ, кут. 18, бр. рег. 6169, кут. 72, бр. рег. 46/10-1.
[101]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 126; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-3.
[102]) *Зборник*, том II, књ. 5, бр. док. 122.
[103]) *Зборник*, том II, књ. 6, бр. док. 102.

С тим у вези је Штаб 2. пролетерске бригаде одлучио да 1. батаљон напада и ликвидара посаду на Оругли, 3. батаљон да се пребаци у рејон села Густовара с циљем да спречи извлачење непријатеља у правцу Бања Луке, 4. батаљон да у рејону села Поља, у долини Црне реке, поруши пут Бања Лука — Мркоњић Град и затвори тај правац и 2. батаљон у рејон села Магаљдола да затвори правац од Јајца.[104])

Четврта црногорска пролетерска и Друга српска пролетерска бригада су заједно стално ратовале. Њихови штабови у купрешким окршајима. Чучс слева Митар Бакић, Миленко Кушић и Љубиша Урошевић. Стоје слева, други Алекса Дејовић. пети Пеко Дапчевић, шести Алексапдар Ранковић и седми Љубодраг Ђурић.

По добијању задатака батаљони су кренули на извршење. Први батаљон се преко Превиле, на којој није било непријатеља, упутио према Оругли. Испред свих делова налазила се бомбашка група, позади ње, десно и лево, по једна чета, а позади чета у резерви. Приближивши се самом врху Оругле, бомбаши су се пузањем испред чета провлачили кроз жбуњем покривено земљиште. Непријатељски стражар, као да је осетио нечије присуство, викнуо је ,,Тко је" Бомбаши су прилегли под самом оградом од трња. Налазили су се већ испред самог улаза у утврђење. Позади бомбаша залегле су чете развијене у стрелце. Непријатељски стражар је био у недоумици што то испред њега шушти. Бацио је камен мислећи, ваљда, да је нека звер. У том моменту из стрељачког строја планула је пушка, а за њом је одјекнуо прасак ручних бомби. Кроз ноћ се проломило „напред пролетери!" У том су ступили у дејство пушкомитраљези. Из непријатељских бункера су дејствовали

[104]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 44.

тешки митраљези. Под заштитом пушкомитраљеза један бомбаш се, пузећи, подвукао под бункер и у једном тренутку ухватио угрејану цев пушкомитраљеза, која је вирила кроз отвор бункера. Осетивши да се споља дрма цев митраљеза, домобрани су напустили бункер и побегли. Ускоро су ликвидирани и остали бункери на Оругли. За кратко време читав овај положај био је у рукама бораца 1. батаљона. Дат је и сигнал Крајишницима зеленом ракетом, да је батаљон овладао положајем на Оругли. То је за њих било од пресудног значаја, пошто овај положај доминира читавим градом. Борбе су се разбуктале и у самом граду. После краћег времена отпор је и у њему сломљен и град је ослобођен. Том приликом заробљен је велики број домобрана. Њих је хватао и разоружавао 4. батаљон који се налазио дуж комуникације према Бања Луци. У руке бригаде пао је и велики плен.

Скица 14. ***Напад на Мркоњић Град***

Ево шта је о томе 28. августа 1942. известило Војио оружничко заиовједништво 5. оружничке пуковније у Сарајеву:

„Оружничка постаја Варцар Вакуф (Мркоњић Град — прим. С.У.) као и сам град пао је у руке партизана дана 24. коловоза 1942. године у 4,30 сати наведеног дана. Овом приликом заробљено је 3 сатније домбрана, за чију се судбину до данас не зна. Од цијеле војне избегло је 124 домобрана и 4 часника, који се налазе у мјесту Бошцу.

Истовремено је пало у руке партизана један топ 37 мм и осам тешких стројница као и седам сандука стрељива."[105])

Пошто је у Мркоњић Граду било 500 домобрана, а избегло је 124 — то значи да је око 370 било заробљено или нестало. Имајући у виду велику несташицу муниције у јединицама 2. бригаде, за њу је од највеће важности био велики плен муниције. Бригада у овој акцији није имала ни једног борца избаченог из строја. Од плена, поред топа са 120 граната, бригада је запленила два тешка бацача са око 250 мина, неколико тешких митраљеза и пушкомитраљеза и заробило око 200 домобрана.[106])

По ослобођењу Микоњић Града, на позив Штаба 1. крајишке бригаде, у град је стигао командант Оперативног штаба НОП одреда за Босанску Крајину Коста Нађ. Пошто је он био позван у Врховни штаб, који је по њега послао путнички аутомобил, то је он позвао и команданта 2. пролетерске бригаде Љубодрага 'Бурића, да с њим пође у Врховни штаб, што је овај и прихватио. У Врховном штабу у Гламочу добијене су директиве за даљи рад.

Штаб 2. бригаде је обавештен да ће ускоро добити попуну из редова омладине ових крајева, затим да бригаду треба одморити и снабдети нарочито вешом у Мркоњић Граду. Због тога је издато наређење бригадној интендантури да активира своје радионице у које да мобилише све занатлије-раднике из града, што је и учињено. Овом приликом донета је и једна необична одлука, која дотада није практикована. Наиме, борцима пролетерских бригада је било строго забрањено узимање алкохолних пића. Тога принципа се строго придржавало. Међутим, овом приликом, због тога што је Штаб 1. крајишке бригаде својим борцима поделио извесну количину ракије, борци 2. бригаде, сазнавши за то, тражили су преко политичких комесара да се и њима да нешто ракије, што је учињено. После оснивања 2. бригаде, ово је био први случај да се борцима дели мало ракије као следовање.

У ослобођеном граду прикупила се скоро читава бригада, са обезбеђењем око града. Пошто су Немци од Бања Луке били продрли до Ситнице, то је 1. крајишка бригада 27. августа била упућена на тај правац. У граду су непрестано радиле радионице. Борцима су ускоро подељена одела сашивена од тањих ћебади, веш, цокуле, опанци и понеки пар чизама. Културно-просветне екипе батаљона наступале су са својим програмима скоро свакодневно. У граду се живот све више нормализовао и развијао.

Тридесетог августа одржан је политички збор у Мркоњић Граду. На збору је присуствовало око 500—600 грађана. На њему је говорило

[105]) *Зборник*, том IV, књ. 6, бр. док. 168.
[106]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-4.

шест говорника међу којима из 2. бригаде: Љубинка Милосављевић у име жена и Слободан Пенезић-Крцун у име КПЈ. Сви су говорници нажљиво саслушани и збор је успео.

Борбе око Купреса су прогутале око стотину пролетера. Крцун се опрашта у Благају од погинулих.

Од формирања, о нарочито пред покрет за Босанску Крајину из рејона села Врбнице, као и после ослобођења Мркоњић Града, извршене су велике кадровске измене у 2. бригади. Код неких штабова и команди ове измене иду и до 90%. Оне су биле резултат не само избазивања из строја појединих руководећих кадрова, него и одласка у друге јединице. Прву такву групу руководилаца која је отишла у друге јединице из Мркоњић Града чинили су Милинко Кушић, политички комесар бригаде, Спасенија Бабовић-Цана, заменик комесара бригаде, Радован Грковић, интендант бригаде, Љубиша Урошевић, командант 1. батаљона, Драгослав Мутаповић, политички комесар 2. батаљона, Мате Ујевић, политички комесар 1. батаљона, Михаило Швабић, заменик политичког комесара 2. батаљона и чланови Политодела бригаде Ју дита Алагић, Миле Радосављевић-Абаз и Раденко Брођић, секретар бригадног бироа СКОЈ-а. После великих кадровских измена и попуне

упражњених места Штаб 2. пролетерске бригаде су сачињавали: командант Љубодраг Ђурић, политички комесар Алекса Дејовић, дотадашњи политички комесар 4. батаљона, заменик команданта Миодраг Миловановић-Луне, заменик политичког комесара Слободан Пенезић-Крцун, дотадашњи руководилац Политодела бригаде, начелник Штаба Војислав Ђокић, референт санитета др Војислав Дулић и интендант Драгослав Ђурић, дотада радио у Интендантури. Политодел бригаде су сачињавали Љубинка Милосављевић, Ели Финци-Милош и Гордана Белић-Зина. За руководиоца десетине курира постављен је Милан Крцић.

Штабови батаљона су били:

— *1. батаљон — Ужички,* Ратко Софијанић, до тада заменик команданта, политички комесар Пане Срдановић, дошао с дужности политичког комесара чете, заменик команданта Драго Јовановић, ранији командир чете у истом батаљону, заменик политичког комесара Миливоје Радовановић-Фабрин, референт санитета Слободанка Недељковић и интендант Раде Мићић.[107])

— 2. *батаљон — Чачански,* командант Средоје Урошевић, политички комесар Божидар Томић, заменик команданта Радосав Јанићијевић-Бомба, заменик политичког комесара Милојица Пантелић, дотадашњи политички комесар 2. чете, референт санитета др Станојка Ђурић, интендант Предраг Крупеж-Шиштек.

— *3. батаљон — Шумадијски.* командант Поелоаг Тевтић-Шкепо. политички комесар Танасије Младеновић, заменик команданта Марко Милановић, дотадашњи командир 2. чете, заменик политичког комесара Драгослав Ђорђевић-Гоша, референт санитета Милоје Хаџи-Шуле и интендант Боро Шанторовац.

— *4. батаљон — Ужички,* командант Никола Љубичић, политички комесар Миодраг Аврамовић, заменик команданта Драгослав Цекић, дотадашњи командир 3. чете, заменик политичког комесара Миливоје Антонијевић, референт санитета Бошко Видаковић и интендант Велисав Станковић.

— *Чета пратећих оруђа,* командир Драгојло Стојић, политички комесар Богомир Караклајић, заменик политичког комесара Војин Ђурашиновић-Костја, четна болничарка Лепа Лукић и економ Десимир Витровић.[108])

[107]) У штабној комори батаљона налазила су се 2—3 товарна коња и по 2 јахаћа. Батаљони су имали вод пратећих оруђа, 1—2 тешка митраљеза, евентуално противавионски митраљез или неколико лаких бацача. Сваки батаљон био је састављен од 3 чете и свака од њих, поред нумерације 1, 2, 3, била је означена именом места или краја одакле јој је већина бораца.

[108]) У ово време чета је била састављена од вода тешких бацача са 4 бацачка одељења, митраљеског вода са 2 одељења тешких митраљеза и минерског одељења. Нешто касније је добила топовско и одељење за везу. Чета је била под командом Штаба бригаде, а у борби је обично придавана батаљонима, по деловима.

— *Бригадни санитет — болница,* лекар и референт санитета др Војислав Дулић, помоћник бригадног лекара Вера Кушец и болничарка Оливера Кремић.[109])

— *Бригадна интендантура,* интендант Драгослав Ђурић, заменик интенданта Богдан Радан и помоћници интенданта Тодор Глишић и Ратомир Радовановић-Бели.

Захваљујући доброј организацији бригадне интендантуре, целокупно снабдевање батаљона намирницама за исхрану, одећом и обућом, кад год је за то било услова вршено је преко ње.[110]) Само изузетно када су поједини батаљони били удаљени или у покрету снабдевање је вршено преко батаљонских интенданата. И један и други позадински орган су храну и остало прикупљали преко месних народноослободилачких одбора или реквизицијом од народних непријатеља.

У међувремену, разбијени непријатељ у рејону Мркоњић Града, нарочито четници, искористило је партизанску неактивност и офанзивно дејство Немаца од Бања Луке у правцу Ситнице да своје редове повеже и ојача, нарочито у шумовитим пределима Мањаче.

Намера Врховног команданта после ослобођења Мркоњић Града била је да се ослободи Јајце. У његовом упутству од 30. августа Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о значају те акције се каже:

„Добили бисмо добар плен у оружју и фабрику за израду муниције; ми би смо добили слободу маневра преко реке Врбаса, где би смо добили ратни плен, доста жита и проширили своју територију, те операције добиле већу сигурност;

— Лако би смо одсекли Д. Вакуф, Бугојно и Купрес и сва три усташка центра би пала релативно лако;

— Најзад, акцијом ка Травнику би смо сачували нашу слободну територију ка Ливну, које представља упориште за Далматинске партизане."[111])

[109]) Бригадни санитет је био организатор санитетске службе у бригади и вршио је стручни инструктаж и надзор над радом болничарки. У покрету се старао о тешким рањеницима, а при дужем задржавању на слободној територији организовао је бригадну болницу

[110]) Бригадна интендантура вршила је врло значајну функцију у животу и борбеној активности бригаде. Зато се њеној организацији придавао све већи значај. Она није била само дистрибутер опреме и наоружања већ и снабдевач бригаде одећом и обућом. Поред тога старала се о одржавању наоружања у исправном стању. Због тога су у бригади биле организоване и опремљене са најнужниЈОМ опремом, радионице: пушкарска, са Војиславом Петровићем, пушкаром мајстором и Душаном Гојковићем, помоћником, поткивачка. са Страјином Тоцићем поткивачем, обућарска са Видосавом Токовићем, обућаром; кројачка са Радомиром Совровићем, Петком Томовићем и Рајком Миловановићем, кројачким мајсторима и Драгомиром Дражевићем, абаџијским мајстором; пекарска, са Мухамедом Тирком, пекарским радником; месарска, са Љубишом Ћурчићем, месарским радником и фризерска, са Владом Лилићем, фризерским радником. Све ове радионице су за време одмора обављале своје послове, а у покрету су биле бригацни коњоводци и свакн је био задужен коњем који је носио алат и материјал као и остале потребе бригаде. Главни бригадни магационер био је Петар Јевтовић, банкарски службеник. Поред ових, у бригадној интендантури је било око 10 коњоводаца чији је задатак био опслуживање V интенлантупи и тпанг.пппт

[111]) *Зборник,* том II, књ. 5, бр. док. 145.

У том документу се даље каже да би ову акцију требало извести најдаље до 10. септембра.

Све ове наговештаје и припреме да се што пре ослободи Јајце одгодио је непријатељ својом појачаном активношћу од Бања Луке преко Мањаче. Штаб 2. пролетерске бригаде већ 28. августа био је приморан да 1. батаљон из Мркоњић Града пошаље у село Тријебово, а 30. и 31. августа да оријентише и 3. батаљон ка овом селу, док 2. батаљон одлази у село Магаљдол са задатком да затвори правац од Јајца. Једино 4. батаљон остаје у граду.

У ово време стижу извештаји о нападу Немаца од села Хан Кола ка Ситници. Овај напад је изводила тзв. Путлицова група, коју је формирала команда немачке 714. дивизије, са задатком да одбаци партизанске снаге и очисти предео око Мркоњић Града, Мењаче и Кључа. У том циљу група је ојачана непријатељским снагама из Босанске Градишке и Двора на Уни.

Непријатељ је развио своја дејства у два основна правца: комуникацијом Бања Лука — Ситница, немачке трупе комбиноване с четницима, ојачане тенковима и артиљеријом и уз подршку авијације и левом обалом Врбаса правцем село Рудане — село Суријан — село Тријебово.

На састанку у Оперативном штабу за Босанску Крајину у Мркоњић Граду, одржаном 1. септембра са штабовима бригада, разматрана је војно-политичка ситуација после ослобођења Мркоњић Града. Констатовано је да су се четници поколебали, изузев Дреновићеве групе која наступа левом обалом Врбаса, и одучено да се крајишке партизанске бригаде оријентишу према непријатељу који надире путем Хан Кола — Ситница, а 2. пролетерска бригада према четничкој групацији на Мањачи.

С тим у вези, 3. септембра је Штаб бригаде, са 4. батаљоном. кренуо за Тријебово где су се већ налазили 1. и 3. батљон, а 2. батаљон је и даље остао на положајима према Јајцу.

У моменту пристизања 4. батаљона у село Сладојевиће, непријатељ је вршио жесток напад на Мањачку партизанску чету, која се пгвлачила од села Суријана. Одмах је убачен 3. батаљон да помогне тсј чети ударом у десни бок непријатеља. Осетивши овај покрет 3. багаљона, непријатељ је обуставио даље надирање. Главнина ове непријатељске групације задржала се у рејону Суријана. Њу је сачињавало око 350 Дреновићевић четника. На њу је организован напад 4. септембра с 2. пролетерском бригадом и Мањачком четом. Напад је вршен у три колоне: 4. батаљон са Мањачком четом у десној колони, 3. батаљон у средњој и 1. батаљон у левој колони. Благодареħи пошумљеном земљишту колоне су изненадно почеле дејства. Тако је 4. батаљон изненадио и сам Дреновићев штаб, који је под кишом куршума једва успео да се извуче. Ту је заплењено 47 мина за тешки бацач и нишанске справе. Изненађени четници су се повлачили готово без отпора, тако да су наше јединице предвече, гонећи непријатеља, избиле на положаје и то: 4. батаљон у рејону Врановине (кота 667) — Градина, 3. батаљон на Пратовац (кота 903), а 1. батаљон, који је највише гонио четнике, задржао се на Павловој Равни (кота 932), да би сутрадан избио на Луњевац (кота 1034).

У овој борби 1. батаљон је имао једног погинулог и четири рањена борца. Тако је енергичним нападом разбијен непријатељ и у току само једног дана одбачен 10—15 км на север, што је омогућило 2. пролетерској бригади да поседне читав простор између долине Врбаса и пута Хан Кола — Ситница. Овим продором она је избила на северне огранке Мањаче, остављајући у својој позадини пошумљени део.

Одступајући, непријатељ је успео да се задржи на Бојанића Вису (триг. 524). Да не би дозволио непријатељу да се среди и утврди, Штаб бригаде је са два батаљона предузео ноћни напад на овај положај. Четврти батаљон, ојачан Мањачком четом, нападао је десним обухватом ка Бојанића Вису, а 3. батаљон је са једном четом вршио леви обухват Бојанића Виса.

Непријатељ је одступао без отпора. То је омогућило 4. батаљону да напад одмах продужи у правцу Крњина (кота 661), који је, такође, заузео без већег отпора, јер су деморалисани четници одступали и са овог положаја. Непријатељ је 5. септембра бомбардовао наше положаје, а 6. септембра 2. бригада, очистивши Мањачу од четничких банди, поставила се бочно према комуникацији Хан Кола — Ситница, дуж које је дејствовала немачка Борбена група „Путлиц". Четврти батаљои је требало да држи положај н?. Крњину и да постави заседе на друму између Хан Кола и села Кадине Воде, а 3. батаљон да избије на Луњевац, где да смени 1. батаљон који је у току ноћи између 6. и 7. септембра требало да напада село Клисине, с тим да једна чега 3. батаљона напада село Кадину Воду. Међутим, због закашњења јединица 3. батдљона овај напад није извршен потпуно по плану. Но, и поред тога, чета 3. батаљона је демонстративно напала Кадину Воду и тукла непријатеља минобацачком ватром, а 1. батаљон је успео да истера непријатсл.а из ровова код цркве. Али због несналажења командног кадра акција није у потпуности успела, па је непријатељ добио утисак као да се ради о демонстративном нападу.[112]) За то време 4. батаљон је држао заседу у рејону села Цвијетића на самој комуникацији и ту водио борбу против четника који су били посели косу Вујновац и с ње контролисали друм.

Дејства 2. бригаде на овако широком фронту преко 20 км створили су утисак код непријатеља о нападу јаких снага. Због тога се на бризину повукла скупина „Путлиц" од Ситнице према Кадиној Води. У исто време, а да би ситуацију поправио, непријатељ је упутио три вода домобрана као појачање у рејон Кадине Воде.

Оцењујући овај успешан продор 2. пролетерске бригаде врло значајним, командант Оперативног штаба за Босанску Крајину, сем осталог, каже:

„Наступањем II пролетерске бригаде, која је допрла дубоко у непријатељску позадину и то.- даље од Бојанића Виса у правцу Вишевца и Цвијетића, непријатељ се нашао угрожен. Ово надирање II пролетерске бригаде није искоришћено од стране I а нарочито II крајишке ударне бригаде. Непријатељ је био присиљен да се повуче из Ситнице

[112]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 44.

^ паничном бјекству према Кадиној Води — Хан Кола, оставивши из вјесне снаге у Хан Кола и Кадиној Води."[113])

После напада на Кадину Воду и Клисине, 3. батаљон је остао на Луњевцу, а 1. батаљон је спуштен у подножје овог положаја да би одмах био упућен на Бојанића Вис, кога су нападали четници и нешто Немаца, те Мањачка партизанска чета није могла сама да га одржи.

Некоординирана дејства наших снага непријатељ је искористио и успео после повлачења од села Ситнице да се среди, прегрупише и отпочне своју противакцију.

Заседа на ***цруму Бањалука—Мркоњић Град. Септембра 1942. године.***

Требало би овде поменути, јер је то било врло значајно за 2. бригаду, да је скоро цео простор Мањаче безводан и да је снабдевање јединица водом било велики проблем. Дотур воде у специјалним бачвама и мешинама вршен је чак из села Тријебова и Суријана. Често је отуд доношена у мањим пољским казанчићима и храна. Ради лакше и брже везе у низу села све до Мркоњић Града били су организовани пунктови за исхрану и релејне станице за везу где су се налазили јахаћи коњи. На овај начин веза са Оперативним штабом у Мркоњић Граду одвијала се за много краће време.

[113]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 18.

По јачини притиска и активности непријатељске артиљерије и авијације могло се закључити да је непријатељ прегруписао снаге из рејона Кадине Воде према Бојанића Вису и Крњину. Седмог септембра непријатељ је јаком артиљеријском ватром тукао 1. батаљон и Мањачку чету на Бојанића Вису,- 4. батаљон на Крњину и 3. батаљон на Луњевцу. И авиони су бомбардовали ове положаје просипајући масу ситних бомби. После артиљеријске и авио припреме, непријатељ је почео напад својом пешадијом, уз подршку аутоматског оружја. Развила се жестока борба у којој је 1. батаљон, уз помоћ Мањачке чете, зауставио надирање непријатеља, а 4. батаљон сачекао непријатеља на Крњину и јуришем га одбацио. За то време 3. батаљон је био потиснут, али је у току ноћи противнападом поново заузео свој ранији положај. У селу Бусији, код Штаба 2. пролетерске бригаде, налазили су се 2. и 3 батаљон 1. крајишке бригаде. У току ноћи 7/8. септембра батаљони 2. бригаде успели су да се поново учврсте на старим положајима. Сутрадан, 8. септембра на положају Луњевац 2. батаљон 1. крајишке бригаде сменио је 3. батаљон 2. бригаде и он је отишао у бригадну резерву у Бусије. Истог дана непријатељ је покушао да збаци 1. батаљон са Бојанића Виса, али је напад био осујећен, уз помоћ 4. батаљона који је дејствовао од Крњина. Од непријатељске жестоке артиљеријске ватре по положају 4. батаљона, погинула су 2 борца.[114])

Осмог септембра у 21 час Оперативни штаб НОП одреда за Босанску Крајину издао је заповест за напад на непријатеља на простору Кадина Вода — Клисине и на Вујановцу. Према плану напада 2. пролетерска бригада је требало да учествује с два батаљона и то да 1. батаљон, ојачан Мањачком четом наступа преко Бојанића Виса и протера непријатеља у правцу Вишевца до речице Рекавице, упућујући извесне снаге ка Хан Колима ради угрожавања непријатеља у дубокој позадини, а 4. батаљон да очисти косе изнад пута код села Цвијетића и не дозволи прилаз појачања из Хан Кола. Један батаљон 1. крајишке гребало је да онемогући бекство непријатеља из Кадине Воде, а дза батаљона ове бригаде да нападају Кадину воду, где се налазило 400—500 непријатељских војника са четири топа и једним минобацачем. Напад је требао да почне 9. септембра у 23,00 часа.

Ову акцију су 1. и 4. батаљон 2. бригаде са уопехом извршили: 1. батаљон је протерао непријатеља са Бојанића Виса и даље према селу Рекавици, а 4. батаљон је потиснуо непријатеља све до комуникације Бања Лука — Ситница. У овим борбама батаљони су имали једног мртвог и једног рањеног борца.[115])

О тој акцији у извештају Оперативног штаба за Босанску Крајину од 10. септембра у 22 часа, поред осталог, стоји:

„I крајишка и II пролетерска бригада извршиле су задатак и истерале непријатеља из свих његових упоришта, нанијевши му велике губитке. Два батаљона II Крајишке нису у потпуности извршила задатак и због тога акција није у потпуности успјела. Наше снаге заузеле су положаје пред Хан Колима".

[114]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 44; Ђурић Љубодраг, *Ратни дневник* Војноиздавачки завод, Београд, 1960. стр. 31—32.

[115]) *Зборник* том IV, књ. 7, бр. док. 18, Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 32.

И у току ноћи, између 10. и 11. септембра, делови ова два батаљона 2. бригаде вршили су демонстративни напад на непријатељске положаје. Како се види из непријатељских докумената он је и даље слао свеже снаге на овај део фронта. Тако у бојној релацији 2. домобранског збора за 10. септембар стоји:

„Стигле су у Бања Луку и упућене на поставе Кадине Воде I и II бојна Петрињског здруга. Заповедништво над нашим и немачким четама примио је немачки подпуковник фон Ведел".

Поред наведеног појачања, у групи „Ведел" су се налазиле јединице расформиране групе „Путлиц" (3. батерије 721. пука, 2. батерије 661. артиљеријског девизиона, 714. инжењеријска чета, 1. чета 202. оклопног пука, 1. регрутни батаљон и полубатерија 8. артиљеријског дивизиона).[116]) Отуда и преокрет на фронту према Бања Луци. На положаје 2. пролетерске бригаде непријатељ је упутио појачања у свежим снагама, а затим следећег дана (11. септембра) предузео жесток напад на положај 1. батаљона на Бојанића Вису. Напад је био потпомогнут јаком бочном минобацачком ватром с десне обале Врбаса, а с фронта доста јаком артиљеријском ватром, којом су дириговала два осматрачка авиона. Батаљон није успео да изржи ову ураганску ватру, ради чега се повукао на Градину. И на положај 4. батаљона, на Крњину, непријатељ је, такође, извршио жесток напад, припремљен јаком артиљеријском ватром и авионападом, уз подршку шест тенкова. После жестоке борбе батаљон је био присиљен да се повуче на Петровац.

После ове борбе настао је период дефанзивних борби 2. бригаде. Непријатељ је обилато користио своју артиљерију и тукао наше положаје. Да не би трпели веће губитке, главнина 1. и 4. батаљона је 13. септембра рано ујутру повучена са положаја што је непријатељ искористио и уклинио се између левог крила 2. пролетерске бригаде и десног крила 1. крајишке бригаде, која је држала положај на Луњевцу. Преко дана се водила борба против непријатеља. Око подне су се батаљони повукли на Присјеку и Стражу, наносећи непријатељу осетне губитке. Под налетом непријатеља 1. и 4. батљон су се повукли и са ових положаја, прихваћени од две чете 3. батаљона на Присјеки. Касније су се и ове две чете повукле. Бригада је посела нове положаје између села Сурјана, Горњих Шеховића и Сладојевића. На овим положајима организован је отпор. Непријатељ је сачекан на сасвим блиско одстојање, заустављен, а затим снажним противнападом и узастопним јуришима, потиснут са Присјеке и Страже. Четврти батаљон је надирући ка Присјеки јуришем сломио Немце који су почели бежати једном увалом према Врбасу, бацајући са себе све што су носили. Том приликом су разбијене две немачке чете, а избачено из строја око 50 непријатељских војника. Заплењено је доста разног материјала: део коморе, пуни ранчеви, доста сандука с муницијом, и друго. И док су се борци забављали око плена, Немци су се средили и извршили снажан напад. Пошто батаљон није био спреман да прими отпор свежег и сређеног непријатеља, настало је повлачење. Ипак у том су тренутку пристигле друге наше и крајишке снаге те је непријатељ заустављен и одбијен.

[116]) *Зборник* том IV, књ. 7, бр. док. 24, 201; Архив ВИИ, к. 13а, оp. per. 9/1-5, 10/1-8; Архив ВИИ, Микротека, филм Минхен 9, снимци 1128—9.

Док се бригада припремала за иове нападе, непријатељ Је одступио с Мањаче. Петнаестог септембра у рејон Присјеке стигла су два батаљона 1. крајишке бригаде и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде. Тада су 1. и 4. батаљон, после вишедневних борби, смењени од придошлих снага и отишли у село Шеховце на краћи одмор.

У Мркоњић Граду, у Оперативном штабу за Босанску Крајину, 16. септембра је одржано саветовање са штабовима бригада. Команданг Оперативног штаба је упознат са најновијом ситуацијом на фронту према Бања Луци. Одлучено је да се предузме општи напад ради протеривања непријатеља према Бања Луци, како би могле да се ослободе снаге за операцију према Јајцу. У нападу је требало да учествују, поред 2. и 3. батаљона 2. пролетерске бригаде и три батаљона 1. крајишке бригаде. Напад је био предвиђен за ноћ уочи 17. септембра, али је услед закашњења наређења одложен за следећу ноћ. Но, и поред тога, нанад је извршен тек 18. септембра око 05.00 часова. У припреми напада изгубљено је драгоцено време што је омогућило непријатељу да се укопа и добро утврди.

Батаљони 2. пролетерске бригаде, предвиђени за напад, били су релативно одморни. Трећи батаљон се већ неколико дана налазио у резерви, расут по пунктовима и релејним станицама за везу, где су његови делови служили као обезбеђење, а 2. батаљон је око 15 дана обезбеђивао Мркоњић Град с правца Јајца. Други батаљон је, извршавајући тај задатак, главнину држао у селу Магаљдолу, избацивши једну чету у село Гогиће, а вод у заседу на раскрсници путева у рејону села Језерине. Пошто непријатељ на овом правцу није показивао скоро никакву активност батаљон је користио време за културно-просветни и политички рад, како у самом батаљону са борцима, тако и с мештанима. Поред осталог, 2. септембра је одржан политички збор у Магаљдолу, уз учешће око 150 лица, већином жена и деце.[117])

Напад је почео 18. септембра ујутру. Други батаљон је нападао утврђења на Раковића брду (триг. 721), а 3. батаљон непријатељске делове у рејону села Рацуна. Услед густе магле, која се у току ноћи спустила, батаљони су утрошили много времена да се оријентишу и упуте у означеном правцу. И водичи-мештани нису се сналазили у густој магли. Тако лутајући скоро целу ноћ батаљони су дочекали зору. Непријатељ је имао преднсст, јер је утврдио положај и тешким митраљезимл организовао ватрени застор испред себе. Терен покривен жбуњем и чистим и равничастим пропланцима омогућавао је организацију ефикасног система ватре. У свитање се од густе магле није видело неколико метара испред себе. Други и 3. батаљон у стрељачком строју и бомбашима испред себе примакли су се непријатељском положају. Непријатељ је искористио маглу и намерно пустио батаљоне да приђу близу, а онда је отворио ураганску ватру из свих оруђа. Стрељачки строј се нашао на брисаном простору и док су се јединице снашле већ је из строја био избачен већи број бораца. На неколико десетина метара од непријатељских положаја из 2. батаљона је погинуло пет бомбаша и пу школитраљезаца. Био је рањен и командант батаљона. Истовремено су У 3. батљону погинула два борца и један командир чете. У тој општој

[117]) *Зборник*, том II, књ. 6, бр. док. 7.

гужви, где су се скоро у непосредном додиру налазили наши борци и непријатељ, једни друге у магли нису видели. То је непријатељ искористио да се повуче. Пошто су протерали непријатеља батаљони су сс задржали на освојеном положају јер магла која се делимично подизала, није дозвољавала гоњење. Истог дана, увече батаљони су извршили нови напад. Немци су се, рано изјутра 19 септембра, под заштитом артиљеријске ватре, повукли према Бања Луци.

У извештају Оперативног штаба за Босанску Крајину о овој борби се, између осталог, каже:

„Усљед велике магле која је била те ноћи (17/18. септембар) морала је се (акција) одгодити за ујутру. . . Све бригаде су се херојски држале, поготову II Пролетерска и I Крајишка бригада. Крајишка бригада и један црногорски батаљон заузели су за непотпуна два сата гридесет непријатељских ровова, побивши много непријатељских војника. II Пролетерска исто тако у жилавој борби истјерала је Нијемце на цијелом свом сектору и заузела њихове положаје".[118])

Двадесетог септембра су 2. и 3. батаљон сменили делове 1. крајишке бригаде а они су кренули у Мркоњић Град. Својом наредбом Штаб за Босанску Крајину је 21. септембра похвалио јединице које су учествовале у борбама око Бања Луке. У похвали се за 2. пролетерску бригаду каже:

„Похваљујем: 1J српијанску пролетерску ударну бригаду која је за читав овај мјесец дана водила јуначке борбе са немачким фашисгима уништивши на стотине окупаторских војника и четничких изрода. У овим борбама наши храбри српијански ударници показали су неустрашива јунаштва. Они су јуришали на ровове и принудили немачке фашисте да скачу и даве се у Врбасу. Овим су наши храбри Српијански ударници запечатили својом крвљу братство Србије и наше Крајине и ударили најчвршће темеље јединству наше Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске."[119])

Борбе на Мањачи 2 бригада је с осталим јединицама водила без предаха. У њима је она имала знатно мање избачених из строја него у борбама око Купреса. Али зато, по интензитету и броју борби које је водила у току ових непуних месец дана, оне превазилазе борбе око Купреса. Основни разлог што се она и овог пута нашла на сектору фронта који је за непријатеља био од прворазредног значаја је њено дотадашње велико искуство у борбама. Непријатељ је на овом сектору водио одсудне и жестоке борбе, убацујући све нове и нове снаге. Поред усгаша и Немаца располагао је тенковима, јаком артиљеријом и авијацијом. Бригада је и у борбама против ових снага непријатеља изашла као победник, што је представљало за њу и остале јединице које су се овде бориле велики успех. У овим борбама било је и слабости и пропуста, нарочито у раду штабова. Нису била добро усаглашена дејства свих бригада,- често се дешавало да једни нападају а други остају по страни неактивни. Оперативни штаб за Босанску Крајину имао је превише штабова под својом командом и био је доста удаљен од фронта на Мањачи, па због тога, са оскудним средствима везе, није могао ус-

[118]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 47.
[119]) *Зборник* том IV, књ. 7, бр. док. 51.

меравати и координирати борбе. И у овим операцијама, услед нарастања партизанске војске, осећала се потреба за командама и штабовима који би имали формацијски мање јединица, чвршће их држали у рукама и успешније и брже усаглашавали њихов рад. ... Ево шта о томе каже војник од заната, мајор бив. југ. војске, а тада члан Врховног штаба али и начелник штаба бригаде Војислав Тзокић. Он 18. септ. 1942. год. из Мркоњић Града шаље опширни извештај-предлог (на десет куцаних страна) члану ЦК КПЈ и Врховног штаба Црном (Сретен Жујовић пр. аут.). У њему он поред осталог каже: „Друже Црни! — Знам да ће те интересовати борбе које води II пролетерска бригада сада пред капијама Бања Луке. Да би ти било јасно зашто се и поред толиких напора, поред толике храбрости и пожртвованости није постигао и прави војнички успех тј. да се уништи непријатељска жива сила, изнећу ти појединости добијених задатака и рад јединица. Ово, наравно, не чиним, као начелник штаба II пролетерске бригаде, него то чиним као обичан војни посматрач који објективно ствари посматра.

Код Купреса си и сам био присутан раду наших бригада. Сам си могао да уочиш и у свим тим акцијама да је нешго недостајало, а то нешто било је јединство команде и јединство акције. На том питању скоро све наше акције испадају половне и недовршене, што непријатељу даје могућност да се после добро и оштро изведених удараца прибере, па да нам ударце враћа и поново задаје посла. Не би то било за осуду када ти непријатељски ударци не би нашим бригадама наносили жртве, које су по мом мишљењу непотребне." После овог кратког увода, члан Врх. штаба опширно износи рад штабова, команди и јединица у борбама на Мањачи. Скоро у свим тим борбеним активностима јединица и штабова потврђује се његова, изнета констатација, о непостојању јединства команде и јединства акције, као и штете због тога. Поред тога он предочава да и руководство није обучено да успехе и победе користи до краја, као и неке слабости у организацији везе и недостатку навика бораца за укопавање и коришћење природних заклона. На крају он предлаже: „Из овога што сам ти изнео, друже Црни, видећеш и ти и друг Стари (Врховни командант Јосип Броз пр. аут.), као и сви чланови Врховног штаба, да се мора нешто предузети да се у нашим будућим акцијама не ради више на парче. Сматрам да је услед бројнијих снага наше партизанске војске а и услед сложености акција које ми сада предузимамо, потребно шго пре приступити формирању дивизија од по три бригаде, да те дивизије имају свој руководећи штаб, који ће са бригадом бити на терену и стварати могућности брже и тешње везе међу јединицама као и успешније руковати акцијама за извршење већих задатака, који нам се у овом периоду рада намећу. Услед великог броја бригада отежано је и Врховном штабу руководство тим бригадама, док би преко штабова дивизија, ако би се формирале, Врховни штаб имао бољих и већих могућности за командовање нашим партизанским одредима, јер ми већ прелазимо у стратегијске операције где би требало да сарађују дивизије под једним руководством. Ми излазимо из оквира тактичког решавања задатака . . ,"[120])

[120]) Архив ЦК КПЈ — под бр. 2647./42. год.

Исцрпљен у борбама, непријатељ се повукао с фронта на Мањачи према Бања Луци, те је на тај начин омогућио да се приступи ликвидацији Јајца, што је већ било и раније планирано.

По смењивању 2. пролетерске бригаде са фронта према Бања Луци, од стране крајишких јединица, делови исте кренули су у Мркоњић Град где су се већ налазили њени 1. и 4. батаљон. У Мркоњић Граду, бригада је попуњена са нових 153 борца. Од тога је 47 било из Лике! а 106 из Подгрмеча. Међу њима је било 36 другарица. Са овим омладинцима и омладинкама, пре доласка у бригаду, вршена је кратка војно-политичка припрема. Они су били додељени батаљонима и четама тек по ослобођењу Јајца.[121]) Пошто су то били млади људи, борци бригаде су се брзо саживели с њима, примајући их као најбоље другове, а они су се, са своје стране, трудили да оправдају поверење које им је указано доласком у пролетерску јединицу.

Од Купреса, где се бригада исцрпела у тешким борбама, па до Мркоњић Града у њој се много што шта било изменило. Добијена је извесна количина одела па су се борци боље обукли. У борбама је заплењено доста муниције па се више није толико оскудевало у њој. Читав живот у бригади кренуо је видно напред. Батаљони су се зближили, порасло је борбено другарство, а Мркоњић Град, као центар културно-политичког живота, утицао је на живот међу борцима. У овом периоду изашао је и први број бригадног листа „Без предаха".

У међувремену су се ужурбано вршиле припреме за ослобођење Јајца. У том циљу Штаб бригаде, Оперативни штаб за Босанску Крајину и остали штабови били су на осматрању положаја око Јајца. Двадесет трећег септембра бригада се прикупила на простору села Мајдана, а сутрадан рано изјутра се пребацила на десну обалу Пливе, у рејон села Черзаковића. Ту је од Оперативног штаба добијена заповест за напад. Према тој заповести тада су се у граду налазили 17. усташка бојна, 2. бојна и 12. сатнија 9. пјешачке домобранске пуковније, Команда оружничког крила Јајце са 102 жандарма, један оклопни аутомобил, вод хаубица и једна комбинована битница (батерија).[122]) Укупна јачина непријатеља процењена је на око 1.500—1.600 војника, од тога 600 домобрана, а остале снаге су биле редовна усташка војска и жандарми.

Напад на Јајце требало је да врше три ударне групе:

— 1. ударна група, састава: 1. и 2. крајишка ударна бригада, Добровољачки батаљон и две чете Ударног батаљона 3. крајишког НОП одреда;

— 2. ударна група, састава: 2. пролетерска бригада и батаљон „Пелагић" 3. крајишког НОП одреда;

— 3. ударна група, састава: 4, пролетерска црногорска бригада и једна чета 3. крајишког НОП одреда.

Свака група добила је конкретне задатке: 1. ударна група да нападне и ликвидира непријатељске отпорне тачке на простору између Пливе и Врбаса. наступа1'ући ппеко Паоевог Поља, а 2. ударна група

[121]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-12.
[122]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 186.

да заузме непријатељска утврђења и ровове на простору десно Врбас, а лево Плива и да са доминантних тачака тешким оруђима туче непријатељеве отпорне тачке у граду, затим да заузме канал и прекине воду како би се онеспособила електрична централа, а онда и фабрику, где да се споји са деловима 1. крајишке бригаде.[123])

Напад је требало да почне 24. септембра у 23,00 часа.

На правцу 2. бригаде налазило се веома јако утврђење Ћусине. Њега су поседовале две непријатељске сатније (чете) које су се биле добро ушанчиле у утврђења, ровове и бункере, испред којих су биле препреке од бодљикаве жице. На каналу се налазила стража јачине 18 војника, а код фабрике непријатељ незнатне јачине.

Штаб 2. пролетерске бригаде, добивши заповест, 24. септембра у 10,00 часова са падина коте 984 извршио је с командантима батаљона, командирима чета и водова и с политичким комесарима осма трање непријатељских положаја. Ту је сачињен план напада и одређе ни појединачни задаци чак до бомбашких група. Према плану Штаба бригаде напад је требало извршити са три батаљона у првом и једним у другом ешалону. На десном крилу, обалом Врбаса требало је да напада батаљон „Пелагић" са задатком да заузме фабрику. Задатак 1. батаљона је био да напада на утврђену Ћусину, правцем кота 890 — југоисточне падине коте 905, а 4. батаљона је да напада Ћусину прав цем село Бришће — село Шарићи, док је 3. батаљон, на левом крилу, требало да дејствује поред Језера и канала за електричну централу.

Сваки батаљон на свом правцу требало је што пре да ликвидира непријатељски отпор ,а затим заједничким напором да очисте леву обалу Врбаса и десну обалу Пливе и део града на правцу напада 2. бригаде.

Други батаљон је био одређен у резерву.

Од тешког наоружања бригада је располагала са тири минобацача и противтенковским топом.

Сва три батаљона су као и обично, када се нападало на овако утврђене положаје где има и бункера, формирале бомбашке групе од најхрабријих и најистакнутијих бораца које су пратили одлични пушкомитраљесци, а за њима се кретао стрељачки строј чета. С обзиром да се испред утврђених положаја налазила препрека од бодљикаве жице, са бомбашима су ишли специјално одређени борци са маказама за сечење жице. Пошто је непријатељ, ради застрашивања, протурао вест да је кроз бодљикаву жицу пуштена електрична струја, претходно је ово требало проверити.

Батаљони су на време кренули на задатак тако да су се до 23. часа неопажено привукли до непријатељске линије одбране, па чак и направили пролазе у жичаним препрекама. Напад је отпочео у одређено време. Бомбаши су бацили бомбе и под заштитом пушкомитраљеза почео је неодољив јуриш. У једном налету, за непун сат, утврђење на Ћусинама је било ликвидирано.

Ево како је непријатељ доживео ток борби за ослобођење Јајца:

„Посада Јајца као и дијелови одбране на положајима у строгој приправности од дан раније дочекали су напад партизана, који је усledио током ноћи око 24. сата. Партизани са великим и надмоћним

[123]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 54.

снагама добро наоружани напали су најпре на положај Ћусине. Напад на тај положај извршен је иза леђа, на тај начин што су побуњеници наишли од Бравница и каналом од с. Заскопље и једним замахом заузели тај важан положај пред Јајцем, који је доминирао читавом од браном града Јајца. У исто време вршили су партизани напад према граду Јајцу из правца Царева Поља и Пруди. Међутим напали су партизани и на нашу посаду у Винцу, која је пружала огорчени отпор. Једним дијелом партизани су се пребацили на десну обалу Врбаса и заузели положаје на Буковици, одакле су наваљивали на Јајце са ј. и ј. и. стране. По заузећу положаја Ћусине, партизани су продрли и заузели творницу Електро-Босне д. д. и надирали према средишту самога града. Посада града Јајца пружала је огорчен отпор и предузимала неколико противнападаја, па је дјелимично и успјела према јутру да избаци партизане из појединих заузетих кућа и мјеста изван града. Топништво које је било смјештено код зидина старога града тукло је непријатеља читаво вријеме, али противници по заузећу положаја Ћусине тукли су бацачем и топом стари град Јајце, а тако исто са тешким стројницама у унакрсној ватри тукли поставу топништва нанијели су тешке губитке нашој одбрани и на томе мјесту било је највише наших жртава. У тешкој и неједнакој борби према надмоћном и добро наоружаном непријатељу није се могла посада дуго држати, то је партизанима успело око (5 сати п.п.) 17 сати продрјети у средиште града и исти заузети. Домобрани и усташе дали су од себе све против непријатеља што се види из великих жртава. Од усташа погинула 4 часника, а 161 усташа што погинулих, што несталих, од домобрана 3 часника тешко рањена, 3 часника нестала, око 70 домобрана мртвих, а око 200 несталих и заробљених. . . Падом Јајца у руке партизана заробљено је по њима скоро све наружање и опрема као и твориво И/9. п.п. и XVII усташке бојне са много стријелива, које је било смјештено у старом граду Јајцу. До 12 сати тога дана заповиједао је одбраном града Јајца бојник г. Ратај Ервин, а тада је преузео заповиједништво инжењеријски пуковник г. Капицл Фрањо, који се налазио у Јајцу службеним послом."[124])

Пошто су у овом непријатељском извештају који смо цитирали не говори шта је све од наоружања, муниције и опреме заплењено то ћемо овде изнети: две хаубице 100 мм, један брдски топ 75 мм, један противтенковски топ, један пешадијски топ, два минобацача, једна оклопна кола, један оклопни воз, пет камиона, два аутомобила, четири мотора, пет локомотива, један рефлектор, 400 топовских граната, 540 мина за бацач, 100.000 пушчаних метака, велики број пушака и већа количина разних животних намирница.[125])

У цитираном извештају непријатељ је доста верно описао ток борби, бар што се тиче сектора 2. пролетерске бригаде. Успех 2. бригаде био је утолико већи што је она у овој акцији имала само једног погинулог и неколико рањених бораца. Знање и умешност бораца и руководилаца 2. бригаде и овог пута су дошли до изражаја. Овим нападом 2. пролетерска бригада је с правом себе оквалификовала као мајстора за освајање непријатељских утврђења. Такве акције које је било

[124]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 202.
[125]) *Зборник*, том IV, књ. 7, бр. док. 72.

тешко извести, с обзиром на лако наоружање са којим је бригада располагала и на недостатак тешког наоружања, ова бригада је успешно изводила. Њени бомбаши су се прочули и били су узор свим јединицама НО војске. Да би се сагледала улога и место 2. бригаде приликом ослобођења Јајца, још једном ћемо се послужити оценом коју је непријатељ у свом извештају дао. Он је констатовао да није био изненађен и да је био у приправности од раније, а да су утврђења на Ћусини заузета у једном замаху. У систему одбране непријатељ за Ћусине каже да су „важан положај пред Јајцем који је доминирао читавом одбраном града Јајца". Да је ватра из противтенковског топа и минобацача са Ћусина по артиљеријским положајима непријатеља на старом граду нанела тешке губитке, и да је на том месту било највише непријатељских жртава. Овакво признање партизанима „тобџијама" и „минобацачлијама" је висока оцена у руковању и познавању овог оружја. Може се слободно рећи, да је заузимањем Ћусине и ватра која је с тих положаја отварана по непријатељу у граду, била од пресудног значаја за ослобођење Јајца.

Скица 15. ***Напад на Јајце***

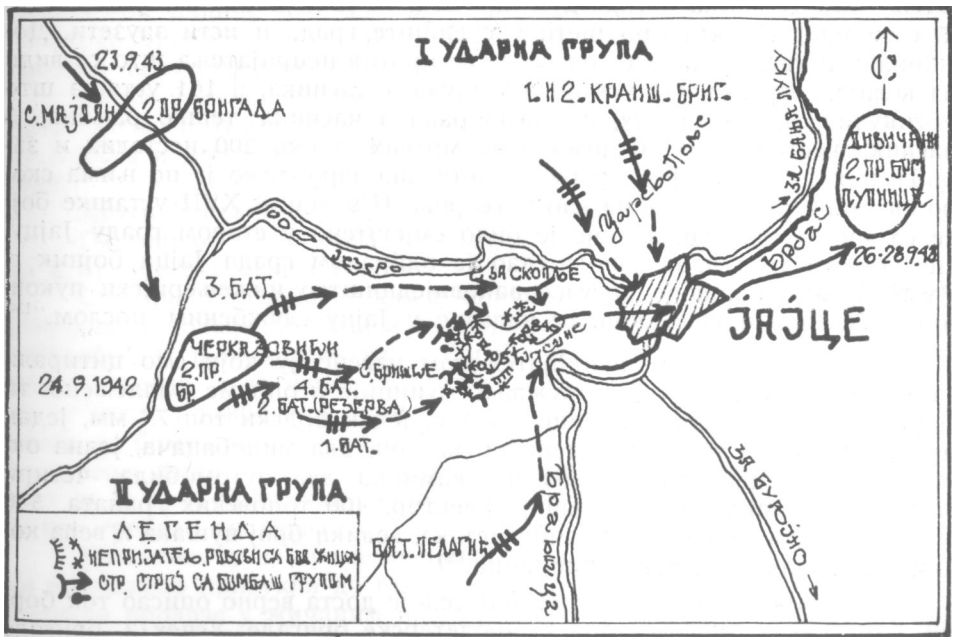

У „Билтену" Врховног штаба за еептембар, октобар и новембар 1942. извештавајући јавност о ослобађању Јајца између осталог је записано:

„У овој бици се нарочито истакла II Пролетерска која је на јуриш заузела најјаче упориште Ћусину."[126])

[126]) *Зборник*, том II, књ. 1. (Билтени ВИЗ, Београд, 1949).

Из великог плена бригада се у првом реду снабдевала муницијом, минама и топовским гранатама, а борци су дошли до боље одеће и обуће.

Увече, по уласку у град, одржан је састанак у Оперативном штабу за Бос. Крајину свих штабова јединица које су учествовале у ослобођењу Јајца. На састанку се дискутовало о новим акцијама и распореду снага. Намеравано је да се продуже офанзивна дејства у правцу Горњи Вакуф — Бугојно, а као непосредни задатак 2. пролетерској бригади је одређено да се пребаци на десну обалу Врбаса, размести у селима Подмилачју, Дивичанима и Лупници и активно дејствују у правцу Скендер Вакуфа и Подгорја.

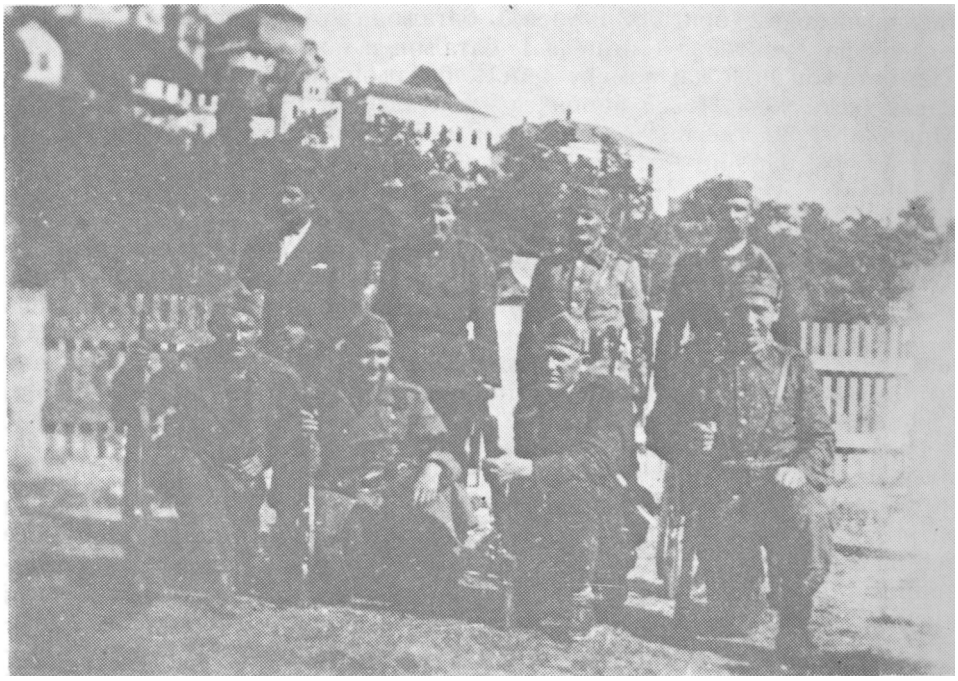

Борци 3. батаљона бригаде. *СТОЛИ* ***први с десна Димитрије Радовановић — Мито, са крајишницима*** у ***ослобођеном Јајцу, септембра 1942. године.***

У времену од 26. до 28. септембра цела бригада се пребацила на одређени простор. На овом простору је по јединицама распоређено ра није приспело људство за попуну. У поменутим селима јединице су развиле жив политички рад и пропаганду. У овим крајевима НОП још ни је узео пуног маха због врло јаке четничке и усташке пропаганде. Ради тога су мештани наше јединице примили са неповерењем. Међутим, наши су борци својим непосредним и коректним односом према становништву брзо разбили ово неповерење и страх.

Губитком Јајца непријатељ је изгубио важно оперативно упориште у долини Врбаса. Због тога је брзо предузео противофанзиву од

Бања Луке, Санског Моста и Травника. Првог октобра у тренутку када се планирало наступање наших снага према Доњем Вакуфу, ради предузимања акције у том правцу, већ се осетило концентрично насгупање непријатеља. Зато је 4. батаљон послат ка Мркоњић Граду, а 2. батаљон према Травнику као појачање 2. крајишкој бригади. За 4. батаљоном упућен је и 1. батаљон. Међутим, Немци су тенковима упали у Мркоњић Град пре него што је стигао 4. батаљон, да би га потом одмах напустили вративши се у Ситницу. Четврти батаљон је на камионима 1. октобра прошао кроз Мркоњић Град и заноћио западно од града на положајима у рејону села Рогоља, покушавајући безуспешно да ухвати везу са крајишким јединицама које су дејствовале у том рејону. Са травничког правца, где је био оријентисан, враћен је на правац Мркоњић Града и 2. батаљон. Тако је на овај простор била поново оријентисана читава 2. бригада, изузев 3. батаљона који је остао у Јајцу. Рано изјутра 2. октобра стигао је 1. батаљон и посео положај на Оруглп, а 2. батаљон положај између 1. и 4. батаљона на линији Боровњак — Раван (кота 991). После борби са 4. батаљоном, Немци су продрли у Мркоњић Град где их дочекују 1. и 2. батаљон. тукући их минобацачком ватром нарочито са Оругле. Борба се водила цео дан. За то време Немци нису успели да продру даље ка Јајцу. Међутим, када је 4. ба таљон напустио положај код Рогоља, а и неки батаљони 1. крајишке и 3. санџачке бригаде, који су били у том делу, повукли су се у правцу Лисине, непријагељ је, због слабог обезбеђења успео да их изненади и набаци у рејои Синьакова. Тако се непријатељ појавио иза леђа 2. и 4. батаљона који су сада били приморани да се повуку и да сутрадан сачекају непријатеља на друму Јајце — Мркоњић Град у рејону села Мајдана и села Ковачевца. Цео дан се водила оштра борба у којој је највише учествовао 1. батаљон и нанео велике губитке непријатељу. У овом су батаљону два погинула и четири рањена борца, а непријатељу је избачено из строја око 100 војника и заплењен један пушкомитраљез и један аутомат. Увече је непријатељ јаком артиљеријском ватром приморао јединице 2. бригаде да се повуку у Синьаково, где се већ налазио 4. батаљон, на који је то вече група четника и Немаца извршила препад, забацујући му се иза леђа. Батаљон је успео да овај препад одбије, убивши неколико немачких официра и заробивши једног подофицира и једног четника. У току ноћи бригада се преко Синьакова повукла у село Бешњево. Сутрадан се непријатељска тенковска колона пробила комуникацијом од Језера у Шипово. На том правцу се налазила 4. пролетерска бригада, с којом се повукао из Јајца и 3 батаљон 2. бригаде.

Користећи ову немачко-усташку офанзиву, четнички елементи су почели да дижу главу и да се појављују из шуме и из позадине нападају штабове, комору и курире. Због тога је 2. бригада добила задатак да у рејону село Ступна — село Бешњево — село Трново — село Гер зово чисти терен од четничких банди.

Према наређењу Врховног штаба од 6. октобра, бригада је оста вила 4. батаљон у Герзову, 1. батаљон упутила у село Драгнић Подове, а 2. батаљон у село Подгорје са задатком на блокира ово село и у садејству 4. батаљона 1. пролетерске бригаде претреса га због напада чет ника из овог села на чланове Врховног штаба који су се повлачили из

У возу за Дрвар 1942. године. Миодраг Миловановић — Луне и Ратко Софијанић

Јајца ка Млиништима. У акцији је заробљено шест четника. На овом терену бригада је остала неколико дана. Ту је сачекан и 3. батаљон који се вратио из рејона села Јања, где је био набачен од стране Немаца. Пратећа чета интендатура и санитет, после повлачења из Јајца. преко Језера, ка селу Шипову дошли су, такође, у састав бригаде.

Пошто је Оперативни штаб за Босанску Крајину отишао на нове задатке, Врховни штаб је од 2, 3. и 4. пролетерске бригаде оформио Ударну групу бригада чији су Штаб сачињавали команданти ових бри гада.

Према подацима које је прикупила обавештајно-извиђачка служба, Немци су, због потреба на другим фронтовима, напустили Мркоњић Град, препустивши одбрану града четницима и деветорици оружника. У таквој ситуацији Штаб Ударне групе је одлучио да нападне Мркоњић Град.

Млишита 1942. године. Предах пред полазак воза за Дрвар. Први с десна Љубиша Божовић, трећа Вера Кушец и четврта Зора Богићевић.

Према општем плану 4. црногорска бригада је требало да у рејону села Језера затвори правац од Јајца, 2. пролетерска бригада напада Мркоњић Град, а 3. санџачка бригада да се задржи у резерви.

На основу добијеног задатка бригада је извршила покрет и 12. октобра око 12 часова стигла је пред град. Тада су батаљони добили конкретне задатке: 1. батаљон да напада Оруглу, 4. батаљон да напада директно град, 3. батаљон, на левом крилу, да напада положај у рејону Богоља и 2. батаљон да образује резерву на Синьакову.

Напад је изведен ноћу између 12. и 13. октобра. Осетивши напад четници су напустили град без борбе. Тако је Мркоњић Град 13. октобра поново ослобођен. После тога 4. батаљон је гонио четнике до села Тријебова. Четници су се разбежали. У овој акцији убијен је командир четничке чете.

У међувремену 4. црногорска бригада је дочекала Немце у селу Језеру, који су били пошли у помоћ четницима и жандарима у Мркоњић Граду.

Тринаестог октобра 1942. године 2. пролетерска бригада је добила наређење од Врховног штаба да се пребаци у Дрвар. Овим је расформирана Ударна група која је свега неколико дана водила заједничке акције, а 2. пролетерска бригада је поново враћена под непосредну команду Врховног штаба.

У ДРВАРУ НА СМОТРИ ПОД ПРОЛЕТЕРСКОМ ЗАСТАВОМ

Рано изјутра 14. октобра бригада је извршила марш према Дрвару. Овај покрет вршен је комбиновано. У првом делу марша стигла је у рејон села Бараћа, где је преноћила, да би сутрадан одмаршевала до железничке станице Млиништа, одакле је железницом у току дана пребачена у Дрвар. Ова железничка пруга узаног колосека повезивала је Јајце са Дрваром, пролазећи кроз шумом обрасле пределе те је у исто време служила као шумска железница. Ослободивши велику слободну територију у Босанској Крајини партизани су оспособилп део ове железничке пруге од Млиништа до Дрвара и њоме се користили. Тако ју је и 2. бригада користила за пребацивање до Дрвара. По доласку у Млиниште бригада се укрцала на воз за Дрвар. На станици Оштељ, док је композиција стајала, Штаб бригаде је посетио Тита и остале чланове Врховног штаба у њиховој железничкој композицији која се налазила завучена у шуми, маскирана и адаптирана за рад и боравак Врховног штаба. Увече је композиција са бригадом стигла у Дрвар где је била свечано дочекана од омладине и представника народне власти и Команде места.[127])

Пошто су се јединице разместиле у непосредној близини Дрвара организоване су припреме за пријем бригадне и батаљонских застава под којима ће се бригада убудуће борити. С једне стране одело, обућу и наоружање требало је довести у што боље стање; све опрати, зашити, причврстити, оружје подмазати и очистити. За ову прилику шиле су се и нове капе — титовке. Сви су борци ушили себи на капе црвену петокраку звезду, са жуто извезеним српом и чекићем, што је био амблем бораца пролетерских бригада. С друге стране, старешине су вршиле стројеву обуку. Увежбавали су престројавање и равнање у месту, а на рочито стројеви корак. По програму, после предаје застава од стране врховног команданта Тита и његовог поздравног говора, бригада је требало да продефилује поред трибине, вршећи почасни поздрав Војно-политичком руководству које ће се налазити на трибини.

[127]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, Војно дело, Београд, 13—16.

У Дрвару, 17. октобра 1942. године. Предајући оатне заставе бригади и њеним оатаљонима, Врховни командант /е ***рекао: „Уверен сам да ћете ви и од сада часно носити име пролетерске бригаде".***

Пријем заставе и смотра јединица извршени су 17. октобра на пространој пољани у граду, где је бригада била постројена по батаљонима. Примивши рапорт од Љубодрага Ђурића команданта бригаде, Тито је у пратњи команданта обишао постројене батаљоне, а затим је борце поздравио са „Смрт фашизму!". Бригада је одговорила једногласно „Слобода народу!" После тога је Врховни командант са украшене трибине одржао говор. У почетку је одао пошту палим борцима и признање бригади за дотадашње успешне борбе. Затим је говорио о развитку оружане борбе у свим крајевима наше земље. Посебно је говорио о напорима Совјетског Савеза у борби против фашизма и о ок левању да се отвори други фронт у Европи од стране западних савезника. Подвукао је да борба није и неће бити ни кратка ни лака, али да ће НОП истрајати и да је коначна победа на његовој страни. Изневши податке о светлој и победоносној перспективи праведне борбе позвао је борце да још жешће, не жалећи животе, туку Хитлеров фашизам и домаће издајнике. Читава свечаност деловала је снажно на све борце и остала им је у снажном сећању.

У Дрвару је организовано неколико приредби са културно-просветним програмом. Бригада је доживела још једну свечаност. У Дрвар је стигло око 170 бораца Далматиница, из околине Шибеника, као попуна. Борце-Далматинце су бригада и народ Дрвара дочекали свечано са цвећем, паролама, музиком и песмом. Ово су већином били по народности Хрвати и чланови СКОЈ-а, а сви добровољци. До доласка у нашу бригаду већ су у самом крају, где је партизански покрет био врло развијен, учествовали у разним диверзантским и другим акцијама. Тако су код нас дошли са солидним борбеним искуством, а такође и сц војничким и политичким знањем које су стекли кроз разне војно-политичке курсеве организоване за њих. Као такви су одмах подељени по јединицама 2. бригаде. Ово је била друга већа попуна новим борцима. Неколико стотина већином омладинаца из Босанске Крајине и Далмације из редова сељачке и радничке омладине прихватило је, заједно с борцима из Србије, црвену пролетерску заставу. После ове попуне борци-пролетери из Србије, руку под руку, кујући братство, јединство и равноправност свих наших народа и народности, наставили су своју ослободилачку и револуционарну мисију све до њене коначне победе. Већ од октобра 1942. године у редовима 2. бригаде, раме уз раме, са истим бојним поклицима и песмама на уснама, борили су се борци из других крајева наше земље. На тај начин бригада је добила још један пролетерски квалитет: постала је и по свом саставу бригада братства и јединства и то у моменту када је непријатељ свим силама настојао да разгори братоубилачку борбу међу нашим народима. Предах у Дрвару као и сваки други предах коришћен је за весеље и забаву по четама. Готово сваки дан после вечере, окупивши се око ватре, борци су се веселили певајући партизанске и народне песме из свог краја, а уз мањи оркестар који је имала скоро свака чета играло се народно коло. Ово је била погодна форма да се „стари" борци што пре и што природније и непосредније приближе новим друговима и да се они што пре саживе са новом средином, кроз њену присност и другарство.

Пошто је 2. пролетерска бригада била бригада младих, то је дух весеља, смеха, песме и игре никад није напуштао. И у најтежим тре-

нуцима расположење за шалу није престајало. Зато није ни чудо што су наше јединице мештани често збуњено посматрали. Најбоље је то изразио један старији сељак из околине Дрвара кад је рекао:

„Људи моји, вакве војске свијет још није видео".

Кад су га упитали — а што чича? — он је одговорио:

„Ето што, вав'јек гладна, вав'јек боса и гола, вав'јек по киши и снијегу, вав'јек ратује, а пјева. Ето зато, мој синко, такви морају поби једити".[128])

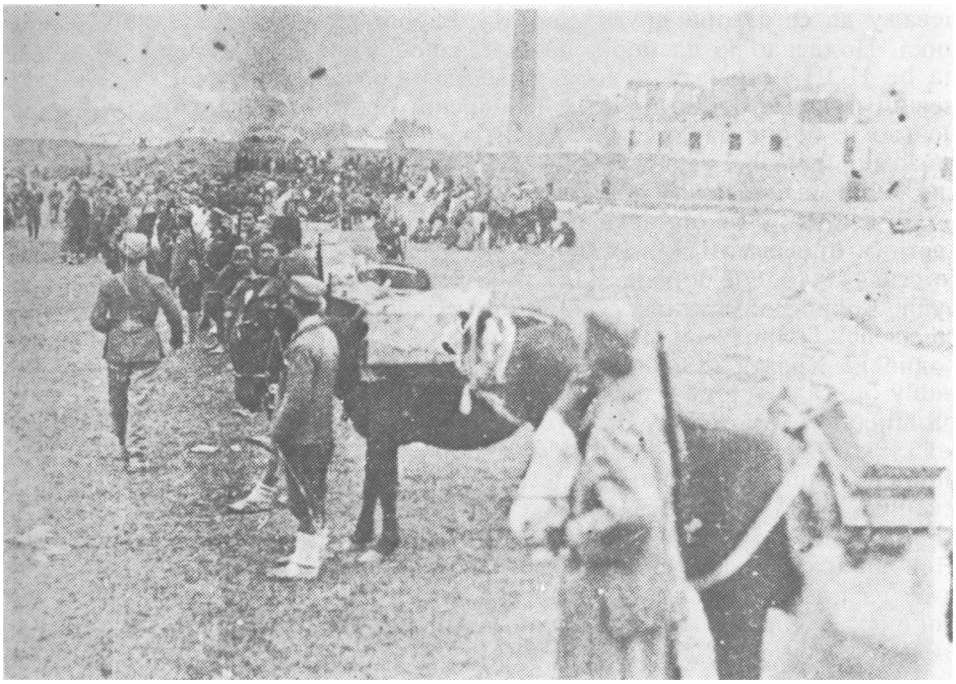

Пратећа чета Бригаде у строју приликом пријема пролетерских застава

У Дрвару је изашао и други број бригадног листа „Без предаха' ,

После предаје заставе и смотре, врховни командант друг Тито |е до касно у ноћ остао у Штабу бригаде, где је у разговору, између осталог, издао и директиву о даљим акцијама бригаде. Он је обавестио Штаб бригаде о намери Врховног штаба да се ликвидира непријатељска посада у Босанском Грахову. У том циљу је у току била концентрација и других снага. Грахово је било нарочито важно освојити да би се повезала слободна територија Босне и Далмације. Оно се држало као усамљен бастион који је ометао везу Босне са Далмацијом.

Већ 18. октобра 2. батаљон је упућен у село Мало Тичево, 3. батаљон у село Велико Тичево, а 4. батаљон у село Пећи на путу Дрвар -— Грахово, док су 1. батаљон, Штаб бригаде и пришташке јединице

[128]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 134.

и даље остали у Дрвару. Бригада је на овом терену, поред четника, наишла на територију коју је држао у својим рукама италијански окупатор. Истина то није први сусрет 2. бригаде са италијанским трупама, али после Санџака, Црне Горе и Херцеговине, ово је био први пут да се у Босанској Крајини сусреће с италијанском војском.

Распоредивши се око Босанског Грахова, 2. бригада је добила задатак да разбије четничке групе, политички делује у средини где се налази и у исто време да прикупља податке о гарнизону у Босанском Грахову. Авизирана је могућност скорог напада на овај град.

Двадесет првог октобра 4. батаљон су напали четници који су се чојавили са падина Илица. Те су положаје, према четницима, држале личке партизанске јединице које су се испред четника повукле. Због тога је 4. батаљон, држећи само непосредно обезбеђење у рејону села Пећи, запао у неповољан положај, па је морао да се повуче у село Зебе. Том приликом 4. батаљон је имао једног погинулог и једног рањеног. Одмах је из Дрвара у село Ресановце упућен 1. батаљон са задатком да се повеже с 4. батаљоном и ојача овај део фронта.

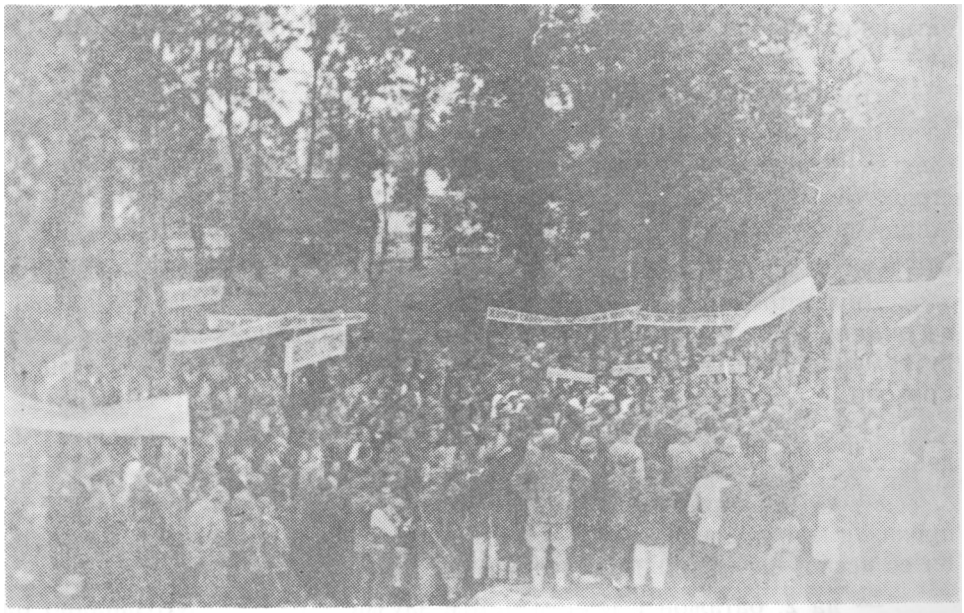

Борци бригаде и мештани села Тичева 1942. године на прослави Октобарске револуције

На сектор Босанског Грахова, поред 2. пролетерске бригаде, оријентисале су се и 1. пролетерска и 4. крајишка бригада. Да би обезбедили просгор за размештај овим бригадама 1. и 4. батаљон су 25. октобра пребачени у села Малешевце и Маринковце.

У међувремену на састанку штабова бригада с начелником Врховног штаба сачињен је план напада на Босанско Грахово. Пре подне

26. октобра из рејона Прокоса (4 км југозападно од Малог Тичева) Штаб бригаде је са штабовима батаљона вршио извиђање терена и праваца напада 2. бригаде.

Босанско Грахово су држали Италијани и четници. Околна села Кесиће и Обљај, као први истурени положај у одбрани посели су четници и он није био нарочито утврђен. Сам град је био утврђен фортификацијским објектима. Бункери су били изграђени од армираног бетона, а својим распоредом обезбеђивали су зону испред себе унакрсном ватром из аутоматског оружја. Испред ових налазиле су се препреке од бодљикаве жице. Поједине утврђене тачке биле су повезане саобраћајницама. Тако је ово мало место, прислоњено уз готово вертикално одсечене камените падине Срнећег Кука (кота 1338) у подножју планине Динаре, било претворено у праву тврђаву. Њега је бранио 2. батаљон 152. пешадијског пука италијанске дивизије ,,Сарари" јачине око 1.000 војника и око 200 четника.[129]) Поред тога, оближњи утврђени положај на Јелиним Пољанама бранило је око 160 Италијана и домобрана.

У току 26. октобра бригада је очистила терен испред себе од четничких делова и примакла се граду заузевши линију село Малешевци — село Маринковци — село Пеуље.

Према општем плану напада требало је да 1. пролетерска бригада очисти село Печенце, заузме Градину и у захвату пута Книн — Босанско Грахово, нападне сам град, с тим да претходно ликвидира све страже на овом путу између села Стрмице и Грахова. Задатак 4. крајишке бригаде је био да са два батаљона ликвидира четничке снаге у Обљу и Кесићима.

Друга пролетерска бригада, наступајући са југоистока, требало је да очисти села од четника и ликвидира непријатељска утврђења између комуникација село Сарићи — Босанско Грахово и Книн — Босанско Грахово.

На основи општег плана напада Штаб 2. бригаде је поставио следеће задатке:

— да 3. батаљон, по чишћењу села Угарци и савладавању препрека, ликвидира непријатељску отпорну тачку код болнице, повезујући се десно, на Градини, са деловима 1. пролетерске бригаде;

— да 2. батаљон с једном четом заузме коту 986, југозападно од града, а с две чете упадне у град, путем од Книна;

— да 4. батаљон, с две чете затвара правац од села Стрмице преко Јелине Пољане, а једну чету да држи на Ристовцу, код села Марића;

— да 1. батаљон заузме село Туке и у том селу остане као бригадна резерва.[130])

[129]) *Зборник*, том II, књ. 6, стр. 342.
[130]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-14.

Топовско одељење требало је да подржава напад 3. батаљона.

Напад је почео 26. октобра увече. На правцу напада 3. батаљона налазиле су се три зграде од тврдог материјала које су биле посебно уређене за одбрану. Топовско одељење је пришло близу ових зграда и с једне узвишице тукло утврђења, али његове гранате су биле прешлабе да их разруше. За то време 3. батаљон је, под заштитом мрака, са бомбашким групама и уз пратњу пушкомитраљеза, успео да направи отвор у жичаним препрекама и да се примакне утврђењима. Али ручним бомбама нису се могле ликвидирати утврђене отпорне тачке, јер су пушкарнице биле прекривене жичаном мрежом, те су се бомбе одбијале, враћале на земљу и угрожавале саме бомбаше. Поред тога, непријатељ је отварао ураганску ватру из аутоматског оружја, а офанзивним ручним бомбама стварао застор испред себе. Од експлозија бомби стварала се бука, дим и севање. Борба је трајала целу ноћ. Не успевши да заузме ова утврђења 3. батаљон се пре свитања морао повући на полазни положај. И 2. батаљон је у почетку имао успеха. Очистио је терен јужно од Босанског Грахова, али у нападу на град није успео.

За то време 1. и 4. батаљон су, без тешкоћа, извршили своје задатке. Сви батаљони су у току дана остали на полазним положајима припремајући се да следеће ноћи понове напад.

Непријатељ је искористио дан да активира своју авијацију која је бомбардовала и митраљирала положаје бригаде. Нарочито се била окомила на ватрене положаје топовског одељења које се налазило у рејону гробља, 2 км југоисточно од Грахова. Међутим, ово бомбардовање и митраљирање није имало неког већег ефекта.

Двадесет седмог октобра, око 21 час, обновљен је напад. За овај напад била је организована бомбашка група састављена од најбољих бомбаша из 1. и 3. батаљона, коју су пратили најбољи и највештији пушкомитраљесци. На правцу напада 2. батаљона привучена је и хаубица коју је имала 1. пролетерска бригада.

Бомбаши 1. и 3. батаљона је требало да направе пролазе и неутралишу ватру испред пролаза, како би се делови 1. и 3. батаљона убацили позади њих. Бомбаши су успели да се увуку унутра и да направе пролаз у жичаним препрекама, али, поред свих напора и вештине, нису успели да неутралишу митраљеску ватру из пушкарница јер се кроз отворе нису могле убацити бомбе, будући да су били заштићени жичаном мрежом. Други батаљон је само успео да привуче хаубицу до самог града и да одатле дејствује директном ватром. Друго ниЈе могао ништа учинити. Остале јединице које су учествовале у нападу такође нису постигле значајнији успех. Тако је и о«рај напад пропао.

За неуспех у нападу на Босанско Грахово има више разлога. Техничка средства наших снага нису ни близу одговарала фортификацијској организацији одбране непријатеља. Против армирано-бетонских утврђења тешко се могло борити ручним бомбама, пушкама, митраљезима и с неколико хаубичних граната. Показао се нереалним и елеменат психо-физичке исцрпљености окруженог и дуже времена блокираног непријатеља. Изгледа да су залихе у храни и војним потребама Италијана биле веће него што се процењивало.

Скица 16. ***Напад на Босанско Грахово***

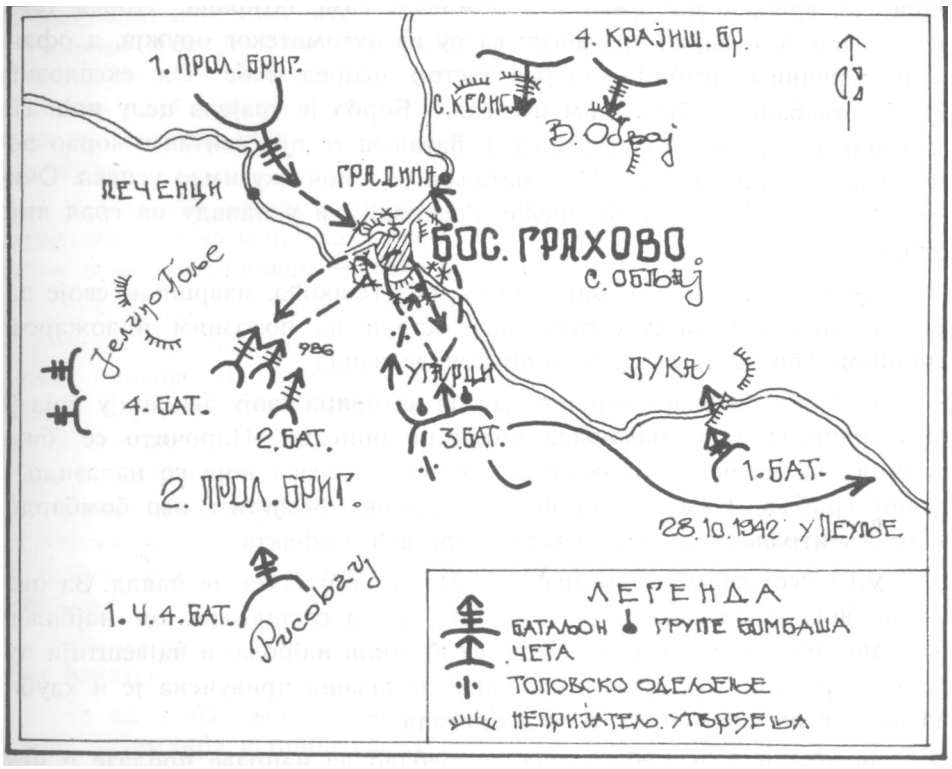

У чишћењу села око Босанског Грахова погинуо је 31 четник. Из града је добијен податак о укупним губицима које су нанеле наше јединице које су учествовале у нападу, око 100 мртвих четника и цивила и око 50 рањених, док је око 70 италијанских војника било избачено из строја.

У борбама око Грахова 2. бригада је имала седам мртвих и седам рањених. Утрошено је око 9.000 пушчаних метака, 35 ручних бомби, 94 мине и 61 граната за противтенковски топ. Заплењено је 30 пушака, 20

ручних бомби и око 1.000 пушчаних метака. Од четника је заплењено доста жита, брашна, пасуља, кромпира, ситне и крупне стоке.

После поновног неуспеха, 28. октобра изјутра бригада је добила наређење да се повуче и прикупи, и то: 1. батаљон и Пратећа чета у селу Горњим Пеуљама, 2. и 4. батаљон у селу Доњим Пеуљама и 3. батаљон у селу Црнац, 5 км југоисточно од Великог Тичева.[131])

СА ДИНАРЕ ВИДЕЛО СЕ ЈАДРАНСКО МОРЕ

Иако је извршена деблокада Босанског Грахова, Врховни штаб је још увек рачунао са ликвидацијом непријатељског гарнизона у њему. Тим пре јер су добијени подаци о тешком стању трупа у гарнизону и да ће се Италијани повући из њега. Ради тога је 2. бригада већ 29. октобра добила наређење од Врховног штаба да се пребаци преко Динаре и поседне комуникацију Книн — Босанско Грахово на релацији од села Радиновића до села Врпоља, са задатком да одсече Грахово од своје главнине у позадини. Поред тога, бригада је требало да у овом рејону очисти терен од непријатељских јединица и њиховог политичког утицаја.

Истог дана, 29. октобра, бригада је, оставивши Пратећу чету и Интендантуру, кренула правцем Пеуље — Луке — Рисавац. У рејону села Марића била је на одмору 30. октобра до 14 часова, када је преко Сухог Поља наставила покрет и у току ноћи избила на одређени простор. На Динари се бригада први пут срела са 1. батаљоном 2. далматинске ударне бригаде, као и с типичним далматинским пределима који су карактеристични по карсном и каменитом земљишту. Већина бораца из Србије први пут је одавде угледала пучину Јадранског мора. Са Динаре угледати море при заласку сунца — био је диван и незаборављен призор.

У току ноћи између 30. и 31. октобра 4. батаљон је изнанада упао у село Врпоље, где је успео да ликвидира 15 жандарма и заплени сандук муниције, два пушкомитраљеза, осам пушака и нешто одела. Затим је настављено чишћење села у близини Книна. Први и 2. батаљон су обухватним дејством блокирали село Голубић и све четнике заробили, али пошто нису давали отпор, четници су пуштени; заплењено је 38 пушака, један тешки митраљез и нешто одела. Четврти батаљон је у наставку акције очистио село Плавно, а 1. и 3. батаљон село Радљевац. Мештани у овим селима под притиском четника ступили су формално у њихове редове, али у суштини су били наклоњени НОП-у. Због тога нису пружали отпор, осим појединаца, окорелих непријатеља и злочинаца.

Бригада је овај „излет" у Книнску долину убрзо завршила добивши наређење 31. октобра да се истим правцем врати назад у рејон Грахова. Покрет из рејона села Плавна преко Голубића извршен је 1. новембра у 4.00 часа. За време марша, пењући се уз кршевите и камените падине Динаре, дувао је толико јак ветар да је однео неколико магараца са товаром низ стрмине Бетина (кота 804). Борци су морали

[131]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, 28—29. октобар 194; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II—14.

ићи погнути држећи се за камење. По избијању на Рисавац колону је захватила јака прохладна киша. Од ње није било никаквих заклона. Прокисли до коже борци нису имали где да се одморе и предахну. Због тога је Штаб 2. бригаде одлучио да се продужи марш, упутивши 2. батаљон у претходници и као коначаре да обезбеди смештај за људство. Батаљон је у колони по један по дану прошао на неколико километара од Граховског гарнизона. Италијани су колону приметили и тукли је артиљеријском ватром. Пркосећи непријатељу 2. батаљон је прошао преко Пашића поља, без губитака. Бригада је, после 22 часа марша, поново избила у рејон Босанског Грахова и разместила се: 1. батаљон у селу Малешевцима, 4. батаљон у селу Маринковцима, 3 батаљон у селу Великом Тичеву и 2. батаљон у селу Малом Тичеву.[132])

Иако врло напоран и у неповољним временским условима, овај усиљени марш је извршен без нарочитог одраза на морал и борбеност, који су остали на висини. Акција је добро дошла и због тога што је велики број нових бораца био из Далмациједако да им ови напори п борбе у свом крају нису тешко пали.

На простору око Босанског Грахова 2. бригада се задржала неколико дана. Предах је искоришћен да се одрже састанци са батаљонским бироима Партије и командантима батаљона, као и састанак Шта ба бригаде и Политодела ради припреме прославе 25-годишњице окто барске револуције. На овим састанцима, анализирајући поједине акције, уочено је да велики број командног кадра гине у борбама због лоше навике да у борби испред бораца иду командири и команданти. Договорено је да се на ову праксу укаже преко партијске организације, и да се отклони. Поред тога, уочено је да се старешине тешко сналазе кад им непријатељ наметне свој начин борбе и да приликом повлачења има доста спонтаности и неорганизованости због чега се трпе непотребни губици.

У погледу културно-просветног рада направљен је видан напредак. Сваки батаљон организовао је за себе приредбе, забавне вечери, усмене новине и састанке поводом важнијих датума. Што се тиче политичког рада на терену, он се одвијао преко ириредби, конференција и личним додиром. Констатовано је да овај рад задовољава и да њега, углавном обављају батаљони. Теме разговора на политичким конференцијама су биле актуелни проблеми спољне и унутрашње политичке ситуације, војнички положај у свету, са освртом на снаге фашизма и ангифашизма. Закључено је да је било доста успеха у раскринкавању квислиншких банди и да је било појава самовоље од појединих бораца и јединица у снабдевању храном, што је имало штетних политичких последица. Да би се то онемогућило предузете су одговарајуће мере. По што је ускоро требало прославити годишњицу октобарске револуције, договорено је како да се она организује.

Већина села око Босанског Грахова била је партизански расположена. Посебно она села где се налазила бригада. Житељи ових села примили су пролетере као најдраже госте, а нарочито омладину. Она је добровољно помагала у свим пословима, посебно око преношења рањеника, снабдевања храном, плетења чарапа и џемпера за борце. Око

[132]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-14.

40 омладинаца и омладинки из овог краја је ступило у 2. бригаду. Сви су они заједно са бригадом прославили 25-годишњицу октобарске револуције. Прославе су пригодним програмом одржане у свим батаљонима.

Уочи 7. новембра упаљене су ватре по околним брдима. Чуо се и по неки пуцањ иако је пуцање било забрањено. Свечано је, на тај начин, по селима означен почетак прославе. Централна бригадна прослава одржана је у Великом Тичеву. Било је замишљено да се она одржи на отвореном простору, уз учешће шго већег броја јединица. Међутим, због лошег времена морала је да се одржи у згради основне

Тичевс код Дрвара, 7. новембра 1942. године.
Смотра Четвртог батаљона поводом прославе Октобарске револуције.

школе, уз присуство делегације 4. пролетерске црногорске бригаде, делегације 9. хрватске (личке) НОВ бригаде (политички комесар и заменик команданта бригаде и један командир чете) и делегата свих јединица бригаде, почев од десетине.

На свечаној прослави је изведен програм. Хор 2. батаљона је отпевао Интернационалу, а затим је одата пошта палим борцима. О значају октобарске револуције и о Црвеној армији говорио]е политички комесар бригаде Алекса Дејовић, а о улози жена и омладине у НОР-у говорила је Љубинка Мјллосављевић, члан Политодела бригаде.

На крају свечаног дела прославе присутне је поздравио делегат 4. пролетерске црногорске бригаде, а затим су прочитани поздрави Вр-

ховном штабу, Оперативном штабу за Босанску Крајину, Главном штабу Хрватске, 2. пролетерској дивизији, 4. црногорској и 2. далматинској бригади и 4. оперативној зони. Свечани део је закључио хор 2. батаљона поновним певањем Интернационале. После тога настало је весеље бораца и народа. Певало се и играло до касно у ноћ.

У међувремену Наредбом бр. 88 од 1. новембра 1942. врховног команданта друга Тита формирана је 2. пролетерска ударна дивизија народноослободилачке војске Југославије, у коју су ушле 2. полетерска, 4. пролетерска и 2. далматинска народноослободилачка ударна бригада. За команданта постављен је Пеко Дапчевић, а за политичког комесара Митар Бакић, дотадашњи командант и политички комесар 4. пролетерске бригаде

Децембар 1942. године. Четврги батаљон пред полазак у акцију. Лазо Тешић иза батаљонске заставе.

У вези директиве Врховног штаба[133]) Штаб 2. дивизије је 8. новембра у личном контакту са Штабом 2. бригаде упознао овај штаб са новим задацима. Друга пролетерска бригада је добила задатак да очисти непријатефску посаду која се налазила у рејону Јелине Пољане.

[133]) *Зборник*, том II, књ. 6, бр. док. 142, 145.

Девета хрватска (личка) бригада требало је да садејствује 2. пролетерској бригади на тај начин што ће ликвидирати непријатељско упориште Цигељ (кота 1075). Ове бригаде би ликвидацијом поменутих упоришта и рушењем друма Босанско Грахово — Струмица блокирале Грахово, одсецајући га од своје позадине.[134])

У исто време 4. пролетерска црногорска бригада требало је да крене ка рејону Книна, а 2. далматинска бригада у правцу село Уништа — село Кијево — село Врлика.

За чишћење Јелине Пољане одређени су 2. и 4. батаљон, ојачани са два минобацачка одељења. Батаљони су се под командом АлексеГДејовића, политичког комесара и Миодрага Миловановића-Лунета, заменика команданта бригаде у току ноћи између 8. и 9. новембра пребацили у рејон Рисовца. У току дана док су се батаљони припремали за напад, вршећи извиђање терена, 3. батаљон је из рејона Великог Тичева пребачен у Пеуље.

Упориште Јелину Пољану бранили су четници појачани итали јанским јединицама. Напад је извршен ноћу између 9. и 10. новембра. Нешто због непознавања терена и због лоших водича напад је био млак, нарочито 2. батаљона, тако да и није успео. Једна чета 4. батаљона била је очистила један вис. Касније је овај вис три пута прелазио из руке у руку. После напада 4. батаљон се повукао на Орлов кук, а 2. батаљон се вратио у Рисавац. Немајући где да се сместе батаљони су биваковали на отвореном простору. Хладноћа и слаба исхрана одражавали су се на борбену способност јединица. Пошто је ЈЛтаб 2. дивизије придавао велики значај чишћењу ових упоришта то је батаљонима наређено да следеће ноћи обнове напад. Без обзира што ништа није предузето да би се следећи напад боље организовао, а услови за напад су се још и погоршали, ипак се инсистирало на поновном нападу. Батаљонима је предочен значај уништења упоришта и захтевано је да се на сваки начин ликвидира. С таквим осећањем се пошло поново у наиад. Овог пута је и непријатељ организованије и спремније дочекао напад. Бомбаши предвођени старешинама батаљона упорно су настојали да ликвидирају бункере из којих је даван жесток отпор. Нарочиту упорност показивали су борци 4. батаљона. Бомбашке групе по држане аутоматским оружјем успеле су да се привуку до самих бункера. Из њих су били засипани бомбама тако да је изгледало као да се киша бомби слива на њих. Благодарећи чињеници да су италијанске ручне бомбе рађене од танког лима са доста експлозива оне су причињавале велику буку при експлозији, а ефикасност им је била минимална. Тако се десило да је Божу Томићу, политичком комесару 2. батаљона једна бомба експлодирала на леђима. Осим што му је на том месту исцепала шињел и што је од потреса имао мању контузију, других последица није било. Непријатељ је, осетивши да батаљони немају оружје којим би ефикасније угрозили њихова утврђења, предузимао противнападе. У таквој ситуацији батаљони су се повукли не извршивши задатак. У овој борби 4. батаљон је имао осетне губитке: четири погинула и 13 рањених, а 2. батаљон једног рањеног. Међу рањенима и кон

[134]) Архив ВИИ, кут. 731, бр. рег. 1/13.

тузованим налазили су се: Никола Љубичић, командант 4. батаљона, Божо Томић, политички комесар 2. батаљона, један командир и један заменик политичког комесара чете из 4. батаљона, Четврти батаљон који је имао веће губитке повучен је у село Маринковиће источно од Босанског Грахова, а 2. батаљон је остао у рејону Рисавца, одакле је 13. новембра, по наређењу Штаба бригаде, повучен у село Малешевце. Овим је завршена једна доста неорганизована и нецелисходна акција која је 2. бригаду коштала доста жртава.

После ових акција 2. пролетерска дивизија је напустила рејон Босанског Грахова. На њено место је дошла 9. хрватска (личка) бригада. Јединицама 2. дивизије постављен је задатак да разбију четничка и усташка упоришта у Книнској крајини и долини Цетине.

С тим у вези 2. пролетерска бригада добила је задатак да очисги четничка и усташка упоришта на правцу село Врлика — Сињ.[135]) На овај задатак бригада је кренула 16. новембра и у првом маршу прешла преко Динаре и избила на простор село Уништа — село Главаш, а у следећем се спустила у долину Цетине.

Половином новембра време је било хладно и ветровито. У овом крају насеља су грађена од камена. Огрева није било. Мештани су за огрев, уместо дрвета, користили сушену балегу и суво шибље. Поред утицаја четника и усташа, у насељима се осећало и расположење за партизански покрет. Долазак 2. пролетерске бригаде требало је да утиче на сузбијање четничког и усташког утицаја, а да ојача народноослободилачки покрет.

Према плану, прво је требало да се нападне усташко упориште у селу Врлики. За тај задатак су одређени 1. и 2. батаљон. Они су ималч оскудне податке о непријатељу. У међувремену Штаб бригаде је добио податке са скицом утврђења у самом месту. Из података добијених из самог места видело се да је Врлика поседнута јаким снагама и да поред усташа ту има и око 600 Италијана.[136]) Поучен искуством из претходних неуспелих напада на слична насеља, Штаб бригаде је предложио Штабу 2. пролетерске дивизије да се на Врлику не врши напад, јер су могућности за уништење непријатеља у њој биле минималне. Штаб дивизије је ову сугестију усвојио и у последњем моменту батаљони су обавештени да не врше напад. После овога бригада је подељена у две колоне и упућена кроз насеља на левој и десној обали Цетине, до села Отишћа и Дабра.

Пред бригадом су се у правцу Сиња налазила три мања насеља поседнута од усташа. Одлучено је да се непријатељ у њима нападне. Тако је 3. батаљон добио задатак да напада усташку посаду у селу Маљкову, 2. батаљон жандармеријску станицу у селу Рибарићу, а 4. батаљон, на левој обали Цетине да нападне непријатеља у селу Засиоку. Двадесет првог новембра у 4.00 часа почело је чишћење ових села. У сва три села усташе су пружиле веома жесток отпор из кућа које су имале дебеле камене зидове покривене каменим плочама, тако да им ни противтенковска, ни минобацачка ватре није могла ништа. Цео дан су се водиле упорне борбе од куће до куће. Да се не би даље из-

[135]) Архив ВИИ, кут. 731, бр. рег. 17.
[136]) Архив ВИИ, кут. 731, рег. бр. 1/16.

лагали губицима и трошили муницију, Штаб бригаде је обуставио даљи напад, наредивши јединицама да се врате у полазне рејоне: 2. и 3. батаљон у Отишић, а 4, батаљон у Дабар. У овим акцијама батаљопи су имали једног погинулог и 10 рањених. По жестини отпора види се да су усташе упорно бранили ова насел>а. Резултат ових акција је био 15 разоружаних четника у Отишићу и плен око 110 пушака.

Положај децвмбра 1942. године. Други батаљон припрема се за ***покрет.***

Овим је био завршен и боравак 2. пролетерске бригаде у долини Цетине. После тога она је добила задатак да се истим правцем врати у рејон Босанског Грахова.

До 24. новембра, после неколико маршева, бригада је стигла у село Пеуље и разместила се: 1. батаљон у селу Јовићима (2 км југозападно од Малог Тичева), 2. батаљон у селу Црнцу, а 3. и 4. батаљон у селу Великом Тичеву. У оваквом распореду остала је до 27. новембра. Један мањи број руководећих кадрова осећао се прераслим за функцију коју је вршио. Ово због тога што су се, релативно, дуго налазили на истим функцијама. Штаб бригаде је у жељи да бригада буде на високом војном и политичком нивоу често задржавао кадрове на истим положајима. Уочљивост ове појаве код Штаба бригаде нарочито је била приликом формирања дивизија НОВ Југославије. Тада нико од руководилаца из 2. пролетерске бригаде није отишао на нову вишу дужност. Пошто је ово постајало проблем у бригади, он је начет упућивањем тројице руководилаца, по захтеву Врховног штаба, у Словенију, и

по захтеву Штаба 2. пролетерске дивизије у 2. далматинску бригаду. Ови су, пак, одлазећи из команди чета или штаба батаљона, ван бригаде добијали положаје у рангу од штаба бригаде до штаба корпуса, док су њихови другови у бригади остајали на истој дужности.

У бригади, као пролетерској јединици, водила се строго рачуна о чистоти, у сваком погледу, њених бораца. То је била једна од сталних брига политичког руководства. Самовољно узимање ма чега од народа, пијење алкохолних пића, као и односи међу половима били су непрестано у њиховој жижи осматрања.

Жена — борац изражава нов квалитет у историји наших народа. а та појава је израз суштинске снаге Народне револуције. Жене су се у нашој војсци изборише за свој углед ангажовањем у оружаној борби, односно личном храброшћу. Мада биолошки нежнија бића, жене су у издржавању ратних тешкоћа и у борби у огромној већини биле примерне. Оне су, поред бомбаша и пушкомитраљезаца, биле и стуб санитета по јединицама, који је одиграо веома значајну улогу. Њихова храброст, примерна издржљивост и пожртвовање били су израз свести омладинки-добровољаца. Ова димензија утицаја жене-борца на подстицај борбеног морала мушкарца је, без сумње, од основног значаја

Упоредо са овим, жене су у војне јединице уносиле племенитост, нежност и присутност, ублажавајући грубости ратног војничког живота.

На дан формирања бригаде у строју су биле поред мушкацара и 52 другарице. Оне су биле стари познаници, пријатељи и другови из Србије и осим доброг другарства других, ближих и нежнијих-љубавних односа, као и да и није било. И у колико их је и било они су одржавани у великој тајности, иначе се ризиковало да се сносе партијске, политичке и друге последице. Но, и поред свега, љубав је најјача. Она је некад јача и од човека. Дешавало се и ако ретко, да плане излив нежности и патње које је немогуће обуздати и сакрити од знатижељне околине. На сваку младу и лепу другарицу, а оне су све биле такве, долазило је по 16 мушкараца, а међу њима више удварача. Поптто је само један био сретни изабраник осталима није ништа остајало негс да буду љубоморни и да се и даље „боре" често и не бирајући средствд и начин. Тако је на све могуће начине рађено да се веза открије и обелодани. При томе су неки ишли дотле да се загледани пар прати у свим приликама, а посебно ноћу, јер ноћ је велики савезник тајних љу бавника, па блесак батеријске лампе може да изненади и открије занос и „незгодан" положај неког дела тела или пак њих обоје. То би био довољан доказ за предузимање мера од надлежних. У почетиој фази револуције ова је предострожност, па и строгост у мерама, била корисна и неопходна. Она разуме се није могла, а није ни требала да забрани и обузда нежне погледе, „случајне" додире у пролазу, пољупце и краткотрајне загрљаје у тами и скривеном месту и сл. заљубљеника, већ ова предострожност је била неопходна брана од љубавног чина — од нежељене трудноће. Пошто су комунисти били на челу НОР-а, то су они дочекани од реакције на нож и блаћени на све могуће начине. Нису презали да у својој пропаганди тврде како партизани, између осталог, не поштују ни породицу, већ је скрнаве живећи међу собом брат

и сестра, син и мајка и сличне глупости. У почетку револуције било је и таквих који су затровани непријатељском и антикомунистичком пропагандом веровали тим и сличнм гнусним лажима. Због тога ни једно ванбрачно дете, међу партизанима није смело да се роди. Отуда је та љубавна чистота у то време била неопходна и ако је и то било још једно велико одрицање у битисању. И ако се зна да је природа љубављу обдарила човека као противтежу његовим свакодневним бригама и проблемима. Љубав одржава човека у психичкој равнотежи. Да није ње људско биће не би издржало горчину живота. Све најлепше стране жизота човека везане су за љубав.

Проблеми ове врсте су се тек заоштрили после пр зих већих нопуна какве су биле у Мркоњић Граду и Дрвару. Тада је у бригаду ступио већи број крајишника, далматинаца, личана, кордунаша и банијлца. Међу њима је било и око 100 другарица. Оне су посебно ојачале и освежиле борачки састав. Младе, лепе, једре и кршне у изгледу а храбре у боју, освајале су у сваком погледу и на сваком кораку. Све најљудскије, најнежније, најлепше и најузбудљивије почиње јаче да струји кроз борачку крв. Појављују се изливи љубавне опчињености и потчињености, само што их сада, због обимности, било много теже контролисати. Проблем се „заоштравао" и чињеницом да придошле омладинке нису хтеле да буду у санитету-болничарке, већ са пушком и бомбо.м у руци борци и бомбаши. Раме уз раме са друговима пролетерима, али сада већ у односу једна на шест мушкараца. Свуда међу њима и са њима. Појављује се нов садржај који узнемерује и појачава надања. Оне уносе свежину, разгаљују чежњу и вољу за живљење. Њихова присутност у стрељачком строју подстиче подвиге у борби којим се скреће пажња на себе. Неустрашивост и јунаштво које се памти и преприча-ва а најбољи је мелем за освајање женских срца. Задивљена је и исго време „побеђена" и придобијена, настаје ривалство и такмичење у јунаштву међу појединцима. То подиже морал и борбеност појединаца а и читавих јединица. То је та невидљива сила која вуче из учмалости и борбене апатичности. Нагло се појављује оживљава, али и умножава игра и песма, као и културно-просветни рад у целнии. И уместо да се то стање као феномем, свестрано сагледа и што боље искористи у по дизању борбености бригаде, политичко руководство не отступа од свог првобитног. чистунашког и крајње оштрог става према „љубавним пре ступницима". Они као да нису били, у свом пролетерском заносу етичности, у стању да схвате битне промене у развоју револуције. Промене су велике. За годину и по дана од комунистичко-симпатизерског покрета овај прераста у општенародни устанак. Његов кванитет прераста V *нови квалитет* војно-политичких и *пропагандних односа.* Све је измсњено и све се мења па и непријатељској пропаганди, у тој ширини и замаху покрета, не пада на памет блаћење истог првобитним паролама, јер у њему нису више, само комунисти и њихови симпатизери већ народ, а њему се немогу пребацивати глупости, типа скрнављења односа у породици. Но пролетеш не би били то да се по нечему не издвајају и разликују од других. Тако се и догодило да се у бригади, скоро до краја рата, ово питање без веће потребе заоштравало. Зближеним паровима је, оштро, јавно скретана пажња у стилу „недостојног пролетеру понашања. У неким случајевима парови су растављани слањем у

другу јединицу. У случајевима када би дошло до споја — сексуалног односа вршена је истрага са опширним и детаљним саслушањима „окривљених". Пошто би се „утврдила кривица" „криви што су живи" би бивали кажњени једном из велике лепезе казни, од растављања па до тежих. Касније при крају рата, када су ове појаве узимале масовнију појаву, од „прекршиоца" је тражено обострано обећање брачне везе, после рата. За један заљубљени пар из периода Пете офанзиве, који је од ратног војног суда бригаде осуђен на смрт и стрељан, досад НИЈС пронађено никакво писано сведочанство које би говорило шта је био узрок овакве тешке казне. Сећања бораца се не слажу. По једнима они су осуђени на смрт зато што су у време најжешћих борби, док се водила борба на живот и смрт, они су на њу, макар и за трен заборавили, јер су откривени у једном шумарку у пуном љубавном чину. Други пак тврде, да није то по среди, већ да је у ствари била, наводно, њихова намера да дезертирају из јединице. Зна се да су за часак заборавили на окрутну стварност и препустили се омами и страсти, а не зна се да ли су пред судом признали да су поред тога хтели и да дезертирају. Како било да било један љубавни нар је осуђен од суда да заврши живот као Ромео и Јулија.

И док се у 2. пролетерској бригади секташило и чистунило по овом питању, у другим пролетерским и партизанским јединицама се овом питању прилазило много шире, људскије и хуманије. Један пример очито говори о томе. Наиме, бригада је новембра 1942. године избила на Динару у рејону *Ристовац* код Марића колиба, ту је требало да преноћи. *Ристовац* је висораван прошарана шумарцима и увалама обраслим травом са понеким већим каменом ту и тамо. Марића колибе су, изузев неколико разрушених, биле спаљене. Починак се тражио у плитким увалама и на сувом лишћу под дрвећем. Пре бригаде ту се већ била разместила друга јединица. Не знајући за њу, борци по групама, у тами насумице су на неколико места наишли на њих. На питање ко је ту, на неколико места су добијали одговор: *„Ја* и *другарица".* У даљој потрази за слободним местом, борци би гласно коментарисали: „Види ти ових сретника па све у хору: ја и другарица. Требало би их мало прекомандовати у нашу бригаду па да виде како би прошли." И, заиста, исти поступак, на једној страни је био незамислив, а на другој се чак могло одвојено по паровима спавати. Неговање бригадног сексуалног аскетизма није било корисно за њу, али се одржавало због иживљавања апостолских моралних норми многих појединаца који су се и сами тако осећали и изгледали.

Двадесет петог новембра у Штабу бригаде је одржан састанак. На њему је, поред политичке ситуације, разматрано и стање у бригади. Том приликом је закључено да се о свим проблемима воде разговори у оним срединама где се они појављују, а да чланови Партије буду носиоци у решавању насталих проблема. Извршене су и неке измене у руководећем кадру појединих батаљона. У 4. батаљону је за политичког комесара постављен Јеврем Поповић, а за заменика команданта Живко Савић, док је у 3. батаљону на место Предрага Јевтића-Шкепа који је послат у Словенију, за команданта постављен Марко Милановић, дотадашњи заменик команданта.

,ПРОЛЕТЕРСКА ЗАСТАВА НИЈЕ КРПА"

У вези оријентације 2. пролетерске дивизије у рејон Ливна, 2. бригада је 28. новембра 1942. извршила први део марша према Ливну, на простор село Врбица—село Бастаси.

Штаб бригаде је наставио да одржава састанке по јединицама ради сређивања стања. Извршена је попуна муницијом јер је од Штаба дивизије добијено 27.000 метака. Пошто је тих дана у редовима бригаде ступио већи број нових бораца, на свечан начин извршена је заклетва ових бораца. У част овог свечаног чина приређен је културно-просвстни програм.

Другог децембра 1У42. године Бригада је на маршу кроз Ливањско поље хитала да помогне при ослобођењу Ливна.

Другог децембра бригада је наставила марш и стигла на простор село Ступнић—село Луснић—село Љубунчић. Пошто је предстојао напад на Ливно, то су већ сутрадан 1. и 3. батаљон, према наређењу Штаба дивизије, упућени у рејон село Долац—село Драгнић, а 2. батаљон у село Оџак.

Четвртог децембра је добијена заповест Штаба 2. пролетерске дивизије за напад на Ливно.

Према расположивим подацима Ливно су тада бранили: 7. усташка (крајишка) бојна око 650 усташа, 3. сатнија 20. бојне око 130

људи, 1. сатнија 1. бојне око 90 људи, 2. сатнија 1. бојне око 80 људи, сатнија одбрамбеног здруга око 80 људи, Гламочка милиција око 70 људи, Ливањска милиција око 15 људи, Горски домобрански вод 2 топа 75 шш, и усташки поручник Салкај са око 70 људи. Укупно око 1.200 војника.[137]) У Ливну је, иначе, у спољњем делу одбране основно упориште непријатељ имао на Башајковцу. На појединим тачкама били су изграђени већи бункери са електричним осветљењем и посадом од 15—20 војника. Артиљеријски положаји су се налазили у рејону сточне пијаце.

Борци 1. батаљона на застанку у Ливањском пољу.

Друга пролетерска дивизија, ојачана батеријом хаубица, добила је задатак да ликвидира гарнизон у Ливну. С тим у вези 2. пролетерска бригада, без једног батаљона, требало је да с два батаљона напада непријатељско утврђење Башајковац, а с једним батаљоном непријатељску отпорну тачку у селу Застињу, а затим да продужи ка граду, упадајући у ЈТивно простором између Башајковца и пута село Прилука——Ливно. Напад је требало почети после артиљеријско-минобацачке припреме на Башајковац и Ливно. Минобацачи бригаде дејствовали би из рејона Мрђановца.

Четврта пролетерска бригада требало је да напада са истока и југоистока на одсеку кота 982—село Брина, с тим да део снага упадне У град без обзира на успех напада на Башајковац.

[137]) *Зборник*, том VI, књ. 8, бр. док. 247.

Друга далматинска бригада, ојачана једним батаљоном 2. пролетерске бригаде, требало је да напада град са југозападне стране на одсеку село Брина—пут село Мали Губер—Ливно и да у рејону Вагња (триг. 1203). затвара правац Сиљ—Вагањ—Ливно.

Почетак напада био је одређен за 5. децембар у 24.000.[ш])

На застанку при маршу ка Ливну децембра 1942. Штаб бригаде: командант Љубодраг Ђурић, политички комесар Алекса Дејовић, заменик команданта Миодраг Миловановић-Луне и заменик политичког комесара Слободан Пенезић-Крцун (с десна на лево).

Одмах по пријему задатака Штаб 2. бригаде, који се налазио у селу Љубунчићу, заједо са 4. батаљоном, издао је своју борбену запо вест за напад на Ливно. Наређено је:

— да 4. батаљон напада непријатељску отпорну тачку у Застињу, а затим да с тога правца упадне у град;

— да 1. и 3. батаљон, из рејона села Драгнића, подиђу Башајковцу, и по завршеној артиљеријској и минобацачкој припреми, ликвидирају непријатеља у њему;

[138]) Архив ВИИ, кут. 731, бр. рег. 1/6.

— да 2. батаљон, у рејону села Оџака , ојача 2. далматинску бригаду.

Истог дана у 12.30 .часова Штаб бригаде и 4. батаљон, с приштапским јединицама, кренули су из Љубунчића према Ливну на извршење задатка. У моменту изласка са сеоског пута на друм Босанско Грахово—Ливно, колону су изненада напале усташе подржане од две танкете. Четврти батаљон је покушао да избије на косу према непријатељу, али су га усташе дочекале бомбама, митраљеском и минобацачком ватром. У том моменту чете су се почеле колебати и одступати. Непријатељ је тукао комору која се повлачила преко Ливањског поља у нереду. Наишли су и оклопни аутомобили који су угрозили Шгаб бригаде и 4. батаљон са десног бока. Тада је почело повлачење у правцу села Луснића. У том општем метежу један део коморе у којој се налазила архива и бригадна застава пао је у руке непријатељу. Заставник бригаде био је рањен и налазио се у болници а заменика није имао. Због тога се застава нашла у комори.[139]) Тако је бригада доживела да тек примљена застава из руку Врховног команданта, као највише пролетерско знамење, неславно падне у руке непријатеља. У овој борби 4 батаљон је имао 4 погинула и 12 рањених бораца, а непријатељ четири мртва и 10 рањених.[1ч10]) Испад усташа је омео 4. батаљон да учествује у нападу на Ливно ноћу уочи 6. децембра.

Ни остале јединице нису извршиле планирани напад. Оне су, истина, подишле непријатељским положајима и ту остале. Ишчекујући једна другу дочекале су свитање и тада се повукле на полазни положај Шестог децембра Штаб 2. дивизије је наредио да се у 19 часова поново нападне Ливно. У Штаб 2. бригаде наређење је стигло тек у 16,30 часова. Очито да је два и по сата било мало времена да се јединице обавесте и с њима организује напад, који је требало поновити са истим јединицама и задацима. Овог пута привучене су и хаубице и очекивана је, у хладној и кишовитој ноћи, артиљеријска и минобацачка припрема. Преморени, прокисли и прозебли борци лежали су шћућурени у јарку поред пута или у вртачама очекујући артиљерце да огласе почетак напада. То припремање артиљерије за напад трајало је невероватно дуго, тако да је артиљеријска припрема почела тек око један час по поноћи, Минобацачи су још касније почели дејствовати. Непријатељ је одговорио ватром из својих оруђа. Борба је трајала кратко и све се опет завршило без резултата.[141])

После и овог неуспелог напада на Ливно, настао је период борби против усташа који су скоро свакодневно вршили испаде из Ливна. Тако је 8. децембра 2. батаљон 2. пролетерске бригаде, са батаљонима 2. далматинске бригаде, цео дан водио борбу против непријатеља јужно од Ливна, у рејону Билог Брега. Напади и противнапади су се смењивали цео дан. Предвече је одлучено да се све јединице са овог сектора повуку даље од града како би се средиле и одморише за предстоје-

[139]) Архив Института радничког покрета Југославије инв. бр. 1084.
[140]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, 6. децембар 1942.
[141]) *Зборник*, том IV, књ. 8, бр. док. 251.

ће акције. Пошто је 2. батаљон био придодат 2. далматинској бригади, он се с њом неколико дана налазио на овом одсеку вршећи и два безуспешна напада на Ливно.

Група. бораца бригадс на положају код Ливна 1942. године

Друга далматинска бригада је одмаршевала у рејон село Пролог — село Оџак, а 2. батаљон 2. пролетерске бригаде у село Оргуз. Исцрпљен и уморан 2. батаљон је касно увече стигао у село и ту заноћио. Идућег дана пред зору стражари су приметили силуете како се обазриво примичу кућама где се батаљон одмарао. Дат је сигнал за узбуну и батаљон је са тешким митраљезима заузео положај иза једне дебеле камене ограде. За то време, непријатељ се у стрељачком строју, врло опрезно, корак по корак приближавао. Борци иако још неодморени и буновни али врло присебни, нечујно и прикривено су чекали иза ограде. Кад се непријатељски стрељачки строј приближио на 50—80 метара батаљон је осуо урагнаску ватру и извршио јуриш. Изненађен и поколебан непријатељ се дао у бекство. Настала је трка кроз Ливањско поље. Усташе су бежале према Ливну. После неколико километара гоњења у помоћ усташама наишла је путем Ливно—Сињ танкета која]е својом ватром штитила бежеће усташе. Истовремено друга непријатељска колона, која се кретала подножјем Динаре, сеоским путем ка Оргузу, видевши како усташе беже кроз поље гоњени 2. батаљоном и сама

се поколебала и вратила назад у Ливно, не ступајући у дејство.[142]) У овој борби непријатељ је имао 30 мртвих и око 50 рањених, а 2. батаљон два погинула и 14 рањених.[143]) Ова врло успела акција 2. батаљона је била прва освета 2. бригаде за изгубљену заставу, а дошла је у моменту када је бригада преживљавала горчину неколико неуспеха, од којих је највећи и најтежи био губљење заставе.

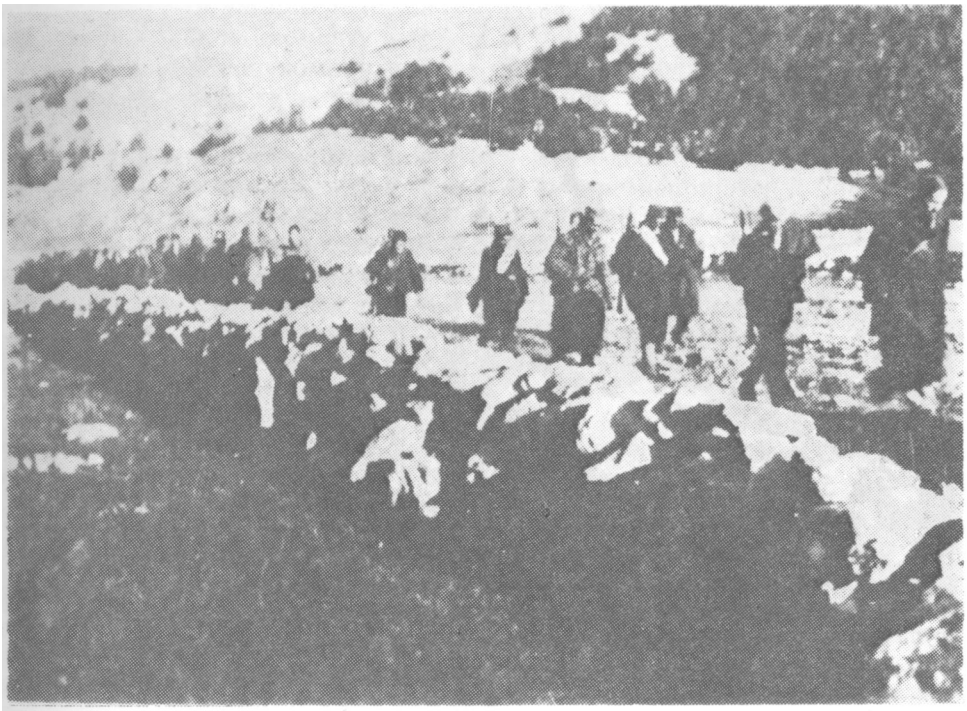

На прилазима Ливну, 14. децембра 1942. године

Последње борбе бригаде показале су да је њена борбеност опала. Ово је свакако био резултат низа околности са којима се бригада у то време суочила. Због тога је пред њом стајао задатак да организује живљи војнички и политички рад. Ова активност је започела још док је бригада била код Босанског Грахова. Тамо је у циљу обуке нових бораца вршено и бојево гађање. Штаб бригаде је одржао састанак са командним кадром 4. батаљона у вези слабог обезбеђења и невојничког држања у борби против усташа у селу Љубунчићу. Све ово је рађено и поред тога што је време било испрекидано и попуњено борбеним дејствима. Тако је било и овом приликом. Већ 10. децембра су 1. и 4. батаљон послати у напад на непријатеља који је направио испад из Лична у Гламочко поље. Ова акција је успешно завршена. У садејству де-

[142]) *Друга пролетерска*, књ. 2 стр. 186—188.
[143]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, 8. децембар 1942.

лова 4. пролетерске бригаде, непријатељ је потеран из Гламочког поља и враћен у Ливно. Пошто је 2. батаљон преко Ливањског поља стигао у Љубунчић, у састав бригаде, 3. батаљон је пребачен у село Присап, а 1. и 4. батаљон, по извршеном задатку, задржани су у селу Прилуки. Припремао се нови напад на Ливно.

Сви покушаји усташа да деблокирају Ливно пропали су. Тито је поручио 2. пролетерској дивизији да: „Ливно мора пасти".

Непријатељску посаду у Ливну сачињавали су раније изнете јединице. Град је био опасан бодљикавом жицом, а позади ње су се налазили бункери.[144]) У току 13. децембра 2. батаљон се из Љубунчића примакао у село Плоче. Овог дана је Штаб бригаде издао заповест за напад на Ливно која гласи:

„Према наређењу Врховног штаба и заповести Штаба Дивизије за ликвидацију усташких. разбојника у Ливну наређујемо: Да у нападу на Ливно учествују сва четири наша батаљона и чета пратећих оруђа и то:

II батаљон од правца Дерогуз — на непријатељска утврђења на западном делу Башајковца (средња и доња кула), с тим што ће после ликвидације ових утврђења продирати даље у град са двије чете, а једну чету са тешким митраљезима оставити на Башајковцу. Са II батаљоном поћи ће и вод бацача који ће отпочети своје дејство заједно са артиљеријом.

I и IV батаљон сачињаваће једну јуришну ударну групу која ће проломити непријатељска утврђења и упасти у град од правца Дерогуз—Буквића драга—Логор, с тим што ће IV батаљон ударити на непријатељска утврђења код Барака и продужити са упадом у град. После ликвидирања утврђења код Барака и IV батаљон продире у град са двије чете а са једном ударајући с леђа непријатељским бункерима на путу Ливно—Прилука, а са ликвидирањем и ових бункера и ова чета продире у град. После овога IV батаљон се оријентише кроз град ка Сточној станици нападајући с леђа.

ТП батаљон ће бити са две чете у резерви у Сухачи и обезбеђивати артиљерију, а једну чету упутити правцем Сухача—Застиње нападајући непријатељска упоришта у Застињу. У сучају да не буде непријатеља у Застињу ова чета продужује ка граду потпомажући дејства I и IV батаљона а ако је потребно упадати и у град. Штаб III батаљона одвојиће један вод уз антитенковски топ и путем се упутити ка Ливну и из непосредне близине туђи непријатељска упоришта пошто се претходно ухвати веза са четом IV батаљона која ће с леђа нападати бункере на путу.

III батаљон ће мобилисати људство са пијуцима и ашовима из села Љубунчић, Жировић и Присап и под заштитом две чете упутити вечерас у 20 часова у село Сухачу да се темељно раскопа пут како непријатељске танкете не би могле ометати рад наше артиљерије. Испред прокопа 4—500 ш пионирско одељење поставиће нагазне мине. Сутра изјутра у 5 часова трећа чета III батаљона смениће своје двије чете и поставити се иза прокопа како сутрадан не би дозволила непри-

144) *Зборник* том V, књ. 10 бр. док. 147.

јатељу да исте оправи док би се ове двије чете преко дана одмарале. На крају села Сухаче налази се и један мостић кога треба порушити.

II батаљон ће поћи 14 о.м. у 4 часа изјутра и сместити се у Шереметове кошаре избацивши један вод изнад села Сухаче, к. 1170, 1047 у циљу сузбијања непријатељскога испада из Ливна у правцу чете III батаљона која ће бранити оправљање пута. После 12 часова II батаљон ће прећи на свој полазни положај изнад Башајковца. Из села Прилике у 11 часова 14 о.м. кренуће I и IV батаљон са штабом бригаде ка полазним положајима к. 1170 — Дерогуз.

Полазак са најближих полазних положаја, уз заштиту артиљеријске и бацачке ватре, биће у 17,30.

Борбени знаци: Бомбаш—Застава.

Доставља се заповест у препису штаба дивизије из које ће се видети дејство осталих наших снага и други потребни подаци.

Бригадно превијалиште пре почетка напада у Каблићима а затим са повољним развојем ситуације у селу Сухачи. У селу Прилуци биће један камион који је стављен на расположење нашем бригадном санитету.

Штаб III батаљона наћи ће потребну просторију за бригадно превијалиште прво у Каблићима а затим у Сухачи, а патролама са пута и од Ливна упућивати рањенике ка бригадном превијалишту.

Кад I и IV батаљон продру у град и наша артиљернја постане опасна по наше јединице у граду испалиће три ракете у правцу Ливањског поља црвену, зелену и бијелу.

Штаб бригаде налазиће се к. 1047—Буквића Драга—Застиње.

По заузећу града Ливна I и IV батаљон блокираће град и вршити потребне службе у граду. III батаљон ће се сакупити код творнице цемента и слати патроле у правцу Шујице, а II батаљон ће се цео избацити на Башајковац, шаљући патроле у правцу Цинцара и у правцу Доњег Малована."[145])

У вези са припремама за напад 2. батаљон је 14. децембра рано изјутра избио у рејон Шереметове кошаре. Око 9 часова три усташке сатније кренуле су из Ливна у напад према Гламочу, на су се сукобиле са 2. батаљоном. Пошто је претила опасност да овај испад усташа оме те планирани напад на Ливно, хитно је послата у помоћ 2. батаљону једна чета 1. батаљона, ојачана бацачким одељењем, са задатком да дејствује из рејона села Каблића. У близини Дебелог Брда налазио се један батаљон 2. далматинске бригаде. У том правцу били су упућени 4. батаљон као и 1. батаљон без чете. Други батаљон и чета 1. батаљона са батаљоном 2. далматинске бригаде неколико часова су водили жестоку борбу против непријатеља и успели да га потисну назад у Ливно. У овој борби батаљони су имали 10 рањених бораца, а непријатељ три мртва и 10 рањених.[146])

Истог дана око 17 часова батаљони су заузели полазне положаје за напад: 2. батаљон према тврђави на Башајковац, 1 и 4. батаљон код Застиња, 3. батаљон, као резерва, у рејону Сухаче, тешки бацачи позади 2. батаљона, а Хаубичка батерија Врховног штаба на ватреном поло-

[145]) Архив ВИИ, кут. бр. рег. 1/II-15.
[146]) *Зборник*, том V, кн. 10, бр. док. 147; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 1/II-16.

жају у рејону села Прилуке. Противтенковски топ у пратњи једног вода 3. батаљона добио је задатак да се путем кроз Застиње привуче до града и да из непосредне близине туче непријатељске ватрене тачке.

Четврта пролетерска црногорска бригада требало је да напада са истока.

Према извештају Штаба 2. пролетерске бригаде упућеном Штабу 2. пролетерске дивизије 18. децембра 1942. напад њених јединица се развијао по следећем:

Борци бригаде припремају се за напад на Ливно.

„Покрет батаљона са најближих полазних положаја отпочео је у 17,30 час. под заштитом артиљеријске и бацачке ватре.

Наши бацачи били су постављени на коси између Буквића Драге и Башајковца. Задаци наших батаљона виде се из приложене заповести Штаба ове бригаде.

II батаљон је напао на непријатељска утврђења на Башајковцу успевајући да непријатеља истера из бункера и у бункерима убије 5 усташа, али се непријатељ држао у кули. Покушано је да се на неколико начина доскочи непријатељу али се није успело. Четири пута су бо.мбаши покушавали да бомбама истерају непријатеља. Једанпут се правио јуриш са читавом четом да би се непријатељ збунио, али се кула није могла ликвидирати због малих и високих отвора на њој и дебелих

зидова којима ручне бомбе нису могле ништа учинити. Овај батаљон имао је овом приликом 7 рањених другова . . .

IV и I батаљон дошавши до непријатељских бункера од правца Застиње имали су пред собом два реда бодљикаве жице коју су прво морали пресећи. На неколико места непосредно испред непријатељских бункера жице су биле кљештима и секирицама пресечене и поред жестоке непријатељске ватре. Читав терен је био осветљен непријатељским ракетама. Омладинац I батаљона Луковић Властимир лежао је уклештен у жицама и хладно секао пролаз својим бомбашима иако је био обасипан кишом куршума из непријатељских митраљеза. Ускоро је био направљен велики пролаз кроз жице. Бомбаши са пушкомитраљесцима I батаљона су јуришали на бункере да би га освојили док је IV батаљон продирао напред поред бункера. Међутим бункери су били такви да им се ништа није могло са ручним гранатама, а ватра из других бункера наносила је губитке и заустављала две чете IV батаљона од даљег продирања ка граду док су два вода, са два командира продрли до самог потока испред електричне централе.

Бомбашко прво одељење било је преполовљено, а пало је и десетак другова који су продрли до потока.

Упућено је и друго бомбашко одељење, али ни оно није могло бункер освојити, који је доминирао свим утврђењима на западној страни.

V јуришима на бункер и пробијању два вода IV батаљона било је рањено око 40 другова. Рањеници су се извлачили под веома неповол>-ним околностима. Непријатељ је стално сав терен осветљавао, а топ код Сточне станице је тукао шрапнелима. То је нарочито омело продирање два вода IV батаљона, који су били до потока. Они су одвојили један део другова за извлачење рањеника . . .

Наш антитенковски топ приближавао се путем и тукао непријатељске бункере покрај пута.

Кад се непријатељски бункер није могао савладати, довучен је на 20 ш пред бункер топ и бункер је био разбијен са 3 гранате, а у њему је остало 7 мртвих усташа. Усташе су и даље пружале отпор из осталих бункера. Покушан је продор ка бункерима али је непријатељ посео бараке и жестоко се бранио.

На левом крилу непријатељ је направио испад од централе и запосео један зид долазећи за леђа деловима IV батаљона који су продрли до потока.

На улици око млинова један вод IV батаљона је водио борбу са усташама и побио 10. Усташе су ишле уз улицу и носиле муницију. Ту су се срели и усташе су запитале: „Ко је тамо?" Наши су одговорили: „Црна легија." И пропустили их на 5—6 корака, а онда свих 10 срушили

Један п-митраљезац је изгубио везу и потеран од усташа склонио се иза зида, усташе су стале испред њега и псовале. Он је сву тројицу побио.

Други делови батаљона нису продирали даље због великих губитака, а они који су продрли извлачећи рањенике (остало их је 15—20) повукли су се натраг.

У томе је почело свитати и батаљони су се повукли ка Застињу и Сухачи, а II батаљон на Дерогуз.

Опстанак I и IV батаљона при неликвидираној кули и осталим бункерима, а непријатељски топ и бацач тукли су од Сточне станице, био је прилично рискантан јер би имали велике губитке, поготову што је терен био нагнут ка бункерима из поља и на директном гађању брдског топа. Па и поред тога батаљони се не би повукли да смо имали извештај да је батаљон IV бригаде (ради се о 2. батаљону 4. црногорске бригаде — прим. аутора) продро у град.

После извештаја да се један батаљон IV бригаде налази у граду, наш II батаљон је кренуо од правца Дерогуз, а III батаљон је вршио притисак на непријатеља од правца Застиње, тукући топом непријатељска упоришта.

Наредили смо хаубици да туче Сточну станицу како би ућуткали њихов топ и бацач.

Око 15 сати непријатељ је почео одступати и напуштати Ливно и почео панично бежати. Наш III батаљон са својим десним крилом пребацио се преко реке иза Сточне станице, прогонећи непријатеља и сачекујући његове задње делове који су бежали из града. Само у гоњењу III батаљон је убио 40—50 црнолегионара. Овде су се истакли тешки митраљесци који су јурили за непријатељем на блиском одстојању. Другарица Ђука из Дрвара стигла је групу усташа на обали реке. Онд је јурнула за њима у воду, али су се они окренули и бацили бомбе на њу које су падале у воду. Из стојећег става пуцајући из реке убила их је 5 а остали су побегли ..."

Усташе су се у 13.30 часова почеле повлачити изгубивши битку са 2. батаљоном 4. пролетерске бригаде који је успео да савлада све препреке и убаци се у центар града и батаљонима 2. пролегерске бригаде који су дејствовали споља. Код првих знакова повлачења 3. батаљон 2. бригаде је, гонећи непријатеља, наступао западном ивицом града, усневајући да га бочно туче при повлачењу, наносећи му велике губитке. Непријатељ се повлачио у нереду па је на излазу из града према Дузну настала права гужва, што је наша артиљерија искористила да нанесе непријатељу својом ватром велике губитке. Пошто је 3. батаљон пре ушао у град од јединица 2. пролетерске бригаде, то је његов први задатак био да потражи бригадну заставу. И заиста, претресајући усташки дом у једном орману обешену о клин пронашао је заставу. Тако је пролетерска застава после 10 дана проведених у заробљеништву поново била у рукама пролетера. Радости у бригади није било краја, тим пре што је било наређено да се застава мора пронаћи.

Петнаестог децембра у 16 часова Ливно је било ослобођено, после 36 часова упорне и жестоке борбе. Том приликом 2. бригада је имала 75 избачених из строја, међу којима 12 погинулих. Непријатељ је укупно имао 280 мртвих, 12 заробљених и 210 рањених. Заплењено је: два брдска топа 75 тт са 324 гранате; три тешка минобацача, шест митраљеза, 240 пушака, 80.000 метака, 1.200 ручних бомби, 30 јахаћих и то варних коња, 3.000 крупне и ситне стоке, и доста хране и друге робе. [147])

[147]) *Зборник*, том V, књ. 10, бр. док. 147; Архив ВИИ, кут. 731, бр. рег. 1/10, 1/24.

После ослобођења Ливна бригада је добила задатак да с 2. батаљоном врши гарнизону службу у граду, а 3. батаљон да обезбеђује правац од села Шујице. Али, пошто су усташе, претрпевши неуспех у Ливну, напустиле и Шујицу, то се 3. батаљон вратио у село Загорчине. Четврти батаљон је, у прво време, из села Смричана, вршио обезбеђење града с јужне стране, да би се касније, због покрета 2. далматинске и 4. пролетерске бригаде ка Дувну померио у село Коваче, на комуникацију која води од Дувна ка Имотском, ради обезбеђења напада на Дувно. Пошто је Дувно ослобођено 19. децембра, 4. батаљон се, после краћег одмора у Дувну, вратио ка Ливну у село Смричане. Први батаљон је, северно од Ливна, затварао правац од Цинцара.

Скица 17. Напад на Ливно

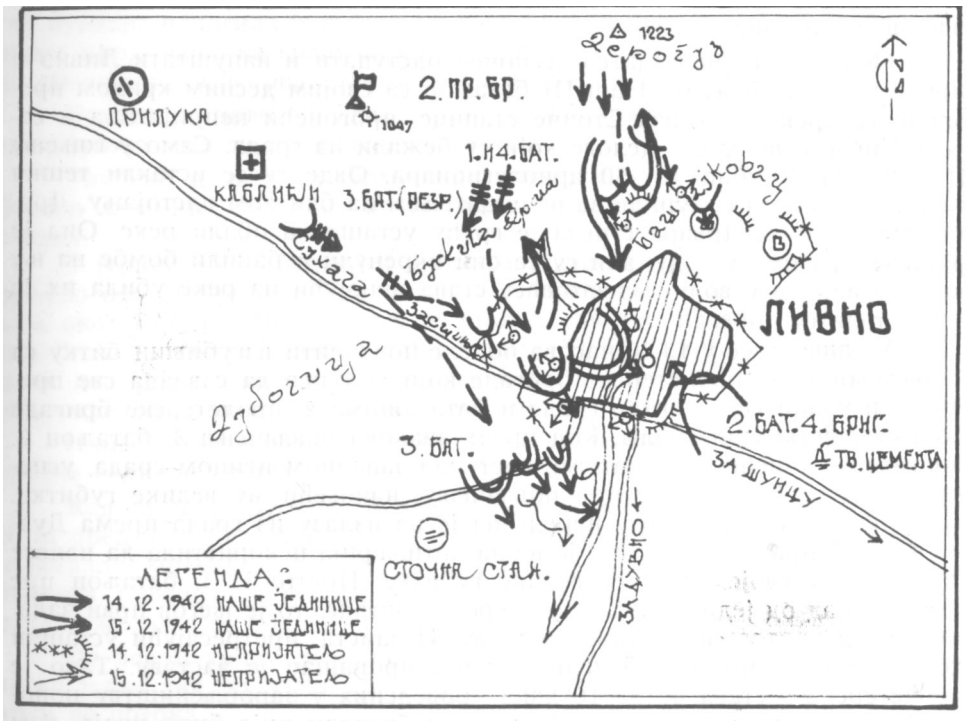

На простору Ливна 2. пролетерска бригада је остала све до 25. децембра. За то време извршена је попуна и дотеривање опреме. Бригадна интендантура активирала је своје радионице. Оне су свакодневно крпиле одећу и обућу по батаљонима. Истовремено је санитетска служба, користећи погодности града, организовала прање и купање бораца Пошто се у граду затекла и већа количина хране то је појачан и оброк, нарочито рањеницима у болници, те је и ово повољно утицало на брже оздрављење већег броја болесних и лакше рањених и њихов повратак У бригаду. Пошто је Ливно било раније ослобађано, то се осећало да је

утицај НО покрета оставио видие трагове. Већина становништва је прс ма НОП-у била расположена. Одмах је обновљена народна власт Живот у граду је убрзо нормализован и почео је да се развија врло динамичан друштвено-политички и културно-просветни рад. Сутрадан увече по ослобођењу града организована је велика приредба за борце и грађане на којој је говорио политички комесар 2. пролетерске дивизиш Митар Бркић. Одржана је и војна парада јединица које су учествовале у ослобођењу града.

И у борбама за Ливно бомбаши су одиграли своју улогу, али овом приликом истакло се и противтенковско одељење. Артиљерци су противтенковски топ привукли у стрељачки строј и из непосредне близине уништили неколико непријатељевих бункера. Ефекат свих напора јединица 2. пролетерске бригаде био би много већи да је постојала бржа и ефикаснија веза у оквиру јединица 2. дивизије. Због недостатка везе дошло је до извлачења батаљона из дела града, који су, уз велике напоре и жртве, већ били освојили. Поред недостатка брзе везе у Штабу бригаде, недостајало је и довољно упорности да се заузети објекти и положаји утврде и одрже. Но, и поред испољених слабости, бригада је свој део задатка испунила.

О бомбашима 2. пролетерске бригаде говорио је прослављени бомбаш 4. батаљона на Конгресу Уједињеног савеза антифашистичке омладине у Бихаћу. Конгрес је одржан 27. децембра 1942. године. Из 2. бригаде на њему је учествовала делегација од 11 чланова. Међу њима је био и бомбаш Бошко Буха. Овај дечак изазвао је највеће одушевљење код омладинаца на Конгресу. Тих дана се у Бихаћу о овом младом бомбашу 2. пролетерске бригаде много говорило.

„Одушевио је све. Маленог раста, с пушком, војничким кораком је дошао до говорнице. Док је говорио, стално се пропињао на прсте, јер се није могао видети иза пулта високог за његов дечачки раст. Славонско сељаче са херојским срцем, говорио је тако искрено и непосредно о бомбашима своје јединице, и о својим акцијама, да су га слушаоци стално прекидали одушевљеним аплаузима. Кад се Конгрес завршио, још дуго се причало о њему. Скромни Бошко није видео ничег **изузетног** у свом херојству и чудио се толиким овацијама. За њега је било сасвим нормално да омладинац буде први у јуришу, да пузи до бункера или оџака неке куће, где се утврдио непријатељ и да га дечачким рукама заспе бомбама."[148])

Заиста, за Бошка Буху и за све остале бомбаше који су били у саставу делегације на Конгресу УСАОЈ-а није ништа необично било привући се непријатељском бункеру и кроз његову пушкарницу убацити бомбу. То је за бомбаше 2. пролетерске бригаде била нормална појава, готово у свакој акцији.

У Штабу бригаде попуњено је упражњено место начелника штаба. На ово место постављен је Средоје Урошевић, дотадашњи командант 2. батаљона, а за команданта овог батаљона је постављен Милан Ракић, до тада командир чете у истом батаљону. Из бригаде су отишли Ратко Софијанић и Пане Срдановић, па је за команданта 1. батаљона дошао заменик Драго Јовановић, а за заменика Богољуб Чукић, дотадашњи

[148]) *Друга пролетерска*, књ. 2 стр. 927—928.

командир 3. чете, за политичког комесара 1. батаљона постављен је дотадашњи заменик Миливоје Радовановић-Фарбин, а за заменика политичког комесара овог батаљона дошао је Јован Стаматовић.

Делегација бригаде на конгресу УСАОЈ-а, децембра 1942. године. С лева, други Драгослав Митровић — Учо, трећа Зага Стојиловић, осми Бошко Буха и десета Зина.

После оелобођења Ливна и Дувна усташе су саме напустиле Шујицу, тако да је на овом простору остао још Купрес за који се морало још борити. Осетивши јачи притисак наших јединица у рејонпма северно од Динаре, да не би била тучена, италијанска команда је донела одлуку да своје трупе повуче у приобални појас.[149])

Штаб 2. дивизије постепено привлачи јединице које ће учество вати у нападу на Купрес. Тако је 25. децембра 2. пролетерска бригада пребачена до села Шујице, осим 1. батаљона који је одмах по ослобођењу Ливна већ био оријентисан према Цинцару. Сутрадан 26. децембра три батаљона 2. бригаде (без једне чете 4. батаљона која је остала У Ливну као посада града) и Пратећа чета продужили су марш до села Горњег Малована. У овом и свим околним селима српске куће су биле попаљене. Јединице су се разместиле у засеок Чемалиће, који је једино неким случајем остао неспаљен. Куће су биле направљене од дрвених греда и брвана. У насељу је било све опљачкано и опустошено. Долазак бригаде оживео је ово замрло место. Од зиме се склонило унутра и брзо су на угушеним огњиштима заложене ватре. Убрзо смрека је по-

[149]) *Ослободилачки рат народа Југославије*, VII, ЈНА, Београд, 1957, књ. 1, стр. 342

чела да пуцкета уз модар висок пламеи и несносан дим. Ипак, боље је било и то него мрзнуги се напољу.

Ту је добијена заповест за напад.

Према подацима са којима је располагао Штаб 2. пролетерске дивизије Купрес су браниле три сатније тзв. „Црне легије", две сатније тзв. „Жуте легије" и 350 милиционера. Од тих снага је 24. децембра једна јача колона отишла према Бугојну.

Купрес је био добро утврђен гарнизон. Ван града су била начичкана утврђења и отпорне тачке, нарочито на Чрдачици и у рејону силоса. Непосредна одбрана Купреса почивала је на бункерима повезаним рововима и саобраћајницама. Испред сваког бункера налазиле су се жичане нрепреке. Поред пушака, од наоружања непријатељ је имао: 2 минобацача, 5—7 тешких митраљеза и око 20 пушкомитраљеза.

За напад на Купрес Штаб 2. пролетерске дивизије је одредио три батаљона 2. пролетерске бригаде и један батаљон 2. далматинске бригаде, а за подршку један оклопни аутомобил, хаубички дивизион, два противтенковска топа 37 тш и седам минобацача.[150])

Према плану напада требало је да 2. пролетерска бригада (без једног батаљона), ојачана са два противтенковска топа и седам минобацача, напада с полазног положаја Рудец—село Губер—село Риговац, правцима Сјеница—Купрес и Риговац—Чрдачица—Купрес, одржавајући везу лево на Малој Плазеници с јединицама 2. далматинске бригаде, а десно, у рејону Погане главице, с деловима батаљона 2. бригаде који је био у заседи у рејону села Ботуна (5 кт југоисточно од Купреса). Напад 2. бригаде требало је да подржава оклопни аутомобил који се из села Ћемалића кретао комуникацијом према Купресу. Друга далматинска бригада гребало је да напада с једним батаљоном на правцу Мали Стожер—Купрес, док је Хаубички дивизион, из рејона села Брда требало да подржи напад. Његова помоћ и подршка састојала се у томе да пре напада пешадијских јединица изврши артиљеријску припрему с циљем уништења отпорних тачака. Артиљеријска припрема требало је да почне у 16 часова, а напад одмах по завршетку припреме.

Двадесет осмог децембра у 11 часова јединице 2. бригаде ко^е учествују у нападу приближиле су се од Малована преко Злосела Купресу..

За извршење постављеног задатка Штаб 2. пролетерске бригаде је потчињеним јединицама поставио следеће задатке:

— 3. батаљон, ојачан оклопним аутомобилом, с полазног положаја Сјеница—Губер (искључено) да напада правцем село Олово—Купрес,-

2. батаљон, подржан минобацачком ватром, с полазног положаја Губер—Риговац да напада правцем Чрдачица—Купрес;

— вод противтенковских топова, као пратећа јединица, да наступа за јединицама 3. батаљона и да их подржава приликом уништавања утврђених тачака.

Једна чета 4. батаљона упућена је на Малу Плазеницу да ухвати везу с деловима 2. далматинске бригаде, а једна чета је остала у бри-

150) Архив ВИИ, кут. 731, бр. рег. 1/31; *Зборник*, том IV, књ. 9, стр. 48.

гадној резерви, на споју између 2. и 3. батаљона. Први батаљон је упућен у заседу између села Ботуна и Кукавице.

Двадесет осмог децембра, непосредно пред напад, читаво Купрешко подручје било је покривено танким снежним покривачем. У 16.00 чаоова почела је артиљеријска припрема. Одмах затим јединице су кренуле у напад одређеним правцима. Са шест минобацача тучен је непријатељ у Олову и на Чрдачици. Подржаване ватром минобацача је динице су без отпора избиле на ове положаје и ту дочекане јаком ватром минобацача и аутоматског оружја. Наступајуће јединице су брзо изашле из ове ватрене зоне и наставиле да продиру ка граду. Пратећа минобацачка оружја пребацила су се у Олово, а противтенковска оруђа до бункера и првих кућа у Купресу. Услед снежне белине, видљивост је била велика, што је омогућавало непријатељу ефикасну одбрану. Први налет батаљона је одбијен. Двадесет деветог децембра око један час Штаб бригаде је обновио напад, уз подршку минобацача, који су дејствовали по бункерима и рововима. Противтенковски топови, услед слабе видљивости нису могли дејствовати прецизном ватром. И овог пута батаљони нису показали довољно издржљивости и упорности, већ су се повукли.[151])

За то време, оклопни аутомобил са посадом од 11 одабраних бо раца, од којих су девет били добровољци из 2. бригаде, а два из Пратеће чете Штаба 2. дивизије, доживело је праву одисеју. Наиме, аутомобил је одмах после артиљеријске припреме кренуо из Малована ка Купресу. Пошто је већ падала ноћ то је кретање без осветљења било отежано, јер је снежни покривач био све покрио, тако да се и пут једва назирао. И поред жеље да се неопажено, без упаљених фарова, приближи Купресу, посада је била принуђена да упали светла. Ово је било благовремено упозорење непријатељу да на погодном месту, на самом улазу у град, на брзину направи барикаде, као препреку која ће спречити улаз у град. И заиста, аутомобил се, осветљавајући себи пут, наједном нашао пред непролазном барикадом од греда. Пошто није могао даље ту је застао и ту више часова представљао мету најжешће ватре непријатељског аутоматског оружја. Зрна су се одбијала од оклопа, али понеко је продрло и у унутрашњост. Настала је борба посаде на живот и смрт. Више бораца је било рањено. У таквој ситуацији аутомобил је покушао да се извуче назад и удаљи од ватре. Успео је да се удаљи свега 10—15 метара и пошто је задњим точком упао у јарак и заглавио се даље није могао ни напред ни назад. Мношгво метака је и даље засипало аутомобил. Усташе су извршиле и јуриш. Посада је на јуриш одговорила ватром и ручним бомбама кроз куполу и успела да одбије непријатеља. Пошто су усташе погодиле резервоар бензина и мотор, за посаду је настала скоро безизлазна ситуација. Већ је било доста рањених. У тој ситуацији командир је упутио једног члана посаде да се повеже са осталим деловима и да тражи помоћ. Приближавало се јутЈ)о, а помоћ још није долазила. Дан се није смео дочекати у оштећеном оклопном аутомобилу. Извлачити се из њега било је тешко и врло ризично. Но, није се имало куд, од два зла изабрано је оно мање, извлачење. Направљен је план извлачења. Сваки члан посаде

[151]) *Зборник*, том IV, књ. 9, док. 18.

узео је муниције и бомби што је могао. Извлачење је вршено **по дсло**вима како **би** једни друге штитили. На одлуку о извлачењу било **је от**иора **од** појединих другова из посаде, јер су рачунали да је **то сигуран** пут у **смрт.** Но, овај отпор је савладан и извлачење је извршено. **На** велико изненађење посаде, ватра на њих није отварана и они су **се,** иако више од половине рањених, сви извукли. Успут су наишли на усамљену кућу у којој су затекли непријатељску патролу од пет војника, **коју** су заробили и употребили за ношење оружја. У свитање, када су сви изгубили наду у могућност њиховог иовратка, они су се појавили у селу Брдима.[152])

Тако је и овог пута с неуспехом завршен напад на Купрес. Први батаљон који се налазио у заседи код Ботуна убио је шест милиционера и заплењио 11 пушака и 500 метака. Бригада је у нападу на Купрес имала три погинула борца и 21 рањеног, а непријатељ око 13 мртвих, 80 рањених; заплењено је 18 пушака, један пушкомитраљез, два пиштоља, 1.300 пушчаних метака и четири коња.[153])

Двадесет деветог децембра око два часа јединице су се повуклс на полазне положаје. У селу Ћемалићима бригада је преноћила, а сутрадан прешла у рејон села Шујице.

Тридесет првог децембра, по наређењу Штаба 2. дивизије, послат је 1. батаљон у Ћемалић, а две чете 4. батаљона у села Равно и Заноглину, са задатком да затворе правце од Купреса.

Друга далматинска бригада је из Купрешког поља пребачена у рејон Ливна и Ливањског поља, а 4. бригада се налазила у Дувну и на положајима према Имотском и Посушју.

Пошто су усташе покушале да се од Имотског пробију ка Дувну, то су, по наређењу Штаба дивизије, 31. децембра у 17,30 часова упућени 2. и 3. батаљон са четом пратећих оруђа у село Блажуј (3 км северно од Дувна). У међувремену је 4. црногорска бригада успела сама да одбаци непријатеља и да стабилизује положаје. У таквој ситуацији престала је потреба за ова два батаљона и они су се вратили назад у Шујицу.

Од 1. до 12. јануара 1943. године 2. пролетерска бригада се задржала у рејону Шујице и према Купресу. То време је искоришћено да се јединице што више војнички уздигну. Наиме, у последње време, а нарочито у борби око Купреса уочено је да борцима и руководиоцима недостаје солидније војничко знање.

Упоређујући бројно стање бригаде на лицу, које је имала када је пошла из Благаја према Мркоњић Граду са садашњим бројним стањгм утврђено је, да је у Благају имала 505 бораца, а код Шујице 870 бораца. Око 400 нових бораца било је у бригади.[154]) Овако нагли прилиг нових бораца морао се одразити и на њену борбеност као и на војничку оспособљеност. Зато је Штаб бригаде на састанку у Шујици **донео** одлуку да са батаљонским руководствима анализира стање у јединица ма и да, поред политичког и културно-забавног рада, организовано **приступи** војној обуци. Тако су војни руководиоци Штаба бригаде **са ко**мандантима батаљона обрађивали теме „Напад", „Одбрана", **„Органи-**

[152]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 251—261.
[153]) *Зборник*, том IV, књ. 9, стр. 47; Исто, књ. 8, стр. 605
[154]) Архив ВИИ, кут. 731, бр. рег. 1/37.

зација покрета", „Становање — бивакованье", „Читање карата", „Извиђање", „Превожење ван фронта", „Како се пишу извештаји — наређења" и сл. У већини случајева предавања су била добро припремљена и слушаоци су их са интересовањем пратили. При Штабу бригаде формирана је заставна десетина. Она је имала- задатак да обезбеђује Штаб бригаде и чува бригадну заставу. За новог заставника је одређен Љубинко Калушевић, један од најбољих десетара у бригади.[155]) У Политодјел 3. јануара дошао нови члан Марко Шофранац- заменик пол. комесара батаљона у 4. пролетер. бригади.

Бригада је наставила са издавањем бригадног листа „Без предаха". Слободно време батаљони су искористили поред војничке обуке да организују и држе по једну до две културно-забавне приредбе с пригодним програмом. Приредбама су поред бораца присуствовали и мештани.

Тако је бригада ових десет дана окупљена и неузнемиравана искористила, да своје редове војнички и политички уздигне.

Осмог јануара 3. батаљон је сменио 1. батаљон на положају у рејону Ћемалића, а 1. батаљон је, сав прозебао и мокар, истог дана дошао у Шујицу.

Крајем децембра 1942. године почела је концентрација јачих четничких снага у Книнској крајини. Због тога је најављено Штабу 2. пролетерске дивизије, пошто није било других слободних снага, да она разбије ову четничку групацију. Зато је Дивизији било благовремено наређено да се одмори и да буде спремна за извршење операције када се за то укаже потреба.

Већ 11. јануара 1943. године, наређено је Штабу 2. дивизије да пребаци 2. и 4. пролетерску бригаду у западни део Ливањског поља.[156]) Сутрадан, 12. јануара, 2. пролетерска бригада је добила наређење да крене према Босанском Грахову. Наредних једанаест дана бригада сс постепено померала кроз Ливањско поље према Грахову, да би 23. јануара заузела овакав распоред:

— 3. и 4. батаљон и чета пратећих оруђа у селу Дулеру, 12 км северозападно од Грахова,-

— 1. батаљон у селу Доњем Тишковцу, и

— 2. батаљон у селу Закошанима.

На свом путу преко слободне територије јединице су вршиле културно-просветну и политчку делатност. Тако су приликом пролаза кроз Ливно извели приредбу на којој је говорио члан Врховног штаба Милован Ђилас о четницима и издајничкој краљевској југословенској влади у Лондону. Приредба је у потпуности успела. Припремани су и чланци са војном тематиком које је требало штампати у бригадном листу „Без предаха". Кратко задржавање у Босанском Грахову искоришћено је да се разгледају утврђења из којих је непријатељ бранио Грахово Сам град је био врло солидно утврђен тако да га је било тешко заузети техничким средствима којима су тада наше јединице располагале. Двадесет првог јануара у граду је одржана комеморација поводом годиш-

[155]) Љубинко Калушевић сада пуковник ЈНА у пензији.
[156]) *Зборник*, том II, књ. 7, стр. 169, 312.

њице смрти Лењина. Том приликом је реферат о Лењину поднео друг Ели Финци, члан Политодјела 2. пролетерске бригаде.

У току покрета Штаб је обавештен да су четници јачим снагама посели линију село Плавно — село Стрмица — село Голубић и да врше насилну мобилизацију мештана у своје одреде. Укупна јачина процењена је на око 2.000 четника. Задатак 2. бригаде је био да у садејству отсалих јединица ликвидира ову четничку групацију.

Двадесет трећег јануара бригада је избила на већ поменути простор. Ту је Штаб бригаде расподелио новомобилисано људство по батаљонима: у 1. батаљон 31, у 2. батаљон 30, у 3. батаљон 30 и 4. батаљон 40. бораца. Поред тога у 2. батаљон се из ових села јавило 10 нових бораца. Тада је 2. бригада попуњена са 141 новим борцем.

Околна села су врло лепо и радосно дочекала долазак бригаде у њихова места. Омладина је била одушевљена доласком пролетера у Доњи Тишковац. Тада је код 1. батаљона спонтано изведена приредба, у којој су учествовале и омладинке из Доњег Тишковца. На овој приредби омладинке су певале партизанске и родољубиве песме. За неке од ових песама саме су састављале текст.

Планирајући напад на четничку групацију на ширем простору Книна Штаб 2. пролетерске дивизије је предвидео да 2. пролетерска бригада, ојачана са два батаљона 3 личког партизанског одреда, Приморским партизанским батаљоном и батеријом тешких минобацача напада на село Плавно, да 4. пролетерска црногорска бригада, без једног батаљона, напада на село Стрмицу и да делови 2. далматинске бригаде и један батаљон 4. црногорске бригаде, са ојачањима, нападају на село Голубић.

Почетак напада на Плавно и Стрмицу предвиђен је да се изврши 25. јануара у 14 часова, а на Голубић истог дана у 17 часова.

Уочи напада Штаб 2. бригаде одржао је састанак са командантима и политичким комесарима батаљона. На том састанку је разрађен план дејства јединица бригаде и издата борбена заповест. Одређено је да 2. батаљон и два батаљона 3. Личког партизанског одреда обухвате село Плавно са западне и јужне стране, тежећи да преко Бобије што пре избију у рејон Кита и села Грмуше, обезбеђујући се с правца села Растичева и одсецајући непријатељу одступницу ка селу Радљеву. Први и 3 батаљон, са четом пратећих оруђа, требало је да нападају Плавно са северне и североисточне стране, а 4. батаљон и Приморски батаљон, преко Орловице да обухвате Плавно са истока и југоистока, продирући у правцу села Русића.

Из ширег рејона села Доњег Тишковца, свечано испраћене од омладине, јединице су кренуле на извршење задатка 25. јануара у 6 часова, упутивши претходно једну чету 1. батаљона да избије у рејон Савића стаја и обезбеди излазак на полазни положај осталим јединицама. Све јединице су избиле у рејон Савића стаја и одатле се упутиле свака на свој задатак. Четници су изгледа предвиђали напад, па су се благовремено повукли из овог рејона. Тако је још претходног дана отишла четничка Рогатичка бригада са 400 четника. Једино су чете 4. батаљона у рејону Орловице наишле на отпор четника. После краћег оклевања батаљон је, упркос снажне пешадијске ватре којом су четници бранили положај на Орловици, успео да савлада отпор и заузме Орловицу. У овој борби рањен је један борац 4. батаљона.

На правцу 1. и 3. батаљона, у селу Ђурићима, четници су, без отпора, напустили положај одступајући у правцу села Радљевца и Ћуковића. Пошто 2. батаљон није успео на време да избије на Грмушу, већ само на Жабинац, једна група четника, одступајући у правцу Радљевице, успела је да се извуче. Другу групу, која је одступала према Бендеру, њих око 30, похватао је 2. батаљон. Кад је 2. батаљон избио у Радљевац сачекала га је четничка чета из тог села и предала му пушке и пушкомитраљез „Шошу". Двадесет шестог јануара једна чета 1. батаљона, ојачана тешким бацачем послата је у помоћ личким партизанима прогив четника који су их нападали из села Растичева. Четници су протерани, претрпевши губитке од око 10 мртвих и рањених. И остале јединице које су учествовале у чишћењу овог простора успеле су да изврше своје задатке. Тако је овај крај био очишћен од четника.

После чишћења овог рејона 1. батаљон се задржао у Плавну, 2. батаљон у Радљевцу, а 3. и 4. батаљон у Голубићу.

Двадесет осмог јануара 2. пролетерска бригада је истим правцем којим је и дошла на овај терен, преко Босанског Грахова и кроз Ливањско поље, враћена у Ливно. Овај марш извршен је у неколико етапа, тако да је 30. јануара бригада стигла у рејон Ливна где се разместила: 2. батаљон у Ливну, 3, батаљон у селу Присапу, 4. батаљон у селу Прилуки, а чета пратећих оруђа и 1. батаљон у селима Каблићима и Сухачу.

У акцији чишћења у Лици четници су били потпуно разбијени и већи број оних који су били из тих крајева мобилисани, се предао. С њима се политички радило и они су, углавном, пристали да ступе у пролетерске јединице.

На предлог Штаба бригаде, Штаб 2. пролетерске дивизије се сложио да се од оврг људства формира 5. батаљон 2. пролетерске бригаде. С тим у вези је 1. фебруара одређен руководећи кадар за 5. батаљон. Његов Штаб су сачињавали: командант Драгослав Цекић, политички комесар Срећко Милошевић, заменик команданта Никола Божанић и заменик политичког комесара Ђурђе Милутиновић. На место Ели Финција у политодјел бригаде долази Чедо Миндеровић, политчики комесар батаљона 1. пролетерске бригаде.

Другог фебруара из рејона Ливна бригада се према наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије пребацила у рејон Дувна. До 5. фебруара цела бригада се прикупила у рејону Дувна: 3. и 4. батаљон у селима Срђанима и Мандином Селу, пратећа чета у селу Подгају, 1. батаљон у селу Ведашићу, 2. батаљон у селу Летки и Штаб бригаде и 5. батаљон У Дувну. У овај рејон је дошла и 4. пролетерска бригада, тако да је сада и цела дивизија била на окупу пошто је 2. далматинска бригада од раније била на овом простору.

У овом рејону бригада је остала неколико дана. За то време настављено је разматрање војничке ситуације у бригади. О овоме је разговарано на састанку са штабовима батаљона. С обзиром на већи прилив нових бораца закључено је да се и даље ради на војно-политичком уздизању бораца и јединица путем предавања и практичних вежби, како би се сви задаци извршили тачно и брзо. Сачињен је коначан извештај Штабу 2. дивизије о акцијама на простору Плавно—Голубић. Према укупном прегледу, 2. пролетерска бригада је убила 70 а заробила 182 четника. Запленила је: 182 пушке, један пушкомитраљез, 161 бомбу, 8.850

метака, 33 шињела, 12 војничких блуза, 26 пари цокула, 12 пари гумених опанака и један пар чизама. У истој акцији бригада је имала два погинула и два рањена борца.[157])

„Наш пут кроз Крајину обележили смо крвљу. Крајини смо дали крви и братске љубави. Љубав је узвраћена још већом љубављу. А наше пале другове који остадоше у Крајини, пошли су да свете синови Крајине, потомци Кочића и Принципа" , „љути Крајишници".[158])

*

У протеклим акцијама бомбаши бригаде својом храброшћу и мајсторством допринели су решавању врло тешких борбених задатака. Они су својим успелим акцијама привлачили пажњу и дивљење других јединица Народноослободилачке војске. О њима је било говора и међу њиховим вршњацима — делегатима Конгреса УСАОЈ-а у Бихаћу.

Бригада је изводила дејства у садејству других бригада. Међутим, ово садејство још није потпуно успешно остваривано (пример Мањаче). У почетку је координирање дејстава обједињавао Оперативни штаб за Босанску Крајину, а касније је бригада ушла у састав 2. пролетерске дивизије и као њен део дејствује, уз краћи прекид, до краја рата.

Бригада је имала неколико врло успешних акција. Са малим изузецима она је у потпуности извршила војно-политичке задатке, који су пред њу били постављени. Штаб бригаде је са успехом руководио бригадом.

У овом периоду за бригаду је био карактеристичан велики прилив нових бораца. Око половину њеног борбеног састава сачињавали су придошли борци. Питање војно политичке обуке овог људства представљало је једно од веома значајних питања руководства.

Услед прилива великог броја бораца формиран је 5. батаљон. Од трофеја осталих од непријатеља у бригади је формирана чета пратећих оруђа састављена од три вода (митраљески, минобацачки и топовски). Формирана је и Заставна десетина као посебна јединица бригаде, са специјалним задатком.

Није испољена умешна кадровска политика. Велики број старешина иако је прерастао по својим војно-политичким способностима остао је дуго на истим положајима, у моменту када се нагло развијао НОП и формирао велики број нових јединица.

Непријатељу су нанети осетни губици. Према непотпуним подацима у овом периоду је убијено 772, рањено 406 и заробљено 1.008 непријатељских војника, односно, укупно је избачено из строја 2.186. У истом периоду бригада је имала 43 погинулих и 176 рањених и несталих бораца и руководилаца.

[157]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, 5—12. фебруара 1943.
[158]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 282.

V У БИЦИ НА НЕРЕТВИ

ПАНИКА У МОСТАРУ — ИТАЛИЈАНИ ТРАЖЕ ПРЕДАХ У ПРЕГОВОРИМА

Почетком фебруара 1943. године код Стаљинграда, на совјетско-•немачком фронту капитулирала је немачка 6. армија и делови 4. оклопне армије. То је био велики војнички, политички и морални пораз немачког Рајха. Ова победа Црвене армије означила је прекретницу у другом светском рату. У то време на афричком фронту развијала се офанзива англо-америчких снага. Британске трупе су заузеле Мисурату у Либији, а англо-америчке снаге су ушле у Триполис. Тако се ускоро могао очекивати потпуни пораз немачких и италијанских јединица у Африци. Ово је био сигуран знак да стратегијска иницијатива потпуно прелази у руке снага антихитлеровске коалиције, што је за Хитлерову .соалицију значило да треба предузети нове мере за одбрану „Европске тврђаве". У том склопу Балкан је добио још већи политички и војно-стратегијски значај, тим пре што је Народноослободилачка војска Југославије постала необично значајан фактор на Балкану.[159]) Зато немачка Врховна команда на Балкану предузима опсежне операције с циљем да уништи „Титову државу", како су Немци називали слободну територију у западним крајевима Југославије. Ове операције су код нас познате као Четврта непријатељска офанзива. „Врховни командант је седмог дана офанзиве (27. јануара) донео дефинитивну одлуку: део снага ће продужити одбрану слободне територије и успоравати надирање непријатеља, а главне снаге (1. и 2. пролетерска, 3. ударна дивизија и неке друге јединице) прећи ће у противофанзиву у правцу Херцеговине и Црне Горе".[160])

Почетак четврте непријатељске офанзиве 2. пролетерска бригада дочекала је у рејону Ливно — Дувно — Шујица. Пошто овај простор у првој фази није био обухваћен непријатељским операцијама, то је 2. пролетерска бригада тај кратки предах, пред почегак противофанзивних операција наших снага, искористила за своје војно-политичко уздизање и организационо учвршћење.

[159]) *Ослободилачки рат* стр. 339—340.
[160]) Исто.

Као и до тада, бригада је спремно дочекала наређење Штаба дивизије да се из Дувна пребаци у рејон села Требистова. По хладној, мрачној и кишовитој ноћи између 8. и 9. фебруара, бригада је извршила покрет у две колоне. Прва колона, састава 2. и 3. батаљон, стигла је у 06.00 часова и разместила се: 2. батаљон у заселак Луке, а 3. батаљон на простору села Крајиновића и села Чупића. Друга колона, састава 1, 4. и 5. батаљона са осталим деловима бригаде стигла је тек рко девет часова и разместила се: 1. батаљон у селу Крекићу, 4. батаљон у селу Чутури, Штаб бригаде, чета пратећих оруђа, 5. батаљон и санитет у селу Бошлићу и бригадна интендантура у селу Петровићима.[161])

Село Требистово се налази на једном платоу високом око 1.000 метара надморске висине. Тек што је бригада стигла добила је наређење за напад на Посушје. Према подацима из Штаба дивизије Посушје је бранило око 1.000 усташа, милиционера и домобрана са одговарајућим пешадијским наоружањем (4 минобацача и један топ). Према борбеној заповести Штаба 2. иролетерске дивизије напад на Имотски и Посушје требало је да врше две групе,- западна у саставу 4. пролетерска црногорска и 4. далматинска ударна бригада да напада Имотски, и источна у чијем саставу је била 2. пролетерска бригада (пет батаљона и четири минобацача) да напада Посушје. С тим у вези требало је да два батаљона нападају општим правцем Требистово — Посушје с линије Радован — Градина, а два батаљона да наступају правцем Требистово — Полице — Ширића Бријег — Броћанац до линије село Вранић — кота 820, са задатком да на поменутом првцу очисте села од непријатеља, а потом поседну положај и затворе правац од Широког Бријега ка Посушју. На одређеном простору требало је порушити комуникацију, бригадну резерву држати на левом крилу према Растовачи, а везу десно одржавати са 2. далматинском бригадом у рејону коте 614. По заузећу Посушја бригада је требало да се оријентише према Широком Бријегу.[162])

Десно је требало да напада 2. далматинска бригада општим правцем село Вучипоље — Орлов лук — Јукићи — Посушје.

Напад на Посушје требало је да подржава хаубичка батерија са ватреног положаја у рејону село Мрвељи — Читлук. Почетак артиљеријске припреме предвиђен је за 17.30 часова, а почетак напада у 18.00 часова 9. фебруара, непосредно после артиљеријске припреме.

Ова детаљна и прецизна заповест из Штаба дивизије стигла је у Штаб 2. бригаде у 9.30 часова. С обзиром да је бригада тек завршавала тежак марш, требало је одмах учинити нове напоре да се задатак изврши, а времена за припреме је било мало . Но, иако уморна, покисла, прозебла и неиспавана, после непосредног марша, бригада је извршила припрему и у 18 часова 9. фебруара напала непријатеља у Посушју, заједно с 2. далматинском бригадом.

За извршење постављеног задатка Штаб бригаде је одлучио да северна колона (1. и 3. батаљон и Чета пратећих оруђа), под командом Љубодрага Ђурића, команданта боигаде напада: 1. батаљон ппавпем

[161]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, 8. фебруар 1943. год.
[162]) *Зборник*, том IV, књ. 10, бр. док. 41.

Снежница — Радован — Посушје, 3. батаљон правцем село Крајиновић — Градине — Растовача, обухвагајући Посушје са источне стране, а Чета пратећих оруђа минобацачком ватром да подржава напад 1. батаљона; да југоисточна колона ((2. и 5. батаљон и једно пионирско одељење), под командом Миодрага Миловановића Луна, заменика команданта бригаде, дејствује правцем: Полице — село Ширића Бријег — село Броћанац — село Башићи — село Рујан и код села Вранића избије на пут Посушје — Мостар и затвори правац од Мостара. У резерву је стављен 4. батаљон с тим да обезбеђује позадину бригаде, нарочито од правца села Ракитног, где се налазило нешто усташко-домобранске милиције.

Пошто је саопштена заповест кренуло се са штабовима 1. и 3. батаљона и Командом чете пратећих оруђа у борбено извиђање терена с циљем да се тачно одреде правци подилажења, полазни положај за напад, ватрени положај и циљеви гађања пратећих оруђа. Са Снежнице, на којој је дувао јак и хладан ветар, осматрана је коса Радован где су били истурени положаји непријатеља.

Одмах поподне јединице су почеле покрет ка својим полазним положајима за напад, јер је и њима требало створити време да до почетка напада осмотре терен, одаберу циљеве и утврде задатке.

Сектор Посушје — Имотски бранили су делови 6. усташко-домобранске пешадијске дивизије чији је штаб био у Мостару. Спољна одбрана Посушја налазила се на линији Радован — село Јовићи, на којој су усташе изградиле систем бункера, чије су посаде биле наоружане тешким митраљезима.

Појаву наших јединица у рејону села Требистова прво је опазила непријатељска милиција, која се без отпора повукла и обавестила посаду у Посушју. Заповедник милиције у Требистову је — како стоји у непријатељском извештају — намерно напустио Требистово и запосео висове Оштро и Олују „да би се партизани похватали и побили".

Заповедник пододсека Посушје, добивши податке о нашем наиласку упутио је две чете у правцу села Вучипоља са задатком да блокирају Требистово са севера и истока, а једној чети је дао задатак да напада с југа.[163]) Изненадна појава у рејону Требистова, а још више брзина напада на Посушје ошамутили су непријатеља, тако да су сви његови потези били осујећени. Од ове три чете, према признању самог непријатеља, није било никакве користи. Напротив, од 18,45 часова везе с њима више није било и за њих се у Посушју више ништа није знало.

У 17,30 часова почела је артиљеријска припрема. Две хаубице, са ватреног положаја село Мрвењи — село Читлук, подржавале су напад. Ово)е један од ређих случајева када су партизански напади били подржавани хаубицама, па су због тога артиљерцима опраштали извесну непрецизност. Доста граната није ни експлодирало, али је морални ефекат био важнији од материјалног учинка. За разлику од артиљерије, ватра минобацача бригадне Прагеће чете, која је подржавала 1. батаљон у рејону Радована, била је до те мере прецизна да је било милина посматрати како близу стрељачког строја 1. батаљона

[163]) *Зборник* том IV, књ. 10, стр. 639.

експлодирају мине. Оне су крчиле пут пешадији и непријатељски отпор је брзо сломљен. Бункери су били запаљени и 1. батаљон је у силовитом јуришу заузео Посушје. Јединице 2. далматинске бригаде и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде су закаснили. Колико је непријатељ био изненађен нападом на Посушје, потврђује и његов извештај који цитирамо:

„Постава Радован је око 19,30 часова већ била заузета по партизанима и бункери запаљени — те су партизани обишли Посушје са југоисточне стране, стројо-пушчаном ватром око 22 ч. створили панику код остатка посаде која се разбежала и од исте је до сада у Горицу и Савиће пристигло око 50 момака са једним заставником. По заузећу Посушја од стране партизана наишао је наш камион са стрељивом из Мостара и не знајући за догађаје ушао у Посушје те је заробљен са стрељивом. Телефониста посаде Посушја, чим су настале уличне борбе, оставио је директну везу са Мостаром и побегао је — тако да се је могло по извјешћу заповедника посаде Имотски са Мостаром говорити до пола ноћи, када му се је јавило Посушје и то један партизан који се издао за припадника 2. пролетерске ударне бригаде."[164])

Тај „партизан" био је политички комесар 2. чете 1. батаљона, који је после краћег разговора предао везу команданту 2. бригаде Љубодргау Ђурићу, а овај је водио разговор са усташким бојником Францом Сударом. Камион од 25 сандука муниције, који је упао у заседу јединица 1. батаљона и заплењен, добро је дошао јединицама 2. пролетерске бригаде да се иопуне муницијом.

Још у току ноћи су 2. и 5. батаљон избили у рејон села Рујна и Вранића и посели положај, штитећи Посушје од правца Широког Бријега.

У борбама за Посушје и око њега изненађене усташе и домобрани су били не само потучени већ и распршени на све стране, тако да су их у току 10. фебруара наши борци хватали преобучене у женска одела. Том приликом су у 1. батаљону погинули два борца, а један је теже рањен, у 3. батаљону је један погинуо и један рањен, а у 5. батаљону је један рањен. По ослобођењу Посушја, 3. батаљон је упућен у село Враниће да појача бочно обезбеђење на правцу Посушје — Имотски.

Усташе су 10. фебруара око 12 часова покушале да поврате Посушје, али их је 1. батаљон, у садејству делова 2. далматинске бригаде, разбио, наневши им велике губитке. Истог дана су 4. пролетерска и 4. далматинска бригада пробиле ширу одбрану Имотског на линији село Кутлеше — село Ђузеле и отпочеле напад на Имотски, који су у току ноћи ослободиле. Према извештају 6. пешадијске дивизије, усташе су имале 20 погинулих, међу којима два командира чета, 36 рањених и 407 несталих, а изгубиле су и велику количину оружја, муниције, одеће, обуће и хране.[165])

Све до 11. фебруара непријатељска авијација није вршила ефикасне нападе услед непознавања ситуације на бојишту. Њена дејства

[164]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 640.
[165]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 661.

била су више оријентисана на извиђање и бомбардовање партизанске позадине где и није било јединица. Тек по паду Имотског, када су били потпуно разбијени и одбачени према Љубушком и Кочерину, непријатељски авиони су постали акгивнији. Бомбардовани су положаји 1. и 2. батаљона. Том приликом су погинула три борца, а међу њима и заменик политичког комесара 3. батаљона Радомир Ђуракић, а рањено је пет бораца.

Скица 18. Напад на Посушје, 9. 02. 1943. године

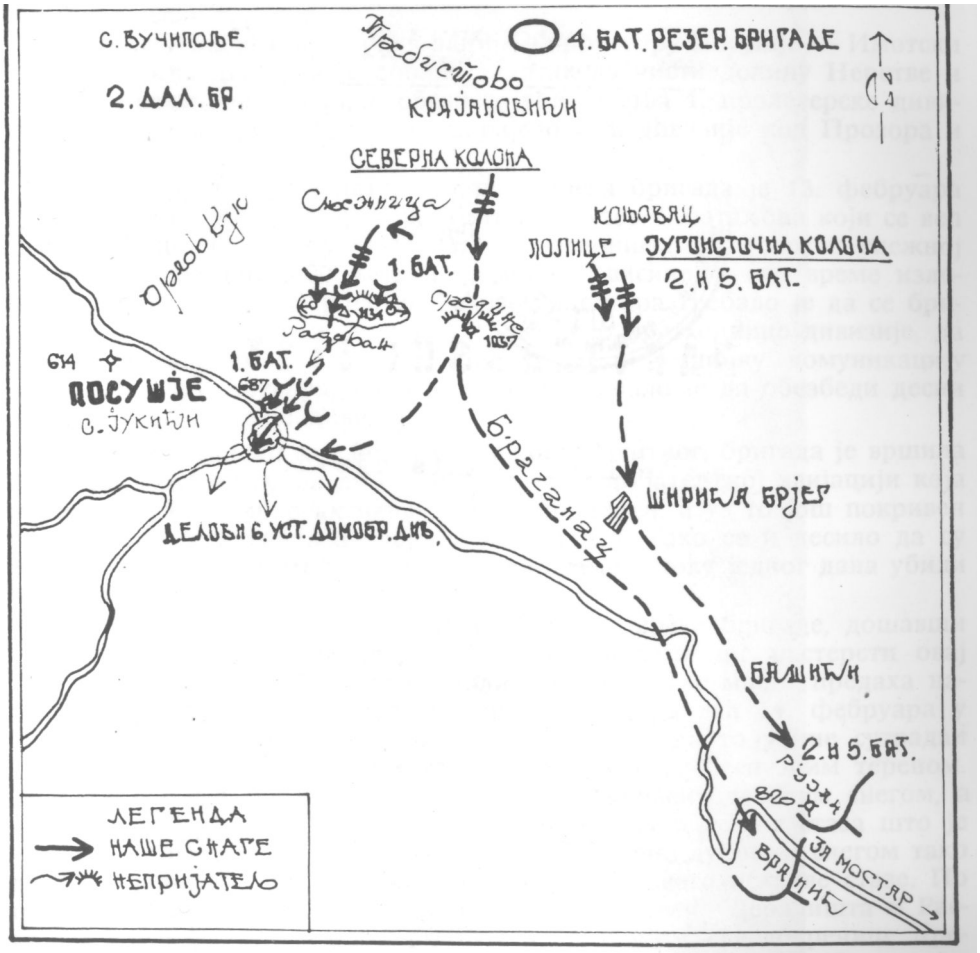

По наређењу Штаба бригаде 4. батаљон је 13. фебруара чистио село Ракитно. Том приликом су убијене две усташе, а милиција похватана и пуштена кућама. Потпуним разбијањем непријатељских формација у троуглу Посушје — Имотски — Кочерин, створена је солидна база за операције у долини Неретве. Гледано у целини, 2. пролетерска

бригада је уепешно извршила постављени задатак и у садејству далматинских јединица ослободила Посушје и осујетила покушај непријатеља да га поврате. Такође је обезбедила од Мостара бок читаве групације.

Ове борбе изазвале су панику у непријатељским редовима, нарочито у њиховим вишим командама. Баш дејства око Посушја навела су непријатељску команду да донесе одлуку о повлачењу снага из Имотског.[166])

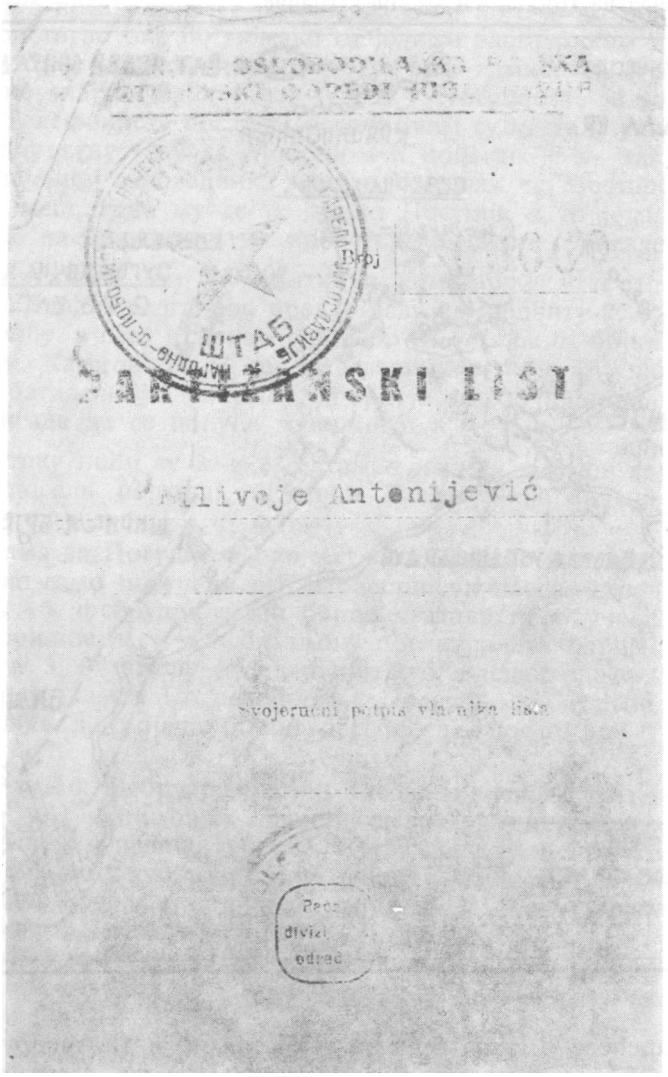

Крајем 1942. године припадници бригаде су добили „Партизански лист". Факсимил листа Миливоја Антонијевића.

166) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 646.

Бригада се у овим дејствима наоружала и морално и материјално, што јој је користило у следећим напорима и акцијама. Њене редове попуњавају нови борци из овог краја. Овог пута у рејону Посушја додељено је бригади ради попуне око 100 бораца, већином из општине Вргорац, који бивају распоређени по батаљонима. Тако бригада још у првој години свог постојања и ратовања у своје редове прима борце из скоро свих крајева земље. На тај начин њен састав и борбени пут очигледан су пример како се ковало братство и јединство наших народа. Нарочито велику корист је имао новоформирани 5. батаљон коме су ове акције биле ватрено крштење, извршивши успешно све постављене задатке.

После успешно завршених акција на простору Посушје — Имотски 2. пролетерска дивизија је добила задатак да чисти долину Неретве и затвори правац од Мостара, обезбеђујући дејства 1. пролетерске дивизије на комуникацији Коњиц — Сарајево и 3. дивизије код Прозора и Коњица.

У склопу таквог задатка 2. пролетерска бригада је 13. фебруара вршила покрет на простор села Рактина, изузев 4. батаљона који се већ тамо налазио. Ово село, разбацано у засеоцима, на голој и **снежноЈ** висоравни, на око 1.000 метара надморске висине, у ово време изложено је хладноћи и ветровима. Са овог простора требало је да се бригада шго пре пребаци у долину Неретве као претходнице дивизије, да овлада Дрежницом и поруши друмску и железничку комуникацију према Мостару. Затварајући овај правац, требало је да обезбеди десни бок и позадину своје дивизије.

Пребацивање и сам боравак у рејону Ракитног, бригада је вршила опрезно, водећи рачуна да се не открије непријатељској авијацији која је тих дана била врло активна. Откривени терен, а уз то још покривен снегом, био је идеалан за дејства из ваздуха. Тако се и десило да су авиони, открившн интендантуру бригаде само у току једног дана убили 13 коња.

Поучен овим искуством, Шгаб 2. пролетерске бригаде, дошавши у заселак Доње Потклечане, настојао је да што пре растерети овај простор великог броја л.удства. Ради тога је, после малог предаха наредио 1. и 4.. батаљону, као најодморнијима, да већ 14. фебруара у 20.00 часова изврше покрет, а остале јединице да то учине сутрадан у исто време. У претходници дивизије кренуло се беспутним тереном. Требало је прећи планину Штитар, тада покривену дебелим снегом, а високу око 1.300 метара. И оно мало путељака и козјих стаза што је уцртано на војничким секцијама било је затрпано дубоким снегом тако да су се јединице морале држати више правца него некакве стазе. По оваквом беспућу требало је прећи планину и преко Дералишта и Раскршћа спустити се у Караманове Кланце и Драгу, све до речице Дрежанке и села Стрижева. Овај марш је остао у сећањима бораца по много чему. Требало је са болницом и комором савладати снег висине око 2 метра, а у Карамановим Кланцима и стрмине низ које су се више суљали него ходали.

Тешко је и замислити ту неравноправну борбу људи и животиња с природом. Нарочито су се измучили и највише настрадали товарни коњи. Они су под теретом упадали до трбуха у снег и беспомоћно се

копрцали. И поред свих напора да се спасу није се успевало у томе. Коњи су морали бити остављени да леже у снегу знојави и исцрпљени. Ове верне животиње само немоћним подрхватањем одавале су да су још живе.

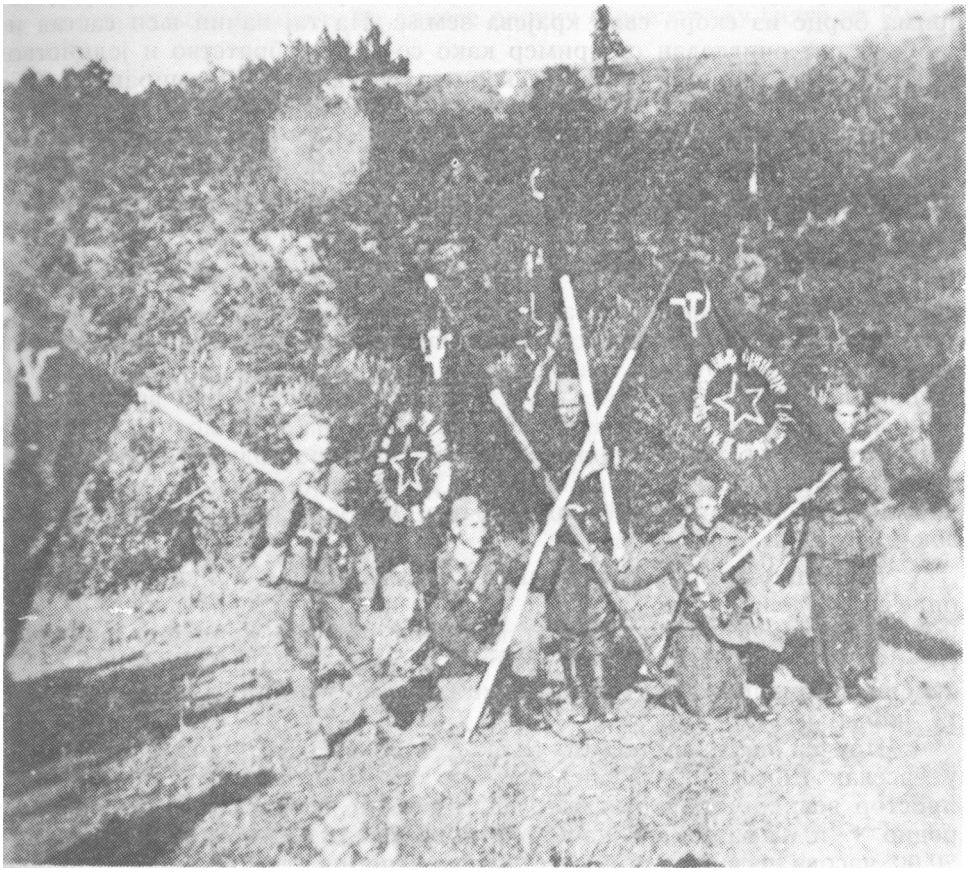

Бригадна застава и батаљонске заставе. Заставник бригадне заставе Љубинко Калушевић (у средини), 4. батаљона, први с лева Пантелија Стојић, и 2. багаљона, први с десна Милун Гавриh — Абе.

Било их је жалосно гледати како умиру тихо и нечујно. Коњ је био верни пратилац партизана у рату. Он му је носио потребе за борбу и живот. Заједно су били у борби, на маршу и одмору. Сада су борци скидали терет с њих и товарили га на себе, придржавајући их у ходу, масирали их промрзнутим рукама. Тако су многе спасли. Остали су само они који нису имали снаге да носе и своје сопствено тело. Док се скорели снег под коњским копитама проламао, дотле је борце у већини случајева држао на површини, па су борци нешто лакше ишли, мада је било и таквих који су упадали у снег и до грла. Сваки корак је био неизвесност. Док једну ногу чупа из снега, друга му под тере-

том напора и сама пада у њега. Ако се човек случајно одржи на површини, морао је вешто да балансира. Караманови Кланци и Драга тих дана и ноћи личили су на велико клизалиште. Низ те стрмине клизало се све, од бораца до кухињског казана. Борци су се више суљали на леђима и задњици него на ногама. Требало је видети тешког рањеника у овој мрзлој фебруарској ноћи како седи на самару слабачког и од умора изнемоглог коњића који сваки час посрће упадајући час предњим час задњим ногама у снег и борећи се да се из њега извуче. Колико је пута рањеник спао са самара, иако су га придржавали, једноставно због тога што је коњић падао и дизао се. И тако целу ноћ. Без роптања на умор, без сна и топлине.

Како-тако овуда је нрошла читава 2. пролетерска дивизија. У току ноћи између 14. и 15. фебруара, савладала је све ове недаће, а ујутру је, неиспавана, скоро без снаге од умора, сусрела прве сунчане зраке у пролетње топлој, зеленој и скоро расцветалој долини Дрежанке. Очигледан утицај средоземне климе! Као да се из пакла сишло у рај!

Бригада је застала да узме снаге у засеоцима села Стрижева. Чегде око подне 15. фебруара, из сна су је пробудиле експлозије авионских бомби, које су падале са мале висине, огромне и тешке. Долина се орила. На све стране су летели комади грожђа, камења, земље и дрвећа. Зачас се све претворило у пакао. Нигде заклона за заштиту! Викало се на комор̧ије и куваре што им ватре диме а коњи нису маскирани. Поставља се питање да ли је комор̧ијама у рату најлакше? Да ли је истина да они забушавају? По нашем мишљењу, напротив, њима ЈС било најтеже. Док су сви после борбе или напорног марша одмарају, од њих се тражило да прикупе и спреме храну, а при том да им ватра не дими?! Стварно се ту требало снаћи. Они су били носиоци главног терета после изведеног напорног марша или борбе. Нису имали времена ни да мисле на одмор, јер су знали да треба борце нахранити и да је то њихова главна брига. Били су задовољни само да их нико у томе не узнемирава. А партизански рат није познавао границу првог борбеног реда и позадине Тако је ту у селу Стрижеву, од гелера авионске бомбе изрешетан један кухињски казан у коме се кувао ручак. И неки коњи су настрадали. Међу борцима је било неколико лакше рањених.

Одмах по доласку у Стрижево, Штаб 2. пролетерске бригаде присгупио је припреми напада на Дрежницу. Око подне је одржан састанак са штабовима батаљона на коме је саопштена борбена заповест и прецизирани задаци јединица. За напад су формиране три колоне. Прва колона (2. и 3. батаљон) добила је задатак да напада железничку станицу Дрежница (2. батаљон) и утврђење на десној обали Дрежнице (3. батаљон). Напад је требало вршити са по једном четом, јер терен није дозвољавао развијање и ефикасно дејство већих снага. Дејства је требало изводити енергично и не дозволити непри]атељу повлачење на леву обалу Неретве, а скелу на Неретви узети у своје руке. Задатак је требало извршити брзо, јер од њега је зависило како ће остале колоне извршити свој задатак. а и задатак 4. пролетерске бригаде која је требало да прође поред железничке станице у Дрежници, ради напада на Јабланицу.

Друга колона (1. и 4. батаљон, дзе чете 5. батаљона и Пионирско одељење), под командом заменика команданта бригаде Миодрага Миловановића требало је да се што пре пребаци преко Неретве, а затим главнина 1. батаљона да затвори комуникацију на линији Бијели поток — Бијела — кота 107, рушиће мост преко -Бијелог потока, код коте 107, а 4. батаљон, ојачан деловима 1. батаљона, да очисти Горње Село и Јасењане. Пионири и две чете 5. батаљона требало је да поруше друм према Мостару, на левој обали Неретве.

Трећа колона (једна чета 5. батаљона и Пионирско одељење) добила је задатак да поруши железничку пругу према Мостару, на десној обали Неретве.

Пошто је од села Стрижева до железничке станице Дрежница имало добрих 10 кт, то је покрет ка Дрежници почео 15. фебруара у 17.00 часова[167])

Италијанска посада у Дрежници била је јачине једне чете а за обезбеђење железничке станице, гвозденог железничког моста преко Дрежанке и жичане скеле преко Неретве, изградила је утврђење. Касарна за смештај војника била је опасана око три метра високим, каменим зидом, у који су уграђени бетонски бункери, постављени тако да се кроз њихове пушкарнице стварао систем митраљеске ватре који је штитио прилаз касарни са свих страна. Нарочито је ватром аутоматског оружја био заштићен простор око моста, железничке станице и скелског места прелаза. Поред митраљеза и ручних бомби Италијани су имали и минобацаче.

Петнаестог фебруара око 23.30 часа, по стизању у рејон Дрежнице, прва колона је из покрета извршила напад и то свака чета на свој објекат. Друга чета 2. батаљона је брзо овладала железничком станицом јер је њена посада једноставно утекла у утврђену касарну. У станици се у том тренутку налазила композиција, али чим је почела борба, одмах је кренула и успела да умакне ка Мостару. У првом налету скела је заплењена неоштећена, а један Италијан је заробљен.

Заузимање утврђења — касарне ишло је знатно теже. Посада је давала жилав отпор. Италијански војници су митраљеском и минобацачком ватром засипала читав простор око утврђења. Бомбаши су, користећи мрак, успели да подиђу бункерима, али су ту из пушкарница засипани бомбама које Италијани нису штедели, па се у ноћи створила видљива завеса од пламена и дима. Но, и поред тога бомбаши су успели да се привуку једном бункеру и кроз пушкарницу убаце неколико бомби али без коначног успеха.

И 3. чета 2. батаљона је била оријентисана на заузимање утврђења, јер су делови 3. батаљона били упућени да обезбеде правац од села Врди. Пошто утврђење није ликвидирано у првом налету, привучени су минобацачи и прогивтенковски топ да би се напад поновио, с тим да остале колоне крећу на задатак без обзира на развој борбе код утврђења. Тако је 4. пролетерска бригада у размакнутој колони пролазила кроз станицу и пругом се кретала ка Јабланици, 1. батаљон 2. бригаде је подилазио скели и припремао се за форсирање Неретве. Шестанестог фебруара негде око један час наишла је од Мостара, друмом на

[167]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 104—105.

левој обали Неретве, италијанска моторизована колона у намери да прође ка Јабланици. Када је средина ове колоне била у висини борбених положаја делова 2 пролетерске бригаде који су нападали утврђење у Дрежници, они су сву ватру оријентисали на ову колону, јер на левој обали Неретве још није било наших снага. Изненадна и ефикасна ватра збунила је непријатеља. Колона се зауставила и паралисана није могла да предузме ма какав организованији отпор. Италијани су се нашли у врло тешкој ситуацији. Пут у кањону Неретве је укопан у камениту и стрму страну њеног кланца, тако да су делови бригаде са десне обале реке из свих оруђа прикивали Италијане уз те стрмине. Али ово је бригаду омело да у току ноћи, и поред свих покушаја, ликвидира утврђење у Дрежници, а дању се то није могло.

Из непријатељских докумената се да зидети да се радило о 1. моторизованом батаљону 260. пешадијског пука италијанске дивизије „Мурђе" који је био упућен да појача италијански гарнизон у Прозору, кога су нападале снаге наше 3. дивизије. Успешним дејством бригаде овај батаљон је био прикован за земљу и требало је приступити организовању његовог уништења. Пошто се он налазио на правцу којим је требало да прође друга колона бригаде то је она и добила задатак да га ликвидира. Међутим, почело је да свиће. Услед снажне ватре из непријатељског утврђења по скелском прелазу на Неретви, дању се овуда није могло пребацивати. Због тога су 1. и 4. батаљон посели косу изнад железничке станице са задатком да у току дана стално држе непријатељску моторизовану колону под митраљеском ватром и не дозволе јој ма какав покрет, а у први сумрак да пређу Неретву и приступе ликвидацији. За ову акцију тражено је од 4. пролетерске бригаде да одвоји једну чету и у селу Доњој Грабовици, у коме се налазио висећи мост преко Неретве, пребаци је на леву обалу и путем упути ка непријатељевој колони са задатком да је нападне у садејству с 1. батаљоном. Док се ова чета приближавала непријатељу, бомбаши 1. батаљона су у први сумрак под непријатељском ватром пребацивани скелом преко Неретве. Како је које бомбашко одељење пребацивано оно је упућивано у борбу и у садејству са четом 4. пролетерске бригаде убрзо је дотучен италијански батаљон који се предао. Том приликом заробљен је већи број људства и заплењено доста материјала.

Пошто је пребацивање скелом ишло доста споро, то су 3. и 4. батаљон отишли у Доњу Грабовицу, где су преко висећег мостића прешли Неретву и путем се упутили на своје задатке: 4. батаљон у Горње Село, а 3. батаљон у село Јасењане, хватајући успут остатке италијанског моторизованог батаљона, који су се сакривали у увалама, пропустима и јаругама. Тако је цео италијански батаљон био заробљен. Сви покушаји италијанске команде из Мостара да спасе овај батаљон остали су без успеха, иако му је у помоћ био послат батаљон четника. Исто тако командант дивизије „Мурђе" упутио је у помоћ блиндирани воз, чија посада чак није покушала ни да поправи порушену пругу, а камоли да напада. Стигла су и два блиндирана аутомобила, али их је бригадни противколац зачас директним погоцима уништио, па се и они нису могли вратити у Мостар.

Командант дивизије „Мурђе" у свом извештају Команди 6. армијског корпуса од 16. фебруара 1943, између осталог, каже:

„Пошто нисам имао на расположењу формацију В.А.Ц. (четници — прим. аутора) које још нису мобилисане и пошто је било хитно да се даду појачања за Прозор, одредио сам I. батаљону 260. пјеш. пука, који је нажалост заустављен на висини Дрежнице од јаке непријатељске затре. Батаљон је још увек у немогућно^ти да продужи наступање. Надамо се да ће то моћи вечерас користећи мрак. Пропали су покушаји да се с њим повежем због непријатељског отпора и због пута који је закрчен напуштеним моторним возилима од којих су нека тешко оштећена. Ради заустављања даљег продирања према Дрежници упутио сам преко висова на десној обали Неретве батаљон В.А.Ц. православних из Благаја и упутићу истим правцем још један батаљон В.А.Ц. који је већ у покрету из Невесиња".[168])

У моменту када је овај извештај писан већ су биле покопане све наде команданта дивизије „Мурђе" као што је била покопана и читава дивизија од Дрежнице до Прозора.

Шеснаестог фебруара у први сумрак 3. чета 2. батаљона. кад је 1. батаљон прелазио преко Нерегве, напала је на тврђаву, која је преко дана успешно тучена минобацачком и противтенковском ватром. Претпостављало се да је непријатељ деморалисан, јер је било неколико директних погодака у саму касарну. Међутим, развила се жестока борба око утврђења. Овог пута бомбаши 3. чете имали су главну реч. Италијани су пружали неочекивано јак отпор. Читава чета се пробила до зидина утврђења. Бомбаши су убацили бомбе кроз пушкарнице и хватали вруће митраљеске цеви, отимајући их од непријатеља. Јуришали су на врата и проваљивали унутра. Око 22 часа престао је сваки отпор непријатеља у утврђењу.

Ова чета 2. батаљона се, заиста, јуначки борила. Седам другова је било рањено и скоро је сваки борац био окрзнут парчадима бомби. Од 52 члана непријатељске посаде, 13 их је остало у животу. Причало се да је трећину погинулих убио сам фашистички официр „црнокошуљаш" по чијем су наређењу и пружали овако жесток отпор.

У борби код Дрежнице непријатељ је претрпео велике губитке. Задобијен је велики плен: 23 камиона пуна муниције, нешто хране и војничке опреме, два оклопна аутомобила, један мотоцикл, четири минобацача, пет митраљеза, 11 пушкомитраљеза, 230 пушака, 16 пиштоља, око 300.000 комада стрељачке муниције и 650 мина за бацаче. Заробљено је 286, а погинуло је око 120 италијанских војника. Уништен је цео 1. батаљон 260. пешадијског пука са пешадијским потпуковником Француском Метела на челу.[169])

У Дрежици је, ради прикупљања и евакуације плена, задржан 2. батаљон. Штаб бригаде је по заробљеном италијанском официру упутио писмо италијанској команди у Мостар, у коме је, поред осталог, предложена замена заробљеника. Као место преговора одређен је мост код Бијеле. За вођење преговора Штаб дивизије је одредио команданта 2. пролетерске бригаде Љубодрага Ђурића. У заказано време аутомобилом је дошло неколико италијанских официра на преговоре, о чему постоји и непријатељев извештај:

[168]) *Зборник*, том IV, књ. 10, бр. док. 222.
[169]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 458.

„Официр 1/260-ог заробљен од партизана стигао је у Мостар навече 17. (фебруара — прим. аутора) са писмом Друге пролетерске бригаде која јавља да је батаљон савладан, 286 заробљених, међу којима командант, и много рањених војника.

Официр ово потврђује.

Партизанска команда тражи:

1. Храну за 5 дана за заробљенике;

2. Обуставити ваздушна бомбардовања села, казну стрељања заробљеника;

3. Лијекове за рањене;

4. Измјена заробљеника са Херцеговцима и Црногорцима.

Одговорено је:

1. Да интернационални ратни закони на које се они позивају предвиђају снабдевање заробљеника; ипак овај пут, а да би олакшали нашим војницима, биће дата храна за 3 дана за означени број;

2. Акције ваздухопловства одговарају ратном закону, и стога села поседнута од партизанских снага су законски ратни објекти. Морају они да избјегавају присуство цивилног становништва;

3. Одобрена потребна количина лијекова због лијечења наших рањених заробљеника;

4. За измјену заробљеника нека тражења доставе властима ради испитивања и одобрења."[170])

До размене заробљеника није дошло. Италијани су продужили да бомбардују насеља. Обећана храна и лекови нису добијени.

Тих дана је у италијанско-усташкој команди у Мосгару владала велика паника. У очекивању напада наших снага на Мостар, они су привлачили јединице где год су могли наћи какву резерву. Пошто нису имали много слободних снага, главни ослонац су им биле четничке формације. Већ 17. фебруара око 15 часова, једна четничка јединица, јачине око 200 четника, стигла је у село Приграђане, а друга, јачине око 800 четника, са 1. батаљоном италијанског 55. пешадијског пука кретала се десном обалом Неретве у правцу села Горанаца. У исто време су Италијани очекивали да 18. фебруара дође у Мостар око 2.000 четника. И даље су их ужурбано мобилисали.[171])

У међувремену 4. батаљон бригаде је сменио 1. батаљон који је био у заседи на косама изнад села Бијела, на десној обали Бијелог потока. Осамнаестог фебруара четници су се појавили у селу Равнама. Ноћу између 18. и 19. фебруара, 3. батаљон, ојачан четом 1. батаљона, напао је четнике на положајима у рејону Равна и протерао их из овог села. Том приликом је убијено шест четника, а неколико их је заробљено, док је заплењено: један минобацач, 10.000 метака и нешто хране. Ова успела акција 3. батаљона је искоришћена да се задрже положаји у рејону Равна, па су тамо упућене и остале две чете 1. батаљона, коме је управо и био поверен овај задатак. Ова одлука Штаба 2. пролетерске

[170]) *Зборник*, том IV, књ. 10, бр. док. 231.
[171]) *Зборник*, том IV, књ. 10, бр. док. 225, 246, 250.

бригаде, по иашем мишљењу није била довољно целисходна јер су батаљони били одвојени од главнине бригаде на положају који није био погодан за одбрану. Тај пропуст 1. батаљон је добро платио кад је 21. фебруара био нападнут од четника и одбачен из села на десну обалу Бијелог потока, уз губитке од седам мртвих, 22 рањена и четири нестала. Кад се узме у обзир да је само са неколико теже рањених (од којих је један подлегао ранама) изведена читава акција код Дрежнице, онда се тек види колико је овај биланс борби и жртава 1. батаљона био неповољан. За непријатеља се цени да је имао 50 мртвих и 70 рањених; заробљена су два четника из Рогатичке бригаде.[172])

После овог искуства у Штабу бригаде очекивани су озбиљни окршаји са непријатељем. Веровало се да ће он предузети офанзивна дејства, па су ради тога распоређене јединице по следећем: 4. батаљон, одмах по пристизању 18. фебруара, сменио је 1. батаљон у заседи на комуникацији код Бијеле, где је и остао до краја бављења на овом терену; на десној обали Бијелог потока налазио се 1. и 3. батаљон, с тим што је 1. батаљон ту остао до краја, а 3. батаљон је 23. фебруара пребачен у Горње Село, где се налазио 5. батаљон, Интендантура и Пратећа чета. Пошто се очекивао напад непријатеља, то је Интендантура са делом пратећих оруђа *из* овог рејона пребачена у село Сјеницу. Други батаљон је пребачен на леву обалу Неретве у рејон Дрежница — Читлук — Горње Село, а Штаб 2. пролетерске бригаде се сместио у Читлуку.

Борци 1. батаљона који су се налазили у рејону Јасењани — Горње Село добро су запамтили десет проведених дана у овом рејону. Њихови положаји су из дана у дан били засипани бомбама од највећег до најмањег калибра. Непријател>ски авиони су формално по цео дан „висили" над овим положајима, митраљирајући све што би осмотрили, а тукли су и насумице. Поред свакодневног бомбардовања, положаји у рејону Јасењана су и ноћу и дању тучени артиљеријом из рејона села Жељуше и минобацачима из рејона села Равне. Таласи и до 20 италиЈанских „савоја" и немачких „месершнита" су се смењивали у ваздуху, користећи близину мостарског аеродрома. Предузете су мере заштите од ових бомбардовања. Сви борци су дању боравили ван насеља, на положају или у склоништима. Они који су били на положају изградили су себи заклоне од камена ради заштите од парчади експлодираних граната и бомби. Као склоништа су коришћене пећине којих је било на овом терену, и то за борце који нису били на положају. У први сумрак су се јединице спуштале у село на преноћиште, но и ту су ноћу узнемираване артиљеријском и минобацачком ватром. Поред овога, дању су покрети били сведени на најмању меру, а предузете су и све друге мере маскирања положаја. Благодарећи свим овим мерама бригада је имала минималне губитке од артиљеријског и авио-бомбардовања. Колико је интензивно било ово бомбардовање говори и овај податак: 19. фебруара, као, уосталом, и свих осталих 10 дана од 18. до 28. фебруара, цео дан је бомбрадовано у првом реду село Јасењани у које је тада код 1. батаљона у обилазак био дошао скоро читав Штаб бригаде. У први сумрак, рачунајући да је дневно бомбардовање завршено, јер се више и није видело добро, Штаб бригаде се преместио у кућу

[172]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 254—255.

где је требало и да занoћи. Тек што су ушли у кућу осматрач је сигнализирао долазак авиона. Склонити се није имало куд, јер су авиони у нрвом налету почели да село засипају бомбама. Једна бомба је ударила посред куће у којој су се налазили гогово сви чланови Штаба бригаде, курири и неки другови из 1 батаљона, а друга испред подрумских врата. Командант Љубодраг Ђурић, заменик политичког комесара Слободан Пенезић и курири су сишли у подрум, а политички комесар Алекса Дејовић и члан Политодјела Марко Шофранац су остали у соби. Како је могло, ипак се добро свршило! Лакше су рањена два друга из 1. батаљона и заменик комесара бригаде Слободан Пенезић--Крцун, а погинуо је у соби изрешетан гелерима члан Политодјела Марко Шофранац. Поред ових, од бомбардовања је 4. батаљон имао једног погинулог и два рањена, а 3. батаљон два рањена.

Док је у ваздуху био врло актизан непријатељ је желео да и на копну врши офанзивне операције. Његове четничке формације стално су се нагомилавале пред фронтом бригаде тако да је 22. фебруара италијанска команда у Мостару могла да извести:

„Одредио сам дан 23. фебруар као почетак офанзивне акције која ће се изводити с обје стране долине Неретве и то: са групом од 1.500 М. В.А.Ц. и једним батаљоном пјешадије (односи се на 3. батаљон 56. пука — прим. аутора) источно, и са око 1.800 М.В.А.Ц. (првим ешалоном Црногораца) и покретном групом ,,5коШ" од три батаљона, западно од ријеке."[173])

У првом делу операције циљ непријатеља је био да потуче наше делове осмотрене на ушћу Дрежанке и код Врди, како би се могло затим иродужити ка Рами и Коњицу. Италијанска команда у Мостару се чак усудила да 23. фебруара у 18.00 часова извести вишу команду:

„Колона источно од Неретве састављена од В.А.Ц. и Ш/56 п.п. сазладавши јак отпор, стигла је послије подне данас 23. фебруара до коте 383, Јасењани, Ободине."[174])

Већ 24. фебруара лаконским извештајем она је обавештавала о тешкоћама:

„Колона А наишла је на јак отпор. Јако ватрено противдејство артиљерије, бацача и многобројног аутоматског оружја спријечило је напредовање колоне преко слиједећих положаја коте 383, Јасењани, Ободине где су се В.А.Ц. вечерас учврстили за одбрану. Претрпљени губици у току дана: 15 мртвих и 19 рањених В.А.Ц. Непријатељски губици нису утврђени."[175])

Непријатељ је, видевши да се овим снагама неће моћи да изврши постављени задатак, наставио да довлачи, углавном, четничке формације ради предузимања нових офанзивних дејстава. И већ у свом извештају од 26. фебруара, поред осталог, стоји:

„Сутра ујутро 27. фебруара, послије припреме артиљерије и авијације развиће се упоредна акција великог захвата, да би се у првој фази елиминисале партизанске формације у зони Дрежница. Колоне источно од Неретве, састављене од 2.500 противкомунистичких добровољаца и

[173]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 534.
[174]) Исто.
[175]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 536.

Ш/56. са минобацачима и артиљеријом, наступаће дуж пута Јесењани — Горње Село — Гомила — Попратине, са циљем да се туку партизани и да се замашним покретом натјерају са висине на Неретву.

Колона западно до Неретве састављена од 1.500 Црногораца, од В.А.Ц., од Н/56., од једног батаљона црних' кошуља и артиљерије наступаће путем Сирге — Врди. . .

Сутра 27. фебруара, покрет ових двеју колона ће се по свој прилици спојити у једну завршну акцију између Дрежнице и Неретве."[176])

Сву ову непријатељску силу држали су пред собом 1. и 4. батаљон 2. бригаде са укупно 350—400 бораца. Створио се однос живе силе 8:1 у корист непријатеља. У пешадијском наоружању, ако узмемо формацијско наоружање.однос је сличан, али непријатељ је располагао артиљеријом и авијацијом, а наше јединице их нису имале. И однос у муницији је био знатно у корист непријатеља. Дакле, надмоћност непријатеља је била очигледна, али он и поред тога није имао готово никаквог успеха, што је потврдио и његов извештај од 27. фебруара у 18.00 часова, где стоји:

„На сектору Дрежница колона источно од Иеретве наишла је на јак отпор партизана, распоређених на падинама и западно од увале Бијела — Станови. Послије подне достигнути су следећи положаји: Боровац — Габровчићи сјеверно од Јасењани."[177])

Ни у извештају од 28. фебруара непријатељска команда није могла ништа ново да јави. У њему, сем осталог, пише:

„Колона која дејствује источно од Неретве савладала је знатан отпор, касно послије подне заузела је, десним крилом, Колибе Поље, истуривши делове према југу.'"[178])

На сектору 2. бригаде непријатељ ни корака није направио, а рејон Колиба Поље нису држале њене јединице.

Четници су 23. фебруара покушали да пробију положаје бригаде али су одбијени. Она је, такође, вршила ноћне препаде ради узнемиравања, наношења губитака и прикупљања обавештајних података. Такав један напад извршен је 27. фебруара око 22 часа са по једном четом 1. и 4. батаљона. Том приликом четници су из предњих положаја одбачени.

Непријатељ је и даље вршио притисак на обе стране Неретве. На десној обали је тај правац затварала 2. далматинска бригада која је водила неколико жестоких борби против четника у рејону села Врди. Из података који су добијени од ухваћених четничких курира, видело се да је Никшићка и Требињска бригада, са три самостална батаљона, требало да нападају 2. далматинску бригаду. Да би ојачао одбрану на овом сектору по наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије послат је 2. батаљон у помоћ Далматинцима, који је 28. фебруара потукао четнике и том приликом у јуришу заплењио два минобацача, тешки митраљез, неколико пушака, доста муниције и хране и убио око 15, а ранио око 50 четника; остале четничке делове одбацио је према селу Горанцима.

[176]) *Зборник*, том IV, књ. 10, бр. док. 297.
[177]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 580.
[178]) *Зборник*, том IV, књ. 10, стр. 588.

Иако је овај крај сиромашан и једва себе издржава, исхрана бораца за све време била је редовна и добра, благодарећи плену који је задобијен у долини Неретве у борби против италијанских јединица. У то време је и 4. пролетерска бригада разбила италијански гарнизон у Јабланици у коме је било, поред осталог, и доста магацина са храном. Ипак су се борци осећали нелагодно због задржавања на једном месту. Они су више волели да нападају него да се бране. Кањон Неретве и кршевити огранци Прења чинили су их скученим, јер су били навикли на ширину, на већу маневарску могућност. Зато их је и обрадовало наређење из Штаба дивизије за покрет према Прозору и Горњем Вакуфу.

БИТКА ЗА РАЊЕНИКЕ

Док су јединице 2. пролетерске бригаде заједно са 2. далматинском бригадом водиле упорне борбе у долини Неретве, штитећи десни бок Главне оперативне груие Врховног штаба, непријатељ је на брзу руку формирао групу ,,Фогел" и око 20. фебруара предузео операцију из рејона Бугојна у правцу Горњи Вакуф — Прозор коју је назвао „Мостар". Овај правац затварале су по једна бригада 1. пролетерске и банијске дивизије. Непријатељ је уз жилав отпор наших јединица, успео да 22. фебруара заузме Горњи Вакуф, а сутрадан да продужи 3—4 км јужно од њега, где су га јединице НОВЈ противнападима приморале да пређу у одбрану. За то време немачка 717. пешадијска дивизија пробила се од Мркоњић Града преко Јајца до Доњег Вакуфа, а 25 фебруара једним пуком допрла до Горњег Вакуфа, где је ухватила везу са групом „Фогел" и ставила је под своју команду. Од 27. фебруара 717. дивизија је напала на положаје наших јединица на три правца: према Гумну, ка селу Пидришу и на Црни врх. При том]е успела да потисне наше снаге према Прозору, пошто оне нису могле задржати бројно надмоћног, технички опремљеног а уз то и одморнијег непријатеља. Створила се критична ситуација код Прозора, где су се налазили тешки рањеници наше Централне болнице. У таквој ситуацији је врховни командант друг Тито упутио нове снаге на овај сектор, између осталих 2. пролетерску и 4. пролетерску црногорску бригаду 2. нролетерске дивизије. Ради тога је 2. бригада морала напустити положаје које је скоро 10 дана држала и усиљеним маршем кренути у правцу Јабланице и даље ка Прозору.

Марш је отпочела 28. фебруара увече. Маршевала је 1. марта, управо на годишњицу формирања бригаде. За годину дана откако је формирана у Чајничу, 2. пролетерска је била савладала неколико непријатељских офанзива и израсла у чврсту борбену јединицу на коју је могао и Штаб 2. дивизије и Врховни штаб да рачуна са пуно поверења да ће постављени јој задатак бити извршен. Такав задатак, управо, и сада је извршила . . .

Колона је маршевала долином Неретве, напуштајући бојиште на коме је била потучена италијанска дивизија „Мурђе". На сваком кораку су били мртви и заробљени италијански војници, разрушене куће, разбацани делови оружја. Прошла је кроз Јабланицу која је остављ а-

ла утисак великог бојишта. Трагови борби осећали су се на сваком кораку, на лицу сваког човека, на свакој кући. Још су се пушила згаришта порушених и запаљених кућа. Читава околина заударала је на изгорелине костију, меса, крпа и дрвета. Ту, у Јабланици, наишла је на заплењене топове, тенкове и камионе.

Бригада је, по доласку у рејон Јабланица, ручала и одмах продужила за Прозор. Од Јабланице је покрет вршен комбиновано; пешке и камионима, који су у неколико наврата прихватали батаљоне и пребацивали их на положај. Наређење за убрзање покрета добила је лично од Врховног команданта. Заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић-Луне и начелник Штаба Средоје Урошевић, ради организације марша и његовог убрзања, отишли су на чело колоне. Успут су наишли на колону у маршу у којој се местимично стварала гужва. Борци су од умора спавали у колони. Колона се набијала и закрчавала пут. Заробљени Италијани носили су муницију. Камиони су пролазили и у Једном и у другом правцу. Ипак се некако кретало.

У долини Раме налазило се командно место Врховног штаба НОВЈ. Чланови Штаба бригаде су свратили код Тита, Врховни командант их је примио у својој радној соби седећи за столом нагнут над картом. Без много речи, наредио им је да се бригада што пре пребаци у рејон Макљен где ће, према ситуацији, добити конкретан задатак.

Другог марта ујутру бригада је стигла у рејон Прозора и већ око 14 часова поставила 1, 3. и 4. батаљон на положаје на Макљену. Сазнавши да је најкритичнија ситуација на десном крилу, у рејону Црног врха, где 1. далматинска бригада није могла да издржи немачке нападе, упућен је 1. батаљон у помоћ Далматинцима. Он успева да мало нотисне непријатеља и да учврсти положај код Црног врха.

Трећег марта изјутра, Штаб бригаде је добио заповест за прелаз у противудар на читавом секгору ради уништења немачке групације која се била устремила према Прозору. Чигаву операцију је требало извести на следећи начин:

— десна колона, две бригаде 1. пролетерске дивизије и 1. далматинска бригада 3. дивизије, да напада општим правцем село Сеферовићи — село Ждримци — село Крупа — село Саравилићи, и у леви бок и позадину непријатељског распореда;

— средња колона, 2. и 4. пролетерска бригада 2. пролетерске дивизије и 7. банијска бригада 7. ударне дивизије, да напада општим правцем Вилића гумно — Кобила — село Палеч, обухватајући комуникацију Прозор — Горњи Вакуф преко Пидриша и Црног Врха;

— лева колона, две бригаде 7. банијске дивизије и 3. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије, из рејона Оглавка да врши бочни напад на непријатељску групацију. ради садејства осталим колонама у окружењу и уништењу непријатеља на простору јужно од Горњег Вакуфа.

Противудар је требало да подржава Хаубички дивизион Врховног штаба са ватрених положаја у рејону Макљена.

Противудар је требало да почне 3. марта у 15.00 часова.[179])

[179]) *Зборник*, том II, књ. 8, бр. док. 114.

У време и пре издавања наређења Врховног штаба за прогивудар, ситуација на овом делу фронта је била следећа: немачка 717. дивизија створила је скоро критичну ситуацију пробивши се правцем Вилића гувно — село Драшево, тако да је 4. пролетерска бригада, по батаљонима како су придолазили, убацивана у бој и у садејству 3. крајишке бригоде, у току 2. марта, после упорне и тешке борбе, успела да одбаци непријатеља у правцу Пидриша и Волице. У рејону Крчевине — Црни Врх (триг. **1370),** пред **1.** батаљоном **2.** пролетерске бригаде, који је, донекле, помогао да се стабилизује положај, налазила се група „Фогел" (из немачке **718.** дивизије), састава: **738.** пешадијски пук (без једног батаљона), Штаб и једна батерија 668. артиљеријског дивизиона, једна домобранска хаубичка батерија, гри домобранска артиљеријска вода, 738. пионирска чета, чета 3. домобранског пионирског батаљона и делови 202. оклопног батаљона. Западно од друма Прозор — Горњи Вакуф, на линији кота **1118** — кота **1081** — кота **1002,** налазила се **717.** дивизија, која се утврђивала за одбрану, пошто је у претходним борбама била изгубила иницијативу.

Ради извршења постављеног задатка јединице 2. пролетерске бригаде су заузеле следећи распоред: 1. и 5. батаљон на десном крилу у рејону Црног врха; 2. и 3. батаљон на правцу Пидришница — село Пидриша, а 4. батаљон у другом ешалону. Напад није могао почети у 15.00 часова, како је било предвиђено, због тога што су непријатељски положаји били много повољнији од бригадних, те је вршена припрема напада све до првог сумрака. Координацију дејства 1. и 5. батаљона вршио је Средоје Урошевић, начелник Штаба бригаде.

У први сумрак су 1. и 5. батаљон у садејству делова 1. далматинске бригаде заузели доминантне положаје у рејону Црног врха. Међутим, непријатељ је одмах после успелог напада покушао да поврати изгубљене положаје. Развила се жестока борба. Поједини положаји су неколико пута прелазили из руке у руку. До пола ноћи водила се блиска борба прса у прса. У овој борби нарочито се истакао 5. батаљон чији су се борци хватали за гушу са Немцима. У последњем јуришу наше јединице су успеле да протерају Немце из троугла Врбас — Црни Врх — комуникација Макљен — Горњи Вакуф. Том приликом непријатељу су нанети осетни губици и заплењена су два минобацача и два топа. На страни 1. батаљона било је неколико мртвих и рањених бораца. Треба нагласити да је хаубички дивизион, који је подржавао напад средње колоне у току поподнева и ноћи, то са великим успехом вршио. Само у рејону Црног Врха наши борци су наилазили на гомиле изгинулих Немаца и коња. У каквом су се сосу налазили Немци говори и податак да у безнађу и журби нису успели да однесу своје погинуле што им се, ретко и у изузетно тешким ситуацијама догађало. Ту су нађена два погинула Немца натоварена на коњу кога је погодила артиљеријска граната. Први нут ваљда наше хаубице нису штеделе муницију-гранате већ су их трошиле колико су могле цеви да издрже. Било је организовано, чак и хлађење цеви водом. Немци у ратовању са нама нису били навикли на хаубичку пратећу и баражну ватру. *А* ми смо хтели до максимума да искористимо хаубице и тоне и тоне граната заплењених од Италијана. Све ово, уз увођење свежих снага 2. пролетерске дивизије ошамутило је немачке јединице до те мере да

су у одступању осетили сву горчину великог пораза. Изгубивши већ освојене положаје изнад Прозора Немци повлаче своје трупе према Г. Вакуфу. Ујутру 4. марта наше јединице на читавом фронту, иако уморне и неиспаване, продужују гоњење уз подршку хаубица. И сада за уморне борце настаје изненађење. У рововима из којих очекују немачки отпор, тишина помешана са мртвим немачким војницима раскомаданим топовским гранатама, а испред њих гомиле зелених униформи које беже према Г. Вакуфу и Бугојну. У таквој ситуацији борци 1. батаљона доживљују још једно пријатно изненађење. Нека они причају: „Послали смо најмлађег борца Вида Акшића са чутурицама да пронађе негде у близини воду, јер смо после дугог марша и борбе осећали страховиту жеђ. Међутим, тек што је кренуо набасао је на групу Немаца која се сакрила међу густе клеке, које су прикривале наш положај. Један из ове групе опалио је два хица из „валтера", али је вероватно из страха и узбуђења промашио. Вид се није збунио, уперио је на њих пушку и позвао их на предају. . . Немци су се предали без отпора, јер су осетили да се налазе у безизлазном положају.[180]) Тако се предао мајор Артур Штрекер, командант 3. батаљона 738. пука 718. пеш. дивизије.

Из цитираног описа се види да се мајор Штрекер предао у заробљеништво. Пошто је ова предаја — заробљеништво по много чему необична, а имаће посебан, изузетан значај у обнављању преговора са Немцима, биће интересантно, што је могуће боље, расветлили питање да ли се немачки мајор предао, с посебним циљем или је заробљен како он тврди. Наиме, мајор Артур Штрекер је замењен и по изласку из заробљеништва поднео је „извештај о заробљавању". Претходно треба рећи да се његов батаљон налазио на положајима у захвату комуникације Прозор — Горњи Вакуф, водећи одбрамбене борбе. После поћног, 3/4. марта, немачког пораза на читавом фронту, његов батаљон се налазио у врло тешком положају. У поменутом извештају он наводи да је следећег дана 4. марта настављен напад партизанских снага и да су те снаге на његовом левом крилу извршиле дубљи продор с претњом да угрозе позадину батаљона. У том, врло критичном моменту по батаљон, он одлучује да га напусти и оде у Горњи Вакуф, у команду пука да би се, наводно лично, од команданта пука пуковника Вогела упознао са ситуацијом и сазнао шта се то дешава код његовог суседа на левом крилу. Пре поласка одредио је да га до повратка замењује командир 12. чете поручник Визнер. У штабу пука у Горњем Вакуфу, мајор Штрекер сазнао је од команданта пука да су партизани тамо, на његовом левом крилу извршили напад у позадину немачких линија, али да је напад уз тешке борбе одбијен. Док су они тај разговор водили, штаб пука радиограмом је извештен, из његовог батаљона, да су партизани заузели вис 1188 на десном крилу. После тога он је убрзано, у пратњи четири курира-коњаника, одјахао, преко Узричја и Јелаче у батаљон.

У међувремену док је мајор Штрекер журио ка свом командном месту, ситуација се на положајима изменила. Наше јединице су 4. марта прогониле, разбијене у току ноћи, немачке снаге на читавом фронТу. Десно од Штрекеровог батаљона одступао је ка Вољицама 737.

[180]) Друга пролетерска, књ. 2. стр. 400—401.

пук, а лево 1. батаљон 750. пука био је разбијен на Црнох Врху на источној страни комуникације Прозор — Горњи Вакуф и одбачен све до коте 803, изнад велике окуке. Уосталом, мајор Штрекер није ни могао очекивати бољу ситуацију, јер у моменту његовог напуштања батаљона исти био у повлачењу. Нашавши се тако у врло тешкој ситуа цији, поручник Визнер је повукао, а боље рећи зауставио батаљон на линији од села Мрачаја, преко коте 957. до коте 803. О повлачењу батаљона Визнер је известио штаб пука у Горњем Вакуфу.

О измени ситуације његовог батаљона он наводно није знао, а у поменутом извештају каже: „Отприлике у околини коте 935, отпустио сам три курира са свим коњима и с једним куриром кренуо пешке према командном месту батаљона. Борбена бука се није чула. Пошто штаб батаљона нисам затекао на оном месту где сам га напустио, кренуо сам кроз једну долину у правцу коте 952. Управо када смо ја и мој курир у близини коте 952. хитали да изиђемо из једне мале долине, обрасле густим жбуњем, били смо изненада са свих страна обасути сноповима пушчаних зрна, делом с удаљености 15—20 метара. Чули смо узвике на српском језику и увидели да су нас партизани опколили. Одмах смо одговорили ватром, покушавајући у исто време да се кроз густо жбуње пробијемо назад. Показало се, међутим, да нема никаквог изгледа да умакнемо из удоља, опкољеног од око 40—50 партизана, и зато смо се морали предати".[181])

Анализирајући Штрекеров поменути извештај и у њему његову верзију о заробљавању са нашом о предаји, очито је да је мајор Штрекер у свом извештају, из разлога о којима се може само нагађати, неке догађаје криво приказао а друге прећутао. Тешко је поверовати:

а) да ће командант батаљона, са средствима везе, какве је имала немачка армија, у критичном моменту, напуштати команду батаљоном да би лично отишао у штаб пука да се обавести о ситуацији на фронту око себе. О свему томе се може врло брзо и много брже, него што је трајао његов пут до Горњег Вакуфа, обавестити преко радио и других веза. С обзиром на каснији ток догађаја најреалнија је претпоставка да је он, делимично баш и због тешке ситуације на фронту, позван у штаб пука ради давања инструкција о предаји партизанима ради контакта и обнављања преговора. Немци су овај начин изабрали да успоставе контакт а да они не буду иницијатори у обнављању преговора. Може се чак и претпоставити да у Врховном штабу није одмах прихваћен, као погодна личност преко које је успостављен (писање и слање немачкој команди писма) контакт, вероватно би он тај предлог дао.

б) код повратка у батаљон има неколико нелогичности као: прво, из позадине до коте 935, где је оставио штаб батаљона он иде са четири курира а одатле продужује са једним и то пешке. Друго, с обзиром да он зна ситуацију и да батаљон и штаб батаљона може тражити ако пе у рејону бившег места оно само позади њега, а он се са куриром упућује напред према коти 952, која је неколико километара дубље, па се логично намеће питање да ли је он тражио батаљон или нешто друго? Треће, он намерно драматизује заробљавање, али наивно, јер

[181]) Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-315, снимци 1449—52.

у изненадним сноповима пушчаних зрна, са свих страна и делом са растојања од 15—20 метара не остаје се жив. Четврто, он је своју предају до танчина изрежирао, ухватио је период затишја и у том времену привукао се близу партизанима, и са пуцњима, у ваздух, из пиштоља огласио се где је и тако се без икаквог ризика предао, и пето, тражио је да се одмах упути неком генералу, мислећи вероватно на вишу команду. Даљи ток догађаја потврђује тезу да су Немци иницијатори мартовских преговора са Врховним штабом НОВЈ.

Предраг Стојковић — Баџа (први с лева) с патролом сгроводи Немачког мајора Штрекера. команданта 3. батаљона 738 пука кога су заробнли борци 1. батаљона.

Други и 3. батаљон су испред себе, до непријатељских положаја, имали терен покривен ниским жбуњем и растињем, тако да су се ноћу тешко могли кретати, а још теже оријентисати. Немачке јединице су искористиле ову околност па су чекајући у ископаним заклонима, добро маскирани, пропустили стрељачки строј батаљона на 10—20 метара, а онда отворили паклену ватру из свих оруђа. Батаљони су извршили јуриш и на неким местима пробили се у позадини непријатеља. Настало је право гушање. У једном моменту није се знало ко је и где је непријатељ. Пред зору Немци су одбачени на читавом одсеку, а у току дана настављено је гоњење непријатеља правцем село Пидриш — село Мачковац — село Мрачај. У тој борби 2. батаљон је имао три

мртва и више рањених бораца. Батаљон је заплењио три митраљеза „шарца" и четири пиштоља.

Напад 2. бригаде, која је дејствовала с обе стране пута Прозор Горњи Вакуф, подржавао је Хаубички дивизион. Непријатељ је, осетивши удар наших снага, био принуђен на одступање. О томе он у једном сзом извештају од 4. марта у 21.00 час каже:

Скица 19. У бици за рањенике од 3. до 5. марта 1943. године

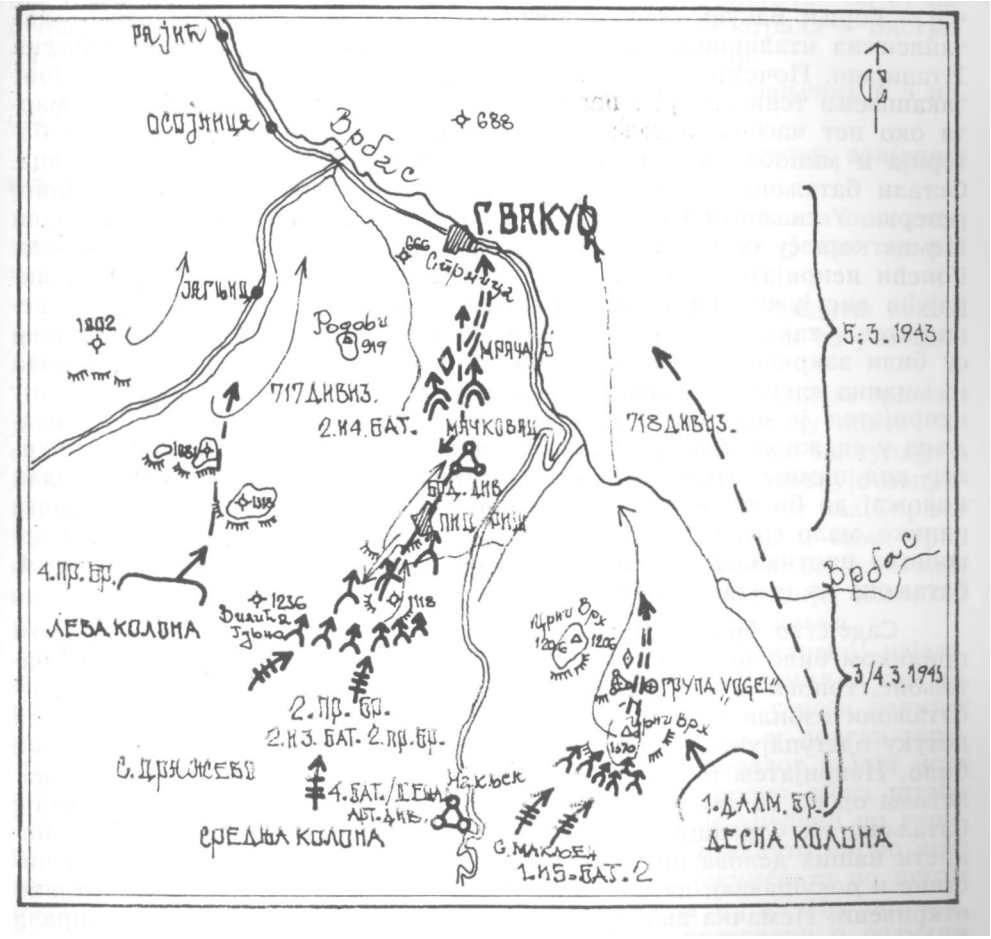

„Јак непријатељски притисак у току читавог дана присилио је дивизију да се повуче. У току ноћи непријатељ је са непознатим снагама отпочео марш у правцу Травника, избегавајући Г. Вакуф.

749. пук (мање један батаљон) брани линију: Раићи — Осејница. 778, 737. и 942. пук бране линију: Јагнид — Подови к. 666. Група „Фогел" и 775. пук бране линију: Сјеверо-источни руб Г. Вакуфа к. 688. Штаб дивизије: Подграде.

Претрпљени губици: 6 мртвих и 41 рањен. Непријатељски губици непознати."[182])

Непријатељска авијација надлетала је наше положаје и користила сваку прилику да бомбардује и митраљира. Због тога су предузете строге мере маскирања. Благодарећи пошумљеном терену то је јединицама и успело, тако да дејство непријатељске авијације није имало нарочитог успеха.

За продужетак напада на централном делу непријзтељског фронга одређени су 2. и 4. батаљон, правцем: село Мачковац — село Мрачај — Горњи Вакуф. Њих је требало да подржава вод тенкова — два заплењена италијанска тенка. У оба тенка возачи су били заробљени Италијани. Почетак напада био је одређен за 4. март у 21.00 час. Због закашњења тенкова први напад није успео. Поново је извршен 5. марта око пет часова. Батаљоне су подржавали артиљеријска брдска батерија и минобацачи са ватрених положаја јужно од села Мачковца. Остали батаљони 2. пролетерске бригаде налазили су се у бригадној резерви. У снажном јуришу 2. и 4. батаљон са тенковима су протерали Немце који су се у паници повукли правцем Горњи Вакуф — Бугојно. Гонећи непријатеља, 4. батаљон је успео да заузме Стрмицу, доминирајући вис јужно од Горњег Вакуфа, одакле су борци осматрали непријатеља како бежи према Бугојну. Комуникација и читава долина су били закрчени људством, возилима, артиљеријом и комором. Била је милина гледати Швабе како безглаво беже, а читаву ову бежанију непријатељ је штитио са око 500 војника из Вакуфа. Делови 4. батаљона у снажном налету су заузели прве куће у Горњем Вакуфу и бункер код џамије. Привучен је и противколац и постављен на погодан положај да би тукао немачке тенкове, који су се, после првог налета панике, мало средили и почели враћати у Вакуф. Ускоро су Немци извршили противнапад, подржан тенковима, и успели да потисну вод 4. батаљона из града и из бункера.

Садејство брдске артиљерије и минобацача са батаљонима овом приликом било је врло слабо. Уместо да покретом и ватром прате батаљоне, топови и минобацачи се нису ни макли са положаја. Када су батаљони избили на косу Стрмицу и када су имали сјајну прилику да дотуку одступајућег непријатеља, артиљерије и минобацача нигде није било. Непријатељ је то добро искористио да уз помоћ авијације у налетима од по 20 авиона, страховито бомбардује и митраљира положаје батаљона на Стрмици, која је откривена, тако да се присуство и покрети наших делова нису могли маскирати. Борци су се дизали са чистине и покушавали да нађу бољи заклон, али су притом били потпуно откривени. Немачка авијација убитачно је бомбардовала, митраљирала борце у покрету. У таквој ситуацији почело је одступање батаљона. Непријатељ је појачао дејство а^вијације смењујући групе у ваздуху и користећи повољне атмосферске прилике. То је било први пут да бригада претрпи бомбардовање у оваквим условима и с толико жестине. Резултат је био поражавајући: 75 рањених и 25 погинулих бораца и руководилаца. Погинуо је и командант 4. батаљона Петар Граовац.

[182]) *Зборник*, том IV, књ. 11, стр. 356.

За то време на левом крилу 2. бригаде, код 4. пролетерске бригаде, чула се борба, а десно, на правцу дејства 1. пролетерске дивизије, ситуација је била непозната. Чврсте везе са суседима није било. Непријатељска авијација није подржавала никакав противнапад Немаца. Она их је само спасавала од катастрофе. Ово се види и по положају који су Немци задржали 5. марта у 21.00 час, о чему говоре у једном свом извештају:

„717. дивизија: Наставља се јак непријатељски притисак на југоистоку непријатељског покрета, с обје стране цесте Г. Вакуфа — Бугојно, у правцу сјевероистока. Њемачка запрека сјевероисточно од Г. Вакуфа повучена је на линију Јагнид — источни руб Подграда — Бистрица — к. 917. Предвиђено је закрчење цесте за Г. Вакуф.

Претрпљени губици од 4. до 5. III: 6 мртвих, 35 рањених и 5 несталих".[183])

Непријатељев дневни извештај за 5. март о дејству авијације гласи:

„Тежиште борбених летова пред 717. див. Пуни погоци постигнути у батеријски положај и непријатељске концентрације. Један топ разорен, укупно 92 борбена лета".[184])

Оно што се догађало петог марта на фронту са Немцима имало је одлучујући значај за даљи ток наших операција, као и за успешно извлачење рањеника из долине Неретве. Тога дана:

— дефинитивно је сломљена офанзивна моћ 717. немачке дивизије. На домаку Прозора, разбијене њене јединице у нереду повлачећи се напуштају и Горњи Вакуф. Друга пролетерска бригада, наступајући дуж комуникације: Прозор — Горњи Вакуф — Бугојно одбацује непријатеља 10—15 км према Бугојну. Немци консолидују фронт иза Горњег Вакуфа на 2—4 км. Делови бригаде прогонећи Немце и сами трпе осетне губитке од немачке авијације, а тиме и способност за активнији однос према непријатељу. Као резултат обостране ситуације, контакта није било тако да се Горњи Вакуф налазио на ничијој земљи.

— заробљени немачки мајор Штрекер, ирема сопственоЈ изјави, у Врховном штабу бива добро примљен, нахрањен и „замољен сам да напишем једно писмо немачкој команди у коме се — у вези ранијих предлога — тражи што хитнији састанак команданата и додела територије". Разумљиво, мајор Штрекер је прихватио предлог и још исте вечери написао је писмо за генерала Хорстенауа, преко свога штаба 718. дивизије у Сарајеву. Петог марта изјутра оно је упућено по куриру ка немачким положајима код Горњег Вакуфа. Поменуто писмо није сачувано, али с обзиром на садржину сачуваних докумената по истом питању, може се са сигурношћу претпоставити да је, између осталог, био предлог партизанске команде да се поведу преговори о размени заробљеника, о признању Народноослободилачке војске као зараћене стране и о „додели територије" партизанским снагама, на коју би се оне пребациле. У ситуацији у којој се налазила 717. немачка дивизија, петог марта, ово писмо је, без сумње, обрадовало њеног команданта. Оно је било непогрешив знак да је мајор Штрекер успешно завршио

[183]) *Зборник*, том IV, књ. 11, стр. 379.
[184]) Зборник, том IV, књ. 11, стр. 377.

своју „мисију" и да су пређутно за дефанзивне активности, на фронту, расположене обе ратујуће стране.

— и заиста, 5. марта увече, бригада је добила наређење, да без смене, напусти положаје у рејону Горњег В-акуфа и да хитно крене у Јабланицу на нови задатак.

НЕОЧЕКИВАНО НА ДРУГОГ НЕПРИЈАТЕЉА

Првих дана марта на простору Прозор — Горњи Вакуф 2. пролетерска бригада је водила данонoћне борбе, па је физички и психички била јако исцрпљена. Имала је и велики број избачених из строја. Погинуо јој је један број најбољих бораца и руководилаца. Али бригада због тога није изгубила од своје моралне чврстине. Она се 5. марта увече, тако рећи из јуриша, извукла и упутила на нови задатак.

Према наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, 2. бригада је требало да буде у претходници дивизије, а ова дивизија је, пак, требало да чини претходницу читаве Главне оперативне групе Врховног штаба. Правац покрета је био Прозор — село Рама — Јабланица — село Крстац — село Јаворик — село Ибар — село Горња Бјела — село Борци. Да би брже маршевала до Јабланице стављени су јој на располагање и неколико камиона. На тај начин два батаљона су се морала хитно пребацити у Јабланицу. За овај задатак одређени су, са Миодрагом Миловановићем-Лунетом, замеником команданта бригаде, 1. и 3. батал.он, који су се сматрали релативно најодморнијим. Покрет до Макљена вршен је пешке, а одавде до Раме камионима. У низу непроспаваних ноћи још једна се придружила. Ова два батаљона била су задржана од Врховног штаба у рејону села Устираме, јер су Немци са правца Коњица били упали у село Острожац и угрозили леви бок читаве групације. Јединице 3. дивизије су затварале тај правац, али су ради сваке сигурности, послати 1. и 3. батаљон који су, 6. марта, стигли у село Мраково, и ту се повезали са 10. херцеговачком бригадом. Ноћу, између 6. и 7. марта, 3. дивизија је вршила општи напад у правцу Острожца. За команданта једне нападне колоне био је одређен заменик команданта 2. бригаде, јер су у нападу учествовали и њен 1. и 3. батаљон. Они су 7. марта избили на положај Криж — село Фаланово Брдо, на десној обали Неретвице, који су задржали у гоку дана. Ноћу уочи 8. марта стигла је смена, па су 1. и 3. батаљон зором 8. марта кренули за бригадом, правцем Рама — Јабланица — Крстац — Јаворик, где су преноћили. Сутрадан, 9. марта, ови батаљони су стигли главнину бригаде у селу Брези.

У међувремену је главнина 2. пролетерске бригаде маршовала правцем Прозор — Рама — Јабланица, где је стигла 6. марта предвече. Пре тога у Јабланицу су биле упале четничке снаге, али су их делови 2. далматинске бригаде протерали на падине Прења, на леву обалу Неретве. Железнички мост преко Неретве у Јабланици био је порушен тако да му је гвоздена конструкција на десној обали пала у саму реку, док је на левој обали остала на носећим стубовима.

Друга далматинска бригада је, одмах по протеривању четника из Јабланице, добила задатак да се пребаци преко моста на леву обалу и исту очисти од четника и створи мостобран који је 2. пролетерска

бригада требало да прошири, како би се обезбедио прелазак главнине са рањеницима. С обзиром да су четници били посели саму обалу код моста и један велики зидани бункер, они су стрељачком ватром контролисали само место прелаза. Због тога се дању није могло ништа радити на припремању месга прелаза, а још мање прелазити. Морала се чекати ноћ.

Шестог марта, одмах по паду мрака, предњи делови 2. далматинске бригаде су прешли на леву обалу Неретве и у јаком налету протерали четничке снаге непосредно са обале и из бункера. Одмах за њима почели су да се пребацују 2, 4. и 5. батаљон 2. пролетерске бригаде. Прелаз је био врло тежак: прилаз месту прелаза стрм и незгодан, сам прелаз гвоздене конструкције на неколико места врло узак и необезбеђен од пада, а испод конструкције, у мрклој ноћи, као авет стравично шуми неукроћена Неретва. Све је то морало да утиче на борце, нарочито на оне који су се плашили воде и нису знали да пливају. Неки су се тешко одлучили на ходање по овим гвоздено-дрвеним лествицама, но ипак све се добро свршило. До свитања се пребацила главнина пешадијских делова и одмах из покрета наставила да шири мали мостобран који су образовали Далматинци. Иако уморни од пешачења и неспавања батаљони су енергично нападали гонећи четнике у правцу села Крстаца. У жестоком окршају разбијено је пет чегничких јединица: 1. и 2. дурмиторска и Никшићка бригада и Језеро-шарански и Пивски четнички одред. Претходница бригаде ухватила је на спавању неке четничке јединице и штабове у селу Крстацу и потпуно их разбила. Поред погинулих, заробљено је око 400 четника, а заплењена муниција, бомбе и нешто хране. Нађени су падобрани помоћу којих су Италијани из ваздуха бацали храну и муницију четницима.

Батаљони су наставили гоњење четничких јединица, које су се распадале. Четврти батаљон, који се налазио у селу Јаворику није се био до.бро обезбедио, па је изненађен ноћним противнападом Летеће бригаде, елитне четничке јединице, и морао се повући из села на снег. Други батаљон, без водича, уместо да разбија четничке остатке и гони их у правцу села Брезе, залутао је и кренуо у правцу села Крсгаца. Конандант бригаде дао је задатак овим батаљонима да у току ноћи протерају четнике из Јаворика, што су они и учинили, протеравши четнике до села Челебића.

Осмог марта је 4. батаљон био размештен у Мемеја Селу, 5. батаљон у колибама села Брезе, 2. батаљон у колибама Бунари и Штаб бригаде у Брези. Осмотрени су четнички положаји на десној обали речице Идбара и код села Идбара. на падинама планине Љубине. Терен је био покривен снегом те су се на белом покривачу јасно оцртавале људске фигуре. Према ономе шго је осмотрено, могло се закључити да су четници густо посели положаје. Бригада је имала три уморна и прозебла батаљона, јер 1. и 3. батаљон још нису били пристигли, а према заповести дивизије још истог дана, односно у ноћи између 8. и 9. марта требало је да напада четничке положаје. Због тога је Штаб бригаде замолио Штаб 2. дивизије да се напад одгоди за сутрадан, што је усвојено.

Деветог марта стигли су 1. и 3. батаљон. Сад је читава бригада поново била на окупу. Преко дана је са штабовима батаљона вршено извиђање непријатељских положаја и обављене су, остале припреме за напад. За то време непријатељ је у неколико наврата жестоко бомбардовао положаје бригаде у рејону Брезе, а из села Челебића артиљеријском ватром тукао Јаворик и Бунаре. Том приликом јединице 2. бригаде су имале два погинула и пет рањених бораца.

После припрема и извиђања непријатељских положаја извршен је ноћни напад. Први и 2. батаљон, прешавши долину Идбар, подишли су непријатељу и ручним бомбама, уз јуриш, заузели положаје које су браниле гри четничке бригаде. У тој бригади је 1. батаљон имао једног погинулог и четири рањена борца; заробио је једног четника, а остали су побегли према селу Горњој Бјели.

Пошто су одбацили непријатеља са положаја батаљони су организовали потеру за четницима. Иза 2. бригаде наступала је 4. пролетерска бригада.

У току 10. марта, гонећи непријатеља, 1. и 4. батаљон су избили на нростор Сиљевица — Радовац. Непријатељ се задржао на десној обали речице Бјеле. Увече је стигло наређење Штаба дивизије да се истс вечери нападне непријатељ који се задржао у селу Горњој Бјели. Напад је требало извршити у садејству са 4. пролетерском бригадом Међутим, пошто су батаљони 4. бригаде били заузети другим акцијама, напад је одложен за сутрадан.

Данонођне акције уз тешке атмосферске ирилике (снег и зима) и уз врло слабе смештајне прилике и исхрану, исцрпле су борце. Вашке су се почињале нагло множити и поред успешне борбе бригадног санитета против овог преносиоца пегавог тифуса. „Партизанско буре" било је стално са бригадом. Она се растајала и од важнијих ствари, али од бурета није. Чим би бригада или поједини батаљони направили неки предах, буре би се активирало у акцији против вашака, у ствари, против пегавог тифуса. Бригада је имала успеха у тој борби. па се код ње пегавац готово није ни појавио.

Једанаестог марта пре подне четници су напали 1. и 4. батаљон у рејону Мајдана. Напад је одбијен. Око 15 часова батаљони су прешли у противнапад правцем Горња Бјела — Гудац — Штрбина. У исто време је 4. пролетерска бригада нападала у правцу села Медасковића. У противнападу су 3. и 4. батаљон одбацили непријатеља и избили на линију Рудац — Паљевине. У току ноћи цела бригада је избила у ре јон Горње Бјеле и приближила се селу Борцима. У овој борби неиријатељ је имао 15 мртвих, а 2. бригада два погинула и три рањена борца.

Дванаестог марта рано изјутра, 2. батаљон је ушао у село Борце, а 3. и 4. батаљон су наставили да прогоне четничке јединице правцем Штрбина — Здравац — село Попратине. Разбивши четничку Сарајевску и Коњичку бригаду, затим мештанску чету и муслимански Жупски батаљон, батаљони 2. бригаде су заробили 75 непријатељских вој ника и запленили 75 пушака, два пушкомитраљеза, нешто пушчане и минобацачке муниције и хране. По избијању на простор Борци —

село Долови — село Језеро, 3. батаљон је добио задатак да из рејона Црног Поља контролише правце од планине Прења.[185])

После петнаестодневних данонoћних маршева и борби 2. пролетерска бригада је први пут добила предах, који је трајао три дана. Тешко је описати напоре које су тих дана борци поднели. Услед важности добијаних задатака није се смело ни помишљати на неуспех, јер би он водио у катастрофу. Свесна ситуције око спасавања рањеника 2. бригада је прилазила извршавању постављених задатака са толико савести и одговорности да се често одрицала и потребне исхране. Дешавало се да има хране, али се није стизало да се иста скува, због учесталих борби и покрета, а покретних кухиња није имала. Сам терен између планине Прења и Неретве, којим се кретала, био је покривен снегом, стрм, каменит, беспутан и ненасељен. Утолико пре јој је овај мали предах од три дана, на ширем простору Борачког језера, добро дошао. Овде је била и надморска висина знатно нижа од оне на којој се раније налазила, па је и клима била блажа и време топлије. Осећала се топлота сунца.

Штаб бригаде се налазио у засеоку Крстацу. Предах је коришћен за одржавање многих састанака. Одржан је састанак Штаба бригаде са штабовима батаљона и командирима чета, на коме је вршена анализа протеклих борби. Уочени су недостаци и слабости и указано на њих. Одржани су и састанци партијских организација ради претресања рада и држања комуниста у овим борбама. Политички рад са борцима и мештанима, кроз појединачне и групне разговоре, о међународној и унутрашњој војно-политичкој ситуацији био је један од активности политичких радника у бригади. Објављиване су и читане вести са наших и савезничких фронтова. Бригадни санитет предузео је мере да се побољша лична хигијена. Извршено је прање одеће и борци су очишћени од вашака. Интендантура је нормализовала исхрану јединица. Свестрана жива активност допринела је да бригада ојача и учврсти своје редове. Борци су се мало нахранили и испавали. На тај начин су прикупили нову снагу за даље борбе и напоре који су их очекивали.

Све се ово одвијало под непрестаним бомбардовањем непријатељске авијације. Пратећи свакодневно покрете јединица НОВЈ, авијација је до максимума користила повољне временске прилике и бомбардовала колоне и логоре наших јединица. На овом терену она се још више активирала, не дајући да се људи у миру одморе. Кућа у којој је био смештен штаб 2. пролетерске бригаде била је погођена авионском бомбом већег калибра. Мада су неки од чланова штаба били у њој, нико није настрадао. Тешке жртве од бомбардовања претрпео је 2. батаљон, размештен у засеоку Језеру. Нарочито је настрадала његова 3. чета. Имали су осам погинулих и више рањених бораца. Док су се остали батаљони преко дана налазили ван села, растурени и маскирани, овај батаљон је непажњом руководиоца затечен у селу, на окупу.

Избијањем 2. бригаде у шири рејон села Борци, као претходница 2. дивизије и читаве Оперативне групе Врховног штаба, дефинитивно је добијена битка за рањенике. Непријатељ није успео да

[185]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник* стр. 134—135.

затвори узак пролаз између Неретве и планине Прења, а 2. бригада је отворила врата за улазак на простор где су се могле развити веће снаге Оперативне групе. Излаз из уског маневарског грла, које су ограничавали планина Прењ и Неретва и у коме се могла кретати само једна колона, од села Борци пружала се могућност да се у даљем продору наступа у више колона и праваца. С тим циљем је 14. марта у 15.30 часова Штаб 2. пролетерске дивизије издао заповест у којој је дао задатак јединицама све до 18. марта. Дивизија је требало да наступа у три колоне:

— десна, 4. пролетерска бригада, правцем село Чичево — село Сељани — село Вилишта — село Узријечје — село Језеро — село Улог;

— средња, 1. пролетерска (без два батаљона) и 2. далматинска бригада, правцем Борци — Чичево — село Главатичево — село Лаћаница — село Забрђани — село Дољани — село Оцркавље — село Љубуча — село Обаљ, са задатком да уништи непријатељска упоришта, нарочито у Главатичеву, као најјачем упоришту;

— лева, 2. пролетерска бригада, састава пет батаљона, чета минобацача и један противтенковски топ, правцем Борци — Главатичево — село Оџаци — село Диндо — село Бојићи — Шумац, са задатком да што пре избије на линију села Кута — село Грајсалићи и прекине везу између Калиновика и Улога.[186])

Четрнаестог марта увече 2. пролегерска бригада је почела покрет, упутивши у претходницу 3. и 4. батаљон. Рачунало се да ће се наићи на непријатеља тек у рејону Главатичево. Међутим, он је био већ на линији Липета — село Чичево. Пошто ни средња ни десна колона нису стигле да протерају овог непријатеља, претходница 2. бригаде се морала пробијати ка Главатичеву под ударом бочне минобацачке и митраљеске ватре непријатеља, од које је рањено неколико бораца 3. батаљона. Ипак је успела да се приближи Главатичеву. С обзиром на ову ситуацију Шгаб бригаде је упутио 2. батаљон у побочницу да осигура правац од Липета, а 1. и 5. батаљон, чету пратећих оруђа и остале делове бригаде да прегазе Неретву и преко села Рибара продуже правцем који је заповешћу био одређен. По завршеном маршу 3. и 4. батаљон су размештени на простор село Дужани — село Заводац, 2. батаљон у Главатичево, а 1. и 5. батаљон са осталим деловима на простор село Разићи — село Средња Њива. Ту је у току ноћи стигло наређење Штаба 2. дивизије да се обустави даљи покрет. Љубодраг Ђурић, командант и Алекса Дејовић, политички комесар бригаде, позвани су у Штаб дивизије где им је издата нова заповест, у вези с новонасталом ситуацијом.

На простору: Честоборје — Сељани — Крушевљани — Заборани — Крстац — Квањ — Бањдо — Грачаница — Липета било се прикупило око 3.000 четника, које је требало окружити и уништити. С тим у вези наређено је 2. пролетерској бригади да, као лева колона цивизије, крене главним снагама правцем Главатичево — Крупац — кота 458 — Борови До — Сељани — Крушевљани, а помоћним да очисти Честоборје и спусти се преко Крњевог Дола у село Драмишево, а затим на линији села Лука — Штедим да затвори правац од Невесиња; десно да одржава везу са 4. пролетерском бригадом на

[186]) *Зборник*, том IV, књ. 11, бр. док. 70.

правцу село Бискуп — Крстац — Равно Брдо — село Заборани. По извршењу овог задатка 2. бригада је требало, заједно са 4. пролетерском бригадом, да очисти терен до линије село Кљуни — село Пресјека, где да се заустави и одмори до даљег наређења.[187])

Бригада је одмах приступила извршењу добивеног задатка. Трећи и 4. батаљон кренули су правцем село Јањина — Кокошињак да ухвате везу са главнином бригаде која је маршовала од Главатичева, преко села Бискупа, на простор село Сељани — село Драмишево — село Крушевљани. Седамнаестог марта ујутру главнина бригаде је сгигла у село Борови До где се разделила у две потколоне: 1. батал>он И две чете 2. батаљона кренули су у Драмишево, а остали делови главнине бригаде на простор Сељани — Крушевљани.

На правцу наступања 2. пролетерске бригаде није било непријатеља. На простору Драмишево — Крушевљани — Пресјека бригада се задржала у току дана и ноћи. За то време 5. батаљон претресајући терен заплењио је један пушкомитраљез ,,брно" и око 200 пушака са два сандука муниције.

Осамнаестог марта, око 12 часова, стигло је наређење Штаба дивизије да се бригада врати на стари правац. Штаб 2. пролетерске дивизије поново оријентише дивизију на општи правац према Калиновику. При томе мења одлуку од 14. марта тако што левокрилну наступну колону образује 1. пролетерска бригада, а 2. пролетерска бригада добија њен правац. Марш је извршен одмах и бригада је стигла на простор село Забрђани — село Дољани, где је 19. марта у 12 часова добила наређење да маршује на простор село Лука — село Хотовоље и да ноћу 20. и 21. марта ликвидира непријатеља у Улогу, а једним батаљоном да пресече друм Невесиње — Улог. После тога требало је да очисти село Обаљ и одржава везу с левом колоном која је требала прво да избије на простор село Поље — село Бојићи, а затим на линију село Кута — село Грајсалићи. Према Улогу су 19. марта били упућени 4. и 6. батаљон 1. пролетерске бригаде са задатком да ослободе село. Они су то учинили 20. марта око 22 часа, пре него што су стигле јединице 2. бригаде.

Двадесетог марта изјутра, извршавајући постављени задатак, 2. пролетерска бригада је са 1. и 2. батаљоном, протерујући непријатељске патроле избила у село Луке и одмах је 2. батаљон продужио за село Сочане. За време наступања од непријатељске минобацачке ватре рањена су четири борца, а међу њима Средоје Урошевић, начелник Штаба бригаде, и Драго Јовановић, командант 1. батаљона. Према Сочанима упућен је и 1. батаљон, да помогне 2. батаљону који је тамо водио борбу против четника. Увече је овај правац ојачао и 3. батаљон, па су 1, 2. и 3. батаљон добили задатак да прекину комуникацију Обаљ — Грајсалић и обухватајући Обаљ са севера и истока нападну село; Четврти батаљон је требало да напада са југа и југоистока. Обаљ је претходно успешно тучен минобацачима. После жестоких противнапада непријатеља бригада је у току ноћи извршила задатак и протерала четнике из Обаља. У тој борби 3. батаљон је заробио два четника и пушкомитраљез, а 4. батаљон је убио око десет четника, а неколико ранио и заробио.

[187]) *Зборник*, том IV, књ 11, бр. док. 8.

Кад се борба завршила батаљон је упућен у село Стране, према Улогу, да се повеже са деловима 1. пролетерске бригаде, 2. и 3. батаљон су посели положај према Калиновику, на линији Пандурица — село Романи, а 1. и 5. батаљон су задржали у резерви у Обљу. Касније је и 4. батаљон привучен у рејон Обаљ — Суво Поље ради учешћа у нападу на Калиновик.

У Калиновику су биле концентрисане јаче четничке снаге, протеране са разних страна, које су настојале да пруже што јачи отпор. Ту им је била на окупу елита четничке војске — васојевићки четници.

Четници су имали намеру да ширим обухватом са Трескавице зађу на бок и у позадину леве колоне. На правцу 2. пролетрске бригаде они су 21. марта извршили напад на положај 2. и 3. батаљона. Упућена је једна чета 1. батаљона правцем Сташањ — шума Романь да помогне ове батаљоне тиме што би напала четнике с бока и из позадине. Развила се жестока борба. Не могавши да потисну батаљоне, упорно су држали достигнуте положаје тако да је 3. батаљон морао јуришем да заузима положај по положај. После три узастопна јуриша протерао је непријатеља до Љубиног Брда. У овој борби су се ^етници послужили лукавством. Наиме, надирући према положајима 3. батаљона викали су да иду да се предају. Због тога је будност и спремност за борбу јединица 3. батаљона била попустила. Када је непријатељ пришао близу предњег краја засуо је положаје бомбама и неколико бораца је убио и ранио.

Услед јаког отпора четника и само делимичног успеха леве колоне, а не ценећи довољно успех 2. пролетерске бригаде, Штаб 2. пролетерске дивизије сматрао је да ове снаге нису довољне да ликвидирају четничку групацију у рејону Калиновика. Ради тога је одлучио да јединице задржи на достигнутим положајима до доласка нових снага. О томе је 22. марта обавестио Врховни штаб:

„Наша дивизија налази се сада на линији с. Обаљ — десна обала потока Врховине — с. Поље и узводно ријеком Љутом, гдје се јединице одмарају и врше извиђање у правцу непријатеља у циљу прикупљања података о јачини непријатеља, његовом распореду и његовим покретима. На овом простору ми ћемо сачекати долазак појачања општег напада на четничке банде око Калиновика и у Калиновику".[188])

Штаб 2. пролетерске бригаде, имајући, пак, у виду погодност положаја својих јединица за бочни удар, а и могућност дејства у позадину четничке главне групације, затим моменат изненађења док се четници још нису успели стабилизовати и средити, одлучио је да одмах пређе у напад, наносећи удар делом снага у бок и позадину непријатеља. Знајући да се четници боје опкољавања, предложено је Штабу дивизије да притисак врше 1. пролетерска и 2. далматинска бригада, чиме би била остварена идеја окружења и био осујећен противнапад непријатеља са Трескавице. Планирано је да главнина бригаде непосредно напада Калиновик.

Двадесет другог марта, док се припремао напад, четници су упутили једну колону јачине око 200 војника, вероватно у намери да

[188]) *Зборник*, том IV, књ. 11, стр. 206.

обухвати десно крило 2. бригаде. У таквој ситуацији је Штаб бригаде на ову колону упутио 1. и 4. батаљон, давши им задатак да је разбију, а затим да продуже напад у правцу села Јелашца. У оштром судару ови су батаљони разбили непријатеља и прогонећи га избили на равничарски простор око Калиновика. Међу четницима у Калиновику је настало комешање, ужурбаност и паника. Почели су да се осипају са положаја и одступају ка Фочи.

Предвече је 1. батаљон избио у Јелашца, нападајући бочно четничке снаге које су одступале ка овом селу. Када је добио обавештење од симпатизера НОП да се у селу Боријама налазе четничке хаубице, Штаб 1. батаљона је одмах упутио једну чету која је запленила ову артиљерију.

За то време 5. батаљон је протерао непријатеља са Љубиног Брда. На тај начин читав предтерен око Калиновика био је очишћен и могло се приступити непосредном нападу на овај град. У том моменту дошло је обавештење Штаба 2. пролетерске дивизије да ће се напад на Калиновик извести када овај Штаб нареди и да се до тада прикупљају подаци о непријатељу. Ова одлука није била у складу са развојем догађаја на фронту 2. пролетерске бригаде. Због тога је Штаб бригаде на своју руку наредио да се одмах приступи заузимању Калиновика, лишавајући се на тај начин подршке леве колоне. У том циљу 2. батаљон је требало да напада у захвату пута село Обаљ — Калиновик и да обухвата Калиновик са запада, 3. батаљон да напада непосредно на варош, а 5. батаљон да напада Калиновик обухватом од села Јелашца, а 4. батаљон 1. пролетерске бригаде, који се ту налазио, добио је задатак да штити бок и позадину бригаде и да служи за прихват из рејона село Романи — Љубино Брдо.

Двадесет другог марта у 20.00 часова батаљони су кренули у напад. После неколико часова борбе око 3.30 часова 23. марта 3. и 5. батаљон су ослободили Калиновик. Непријатељ се под заштитом ноћи извукао према Фочи. Око 4.30 часа је 2. батаљон, са Штабом бригаде, такође, стигао у Калиновик, а у шест часова је извештен Штаб 2. дивизије о ослобођењу Калиновика, где се пре заузимања налазио и главни четнички штаб са италијанским официрима за везу. Том приликом заплењено је нешто хране, 33 мине за бацач, један минобацач, четири пушкомитраљеза, 30 пушака, два пиштоља, 6.000 метака и 18 бомби. У борби је погинуло 60, рањено 148 и заробљено 20 непријатељских војника. Бригада је имала 12 мртвих и 27 рањених. Утрошено је 13.092 пушчана метка и 133 мине за бацач.[189])

Разбијени четници у ширем рејону Калиновика нису више ни покушавали да организују отпор све до Дрине. Бригада се постепено, из рејона Калиновика, приближавала Дрини на одсеку село Брод — село Трбушће, где је, заједно са 2. далматинском бригадом, требало форсирати ову реку. И 1. пролетерска дивизија је избила на Дрину у зони између Фоче и Горажда. Избијањем снага НОВЈ на простор Калиновик — Невесиње и на Дрину завршен је циклус операција познат као битка за рањенике.

Од ослобођења Ливна па до краја марта 1943. године 2. пролетерска бригада је попуњена великим бројем нових бораца. У том пе-

[189]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник* стр. 142—150.

риоду имала је и доста измеиа у командном кадру. У борбама у том периоду око 300—400 бораца и руководилаца избачено је из строја. Иако је вршена попуна новим људством партијаска организација није ослабила. У бригади је било 393 члана КПЈ или скоро половина састава бригаде, од чега је 170 било радника, 136 сељака и 87 интелектуалаца.

У протеклом периоду у бригади је било рањено шест заменика иолитичких комесара чета и батаљона, а од скојевског бригадног руководства остао је само један, док су два погинула, а три рањена. Поред овога, погинуо је командант 4. батаљона и заменик политичког комесара 3. батаљона. На њихова места су постављени нови руководиоци. Функцију обавештајног официра Шгаба бригаде преузео је Никола Љубичић, а за вршиоца дужности команданта 4. батаљона постављен је Радосав Максић, командир 3. чете истог батаљона, док је за заменика политичког комесара 3. батаљона одређен Милорад Достанић.

Пратећа чета бригаде се нагло развила. Њено бројно стање је било 141 борац, а од наоружања је имала пет тешких минобацача и један противтенковски топ. Поред тога у њеном саставу се налазило пионирско одељење, одељење за везу и одељење бојне коморе. При Штабу бригаде је формирана посебна чета у коју су ушли курири, заставна десетина и штабска комора. Командир те чете је био Љубинко Калушевић, који је у исто време био и заставник. У бригадном санитету у овом периоду није било лекара. Ту дужност је вршио један студент друге године медицине. Због тога је било доста пропуста у раду санитета. Тако, на пример, једна болничарка је, због незнања дала борцу сичан место бикарбоне собе и овај је од тровања умро. Да трагедија буде већа, ово је био један од најбољих и најхрабријих бораца 4. батаљона. Било је још случајева давања погрешних лекова. Недостатак лекара осећао се тим пре што је притицао приличан број рањеника у бригадну болницу.[190])

Приликом припреме за форсирање Дрине, ноћу уочи 5. априла, рањени су од артиљеријске гранате политички комесар бригаде Алекса Дејовић и заменик команданта Миодраг Миловановић Луне. Комесар Дејовић је после неколико дана подлегао ранама. Ово је био ненадокнадив губитак за целу бригаду и шире., јер је Дејовић као ратник и комуниста израстао у одличног политичког руководиоца. Уз то био је неустрашиви борац, необично добар друг и одличан познавалац људи. До тог кобног последњег рањавања био је рањаван још три пута.

Овај период је карактеристичан и по начину борбе против непријатеља. Наиме, борбена дејства су била слична условима и начину савременог ратовања. Борбе су се водиле уз подршку артиљерије и тешког пешадијског наоружања, а повремено и тенкова, уз релативно довољну количину муниције и граната. Маневар снага је комбинован пешке и камионима. Све је ово могло да се оствари благодареħи богатом плену који су јединице заробиле у борбама, нарочито приликом разбијања италијанске дивизије „Мурђе" у долини Неретве.

[190]) *Зборник*, том IV, књ. 11, стр. 236—242.

Посебан успех бригада је постигла у борбама код Дрежнице и Калиновика. Штаб бригаде је својом сналажљивошћу и иницијативношћу у овим тренуцима показао зрелост и дораслост за вођење савремених борбених дејстава. Борци — бомбаши су и овом приликом својом храброшћу и неустрашивошћу у борби против непријатеља разних боја излазили као победници. Све задатке извршавали су у потпуности. У борбама су наносили велике губитке непријатељу, разбијајући његове формације, нарочито четничке и италијанске.

Иако је дејствовала под врло тешким временским и теренским условима и вршила одговорне, напорне и тешке задатке, бригада је за све време борби у долини Неретве и Раме, код Прозора и на другим секторима сачувала монолитност и чврстину својих редова. Где год се појављивала и учествовала у борбама, у њих је улазила са невероватним жаром да задатке изврши. У овоме је и успевала тако да су њена дејства носила свежину, јачину и силину борбених удара. Њеној борбеној спремности и готовости допринела је и добра организација и функционисање инендантских и других служби. Служба везе, било да је одржавана преко курира или Одељења за везу које је располагало и неким мањим техничким средствима везе, такође је добро функционисала и допринела да се задаци преносе и извршавају на време.

У овом периоду, у рејону Горњег Вакуфа, бригада је доживела ако не најжешће, оно по губицима најтеже бомбардовање и митрањирање из ваздуха. Борци још нису били довољно обучени како да поступе у оваквим приликама, па уместо да се растуре и умире, кретали су се тражећи бољи заклон кога на откривеном терену није било. Ни руководећи кадар се није довољно снашао да својим већим и одлучнијим утицајем смањи тежину бомбардовања. Стотину избачених из строја, од којих се 25 више никад неће вратити у бригаду, био је тежак биланс претрпљеног бомбардовања.

Штаб 2. пролетерске дивизије у извештају од 23. марта 1943. Врховном штабу о 2. бригади каже ово:

„II пролетерска бригада, која већ неколико дана без престанка води упорне борбе у околини Калиновика, која је чак сама успјела пресећи комуникацију Калиновик — Фоча заузимајући Јелашце, и тиме после деморализације која је настала услед великих губитака и пада Невесиња„ натјерала четничке банде да се повуку — бригада је показала невиђену упорност водећи данонoћно борбе с непријатељем сјекући га, и њој се углавном има захвалити оваквом брзом паду Калиновика."[191])

У овом периоду бригада је према грубим подацима избацила из строја 1.924 непријатељска војника. Истовремено је имала 69. погинулих, 169 рањених и четири нестала борца и руководиоца. Највећи број губитака имала је због честих бомбардовања од стране непријатељске авијације.

Читава активност и држање бригаде у овим операцијама била је плод високог морално-политичког нивоа њеног састава. Она је умела да сачува своју ударну снагу, издржљивост и борбену готовост и да, без предаха, извршава све постављене задатке. Оваква оцена стоји

[191]) *Зборник*, том IV, књ. 11, стр. 211.

тим пре кад се узме у обзир да је бригада у овом периоду била попуњена са неколико стотина нових бораца и да је велики број старијих бораца у борбама био избачен из строја.

Пошто је избила на леву обалу Дрине у рејону села Ђеђева 2. бригада је одмах почела припреме за форсирање ове реке. Дрина је у овом рејону и у ово време својим током, брзином, ширином и дубином представљала велику препреку за наше јединице. Без техничких средстава било је тешко савладати ову водену препреку. Поред тога, на супротној обали налазиле су се снажне четничке формације, а у Фочи делови италијанске дивизије „Тауринense" који су повремено артиљеријом гађали наше положаје. Како у овом рејону у Дрину утиче речица Бистрица то је одлучено да се њено ушће искористи за грађење и склапање лаког моста од састављених балвана повезаних по дужини. Овако састављен мост и довољно дуг да се премости Дрина, требало је спустити низ Бистрицу у Дрину и помоћу њега прећи преко реке. Балвани су везивани специјалним гвозденим клампама искованим у ковачници коју су организовали наши борци на железничкој станици у Броду. Тако израђен мост — сплав био је пуштен у Дрину изнад порушене конструкције старог моста преко реке, да би се на њега наслонио. Кад је мост — сплав пуштен у реку, иако је изгледао масиван и чврст, брзи ток Дрине га је преломио. На тај начин пропао је први покушај да се премости река. Приликом изградње моста и у покушајима да се форсира река погинула су три борца и 15 је рањено.

У међувремену је 2. далматинска бригада успела да пређе реку у рејону села Мјешаја. Одмах је на тај прелаз упућена и 2. пролетерска бригада, оставивши 3. батаљон код Брода да демонстрира прелаз. Пошто се пребацила на десну обалу бригада је упућена општим правцем село Драгочава — село Потпеће — село Фаповићи. Десно од 2. бригаде, узводно, преко села Мазоча ка селу Бастасима и Шћепан Пољу наступила је 3. пролетерска (санџачка) бригада. Друга далматинска упућена је на линију село Биротићи — село Крушчица, а делом снага да избије на Црни врх, јужно од Фоче.

У вези посебних напора и залагања бораца и руководилаца да што пре форсирају Дрину, Штаб 2. пролетерске дивизије је предложио 7. априла Врховном штабу да похвали 2. бригаду. У овом предлогу између осталог се каже:

„II пролетерску бригаду треба похвалити због упорности која се огледала у читавој бригади од бораца до Штаба бригаде у току припрема преласка. Та бригада је имала око 15 рањених и 3 мртва друга приликом изградње мостова — сплавова, па и комесар бригаде друг Алекса Дејовић изгубио десну ногу, која му је јуче ампутирана од задобијених рана".[192])

Друга пролетерска бригада је стварно учинила посебне напоре и уложила све своје знање и храброст да би форсирала Дрину на свом одсеку. Међутим, она то, и поред више покушаја, није успела. Овој жаркој жељи и упорности да изврши задатак жртвовала је и свог политичког комесара Алексу Дејовића који је подлегао задобијеној рани у овим настојањима.

[192]) *Зборник*, том IV, књ. 12, стр. 111.

После дуготрајних и тешких борби бригада је преко Дрине прешла у следећем бројном саставу: по списку је имала 1.357 другова и 92 другарице, у расходу 304 друга и 20 другарица, а на лицу места 1.053 друга и 72 другарице. Тада је њено наоружање било: пушака је имала југословенских — 708, италијанских — 210, аустријских — 7 и нешто француских, пушкомитраљеза типа „Брно" — 48, „Бреда" — 16, „Шарац" — 5, митраљеза типа „Шарац-лозе" — 8, „Бреда" — 7, средњих минобацача — 5, лаких минобацача — 1, противтенковских топова — 1. Бригада је имала јахаћих коња 18 и товарних коња 271. Муниције је било по 50 метака на борца, по 1.350 метака на пушкомитраљез, а по 2.860 метака на митраљез. На сваког борца је долазило око 2 ручне бомбе.[193])

Форсирање Дрине код Фоче, 6. априла 1943. године.

Имајући у виду да је бригада тек била изашла из четврте непријатељске офанзиве, њено бројно стање и наоружање било је добро. У бригади је тада било око 400 чланова КПЈ, који су својим радом и борбеношћу позитивно утицали на остало људство. Висока политичка и идеолошка свест борачког састава бригаде утицала је снажно и на околину у чијој је близини деловала. Од заробљених присилно мобилисаних четника из Црне Горе и Санџака добијени су подаци да су партизани у тим крајевима оставили веома снажан утисак и да их народ

[193]) *Зборник* том IV, књ. 12, стр. 57.

жељно очекује, насунрот терору, насиљу и пљачки четника и окупатора. Да би се правилно могла да схвати вредност састава 2. бригаде и н>егова борбена и политичка ангажованост, потребно је нешто рећи о квалитету кадра са којим је попуњавана. Ово због тога што је велики број новопримљених бораца имао утицаја на живот и рад бригаде као целине. Наиме, после разбијања четничких јединица велики њихов број будући да су били насилно мобилисани предао се јединицама наше бригаде. Добар број њих се пријавио да остане у јединицама бригаде. Разуме се да је квалитет њихов био различит. Требало је много напора да би се разлике у њиховим схватањима, нарочито на идејно-политичком пољу одстраниле.

Одмах по прелазу Дрине настављена су борбена дејства. Пети батаљон, пролазећи кроз село Крушчицу, открио је четнички магацин у коме је било 1.000 кг јечма, 600 кг пиринча, 40 кг шећера и 5.000 цигарета. Уместо да за себе задржи одговарајућу количину, а остало да се подели и осталим јединицама, батаљон је за себе задржао трећину ових артикала.

Извршавајући свој задатак 4. батаљон је, чистећи терен испред себе од четничких јединица, избио у село Завајит, где се задржао. Задатак 1, 2. и 5. батаљона је био да чисти терен испред себе, да се у рејону села Фаловића пребаце на десну обалу реке Ћехотине, да ликвидирају четничке отпорне тачке око Фоче и блокирају италијански гарнизон у Фочи.

У Фочи се налазио батаљон „Аоста" 3. пука италијанске алпске дивизије „Тауринесе", један четнички батаљон и батерија топова 35 мм. Главнина четничких јединица је држала положаје око Фоче. Њихови положаји око Фоче су и били циљ дејстава батаљона 2. бригаде. С тим циљем је Штаб бригаде 9. априла предвече издао заповест и наредио,-

— да 2. батаљон напада четнике у рејону Ораховског брда;

— да 1. батаљон очисти село Бољорадину, а затим да избије у рејон села Хан Сохе и ту ухвати везу с јединицама 1. пролетерске дивизије које су код Устиколине форсирале Дрину;

— да 5. батаљон ослободи село Брусну и овлада рејоном Златаја.

Положаје предвиђене за напад држале су четничка Пљеваљска и Прибојска бригада, јачине око 700 четника.

Деветог априла у 20.30 часова батаљони су кренули на задатак. Пошго четници мост на Ћехотини нису чували постигнуто је изненађење. Бомбаши 2. батаљона успели су да изненаде непријатеља, засувши га бомбама. Брзо је батаљон, без губитака, успео да овлада селима Горњим и Доњим Ораховом и да избије на Ораховско брдо. 1'ом приликом погинуло је 12 четника, а осам је заробљено. У исто време 1. батаљон је, у снажном налету потиснуо четнике из села Бољорадине. Четници су у одступању налетели на делове 5. батаљона, који се кретао ка Златаји. У кратком окршају заробљено је седам четника. Том приликом је 1. батаљон имао гри мртва и два рањена, а 5. батаљон четири мртва и шест рањених бораца. Тада се одиграо један интересантан догађај. По протеривању четника Штаб бригаде и курири су се сместили у кући где је раније био четнички штаб. Они су заробили шест четника који су били дошли да траже везу

са својом командом, а око 40 њих је утекло, благодарећи несналажљивости једног борца 2. батаљона. У овој кући заплењена су два сандука муниције, нешто брашна и шећера.

На тај је начин постављени задатак извршен. Италијански батаљон у Фочи био је блокиран, а веза с 3. крајишком бригадом 1. пролетерске дивизије је ухваћеиа.[194])

Следећих неколико дана искоришћено је да се још јаче стегне обруч око Фоче и да се изврши притисак на италијански батаљон да се преда. У том циљу батаљони су још више приближени гарнизону. Пребачен је из села Завајит на десну страну Ћехотине и 4. батаљон. Привучена су и укопана три митраљеза и три средња минобацача, као и један брдски топ, који је позајмљен од 1. пролетерске бригаде. Ватром ових оруђа вршено је узнемиравање опседнутог непријатеља. Такође је Штаб 2. пролетерске дивизије, 12. априла, упутио ултиматум опседнутом гарнизону да се преда до 12 часова. Као одговор Италијани су у 12 часова на наше положаје отворили артиљеријску ватру. Поред тога, од џакчића напуњених песко.м, ојачали су старе и правили нове бункере.[195])

И поред свега предузетог, непријатељ није мислио на предају. Стање и намере непријатеља у Фочи виде се из телеграма Више команде од 14. априла 1943. упућеног тактичком ваздухопловству Суперслоде и Команди 6. армијског корпуса у коме стоји:

„Партизани који су прешли Дрину већ више дана опкољавају гарнизои Фочу, чију посаду чини Алпски батаљон „Аоста". Врше се припреме за операције с намјером да се ослободи поменути гарнизон помоћу њемачке акције из Горажда ка Фочи и евентуално дуж правца Калиновик — Фоча. У међувремену хитно је потребно интервенисати најјачим учешћем авијације. То тактичко ваздухопловство нека употреби све своје могућности у овоме циљу, ступајући одмах у непосредан додир са Гувернатором Црне Горе или командом Подгорице. Имати у виду да је у зони Фоча предвиђено и учешће њемачких авиона".

Или у телеграму од истог дана Команди 6. армијског корпуса где **СТОЈИ:**

„У вези са • ситуацијом гарнизона Фоча поред већ наређеног учешћа наше авијације, нека та Команда испита могућности груписања свих четника, окупљајући их у зони Невесиња или у зони Гацко — Билећа с тим да нападају Фочу".[196])

Док се непријатељ спремао да офанзивном акцијом споља деблокира Фочу, његова авијација је почела одмах да дејствује. У овим свакодневним авио-нападима учествовала је и италијанска и немачка тактичка авијација. То су им дозвољавале и временске прилике. Док је раније при форсирању Дрине време било кишно са сумаглицама, сада се већ рашчистило и било згодно за дејство авијације. Већ у дневном извештају Команде италијанског 6, армијског корпуса од 11. априла стоји:

[194]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 158—160.
[195]) *Зборник*, том IV, књ. 12, бр. док. 70, 74.
[196]) *Зборник*, том IV, књ. 12, бр. док. 225 и 226.

„На захтјев Команде трупа Црне Горе извршена су извиђања и бомбардовања у зони Фоче на циљеве које је овај гарнизон назначио. Укупно су изведена 4 борбена извиђања, 7 бомбардовања и 2 митраљирања. Ведро."

А у „Новостима" Команде б. корпуса од 14. априла у 19 часова, између осталог, стоји:

„Авион је јуче бомбардовао и митраљирао груписање партизана у Златарима. У 4.30 час. устаници су напали са сјевера и са истока гарнизон у Фочи. Одбијени су са губицима. Наши губици: 1 мртав и 1 рањен. У 16.45 часова устаници су гађали жестоком ватром минобацача 81 и топова малог калибра огпорне тачке гарнизона. Досада јављени губици износе 2 мртва и 4 рањена. Долазећи из Мостара и из Тиране, авијација је бомбардовала и митраљирала објекте око Фоче".[1*'])

Напад који се помиње у непријатељском извештају био је уствари напад 2. батаљона са ограниченим циљем. Исто то се односи и на отварање ватре из тешких оруђа и брдског топа. То је све било у складу с планом узнемиравања опкољеног непријатеља. Према непријатељевим документима 14. априла у 17 часова ступила је у дејство и немачка авијација. Тада су немачка четири авиона бомбардовала наше положаје око Фоче. Међутим, сва ова бомбардовања нису постигла жељени ефекат. Иако су бомбардовања и митраљирања вршена свакодневно услед покривености терена и његове испресецаности бригада није имала губитака од непријатељске авијације.

Као што се види, обе су стране припремале акције према окруженој посади у Фо.чи: 2. бригада да ликвидира посаду, а непријатељ да је деблокира. И док су се немачке и италијанске команде договарале и преговарале ко ће одакле и с каквим снагама да крене, како да координирају дејства, најревноснији њихов савезник су биле четничке формације Николе Бојовића и Павла Тзуришића. Они су својим брзим дејствима предухитрили и наш напад на Фочу, а и Немце и Италијане да је деблокирају. Већ у „Новостима" од 15. априла непријатељ је јављао:

„Формације Бојовића, пошто су прешле Тару преко лаког моста сграђеног код Узлупа, истјерале су, изгледа, партизане из зоне Златни Бор. Ђуришић се изгледа креће од Ограђеница према Викочу".

А у „Новостима" за 16. април, које су очито биле добро обавештене, између осталог, стоји:

„Ђуришић и Бојовић су изгледа стигли на линију Хумић — Бакић — Бастаси".[198])

Ове информације су биле тачне. Наиме, 15. априла око 7.30 часова 2. бригада је добила заповест Штаба 2. дивизије за напад на Фочу, а већ око 9.30 часова стигло је ново наређење да се напад одложи због неповољне ситуације на левој обали Ћехотине, а затим и наређење да се један батаљон 2. бригаде пребацује на леву обалу Ћехотине. Предвече истог дана дошло је и наређење да се читава 2. бригада пребаци на леву обалу Ћехотине на простор Хумић — Троврх. Оваква журба и измена наређења уследила је због продора чет-

[197]) *Зборник*, том IV, књ. 12, бр. док. 228, 229 и 238.
[198]) *Зборник* том IV, књ. 12. стр, 492 и 496.

ничких јединица око 1.200 четника и то најелитнијих. Ово су били четници из идеолошко-политичких убеђења. У претходним борбама низ њихових јединица је разбијен и оне су се као такве расуле, а неке су се и расформирале. Остали су најокорелији припадници ових јединица, који због својих убеђења, а често и почињених злочина нису имали куда. Таквих најелитнијих 1.200 четника кренуло је овог пута, решено да се боре на живот и смрт. Фронт који се налазио код села' Челебића није издржао напад ове групе. Он се непредвиђено и брзо повлачио према Дрини. Ситуација је из часа у час постајала све критичнија, јер је претило да се напад четника заврши набацивањем делова 2. дивизије у Дрину. Поред 3. пролетерске (санџачке) бригаде са којом је Штаб 2. дивизије имао слабе везе, ту је била још и 2. далматинска бригада. Међутим, у том тренутку и временском теснацу Штаб дивизије је добио од Врховног штаба депешу следеће садржине:

„Одмах смените II Пролетерску са II Далматинском. II Пролегерску упутите у помоћ Санџачкој одмах. Обједините дејства ових бригада са Кочином бригадом, која има да се појави преко Мељака код Колијевке."[199])

Уместо замене 2. пролетерска бригада је оставила свој 1. батаљон у селу Орахову да и даље блокира Фочу с те стране, а са осталим јединицама у последњем тренутку је стигла пред четничке снаге и одмах, из покрета, ступила у борбу, нарочито њен 2. батаљон. Наиме, 16. априла око 4 часа 2. батаљон је избио на Хумић (кота 1326). У исто време 2. батаљон је посео Троврх. У међувремену и на брзину Штаб бригаде упутио је делове 4. батаљона с четом Далматинаца, да преко Црног Врха (кота 1320) избије на Корче (триг. 1255) 11 кш југоисточно од Фоче. У даљем наступању, продирући безобзирно, од села Завајита четници су заузели Црни Врх и раздвојили делове 2. и 4. батаљона. Од Црног Врха Васојевићка јуришна бригада подишла је положај 2. батаљона на Троврх. Батаљон је храбро и упорно одбио све жестоке јурише четника. Међутим, пошто се батаљон 2. далматинске бригаде повукао ка положају на Бакићу и тако отворио десни бок 2. батаљона на Троврху, непријатељ је ово искористио и подишао положају 2. батаљона и с овог правца. Борба се водила прса у прса, ручним бомбама. На четничке јурише борци 2. батаљона одговарали су противјуришима. Четничке јединице, без озбира на губитке, жестоко су нападале и 3. чету 2. батаљона да би је приморали да се повуче са Троврха. У том је стигао 5. багаљон. Да је овај батаљон раније уведен у борбу било би много корисније. Око 12 часова два батаљона 2. далматинске бригаде повукла су се и са Бакића, тако да је непријатељ овладао и овим објектом. И на крајњем десном крилу, код 3. санџачке бригаде, ситуација није била повољна. Немци и Италијани су из ваздуха обилно нодржавали овај четнички напад.

Због критичне ситуације код 2. пролетерске дивизије Врховни штаб је 16. априла наредио 1. дивизији да јој упути у помоћ још једну бригаду, преко Викоча.[200]) Од бољих положаја према Дрини и Фочи

[199]) *Зборник*, том II, књ. 9, бр. док. 82.
[200]) *Зборник*, том II, књ. 9, бр. док. 88.

остао је још само Хумић, који је држао 2. батаљон 2. пролетерске бригаде. У таквој ситуацији одлучено је да се у 17.00 часова изврши општи противнапад. Пошто је терен ограничавао употребу већег броја јединица у противнападу је требало да учествују 2. батаљон, ојачан једном четом 5. батаљона 2. пролетерске бригаде и 2. батаљон 2. далматинске бригаде. Остале јединице су стављене у други ешалон, у строгој приправности да ступе у дејство ако се укаже потреба.

У одређено време 2. батаљон је кренуо у напад. Бомбаши су допрли на 10 метара од четничких положаја и засули их бомбама. Четници су, такође, одговорили бомбама. С једне и с друге стране одјекивале су експлозије бомби. На крају овог бомбашког дуела 2. батаљон је успео да задржи у својим рукама северне падине Хумића и Троврха, док је чета 5. батаљона, не успевши да заузме Црни Врх, остала на полазном положају. Ни Далматинци, на свом правцу, нису имали успеха. У овим жестоким борбама 2. батаљон је имао 16 мртвих. Због тога и замрености, Штаб бригаде је искористио ноћ да га замени 5. батаљоном.[201])

У овој борби борци нису добили храну, због тога што је у оваквим тренуцима када им је храна била најпотребнија комора затајила. Затајиле су и неке одговорне команде и штабови, јер нису обезбедили да се храна на време допреми, а поготову четни економи и кувари који нису обезбеђивали ни најпотребнију суву храну борцима. Десило се да су неки одговорни органи, процењујући ситуацију критичном, упутили комору на леву обалу Дрине. Због тога су батаљони, изморени и исцрпљени од тешких борби које су водили, остали без оброка. Снабдевање је било један од крупних проблема који није било лако решити у нашем рату. С једне стране, из политичких и моралних разлога, самовољно узимање хране било је строго забрањено, а, с друге стране, дејства су се одвијала најчешће на планинском, некомуникативном и сиромашном терену. Због тога је требало имати много умешности у руковођењу и организацији исхране, а нарочито дотуру јединицама. Често се у појединим акцијама спремала резервна сува храна и на тај начин ублажавао проблем снабдевања за време борбених акција на оваквом земљишту.

У међувремену 3. батаљон, који се од раније налазио остављен на левој обали Дрине, у критичном тренутку код 3. пролетерске санџачке бригаде у борби против четника, хитно је прикупљен и сплавовима, у рејону села Мјешаја, пребачен на десну обалу Дрине. Његов задатак је био да што пре избије на Слабић, повеже се са 3. санџачком бригадом и заједно с њом спречи даље надирање четника према Фочи. Четрнаестог априла, око 12 часова, приликом пребацивања батаљона преко Дрине, четници су са Плијеша (триг. 1717) и Градине (кота 1479) минобацачима и тешким митраљезима тукли место прелаза. Том приликом батаљон је имао једног погинулог борца. Одмах по пребацивању батаљон је уведен у борбу по четама како се која пребацивала и, заједно са деловима 3. санџачке бригаде, успео да задржи положај на Слабићу.[202])

[201]) *Друга пролетерска*, II књ. стр. 554—557.
[202]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 547—548.

Шеснаестог априла у 19 часова Штаб 2. пролетерске дивизије ћздао је заповест за противнапад. Планирано је да десну колону сачињава 3. пролетерска бригада, 3. батаљон 2. пролетерске бригаде и чета минобацача, са задатком да напада правцима Плијеш — Ланиште — Челебић и Плијеш — Дебела љутина — Бучје — Злати Бор Узлуп. Леву колону сачињавала би 2. пролетерска бригада (без два батаљона), два батаљона 2. далматинске бригаде и чета минобацача, са задатком да напада правцем Хумић — Корче — Тврдаци — Јечмениште — Челебић, са зоном ширења, десно, Бакић — Завајит — Фалишићи — Дикан — Јечмениште, а лево Црни врх — Викоч — Оморика. Нападу је требало да садејствује 7. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије из позадине у правцу Челебића (ова бригада је дејствовала исувише дубоко из позадине, око 50 км далеко од линије фронта, ради чега ће се њено дејство касно осетити) и 3. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије, која је требало са десне обале Ћехотине, преко села Викоча, да напада непосредно у бок и позадину четника.[203])

Седамнаестог априла у три часа кренуле су колоне у напад. Пошто се 3. крајишка бригада појавила на боку четничких јединица, четници су искористили ноћ и повукли се испред делова 2. пролетерске бригаде. Тако је бригада, у борбеном поретку, без борбе изашла на положај на коме је претходног дана водила жестоке борбе и пронашла унакажена тела својих погинулих бораца које није била успела да извуче. Одмах су јединице продужиле за непријатељем правцем који је заповешћу био одређен. Испред њих у селу Јечменишту водиле су борбу 3. и 7. крајишка бригада, које су садејствовале противнападу. Истог дана су четници доживели потпун пораз и то тако нагло да нису имали времена ни да известе италијанску команду. Због тога су италијански транспортни авиони, не познавајући добро развој ситуације на земљи, у рејону Јечменишга, уместо четницима бацали материјал јединицама 2. пролетерске бригаде, које су се у том рејону налазиле. Од ових намирница било је само 26 џакова двопека и конзерви.

Док је лева колона, такорећи без борбе извршила задатак, код десне колоне четници су пружили жилав отпор. На овом правцу је дејствовао и 3. батаљон 2. бригаде. Батаљон у десној потколони нападао је с још једним батаљоном 3. пролетерске санџачке бригаде правцем Плијеш — Дебела љутина — Бучије — Златни Узуп. Напад је вршио од Слабиња преко Градине и Јаворика, обухватајући Плијеш, као главну отпорну тачку непријатеља, са западне стране. У почетку напада батаљон је успео да очисти Јаворик и подиђе Плијешу са западне и југозападне стране. Осетивши подилазак јединица 3. батаљона четници су извршили противнапад. Међутим, батаљон је бомбама и ватром аутоматског оружја одбио противнапад. У свитање су четници поновили противнапад али је батаљон и њега сломио иако се у једном тренутку налазио у неповољнијем положају. У шуми су одјекивале експлозије ручних бомби и рафали митраљеске ватре. Видевши да се фронталним нападом тешко може заузети Плијеш, Штаб

[203]) *Зборник*, том IV, књ. 12, бр. док. 101.

батаљона је рокирао део снага ка десном крилу, ради- дејства у бок и позадину. Маневар је успео. Четнички делови су се поколебали. Уз садејство делова 3. пролетерске санџачке бригаде на левом крилу, 3. батаљон 2. бригаде је заузео Плијеш. Четници су у нереду одступали према Узлупу, не организујући више отпор. У овој борби батаљон је имао четири погинула и девет рањених, а непријатељ на одсеку напада 3. батаљона 35 мртвих и 20 рањених. Заплењено је два пушкомитраљеза, више хиљада метака и четири сандука ручних бомби.[204])

Биланс ових борби 2. пролетерске бригаде против четника карактеристичан је по њеним великим губицима. Ово због тога што у ранијим окршајима са четницима бригада није имала тако осетне губитке. Тада је у 2. батаљону, који је водио најжешће борбе и успео да заустави надирање четника у рејону Хумићи, било 16 погинулих и 14 рањених, у 3. батаљону четири погинула и девет рањених, у 5. батаљону један погинуо и у 4. батаљону два рањена; укупно у бригади је било 46 избачених из строја.

И непријатељ је претрпео велике губитке. Према проценама и казивању мештана који су помагали у закопавању мртвих и ношењу рањеника, четници су имали око 120 избачених из строја.[205])

Да је командовање и руковођење у овим борбама било боље свакако би било и мање губитака. Штаб 2. пролетерске дивизије потценио је појаву четничке групације, а био је и изненађен четничком борбеношћу и упорношћу. Због тога су се у врло критичној ситуацији морале на брзину доносити одлуке и прикупљати јединице да би се супротставиле оваквом непријатељу. Заслугом и херојским држањем 2. батаљона 2. пролетерске бригаде, у жестоким борбама на Хумићу и 'Гроврху заустављена је ова четничка упорност, задат јој је смртоносни ударац од кога се више никада није опоравила.

Деветнаестог априла, после форсирања Дрине и разбијања непријатеља, 5. батаљон је распоређен у село Хум, 2. батаљон у Златни Бор, 3. батаљон у Сухо Поље, 4. батаљон у село Радоњиће, 1. батаљон у село Јечмениште, чета пратећих оруђа у Челебић и Штаб бригаде у село Ријеку.

Кад већ говоримо о смештају требало би напоменути да је бригада за одмор обично распоређивана по сеоским кућама или колибама, јер се није располагало логорском опремом, да би се евентуално одмарало под шаторима. Обично су чете имале шаторских крила и ћебади онолико колико је било потребно да се на шаторским крилима лежи и да се борци покрију ћебадима. Скоро за све време рата борци су спавали обучени и под ратном опремом. Карактер партизанских дејстава захтевао је спремност за борбу у сваком моменту. Преко лета, када је време дозвољавало, за предахе и одмор коришћен је отворен простор на самом положају. Средстава за ноћно осветљење није било, осим по које батеријске лампе. За ово су увек коришћена приручна средства, којима су се користили и мештани.

У то време остале јединице које су дејствовале на овом простору налазиле су се: 1. пролетерска бригада на простору Метаљка — Чајниче, 3. крајишка бригада на простору Брвеница —• Глисница — Бо-

[204]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 548—549.
[205]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 167—168.

љанићи, 3. санџачка бригада на левој обали Ћехотине, у рејону села Маоча, 2. далматинска бригада у блокади Фоче и 7. крајишка бригада на платоу Пиве, на левој обали Таре.[206])

Све до 27. априла 2. пролетерска бригада остала је у назначеном распореду. За то време одржавано је више партијских састанака. Прво је одржан састанак штабне ћелије и на њему је расправљано о политичкој ситуацији, последњим акцијама и општем стању у бригади. У дискусији је констатовано да треба отклонити спорост у покретима батаљона при одласку на задатке и неодлучност у извесним ситуацијама. Да би се побољшало стање у бригади решено је да се одрже састанци са штабовима батаљона и батаљонске конференције, организује курс за војне руководиоце при Штабу бригаде и у батаљонима. После овога, развијен је жив партијско-политички и војнички рад по батаљонима. Војни руководиоци оджали су 24. априла у 10 часова у селу Златном Бору састанак са штабовима батаљона. Поред осталих питања која су распрваљана на овом састнку одабрана су три заменика политичког комесара батаљона за партијски курс при ЦК КПЈ и војни руководиоци за војни курс при Штабу бригаде. На војни курс су одређена четири заменика команданта батаљона и осам командира чета. Курс је отпочео са радом 26. априла у Златном Бору. За њега је у Штабу бригаде припремљен план и програм. Као предавачи на курсу су били командант и заменик команданта, начелник Штаба и обавештајни официр бригаде.

Одржане су и батаљонске конференције на којима су, уз разговор о војно-полигичкој ситуацији, анализиране последње борбе са критичким осврtом на недостатке у раду штабова, команди чета, командира водова, десетара и бораца. Разматрана су питања држања јединица и појединаца у борби, будност, патролна и стражарска служба, служба одржавања везе са суседним јединицама, однос према становништву, недостаци у организацији исхране, рад санитетске службе у лечењу и пружању прве помоћи и друго.

У Санџаку и Црној Гори народ нас је са симпатијама дочекивао после годину дана одсуства из ових крајева. За ово време много што шта се било променило, како на унутрашњој тако и на спољно-војно-политичкој позорници. Пред борцима пролетерске бригаде, каква је била 2. бригада, стајао је одговоран задатак да све те војно-политичке погодности ставе до знања што већој маси необавештених или недовољно обавештених и заведених људи. С тим у вези одржаване су политичке конференције по селима. Настала је општа акција за стварање што повољније атмосфере за мобилизацију већег броја способних мушкараца и попуна јединица. Настављено је са радом и на издавању бригадног листа „Без предаха". Припремљени су чланци за нови број, а стигао је и прилог друга Тита „Годишњица стварања II пролетерске бригаде".

[206]) *Зборник* том IV, књ. 12, бр. док. 118.

VI У ОБРУЧУ НЕПРИЈАТЕЉА

ПАКЛЕНИ ПЛАН ЈОШ НИЈЕ ОТКРИВЕН

Крајем априла Игалијани су поклонили особиту пажњу Никшићу и долини Зете и ради заштите њихових прилаза јачим су снагама, својим и четничким, посели правце Никшић — Бајово Поље и Никшић — Шавник.

Према наређењу Врховног команданта НОВ и ПОЈ од 24. априла 2. пролетерска бригада требало је да са три батаљона крене за Шавник, а два батаљона да задржи на простору Узлуп — Шћепан Поље.[дп"]) С тим у вези 27. априла је Штаб бригаде са 1, 2. и 4. батаљоном извршио покрет правцем село Никовићи — Жабљак — село Буковица — село Горња Брезна, где је требало да ухвати везу са 5. црногорском бригадом. Пети батаљон је остао на Ћепан Пољу, а 3. батаљон у рејону јужно од села Челебића.

После тродневног марша три батаљона 2. бригаде 30. априла до 18 часова стигла су у село Г. Брезну. Овде је бригада добила попуну: 79 Пивљана и Дробњака, који су одмах распоређени по батаљонима. По доласку у Брезну Штаб бригаде је ухватио везу са Штабом 5. црногорске бригаде, чије су јединице држале положај Стојковац (кота 1369) — Топло присоје (кота 1206) — Велики Штуоц (кота 1651). После тродневног марша по тешком и кршевитом терену, уз кишу и невреме, осећао се замор код јединица.

За одбрану седла између Голије и Војника, Горњег Поља, Јасеновог Поља и Јаворка, Италијани су ангажовали: батаљон пешадије, батерију брдских топова из 42. артиљеријског пука, инжињеријску и тенковску чету из састава дивизије „Ферара" — у свему нешто између 1.200 и 1.300 војника и око 500 четника из састава четничког Никшићког одреда. На правцу Никшић — Шавник дејствовале су око две пешадијске чете, батерија топова и пет тенкова из састава дивизије „Ферара". Њихових 500 до 600 војника посели су положаје на Ћеранића гори, Градачкој пољани и Крновској глави. Испред тих снага били су четници Жупског и Дробњачког батаљона.[208])

[207]) *Зборник*, том II, књ. 9, бр. док. 131.
[208]) *Зборник*, том III, књ. 5, бр. док. 14.

Штаб 2. пролетерске дивизије, у духу директиве за уништење окупаторских и четничких снага на Јаворку, издао је заповест за напад још 28. априла. Одлучено је да у нападу учествују 2, 4. и 5. пролетерска бригада. Напад је требало извести овако: 2. пролетерска бригада, без два батаљона, ојачана четом минобацача и одељењем противтенковских топова, правцем Брезна — Топло присоје — Жива — Јаворак — Папратни доли — Липова раван, са задатком да на том правцу разбије и уништи непријатеља; 5. пролетерска црногорска бригада, ојачана четом минобацача, правцем Бундос — Тисова глава — Паклине — Дубрава, са задатком да обухватом с југа и источно од датог правца избије на Дубраве, одакле ће главнином снага напасти Јаворак, а делом снага затварати правце према Горњем Пољу и штитити леђа снага које нападају Јаворак; 4. пролетерска бригада, ојачана четом минобацача и противтенковским топом 47 мм, главним снагама ће наступати правцем Мокро — Штирни до — Јасеново Поље, посести положај на линији Јасеново Поље — Јелов врх — Брезов врх, иза леђа непријагеља, и нападати правцем Липова Раван — Папратни доли — Јаворак, да делом снага затвара правац Шавник — Никшић и правац од Горњег Поља.

Штаб дивизије је био планирао: да се после уништења непријатеља на Јаворку 5. бригада прикупи у рејону Јасеновог Поља, 4. пролетерска бригада на Градачкој пољани и Ћеранића гори, а 2. пролетерска бригада у рејону Ликове равни. Међутим, напад на Јаворак није изведен 28. априла у 22 часа, како је било предвиђено, јер 2. пролетерска бригада за тако кратко време није могла превалити пут од Шћепан Поља до Јаворка. Због тога је напад одложен за 1. мај у 22 часа.[209])

Италијански положаји на Јаворку били су уређени по принципима савремене фортификације. Јаки камени бункери повезани су рововима пуног профила. Израђен је систем ватре, а на погодним положајима истурена су борбена осигурања с аутоматским оружјем. Терен је делимично пошумљен ниским растињем, пун увала, вртача, громада, пукотина, пећина, стрмина и узбрдица. Могуће га је бранити и мањим снагама/ али је за нападна дејства сасвим неподесан.

Задатак 2. пролетерске бригаде био је да напада непосредно утврђене положаје ојачаног италијанског батаљона на Јаворку. Без сумње, задатак је био најодговорнији и најтежи, тим пре што су одбрамбени положаји непријатеља били организовани за кружну одбрану. Продирање десет и више километара у позадину без разбијања непријатељског батаљонског упоришта не би имало одлучујућег значаја. Одређујући тачно зону дејства 2. пролетерској бригади, ширине 4—5 кш и дубине 7—8 кт која је ишла тачно преко ширине непријатељског упоришта на Јаворку и обухватала с обе стране комуникацију Јаворак — Липова Раван, Штаб дивизије је, самим тим, главну улогу поверио 2. пролетерској бригади. Тако је празник рада 1. мај бригада прославила у припремама за извршење овог важног падатка. Штаб бригаде 1. маја до 14 часова доставио је своју заповест.

[209]) *Зборник* том III, књ. 5, бр. док. 5 и 14.

Први и 4. батаљон и пратећа чета су, према добијеним задацима, са командним особљем извршили извиђање непријатељских положаја још за време дана. Пошто је терен био пошумљен, кршевит и беспутан, то је колона из села Брезне кренула у први сумрак. На челу колоне био је 4. батаљон, за њим 2. батаљон, пратећа чета и на зачељу 1. батаљон.

Према одлуци Штаба бригаде батаљон, уз подршку пратеће чете нападао је положај на Јаворку са севера правцем Топло присоје — Жива — Јаворак, 2. батаљон је имао задатак да са полазног положаја Смрчева главица врши десни обухват Јаворка, а 4. батаљон да избије на положај Гола страна и са њега врши леви обухват бока и позадине непријатеља, пресецајући му, у погодном положају, одступницу са Јаворка.

Услед замрености бригаде, тешког, пошумљеног и беспутног терена напад је уместо 1. маја у 22 часа, почео тек 2. маја у два часа. Први је отпочео борбу 1. батаљона. Ток ове борбе описао је по сећању један од бораца 1. батаљона:

„Привлачимо се страном обраслом ниским жбуњем и убрзо чујемо Италијане како разговарају. И они су нас приметили. Њихова стража отвара ватру. Почиње борба. Тресак бомби и штектање митраљеза преноси се преко таласастих шума. Јуришамо на бункере и засипамо их бомбама. Око нас шиште меци, падају комади дрвета и жица, раскомадани нашим „крагујевчанкама". Наш први напад није успео, јер 2. чета нашег батаљона није на време овладала косом поред главног друма. Италијани су пружали огорчени отпор, али нису излазили из бункера нити предузимали противнапад. Да би нас што више одбили и задржали уназад, појачали су артиљеријску ватру, тукли минобацачима и тешким митраљезима, услед чега смо ми моментално застали иза самих коса. Припремали смо се за нови јуриш. Командир Милорад Бонџулић издаје наређење да цела чета изврши јуриш. Борци мушевито јуришају и разбијају прве бункере, приморавајући Италијане да се разбеже у паници. Међутим, на непријатељском положају, изнад самог друма, налазио се један утврђени бункер који је онемогућавао прилаз нашим борцима и ако њега се водила борба пуна три часа. Бацањем бомби са земље овај бункер није могао бити никако уништен. Али на највеће одушевљење наших бораца, овај је бункер ликвидирао Милорад Бонџулић, који је са једне јеле поред самог бункера снажним замахом убацио бомбу у бункер. Тиме је била уништена читава посада и омогућено заузимање дела косе Јаворка, а самим тим је сломљен и најјачи чвор одбране непријатеља.

После ликвидације отпора на Јаворку, непријатељ се почео предавати у већим групама. Покушавали су на све могуће начине да избегну заслужену казну. Показивали су разне фотографије својих породица, нарочито деце, молећи за милост, а четници су говорили како су заведени, јер су знали да ми заведене и силом мобилисане четнике — сељаке пуштамо кући".[210])

У овој акцији 1. батаљон је имао три погинула борца.

[210]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 572—573.

Четврти батаљон је у току ноћи избио у свој рејон, водећи борбу против непријатеља и избијајући му у бок и позадину. Он је и у току дана остао на својим положајима будно мотрећи шта се на положају догађа. У току ноћи Италијани су давали жесток отпор. Све је пламтело од великог броја бачених италијанских офанзивних ручних бомби. Изјутра су наставили да туку гоповима и бацачима свуда унаоколо. Четници, који су им обезбеђивали бокове, убрзо су напустили своје положаје. Други батаљон је са закашњењем избио на Смрчеву главицу. Због тога је његово учешће у првом налету изостало. Батаљон је и даље остао на тим положајима.

У току преподнева 2. маја 2. бригада је ухватила везу са 4. и 5. пролетерском бригадом. Према њиховом распореду било је јасно да је непријатељ потпуно окружен, те да га само треба дотући и приморати на предају.

Да би подржали даљи напад јединица око 14.30 часова извршена]е минобацачка припрема из минобацачких оруђа 2. и 5. пролетерске бригаде. Док су минобацачи тукли непријатељске положаје, јединице су истим подилазиле. Извршен је јуриш. Непријатељ је око 15 часова нагло почео да напушта положаје на Јаворку. Пошто је правац његовог одступања био затворен по дубини, то је и био крај ове непријатељске групације.

У овим борбама од јединица 2. пролегерске бригаде својом активношћу на уништавању непријатеља истакао се 4. батаљон. Из књиге сећања види се како су борци овог батаљона извршавали овај задатак.

„Током ноћи 1. батаљон снажно је нападао. Са наших положаја, када је свануло добро се видело у свим правцима. Центар пажње за нас је Јаворак који је лежао близу наших положаја. Од бораца до команданта батаљона сви смо се, такорећи претворили у око и ухо. Желели смо да што боље видимо и чујемо. Могли смо да контролишемо сваки покрет непријатеља. До нас су допирали час јачи час слабији одјеци борбе. То су 1. и 2. батаљон наше бригаде и другови из црногорских јединица снажно нападали . .

Када смо стигли на одређену линију заузели смо заклоне да бисмо осмотрили положај. Тог момента видесмо како од Јаворка брзо долази један војник на мотоциклу. Недалеко од мене налази се једна оштрија кривина на друму. Нанишаним и чекам да наиђе моториста. Убрзо се појави војник на мотору. Опалих једна метак. Војник и мотор се сурваше поред цесте. Потрчали смо на друм а кад смо стигли ни војника ни мотора нигде. Тог момента приметих групу Италијана не тако далеко од нас. Активирам једну ручну бомбу и из све снаге бацим у правцу њих. Чим је бомба експлодирала код Италијана наста паника. Сви као један попадаше на земљу. Опалимо још неколико метака, а ја им наредим да се предају. Италијани устадоше и дигоше руке увис. Брзо смо их разоружали. Остали из десетине за то време били су спремни да сваког момента реагују.

Мало касније Италијани почеше да наилазе у групицама. Ми их сачекујемо и разоружавамо. Једна група оклева да приђе к нама. Потрчим к њима, али тог момента чујем глас Гвоздена Шефковића: „Чувај се, Бранко, убиће те". Истовремено Шефковић опали на италијан-

ског митраљесца који ме је нишанио. Вратих се на друм где је било разоружано око 50 Италијана. На цести поред њих лежи велика гомила оружја и опреме. Било је десетак мазги. Групице Италијана наилазе и једва успевамо да их разоружамо. Један Италијан пошао друмом ка нама, па кад нас је видео он се врати. Вичем да стане, али Италијан трчи и не окреће се. Потрчим за њим, али он шмугну у једну долину. Дотрчим до изнад долине и тада се запањих од чуда! Пуна долина италијанских војника. Викнух колико сам имао снаге да се предају и Италијани почеше полако да се дижу са земље држећи руке увис. Одозго Бугариновић виче да се вратим назад. Око мене и изнад Италијана прште меци. Очигледно је да нас туку наши митраљези. Не знам шта да радим. Иза леђа бију наши, а испред мене наоружани Италијани. Они се склањају од куршума".

Један други борац се сећа:

„Тргох се, тек онда када је тенк секући окуку шкрипнуо гусеницом и онда схватих сву опасност. Кад сам отшрафио бомбу тенк је био удаљен од мене свега десетак метара. Његове две митраљеске цеви су ме злокобно гледале, полако се крећући, док су њихови отвори постајали све шири. Сваког часа сам очекивао кад ће да сине ватра.

Стајао сам као парализован и уопште ништа нисам мислио. Било JC доцкан да ма шта предузмем, јер је тенк већ био поред мене, а за велико и никада необјашњиво чудо, из њихових цеви не сину ватра. Прошао је свега на метар испред мене и ја, кроз отворену куполу тенка, спазих насмејано и нагарављено лице возача тенка, који ме, пролазећи поздрави војнички и врло разговетно рече: „Салуто партиђано", тако да му замало нисам отпоздравио. Још нисам ни скренуо поглед са овог тенка, када поред мене прође други, па одмах за њим и трећи, па се сви зауставише на двадесетак метара од мене. Чим се они зауставише ја тек тада почех грозничавом брзином да размишљам шта да предузмем. Кад возач првог тенка изађе и виде у мојим рукама бомбу, дотрча до мене, клекну на колена и плачним гласом, са склопљеним рукама, врло брзо поче да говори нешто на италијанском, од чега сам ја разумео само то да је италијански комуниста. Њему се придружише и друга двојица тенкиста, такође у клечећем положају, са лицима згрченим у жалосну гримасу, као да су сваког часа очекивали смрт. Тек тада заузех одважан став и подигох Италијане, објаснивши им гестикулацијом да скину пиштоље и опасаче, што они без речи урадише. Истог тренутка се појавише и моји другови који су ме посматрали као да пред собом виде авет.

Упиташе ме, готово у један глас, како то да сам остао жив"/"[1])

Око 19 часова престао је сваки отпор непријатеља. Италијани су спасавајући се, бежали бацајући све са себе. Али спасти се нису могли. Није им у томе помогла ни авијација која је у току целог дана покушавала безуспешно да подржи своје јединице.

Непријатељ је тешко доживео овај пораз. У „Новостима" од 3. маја у 10 часова Штаб 6 армијског корпуса је јављао вишој команди, између осталог, следеће:

[211]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 574—575, 282—283.

„Јуче ујутро велике формације партизана наставиле су акцију, о којој смо обавестили у писменом телеграму 3386/оп, и опколиле су наш батаљон у зони Јаворка, јако га ангажујући. Батаљон је након храброг отпора покушао око 15 часова да се пробије да би се повукао у Горње Поље пошто је онеспособио топове батерије за појачање. Аутоколона са муницијом праћена од вода тенкова и 128 људи, која је у току јутра покушала да стигне до батаљона била је блокирана од препрека на путу и нападнута од надмоћних снага сјеверно од Липове Равни. Пошто се храбро борила неколико часова пратња се, претрпевши губитке, повукла у Јасеново Поље.

Стигавши ноћу у Горње Поље са мало људства које је успело да се извуче, командант батаљона из Јаворка изјављује да партизана има неколико хиљада, да се батаљон борио 12 часова на положају, задавши устаницима много губитака и да је за вријеме повлачења издржао јаке нападе на читавом путу задавши и претрпевши при томе врло велике губитке због којих се његов батаљон може сматрати потпуно уништеним".[212])

Поред уништења и заробљавања ојачаног италијанског батаљона разбијен је и Никшићки четнички одред и заробљено је од стране јединица 2. пролетерске бригаде, око 200 четника.

Укупни непријатељски губици на Јаворку су били: мртвих око 670 и заробљених 580 италијанских војника и официра.

Поред италијанских војника заробљено је и 200 четника. Укупно је избачено из строја 1.450 непријатељских војника. Од овог броја само 2. пролетерска бригада је уништила око 600. Заплењено је седам тенкова, 17 камиона, четири мотоцикла, четири брдска топа 75 мм, три тешка бацача, осам лаких бацача, осам митраљеза, 12 лаких митраљеза, 520 пушака, 1.100 граната за топове, 108 тешких и 243 лаких мина за бацаче, 390 мина за лаки бацач, 100.000 метака за аутоматска оруђа и 700 ручних бомби, 3.040 ћебади, 801 шаторско крило, 150 мазги. Поред овога заплењен је велики број ранаца, порција, чутурица, пољских казана, пионирског алата, пет радиостаница са прибором и остале ратне опреме.[213])

У свим овим окршајима 2. бригада је имала само три погинула и седам рањених бораца.

Победа на Јаворку је плод врло добро замишљене а још боље извршене операције у којој је све функционисало у духу постављене заповести. Услед пошумљеног земљишта и слабе пролазности, у почетку одржавање везе између јединица није било на висини, али се у току дана поправило. Задржавајући и у току дана 2. маја освојене положаје јединице су показале упорност и решеност да задатке изврше до краја што им је у потпуности успело. Победа на Јаворку, с обзиром на место и време у којем је изведена имала је велики војно-политички значај за развој општег расположења народа у Црној Гори.

Наредних неколико дана 2. пролетерска бригада је остала на простору Јаворка, Липове Равни и Папратних доли са задатком да прикупља и евакуише плен. Италијанска авијација непрестано је бомбардовала положаје бригаде, али без нарочитих резултата.

[212]) *Зборник* том III, књ. 5, бр. док. 162.
[213]) *Зборник*, том III, књ. 5, бр. док. 14.

По извршењу овог задатка бригада је повучена у рејон Горње и Доње Брезне.

Према наређењу Штаба дивизије цела бригада је требало да се групише у рејону Шћепан Поља. У вези тог наређења 4. батаљон, интендатура, болница и чета пратећих оруђа су 8. маја у 12 часова кренули преко села Комарница у правцу Пиве. Сутрадан су кренули Штаб бригаде и 1. и 2. батаљон. Кад је Штаб бригаде стигао у село Комарницу, око 15 часова, добио је ново наређење Штаба дивизије да један батаљон продужи за Шћепан Поље и да се јави Врховном штабу, а два батаљона (1. и 2. батаљон) да се врате у Брезну и затворе правац Липова Раван — село Шипачно. С тим у вези наређено је Средоју Урошевићу, начелнику Штаба, и Николи Љубичићу, обавештајном официру бригаде, да се са курсистима из Жабљака пребаце у Брезну и узму команду над два батаљона. Десетог маја изјутра све јединице су кренуле у правцу који је био одређен.

У својој општој замисли за операцију „Шварц", Немци су 4. маја 1943. успели да деблокирају Фочу и преузму тај сектор од Италијана. Овај догађај није изазвао промене у основној идеји нашег Врховног штаба за офанзиву према Косову. Спровођење у живот ове идеје наставило се упућивањем 1. и 2. пролетерске дивизије у том правцу.

Да би објединио командовање јединицама на простору Горажде — Фоча, Врховни командант је 10. маја штабовима 2. пролетерске, Мајевичке и 6. источнобосанске бригаде издао следеће наређење:

„Према предвиђеном плану операција, Друга пролетерска, Мајевичка и Шеста бригада образују засебну оперативну групу под непосредном командом Штаба Друге пролетерске бригаде.

1. Задатак је ове оперативне групе да обезбеђује западни део Санџака и затвори правце који са леве обале Дрине воде ка Санџаку, а нарочито да спречи испаде непријатељских гарнизона из Фоче и Горажда у правцу наше слободне територије, тј. ка Чајничу, Челебићу и Шћепан-Пољу.

2. У циљу извршења предњег задатка ваша група треба да заузме распоред и то: Шеста бригада на простору Метаљка — Чајниче — Ифсар — с. Миљено, са главним снагама према Горажду, истовремено контролишући десну обалу Дрине од Устиколине до Горажда, не дозвољавајући непријатељу пребацивање на овострану обалу. Друга пролетерска и Мајевичка бригада распоредиће се на простору: с. Бољорадина — с. Брусна — с. Драгочава — с. Бунови, са главним снагама на левој обали Ћехотине, са задатком да спречава испаде непријатеља из фочанског гарнизона, било у правцу Хан Соха и Викоча, било у правцу с. Завајита и Бастаса. На Шћепан-Пољу требате редовно као сталну посаду држати један батаљон, комбинован од чета Друге пролетерске и Мајевичке бригаде. Задатак је овог батаљона да не дозволи непријатељским снагама да пређу Пиву на простору око Шћепан-Поља па узводно до према Мратињу закључно, где ће код с. Паклишта хватати патролну везу са јединицама Десете херцеговачке бригаде. На Бастасима треба такође поставити једну чету за контролисање десне обале Дрине од Шћепан-Поља па до Челиковог Поља.

Приликом распореда јединица Друге пролетерске и Мајевичке бригаде треба настојати да исте буду тако распоређене да поред бата-

љона Мајевичке бригаде буду заједно са истим и батаљони Друге пролетерске бригаде. У овом смислу можете и за поједине чете из обеју бригада комбиновати заједничке задатке само да буду заједно и у непосредној близини једни другима. Овим се постиже сигурност и безбедност у служби, као и стицање међусобног поверења и упознавања бораца једних са другима.

4) У рејону Пљеваља, на простору: Бољанићи — Глисница — Брвеница — Хоћевина — Потпеће, налазиће се бригаде Седме хрватске дивизије, са којом треба да одржавате непрекидну везу, код Горанског за затварање правца Гацко — Горанско, налазиће се батаљони Десете херцеговачке бригаде, с којим треба одржавати сталну везу преко Шћеиан-Поља. На том правцу постоји и телефонска линија, зато је треба користити."[214])

У вези с овим наређењем, 12. маја је 2. далматинска бригада предала своје положаје код Фоче деловима Мајевичке и 3. и 5. батаљону 2. пролетерске бригаде.

Истог дана је од Никшића стигао 4. батаљон 2. пролетерске бригаде у рејон Шћепан-Поље — село Бастаси. Даље, у вези с истим наређењем 7. ударна дивизија је из долине Сутјеске извршила покрет према Пљевљима тако да после 15. маја на левој обали Сутјеске и Дрине није било више делова Главне оперативне групе. Трећа ударна дивизија затварала је правце према Чемерну, Горанском, Пивској Жупи и Шавнику,- правац према Пивској Жупи, који се налазио у њеној зони дејства, затварали су 1. и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде који су гамо остали. Централна болница као и остале болнице груплсане су на простору Челебића и у међуречју Пиве и Таре на Рудинама.

Трећи и 5. батаљон 2. пролетерске бригаде, под командом Миодрага Миловановића-Лунета, заменика команданта бригаде, држали су од 7. маја положај јужно и југозападно од Фоче (од Брода на Дрини па десно до Црног Врха) где су се наслањали на лево крило прво 2. далматинске, а затим делова Мајевичке бригаде. Задатак ових делова је био да затварају правце од Фоче према Челебићу и Шћепан-Пољу. Четврти батаљон је две чете држао у Шћепан Пољу, а једну је истурио у рејон жандармеријске станице у селу Бастасима. Са Шћепан Поља Штаб 4. батаљона је имао, поред осталог, телефонску везу са Врховним штабом од кога је повремено директно примао задатке.

У овом периоду су 3. и 5. батаљон, са 2. далматинском, а касније с деловима Мајевичке бригаде, одбили неколико покушаја делова немачке 369. пешадијске дивизије, подржаних снажном артиљеријском и авијацијском ватром, да одбаце наше снаге. Из немачких извештаја се види да су ове акције Немци предузимали ради извиђања. Том приликом они су имали осетне губитке, а у једној од тих акција, према немачким изворима, рањен је и један командант батаљона.

У то време је и Пратећа чета бригаде дејствовала подељена на два дела: топовско и минобацачко одељење са деловима бригаде према Никшићу, а митраљески вод у прво време са деловима бригаде код Фоче, да би после борбе на Јаворку дошао у састав чете. Када је чета комплетирана и када се читава бригада почела оријентисати пре-

[214]) Архив ВИИ, кут. 72, бр. рег. 19/1.

ма Фочи, топовско одељењс је упућено у Шћепан Поље, да ојача дејство 4. батаљона.

Бригадна интендатура (без радионица које су остале са 1. и 2. батаљоном) од 10. маја се налазила на простору између Фоче и Шћепан Поља.

Бригадна болница се налазила код Жабљака, у селима Буковици и Питомини. У болници је било око 70 болесника и рањеника.

Друга пролетерска бригада изашла је из четврте непријатељске офанзиве бројно доста ослабљена али је, захваљујући приливу нових бораца са ослобођене територије, била попуњена. Један број тих нозих бораца није био обучен и психофизички припремљен да издржи све напоре и одрицања која су наредни догађаји наметнули, те је било случајева да су напуштали јединицу.

Због подељености бригаде и њен Штаб је, ионако окрњен (без политичког комесара), био још више ослабљен (два члана Штаба налазила су се са одвојеним батаљонима). Ово се свакако одразило на руковођење бригадом у целини као и Дринском оперативном групом.

У пету непријатељску офанзиву 2. пролетерска бригада је ушла са следећим војно-политичким руководством:

— Штаб бригаде: командант Љубодраг Ђурић, заменик команданта Миодраг Миловановић-Луне, политички комесар Слободан Пенезић-Крцун (вршио дужност и заменика политичког комесара), заменик политичког комесара Јован Стаматовић (касније постављен), начелник Штаба Средоје Урошевић, обавештајни официр Никола Љубичић, интендант Драгослав Ђурић, санитетски референт Бошко Видаковић, заставник Љубинко Калушевић, Политодјел Вељко Мићуновић, Драги Миленковић и Гордана Белић-Зина.

— Штаб 1. батаљока: командант Миленко Никитовић, заменик команданта Богољуб Чукић, политички комесар Миливоје Радовановић-Фарбин, заменик политичког комесара Јован Стаматовић (до одласка у Штаб бригаде), обавештајни официр Милан Радовановић, интендант Раде Мићић, санитетски референт Слободнака Недељковић.

— Штаб 2. батаљона: командант Милан Ракић, заменик команданта Душан Јечменица, иолитички комесар Божо Томић (у болници), а вршилац дужности Милисав Лукић, заменик политичког комесара Милојица Пантелић, интендант Предраг Крупеж-Шиштек и санитетски референт Смиља Тодорић.

— Штаб 3. батаљона: командант Драгослав Цекић, заменик команданта Франц Албин, политички комесар Светолик Лазаревић, заменик политичког комесара Милорад Достанић, обавештајни официр Радивоје Ћусловић, интендант Станимир Ђорђевић и санитетски референт Нада Урлих.

— Штаб 4. батаљона: командант Божидар Ђорђевић, заменик команданта Живко Савић, политички комесар Јеврем Поповић, заменик политичког комесара Миливоје Антонијевић, обавештајни официр Ви•гомир Чворовић, ингендант Велисав Станковић и санитетски референт Мара Кустурић.

— Штаб 5. батаљона: командант Никола Божанић, заменик команданта Лазар Тешић, политички комесар Срећко Милошевић, заме-

ник политичког комесара Ђурђе Милутиновић и санитетски референт Олга Живковић.

— Пратећа чета: командир Драгојло Стојић, политички комесар Љубо Мијатовић, заменик политичког комесара Душан Ђурђић и заменик командира Милета Лукић.

После деблокаде Фоче Немци су одмах почели са извођењем акција које су имале за циљ да потисну наше делове од Фоче према југу и да, избијањем на линију Црни врх (кота 971) — Осијек, заузму повољнији положај. Трећи и 5. батаљон 2. бригаде су успели да се задрже на линији Црни врх (кота 1113) — Ледине. Десно од њих налазила се Мајевичка бригада.

Док су Немци свакодневним испадима и артиљеријским нападима узнемиравали наше јединице, дотле су наши делови, већином ноћу, вршили противнападе с циљем да Немце протерају с њихових положаја. Један од таквих противнапада предузели су ноћу између 16. и 17. маја 5. и делови 3. батаљона. Намера је била да се протерају Немци из рејона гробља у селу Осијеку. Том приликом су 5. батаљон и 3. чета 3. батаљона успели да одбаце Немце из гробља. Међутим, један вод 1. чете 3. батаљона, који је нападао кућу позади главног положаја у којој су били смештени немачки шгаб и комора, није могао да изврши задатак. Вод је требало да напада с правца Фоче, с леђа, али се командир вода, избивши пред циљ с читавим људством, није добро снашао и наредио је да се вод повуче без борбе. Немци су то искористили и повукли се. Тиме су избегли потпуно окружење и уништење. Због свега тога акција није у потпуности успела. У овој борби су оба батаљона имала по три погинула и 16 рањених, а Немци су на положају оставили три погинула. Заплењена су два пушкомитраљеза, два аутомата, шест пушака, два двогледа, 15 шињела, нешто муниције, постоље за митраљез и минобацач, мине за минобацаче, 30 ранчева и остала опрема. Заробљено је неколико немачких војника.[215])

Из података тада прикупљених Немци су у том периоду вршили рокирање снага: из Фоче се 369. дивизија померала на простор Горажде — Прибој — Чајниче, а на њено место су долазили делови 118. пешадијске дивизије.[216])

По наређењу Штаба Дринске оперативне групе, услед нејасне ситуације на десној обали Ћехотине и немања везе између Мајевичке и 6. источнобосанске бригаде, 16. маја у 13 часова упућена је 1. чета 4. батаљона из Шћепан Поља за Викоч. Пошто је веза ухваћена а међупростор у рејону Викоча покривен јединицама Мајевичке бригаде, ова чета 4. батаљона се вратила у састав багаљона.

Баш онда када је требало највише физичке и моралне снаге, 3. и 4. батаљон су јављали о замрености људства у акцијама, а нарочито откако су Немци дошли у Фочу. Држање положаја, које се прилично одужило, свакодневне ситне акције, немачки артиљеријски и авионапади, стална борбена готовост, будност и напетост, губици у борбама

[215]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 190—193; *Зборник*, том IV, књ. 13, бр. док. 219.

[216]) Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 1, стр. 430; Архив ВИИ, к. 14А Ф. 12, док. 30.

и од артиљеријске ватре и бомбардовања из ваздуха, све је то заморило борце.[217])

Двадесетог маја Борбена група „Гертнер" немачке 118. дивизије коју су чинили 750. пешадијски пук и главнина 668. артиљеријског пука кренула је у наступање према ШПепан Пољу. Једна колона је наносила удар левом, а друга десном обалом Дрине. Пре тога су целу ноћ тукли наше положаје артиљеријом. Око 10 часова дошло је до сукоба између Немаца и једне чете Мајевичке бригаде која је била на борбеном обезбеђењу у рејону Црног врха (кота 1113). Чета се повукла у ровове код 3. чете 3. батаљона 2. бригаде. Ту се развила оштра борба. Немци су жестоко навaљивали, уз снажну подршку артиљерије и минобацача, али чете нису попуштале. Немцима је требало пуна два часа само да подиђу Црном врху. Но, и поред свега тога, батаљони су морали да се повлаче пред надмоћнијим непријатељем. У току целог дана водила се борба за сваку чуку, за сваку косу. Батаљони су сачекивали Немце на узастопним положајима и наносили им губитке. С обзиром да је група „Гертнер" наступала обема обалама Дрине и продрла дубоко ка Шћепан Пољу, а да би се искористила ноћ за прегруписавање снага и консолидовање положаја, одлучено је да се 3. и 5. батаљон повуку на линију Градине — Плијеш — село Мзоче — село Бастаси и да повежу одбрану десно са Мајевичком бригадом у рејону Бакића. Међутим, услед истрошености и замрености људства, изабрани положај није поседнут, већ је 3. батаљон ноћу између 19. и 20. маја остао на положају код села Кундаци, а 5. батаљон на Градини.[218])

Сутрадан, 20. маја, група „Гертнер" продужила је напад у више колона. Вероватно без довољно података о јачини и намерама непријатеља, Штаб 3. батаљона, уместо да јачим снагама врши противнападе на поједине одвојене колоне и тако покуша да туче непријатеља по деловима, убацивао је у борбу на разним правцима и поступно само поједине десетине и водове. Због такве пасивности батаљон је потискиван и најзад раздвојен на два дела. Скоро половина батаљона набачена је ка Плијешу, а друга половина ка Шћепан Пољу. Део снага који је одбачен према Плијешу, повлачећи се и дајући отпор, у једном тренутку приметио је како непријатељска колона надире према деловима батаљона који су се повлачили ка Шћепан Пољу. У намери да помогну својим друговима борци су отворили бочну ватру из аутоматског оружја по Немцима, али се при томе нису довољно обезбедили, тако да им се друга немачка колона, прикривено, кроз шуму, забацила на бок и из близине изненада напала. Тај део батаљона, уз губитке од седам погинулих и више рањених бораца, натеран је да нагло одступи према Златном Бору. За то време на Градини је водио борбу 5. батаљон и повлачио се, такође, ка Златном Бору. Део 3. батаљона, који је затварао правац ка Шћепан Пољу, у току целог дана је пружао организован отпор дочекујући непријатеља на косама које се спуштају према Дрини и наносећи му осетне губитке[219])

[217]) *Зборник*, том IV, књ. 13, стр. 232—233; Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 190—192.
[218]) Миодраг Миловановић Луне, *Недовршени дневник*, Београд, 1968. стр. 122.
[219]) Миодраг Миловановић Луне, *Недовршени дневник*, стр. 122—123.

Истог дана предвече Немци су, изненадним нападом, протерали једну чету 4. батаљона из села Бастаса а загим су, гонећи је долином Дрине ка Шћеиан Пољу, наткривљавањем и отсецањем од моста у Шћепан Пољу угрозили делове 3. батаљона. Увидевши то ови делови су се на брзину пребацили преко моста на леву страну Таре, где их је прихватио 4. батаљон. Том приликом, у покушају да спасе комору, погинуо је интендант 3. батаљона Борисав Николић.

Пети батаљон и део 3. батаљона, који су одступали ка Златном Бору, ноћу уочи 21. маја задржали су се на положају између Плијеша и Златног Бора. Сутрадан је део 3. батаљона, у намери да се повеже са другим делом, кренуо падинама према Шћепан Пољу и у рејону села Хума наишао на Немце који су држали положај према Шћепан Пољу. У тој ситуацији је ова група извршила маневар уз десну обалу Таре, прешла је код Узлупа и дошла код Шћепан Поља, где се поново окупио цео 3. батаљон. Ту је посео положај у продужетку десног крила 4. батаљона, с циљем да одбрани леву обалу Таре. И 5. батаљон, пошто је одступио према Златном Бору, без нарочитих борби, код Узлупа се пребацио преко Таре.

Настављајући напад са обе стране Дрине на леђима наших делова Немци су избили до Шћепан Поља. Уз.подршку снага на обали Таре и Пиве успели су са два чамца да форсирају Дрину на самом саставку Пиве и Таре. Група која се искрцала и закачила за леву обалу Таре, односно десну обалу Пиве, у рејону Шћепан Поља, била је одбачена преко реке снажним прогивнападом 4. батаљона. Овај батаљон је успео да сруши мост преко реке Таре, а по избијању Немаца на десну обалу Таре, да заузму положај погоднији за одбрану, јер је онај који је раније држао био превише ниско у односу на положај који је поседао непријатељ. Немци су покушавали још неколико пута да форсирају реку, али су увек одбијани. Брховни штаб је наредио 4. батаљону да ЈЈћепан Поље ни по коју цену не сме пасти у руке непријатељу. Идуће ноћи, по добијању овог наређења, 4. батаљон се поново спустио ближе обали, где се утврдио укопавањем. Сутрадан је непријатељска артиљерија тукла читав рејон Шћепан Поља, а нарочито мост преко ПиЕе код села Крушева. Непријатељска авијација је такође била врло активна и жестоко бомбардовала ове рејоне. У овим борбама 4. батаљон је имао четири погинула борца.[2^])

Када је прешао на леву обалу Таре, 5. батаљон је, такође, посео обалу реке наслањајући се на десно крило 3. батаљона према Узлупу, јер је, избијањем Немаца на Златни Бор, и на овом делу Таре постојала могућност да изврше форсирање.

По доласку 1. пролетерске дивизије на положаје према Фочи главнина 2. пролетерске бригаде (3, 4. и 5. батаљон) штитили су прелазе и мостове на Тари и Пиви и јаче се оријентисали ка Вучеву и долини Сутјеске. У овом тренутку мостови и Вучево имали су прворазредни значај за Главну оперативну групу Немци су, такође, увидели значај мостова те су их због тога, нарочито онај на Пиви у рејону д. Крушева, непрекидно бомбардовали авијацијом и тукли хаубицама. Четврти батаљон је упутио једну чету левом обалом Дрине ка Сутјесци

[220]) Архив ВИИ, кут. 14 А, рег. 12/32.

ради обезбеђења и извиђања. Она се у долини Сутјеске сукобила са Немцима и у том сукобу имала је једног рањеног друга.[221])

У међувремену су, по наређењу Врховног штаба, 1. и 2. батаљон упућени са положаја код Никшића правцем Комарница — Ђурђевића Тара пошто су их сменили делови 3. дивизије. Двадесетог маја поподне, по наређењу Врховног штаба, батаљони су променили правац и упућени на Жабљак, а по доласку у Жабљак добили су ново наређење: да што хитније крену преко Дурмитора на Шћепан Поље и Вучево. После напорног марша преко Дурмитора и преласка кањона Пиве, оба батаљона су 23. маја избила на Вучево. У пролазу кроз Шћепан Поље прикључила им се Пратећа чета 2. бригаде која им је придодата ради подршке.

Избијање 1. и 2. батаљона на Вучево прве њихове борбе на Вучеву и у долини Сутјеске означавају почетак крвавих и тешких борби против непријатеља. У исто време то означава почетак преношења тежишта даљих операција на овај правац.

Док су батаљони још били код Фоче бригадна интендатура пребацила се из Шћепан Поља у село Бастаси и даље ка Црном Врху. Одатле је снабдевала батаљоне и у исто време прикупљала резерву хране, пошто је тај терен био нешто мање оптерећен од оног у Рудинама, где су биле смештене болнице. У току непријатељске офанзиве интендатура је успела да резерву хране (око 10 товара на коњима), сакупљену на десној обали Таре и Дрине пребаци преко моста код Шћепан Поља. По избијању Немаца на Тару и рушењу моста, интендатура се извлачи према Рудинама. Ту, у рејону Рудина, њој су се прикључиле и радионице.

Бригадна болница се налазила у рејону Жабљака. Нешто касније пребачена је преко Дурмитора у село Црну Гору, где је остала све до 28. маја, када је преко Пишћа и Мратиња, пребачена на леву обалу Пиве у Препеличје. Болница није имала везе са интендатуром па је било доста тешкоћа око исхране рањеника и болесника. Међутим, ако се погледа ситуација у интиндатури, бар до 22. маја. види се да се болници могло бар нешто послати без обзира на њену приличну удаљеност.

Главнина бригаде у борбама око Фоче, у целини, извршила је свој задатак. Успела је до почетка непријатељске офанзиве да спречи испаде Немаца у правцу Шћепан Поља, сачува прелазе и мостове на Пиви и Тари код Шћепан Поља и непријатељу не дозволи форсирање ових река. Задатак је био утолико важнији кад се зна да од 15. маја на левој обали Пиве, све до Мратиња, и на целој дужини леве обале Дрине није било других наших снага. Делови 2. пролетерске бригаде су посели и чврсто држали кањоне ових река све до ушћа Сутјеске, а нарочито на простору Шћепан Поља Није тешко претпоставити у какву би ситуацију била доведена читава Главна оперативна група НОВЈ да су Немци успели да запоседну кањоне Пиве и Таре код Шћепан Поља. Неколико неуспелих покушаја, стална и жестока данонoћна артиљеријска и ваздушна бомбардовања тог рејона сведоче да су Немци били свесни значаја овог чвора за успех операције „Шварц". Бри-

[221]) Миодраг Миловановић Луне, *Недовршени дневник*, стр. 123.

гади је извршење овог задатка било доиекле олакшано конфигурацијом земљишта, али, с друге стране, требало је издржати данoћно бомбардовање и из ваздуха и са земље на терену на коме је тешко маневрисати и извући се испод ваздушних и артиљеријских удара. Колико год је тај положај био подесан за одбрану, он је, с друге стране, био и незгодан.

За то време бригада је слала Врховном штабу податке о покретима немачких колона од Фоче према долини Сутјеске. Ти подаци су Врховном штабу били од изванредног значаја приликом процене о намерама непријатеља, његових снага и могућности, као и наших противмера.

Цео овај период карактеристичан је за бригаду као период заштитничких борби, без обзира на то што су оне вођене на два фронта, у рејону Никшића и Фоче. Када је Врховни штаб услед непријатељске офанзиве одустао од продора у правцу Косова, бригада је добила улогу претходнице на новоизабраном правцу продора читаве Главне оперативне групе.

КАЊОНИ, КАЊОНИ, КАЊОНИ, КРВ, КОЊЕТИНА, ВУЧЕВО, СУТЈЕСКА, КОШУР

23. маја по избијању 1. и 2. батаљона на Вучево, под командом штаба Средоја Урошевића, сукобиле су се претходнице 2. батаљона и патроле 1. батаљона 738. пука немачке 118. ловачке дивизије у рејону Коритника. После краће борбе Немци су били збачени с Коритника у долину Сутјеске. У том судару батаљон је имао два погинула борца. После тога 2. батаљон је посео положај код Коритника, затварајући излазе из долине Сутјеске ка Вучеву, а 1. батаљон се одмарао у рејону Стрмца.[222])

Сутрадан, 24. маја, Немци су покушали да поврате изгубљени положај на Вучеву, али их је 2. батаљон поново одбио. Поподне је Пратећа чета бригаде, која је била придата овим батаљонима, ватром топа и минобацача из рејона Стожера тукла немачке артиљеријске положаје код села Бастаса. Пошто је положај на Стожеру надвишавајући у односу на немачке артиљеријске положаје, могло се добро осматрати и успешно туђи.

Двадесет петог маја две чете 2. батаљона извеле су акцију у долини Сутјеске: од брвана су направиле мост преко Сутјеске, прешле реку и вршиле извиђање Тзурђевица (кота 1062). Пошто је утврђено да је 1. батаљон 738. пука немачке 118. дивизије држао Ђурђевицу, обе чете су се повукле, с тим што је једна остала у заседи на стази која силази с Тучева у село Ђурево и долину Сутјеске, а друга је отишла У састав батаљона на Коритник. У свим овим борбама на Вучеву батаљон је имао 10 погинулих бораца.[223])

Први батаљон је посео положај лево од 2. батаљона, у рејону Ждријело, одакле је извиђао правац према Ђуреву. Пошто није било јачих немачких снага, 25. маја у 12 часова његове две чете су напале

[222]) *Зборник*, том IV, књ. 13, бр. док. 253.
[223]) *Зборник*, том IV, књ. 13, бр. док. 258, 262.

ово село и после краће борбе протерале непријатеља. Истовремено је једна чета упућена преко Драгош седла у рејон Сухе са задатком да ту затвори клисуру Сутјеске. Ова чета је посела одређени запречни положај. Друге две чете су после успешне акције чишћења у Ћуреву, ту и приноћиле, а сутрадан, ради спајања са четом у Сухи и још чвршћег затварања овог правца и оне упућене долином Сутјеске према Сухи. У покрету ка селу Поповом Мосту, у долини Сутјеске, дошло је до сусретне борбе против 3. батаљона 738. пука 118. ловачке дивизије, који је, вероватно, кренуо да нападне ове чете у Ћуреву. После краћег окршаја обе стране су поселе најближе положаје. Затим су Немци, захваљујући надмоћности, успели да потисну ове чете ка Ћуреву, наносећи им губитке од три погинула борца.[224]) После краћег одмора у селу, обе чете су се вратиле на Ждријело, а затим кренуле преко Драгош седла у рејон Сухе.

Основна карактеристика дејства 1. и 2. батаљона по избијању на Вучево била је непрестана активност. То са своје стране говори да су они били свесни у датој ситуацији стратегијске важности положаја на висоравни Вучева и чињенице да одбрану истих могу обезбедити само ако своју активност прошире и на долину Сутјеске. Овај потез био је одлучујући имајући у виду однос снага и наоружања у овом рејону. Он је, очито, изазвао пометњу код немачких јединица, недозволивши им да се одмах активније и организованије ангажују на Вучеву и то у времену када су тамо била само два поменута батаљона. То је са своје стране обезбедило четири драгоцена дана Врховном штабу да на овај правац — правац главног удара читаве групације — постепено оријентише и остале снаге. Самоиницијативност и зналачка активност ових батаљона 2. пролетерске бригаде на одсудном положају у датом тренутку била је од пресудног значаја за исход читаве операције под командом Врховног штаба. Да су Немци избили на Вучево и посели леву обалу кањона Пиве то би имало, без сумње, опасне последице за поменуту групацију.

Приликом покрета на Вучево 4. батаљон је 27. маја био смењен од стране 5. багаљона. Он је упућен левом обалом Дрине према ушћу Сутјеске са задатком да чисти долину Сутјеске у правцу Поповог Моста. Међутим, наишао је на ватру немачке артиљерије с положаја у рејону села Бастаса, као и на јако поседнуту Ђурђевицу, на левој обали Сутјеске. Пошто није могао да продужи надирање предвиђеним правцем, батаљон је протерао непријател»ску патролу са леве обале Дрине, отворио ватру из аутоматског оружај по ватреним положајима артиљерије, наносећи им губитке и стварајући забуну, а затим се, уз литице кањона, упутио на Вучево, на простор Ждријело — Хаџића раван. За то време 3. батаљон је прешао реку Пиву код села Доњег Крушева и избио на плато Вучева, а одатле продужио преко Драгош Седла и Сухе, где се већ налазио и 1. батаљон, на леву обалу Сутјеске, и даље према Тјентишту.[225])

На тај начин је 2. пролетерска бригада од 27. маја цела била оријентисана на Вучево и у долину Сутјеске, као претходница Дринске

[224]) *Зборник*, том IV, књ. 13, бр. док. 265; Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник* стр. 478.
[225]) *Зборник*, том II, књ. 9, бр. док. 221; Исто, том IV, књ. 13, бр. док. 226.

оперативне групе, а ова као претходница Главне оперативне групе Врховног штаба.

Кад је 2. батаљон смењен од стране батаљона Мајевичке бригаде, три батаљона 2. бригаде су добила задатак да пређу Сутјеску и образују мостобран на линији Кошур — Горње и Доње Баре — Суха. У том циљу 3. батаљон је требало да заузме Кошур и поседне положаје у његовом рејону, 2. батаљон да смени делове 1. батаљона у рејону Горњих и Доњих Бара, обезбеди мостобран на тој линији и извиђа у правцу Зеленгоре, повезујући се, десно, преко Озрена, са 3. батаљоном, и, лево, у рејону Суха, са 1. багаљоном. Први батаљон требало је да у рејону Суха обезбеђује леви бок мостобрана, а 4. батаљон да и даље остане на десној обали Сутјеске у рејону Драгош седла и напада на Боровно.[226])

Скица 20. На *Вучеву* и *силазак у долину Сутјеске од 23—27. 05. 1943. године*

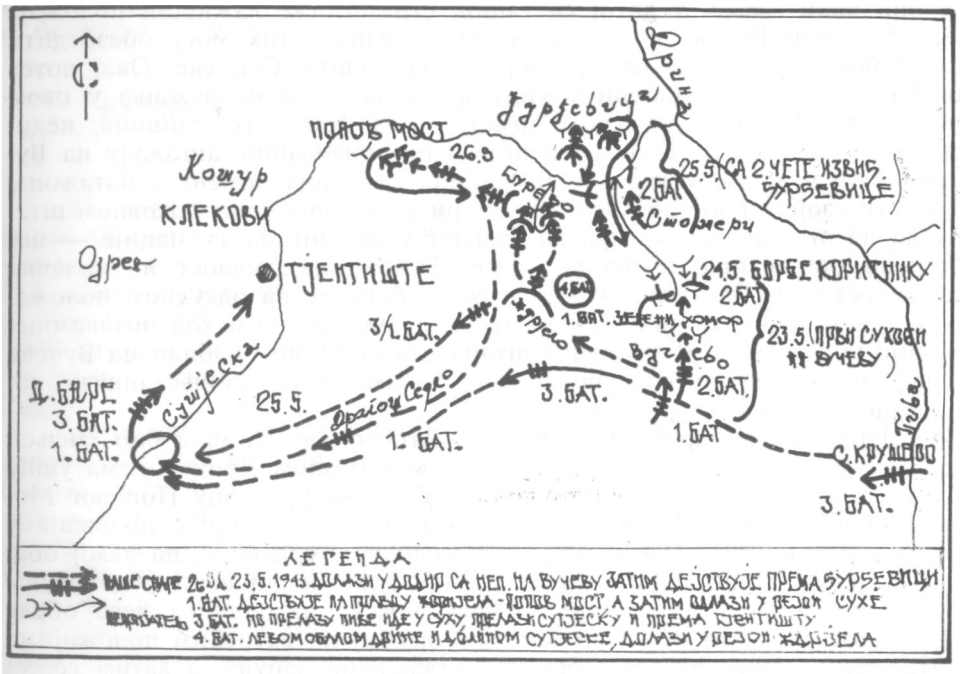

Из рејона Шћепан Поља 5. батаљон је упућен на леву обалу Дрине са задатком да затвори правце према Шћепан Пољу. Ту је остао до ноћи уочи 29. маја, када се пребацио на Вучево и разместио у шуми Зелени хомор, где је требало да се расформира и његово људство попуни остале батаљоне. Пошто се испред батаљона на Коритнику налазила Мајевичка бригада, Штаб батаљона је приступио расформирању чета. Баш у то време, 29. маја, немачке снаге, јачине око два бата-

[226]) *Зборник*, том IV, књ. 13, бр. док. 117, 127.

њона, извршила су напад главним снагама правцем Ћурево — Коритник — Вучево, а помоћним снагама правцем Боровно — Драгош седло — Мркал. Кладе — Вучево.

Батаљони Мајевичке бригаде, иако су тек били примили положаје, пружили су жесток отпор. Ипак, Немци су надмоћним снагама успели да се дочепају бедема Вучево и да Мајевичку бригаду потисну према кањону Пиве. Створила се критична ситуација, вероватно једна од најкритичнијих у току офанзиве, јер излазак Немаца на Пиву, па макар и са неколико батаљона, омогућио би им да затворе и поседну два прелаза која су користиле наше снаге. У том критичном тренутку Штаб Дринске оперативне групе, немајући при руци других неангажованих снага, издао је наређење 5. батаљону 2. пролетерске бригаде, који је био у расформирању, да нападне десни бок немачког клина и да, по сваку цену, заједно с Мајевичком, 6. источнобосанском и деловима 1. пролетерске бригаде који су у том тренутку избијали из кањона Пиве и били одмах убачени у бој заустави непријатеља и одбаци га назад. У исто време Штаб групе је упутио наређење батаљонима 2. пролетерске бригаде, који су се налазили у долини Сутјеске, да се хитно врате на Вучево. Ово је наређење било повучено Изненадан, енергичан и жесток јуриш у десни бок и позадину непријател^ских снага који је извео 5. батаљон 2. пролетерске бригаде и снажан удар 6. источнобосанске и делова 1. пролетерске бригаде олакшао је критичну ситуацију код Мајевичке бригаде. Немци су били збуњени и нагнани у панично бекство те нису могли да одступе према Коритнику, већ су набачени на Стожер. Камените и стрме стране Стожера биле су неповољне за повлачење тако да је много непријатељских војника нашло смрт скачући низ литице. Око 60 Немаца је заробљено, заплењено је и много разног материјала, а наши губици су били минимални.

Истог дана у 6. часова на правцу Боровно — Драгош седло, 4. батаљон је посео положај испод Драгош седла, истурајући вод на Скакавце (кота 1266) са задатком да затвори правац од Тјентишта ка Вучеву. Око 11 часова Немци су вешто и прикривено обишли вод који се налазио на обезбеђењу на Скакавцима и изненадно се појавили пред главнином батаљона на неколико десетина метара. Изненађен батаљон је нагло одступио остављајући један пушкомитраљез „брно' После неколико стотина метара зауставио се у шуми, распоредио и сачекао Немце. Том приликом је убио једног подофицира и два војника, а запленио један аутомат и један пиштољ. С друге стране, Немци су успели да заробе батаљонску комору и да убију два борца овог батаљона. За време ове борбе батаљон је добио наређење да хитно упути две чете на Вучево, због критичне ситуације у том рејону. Међутим, Штаб батаљона није могао извршити ово наређење пошто је и сам био нападнут.

С обзиром да је напад на Драгош седло синхронизован са деЈством немачких јединица на платоу Вучева, може се претпоставити да је то била немачка десна колона која је требало да из долине Сутјеске преко Драгош седла садејствује главној, левокрилној, колони и избије у бок и позадину наших снага које су држале Вучево. Противнапад 4. батаљона у коме је успео да одбаци непријатеља и осујети његове намере допринео је да се поправи критична ситуација на

Вучеву. То је, у исто време, био последњи покушај Немаца да продором овим правцем овладају Вучевом и левом обалом Пиве.

Док се ово догађало на Вучеву и Драгош седлу главнина 2. пролетерске бригаде налазила се у долини Сутјеске. У рејону Суха — Тјентиште налазио се 1. батаљон — једна чета у заседи на изласку из клисуре у рејону Тјентиште, а две чете у Сухој и Горњим Барама. Остала два батаљона, по доласку у Суху, прешла су преко моста на леву обалу Сутјеске. Трећи батаљон је упућен правцем Тјентиште — Кошур. На растојању иза њега кретао се 2. батаљон. На изласку из клисуре 3. батаљон је наишао на чету 1. батаљона, која је извиђала према Тјентишту и приметила немачку колону са комором која се кретала према њима. Изгледа да Немци нису знали о присуству наших снага у долини Сутјеске. Из 2. и 3. батаљона издвојена је по једна чета да појача заседу чете из 1. батаљона. Друге две чете 3. батаљона продужиле су покрет, крећући улево кроз шуму ка Кошуру. Главнина 2. батаљона повучена је уназад иза чела заседе.[227])

Немачка колона са комором упала је у заседу. Наше јединице су отвориле изненадну ватру са свих страна. Непријатељ је био збуњен и покушао да се спасе повлачењем и бекством. У рејону заседе остало је око 40 мртвих непријатељских војника, међу којима и два официра, а заробљен је разни материјал и храна и 76 товарних и запрежних коња. Храна је била најдрагоценији плен за изгладнеле борце. У тој борби погинула су два наша борца.

Истог дана предвече (29. маја) наишла је немачка колона и од Гацког. Њу је 1. батаљон напао из заседе и после краће борбе разбио. Одступајући према Гацком непријатељ је оставио 17 мртвих и три заробљена војника. Том приликом је заплењено два ,,шарца", гри аутомата, неколико пиштоља и нешто муниције. На страни 1. батаљона је погинуо један борац, а рањен је командант батаљона Миленко Никитовић.

Сутрадан су Немци поново покушали да се долином Сутјеске пробију, али су одбијени. После ових неуспелих покушаја Немци се помоћу конопаца извлаче на околне стене одакле чине напор да збаце делове 1. батаљона са доминантних положаја, али без успеха. На овим положајима батаљон је остао до 1. јуна, када су га смениле јединице 1. пролетерске бригаде.

У долини Сутјеске 2. батаљон је остао три дана, а онда 1. јуна изјутра, изашао на Горње Баре где је сменио чету 1. батаљона.*"[8]) Овај батаљон могао је много корисније да буде употребљен да је са 3. батаљоном упућен на Кошур. Овај значајан објекат још није био чврсто поседнут од Немаца те су га наше јединице могле заузети, упорно држати и бранити, а то би се и те како позитивно одразило на каснији ток догађаја у овом рејону.[229])

Одбивши напад Немаца, 4. батаљон је 29. маја пред ноћ са Драгош седла спустио једну чету ка Сутјесци ради извиђања немачких положаја. Њен је задатак био да се под заштитом мрака распореди

[227]) *Зборник*, том II, књ. 9, бр. док. 247; Исто, том IV, књ. 13, док. 271 и 279.
[228]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 658; Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 204.
[229]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 622—623.

и камуфлира како би у току наредних дана могла неопажено да осматра положаје које су Немци држали на Боровну (кота 819) и код села Поља (кота 554). У току наредна два дана осматрани су непријатељски положаји, откривена ватрена гнезда и остали добро камуфлирани немачки положаји. На Боровну су се налазиле развалине неког старог утврђења. Немци су нарочито добро искористили ове зидине за одбрану. По свему судећи ту им се налазило тежиште одбране читавог рејона. Пошто су добро осмотрени и процењени немачки положаји, 31. маја, по паду мрака, сакупљен је цео батаљон ради распореда и издавања задатака. У исто време извршена је смотра, јер су се борци жалили да немају довољно муниције. Стварно је батаљон доста оскудевао у муницији, а нарочито у ручним бомбама. У читавом батаљону било је око 30 бомби, а на борца са пушком припадало је 3—5 метака и на пушкомитраљез 20—40 метака. И то је био један од разлога за акцију. Требало је од непријатеља отети муницију, што је било готово једини извор снабдевања наших јединица не само у овим тешким данима већ готово за све време народноослободилачког рата.

Командант батаљона Божидар Ђорђевић је одлучио да напад врше две чете. Његова је процена била да се утврђење не може заузети силом него вештином. Задатак 3. чете био је да се неопажено привуче главном непријатељском положају на Боровну. Када 3. чета ступи у борбу требало је 2. чета да нападне и уништи спољну одбрану утврђења и не дозволи одступање непријатеља у село Мркаље. У одређено време 3. чета је кренула на извршење задатка. Она је успела да се привуче врло близу утврђења, а кад је немачки стражар узвикнуо »ћаМ« чета је извршила Јуриш. Настао је обрачун ножевима, кундацима и појединачним пуцњевима. У зидинама су Немци брзо савладани. Затим су ове две чете успеле у потпуности да очисте Боровно и протерају Немце. При том су имали око 25 мртвих, а заплењен је један „шарац", три пушкомитраљеза, око 15 пушака, неколико хиљада метака, око 100 ручних бомби, 10—15 коња и разна опрема. Чете су имале два погинула борца. Оне су у исто време обезбедиле довољно муниције за даље дејство. Изјутра 1. јуна, по прикупљању плена, штаб батаљона је упутио десетара 1. чете да прегази Сутјеску, успостави везу са 1. батаљоном и пренесе му наређења да пошаље људство по муницију из плена. Веза је успостављена али је 1. батаљон одговорио да му муниција није потребна, јер је и он у претходној акцији, довољно запленио и до сада је обезбеђен. Тог дана је батаљон добио наређење Штаба бригаде да на Боровну остави једну чету ради обезбеђења и држања тог положаја и затварања правца од Поповог Моста, а да се главнина пребаци на леву обалу Сутјеске у рејону села Крекова. Батаљон је без већих тешкоћа извршио покрет, прегазио Сутјеску, и разместио се у одређеном рејону.

Другог јуна Немци су од Поповог Моста извршили напад јачим снагама и успели да потисну 2. чету 4. батаљона према Драгош седлу и да поново заузима Боровно. У рејону Драгош седла 3. јуна су пристигли делови 1. пролетерске бригаде и поново напали на Боровно. Друга чета 4. батаљона садејствовала је деловима 1. пролетерске бригаде. Напад је успео и чета је у току напада запленила један „шарац".

После тога она је предала положај на Боровну деловима 1. пролетерске бригаде и кренула у састав свог батаљона.[230])

Бригадна ингендатура по изласку на Вучево имала је у резерви нешто стоке, коју је водила са собом. Како су и јединице других бригада биле без хране, то је њима при пролазу била подељена, иако су наши батаљони у долини Сутјеске гладовали и већ крајем маја почели да једу коњско месо. Друга пролетерска бригада је прва јединица Главне оперативне групе која, услед немања хране и глади почиње да једе коњетину. Бригадна интендантура је много изостајала иза борачких делова. На пример, у моменту напада Немаца на Вучево (29. маја), док је бригада била у долини Сутјеске, она се налазила чак изнад Мратиња. Сем тога, била је још увек гломазна. Имала је 30—40 товарних коња.

Бригадна болница се, такође, споро примицала бригади. Пребацивши се из Мратиња у рејон Драгош седла примила је тешке и лакше рањенике бригаде, јер су и дивизијска и ценатрална болница биле врло далеко. На овом месту болница се сусрела са Врховним штабом. Он је био у покрету по невремену и киши, изјутра су стигли и хтели да застану. Болница је била смештена у неколико колиба. Неко је наредио да се колибе испразне за Врховни штаб, али друг Тито, када је сазнао ко је смештен у колибама, то није дозволио већ је наредио да колона Врховног штаба продужи даље и тражи друго место за смештај. Болница је на овом положају појела прву мазгу. Ту је била и бојна комора и пратећа чета.

На простору Вучево — Ћурево 1. пролетерска, Мајевичка и 6. источно-босанска бригада чистиле су десну обалу Сутјеске. На Вучево су почеле да пристижу и остале јединице Главне оперативне групе. Сада је долина Сутјеске постала поприште тешких и крвавих борби.

Од данонoћних борби и покрета, свакодневних бомбардовања, слабе исхране, кишовитог и хладног времена борци су били све исцрпљенији и уморнији.

Другој пролетерској пригади био је поверен задатак да затвори правац Чемерно — Суха и обезбеди мостобран на левој обали Сутјеске. Бригада је у потпуности извршила ове задатке, заузела мостобран на левој обали Сутјеске на линији село Крекови — село Доње Баре — село Суха и пресекли непријатељску 118. ловачку дивизију на два дела. Сва настојања Немаца да ослободе овај врло важан правац остала су без резултата. Чишћењу долине Сутјеске бригада је приступила, али за то није имала довољно снаге.

Док су се у долини Сутјеске водиле борбе против немачке колоне која је упала у заседу наших батаљона, две чете 3. батаљона кретале су се кроз шуму према Кошуру. У процени ситуације, бар у прво време, Кошуру није дат ни приближно онај значај који је заслуживао. У ситуацији када су Немци упорно настојали да задрже у својим рукама положај на линији кота 706 — село Мркаље — Боровно, Кошур још није био поседнут од стране непријатеља. Чини нам се да је што пре требало њега посести јачим снагама и чврсто држати, по сваку цену, јер би на тај начин поменути немачки положај, за који су се

[230]) *Зборник*, том IV, кн. 14, бр. док. 108.

упорно борили, био изманеврисан. То би, с друге стране, умногоме изменило услове за пробијање Главне оперативне групе у правцу Зеленгоре. Кошур би било много лакше држати него село Крекове, а преко Кошура био је слободан пролаз ка селу Замрштен — село Врбница. Немци би морали да се помире са губљењем положаја на десној обали Хрчавке и делу Сутјеске, препуштајући их нашим снагама, које би, свакако, браниле са мање напора, снага и жртава. Уместо тога, Немци су вероватно чувши борбу у долини Сутјеске, из опрезности запосели Кошур. Борци и Штаб 3. батаљона, и сами несвесни значаја Кошура, на одстојању око један километар од Кошура осматрали су колону у зеленим униформама којој је недостајало још неколико стотина метара до изласка на Кошур. У сумрак Штаб 3. батаљона је одлучио да пошаље једну чету да заузме Кошур. Са том четом пошао је и Милорад Достанић, заменик комесара батаљона. Чета се развила у стрелце и уз сложно „ура" јурнула на косу, али без успеха. Борбе за Кошур почеле су 29. маја. Започела их је чета од око -l0 бораца, а доцније су за овај вис уведене и бригаде. Штаб батаљона је убацио још једну чету. У току ноћи су довели заробљеног Немца. Био је из Минхена — јако уплашен. Наши су имали два погинула и неколико рањеника. Чете су се вратиле не успевши и поселе положај изнад некадашњег села Крекова, фронтом према Кошуру. Рањенике су однели у болницу. Наишли су авиони — 12 „штука" и бомбардовали положај батаљона.

У току поподнева, 30. маја, Немци су вршили напад на положај 3. батаљона. Напад је био изненадан, јер га нико није очекивао. Услед тога дошло је до мешања батаљона и Немаца у шуми. И Немци су били изненађени тако јаким отпором. Морали су да се повуку. Један од њих био је ухваћен пошто је претходно одбацио оружје и бомбе.

Увече је припремљен противнапад. План је био да једна чета напада Кошур фронтално, правцем од Крекова дуж косе, а остале две чете, без вода који је био у резерви, да нападају бочно обухватајући непријатељски положај са оба бока. Прва је у борбу ступила и најжешће окршаје имала је чета која је нападала фронтално. Снажан притисак ове чете привукао је сву пажњу Немаца и они су се свим снагама и средствима оријентисали према њој. Док је по поноћи беснела и развијала се ова борба, у зору, потпуно изненада за Немце, ступили су у борбу и делови батаљона са бокова. Но, и поред тога, непријатељ је успео да одоли деловима који су нападали у десни бок. Међутим, 2. чета када је требало да се кроз шуму између Хрчавке и положаја на Кошуру забаци иза леђа непријатеља, успела је да се потпуно изненада појави и почне напад. Изненађени и збуњени Немци су панично напустили положај. У гом наглом бежању збуњени Немци су налетели на два вода ове чете, одбацивши их и одсецајући их од 1. вода који је направио највећи подухват. Овај вод, нашавши се у повољној ситуацији, напао је врх Кошура на коме се још држала мања група Немаца с једним пушкомитраљезом и у краткој борби савладао и тај отпор.

Колико је паника ухватила Немце говори овај детаљ: у недоумици шта да раде и у жељи да се спасава како ко може и уме, неколико Немаца који нису успели да побегну пели су се на околно дрвеће

тако да су их наши борци свлачили доле. Непријатељ "је на положају оставио око 30 мртвих, оружје, бомбе, сандуке муниције, ранце. Кад се борба на Кошуру утишала, вод који је био заузео Кошур дозивао је батаљон који се, не знајући за ово, повлачио на полазни положај. До батаљона је допирао глас позива, али су борци мислили да их то неки усташа дозива да би се подсмехнуо неуспелом нападу. Док се то догађало, Немци су се прибрали, извршили противнапад и после краће борбе протерали овај вод.[231])

Да су Немци из групе „Гертнер" стари познаници 3. батаљона из борби око Фоче тада били потучени и протерани и да је батаљон запосео Кошур, вероватно га Немци не би ускоро повратили. У том случају би извлачење из непријатељског обруча добило нешто другачији ток.

Непосредно пре доласка 1. и 4. батаљона на Кошур, 1. и 2. јуна, Немци су успели да потисну 3. батаљон ка Озрену и да овладају Милинкладама. На тај начин су пресекли врло важну стазу којом се из долине Сутјеске преко Милинклада силази у долину Хрчавке. Одмах по доласку, сва три батаљона заједно предузела су дневни напад и одбацили Немце са Милинклада, ослободивши пролаз према Хрчавки. С каквом жестином су вођене борбе око Кошура нека послужи и податак да је само 3. батаљон у тим борбама имао 23 погинула борца и руководиоца, а за рањене нема података.[232]) На Милинкладама је остао 1. батаљон и с тог правца вршио нападе на Кошур. Трећи батаљон је сменио 4. батаљон и он је кренуо за село Врбницу. Пошто су збачени са Милинклада Немци се нису повукли на стари положај према Кошуру, већ су га проширили, зауставивши се одмах иза Милинклада. Немачки извештаји говоре да су у то време стигле нове снаге на овај сектор, те постоји могућност да је ово проширење и било у вези с њиховим доласком на Кошур. После овог напада настаје серија напада и противнапада. Кад Немци нису нападали, онда су то чиниле наше јединице, и тако без престанка. Дан и ноћ борба се водила. Авиони су надлетали, бомбардовали чим би ухватили који сат лепог времена. Артиљерија и минобацачи су стално тукли наше положаје. Пушчане и митраљеске цеви, и једне и друге стране, се нису хладиле. Време је било кишовито и нигде на суво нису могли борци да прилегну. Влага, и с њом и хладноћа увлачиле су се у кости бораца, а мокра одећа се за кожу лепила. Хране је било све мање. Понестајало је **и** сремуше и киселице, а пужеви као да су били ишчезли. Парче коњетине, често и некуване, била је једина храна.

Није требало упућивати 3. батаљон у село Врбницу пре него што се са три батаљона изврши општи напад на Кошур. Иако је 3. батаљон био већ прилично исцрпљен и истрошен на Кошуру, изгледа да је ипак требало предузети један овакав напад. Уместо тога, ноћу између 2. и 3. јуна само је 1. батаљон предузео напад. По мрклој ноћи батаљон се примакао Кошуру. Пошто су стекли искуство из претходних борби, Немци су постали дрскији и лукавији. Оставили су само неколико пушкомитраљеза да повремено дејствују као да разбијају страх и држи их будне и на опрезу у мрклој ноћи, а сви остали су

[231]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 643—651.
[232]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 479—481.

ћутали и чекали. Кад су осетили приближавање бораца и батаљона Немци су одједном отворили ураганску ватру из свих оружја и положај на Кошуру се запалио. Од те ватре наши су се борци боље видели и осетили. Батаљон се тада развио у стрељачки строј и извршио јуриш. А такви усамљени и појединачни јуриш без подршке ватре тешких оруђа само су доносили губитке. Овога пута 1. батаљон је имао неколико погинулих и више рањених бораца.[233])

Напади на Кошур су форсирани из разумљивих разлога, али, изгледа, без озбиљнијих припрема, па, према томе и без изгледа на у^пех. Батаљони су дисциплиновано изврцавали наређења, час један час други, али са осећањем које не даје перспективе на успех. Треба бити праведан и рећи да је таква упорност морала да ошамути Немце и не дозволи им да узму иницијативу у своје руке. Још једаред примењено је познато и омиљено гесло у тактици „нападајући бранити се". Овога пута морало се с тим задовољити, иако је бригада имала већих претензија.

У прво време Штаб бригаде је био далеко. Он се, истина, 2. јуна преместио из Дужи на Драгош седло, али и то је било прилично далеко. Уз то, командант и политички комесар су руководили операцијама снага на десној обали Сутјеске. Због тога бригадом, углавном, командује и организује нападе на Кошур заменик команданта бригаде. Он је тешко одржавао везу са батаљонима, једино помоћу курира, који су сада дуже путовали пошумљеним и беспутним тереном него обично. Координација дејства између батаљона готово да није ни било. Још се 1. батаљон није ни одморио и средио од прошлог — ноћног напада, а већ сутрадан, 3. јуна, пре подне поново је упућен у напад дуж косе која се издиже изнад Хрчавке.

Немачки ојачани батаљон из Борбене групе „Гертнер" који се налазио на Кошуру, ископао је ровове, покрио их, и у цео систем одбране уткао и бункере. Чим би осетили напад Немци су се увлачили унутра и чекали да наш стрељачки строј изиђе из шуме на чистину. Тактика је била иста као ноћу, само што се дању нису јављали они ноћни пушкомитраљези.

Батаљон је нападао опрезно. Све је било напрегнуто. Стрељачки строј-чета полако се примицао кроз шуму. Напред су ишли бомбаши и пушкомитраљесци, ударна песница багаљона. Када су стигли на ивицу шуме бомбаши су излетели подржани пушкомитраљезима и пацали бомбе. Немци су отворили ураганску ватру. Из ровова и бункера покуљали су снопови убитачног челика. Отпочела је неједнака борба између људског хероизма и челика. Стрељачки строј је јуришао даље бацајући бомбе. Заузети су први ровови. Борци су залегли. Најтеже је било онима који су се затекли на чистини, на брисаном простору. Напред се више није могло. Требало се извлачити и износити мртве и рањене. Све се то радило пузећи и дајући нове жртве, али се мртви и рањени нису оставили.

Следеће ноћи, уочи 4. јуна, нападао је сам 4. батаљон. И овај напад је прошао као и претходни, без успеха.

[233]) Миодраг Миловановић Луне, *Недовршени дневник*, стр. 129.

Први већи и организованији напад предузет је тек у ноћи између 5. и 6. јуна. У нападу су учествовали: на левом крилу, од Милинклада према Кошуру, 1. батаљон 2. пролетерске бригаде; у центру, од села Крекови, 4. батаљон 2. пролетерске бригаде; и на десном крилу, од Тјентишта, 6. источнобосанска бригада,- укупно шест батаљона. Пре почетка напада артиљеријски дивизион Врховног штаба извршио је артиљеријску припрему са ватрених положаја на Драгош седлу. После краће артиљеријске припреме уследио је напад, али по неком неписаном правилу, и овог пута без успеха.[234])

Извршено је још неколико неуспешних напада, а онда се прешло у одбрану. Немци су покушавали по сваку цену да у првом реду одбаце 1. и 4. батаљон. Нападали су непрекидно. Једног дана јуришали су седам пута узастопце, али безуспешно. Борци су пуштали непријатеља „на цев", а онда отварали паклену ватру. Немци су трпели велике губитке, али упорно наваљивали. Батаљони су и сами имали осетне губитке. У борбама код Кошура, поред 23 погинула из 3. батаљона, 1. и 4. батаљон су имали 24 погинула борца, а за рањене се не зна ни број.[235])

Шеста источнобосанска и 7. крајишка бригада такође су покушале да заузму Кошур, али без успеха.

Четврти батаљон 2. пролетерске бригаде остао је за све време на ноложају, бранећи стазу преко Милинклада којом се силазило у долину Хрчевка. У тим свакодневним борбама и бомбардовањима батаљон је грпео знатне губитке. Услед немогућности да издрже надчовечанске напоре у борби против непријатеља, глади и умора, Команда 3. чете овог батаљона, 7. јуна је дезертирала водећи са собом још 12 бораца/[56]) Ови борци нису се предали непријатељу већ су сами покушали да траже излаз из готово безизлазне ситуације у којој се бригада тада налазила. Ипак то није утицало на остале борце у батаљону да издрже до краја и да својим грудима заштите последњу стазу за пролаз из обруча.

Док је 1. батаљон, држећи положај и нападајући према Кошуру, у рејону свог положаја на Милинкладама имао једну велику пећину, где су се борци склањали од бомбардовања 4. батаљон је за све време борби на Кошуру био изложен свакодневном бомбардовању и нападима са земље. Он је за то време био десеткован, али и поред тога остао је скоро до краја на овом задатку. Објективно говорећи стање батаљона је говорило да га је требало сменити, те су о томе донесене и одлуке. Међутим, у то време све јединице Главне оперативне групе биле су изнурене, исцрпљене и ангажоване у борби тако да га, практично, није имао ко да смени. Батаљони су остали на овим положајима све до 9. јуна. Тада су 7. крајишка и 6. источнобосанска бригада сменише ова два батаљона 2. пролетерске бригаде на Кошуру.[237])

Скоро за све време борби са Немцима, око коридора између Кошура и Доњих Бара, положај на Кошуру држали су 1. и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде. То је за Немце био само један „корак", па да на левој обали Сутјеске затворе једини слободан пролаз јединицама Опе-

234) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 108, 131.
235) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 479—481.
236) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 108.
237) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 108.

ративне групе. Пролетери су својим грудима задржавали немачки „челични корак". Свесни значаја положаја који су држали, падали су али га нису дали.

Осмог јуна, због нејасне ситуације код Доњих Бара, 1. батаљон је скинут с положаја према Кошуру и истурен на Тисово брдо са задатком да обезбеди долину Хрчавке којом су пролазиле јединице Главне оперативне групе. Истог дана Штаб бригаде се прикупио у рејону Милинклада, где је још једном тешко бомбардован из ваздуха. У рејону Милинкладе је Штаб 2. пролетерске дивизије. Пролазак Штаба 2. дивизије искоришћен је да се да предлог за расформирање Дринске оперативне групе, пошто за њено постојање више није било потребе. Предлог Штаба 2. бригаде да убудуће овај Штаб руководи само својом бригадом, добио је сагласност Штаба 2. дивизије. Иако је за расформирање Групе било потребно наређење Врховног штаба, који је Груиу и формирао, развој догађаја говори да је Група тада престала да функционише као Група под командом Шгаба 2. пролетерске бригаде, а 2. пролетерска бригада је поново добила свој комплетан штаб/[38])

Још од 3. јуна 3. батаљон се налазио у ширем рејону села Врбнице са задатком да извиђа у правцу Зеленгоре и села Миљевине и да нашим јединицама обезбеди пролаз кроз села Замрштен и Врбницу, под претпоставком да наше снаге овладају Кошуром. Другим речима, требало је Немце спречити да по губитку Кошура поседну следеће положаје на правцу пробоја наших јединица, а то је 3. батаљон могао успешно извршити деЈством из рејона Врбнице. Овај други задатак батаљон није имао прилике да изврши. Међутим, његов одлазак и поседање положаја између Врбнице и Замрштена на линији Тефсиа (кота 1089) — кота 1022 имало је велики значај нарочито приликом пробоја Главне оперативне групе из долине Сутјеске у рејон Лучке колибе — Врбничке колибе и даље. Првих дана у том рејону није било непријатељских снага. Али већ 7. јуна слабије немачке снаге, вероватно извиђачки делови, насилно су извиђале правац од села Љубине, али су биле одбачене кад су наишле на делове 3. батаљона који су обезбеђивали тај правац. Откривени су и делови 369. легионарске дивизије која је била пребачена са десне обале Таре на простор село Миљевина — село Јелач на путу Фоча — Калиновик. Одатле су делови ове дивизије били упућени да затворе међупростор између Кошура, који је држало десно крило 118. ловачке дивизије и Башчија главе где се налазило лево крило **7.** СС дивизије „Принц Еуген". Тада је непријатељ већ стварао на комуникацији нов запречни положај, с циљем да спречи пробој наших снага на север.[239])

У општем настојању да се план Немаца осујети, 2. пролетерска бригада је посела и упорно бранила са 1. и 4. батаљоном пролаз преко села Крекова, а с 3. батаљоном коту 1022. На тај начин она је затварала десни бок у односу на правац пробоја Главне оперативне групе.

За то време 2. батаљон је држао положај у рејону Горњих Бара. Немци су покушавали да овладају Барама како би, у садејству снага које су нападале десном обалом Сутјеске, отворили пролаз њеном долином на правцу Гацко — Фоча. Батаљон је успео да одбије све напа-

[338]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 209—210.
[239]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 135.

де Немаца. У овим нападима Немци су употребљавали "и групе војника-планинара које су се преко тешко пролазног терена изненада убацивале у позадину наших положаја. Међутим, и борци 2. батаљона су вешто користили ово земљиште пуно природних заклона, пуштали Немце на домет ручних бомби, а затим их одбацивали низ литице. Тако је батаљон, организујући кружну одбрану групом бораца или одељењем, често био у ситуацији да му ови делови воде борбу на сасвим блиским одстојањима (30—40 м). И поред свих настојања Немаца да овладају овим положајима, 2. батаљон је, водећи данонoћне борбе, успео да их одржи, уз минималне губитке од два погинула борца. На положајима у рејону Баре 2. батаљон је остао све до 5. јуна када су га смениле јединице 2. далматинске бригаде. Батаљон је у 4 часа 6. јуна кренуо за село Врбницу.[2,10])

Скица 21. У ***претходници оперативне групације од 23.*** 05. ***до 09. 06. 1943. године***

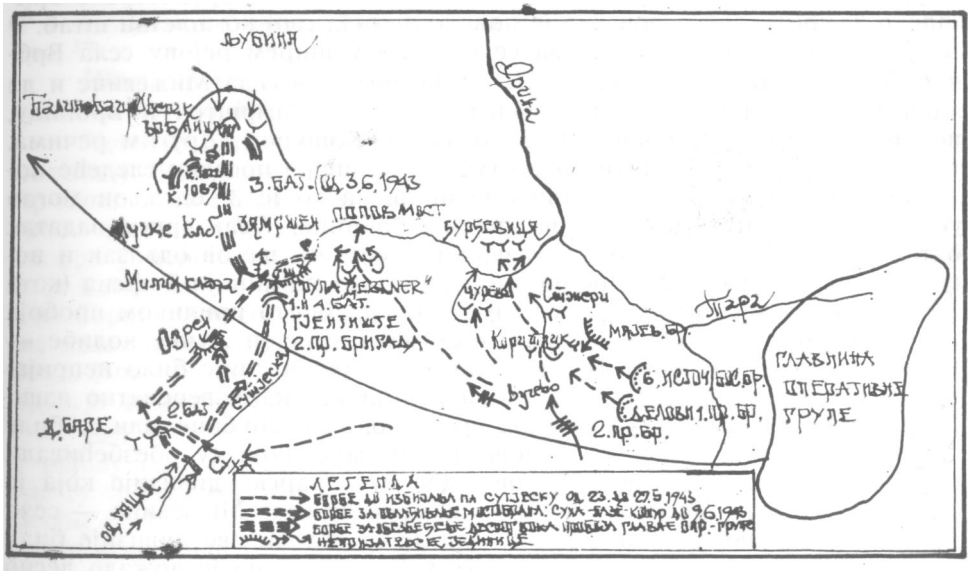

По стизању у Врбницу, батаљон се разместио (пошто није наишао на непријатеља) у северозападном делу села, обезбеђујући се са правца Љубине и Јелеча. Друга чета је посела Глог (кота 1352), 3. чета С-гружинско брдо, а 1. чета је задржана у резерви у самом селу Врбници. Већ 7. јуна немачка борбена група „Вертмилер" сукобила се са 3. четом на стази која од Мрчин колиба води према Врбници. Напад непријатеља је одбијен, али је ово био само увод у немачки већи напад на 2. батаљон у рејону Врбнице. Сутрадан, 8. јуна, Немци су извршили напад с више страна. Мањим снагама напали су од Мрчин колиба, а јачим снагама од Љубине у позадину батаљона. Пошто је осматрање било отежано због магле, а извиђачких делова изгледа

[240]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 657.

није ни било, то Штаб батаљона није могао знати колике га снаге и с ког правца нападају. У таквој ситуацији батаљон се нагло повукао према Козу и коти 1529. Повлачење је било у приличном нереду све до Врбничке реке, да би се тек ту чете средиле и пружиле организован отпор. Немци су у току целог дана до касно у ноћ наваљивали, али им је батаљон пружио снажан отпор, не дозволивши им да пређу Врбничку реку. На тим положајима, ухвативши везу с 3. батаљоном и деловима 1. пролетерске бригаде, 2. батаљон је остао све до пробоја, чврсто их држећи. У овој борби батаљон је имао пет погинулих и два нестала борца.

Истог дана, 8. јуна, немачке снаге су напале и јединице 3. батаљона с правца од Ошгре главе. Пружајући јак отпор батаљон се повукао дуж пешачке стазе која води од села Луче према Лучким колибама. Пошумљени терен јединице су користиле за организовање заседа и на тај начин наносиле губитке непријатељу. И Немци су користили шуму и тежак терен за забацивање иза леђа јединицама 3. батаљона. Тако су успели да савладају литице Трескавца и да се, баш за време вечере, изненада појаве једној чети с леђа и да је потисну, чиме су пољуљали читав положај ради чега је цео батаљон морао да се повуче. Ујутру, 9. јуна, батаљон се поново нашао на положају Чукоревина — Трескавац на коме Је претходног дана задржао Немце, јер су се немачки делови који су вршили напад изненадно повукли на полазни положај. У даљем току борби 3. батаљон је на овим положајима одбио све покушаје Немаца да продру према Лучким колибама све до пробоја Главне оперативне групе.[241])

Ако се узме у обзир да у периоду од 3. до 9. јуна још нису били поседнути, изузев мањих извиђачких делова 1. пролетерске бригаде, положаји Лучке колибе, Мала и Велика Кошута и Врбничке колибе, онда су упорне борбе 2. и 3. батаљона биле врло значајне. Оне су, без обзира на испољене слабости, омеле непријатеља да избије на ове положаје, а нашим снагама омогућиле да на њих избију без отпора и да мх чврсто држе.

Услед тешког и беспутног терена којим се требало даље пробијати, потреба исхране и ношења тешких рањеника, као и што веће покретљивости јединица, **7.** јуна је наређено да се закопају сва тешка оруђа и архива. Спроводећи ово наређење у живот у Пратећој чети је Слободан Пенезић-Крцун, заменик политичког комесара бригаде, наишао на отпор од стране Команде чете, нижанџије на топу и једног дела бораца. Они су се сложили да закопају четири минобацача, али су молили да и даље носе два гсшка митраљеза, два минобацача и топ 37 мм. На њихово наваљивање друг Крцун је одобрио да не закопају поменута оруђа. За дивљење је колику су љубав ови другови гајили према свом оружју у врло тешкој ситуацији. Колика вера и морал избија из овог детаља!

У међувремену бригадна болница са Драгош седла пребацила се у рејон Сухе, на леву обалу Сутјеске и распоредила у шуми око пута Суха — Тјентиште. Број рањеника који је долазио са положаја сваким даном је растао. Хране је било нестало па су били приморани да зако-

[241]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 144.

љу и другу мазгу. Пошто су им били потребни коњи за ношење тешких рањеника, јер ови више нису одлазили у дивизијску и централну болницу, то су растеретили комору и ослободили један број коња. У Сутјеску су бацили „сувишан" санитетски материјал и два „партизанска бурета" за прање одеће, без обзира на то што су се вашке нагло множиле. Одавде су се почели товарити на коње и рањеници са преломима костију.

Овај период борби 2. пролетерске бригаде карактерише се великом важношћу задатака које је добила да извршава. Истина, бригада није заузела Кошур али је била десеткована на положајима испред њега, одбијајући немачке јурише и сама јуришајући. Ово је је пример упорности и храбрости да се у току седам дана свакодневних оштрих борби, упркос апсолутне техничке надмоћности не дозволи непријатељу напредовање ни за корак, иако је непријатељ учинио све да пробије одбрану. Препрека је била пролетери. То је дело 2. пролетерске бригаде, а нарочито њеног 4. батаљона, који је формално сагорео на свом положају, а није га препустио непријатељу. Тешко је речима описати то јунаштво и надчовечанску издржљивост бораца и старешина овог батаљона.

У борбама око Кошура и у долини Сутјеске 1. батаљон је имао 42, 2. батаљон 10, 3. батаљон 45 и 4. батаљон 20, укупно 117 погинулих бораца и руководиоца. О рањеним нема података.[242])

За бригаду је то био најгежи период и у погледу исхране. Она се одвојила од рејона где се понешто могло и наћи за храну. За све време (од 23. маја па до средине јуна) требало је издржати на несланој коњетини, водити непрекидно борбе, маршевати и не спавати.

За овај период нарочито је карактеристично да су Немци дејствовали дрско, привлачећи се прикривено и убацујући се у наше положаје. Ова немачка дрскост и наша недовољна будност довеле су наше јединице неколико пута у врло тешку ситуацију. У тим изненадним пападима непријатеља 2. и 4. батаљон су изгубили своје коморе, а 3. батаљон је морао да напусти поседнути положај. Само 1. батаљон није био ниједном изненађен. Напротив, његове јединице су направиле непријатељу више успелих заседа, наносећи му осетне губитке.

СУНЦЕ НА ВИДИКУ

Деветог јуна читава бригада је први пут од почетка офанзиве била на окупу на простору Лучке колибе — Козо —• Кошута. После повлачења из Врбнице 2. и 3. батаљон су држали положај на десној обали Врбничке реке у шуму Козо (кота 1384 —• кота 1529) према Врбници и селу Замрштену. 4. батаљон је стигао у шуму северно од Лучких колиба, 1. батаљон и Пратећа чета у шуми источно од Велике Кошуте, а Штаб бригаде, болница и интендантура у рејону потока Трескавац. На овом простору је вршно растерећење јединица: батаљони су закопали своја тешка оруђа — минобацаче и тешке митраљезе, а бригадна интендатура казане и други материјал. Интендантури

[242]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 491—483.

је наређено да коњи остану само са самарима и у случју потребе да се самари скидају, а коњи кољу за исхрану. Бригадна болница је нарасла за близу 150 рањеника, међу којима и доста тешких. Да би се ослободили коњи за ношење рањеника бачени су и кухињски казани болнице. Рањеници су се хранили коњским месом печеним на жару. Болница је од интендантуре добијала по јсдног коња за три дана као следовање

Тога дана у рејону Врбничких колиба налазила се 1. пролетерска бригада, а лево од ње, на линији Боровно брдо — Оборено точило, 3. крајишка бригада. Пошто је Штаб 1. пролетерске дивизије одлучио да се пробија са ове две бригаде то је 3. крајишка бригада била скинута с положаја без смене, па је око 19 часова једна непријатељска колона избила на линију Козје стране — Орловача (кота 1960), одакле је тукла минобацачком ватром Врбничке колибе. Остале бригаде 2. пролетерске дивизије гек су избијале из долине Хрчавке ка Лучким колибама.[243])

На тај начин 9. јуна око 20 часова 2. пролетерска бригада се пашла у незавидној ситуацији. Немци су испред ње држали положај Трескавац — кота 1089 — Стружинско брдо (кота 1298). Одласком 3. крајишке бригаде правац према Љубином гробу био је отворен, а Немци су били око два километра испред њега. У рејону Лучких и Врбничких колиба није било наших снага, изузев 2. пролетерске бригаде. Штаб бригаде се са ситуацијом упознао преко извештаја који је Врховном штабу и Штабу 2. пролетерске дивизије упутио Коча Поповић, командант 1. пролетерске дивизије. Садржина извештаја није ни мало била повољна за 2. пролетерску бригаду. Није се знало шта носи наступајућа ноћ, а поготову како ће се догађаји одвијати следећег дана. У овој ситуацији, после краћег договора, Штаб бригаде је послао извештај 1. пролетерске дивизије и у исто време известио Штаб 2. пролетерске дивизије и Врховни штаб о следећем:

„Ми одлазимо на задатак и према ситуацији ћемо радити. Настојаћемо да држимо везу са вама. Уколико непријатељ везу прекине бориће се колико могу издржати наше јединице. Шаљите хитно на наше лево крило Четврту бригаду".[244])

Десетог јуна Штаб 2. пролетерске дивизије, на предлог Штаба 2. бригаде, упутио је на Љубин гроб делове 4. пролетерске бригаде. Бригада је тамо избила и већ у току дана водила жестоке борбе.

Немци су од Врбнице покушали неколико пута да заузму положај 2. бригаде, али су одбијени. У тим борбама тешко је рањен Драгослав Цекић, командант 3. батаљона. На његово место одмах је постављен Милорад Бонџулић, командир 1. чете 1. батаљона.

Тако су Немци покушали да избију и на Малу Кошуту. Међутим, тај је положај упорно бранила 1. чета 1. батаљона. Немци су откривене положаје чеге жестоко тукли авијацијом. Пратећа чета бригаде минобацачком ватром подржавала је одбрану чете на Кошути. На немачке положаје избачено је преко 100 мина. Ватром из тешког митраљеза Пратећа чета је оборила један немачки авион. Чета 1. батаљона која је бранила Малу Кошуту имала је 42 избачена из строја,

[243]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 13, 147.
[244]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 13, 108.

међу којима 15 иогинулих. Остало је читавих свега 9 бораца, али положај на Кошути није напуштен. Непријатељ је своју упорност да овлада Кошутом платио врло скупо. Неколико покушаја да је заузме коштало га је око 100 избачених из строја.

Немачка авијација, осетивши да нас је притиснула на релативно малом простору, обилато је користила ту околност и цео дан жестоко бомбардовала наше положаје. Борци су се плашили тешког рањавања, нарочито у ноге, јер су били свесни шта то значи у овој ситуацији. Због тога је сваки себи правио заклон водећи рачуна да најпре заштити ноге па тек онда главу. Ситуација је била таква да је пожељнији био пун погодак него тешко рањавање, а поготову рањавање ногу.[245])

У сећању свих преживелих бораца 2. пролетерске бригаде 10. јун је остао као најдужи дан рата. Сваки борац је осећао критичност сптуације. Непријатељ је био свуда около. Водила се борба на живот и смрт, а само да једна јединица мало попусти не би се имало куд одступити. Седам наших бригада са Врховним штабом и болницама, налазило се у врло уском тактичком окружењу. У тој тешкој и напетој ситуацији стигло је објашњење Штаба 2. пролетерске дивизије да се прикупљају и остале наше јединице, сем 3. дивизије, и да се припрема пробој из обруча у току ноћи.

Одмах су јединице 2. бригаде приступиле припремама за пробој. У Штабу бригаде одржан је састанак са штабовима батаљона и дата детаљна упутства за пробој. Наређено је да се поново прегледа комора и јединице потпуно растерете, пошто ће се пробијати беспутним теренима. Скренута је пажња на ноћну маршевску дисциплину: да се не галами, не пуши, не звецка, итд. Да се ке би успоравало кретање предвиђено је да, у случају ако коњ падне под теретом, коњоводац пресече колан и самар и товар остави на месту, а с коњем да продужи кретање.

Штабови багаљона су упознати са правцем кретања.

Пробој је требало вршити у два правца. Друга бригада је сачињавала претходницу десне колоне, а њена болница је требало да иде са левом колоном. У десној су колони још били 6. источнобосанска и 2. далматинска бригада.

Око 22 часа почео је пробој правцем Врбничка река — Стружинско брдо — Руда планина — Ратковац.

Према плану требало је да се Врбничка река пређе у току ноћи. Међутим, велика помрчина, беспутан терен и закашњење са почетком нокрета, довели су до тога да је тек у свануће чело колоне прелазило Врбничку реку.

У претходници бригаде био је 2 батаљон, а главнину су образовали 3. и 4. батаљон, интендантура и на зачељу 1. батаљона. Немачка борбена група „Вертмилер" је држала положај на Стружинском брду (кота 1298, кота 1089). Други батаљон се кретао западно од ових кота, с тим да по могућству избегава борбу. То му је, углавном и успело захваљујући привременој магли, али кад се магла нагло подигла батаљон се нашао бочно отворен према непријатељу. Док су његове је-

[245]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 676—682; *Зборник*, том IV, књ. IV, књ. 14, бр. док. 108.

динице хитале што брже напред, њихов десни бок је био изложен убитачној ватри непријатеља тако да је погинуло 12 и више бораца рањено. Том приликом је рањен и Милојица Пантелић, заменик политичког комесара 2. багаљона. Одмах су у борбу уведени делови 3. батаљона и 6. источнобосанске бригаде. У краткој али оштрој борби на живот и смрт 3. батаљон је имао 15 погинулих бораца. Под психозом пробоја и борбе све су јединице тежиле да што пре изађу из долине Врбничке реке па се због тога у шуми Мрчин планине створила прилична гужва међу јединицама. На платоу Мрчин планине улогу претходнице је преузео 4. батаљон.

Око 11 часова колона 2. бригаде је почела да прелази шумску железничку пругу. У том тренутку изненада је немачки стрељачки строј наишао на 4. батаљон, 1. и 2. чету 2. батаљона и Штаб бригаде. Отворила се жестока краткотрајна ватра на све стране. У јуришу је учествовао и Штаб бригаде. За неколико минута разбијен је немачки срељачки строј. Том приликом дошло је до борбе, због слабе везе, са батаљонима 2. далматинске бригаде. У том судару са обе стране било је губитака. У овој општој гужви 2. бригада је имала пет погинулих Храбро јуришајући погинуо је командир 3. чете 4. батаљона. Заплењена су два митраљеза, два пиштоља и неколико пушака, а убијено Је пет Немаца. Положај са кога су Немци пошли у напад био је сав пспрегшетан маскираним рововима и телефонским кабловима. Изгледа да су они озбиљно рачунали са овим положајем, а изгубили су га за неколико минута.[246])

Пробој преко Зеленгоре до Ратковца извршен је релативно лако, јер је почео баш у тренутку кад су Немци јачим снагама излазили на положај. Пробој две бригаде 1. пролетерске дивизије на Балиновцу претходног дана такође је много допринео да се поремете планови непријатеља. У тренутку пробоја 1. пролетерске дивизије јаке колоне 369. дивизије кретале су се од села Јелеча према истуреним положајима које су држале релативно слабије снаге. Делови 7. СС дивизије из рејона села Мратиња пребацивали су се, такође, на Зеленгору, а 2. батаљон 728. пука је био на маршу од Чемерна ка Зеленгори. Све немачке снаге биле су у покрету с циљем да правац Сутјеска — Врбница — Јелеч поседну по дубини на неколико узастопних положаја. Оне су се задесиле ноћу у покрету тако да нису стигле да организују за одбрану намераване положаје, а ослабиле су одбрану на комуникацији Фоча — Калиновик. Једном речју, нису стигле ни тамо ни овамо, а упале су у ноћни судар из покрета. Благодареħи том моменту 1. пролетерска дивизија је релативно лако сазладала отпор Немаца у рејону Балиновца и кренула према ослабљеним положајима на комуникацији Фоча — Калиновик, пробивши и њих. Гледајући чисто војнички, чак је и боље што цела групација није кренула у пробој заједно, јер је овакав поступак ошамутио и развукао непријатеља. Он није могао да се баци на групу која се пробила, због групе која је тек требало да наиђе. Снаге су му развучене и он је у ствари био тучен у покрету и по деловима.

[246]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 108, 148; *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 688—691; Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 215—216, 485—486.

Једанаестог јуна, предвече, у ширем рејону катуна Ратковца прикупила се цела 2. бригада. Ту је преноћила и сутрадан цео дан се припремала за даља дејства. Борци су први пут после дужег времена добили нешто мршаве овчетине за храну. Овде су се мало и одморили.

Увече 12. јуна бригада је у једној колони извршила покрет с циљем да још у току ноћи у рејону села Оцркавља пређе комуникацију Фоча — Калиновик. Маршевала)е по киши, пошумљеним тереном и уз мрак где се ништа није видело, толико споро да је у току целе ноћи прешла само од катуна Ратковца до Оцркавља (10—15 км). То значи да је темпо марша био просечно 1,5 км на саг. У свануће је чело колоне стигло пред комуникацију. Истовремено је 1. пролетерска дивизија требало да избије на ову комуникацију на простору село Доњи Будањ — село Драче. Она је то делимично и учинила. Прва пролетерска бригада је уз борбу затварала правац према Фочи, а 3. и 7. крајишка бригада лево, према Калиновику. Борбе су се водиле у близини места прелаза код села Оцркавља, а туда је, поред борачких делова, требало да прођу комора и болнице које су ишле са овим делом Главне опетаривне групе.[247])

Непријатељ је рејон прелаза контролисао са седам тенкова праћених пешадијом. Иако су његови пешадијски делови водили борбу десно и лево против наших јединица, тенкови су се дрско увукли, мислећи да Оперативна група нема средстава да се бори против њих, па су једини пролаз тукли митраљеском ватром. Као што је раније напоменуто, Пратећа чета 2. пролетерске бригаде није закопала противтенковски топ и неколико граната што је имала. Топ је у овом тренутку пробоја добро дошао и ситуацију врло брзо решио у нашу корист. Под кишом куршума противтенковски топ је постављен јужно од места прелаза. Пошто је удаљење било прилично, испалио је само две гранате. Немачки тенкови, осетивши ватру противтенковског топа, одмах су се повукли иза окуке пута у заклон. То су искористиле наше јединице и почеле да прелазе комуникацију, продуживши покрет у правцу села Миљевине. Пошто су три тенка поново кренула према месту прелаза пренет је захтев да топ што пре дође напред. Послуга топа постављала је топ у близини пута, у живици позади Једног поточића, и чекала да се тенкови примакну што ближе. Кад је први тенк пришао на 200—300 метара, био је уништен директним поготком и првим хицем. Ватра је пренета на други тенк који је био нешто даље. И он је уништен. Трећи тенк је почео да се повлачи, али како је требало да се креће узбрдо морао је ићи лагано те је нишанџија стигао да и на њега испали гранату, али она је рикошетирала. Све се то одиграло за неколико минута. На тај начин пролаз је био поново отворен. Тада је топ скинут са ватреног положаја и продужио даље покрет. Одмах су покуљали и делови разних јединица. Овим правцем су прошле све јединице Главне оперативне групе које нису биле ангажоване у борби и све коморе и болнице. Овуда је прошао и Врховни штаб.

Није тешко оценити улогу коју је у овој ситуацији одиграо противтенковски топ који је једино 2. бригада изнела из битке на Сут-

[247]) *Зборник*, том IV, књ. 14. бр. док. 36.

јесци. Постојала је велика могућност да непријатељ привуче још тенкова и да уз подршку пешадије крене с обе стране, од Фоче и Калиновика, и чврсто затвори створену брешу, пресецајући на тај начин снаге Оперативне групе на два дела. Када се то има у виду, онда се може ослободно рећи да се топ нашао у правом тренутку и на правом месту. Ову ситуацију без њега би било много теже решити. У сваком случају без њега би било потребно дати више жртава, драгоценог времена и нерава да би се с тенковима изашло на крај. Тако је савладана и ова препрека. Иако борачки делови 2. пролетерске бригаде, изузев пратеће чете, нису улазили у директан сукоб са Немцима при пробоју обруча на друму Фоча — Калиновик, они су од непријатељске митраљеске ватре из тенкова и бомбардовања из ваздуха имали 24 погинула борца. Овде би требало нагласити да је 2. бригада у овој офанзиви имала и око 30 бораца несталих или умрлих од глади и тифуса и око 15 бораца који су умрли или настрадали у Централној болници.*[18]) Ни жртве, ни успеси, ни порази, ни глад, замор, исцрпљеност, апатичност, херојство, издржљивост, упорност, ничега није недостајало у читавој Главној оперативној групи па и у 2. бригади као њеном саставном делу. Када је све то и много друго крунисано победом, онда то постаје скоро несхватљиво, а зато је и величанствено.

Непријатељску офанзиву бригадна болница је дочекала у селу Горњој Буковици. Она је у то време била растерећена тешких и ненокретних рањеника. Сви тежи рањеници су упућивани у Централну болницу. Непосредно по почетку офанзиве 23. маја почео је покрет болнице са бригадом. Пре савладавања кањона Пиве на Пивској висоравни прошла је поред Централне болнице. Том приликом се један део тежих рањеника 2. бригаде, инстиктивно осећајући тежину ситуације, прикључио својој матичној болници. Од овог момента она код себе прима све рањенике бригаде, без обзира на тежину рањавања. Штаб бригаде је посебну бригу водио о болници. Преко своје интендантуре обезбеђивао је храном и осталим потребама. Схватајући да од правилног односа према својим рањеним борцима зависи и њена морално-иолитичка и борбена снага у бригади је важило гесло: „прво рањеницима у болници па онда борцима у јединицама". Од села Мратиња болница је у својој колони имала рањенике које је морала иосити. Савлађујући надчовечанске напоре, она је и поред свакодневних бомбардовања успевала да прати борбене делове и да код себе прима бригадне рањенике којих тих дана није био мали број. Тај пријем, нарочито тежих рањеника, више је био физички него медицински. Они су са најнужнијом интервенцијом примани и ношени, без хируршких и других захвата, јер за то није било ни времена ни најнужнијих услова. Санитетски материјал, завоји и друго, су били потрошени. Да би се рањеном борцу ипак превила рана, као завојни материјал морала је да се унотреби његова кошуља. На тај начин ране су се обично инфицирале, усмрделе и распадале нагризле црвима. И поред најбоље воље ништа се ту није могло помоћи. Основни је задатак био изнети сваког рањеника. Његова даља судбина била је препуштена стварању бољих услова, да би се касније нешто више пред-

[248]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 486—489.

узело. Да би се колико-толико олакшало стање (после закопавања свог тешког иаоружања), сви товарни коњи који су носили ово наоружање предати су болници. Рањеници су без обзира на тежину рањавања, добијали коња и два пратиоца. Овакво стање је трајало све до избијања у село Миљевину. Ту су први пут, после дужег времена, рањеницима ране превијене и очишћене. Из офанзиве су изнета 32 тешко рањена борца 2. бригаде.[249])

Пошто је прешла комуникацију Фоча — Калиновик 2. бригада је постепено долазила к себи. Било је одмора и хране, претресане су протекле борбе и акције, одржавани партијски састанци и, уопште, сређиване су и учвршћиване јединице. У исто време маршевало се у краћим етапама преко Јахорине према северу. Због активности немачке авијације покрети су вршени само ноћу. Бригада се кретала правцем Гајтановићи — Мазлине —• Корјен — Горња Прача. У рејону Горње Праче бригада се задржала 17. јуна до 19 часова.[250])

После преласка Главне оперативне групе преко комуникације Фоча — Калиновик непријатељ је заузео изразито дефанзиван став. Његов је циљ био да спречи продор наших снага са Јахорине на север, запад или исток. Ради тога је извршио прегруписавање својих делова. Затварање комуникација Сарајево — Горажде, Сарајево — Вишеград и Сарајево — Калиновик стављено је у задатак 369. дивизији, а комуникације Горажде — Устиколина — Фоча 118. дивизији и 4. домобранској ловачкој бригади.[251]) Укупно на линији Сарајево — Горажде непријатељ је имао шест батаљона, на друму Сарајево — Калиновик три батаљона, а између Горажда, Фоче и Доњег Будња једанаест батаљона.

Седамнаестог јуна изјутра Штаб 369. пука, 2. батаљон, 13, 14. и 15. чета истог пука и 3. чета 202. тенковског батаљона налазе се у рејону Подграба, 3. батаљон код Стамболчића, а 1. батаљон код Осијечана. На линији Сарајево — Горажде од усташких и домобранских јединица био је 2. батаљон 1. усташке бригаде, и то Штаб с пратећим деловима у Палама, 2. чета у Бистрици (јужно од Пала), а 3. чета у Подграбу.

Комуникацију Сарајево — Горажде прелазила је Главна оперативна група на широком фронту, од • Горажда до Витеза, у ваздушној линији око 30 км. Друга пролетерска дивизија вршила је прелаз главнином (4. пролетерска и 2. далматинска бригада) у рејону Сјетлине, а 2. пролетерска бригада код Стамболчића. С тим циљем 17. јуна око 19 часова бригада је кренула правцем Хајдучка чесма — Нацаков гај — Витез. Напред су ишли 1. и 4. батаљон, а позади остали делови са 2. и 3. батаљоном. Осамнаест јуна у зору су 1. и 4. батаљон у рејону Подвитез — Витез разбили посаду од око 40 Немаца са два тенка. Затим су, око 5 часова, код Витеза прешли 2. и 3. батаљон. По извршеном задатку 4. батаљон је посео рејон Палежа, 2. и 3. батаљон Подвитез и Витез, 1. батаљон линију Велика Градина (кота 1201) — Витез, а 3. батаљон положај између коте 1139 и Брезовца. Други

[249]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 705—706.
[250]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 108.
[251]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 172, 176.

батаљон је требало да затвара правац Пале —• Сарајево, а 3. батаљон комуникацију од Сјетлине, где су се, такође, пребацивале наше снаге/^)

Пошто посада непријатеља у железничкој станици Стамболчићи још није била ликвидирана, то су тај задагак добили 1. чета 2. батаљона и један вод 1. батаљона. Они су напали станицу и заузели спољну одбрану. Када су из бункера који су заузели приступили ликвидацији саме станичне зграде, одакле је непријатељ давао жилав отпор, од Пала је наишао оклопни воз. Пошто су се наши борци налазили V бункеру, непријатељ је гађао бункер топом из оклопног воза. Сва је песрећа била у томе шго су врата од бункера била окренута према келезничој станици тако да је топ из оклопног воза са станице могао успешно да гађа у тај велики отвор. Због тога су 1. чета и вод морали да напусте бункер и да се повуку у правцу Витеза, према својој главнини.

За ово време у рејону Пале прикупила се група „Вертмилер" и ојачана деловима 2. батаљона 1. усташке бригаде, кренула из Пала, да би у 14.30 часова, уз подршку тенкова, заузела положај који је држао 1. батаљон (кота 1201 — Витез). У почетку батаљон је положаје напустио, уз слабији отпор, али је касније извршио противнапад и непријатеља протерао. Читава непријатељска група враћена је у Пале, после чега је 1. батаљон све своје делове пребацио северно од комуникације, у рејон Витез. У овој борби батаљон је имао пет погинулих бораца.[253])

Деветнаестог јуна борбена група „Вертмилер" је поново кренула из Пале ка Стамболчићу у намери да отвори пут за Подграб. Надирући дуж пута у три колоне: једна ка Витезу, друга према Палежу и трећа на правцу северно од Палежа, непријатељ је успео да потисне делове 2. бригаде са Витеза и Палежа. Грешком 2. батаљона, који није оставио једну чету на серпентинама у рејону Подвитеза, непријатељ је изненада продро у позадину бригадних положаја, запленио бојну комору и комору 4. батаљона и непосредно угрозио болницу. Овај продор непријатеља изненадио је све јединице у том рејону и сви су се морали на брзину повлачити. У нарочиту тешкоћу је запала болница, која се на једвите јаде некако извукла. Бригада се затим повукла у висину села Хотичине, одакле је сутрадан у 17 часова продужила на север преко Романије.

Испресецаност великим речним токовима и дубоким непроходним кањонима, са тешком проходношћу и пасивношћу — то су неке од карактеристика терена на којем је 2. бригада водила жестоке борбе у бици на Сутјесци.

Бригада је једно време била раздељена на два дела. Њен Штаб је примио руковођење Дринском оперативном групом у чијем се сасгаву налазила и 2. пролетерска бригада.

Ово је био период врло напорних, тешких и крвавих али врло успешних борби бригаде. Сама, или у садејству осталих јединица, она је из свих ових борби изашла као победник. У некима је постигла и необично велики успех оперативног значаја, као на пример на Хумићу,

[252]) *Зборник*, том IV, књ. 14. бр. док. 108, 176, 179.
[253]) *Зборник*, том IV, књ. *14, бр. док. 108, 179.*

Јаворку, Вучеву, Кошуру, Кошути и код Миљевине. Велику, а можда и судбоносну улогу, бригада је одиграла у бици на Сутјесци. Ово због тога што је нробој Главнине оперативне групације на главном правцу преко Санџака пропао, те се тако 2. пролетерска бригада од 26. маја нашла на челу главног правца пробоја групације. Сада од њеног сналажења, иницијативности, одлучности, одважности и упорности зависиће, у многоме, и успех пробоја у целини.

Због важности задатка који је извршавала бригада у току пробоја вредно је изнети рекапитулацију најважнијих њених, пресудних за пробој, операција почевши од 23. маја до 13. јуна.

МОСТОБРАН НА ПИВИ: Први и други батаљон ојачани пратећом четом, а под командом начелника штаба бригаде Средоја Урошевића су већ 23. маја избили на Вучево и у снажном налету збацили, с њега немачке делове. Ово је био пресудан тренутак, јер да су исти успели протерати делове бригаде и посести Вучево и леву обалу Пиве, тешко би се, без огромних губитака, а и уз њих, извршио пробој тим правцем. После овог успеха пуна четири дана су сами одолевали покушајима Немаца да се врате на Вучево. Двадесет седмог маја притичу у помоћ и остали батаљони бригаде и за њима и први делови Оперативне групације. Док они преузимају одбрану Вучева, бригада се спушта у долину Сутјеске.

У ДОЈ1ИНИ СУТЈЕСКЕ: Због присуства наших снага на Вучеву, долина Сутјеске за немачке трупе добија прворазредни значај. То је главна и једина комуникација између Гацког и Фоче. Сада она поред снабдевања немачке 118. дивизије на поменутој линији треба да послужи и за концентрацију јединица у тај сектор. Због тога се делови бригаде, већ сутрадан по чишћењу Вучева, спуштају у долину Сутјеске, праве заседе и нападају немачку комору. Док остале снаге воде упорне борбе за вучевски плато и десну обалу Сутјеске, главнина бригаде затвара њену долину на одсеку Суха—Тјентиште и тиме обезбеђује слободан простор за маневар наших јединица. Кроз тај отвор прошла је групација одређена за тај правац пробоја. Сви покушаји непријатеља да ослободе пролаз остали су узалудни. Немачке јединице биле су натеране на литице и тешко пролазан терен Волујка, Маглића и Зеленгоре.

ГІРЕ НЕМАЦА И НА ЛИНИЈУ Г. БАРЕ — КОШУР: Још увек у претходници групације, бригада је, затварајући долину Сутјеске, а тиме и брзу могућност маневрисања немачких трупа, створила себи услове да пре њих избије својим деловима на одсек Г. Баре — Кошур. Овом акцијом бригада обезбеђује МОСТОБРАН НА СУТЈЕСЦИ. Док на Барама још није било непријатеља, на Кошуру већ 29. маја отпочињу жестоке и упорне борбе. У једном моменту Немци успевају да преко Кошура допру чак до Милинклада, те на тај начин затворе главни пролаз према Зеленгори. Тада се читава бригада оријентише и то 2 батаљон на Г. Барама, а главнина у противнападу према Кошуру. И поред снажног отпора немачке пешадије, артиљерије и авијације, пролетери, без обзира на жртве, потискују непријатеља на Кошур и ослобађају поменути пролаз. У току наредних дана Немци настоје да, по сваку цену, овладају венцем који између Сутјеске и речице Хрчавке спаја Кошур са Барама. Настаје данонoћна крвава борба око мо-

стобрана на Сутјесци. Друга пролетерска бригада уз велике жртве и херојство све до 5. јуна сама одолева свим насртајима Немаца. При овоме треба имати у виду да Немци виде да им од, што бржег, затварања овог отвора зависи и успех читаве операције. Зато генерал Лер свакодневно о ситуацији и намерама на овом делу фронта извештава своју врховду команду. Тако 4. јуна извештава да наредног дана намерава, снагама СС „Принц Еуген" дивизије и 118. ловачке дивизије, да предузме „концентричан напад на Мратиње" и „Затварање отвора Тјентиште — Суха нападом са југа, северозапада и севера". За Оперативну групу одбрана мостобрана на Сутјесци, као и његово проширење је било питање бити или не бити. Гледајући у том контексту збивања на овом, најважнијем, делу фронта, слободно можемо рећи да је 2. пролетерска бригада одиграла једну од кључних улога и у овој етапи пробоја. Она је истина скоро и сагорела на том задатку, али је у потпуности извршила. На Кошуру и око њега погинуло је 117 бораца, а рањенима се и не зна број, но и поред тога она је, све док није смењена 9. јуна, на Кошуру остала као живи непробојни бедем.

И ДАЉЕ НА ЧЕЛУ ПРОБОЈА: Трећег јуна, када су на падине Кошура избила још два батаљона бригаде, њен 3. батаљон се пробио у Врбницу. Исто то је урадио и 2. батаљон 5. јуна када је на Барама Оио смењен од јединица 2. далматинске бригаде. Још док су пламсале борбе на претходној линији, бригада је осетивши паклену намеру непријатеља самоиницијативно проширивала и продубљивала мостобран на Сутјесци. У моменту када прве јединице Оперативне групе пролазе кроз отвор између Кошура и Бара и док још нису избиле из долине Хрчавка на линији М. и В. Кошута — Љубин гроб, ова два батаљона сукобљавају се са немачким деловима на висовима изнад села Врбнице који су журили из позадине да зачепе и последњи отвор. Пружајући отпор и повлачећи се према поменутој линији, они стварају време и простор за несметано избијање 1. пролетерске дивизије.

Деветог јуна увече Команда 1. пролетерске дивизије осетивши могућност пристизања свежих немачких снага са правца Миљевине (што се касније испоставило као тачно) и успостављања тактичког окружења групације, не сачекавши избијање осталих јединица, а да би благовремено осујетила план немачке команде, у току наредне ноћи врши продор према Миљевини. О овој својој намери обавештава 2. пролетерску бригаду, која се једина, у том моменту, налазила на том простору. Сутрадан су Немци покушали да искористе и убаце се у празан простор, али благодарећи избијању делова 4. пролетрске бригаде на положај Љубина гроба и чврстог држања Кошуте од јединица 2. пролетерске бригаде, десетог јуна остварена је још једна велика победа над Немцима и њиховом техником: артиљеријом и авијацијом. На ове положаје Немци су сручили тоне и тоне разорних граната, засипали су непрекидном кишом куршума, вршили јуриш за јуришем. Масовно се гинуло, али се повлачити једноставно није имало куд. Иницијатива 1. пролетерске дивизије показала се спасоносном,]ер је преузимањем иницијативе из руку непријатеља у последњем моменту, још док је борбена група 369. легионарске дивизије са комуникације Фоча — Калиновик подилазила ка платоу Зеленгоре и реЈОну

Љубина гроба и Кошуте, 1. пролетерска бригада сусрела ову групу у рејону Балиновца и разбила је у парампарчад продуживши са 3. крајишком бригадом ка поменутој комуникацији и преко ње. Овим је пораз Немаца био дефинитиван, а пробој Друге групе био обезбеђен. Тако су немачке трупе десетог јуна претрпеле два узаслопна пораза од којих се више нису могли опоравити. Овај јунски дан је у исто време и за групацију био и најкритичнији, у току целог пробоја, а и најуспешнији благодарећи победи на Кошути и Љубином гробу, а нарочито на Балиновцу.

ЈОШ ЈЕДАН ПОДВИГ: Наређење Врховног штаба да се све јединице пред пробој са платоа Зеленгоре растерете сувишне коморе и тешког наоружања, пратећа чета бригаде није схватила буквално, те је са собом понела противтенковски топ,- са великим перипетијама, јер им при прелазу Врбничке реке једно товарно грло бива митраљеским рафалом избачено из строја, но борци ни у том моменту не остављају топ већ га кроз кишу куршума износе и даље носе. Та љубав према оруђу и упорност да се и у критичним моментима изнесе показала се кроз неколико дана мудра и видовита. Не могавши да задрже 1. дивизију да се пребаци преко комуникације Фоча — Калиновик у рејону Миљевине, Немци тај недостатак покушавају да надокнаде постављањем, на месту пробоја, неколико тенкова који би митраљеском и топовском ватром спречили пролаз осталих снага Оперативне групе. И заиста читава групација без 1. дивизије са болницама и Врховним штабом нашла се пред тешким задатком. Противколац тада, избивши на чело, са неколико панцирних граната успева да од тенкова очисти пролаз, а потом се пребаци на леву обалу Бистрице и са положаја северно од друма не дозволи тенковима да се поново врате и прекину пребацивање. Ово је био подвиг вредан пажње, чак посматран из аспекта противтенковске борбе модерније наоружаних јединица. Овом подухвату су се касније при прелазу дивили и савезнички официри који су се налазили при Врховном штабу, обилазећи и посматрајући неколико онеспособљених и напуштених немачких тенкова.

У бици на Сутјесци 2. бригада је избацила из строја око 1.000 непријатељских војника, али је и сама имала око 670 избачених из строја, односно 60%, од тога је имала 405 погинулих, 178 несталих и 87 рањених[254]) И однос погинулих бораца према рањеним говори о огромној техничкој и бројној надмоћности непријатеља с једне, и неизмерној морално-политичкој снази бораца 2. бригаде, с друге стране. Пада у очи приличан број несталих бораца. Међу овима је велики број оних који су у Црној Гори пред офанзиву мобилисани за попуну 2. бригаде (око 130). Не могавши да издрже све напоре они су напустили бригаду и вратили се својим кућама. За бригаду је карактеристично да су се њени борци, налазећи се у безизлазној ситуацији, радије убијали него падали живи у руке непријатељу. Тако је савладана и последња препрека, а даље акције Немаца с циљем окружења и уништења Главне оперативне групе су престале. Непријатељ је обуставио даље опкољавање, јер је увидео да би све то било узалудно.

[254]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 2/II—30; *Зборник*, том VI, књ. 15, бр. док. 168; Ђубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 226—227, 476—490; Виктор Кучан СУТЈЕСКА — долина хероја.

Све Што је речено о 2. бригади у бици на Сутјесци говори, с једне стране, о великим и оштрим борбама које је она водила, а с друге, о моралној чврстини њеног борачког и старешинског кадра. Ово је уголико значајније кад је из ратног искуства познато да су јединице иосле 30 процента избачених из строја, људства и наоружања, углавном биле неспособне (без попуне) за даље акције. Бригада је и после овога извршавала све постављене задатке.

VII ПОНОВО У ИСТОЧНОЈ БОСНИ

У ОФЛНЗИВНОМ ЗАМАХУ

Пробојем преко железничке пруге Сарајево—Вишеград нису били решени сви проблеми које је 2. бригада носила са собом из битке на Сутјесци. У непријатељској офанзиви избачен је из строја велики број бораца. Глад, надчовечански напори, у тешким борбеним условима уздрмали су дисциплину и њено морално-политичко јединство. Услед нередовне исхране и тешке премрености и исцрпљености бораца, попустило је осећање одговорности. Тешка преживљавања на Сутјесци код бораца су изазивали појаве апатичности и равнодушности према задацима. У жељи за животом и самоодржањем, нагло се повећао број самовољног и неорганизованог узимања хране од сељака. „Пикирање" тако се то звало, ради проналажења хране узимало је све вгше маха. Овакво понашање, како појединаца тако и јединипа, штетило је угледу НОП-а. Уочивши на време ову појаву врховни командант друг Тито је 16. јуна 1943. издао наређење јединицама Главне оперативне групе да најодлучније спрече лабављење дисциплине и самовласно прибављање хране. У том циљу требало је најхитније одржати по четама и водовима политичке конференције и указати на ове појаве и на њихову штетност. Требало је учинити сваког борца свесним своје одговорности и тежине таквих појава. Наређено је да се у случајевима непобитно утврђене кривице пљачке и насиља такви другови морају казнити смрћу. Прикупљање хране за исхрану јединица требало је вршити организовано, путем добровољних прилога, реквизицијом и конфискацијом преко за то одређених органа.[255])

Покрет бригаде у ноћи између 19. и 20. јуна према Романији пратило је невреме са обилном кишом. Романијска сиромашна и мала села нису могла под свој кров да приме све јединице бригцаде. Куће су биле препуне рањеника, болесних и изнемоглих бораца. После исцрпљујућих рларшева под борбом, сваки борац је осећао потребу да покисао и мокар, нађе било какав кров над главом. По мрклој и кишној ноћи ишла је колона бригаде тражећи себи заклон. Све је било пуно и препуно. Није

[255]) *Зборник*, том II, књ. 9, бр. док. 279. Архив ВИИ, кут. 736, Ф. 2/II, бр. док. 9—12.

било места ии за Врховни штаб, који се такође кретао овим правцем. Тако је настављен покрет преко Романије у правцу села Надроманије. Бригада је маршевала у једној колони. У заштитници је био 2. батаљон.

Ноћу уочи 21. јуна са 4. батаљоном у претходници бригада је у рејону Црвене стијене избила на пут Соколац—Сарајево. У том рејону претходница је растерала усташку посаду јачине око 40 усташа и запленила два товарна коња са казанима и нешто хране. Приликом даљег по крета ка селу Калаузовићима, из села Мокрог, Немци и усташе, уз подршку тенкова су покушали да поврате положаје на Црвеним стјенама али су били одбијени. У овој борби је непријатељ према сопственом извештају имао шесторо мртвих и рањених.[256]) Наредна три дана бригада је маршевала преко села Калаузовића, Ракове Ноге и Владојевића ка Олову. Ово је у исто време био први предах који је искоришћен за одржавање партијских састанака и конференција по четама, ради сумирања резултата из последњих борби, и ради предузимања мера у вези појаве пљачке и насиља.

Двадесет други јуни искоришћен је за одржавање конференције поводом двогодишњице рата Совјетског Савеза против Немачке. Том приликом политички комесар бригаде Слободан Пенезић-Крцун говорио је о унутрашњој и спољној војно политичкој ситуацији. Ово је у исто време био и почетак рада на учвршћивању морално-политичког стања и дисциплине по јединицама бригаде. На партијским састанцима разматрано је држање сваког комунисте посебно.

Требало је што пре организовати и учврстити све јединице бригаде. Ово је био основни задатак политичко-партијског и војног руководства. Улазило се у нову офанзивну етапу и за њу се требало у покрету оспособити. Иза Главне оперативне групе је остао последњи покушај непријатеља да је заустави, опколи, разбије и уништи. Све је ово и бригада са осталим јединицама пребродила, уверивши се да нема препреке које се не могу савладати. То сазнање улило јој је нова офанзивна надахнућа *V.* пружило јој нову морално-политичку снагу.

Друга пролетерска дивизија је изашла на овај простор у свом старом саставу: 2- пролетрска, 4. пролетерска црногорска и 2. далматинска бригада. Дивизија је наступала на левом крилу Оперативне групе Врховног штаба, правцем Романија—Олово—Кладањ—планина Озрен.

Немци су такође вршили анализу борби које су водили у свом подухвату под именом „Шварц". О томе је командант немачких трупа у Хрватској поднео 20. јуна 1943. поверљиви извештај Врховној команди оружаних снага. У том извештају, поред детаљне анализе борбених дејстава сваке своје јединице, он је дао оцену борбених дејстава и стање наших јединица:

„Ток борби је показао да су комунистичке снаге под Тиговом командом одлично организоване, вешто вођене и да располажу борбеним моралом који изазива чуђење. Непријатељско командовање било је изванредно гипко и — такође у одбрани активно.

Карактеристични су били масовни напади прикуљеним снагама на једном месту, извођени при атмосферским приликама повољним за непријатеља (кад је немогућ рад авијације) и то тамо где наша артиљерија

256) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 234.

није могла више да дејствује. Комунистима је увек полазило за руком, да, користећи мрак, маглу и кишу надокнаде свој недостатак тешког наоружања и дођу на одстојање блиске борбе прса у прса. При овоме су се показали као фанатични, крајње упорни, добри борни, који одлично познају тешко планинско земљиште.

Наоружање комуниста је било добро. Располажу зачуђујућим великим бројем аутоматског оружја (лаким митраљезима, тешким митраљезима, минобацачима, итд.) и уз то обиљем муниције. Сви се извештаји слажу, а и наши губици то доказују, да овим оружјем умеју да рукују. Одличном обавештајном службом (помоћу становништва, итд.), вештим коришћењем земљишта и камуфлажом (такође и униформама свих врста), увек су успевали да нашим трупама поставе клопке.

Несумњиво је да су комунисти противник с којим се мора озбиљно рачунати, коме је дорасла само јединица која је опремљена и наоружана свим потребама за вођење борбе у планинама, која је добро увежбана и навикнута на највећа телесна напрезања."[257])

Сигурно је да су и борбена дејства 2. бригаде допринела да Немци добију овакву представу о нашим јединицама. Да би непријатељска оцзна наших јединица била комплетнија, треба додати да је све наоружање и муниција отимана од непријатеља, јер још увек од савезника није стизала помоћ у наоружању и муницији. Исто тако, да је један део тешких митраљеза и минобацача био закопан на Зеленгори. И поред тога, Немцима се чинило да располажемо са „зачуђујући великим бројем аутоматског оружја". Немци су одлично уочили све битне карактеристике начина нашег ратовања, коме и поред све обучености и наоружања, њихове јединице нису биле дорасле да се успешно супротставе. Благодарећи овој чињеници, пропадали су редом сви покушаји непријатеља да ликвидира наш покрет и да угуши нашу револуцију.

Није било много времена ни за анализу ни за сређивање. Али и у предаху је доста учињено. Све што је остало недовршено, требало је довршити на маршу. Ово је један од метода живота и рада НОВЈ и паргизанских јединица — престројавање у покрету.

Бригада је добила наређење да заузме Олово. У Олову се тада налазила посада састављена од муслиманске милиције. Да би се извршио напад 24. јуна у 14 часова је почео покрет из рејона села Владојевића. Стигавши на положај изнад Олова извршено је осматрање самог места. Око 20 часова у неколико колона јединице су кренуле у Олово. После краћег и слабог отпора већ око 23 часа 4. батаљон је продро у варош Тако је без нарочитих тешкоћа и без жртава Олоио било ослобођено Успешно и брзо заузимање Олова имало је велики морални значај за бригаду, јер је она из дефанзиве прешла у офанзиву. Четврти батаљон је заробио таборника, убио два милиционера и два ранио, а заплењено је: 1600 метака, један аутомат, нешто одеће и обуће, као и 1700 кг. кукуруза, зоби, соли и осталих ситница.[258]) Од заплењене хране борци су се први пут, после дужег времена добро нахранили. Успех у нападу на Олово и добијање прве веће количине хране после неколиго седмица опште глади били су два основна елемента за повраћај јединица у нормално

[257]) *Зборник*, том II, књ. 9, стр. 473.
[258]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 222.

стање. Напорне и дуготрајне борбе и несташица хране су преморила бригаду и доста је исцрпели. Требало је што пре обезбедити борцима исхрану и одмор. За све ово варошица Олово представл>ала је погодну базу. Бригада се у њему неколико дана одмарала и добро нахранила. У исто време у Олову се развио партијско-политички рад који је у првом реду имао за циљ да код бораца развије што јачи осећај одговорности и за њихово држање код народа овог краја. Ово потврђује и опаска коју је Луне записао у свом „Дневнику":

„Много сам се плашио како ће се војници односити према народу. Задовољан сам и просто срећан. Одржан је савршен ред. Другови су се лепо држали".[259])

У самом месту се задржао 1. и 4. батаљон, који су уништили железничку станицу, две локомотиве и 30 вагона. Због овог уништења — паљењем, дошло је до неспоразума са Врховним штабом. Наиме, у гоку ноћи Врховни штаб је очекивао савезничку помоћ у санитетском магеријалу. Два авиона је требало у овом рејону да је баце. Ватра која је горела у Олову, могла је погрешно да оријентише савезничке пилоте, због чега је и избио неспоразум.

Док су се 1. и 4. батаљон налазили у Олову, 3. батаљон је пио у селу Пољерки, а 2. батаљон у селу Богдановићима. Они су рушили пругу у долини Криваје и затварали правце према Олову.

Као што је већ напоменуто, 2. бригада је из непријатељске офанзиве изашла преполовљена. Нешто бораца изостало због умора и изнемоглости пристигло је у бригаду. Само је један број успео да се пробије, дс< су остали били жртве четничких група, које су као хијене хватале изостале борце и убијале их. Приликом пробоја на Сутјесци 13. јуна, једна група бораца из 3. санџачке бригаде одвојила се од бригаде и успела да се пробије. Штаб 2. пролетерске бригаде је тражио ове борце ради попуне бригаде. Тако су Санџаклије биле подељене: 1. батаљону 14, 2. батаљону 14, 3. батаљону 13 и 4. батаљону 19 бораца. Ова попуна је дошла У прави час, тако да је бригада освежила и повећала своје редове. Овде је реорганизована бригадна болница. Поново је организована централна болница у селу Шековићима, и из бригадне болнице тамо су упућени сви тешки рањеници. На тај начин, бригада је растерећена и постала је покретљивија, борбенија и оперативнија.[260])

Штаб 2. пролетерске дивизије припремајући се за наредне задатке, већ је био привукао своје остале бригаде. Тако се 4. пролетерска црногорска бригада налазила у рејону села Петровића, а 2. далматинска код села Дуганџића. Предстојао је напад на Кладањ.

Ноћу између 26. и 27. јуна, без 1. батаљона, који је остао у Олову, 2. пролетерска бригада је извршила марш са 2. батаљоном у претходници, правцем село Пољерка—Мачковац—село Братељевићи. Марш је пратило велико невреме са кишом тако да се она на Мачковцу зауставила ради одмора. Предвече 27. јуна бригада је избила у шири рејон села Братељевића, где је са погодних положаја извршено командантско извиђање. Само место Кладањ било је утврђено бункерима и рововима, опасаним бодљикавом жицом. Град је бранила Кладањска посадна бојна,

[259]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 135.
[260]) *Зборник*, том IV, књ. 14, стр. 253—254.

јачине око 500 војника и 22 оружника наоружаних, поред пушака, са двд тешка минобацача, три тешка митраљеза и мањим бројем пушкомитраљеза. Морално стање и борбеност непријатеља бшго су врло слаби, како због развоја општих догађаја, тако и због лажне пропаганде о уништењу партизана, а уместо тога су пред собом имали јаке партизанске снаге којима нису били дорасли.[261])

У таквој ситуацији припремљен је напад на Кладањ. Према заповести Штаба 2. пролетерске дивизије за напад су предвиђене три бригаде: са запада 2. пролетерска бригада, с југа 2. далматинска и са истока 4. пролетерска бригада.

Према плану Штаба 2. пролетерске бригаде 4. батаљон је требало да напада преко јужних падина Коњског брда на југозападни део града, 3. батаљон долином реке Дрињаче ка западном делу Кладња и 2. батаљон преко села Плаховића на левом крилу, са северозападне стране.

Напад је почео 27. јуна увече. На левом крилу је 2. батаљон први отпочео борбу још на прилазима. Њега је дочекала ватром милиција из

Скица 22. ***Напад на Кладањ***

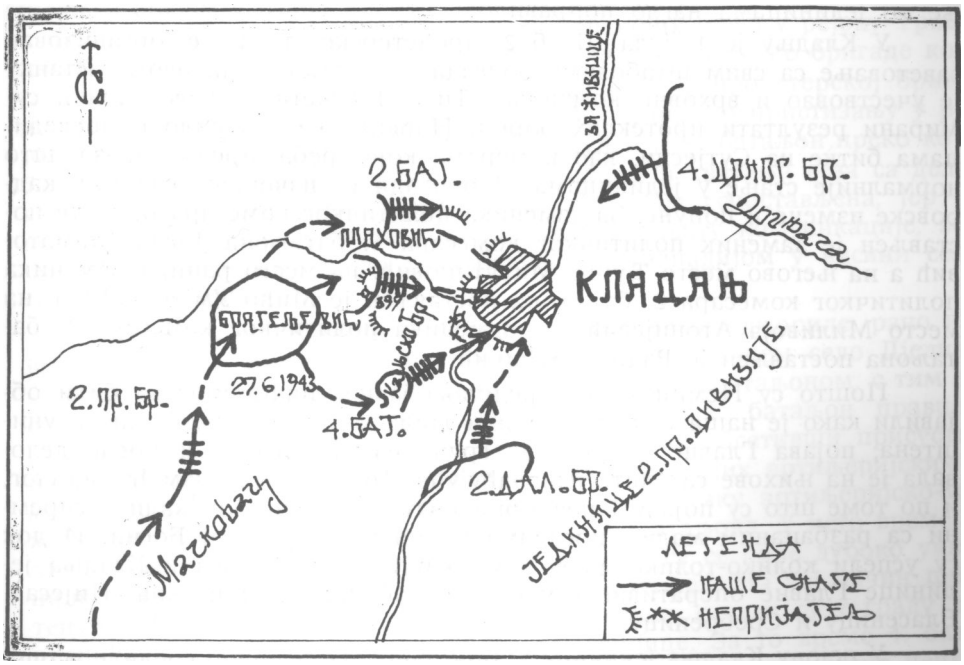

Плаховића. На осталим секторима борба је отпочела у 20 часова, како је било планом предвиђено. У први мах непријатељ је пружио жилав от пор на прилазима граду, да би око 24 часа почео да се повлачи у град. На леђима непријатеља у град су упали наши батаљони један за другим, тако да је 28. јуна већ око два часа Кладањ ослобођен.

[261]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 84; Исто, књ. 15, бр. док. 239.

У борби за Кладањ јединице 2. бригаде су запленили три пушкомитраљеза, неколико пушака и нешто муниције. Бригада је имала три мртва и четири рањена борца, а непријатељ око 30 избачених из строја. Од непријатељске бојне свега њих око 200 се пробило на север у село Ступаре, где их је прихватила посада из Тузле.[262])

Пошто је било нецелисходно задржавање већих снага у граду, због могућности дејства непријатељске авијације која је тих дана била врло активна, све јединице 2. бригаде су већ 28. јуна у седам часова повучене из Кладња: 2. батаљон и чета пратећих оруђа у село Доле, 4. батаљон у село Пријевор, Штаб бригаде и 3. батаљон у село Равне и 1. батаљон са болницом у село Стариђ.

Ослобођењем Кладња створени су још бољи услови да се бригада попуни са одећом и обућом, као и да се опорави. Неколико дана одмора и довољно хране учинили су да се она потпуно припреми за даља дејства. Од савезника је добијено нешто санитетског материјала који је подељен бригадном санитету тако да је сада био и тај проблем привремено решен. Настављено је са одржавањем конференција са командним кадром. Вршена је анализа рада и проблема који су се појавили под утицајем непријатељске офанзиве. Констатовано је да се стање по јединицама нагло поправило.

У Кладњу је 1. јула Штаб 2. пролетерске дивизије организовао саветовање са свим штабовима бригада и батаљона. На овом састанку је учествовао и врховни командант Тито. Поднети су извештаји и сумирани резултати протеклих борби. Највише се говорило о последицама битке на Сутјесци, као и мерама које треба предузети за што нормалније стање у јединицама. У бригади су извршене следеће кадровске измене и попуне. За заменика политичког комесара бригаде постављен је заменик политичког комесара 1. батаљона Јован Стаматовић а на његово место Ђурђе Милутиновић, на место ранијег заменика политичког комесара 2. батаљона постављен је Мићо Умјеновић, а на место Миливоја Атонијевића за заменика политичког комесара 4. батаљона постављен је Радоје Љубичић.

Пошто су Немци преко средстава јавног информисања били објавили како је наша војска у долини Пиве и Сутјеске разбијена и уништена, појава Главне оперативне групе између Дрине и Босне деловала је на њихове сателите изненађујуће. То се видело између осталог, и по томе што су појаву Главне опererативне групе дочекали неспремни са разбацаним малим посадама по читавој источној Босни. И док су успели колико-толико да се организују, поред Олова и Кладња је динице Главне оперативне групе су ослободиле још и Хан Пијесак, Власеницу и Сребреницу.

У рејону Кладња јединице 2. бригаде су се потпуно средиле и опоравиле. Убрзо се и непријатељ, после првих збуњених и неорганизованих дејстава, постепено сређивао и с правца Тузле почео да предузима офанзивна дејства. На том правцу се налазила наша 7. ударна дивизија. Њене бригаде су са обе стране комуникације Живинице — Кладањ избиле у висину реке Спрече и њој наишле на организован отпор делова немачке 369. „Вражје" дивизије.

[262]) *Зборник*, том IV, књ. 14, бр. док. 108, 202; Исто, књ. 15, стр. 341.

Тих дана је Врховни штаб од 4. пролетерске, 1. далматинске и делова 5. црногорске бригаде формирао Кривајску групу, са задатком да дејствују у долини Криваје. На тај начин су у 2. пролетерској дивизији остале две бригаде: 2. пролетерска и 2. далматинска бригада. Дивизија је требало да избије на простор Спреча — планина Озрен — Живинице, с циљем да руши комуникације, руднике и индустријске објекте и да врши мобилизацију.[263]) С тим у вези 2. бригада је извршила покрет 3. јула у 22 часа правцем село Равне — село Тарево — село Репник.

У Тарево је чело бригадне колоне стигло 4. јула у осам часова. У међувремену приспело је ново наређење Врховног штаба да 2. бригада преко Црвена лазина избије на линију село Брњица — село Православна Вишћа — село Одоровићи и са те линије напада непријатеља општим правцем село Горња Вишћа — Живинице.[264]) Ово наређење је уследило због надирања 369. легионарске дивизије путем Тузла — Кладањ и повлачења јединица 7. дивизије у правцу Кладња. Иако је поменута комуникација била делимично порушена, непријатељ је успео да је брзо поправи и да са 6 тенкова, не чекајући своју пешадију, 5. јула поново уђе у Кладањ.

Бригада је извршила покрет 4. јула у 13.30 часова, кроз шуму пешачком стазом у једној колони. На челу колоне се налазио 4. батаљон, а на зачељу 2. батаљон. На раскрсници пешачких стаза у рејону Трошног Камена колона је наишла на јединице 2. далматинске бригаде које су такође пошле ка селу Вишћа, да садејствују 2. пролетерској бригади и обезбеде њен бок и позадину. У 19.30 часова по пристизању у рејон јужно од села Православног Вишћа упућен је 4. батаљон преко коге 560 ка селу Брњици и Дједини ради извиђања и хватања веза са деловима 7. ударне дивизије. У току ноћи веза није успостављена, јер су делови немачке 369. дивизије, продирући у захвату комуникације, већ били избили тенковима до села Ступара, а пешадијом у висини села Лупоглава (Тарево).

Пошто су се јединице 2. бригаде у току ноћи одморile, рано изјутра 5. јула 4. батаљон је наставио да надире правцем село Дједине — Лупоглава — Варево, 3. батаљон је упућен за 4. батаљоном, с тим да се више оријентише ка путу Тузла — Кладањ, а 1. батаљон правцем село Берићи — село Шашићи — село Ђурђевик. Осетивши присуство наших јачих снага у својој позадини у висини својих артиљеријских и минобацачких положаја, непријатељ је отворио јаку артиљеријско-минобацачку ватру по рејону наступања 3. и 1. батаљона. У исто време је хитно повукао своје пешадијске јединице које су се биле дубоко уклиниле, избивши у току 5. јула чак до села Ступара. На тај начин шест тецкова који су били продрли 5. јула у Кладањ остали су у граду да преноће, узалуд очекујући своје остале јединице. За то време 4. батаљон, надирући одређеним правцем, наишао је на комору једне непријатељске чете и том приликом убио четири, заробио једног непријатељског војника, а запленио 15 коња, један мали минобацач са 30 мина, 5.000 метака и нешто хране.[265])

[263]) *Зборник*, том II, књ. 10, бр. док. 25.
[264]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 20.
[265]) *Зборник*, том IV, књ. 15, стр. 343.

Док су батаљони ометани артиљеријском ватром успорено надирали према комуникацији, непријатељ је повлачећи своје снаге са правца Кладња успео да консолидује положаје и да извуче главнину испред бочних удара наших батаљона Развила се жестока борба на пошумљеном и непрегледном терену. Наши батаљони су били под врло јаком артиљеријском и минобацачком ватром, од које су трпели приличне губитке. Четврти батаљон је избио на коте 465 и 434, овладавши претходно селима Ђедином и Брњигом. У 12 часова 2. бригада је добила наређење Штаба дивизије да се пребаци ка Живиницама, а 2. далматинска бригада за село Репник. После напада на непријатељске положаје који су се простирали на погодним тачкама дуж пута Тузла — Кладањ, штитећи своје делове на комуникацији који су се извлачили према Тузли, бригада је тек у току ноћи поступила по овом наређењу Штаба дивизије. У овим борбама бригада је имала 25 рањених и три мртва, а непријатељ 20 мртвих и 53 рањена.[266])

Заузимање Зворника од стране јединица 1. пролетерске дивизије и изненадна појава 2. пролетерске дивизије пред Живиницама и у тузланском рударском Оазену, утицали су да непријатељ 6. јула своје генкове из Кладња повуче и да свим снагама одступи у правцу Тузле, остављајући само слабије снаге у Живиницама.[267])

Простор у који је бригада улазила, а који се налази између Тузле и речних токова Криваје, Босне и Спрече био је карактеристичан по томе што су на њему измешано живели Муслимани, Хрвати и Срби и што је НО покрет био у развоју. Ово је исто тако био познати рударски базен са великим бројем радника. Вероватно бојећи се масовног приступања у нашу војску непријатељ је пре доласка наших јединица руднике затворио, а рударе евакуисао са овог терена. Цео терен, а нарочито рударска места, био је поседнут и чуван муслиманском легијом и домобранима. На овом подручју налазиле су се следеће непријатељске снаге: у руднику Родини и селима Репнику и Хрватима 20 домаћих милиционера, у руднику Литви око 50 домобрана и 20 домаћих милиционера, у руднику Бановићима муслиманска легија од 80 војника, у селима Туловићима, Ивановићима и Омазићима 80 војника муслиманске легије и у селима Пољици и Деветаку 100 војника муслиманске легије. Од Креке и Добоја на свим железничким станицама дуж пруге налазиле су се мање посаде од 20—50 домобрана које су обезбеђивале станице, а у Лукавцу једна сатнија домобрана и 20 Немаца. На овом међуречју дејствовала је и 369. „Вражја дивизија" са главнином на простору Зворник — Тузла — Озрен, контролишући долину Спрече и Босне. Западно од Тузле налазио се 369. пук, без 3. батаљона, пионирски и извиђачки батаљон. У његовом саставу дејствовала је чета тенкова и 4. бојна тузланског здруга. На терену се налазило и неколико четничких формација. Најбројнији је био четнички Озренски одред јачине око 1.200 наоружаних људи, а још толико је било ненаоружаних који су се прикључивали у разним акцијама.

Становништво је под утицајем непријатељске пропаганде било заплашено и склањало се при наиласку наших јединца. Због тога је било врло значајно у каквом ће се светлу наш покрет приказати станов-

[266]) *Зборник*, том IV, књ. 15, стр. 183.
[267]) *Зборник*, том II, књ. 10, бр. док. 31.

ништву. Скренута је пажња свим борцима, а нарочито интендантским органима о поступцима при снабдевању јединица храном. Овај крај је богат и хране је било, само је требало водити рачуна од кога ће се и на који начин узимати. Скренута је пажња да се реквизиција може вршити једино од богатијих сељака, а при конфискацији имати у виду величину учињене кривице. Имајући у виду све изнете специфичности требало је водити рачуна о свим мерама које се предузимају у овом крају.

У таквој војно-политичкој ситуацији 2. пролетерска бригада са осталим јединицама 2. дивизије закорачила је на овај терен и на њему се задржала месец и по дана. У почетку је свакодневно вршила дуже или краће покрете и водила веће или мање борбе против непријатеља. И једна и друга страна тежила је да иницијативу одржи у својим рукама. Пасивности није било. Ноћу и дању маршевало се тражећи непријатеља. Постављане су заседе, вршени изненадни напади, извиђања и патролирања. Често су извођене акције са мањим јединицама. Задржаћемо се само на неколико већих и значајнијих акција.

Приликом покрета бригаде на простор Муслиманске Бабице — Пољице, она се задржала у селу Омазићима, а интендантура са Штабом бригаде је била у засеоку Бешировићима. На њих је, 7. јула поподне, непријатељ из рејона Живинице испалио неколико артиљеријских граната већег калибра. Том приликом су чланови Штаба бригаде у последњем моменту успели склонити се из куће коју су гранате погодиле. Ове гранате су пале у интендантуру од којих су два борца погинула, а пет је тешко рањено. Једном борцу морала је бити ампутирана рука. Пошто специјалисте хирурга и хируршког прибора бригада није имала, тога се посла прихватила лекар опште праксе Саша Божовић, санигетски референт бригаде. Борац Љубиша Ћурчић је херојски издржао стругање костију обичном ручном тестером и без наркозе. Операција је потпуно успела.[268])

Деветог јула бригада је избила на простор Пољице — Православне Бабице — Муслиманске Бабице. Јединице су смештене у селу Бабицама, а 3. батаљон са пратећом четом је добио задатак да постави заседу на комуникацији Тузла — Бановићи на одсеку мост на реци Спречи, кота 197. Батаљон је претходно протерао непријатеља из села, а затим кренуо да постави заседу. У том моменту је претходница открила да се код моста на Спречи налазе три тенка и делови 369. „Вражје дивизије" који су, 10. јула изјутра, овде стигли да прихвате домобранске делове који су одступили из села Турије на коте 326 и 272, испред Пурачића и Лукавца. Батаљон је одмах убрзао покрет с циљем да нападне непријатеља. Пошто није имао времена за постављање заседе он је у пуном саставу прешао у напад развивши две чете с обе стране комуникације, а једну дуж комуникације. Успео је да протера војнике који су пратили тенкове. Наши артиљерци из пратеће чете су привукли противоклопни топ у заклон близу првог тенка и са блиског одстојања првим поготком уништили су први тенк. Настала је паника међу тенкистима. Из тенка је искочила посада и почела да бежи. У том тренутку артиљерци су извукли топ из заклона и са две гранате пого-

[268]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 787—789.

дили преостала два тенка. Тако су три непријатељска тенка избачена из строја. Чети пратећих оруђа предала су се три непријатељска војника са пушкомитраљезом, а 3. батаљон је убио једног непријатељског војника. Сва три тенка су уништена, а заплењен је један аутомат, један пиштољ, два митраљеза, 60 гранаата и нешто санитетског материјала. Из заплењеног дневника једног тенкисте види се да су то били лаки тенкови француске производње, да су прешли 10.000 км и да су учествовали у борбама на комуникацији Калиновик — Фоча, Сарајево — Прача и Живинице — Кладањ. Ово им је било последње „путовање". Истог дана у 17 часова због слабог извиђања и обезбеђења 3. и 2. батаљон су били изненађени продором непријатеља са једним тенком. Батаљони су затечени у кућама. Развила се борба на блиском одстојању од 20—50 метара. Тако изненађени батаљони, уз губитке од два погинула и девет рањених бораца, одступили су на положај Сватовац — Православне Бабице.[269])

Једанаестог јула у 14 часова бригада је кренула да нападне непријатељске снаге у селу Пурачићу. Међутим, напад је одложен и цела бригада је кренула у правцу села Тумаре, са задатком да разбије четничке снаге, у садејству 2. далматииске бригаде, која се налазила на простору Остојићи — Равне — Липова глава — Буковица.

У току ноћи, чистећи терен, она је избила са 1. батаљоном и Штабом бригаде у село Пањак, са 2. и 4. батаљоном у село Мићијевићи и са 3. батаљоном, болницом и интендантуром у село Тумаре. У рејону села Остојића ухватила је везу са 2. далматинском бригадом. Четничке снаге су протеране на Озрен.

Тринаестог јула око шест часова чула се борба у правцу села Равне. Одмах је 1. батаљон рокиран према селу Катанићима са задатком да затвори правац од Милина села. Према извештају Штаба 2. далматинске бригаде 13. јула у 10 часова непријатељ је јачим снагама почео напад са Озрена и успео да заузме село Равне и да продужи дејство ка Липовој глави (кота 672). Због тога је Штаб бригаде наредио да две чете 1. батаљона нападну непријатеља бочно ка селу Равну, а једна чета да обезбеди правац од Милина Села. Јединице 1. батаљона су бочним ударом привукле пажњу непријатеља, ради чега се он оријентисао према њима. У исто време су 2. и 4. батаљон сузбили непријатеља који је био потиснуо 2. далматинску бригаду са Липове главе. У 11.30 часова стигло је обавештење Штаба дивизије да непријатељ навалује јачим снагама на 2. далматинску бригаду. У таквој ситуацији Штаб дивизије је наредио да се цела дивизија повуче правцем Тумаре — Доња Бријесница — Ораховица — Сеона, с тим да 2. бригада образује заштитницу. Издато је наређење батаљонима за организовано повлачење. Први батаљон се постепено, без нарочитог притиска, повукао преко села Пањика, а 2. и 4. батаљон су у повлачењу морали да воде борбу против четника све до села Ћеранића. После повлачења два батаљона су размештена на простору села Православних Јарушкама, а два батаљона у селу Ориговици.

Док су остале бригаде дивизије пребачене на положај према Маглају и Завидовићима, 2. пролетерска бригада је обезбеђивала правац

[269]) *Зборник*, том IV, књ. 15, стр. 573—574.

Пурачић — Турија. У том циљу 2. батаљон је, протеравши 20 домобрана, избио у село Грич, а затим у село Туриј у, где је напао непријатељску посаду. После краће борбе непријатељ је протеран и село је заузето. Том приликом непријатељ је имао два погинула, три рањена и седам заробљених војника.[270])

Делови 369. „Вражје дивизије" су улагали велике напоре да што боље организују четничке и муслиманске милиције, како би заједничким снагама овладали простором између Спрече, Босне и Криваје. У том циљу су и изводили последњи офанзивни подухват. Наше снаге су се привремено повукле, како би се груписале и организовано наступиле.

Бригада је овај предах искористила да се парењем у тзв. „партизанском бурету" очисти од вашака и да се у исто време вакцинише против тифуса.

На офанзивна дејства није се дуго чекало. Штаб 2. дивизије је, уз учешће и Кривајске групе коју је по наређењу Врховног штаба ставио под своју команду, организовао чишћење читаве територије у међуречју Спрече и Босне. С тим у вези издао је заповест којом је наредио:

— да десна колона, 2. пролетерска бригада, напада правцем Тумаре — Равне — Јелова горица — кота 392 — Озрен;

— да средња колона, 4. пролетерска бригада, из рејона Рудина напада правцем Мићијевићи — Каменски крш — Краљица; и

— да лева колона, 1. далматинска и делови 2. далматинске бригаде, из рејона Омерове Воде, напада правцем село Буковица — село Брезићи.

Напад је требало извршити 16. јула са почетком у три часа.

У заштитницу је одређена 5. црногорска бригада, два батаљона 2. далматинске бригаде и 1. чета 1. батаљона 2. пролетерске бригаде. Ова чета 2. бригаде, у исто време је требало да спроведе бригадну болницу до Сеоне, где су се налазиле остале бригадне болнице. При извршењу овог задатка чета се сукобила са непријатељем и у тој борби имала два погинула. Заштитница је требало да, поред заштите позадине дивизије, штити и бригадне болнице.[271])

У предвиђено време јединице су отпочеле покрет назначеним правцима. Непријатељ је изгледа осетио приближавање наших делова, па пошто није био спреман да дочека напад, на време се повукао. Терен је прочишћен и нападни циљ колоне су достигле без додира са непријатељем.

У то време и на том простору снаге су биле изједначене, тако да је иницијатива прелазила с једне на другу страну. Због тога су операције имале маневарски карактер. Скоро свакодневно су вршени покрети, чарке, наступања и одступања. Свака страна је тежила да групише снаге и средства на за себе најпогоднијем одсеку. Пошумљен терен, испресецан и таласаст, омогућавао је прикривене маневре.

Друга пролетерска дивизија настојала је да иницијативу задржи у својим рукама. Ради тога је 2. бригада врло често добијала све нове

[270]) *Зборник*, том IV, књ. 15, стр. 575.
[271]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 79.

и «ове задатке Одмах после чишћења терена све до Озренског манастира, бригада је 17. јула добила наређење да нападне посаду у железничкој станици Миричини и код железничког моста на реци Спречи, западно од Миричине. У то време бригада се налазила: 1. и 2. батаљон код Манастира Озрен, 4. батаљон у селу Ровинама, а 3. батаљон у Врелима. Лево је требало да дејствује 4. пролетерска бригада на посаду железничке станице у Босанском Петровом Селу. Напад је требало извршити у току ноћи између 17. и 18. јула до 2.00 часа, а затим се, такође у току ноћи, повући у рејон села Тумаре.

Железничку станицу Миричине бранило је 30 милиционера, а железнички мост на реци Спречи вод домобрана.[272])

Према плану Штаба бригаде 4. батаљон је требало да напада Миричину, 1. батаљон да поруши железнички мост, 3. батаљон да обезбеди десни бок, а 2. батаљон да образује резерву.

Услед недостатка поузданих водича акција је почела 17. јула тек у 23.30 часа.

Четврти батаљон је без већих напора ликвидирао одбрану железничке станице. Том приликом непријатељ је имао једног погинулог, четири рањена и седам заробљених, а заплењено је шест сандука муниције, четири пушке и други материјал.[273])

Први батаљон је, упркос отпору из блиндираног воза који је бранио железнички мост, успео да ликвидира бункер и зароби осам домобрана и да сруши мост. Ево шта о томе извештава непријатељ:

„Железнички мост код Миричине дигнут у ваздух упркос 4 стране на торњевима и непосредне заштите од стране људства за обезбеђење жељез. као и од стране 2. оклоп. жељез. воза који су из опрезности нарочито одређени за заштиту моста јер је исти сматран угроженим. Наређена је истрага. Оправка могућа вјероватно у кратком року."[274])

У читавој акцији бригада је имала три рањена борца. По извршеном задатку јединице су се разместиле на простору села Тумаре. Јулске врућине и непрекидни маршеви и акције заморили су јединице. Због тога је Штаб дивизије одлучио да се на следећу акцију не креће 19. јула, већ сутрадан 20. јула, како би се људство мало одморило.[275])

Следећа акција бригаде имала је за циљ разбијање четничких формација у рејону Илијиног брда (источно од Босанског Петровог Села) и у селу Какмужу. На марш дуг 10—15 кш бригада је кренула 20. јула, и у моменту када се налазила на одмору у пошумљеном рејону Манастира Озрена изненада је био нападнут вод 4. батаљона, који се као борбено осигурање налазио на положају на Градишнику. Одмах му је у помоћ послат цео батаљон, а ка Јеловој горици је упућен 3. батаљон. У међувремену су делови 369. „Вражје дивизије" успели да заузму Градишник. Под непријатељском ватром све бригадне коморе мс рале су бити пребачене у село Врела. У овој ситуацији из рејона Манастира Озрена Штаб бригаде је упутио још две чете 1. батаљона са задатком да нападом у бок и позадину седејствују 4. батаљону у раз-

[272]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 93.
[273]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 268.
[274]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 209.
[275]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 168.

бијању непријатеља. Противнапад 4. батљона уз еадејство две чете 1. батаљона је успео. Непријатељ је био изненађен и збуњен ударом из позадине. Заплењен је један топ и један тешки минобацач и троја кола муниције. Међутим, непријатељ се убрзо снашао и противударом све то повратио. Располажући надмоћнијим и техиички опремљенијим снагама непријатељ је успео да се стабилизује на Градишнику, одакле је тукао минобацачима и топом положаје бригаде. За то време 3. батаљон је чврсто држао положај на Јеловој горици, где је био бомбардован од непријатељске авијације. У овој борби непријатељ је имао 10 избачених из строја, а 2. бригада, од бомбардовања са земље и из ваздуха, четири мртва и 12 рањених.

Истог дана предвече непријатељ се повукао са Градишника, а овај положај је поново посео 4. батаљон. Остали батаљони су у току ноћи продужили планирана офанзивна дејства ради разбијања четника, Уствари, ова акција трију батаљона 2. бригаде (1. батаљон преко Крстаца ка селу Какмужу, 2. и 3. батаљон на Илијином брду у селу Сачковцу) била је део опште акције дивизије као њене десне колоне. У средњој колони дејствовала је 4. пролетерска бригада, која је надирала из рејона села Брезића ка Бојишту и Великој и Малој Островици. Лево од 4. бригаде дејствовале су 1. и 2. далматинска бригада. Четници, осетивши напад јачих снага, повукли су се без отпора. На тај начин разбијено је и последње упориште четника у овом крају.[276])

Док се главнина бригаде налазила на простору Какмуж — Сачковац, 4. батаљон је, 21. јула, извршио напад на непријатеља у рејону Јелове горице. На овом положају се налазила 4. бојна Тузланског здрз^-га која је на правцу село Кртово — село Ступари вршила извиђање ка Градишнику, и требало да заноћи у Манастиру Озрен.

О тим борбама у извештају Тузланског здруга стоји?

„20. VII IV бојна Тузланског здруга вршила је развиђање распоређена у двије колоне; десна је развиђала у правцу Градишника, а лијева у правцу Доње Брезнице. Прије доласка десне колоне у Градишник, Немци су исти заузели од комуниста. По повратку десне колоне IV бојне Т.З. дошло је до нове борбе између комуниста и Њемаца и комунисти су поново заузели Градишник. Лијева колона IV бојне Т.З. није дошла у сукоб са непријатељем. Бојна је заноћила у Кртови.

Властити губици: заробљено 108. Противнички губици непознати.

21. VII. IV бојна врши извиђање: кренула је правцем Кртова — Ступари гдје је запосјела коту 402 и коту 279, одакле је вршила развиђање према северозападу. Бојна даље креће у извиђање с тим да заноћи на Озрен Манастиру. Дошавши бојна на Јелову Горицу била је нападнута од много јачег непријатеља, који је био наоружан са много аутоматског оружја. Нарочито су била крила нападнута јаком ватром те су иста морала повлачити се. Увиђевши непријатељ да је у надмоћности, почео је дрско наваљивати, тако да је у кратком времену све људство бојне било приморано повлачити се к с. Ступали и Рав. Брдо. Ту се је једна бојна прикупила без *већег дијела људства* (подвукао ау тор) и вратила се у Кртову. . .

[276]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 134.

Властити губици: 3 погиииула, 4 рањена, 10 заробљених. Приликом повлачења у борби из Јелове Горице нестало је: 5 пушака, 10 крушних торбица, 6 телећака, 3 хаљинца, 3 пара ципела, 3 таборске капе, 2 самокреса, 1 гумени четвртасти штамбиљ стожера бојне, 1 знаковни самокрес са 30 разнобојних знаковних набоја."[277])

Сутрадан је ова иста бојна покушала извиђати у истом правцу, али без успеха јер се у том моменту поред 4. батаљона у рејону Разно брдо — село Равне — Липова глава већ прикупила читава 2. пролетерска бригада.

Овом успелом акцијом 2. бригаде разбијен је други, од четири крака — правца непријатељске офанзиве. Наиме, непријатељ је исто као и јединице 2. пролетерске дивизије хтео да очисти простор у поменутом међуречју . Због тога је извршио концентрацију и једновремено отпочео напад на четири стране.

Док је 2. пролетерска бригада водила борбе у рејону Јелове Горице и вршила концентрацију после разбијања четника, 4. пролетерска бригада се сукобила, још 21. јула у 17 часова са 1. и 2. батаљоном 369. пука 369. ,,Вражје дивизије" у рејону Омерових Вода. Четврта бригада је с правца села Буковице и с положаја Мркалица — Долина (кота 588) — кота 318 нападала непријатеља према Омеровим Водама. У току ноћи између 21. и 22. јула бригада је успела да збаци непријатеља с неких положаја, али главни доминантни положај у рејону Омерових Вода непријатељ је успео да задржи.

Због тога је још 21. јула 2. пролетерска бригада добила наређење да крене правцем Мићијевићке косе — Крчевине и даље са задатком да напада непријатеља код Омерове Воде. У Штабу бригаде, после разматрања којим правцем је најбоље да се крене, одлучено је да то буде правац ЈТипова глава — село Пањик — Тумарско брдо. Овај је правац водио у бок и позадину непријатеља. Покрет је извршен у 23 часа.

Следећег дана док се 2. пролетерска бригада примицала бојишту на њему је још од јутра беснела жилава борба. Четврта пролетерска бригада налазила се у тешком положају, окружена са свих страна од надмоћних снага непријатеља. Напад непријатеља су подржавала два борбена и два извиђачка авиона који су стално извиђали и вршили бомбардовање.

Друга пролетерска бригада је још у подилажењу упутила 2. батаљон преко Тумарског брда, а 4. батаљон преко Крчевина да нападну непријатеља из позадине. Требало се привлачити непријатељу прикривено, користећи увале и пошумљени терен. И баш у тренутку када је непријатељ после ватрене припреме и приближавања својих трупа положајима 4. пролетерске бригаде требало да изврши јуриш, почео је изненадни напад 2. батаљона 2. бригаде у бок и позадину 1. и 2. багаљона 369. пука. Због тога је непријатељ био принуђен да подели своје снаге и да ослаби удар на главном правцу, према 4. пролетерској бригади. Бомбаши 2. батаљона два пута су заузимали колибу где се налазила непријатељска комора. Користећи нападе своје авијације која им је олакшавала дејство на земљи ,и уз њену подршку, непријатељ је

[277]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 268.

почео да се повлачи правцем село Корачић — Борик — Пашин конак.[278])

Ево како је Штаб 4. пролетерске бригаде видео садејство 2. пролетерске бригаде:

„22. ов. мј. у зору и ми и непријатељ налазили смо се на исгим положајима. Одмах послије сванућа непријатељ је отпочео са ватреном пипремом напада. Тукао стално из дћа бацача и великог броја „шараца" наше положаје тако да је заиста било врло тешко остати на њима, обзиром на велику брисаност и немање никаквих заклона. Заједно са ватреном припремом мањи дјелови почели су се пребацивати у правцу наших јединица. И заиста, када је ватрена припрема достигла врхунац и када су *се* прилично приближнли нашим попожајима, дошло је до напада јединица II пролетерске бригаде на положаје које је непријатељ држао источно од Омерове Воде. Јака бацачка ватра којом су тукли непријатеља бацачи II пролетерске бригаде и њихов снажни притисак са ге стране присилили су непријатеља да попусти са притиском на наше положаје."[279])

Из дневног извештаја команданта немачких трупа у Хрватској од јула 1943. види се да је дејство делова 2. пролетерске бригаде из позадине имало одлучујући утицај на исход ове борбе. Сам податак да су им из строја избачена оба команданта батаљона, један је погинуо, а други је рањен наводно од авионске гранате, говоре да је дејство из позадине било ефикасно. И губици су им били велики: 12 мртвих и 46 рањених, од тога с обзиром на повољне услове дејства 50% су им, вероватно, нанели делови 2. пролетерске бригаде. При овоме карактеристично је да се у извештају 4. пролетерске бригаде говори о нађених 12 мртвих немачких војника што се подудара са стварним губицима, док је број рањених смањен на 30 уместо 46. Подаци 2. пролетерске бригаде сачувани у командантовом дневнику приказују 30 избачених из строја, од којих су два официра. Други батаљон 2. пролетерске бригаде је у овој борби заплењио један аутомат и нешто муниције, а сам је имао три погинула и четири рањена борца.[280])

Око 16 часова поново су наишли немачки авиони и жестоко бомбардовали и митраљирали комору и интендантуру 2. нролетерске бригаде наневши јој губитке од девет мртвих, међу којима неколико старих комуниста и Војин Тодоровић, политички комесар Интендантуре.

Ово је био последњи покушај Немаца да нешто више за себеураде на овој територији. Пад Мусолинијеве фашистичке владе 25. јула имао је свог одраза и на немачке трупе у Југославији. Почетак испадања Италије као главног савезника Осовине свакако није био добар политички ни војнички знак за фашистичку Немачку. У сваком случају воља за офанзивним акцијама немачких трупа је сплашњавала.

Штаб 2. пролетерске дивизије исто тако као да је тражио предах за своје јединице. Свакодневни напорни маршеви и борбе прилично су били исцрпели јединице. После консултовања са штабовима бригаде одлучено је да се читава 2. дивизија пребаци на југоисточни део међуречја око планине Озрена. Као најпогоднији изабран је рејон село

[278]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 134, 168.
[279]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 134.
[280]) *Зборник*, том IV, књ. 15. бр. док. 134, 163, 220, 222.

Пољице — село Бановићи — село Сеона. С тим у вези 2. пролетерска бригада се до 25. јула пребацила на простор села Бановића, а касније ка селу Пољицама.

ПРЕДАХ ПА ПОНОВО ПРЕКО ДРИНЕ И СУТЈЕСКЕ

Ради обезбеђења на поседнутом простору јединицама је наређено да јачим патролама врше што дубља извиђања и прикупљају податке о непријатељу. Тако је 4. батаљон добио задатак да извиђа у правцу села Репника, Тухоља и Живинице, 2. батаљон правац село Пољице — Пурачић, 1. батаљон у правцу села Православне Јарушке, и 3, батаљон у правцу села Рибнице, у долину Криваје. Будући да је и непријатељ вршио извиђање, то је долазило до сукоба и пушкарања са непријатељским патролама.

У међувремену се у рејону Омерове Воде појавила четничка групација. Због тога је Штаб 2. дивизије одлучио да разбије ове четничке снаге. С тим у вези 2. далматинска и 4. пролетерска бригада требало је да нападну четнике, а 2. пролетерска бригада је добила задатак да са два батаљона очисти села Подгорје и Репник, а са једним преко Сватовца да избије у Пољице. Наступајући према одређеном рејону 2. батаљон се у 11.00 часова сукобио са 4. домобранском походном бојном у рејону села Пољице и после краћег али енергичног напада је разбио, протерјући је на десну обалу Спрече, уз губитке од седам мртвих и три рањена.[281]) Сопствених губитака није било. Први батаљон је упутио једну чету и правцу села Турије. Она је у истом селу разбила милицију и запленила 3.000 метака, три пушке и четири бомбе. Истовремено је 4. батаљон прочистио села Подгорје и Репник.[282])

У међувремену је Штаб дивизије препоручио Штабу 2. бригаде да испита могућност ноћног препада на Пурачић, ради придобијања плена. С тим у вези Штаб бригаде је у току ноћи уочи 30. јула упутио 1. и 2. батаљон да нападну Пурачић у коме су се бранили легионари домобранске пуковније. Други батаљон је нападао преко села Прокасовића са југа и југоистока, а 1. батаљон, уз подршку пратеће чете, правцем село Турија — село Цапарде, садејствујући са запада 2. батаљону. Напад је почео изненада 30. јула у 1.30 час, тако да непријатељска посада није имала времена да организује ма какав отпор. Чак је стражар био разоружан. У току напада 2. батаљон је са једном четом избио на мост преко Спрече, источно од Пурачића. Пошто је порушила мост чета је поставила обезбеђење према Тузли. Остале две чете 2. батаљона, у садејству 1. батаљона енергично су упале у Пурачић. Изненађена посада се разбежала. Том приликом је 2. бригади пао у руке велики плен. Заплењено је 10.000 метака, 10 сандука бомби, 15 пушака и 200.000 куна из касе усташке бојне. Други батаљон се у Пурачићу задржао 30. јула пре подне и за то време поделио сеоској сиротињи неколико товара жита, пасуља и соли. Одржан је збор мештана на коме су говорили политички комесар 2. батаљона и један политич-

[281]) *Зборник*, том IV, књ. 15, брч док. 270.
[282]) *Зборник*, том IV, књ. 15, бр. док. 147, 168.

ки радник са терена. После овога бригади се добровољно прикључило пет мештана.

После ове акције јединице су се вратиле у своје раније рејоне.

По доласку у рејон Бановића, Штаб бригаде сместио се у засеок Табаковиће где је остао све до 10. августа. У овом временском периоду већих борбених акција није било. И даље је настављена обострана извиђачка активност. Тако је 2. августа у селу Бешировићима била нападнута чета 4. батаљона и после двочасовне борбе кад јој је притекла у помоћ чета из села Литве, непријатељ је, у јачини 150 војника, био протеран, оставивши једног мртвог немачког официра. Заплењено је 1.000 метака и 20 мина за лаки бацач. Чета је имала једног рањеног борца.

Очита намера непријатеља да на овом простору развуче наше снаге, па да их по деловима туче, показала се погрешном. Напротив, бољом маневарском способношћу наших јединица оне су успевале да у одсудном моменту и месту групишу довољно снага и средстава потребних да се непријатељ разбије.

Јединице 2. пролетерске бригаде у овим акцијама су показале висок степен мобилности и маневарске способности. Оне су усиљеним маршевима стизале да садејствују у погодном тренутку, било у оквиру бригаде или у оквиру дивизије. Недостатак техничких средстава везе умногоме је отежавао садејство. Ово нарочито када су обе стране биле у сталном покрету, а обично су се борбе одигравале из покрета.

Четници су, углавном, били разбијени и деморалисани. Домобранска добровољачка војска такође. Немци вероватно нешто због ситуације у Италији, а нешто због тога што се део Главне оперативне групе са Врховним штабом пребацио у централну Босну, сматрали су да су и Озрен напустиле јединице народноослободилачке војске. Због свега овога, као што је већ напоменуто, на Озрену је завладало релативно затишје. Оно је трајало све до 21. августа када је 2. бригада дефинитивно отишла са овог простора. До 10. августа бригада је остала у рејону села Бановића, а потом се спустила у долину Криваје, на шири простор села Рибнице.

Овај предах бригада је свестрано искористила. Одржан је нижи војни курс са 25 командира водова и чета, а предавачи на овом курсу су били чланови Штаба бригаде и команданти батаљона. Програм је обухватао пешадијске војне области почев од стројеве обуке па до везе и фортификације.[283]) Поред овога радио је и партијско-политички курс, на коме су предавачи били чланови Политодела бригаде. Обрађиване су политичке и теоријске теме о општем развоју друштва. Од литературе курс је располагао са прве четири главе Историје СКП(б), изводом из „Анти-Диринга" од Енгелса, „Увода у политичку економију" од Сегала и два-три примерка „Пролетера". Сва та литература је била за већину курсиста, с обзиром на њихово предзнање, врло тешка и неразумљива. Због тога су прво држана предавања која су курсисти бележили у свеске а потом су индивидуално обрађивали градиво. На крају се на семинарима и дискусији разјашњавало нејасно. Поред развитка

[283]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 150.

Бригадни курири. Лежи *први* ***с дссна Петар Вишњић, Седи Станоје Јовашевић и Јтоји*** *ДРУги* ***с десна Будимир Златић.***

друштва на курсу је проучавано национално питање, нека питања партијске изградње, линија КПЈ, итд.[284])

Још док је 2. бригада била у Бановићима, 3. августа одржан је збор бригаде. Неколико дана пре збора у јединицама су извршене припреме за збор. Борци су спровели своју личну хигијену. Очистили су, окрпили и дотерали одећу и обућу. Очистили су и подмазали наоружање. На дан збора бригада је постројена по батаљонима на челу са заставном десетином и заставом. На челу батаљона су биле батаљонске заставе. Смотру је извршио Пеко Дапчевић, командант 2. дивизије, уз присуство Штаба дивизије и чланова Енглеске војне мисије. Рапорт је предао Миодраг Миловановић-Луне, заменик команданта бригаде, а на збору су постројеним борцима говорили Пеко Дапчевић, затим Мигар Бакић, политички комесар дивизије, члан Полигодела бригаде Радоје Љубичић, омладински руководилац 3. батаљона Олга Грбић и Живота Живковић-Бољшевик, борац 2. батаљона. После смотре и збора извршено је бојево гађање са по три метка из пушке и пушкомитраљеза. Настављен је програм у коме су са својим забавним делом наступили глумци и хор Казалишта народног ослобођења. На крају програма настала је игранка уз песму, а за све борце и госте приређена је и вечера на којој се певало и веселило.[285])

После пробоја из непријатељског обруча на Сутјесци, 2. бригада је, по директиви Штаба дивизије, из рејона Олова упутила своје тешке рањенике у село Шековиће у источној Босни. Половином јула 1943. целови немачке 369. „Враж/е *дивизије"* и СС дивизије *„Принц Еуген"* извршили су напад на тај простор. Шеста источнобосанска бригада, која је обезбеђивала тај простор није успела евакуисати све тешке рањенике, тако да је око 50 рањеника ухваћено и стрељано. Међу овима су били командант 3. батаљона Драгослав Цекић и још неколико тешких рањеника, храбрих и одважних бораца и руководиопа 2. бригаде. Оку вест је у бригаду донела десетина 3. батаљона која је хватала везу са 7. ударном дивизијом на Милан планини и прихватила неке рањенике 2. бригаде који су се успели спасити из Шековића.

Око 10. августа бригада се спустила у долину Криваје. Ту су курсеви интензивно наставили да раде. Јединице су се одмарале, обезбеђујући се извиђачким патролама. Река Криваја је обилато коришћена за купање. Но, ова спортска разонода је и скупо плаћена, јер се удавио командант 3. батаљона Милорад Бонџулић, један од најбољих, најхрабријих и највештијих бомбаша. Колико год је умео да вешто баца бомбе, толико је невешто умео да савлађује ћуди речних токова. Заиста неславна смрт прослављеног бомбаша и храброг руководиоца. Ово није била једина жртва у долини Криваје. Није прошло само неколико дана а живот је завршио још један познат бомбаш, храбар борац и одважии руководилац — вршилац дужности команданта 1. батаљона, Богољуб Чукић. Њему је у руци експлодирала бомба којом је хтео да лови рибу у реци. Колико их је успешно бацао на непријатеља, од ове се није умео на време растати. Судбина се овога пута чудно поиграла са животом ових храбрих људи.

[284]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 836—837.
[285]) Љубодраг Ђурић: *Ратни дневник* стр. 257—258.

У рејону Рибнице иредах је искоришћен за организовање спортског такмичења између батаљона у разним дисциплинама почев од пливања, трчања и осталих грана атлетике. Такмичењу у спортским дисциплинама прикључено је и такмичење у стројевом кораку. После краћих припрема 19. августа у 14 часова организован је збор бригаде на коме су извршена спортска и стројева такмичења. Најбоље резултаге показао је 2. батаљон, затим 4, 1. и 3. батаљон. По завршеном такмичењу постројена је бригада и борцима је говорио Љубодраг Ђурић, командант, и Слободан Пенезић-Крцун, политички комесар бригаде. Затим је саопштен први указ врховног команданта друга Тита о произвођењу у официрске чинове. Поред Казалишта народног ослобођења и дивизијске војне музике који су учествовали на приредби за борце, и батаљони су својим средствима и снагама приређивали културно-просветне приредбе.

Група бораца 2. ***батаљона.*** Сто/е.- ***први с лева Милорад Милошевић — Мића, друга Зора Богићевић, четврти Мирко Татић, пети Јовица Борјан. Седе-. први с лева Божо Недић, други Бранко Гакић и трећи Душан Јечмснић — Јечменица.***

За даљи покрет стигло је авизо наређење. На хражење Врховног штаба из бригаде су пре покрета упућени за Србију: Средоје Урошевић, начелник Штаба бригаде, Никола Љубичић, обавештајни официр, и група руководиоца из осталих бригада, а за Врховни штаб четири друга и другарице који су распоређени на руководећа места у другим јединицама. Пошто је бригада у последње време изгубила двојицу команданата батаљона, то је за команданта 3. батаљона постављен Војин Јовановић, командир чете у истом батаљону. На место Гроздане Бје-

лић-Зине, која одлази на нову дужност при Врховном штабу за члана Политодјела долази Зага Стојиловић.

Све повољније и повољније вести са фронтова које су стизале у бригаду утицале су на расположење међу борцима. О тим новостима, како на савезничким фронтовима, тако и у нашој земљи, борци су поред вести били обавештени преко говора руководилаца на последња два збора. Један од главних задатака боравка на овом простору био је и попуна новим људством. Међутим, за мобилизацију није била зрела ни политичка, а нарочито војничка ситуација. Што се тиче добровољаца, њих је било мало да надокнаде губитке. Но, без обзира на неуспех ове акције, развој међународне и унутрашње војно-политичке ситуације стварао је расположење у народу, а нарочито код припадника у непријатељским војним формацијама да напуштају њихове редове а да се сврставају у редове Народноослободилачке војске. Али сви су ови радије прилазили јединицама из свог краја — што је и разумљиво — него пролетерским јединицама и ако су оне, нарочито за добровољце, биле најпривлачније.

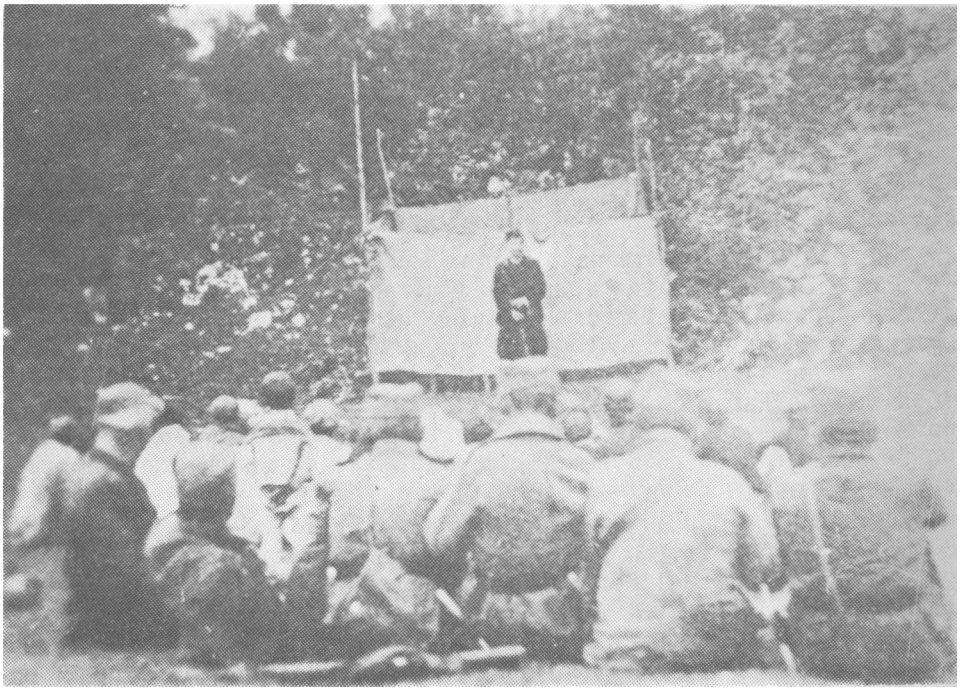

Приредба Казалишта народног ослобођења за борце Друге пролетерске бригаде, августа 1943. године у Бановићима.

Услед наглог развоја ситуације било је потребно да се нађу јаче снаге Народноослободилачке војске у Санџаку и Црној Гори. Тај покрет је био планиран и предвиђен већ почетком августа, али се чекало пребацивање 17. дивизије НОВЈ са Мајевице на Озрен, па тек онда да

се крене. Пошто се ова није дуго појављивала на Озрену, то је Врховни штаб, увиђајући да више нема сврхе чекати, 20. августа послао следећу депешу Шгабу 2. дивизије у којој стоји:

„Најхитније Пеко нека одмах крене са II бригадом према Горажду и Фочи. Једна бригада нека сачека Глига (Глиго Мандић, командант 17. дивизије — прим. аутора) који ће доћи за 2 дана а онда нека и она крене за Пеком."[286])

Већ 21. августа у 12 часова бригада је била у покрету, заједно са 2. далматинском бригадом, а без 4. пролетерске, која је остала да сачека 17. дивизију. Покрет је вршен основним правцем долина Кривање—Олово—Подроманија—Прача—Устиколина.

Територија преко које је бригада прелазила била је, углавном, без непријатеља. Само у неким местима налазиле су се непријатељске посаде. Тако се у Соколцу налазио 1. здруг 3. зборног подручја. Четници су контролисали извесна подручја. Код њих се, такође услед развоја ситуације, осећао напор да се реорганизују и ојачају своје редове развијајући, уз сарадњу са Немцима, Италијанима и усташама, све јачу активност против Народноослободилачке војске као главног и јединог противника. То потврђује и податак из дневног извештаја Команде 3. зборног подручја од 25. августа 1943. у коме, између осталог, стоји: ..Четници Косорића држе поставе ј.з. од Плијеша (3,5 кт ј.з. од Соколца) и изјављују да ће се борити против партизана."[287]) Тако ће бригада у своме маршу преко Романије наићи на заједнички фронт усташа и четника на линији Плијеш (кота 981)—Поховац—Соколац.

Покрет је добродошао. Дуго бављење на истој територији је до те мере осиромашило цео овај крај да више није било никаквих резерш за исхрану чак и становништва. Затим дуго бављење на једном месту. без већих акција, стварало је повољне услове за опуштање бораца. У долини Кривање дошло је до тих услова, те је командант бригаде у свом дневнику за 22. август 1943. године, између осталог забележио: „У бригади се појавила љубав као последица одмора и редовније исхране. Незгодно је што у томе предњаче руководиоци чета и батаљона. Због тога се данас одржава састанак свих другарица." С обзиром на ратно стање и услове под којима се одвијао наш покрет, ове и сличне појаве, када год би се појавиле, представљале су својеврстан проблем, који је решаван на најбољи начин.

На овом маршу вероватно јединице 2. бригаде не би имале већих сукоба са непријатељем, да 1. батаљон није самоиницијативно напао усташе на Поховцу. Положај на Поховцу усташе су држале као непосредну одбрану Соколца.

У том циљу непријатељ је на Поховцу ископао ровове и сазидао бункере. Напад 1. батаљона је одбијен, уз губитке два мртва и пет рањених бораца, од којих троје теже. Ово су били потпуно непотребни и сувишни губици у моменту када је сваки, а поготову стари и искусни борац и руководилац и те како био потребан. Напад је тим пре био бесмислен јер се знало да су раније јединице 1. пролетерске дивизије нападајући Соколац освојиле га, али да положај на Поховцу нису мог-

[286]) *Зборник*, том II, књ. 10, бр. док. 92.
[287]) *Зборник*, том IV, књ. 16, бр. док. 203.

Борцк 1. бзтзљонл: чуче, с лева, Ђуро Башиh и Олга ***Живковиh. Стоје. први с лева Милош Миљковиh — Тане, и*** друга ***Мипка Делиh.***

ле заузети. Део кривице за овај иеуспех, поред Штаба 1. батаљона, сноси и Штаб бригаде који је, знајући више о ситуацији и јачини ових положаја, требао бити енергичнији, како би се осујетио напад. Усташе су с тог положаја вршиле и противнапад, а сутрадан, 24. августа у 12 часова, бомбардовале и митраљирале јединице бригаде. У одбијању противнапада непријатеља 1. батаљон је имао још двоје рањених. Пошто су тежи рањеници остали на Озрену, са овим рањеницима број носила се повећао на четири. Тешки рањеници су донекле спречавали *већу покретљивост и мобилност бригаде. Поред тога, за свако носило било је ангажовано осам и више бораца за ношење, што је смањивало борбени састав јединице. Нарочито је било потешкоћа на дугим маршевима, као што је био овај.

После неколико дана марша бригада је прешла пругу Сарајево——Вишеград и 27. августа избила у рејон села Буковице да би се сутрадан, 28. августа померила на простор село Вејзагићи—село Зоројевнћи—-село Боговићи. На том простору је остала неколико дана. Ово задржавање није имало неке сврхе изузев што је Штаб 2. пролетерске дивизије сачекао 4. пролетерску бригаду. У овој ситуацији када је присуство јачих снага у Санџаку и Црној Гори било неопходно, чекање на овом простору 4. пролетерске бригаде било је нецелисходно.

Овај предах је искоришћен за сређивање неких питања у бригади нарочито међу војним старешинама, после увођења чинова. Поред тога приступило се разради планова за што боље прикупљање података о непријатељу, с обзиром на даљи развој ситуације и нове догађаје.

Обавештајној служби у бригади придавало се и раније доста важности. Пошто је обавештајни официр бригаде Никола Љубичић огишао на нову дужност, то је за новог обавештајног официра постављен Никола Божанић. Сваки батаљон је имао свог обавештајног официра који је вршио организацију обавештајне службе у батаљону. Бригадни обавештајни официр, поред организације ове службе, вршио је и координацију извиђачке делатности по батаљонима. Дивизија је такође имала свој обавештајни орган. У бригади и батаљонима најчешћи облик прикупљања података био је преко специјалних извиђачких патрола, које су често преобучене у непријатељске униформе залазиле дубоко у непријатељско подручје и од мештана прикупљале податке. Разуме се да су се користиле и изјаве заробљених непријатељских војника. Када сада упоређујемо податке које су обавештајци прикупљали и дагали оперативном делу Штаба бригаде, са подацима из непријатељских докумената, а при том имајући у виду недостатак, а често и потпуно одсуство техничких средстава, онда се може закључити да је обавештајна служба у већини случајева у потпуности извршавала своје нимало лаке, врло одговорне задатке. Пошто бригада није располагала подацима о стању код непријатеља у Санџаку и Црној Гори, упућене су патроле према Горажду, Устиколини, Миљевини и Фочи да прикупе те податке. Две патроле су предводили обавештајни официри 1. и 3. батаљона, а једну обавештајни официр бригаде.

У овом рејону је формиран специјални одред у који су ушли делови из свих бригада 2. дивизије, са затадком да крене на Зеленгору и прикупи закопано оружје и архиву јединица 2. пролетерске дивизије, а

и осталих јединица које су тамо закопале оружје за време битке на Сутјесци. За команданта одреда одређен је Лазар Тешић из 2. пролетерске бригаде. Друга бригада је у састав овог одреда дала једну чету 2. батаљона и 25 товарних коња са коњоводима. Тако је овај одред био формиран и 29. августа кренуо на задатак. Штаб одреда је снабдевен подацима према којима је могао да проналази закопано оружје појединих јединица. Ове податке су јединице слале Штабу дивизије преко радио-везе, а он их је слао Штабу одреда.

Задржавање у овом рејону искоришћено је за разматрање партијско-политичког и војничког рада у бригади. Тако је одржан партијски састанак штабне ћелије, на коме је на дневном реду била критика и самокритика. Том приликом сваки члан Штаба изнео је своје и туђе недостатке отворено, искрено и добронамерно. Састанак је трајао око пет часова. Овакви састанци имали су велики значај и утицали су на залагање чланова Штаба и на бољи међусобни однос. Исто тако Штаб бригаде је одржао састанак са штабовима батаљона. На састанку је дискутовано о даљој војној изградњи бригаде. Договорено је да се и даље плански продужи војничко васпитање и уздизање командног кадра и бораца преко курсева и предавања. Питање војно-политчиког уздизања кадрова је било све актуелније. Велики број већ оспособљених и искусних руководилаца избачен је из строја, а потреба за све већим бројем нових кадрова бивала је све већа. Приближавањем краја рата, који је био на видику, јасно се указивала победа Народоослободилачке војске, чијим нарастањем се осећала још већа потреба за што квалитетнијим руководиоцима.

Првог сепгембра 1943. из Штаба 2. пролетреске дивизије стигла је заповест да се бригада приближи реци Дрини, пребацујући се у шири рејон Устиколине.[288]) Другог септембра бригада је извршила наступни марш. Приликом покрета протериване су поједине четничке групице које су се, повлачећи се без већег отпора, пребациле код Устиколине на десну обалу Дрине. Непријатељска авијација је непрекидно и активно извиђала, митраљирала и бомбардовала колону завежљајима ручних бомби, које су извиђачки авиони носили као своје наоружање. Од непријатељске авијације рањена су два борца 3. батаљона. Четврти батаљон је напао село Осаницу (6 кш североисточно од Устиколине) у коме се налазило 20 милиционера.Уз слаб отпор непријатељ је протеран из села уз губитке: један мртав, један рањен и један заробљен.[289]) Рањеном милиционеру је указана лекарска помоћ, а потом је колима упућен^ у Горажде ради деморализације домобрана и усташа. У овој акцији батаљон је заплењио три пушке, 300 метака и нешто хране. Ради форсирања Дрине бригада се прикупила у рејону село Стрмац—село Устиколина.

*

После надчовечанских напора и пробоја из непријатељског обруча на Сутјесци било је нужно подићи морално-политичко стање у бри-

[288]) *Зборник*, том IV, кн. 17, бр. док. 1.
[289]) *Зборник* том IV, кн. 17, бр. док. 218.

гади. Благодарећи уиорном и активном политичко-партијском и војничком раду, бригада је релативно брзо консолидовала своје редове.

Успешно је изводила самосталне акције, а и истакла се и у садејству и помоћи другим јединицама.

Овај период карактеришу акције које су извођене из покрета и на отвореном простору, маневарски карактер акција у којима је иницијатива прелазила с једне на другу страну, дуги маршеви, диверзантске акције на железничким комуникацијама, борбе у шуми, бочни удари, успешна противтенковска борба, изненадни препади и други видови борбених дејстава.

Нарочито је био жив партијско-политички, војнички и културно-просветни рад са борцима. Два политичка збора са народом, војничка смотра, спортско такмичење, бојево гађање из пушке били су завршне манифестације које су спроведене са целом бригадом.

Напредовање Црвене армије на Источном фронту, инвазија савезника у Италији и пад Мусолинијеве владе имали су повољног одјека и на унутрашњем фронту. Видно се осетила деморализација код окупатора и његових сателита. Народ је све масовније и све слободније прихватао Народноослободилачку војску као јединог свог представника и почео јој масовније прилазити. Плима НОП-а је била на помолу. Све је то имало одраза и на жвиот и рад 2. бригаде.

Без обзира на све погодности, још увек је један проблем мучио бригаду. Ни на овом терену бригада није успела да попуни своје редове. Они појединци који су добровољно приступили у борбене редове бригаде нису били довољни да тај проблем и реше. А питање попуне је сваким даном бивало актуелније.

У овом периоду непријатељ је имао 200 избачених војника из строја док је 2. бригада имала 82 погинула, од којих 50 у централној болници у Шеховићима, и 70 рањених.

VIII НА ПРЛГУ СРБИЈЕ

РАСПАДА СЕ ОСОВИНА РИМ — БЕРЛИН

У посебној војно-политичкој ситуацији дошло је до продора 2. пролетерске бригаде преко Дрине у Санџак. С обзиром да је у то време Дрина била граница између Павелићеве Независне Државе Хрватске и италијанске окупационе зоне, бригада је форсирањем Дрине ушла у италијанску окупациону зону. Као што смо напоменули, услед повољног развоја ситуације на Источном фронту, где је Црвеиа армија прогонила Хитлерове трупе, а и повољних дејстава на савезничком фронту у Средоземљу, Италија је падом Мусолинијеве владе почела да испада из осовине Рим—Берлин, да би 9. септембра капитулирала. Услед овакве ситуације, у Санџаку је владало извесно безвлашће. Италијански гарнизони су чекали коме да се предају. Немци нису успели брзо да замене италијанске трупе, а четници и муслиманска милиција су покушавали да се докопају власти. Муслиманска милиција која је сарађивала са Италијанима, као што су то радили и четници, услед нетрпељивости и повременог отвореног непријатељства није се мирила са четницима. Трећа санџачка пролетерска бригада НОВЈ која се после пете непријатељске офанзиве потпуно ослабљена пробила на овај терен, са нешто партизанских снага, није била у могућности да растера четничке одреде и муслиманску милицију и да у потпуности загосподари ситуацијом.

У таквој ситуацији је ноћу уочи 4. септембра 2. пролетерска бригада форсирала Дрину у рејону села Устиколине. На том сектору десну обалу Дрине браниле су четничке снаге. Ове снаге, непознате јачине, али по отпору који су пружале биле су слабо организоване и слабог морала. За форсирање реке одређен је 3. батаљон. Под заштитом мрака и уз подршку противтенковског топа и тешких митраљеза, две чете овог батаљона су прегазиле реку, одбацивши четнике од обале и на супротној обали успоставиле мостобран. Трећа чета 3. батаљона је пребачена скелом. За њима су скелом пребачени 2, 4. и 1. батаљон. У борби приликом форсирања рањена су два четника. Батаљон није имао губитака.

Пошто се непријатељ благовремено евакуисао из Фоче, то су делови 2. батаљона већ 4. септембра у 6.00 часова ушли у напуштену

Фочу, а затим и 4. батаљон који је посео утврђења на Ћелавини. Трећи батаљон са две чете заузео је Ораховско брдо, 4 кш североисточно од Фоче, а једном четом село Хан Соху, док је 1. батаљон заузео положај на Раскршћу, 10 кш источно од Устиколине. Штаб бригаде, Пратећа чета и приштапски делови сместили су се у селу Јошаници, а болница у Устиколини.

У овом распореду бригада је остала све до 12. септембра. Иначе Фоча ју је дочекала лепим и сунчаним временом, сва попаљена и разорена. Мостови преко Дрине били су порушени. Већина становника исељена. Фоча је имала злу судбину да често прелази из руке у руку и свако се трудио да наследнику остави што лошије услове за живот у њој. Пошто су бригади највише сметала утврђења на Ћелавини то је наређено 4. батаљону да их разруши. На тај начин и бригада је оставила рушилачки печат у Фочи, али њене намере имале су мирољубиве мотиве.

Патроле из Фоче ухватиле су везу са деловима 2. далматинске бригаде код моста у Броду.

Специјални одред, под командом Лазара Тешића који је био на Зеленгори ради откопавања оружја закопаног у петој офанзиви, вратио *СР*. 4. септембра са Зеленгоре. Укупни резултати ископавања били су слаби. Што се тиче оруђа из 2. пролетерске бригаде, пронађена су оба средња минобацача и четири сандука мина. Један минобацач је био оштећен од граната које су падале око њега. Пронађена је и архива Штаба бригаде. С обзиром да је Пратећа чета бригаде на своју руку из офанзиве изнела два средња минобацача, два тешка митраљеза „Бреда" и један противтенковски топ, то је са пронађеним минобацачима опет имала, углавном, сва оруђа, изузев неколико тешких митраљеза.

Борци одреда на Зеленгори и Сутјесци видели су потресне сцене. Видели су 110 костура другова и другарица. На некима од њих су били остаци одела. Повезани жицом у групе 7—8 и тако су их Немци стрељали. Иначе, по нађеним костима у рупама где је било заклоњено оружје и оруђа, изгледа да су заробљени борци присиљавани да откривају места где су била закопана оруђа, а потом су их Немци, усташе или четници стрељали и затрпавали у рупе извађеног оружја. Од мештана из околних места добијени су стравични подаци о непријатељским зверствима. Од свих, ипак је најдирљивији био сусрет бораца одреда са две другарице из 2. бригаде које су се као тифусни болесници склониле за време офанзиве у једну пећину.Кад је све прохујало, некако су се дотетурале до села Врбнице, где су их сељаци прихватили и прехранили, скривајући их у пећини. Кад су виделе своје другове из бригаде рекле су: „Нас две смо се поново родиле, ми смо изашле живе из казана смрти. Највише времена смо провеле у пећини." Њихов изглед је био више него стравичан, вид им је ослабио, зуби су им почели испадати, а коса која им је од тифуса отпала ни сантиметар није порасла. Бринуле су како ће овакве да се појаве у бригади. Једна од ових двеју девојака зове се Рада Комарица из кршне и поносне босанске Крајине.[290])

[290]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 857.

У Санџак је продрла само 2. пролетерска бригада. С њом се пОвезао остатак 3. санџачке бригаде који се још није био попунио. Њени делови су се налазили у околини Пријепоља. Према директиви Врховног штаба, Штаб 2. дивизије је, због капитулације Италије 9. септембра, упутио 5. црногорску бригаду у Црну Гору, а 4. пролетерску и 2. далматинску задржао на левој обали Дрине. У оваквој ситуацији, задржавање читаве дивизије далеко од италијанских гарнизона било је нецелисходно. Ово тим пре, што је Врховни штаб 9. септембра упозорио Штаб 2. пролетерске дивизије да хитно предузме разоружавање Италијана и да изврши мобилизацију у Санџаку у Црној Гори.[291]) Уместо да се хита ка италијанским гарнизонима пре свих, батаљони 2. бригаде су приређивали приредбе. Тако је 9. септембра 2. батаљон у Фочи одржао културно-уметничку приредбу приказавши одломке из комада „Ђидо" са народним певањем од Јанка Веселиновића.

Бригада је што се тиче попуне долазила у све неповољнији положај. Трећа санџачка бригада је тражила своје борце, који су се одвојивши од бригаде у петој непријатељској офанзиви, прикључили 2. бригади код Олова. Они су отишли у састав своје бригаде, свечано поздрављени од стране Љубодрага Ђурића, команданта, и Слободана Пенезића-Крцуна, политичког комесара бригаде. Пред одлазак су добили као поклон три пушкомитраљеза и три лака митраљеза „Бреда".

Најзад 2. пролетерска бригада је 12. септембра кренула ка Пљевљима. Штаб 1. батаљона је известио да су његови делови у рејону села Козара, код Чајнича, оборили један непријатељски извиђачки авиои. Док су Штаб бригаде, 4. батаљон, пиштапски делови и једна чета 2. батаљона извршили покрет преко села Завијита за Челебић, остатак бригаде под командом Миодрага Миловановића-Лунета, заменика команданта, маршевао је преко Чајнича, којег су Немци напустили, ка селу Забоку. У Забоку се налазила већа четничка формација. Циљ је био да се ова групација опколи и потуче. Због тога је било потребно да им се неосетно и изненадно приђе. Напад је извршен ноћу између 13. и 14. септембра, али је изненађење изостало јер је до борбе дошло још на прилазу села. Трећи батаљон је из рејона села Метаљке продирао правцем село Крчевина—село Халуге и преко села Батковића нападао са истока,- 2. и 1. батаљон су кренули из Чајнича преко села Палажа где су се поделили у колоне: 2. батаљон (без чете) продирао је десно преко Смиљев дола и напао Заборак с југа, а 1. батаљон преко села Кланца са запада. Пошто је терен био тежак и шумовит напад је почео у 3.00 часа 14. септембра. После краће али жестоке борбе четници су одступили, да би пред зору организовали противнапад који је одбијен. У овој борби непријатељ је имао 18 мртвих и 35 заробљених, а заплењено је: један минобацач, један митраљез и сандук мина. Четници су, мислећи да ће бригада продужити ка Лиму и Србији, окупили се у селима око Метаљке. Међутим, већ следеће ноћи 14/15. септембра су протерани из ових села и том приликом је убијено пет четника. Петнаестог септембра изјутра батаљони су били размештени на простору село Шљаке—село Церовци—село Биједићи.[292]) Од 35 заробљених чет-

[291]) *Зборник*, том II, књ. 10, бр. док. 125.
[292]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 164—165.

ника у бригаду је 18 ступило добровољно. Становништво села кроз која је пролазила бригада, дочекивало је топло и са симпатијама наше јединице. Сељаци из околине Фоче који су били стари познаници 2. бригаде, још су причали о њеним херојским борбама, а говорили су и о терору усташа и Немаца, који су морали да издрже после одступања Оперативне групе. Тако су одборници из села Завајит говорили како су им све опљачкали. Један је причао, да је целу ноћ био везан за тарабу, а други су били везивани конопцима за вратове и тако су их тукли. Много им је млађих људи отерано у концентрационе логоре.[293])

Из пратеће чете бригаде: чуче, први с лева Миливоје Антонијевић и други Душан Ђурић, стоје, трећи с десна Душан Карић и четврти Бранислав Атанацковић — Шиља.

Од Штаба 2. пролетерске дивизије формиран је Штаб 2. ударног корпуса. Извршена је реорганизација 2. пролетерске дивизије и постављен нови Штаб. Из састава 2. дивизије је отишла 4. пролетерска бригада, а уместо ње је ушла 3. пролетерска (санџачка) бригада која се гих дана средила и попунила новим људством. Сада је састав 2. дивизије био: 2. пролетерска, 2. далматинска и 3. санџачка бригада. Из Штаба 2. бригаде су отишли командант Љубодраг Ђурић, политички комесар Слободан Пенезић-Крцун и Никола Божанић, обавештајни официр. Ђурић је постављен за команданта, Пенезић за политичког комесара, а Божанић за обавештајног официра 2. пролетерске дивизије. За команданта бригаде постављен је Средоје Урошевић (у одсутности, јер је остао на Мајевици ради одласка у Србију), за политичког комесара до-

[293]) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник* стр. 286.

тадашњи политички комесар 1. батаљона Миливоје Радовановић-Фарбин и за обавештајног официра Милан Радовановић, обавештајни официр 1. батаљона. Одсутног команданта до његовог доласка замењивао је заменик команданта Миодраг Миловановић-Луне.

Петнаестог септембра у селу Врби одржан је партијски састанак штапске јединице и том приликом су стари командант и политички комесар предали дужност новом Штабу.

У то време су се видели неповољни резултати закашњења са доласком бригаде у Санџак: четници су вршили мобилизацију, Немци покушавали да разоружају Италијане, а муслиманска милиција, немоћна да се одупре, предала је у руке четника: Пљевља, Пријепоље, Нову Варош и Бијело Поље. Трећа санџачка бригада се борила против четника, али са свега 210 бораца не и са неким значајнијим резултатима.

Присуство 2. пролетерске бригаде се одмах осетило. Ради попуне 3. санџачке бригаде из 2. пролетерске бригаде отишла су три руководиоца: Драгослав Ђорђевић-Гоша за заменика политичког комесара бригаде, Мирко Поповић за заменика политичког комесара једног батаљона и Витомир Чворовић за обавештајног официра бригаде.

На дан капитулације фашистичке Италије у Санџаку су се налазили делови италијанских дивизија и то: у већим местима по гарнизонима у долини Лима делови дивизије „Венеција", а у Пљевљима и Чајничу дивизија „Тауриненсе". Делови ове дивизије, одмах по капитулацији, пребацили су се у Црну Гору, да би са осталим деловима своје дивизије наставили пут ка Јадранском мору, надајући се прихвату морнарице и пребацивања у Италију. На том путу су били разоружани. Дивизија „Венеција" остала је у својим гарнизонима контактирајући са четницима Драже Михаиловића, које је и подржавала у борби против Народноослободилачке војске Југославије, све док четници нису били разбијени, када је она главнином својих снага пришла на страну НОВЈ. Из ове дивизије једино је легија „Црних кошуља" прешла на страну Немаца, а два батаљона која су се налазила у Прибоју остала су верна и борили се на страни четника све док их Немци нису разоружали.[294]*

Све се ово догађало одмах после 9. септембра. Двадесетог сепгембра 2. пролетерска и 3. санџачка бригада су пристигле у близину Пљевља. Четници су се на време нашли на овом простору, и већ држали читав Санџак у својим рукама. Вршили су мобилизацију и спремали се на одбрану ове територије. Присилном мобилизацијом су успели да бројно ојачају своје редове и своје одреде повећају на 3.000 људи. Променили су и став према Муслиманима. Са Немцима и усташама такође су имали промењен став. Ово је био тренутак када су они покушавали да прикрију отворену сарадњу с Немцима. Ипак, отворена сарадња са окупатором пред народом није могла бити сакривена. Обвезници су нерадо долазили под четничку заставу, а и када су приморани били су слабог борбеног морала, тако да су већ у првим борбама правили пометњу и бежали.

Благодарећи енергичном дејству и слабој борбености четничких јединица, 2. пролетерска бригада и остале јединице у Санџаку успевале су да стигну на разне стране и да из свих борби изађу као победници.

294) *Зборник*, том II, књ. 10, бр. док. 200; Исто том III, књ. 5, бр. док. 51.

Другарице и другови из бригаде: чуче, с лева, Милка Косановић, Даница Милсављевић и Франа Коштан, стоје, други с лева Боривоје Топаловић, трећи Лазо Шевкушић и четврти Исидор Козодер

Из рејона села Хочевине први је кренуо 3. батаљон. Он је ноћу између 16. и 17. септембра прешао преко друма Пљевља—Жабљак у рејону села Подпеће и пребацио се у село Маоче. Сутрадан је истим правцем кренула и главнина бригаде, да би се, по извршеном маршу, разместила на простору села Мијаковића. Тада се већ осетила потреба за већим снагама НОВЈ у Санџаку јер је у исти мах требало разбити четничке снаге које су наступале од Шаховића ка Пљевљима и оне које су се налазиле јужно и источно од Пљевља. Јединице 2. пролетерске и 3. санџачке пролетерске бригаде улажући крајње напоре успеле су да разбију четничке делове. Тако је из овог рејона упућена 2. бригада (без 1. батаљона) у правцу Доњег Колашина. Требало је напасти четнике који су надирали од Шаховића и избили на линију села Блишково——село Стожер. За извршење овог задатка одређена су три батаљона. Они су кренули 20. септембра у 17.00 часова. У десној колони наступао је 2. и 3. батаљон правцем село Мазарићи—село Бујаци—село Крупице са задатком да обухвате леви бок непријатеља у рејону Стожера, а у левој колони 4. батаљон правцем село Каљићи—село Градина са задатком да разбије непријатеља у рејону Блишкова. Међутим, четници

осетивши покрет бригаде према њима благовремено су се извукли, после краће борбе, попаливши село Блишково чији су становници били наклоњени НОП-у. После овог простора бригада се 21. септембра концентрисала у селу Љесковини.

У току ноћи добијен је задатак да се два батаљона хитно пребаце на простор између Пријепоља и Пљевља, где су четници потискивали 3. пролетерску санџачку бригаду, а један батаљон преко села Мијаковића да избије у село Јасен (9 кт југоисточно од Пљевља) и са 1. батаљоном припреми напад на Пљевља с југа.

Заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић — Луне одлучио је да 2. и 3. батаљон крену у помоћ 3. пролетерској бригади, а 4. батаљон да се упути у Јасен.

Пљевља, 1943. године
Група бораца 3. батаљона за ручком

Изјутра 22. септембра батаљони су прошли кроз Камену Гору и избили у село Влаке. Пошто се борба водила у рејону Мијаловице 2. батаљон је упућен у том правцу, а 3. батаљон је прешао друм Пријепоље—Пљевља код села Јабуке и кренуо ка селу Адровићима да са те стране изврши напад. Док је 3. батаљон на свом правцу водио борбу против надмоћног али неефикасног непријатеља, 2. батаљон је ухватио везу са деловима 3. пролетерске бригаде, испред које су четници пре тога одступили ка Пљевљима. После тога 2. батаљон је остао на Мијалловици и ту се до увече одмарао, а онда кренуо ка Пљевљима. Протерујући четничка обезбеђења батаљон се приближио Пљевљима и развио у стрељачки строј. Из страха да не буду опкољени у Пљевљима четници су, користећи ноћ изненада у великој маси кренули у пробој, бацајући бомбе испргд себе, галамећи и вичући, уз музику трубача.

Пошто су наишли на разређени стрељачки строј 2. батаљона успели су да се пробију из обруча у правцу села Миљевића. Други батаљоч се затим вратио на положај на Мијаиловици где је преноћио, да би сутрадан кренуо у правцу села Ограда. Наилазећи на поједине четничке делове и протерујући их батаљон се појавио на боку четничке групације која је водила борбу против 3. батаљона у рејону Дугог Дола. Када је 2.батаљон напао бок четничке групације ова се разбежала. Разбијене и деморалисане четнике 2. и 3. батаљон су прогонили до села Крњаче.[295])

За то време је 1. батаљон 2. пролетерске бригаде водио жестоку борбу против четника на положају Дедоваку, јужно од Пљевља. Овај положај је неколико пута прелазио из руке у руку, све док 1. батаљон са положаја Омарњаш четнике није засуо ватром из минобацача, а затим извршио јуриш и протерао их. На овом положају је остало 15 мртвих четника.[296])

У то време 4. батаљон 2. пролетерске је разјурио четнике код села Илијиног Брда, а затим с југа продро у Пљевља, заједно са једним батаљоном 3. санџачке бригаде, који је продро у град са севера. Муслиманска милиција је град предала без борбе. Тако су Пљевља 22. септембра ослобођена. Муслиманска милиција је предала девет митраљеза и 20 пушкомитраљеза, а у магацинима је заплењено 30.000 муниције, 600 мина за бацач, три камиона, два луксузна аутомобила, 18.000 килограма соли и 3.000 килограма дувана.

У борбама око Пљевља четници су укупно имали око 20 мртвих, 40 рањених и 20 заробљених.

Победа над четницима и ослобођење Пљевља имали су велики одјек код становништва не само у Пљевљима, него и у читавој околини. Оно се активно определило за ослободилачки покрет. У 2. бригаду је примљено 50 нових бораца. У наредна два месеца Пљевља ће бити центар политичког и културно-просветног збивања у овом крају. Град је постао и својеврсни војнички центар. У њега је привучена и 2. далматинска бригада[297])

Ослобођењем Пљевља створени су услови да се ослободи и Лимска долина. У том циљу је 2. пролетерска бригада концентрисана у рејону села Јабуке, с тим што је 3. батаљон, као посебни, остао у Пљевљима.

Из рејона села Јабуке 1. и 4. батаљон су се 25. септембра спустили на Лим, прегазили га и избили на Кошевине, а с ње се без борбе спустили у Пријепоље. За то време 2. батаљон је преко села Бабине продро у село Барице, а један преко моста на Милошевској реци ушао у Пријепоље. Тако је и Пријепоље ослобођено без отпора. Том приликом предало се 112 војника италијанске дивизије „Венеција". У граду су заплењене веће количине хлеба, 30 џакова брашна, три џака пирнча, два сандука пасуља и два сандука конзерви.

Према наређењу Штаба 2. дивизије два батаљона 2. пролетерске бригаде требало је да се преко села Тоци упуте у правцу Прибоја. С тим у вези Штаб бригаде је одлучио да се привремено у Пријепољу

[295]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 166—167.
[296]) *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 868—871.
[297]) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 35.

задржи 4. батаљон, а да 1. батаљон крене ка 2. батаљону у село Барице, а онда скупа упуте ка селу Тоцима. Док је 1. батаљон маршевао ка **2.** батаљону, овај је у рејону села Барице разбио једну четничку колону, па су скупа продужили у село Тоци. Тек што су батаљони стигли у село[дошло им је наређење да се врате назад према селу Јабуки на комуникацији Пљевља—Пријепоље. На тој комуникацији се 27. септембра појавила група од око 300 четника, под командом мајора Лашића, која је у рејону Јабуке сачекала у заседи наш камион који се кретао ка Пријепољу. Том приликом погинула су наша два борца, а тешко је рањена и заробљена Саша Божовић, лекар. шеф санитета бригаде. Тада је погинуо прослављени борац и бомбаш 4. батаљона 2. пролетерске бригаде, Бошко Буха. Због тога су оба батаљона упућена на овај правац. У току ноћи, по олуји и киши, 1. батаљон је избио у село Јабуку, а 2. батаљон у село Влака, не наишавши на четнике. Против ове четничке групе упућен је и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде из Пријепоља са задатком да избије у рејон Камене Горе и с те стране, из позадине садејствује 1. и 2. батаљону. Четврти батаљон је, наступајући преко села Обарда у правцу села Влаке, наишао на делове 2. батаљона, и не испитујући да је то његова чета извршио напад. У забуни, мислећи да се ради о четницима, развила се жестока борба у којој су се делови 2. батаљона неразвијени за борбу повукли на погоднији положај. Том приликом је 4. батаљон „разбио" комору 2. батаљона и тек тада се сазнало да се не ради о четницима. Ова несмотреност и неопрезност, уз одсуство чврсте везе и садејства, коштало је ова два батаљона пет мртвих и пет рањених бораца. Докторка Саша је одробљена.[298])

У међувремену због надирања четника од Бијелог Поља према Коврену, Штаб 2. дивизије је упутио 3. батаљон 2. пролетерске бригаде на тај правац са задатком да помогне 4. батаљону 3. санџачке бригаде и Бијелопољском НОП одреду. Ови батаљони су успешно разбили четнике и 30. септембра ослободили Бијело Поље.

За то време су Штаб 2. корпуса и Штаб 2. пролетерске дивизије покушавали да у преговорима са командантом игалијанске дивизије „Венеција" приволе истог да пређе на страну НОВЈ. Али у томе није било успеха, што је, на другој страни омогућило четницима да добију у времену и ојачају и учврсте своје редове, нарочито у Црној Гори. Да би разбили четнике и приморали Италијане на предају у рејон Колашина је упућена 2. далматинска бригада и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде.

После прикупљања три батаљона 2. бригаде на Каменој Гори, 4. батаљона је поново враћен у Пријепоље, 2. батаљон је пребачен у Пљевља, а 1. батаљон у рејон села Јабуке, а затим у село Крњачу, ради преузимања осигурања са тог правца, пошто је 2. далматинска бригада са овог простора отишла за Црну Гору.

Без обзира на постигнуте успехе, бригада се још увек није сасвим добро попунила, јер је добила свега 150 нових бораца. Са одећом и обућом је јако слабо стајала пошто је опрема из свих магацина у италијакским гарнизонима развучена. Но, и поред тога, расиоложење и борбени морал су били на висини. Долина Лима била је прилично очиш-

[298]) Миодраг Миловановић-Луне, *Нодовршени дневник*, стр. 169.

ћена од четничких јединица. На тој територији обновљена је народна власт. Позадинске и војно-политичке организације развиле су широку политичку и културну активност. Трећи, а затим 2. батаљон приређивали су успеле културно-забавне приредбе за грађанство и борце у Пљевљима.

Ко преживи нека чува. успомену из Пљеваља. Група бораца и руководилаца из Другог батаљона. Седи Божо Томић, стоје, с лева, Предраг Крупеж — Шинлск, Срећко Милошевић, Зора Богићевић, Гвозден Илић — Клинац и Миће Умљеновић.

У међувремену четничке јединице су се поново активирале. Другог октобра увече две групе од по 400 четника и Недићеваца од Нове Вароши преко Златара покушале су да упадну у Пријепоље. Они су извршили напад на један батаљон 3. санџачке бригаде који је држао положај у рејону села Пилатовца, пет километара североисточно од Пријепоља, и успели да га потисну до изнад Пријепоља. Одмах је у помоћ притекао 4. батаљон 2. пролетерске бригаде. Заједничким противнападом ова два батаљона четничка група је разбијена и протерана ка Новој Вароши, уз губитке од 25 мртвих и 12 заробљених. Том приликом заплењен је један митраљез „Бреда" са два сандука муниције, једна противтенковска пушка, 300—400 топовских и минобацачких граната, два сандука ручних бомби и 4 товарна коња. Батаљон 2. пролетерске бригаде није имао губитака.

Ноћу уочи 6. октобра једна четничка група извршила је напад на две чете 1. батаљона 2. пролетерске бригаде које су се налазиле у ре-

јону села Крњача. Међутим, напад је одбијен. Том приликом је погинуо један борац 1. батаљона.

На тражење Штаба 2. ударне корпуса 6. октобра је из Пљеваља преко Бијелог Поља, уз реку Лим ка Беранама, упућен и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде. Пошто се тамо већ налазио њен 3. бзтаљон, то се пола бригаде налазило у Црној Гори, а пола са Пратећом четом, болницом и пришташким деловима у Санџаку. Маневарски карактер дејства захтевао је скоро редовно дејство бригаде по батаљонима. Тражење штаба 2. ударног корпуса још једног батаљона из 2. пролетерске бригаде за дејства у Црној Гори било је условљено нејасним држањем италијанске дивизије „Венеција" у Беранама. Наиме, Штаб корпуса је инсистирао да ова дивизија пређе на страну НОВЈ, али су Италијани ово одуговлачили, сарађујући за то време са четницима. Ово је, пак, са своје стране отежавало разбијање четничких јединица, нарочито оних које су биле под окриљем италијанске дивизије. У таквој ситуацији је Штаб 2. ударног корпуса одлучио, ако не успе у преговорима, да силом примора Италијане на предају. Ради тога је 6. октобра формирао специјалну удрану групу од четири батаљона из разних бригада, у чији је састав ушао и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде. Групу је примакао на простор око 8 км југозападно од италијанског гарнизона у Беранама. У исто време је и 2. далматинску бригаду примакао Беранама, северозападно од града. Тада се приступило преговорима, да би се у току преговора поменуте снаге приближиле до на 5 км од града. За то време је 2. батаљон 2. пролетерске бригаде, нешто пешке, нешто камионима, маршевао за Шаховиће, а одатле пешке до села Остреља. Из Бијелог Поља батаљону се придружио Бјелопољски НОП одред. Ова група је, крећући се уз Лим, левом обалом преко села Прилога, 10. октобра избила у село Заостро. Ту је ухватила везу са деловима 2. далматинске бригаде.

Немци су бацали летке Италијанима у Беранама позивајући их на предају до 12. октобра, у супротном ће их напасти и уништити. Под партизанском јединицом Народноослободилачке војске и претњама Немаца, а видевши да су четници разбијени командант италијанске дивизије „Венеција" у Беранама је 10. октобра пристао на сарадњу са НОВЈ, тако да су овог дана и јединице 2. корпуса ушле у Беране.[299]) Италијанска дивизија „Венеција", изузев њена два батаљона у Прибоју, ставила се под команду Народноослободилачке војске Југославије. Иначе, италијанске јединице у саставу 2. ударног корпуса су се врло брзо осипале. У неколико сукоба против Немаца биле су разбијене и заробљене па је Штаб 2. корпуса од њених јединица и делова дивизије „Тауринензе" формирао партизанску дивизију „Гарибалди". У прво време ова дивизија је имала четири бригаде, да би се касније расформирала 4. бригада и људство поделило осталим бригадама. У свакој бригади постављени су били политички комесари и њихови помоћници, а у батаљонима формирани су антифашистички одбори. Комесара у батаљонима није било, јер није било толико људи који знају италијански језик. Из редова ових одбора формиран је бригадни антифашистички одбор чији је секретар био политички комесар бригаде. Ови одбори

[299]) *Зборник*, том III, књ. 5, бр. док. 99.

су имали задатак да политички раде са воЈницима и упознаЈу их са ВОЈно-политичком ситуацијом у свету и код нас и о улози и месту дивизије „Гарибалди". Штаб дивизије „Гарибалди" издао је наредбу којом се војницима дозвољава ступање и рад у антифашистичким одборима. Што се тиче исхране и осталог снабдевања са дивизијом се поступало као и са јединицама НОВЈ.[300])

По уласку јединица 2. корпуса у Беране 2. далматинска бригада је пребачена у рејон Андријевице, а у Беранима поред делова дивизије „Венеција", формирана је нова Ударна група под командом Миодрага Миловановића-Лунета, заменика команданта 2. пролетерске бригаде у коју су ушли: 2. и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде, један батаљон 4. пролетерске бригаде, 1. батаљон 3. пролетерске санџачке бригаде и Бе-рански ударни батаљон.[301])

Од Штаба 2. корпуса група је добила задатак да обезбеђује простор око Берана. Ради тога је извршен распоред батаљона: 3. батаљон 2. пролетерске бригаде је остао у граду као посадна јединица, 2. батаљон 4. пролетерске бригаде и Берански (Васојевићки) батаљон су постављени на простор села Пољица, на десној обали Лима, источно од Берана, 2. батаљон 2. пролетерске бригаде и Бјелопољски НОП одред у рејон села Црног Врха и на положај Шестаревац—Соко ради контролисања и осматрања правца село Лубнице — река Јеловица — село Врањештица, и Бјелопољски батаљон 3. санџачке бригаде, као резерва, у селу Харему.[302]) Батаљони који су пребачени на десну обалу Лима прочистивши простор Пољица, избили су и то: Берански батаљон на простор село Дапсице — село Заграђе, а 2. батаљон 4. пролетерске бригаде у село Горажде.

Одмах по ослобођењу Берана развио се жив и динамичан живот у граду. Одржан је велики политички збор. Културна екипа 2. батаљона 2. пролетерске бригаде са екипом 3. батаљона 15. октобра увече дала је приредбу за грађане и посадне јединице. Приказан је шаљиви комад са певањем „Ђидо" од Јанка Веселиновића. Приредба је успела и била поздрављена аплаузом. Међу присутним били су и чланови Штаба корпуса и дивизије „Венеција".

Командант Ударне групе, који је под собом имао пет батаљона, гребало је да одржава везу са штабом италијанске дивизије и у случају потребе координира дејства. Време се погоршало. Тмурни, прохладни и кишни јесењи дани су наилазили. Но и поред тога било је расположење у народу и међу борцима. Немци су користили повремене лепе дане за извиђање, бомбардовање и митраљиЈзање Берана, као и поседнутих положаја. Четничке снаге које се у Васојевићима имале јак утицај, нису се предавале и често су нападале. Тако су 12. октобра четници успели да потисну Санџачки и Берански батаљон са Букова (3 кт југоисточно од Берана) и да уђу у село Луге на 2 км од Берана. Одмах је у борбу уведен 3. батаљон 2. пролетерске бригаде који је извршио снажан противнапад и непријатеља одбацио на његов полазни положај.

[300]) *Зборник*, том III, књ. 7, бр. док. 49.
[301]) *Зборник*, том III, књ. 5, бр. док. 105.
[302]) *Зборник*, том III, књ. 5, бр. док. 86.

Немачка аеро-извиђачка активноет претходила је офанзивној операцији немачких трупа са три правца: Од Рожаја према Беранима је наступала северна борбена група 297. дивизије. Јужна борбена група 297. дивизије наносила је удар низ реку Лим према Андријевици, а 118. ловачка дивизија на правцу Лијева Ријека—Матешева—Колашин. Циљ ове немачке операције је био да разоружа италијанску дивизију „Венеција". Док су јединице 2. ударног корпуса водиле борбу око Андријевице и на комуникацији између Лијеве Ријеке и Матешева, Немци и албанска и муслиманска милиција, нападајући од Рожаја, избили су до коса изнад села Врбице. У међувремену због продора Немаца ка Матешеву, 2. батаљон 4. пролетерске бригаде отишао је у састав своје бригаде. Његов су положај код села Горажда, 17. октобра преузели један италијански багаљон, ојачан водом лаких тенкова и батаљоном топова и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде, који је пре тога био на положају код села Црног Врха.

Деветнаестог октобра ујутру је северна борбена група немачке 297. дивизије отпочела напад на положаје у рејону села Горажде. Испред Немаца на положају у Рудинама и коти изнад села Горажда бранио се италијански батаљон, а у наслону на Италијане код села Дине 2. батаљон 2. пролетерске бригаде. Уз снажан отпор 2. батаљона Немци су успели да избију код жандармеријске станице источно од села Дине, где су задржани. Тада су Немци покушали продор кроз положај италијанског батљона, али су одбијени. Цео дан се водила жестока борба. У једном тренутку Немци су успели да се преко Дуба приближе италијанским положајима и да потисну Италијане до Јаришта, али су бочним противударом делова 2. батаљона 2. пролетерске бригаде враћени. Командант ударне групе Луне припремио је општи противнапад. У том циљу оформио је посебну групу од Санџачког и Беранског (Васојевићког) батаљона, коју је у току ноћи између 19. и 20. октобра, под командом Војина Јовановића, команданта 3. батаљона 2. пролетерске бригаде, упутио да изврше заобилазни маневар и да преко Кацибера (12 км источно од Берана) удари у бок и позадину Немаца, заједно са 2. батаљоном 2. бригаде и Италијанима који су добили задатак да нападају с фронта. Међутим командант Ударне групе није успео да наго вори италијанску команду да њене снаге учествују у противнападу. Очито се радило о две концепције вођења борбе: активној и офанзивној, с једне стране, и одбрамбено-дефанзивној са стране италијанске команде. Из тога се види да се она тешко привикавала на нове услове, и нов начин ратовања. Тако је противнапад пропао, али је ноћ искоришћена за утврђивање положаја. Следећег дана Немци су држали старе положаје. У току дана пропао је нов покушај да се Италијани приволе да нападну немачки положај, јер је начелник Штаба италијанске дивизије саопштио команданту Ударне групе, да се предвиђа евакуација Берана и да ће Немци ући у Матешево. Због тога није предузиман противнапад, али су зато немачки положај жестоко тучени аргиљеријском и минобацачком ватром. Немци су „штукама" бомбардовали град. Истог дана отпочела је евакуација. Становништво из Берана је већ претходне ноћи евакуисано. На положајима у рејону Пољице одбијени су сви покушаји Немаца и они су натерани у одбрану.

у току ноћи италијанске јединице су се спаковале, натоварile у аутомобиле и камионе и одступиле комуникацијом низ Лим ка Бијелом Пољу, остављајући магацине са храном, одећом и обућом. Напуштене магацине народ је почео развлачити, нешто су за себе узеле јединице Ударне групе. У граду је попаљено и уништено све што је остало неевакуисано. Повучени су 2. батаљон 2. пролетерске бригаде у село Бабине, 3. батаљон из Берана у село Велиђу, а Санџачки и Берански батаљон на простор село Црни Врх—село Заостро.

У борбама у рејону Пољице 2. батаљон је имао три мртва и једног рањеног. Непријатељски губици су без сумње били велики, али о њима нисмо успели пронаћи податке.

Застрашени Немци су тек после 24 часа по одступању наших јединица ушли у разрушени и попаљени град. Други батаљон 2. пролетерске бригаде је са десне стране Лима пребачен на леву обалу у Заостро. По преласку преко моста у рејон Скакавца батаљон је упалио мост. Берански батаљон је упућен у састав 4. пролетерске бригаде, а 3. батаљон 2. пролетерске бригаде у Шеховиће. На његово место дошало је Санџачки батаљон.[303])

По одласку поменутих батаљона Ударна група се смањила на један багаљон 3. пролетерске санџачке бригаде у рејону села Велиђе и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде у рејону села Заостра. Батаљони су остали на овим положајима све до 30. октобра, када су се Немци повукли из Берана и Санџачки батаљон поново ушао у град. Сутрадан је Ударну групу сменио 2. батаљон 4. пролетерске бригаде, а јединице Ударне групе су се преко Бијелог Поља упутиле у састав својих бригада. Други батаљон 2. бригаде се задржао у Бијелом Пољу и то је искористио да увече са војном музиком приреди културно-забавно вече са игранком. Сутрадан је батаљон продужио покрет. До Бродарева је маршевао пешке, а одатле је пребачен камионима у Пријепоље. Пошто се 2. пролетерска бригада била пребацила преко реке Увца у Србију, то се и 2. батаљон преко Нове Вароши и Увца прикључио на Боровој Глави сопственој бригади.

У међувремену док су два батаљона одвојено дејствовала у Црној Гори, остале јединице 2. бригаде су дејствовале у Санџаку и према Србији. Пошто је 2. батаљон био упућен у Црну Гору, то је на његово место у Пљевља из села Крњаче дошао 1 батаљон. Четврти батаљон (без чете) налазио се у Пријепољу. Једна његова чета и батаљон 3. санџачке бригаде ушли су у Нову Варош.

Тада су се у Прибоју још увек налазила два батаљона италијанске дивизије „Венеција" и четници. Ради ослобођења Прибоја Штаб 2. пролетерске дивизије, немајући неку већу комплетну јединицу, формирао је групу састава: 4. батаљон (без чете) 2. пролетерске бригаде, Пљеваљски батаљон и једна чета Пљеваљског НОП одреда, под командом Штаба 2. пролетерске бригаде. Група је требало да приволи италијански гарнизон у Прибоју да преда град. Она је 16. октобра стигла у село Градибарине, око три километра југозападно од Прибоја. Са овом групом су била и два италијанска официра, који су пошли из Пљеваља, али без икаквих овлашћења од Штаба дивизије „Венеција".

[303]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 178—181.

Они су упућени у Прибој у 14 часова с тим што је уговорено да се што пре врате или да до 17 часова обавесте о резултатима. Када су били на путу за Прибој на њих је отворена минобацачка ватра. Од њих није било никаквих вести све до 07.00 часова 17. октобра. Тада је дошао један од њих и донео писмену поруку да Италијани никог не пуштају у Прибој, јер немају писмено одобрење од команданта дивизије „Венеција". Италијански командант у Прибоју је био под притиском четника који су му тврдили да у околини имају три корпуса, да се и они боре против Немаца, да са собом имају енглеску мисију и да савезници не признају партизане. Налазећи се у таквој ситуацији командант гарнизона није знао шта да ради, без директног писменог наређења његовог команданта. Италијански официр је поново враћен у Прибој са захтевом да Италијани не пуцају на наше јединице кад ове буду чистиле терен око града од четника. Међутим, четници су овог официра задржали и нису хтели да га пусте у град, већ је телефоном из првог утврђења разговарао са командантом. Но, и ово је било опет без успеха. Овај официр се вратио у наш Штаб и донео обавештење да четници у граду имају и два бацача, и ако се отвори ватра да не мислимо да су то ватру отворили Италијани.[304])

Да би извршио што јачи притисак на четничко-италијански гарнизон у Прибоју, Штаб 2. пролетерске бригаде одлучио је да очисти од четника читав терен у захвату Прибоја и све на север до ушћа Увца у Лим, као и леву обалу Лима у захвату комуникације Пљевља — село Горње Поље. Ради извршења задатка Штаб 2. пролетерске дивизије ојачао је 2. пролетерску бригаду са 3. батаљоном 3. санџачке бригаде, који се налазио на десној обали Лима, у рејону села Кратова. Осмамнаесгог октобра почела је ова акција. Десна колона, 3. батаљон 3. санџачке бригаде, наступила је правцем село Кратово—Лесковац—Црни врх—жандармеријска станица Увац, а лева колона, 4. батаљон (без чете) 2. пролетерске бригаде, Пљеваљски батаљон и једна чета Пљеваљског НОР одреда, правцем село Милијеш—планина Бич—село Горње Поље. Наступајући одређеним правцем десна колона је избила до Црног врха, избацивши десет четника из строја. Међутим, четници су извршили противнапад и успели да потисну 3. батаљон 3. санџачке бригаде у правцу села Бистрице и даље на леву обалу Бистрице, ка селу Расном.

За го време лева колона је овладала Бичом, али су четници, добивши појачања из правца Рудог, извршили противнапад и успели да поврате Бич. У тим борбама непријатељ је имао 15 избачених из строја, а наше јединице једног погинулог и два рањена борца.

Концентрација четничких снага код Прибоја и неуспех, нарочито десне колоне, захтевали су прегруписавање снага 2. пролетерске дивизије и предузимање енергичне акције према овим четничким снагама које су угрожавале и Пријепоље. У том циљу је Штаб 2. дивизије наредио да 4. батаљон 2. бригаде (без чете), ојачан четом Пљеваљског НОР одреда, остане код Прибоја и чисти терен од четника, а Штаб 2. пролетерске бригаде и Пљеваљски батаљон да се пребаце у рејон села Крњаче. Пљеваљски батаљон је требало да контролише правац од Ру-

[304]) *Зборник* том I, књ. 16, брч док. 47.

дог. За одбрану Пријепоља и протеривање четника, 20. октобра је из Пљеваља упућен у Пријепоље 1. батаљон 2. пролетерске бригаде, без чете која је остала у Пљевљима. Први батаљон је у току ноћи између **20.** и **21.** октобра, чим је стигао у Пријепоље, ступио у борбу против четника у рејону села Расног и без већег напора успео да их одбаци у правцу села Бистрице. По извршењу задатка 1. батаљон је пребачен на леву обалу Тима, јер се, у међувремену, и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде, из рејона Прибоја, пребацио у Крњачу, па је тај простор остао празан. Тако је 1. батаљон 22. октобра прешао на леву обалу Лима на простор село Кучин — село Цурово.

Група бораца* 2. *пролетерске* бригаде *1943. Стоји први с лепа Веселин Петровић — Трушо и први с десна Душан Јечменић — Јечменица. Остали већ поменути.

До 25. октобра у Санџаку су дејствовале свега две непотпуне бригаде: 2. пролетерска (са два батаљона) и 3. санџачка (са три батаљона) — свега пет батаљона, са још неколико мањих и тек формираних партизанских одреда. Четничка команда и сама збуњена разбијањем њених формација у Санџаку и губљењем Пљеваља, као и читаве Лимске долине, изузев Прибоја, није успевала да се брже реорганизује и искористи слабо поседнут од наших снага простор Санџака. Тек од 18. октобра почиње надирање јачих четничких делова од Прибоја ка Пријепољу. Јаче снаге четника се пребацују и преко Увца на леву обалу и успевају да заузму Нову Варош и пренесу тежиште борбе на Златар.

Због потреба на широком проетору део 2. пролетерске бригаде који је остао у Санџаку није могао да дејствује са батаљонима, већ су из батаљона извлачене поједине чете и упућиване на самосталне задатке. То је, свакако, утицало на ударну моћ и резултате акција наших снага.

Тако је 3. чета 4. батаљона дуже времена била одсутна из батаљона јер је дејствовала у саставу 3. санџачке бригаде. Она је учествовала, поред чишћења терена око Нове Вароши, и у нападу на село Штитково. У том селу се налазило око хиљаду четника. Четници су имали намеру да поново отму Нову Варош и Пријепоље. Да би се разбила ова групација и омео план четника, Штаб санџачке бригаде је у току ноћи између 18. и 19. октобра упутио једну чету Златарског батаљона правцем село Комарани—село Павловића Брод — село Божетићи да нападне село Штитково с југа. Трећа чета 4. батаљона 2. пролетерске бригаде и једна чета Златарског батаљона 3. санџачке бригаде образовале су посебну колону за напад правцем Кокин Брод—село Амзићи—Горње Трудово—Штитково. У току ноћи ова колона је сама напала четнике и разбила их, одбацивши их у правцу Јавора и Чемернице. У исто време санџачка чета, која је наступала од Комарана, водила је борбу у селу Божетићима. Она је овладала првим четничким полол<ајима у Божетићима, заробивши око 40 четника. Сутрадан 19. октобра, у селу Дебељи прикупиле су се јаче четничке снаге. Осетивши да пред собом имају слабије наше делове они су извршили противнапад у правцу Чемернице и успели да одбаце 3. чету 4. батаљона у правцу села Божетића. Ни пристизање у том тренутку санџачке чете није помогло. Читава група уместо да се организује и нападне четнике у Дебељи и ту да се преко Увца пребаци на слободну територију Санџака, почела је одступати у правцу села Буковика тучена са свих страна. Разбијене и дезорганизоване, са преко 30 избачених из строја, наше јединице су се нашле на десној, као зид стрмој обали речице Кладнице. Ту их је тек чекало непријатно изненађење. Непријатељски оријентисана муслиманска милиција из села Урсула отворила је ватру на одступајуће јединице, не дозволивши им пролаз. Читава група се нашла у обручу. Благодареће двојици руководилаца Муслимана из Санџачког батаљона, после преговора, група се спустила у кланац речице, да би се потом тек у току следеће ноћи из Урсуле пребацила на леву обалу Увца. У овој драми 3. чета 4. батаљона је имала три погинула и два рањена које су четници и милиција заробили, а затим стрељали.

Трећа санџачка бригада је наставила да води жестоке борбе против четника који су довлачили појачање преко Увца. Не могавши само са два батаљона да непријатеља одбаци на десну обалу Увца, а осетивши присуство нових надмоћних четничких снага, она је поново пренела тежиште одбране на Златар, јужно од комуникације Нова Варош—Бистрица. Пошто је 25. октобра водила цео дан борбу против надмоћног непријатеља, она није успевала да га одбаци на простор северно од ове саобраћајнице, па су четници задржали положај на линији Црни врх (кота 1288)—кота 1293—Црни врх (кота 1382). Истог дана у 16.00 часова стигао јој је као појачање 1. батаљон 2. пролетерске бригаде. Штаб 3. санџачке бригаде уводећи и 1. батаљон 2. бригаде у борбу организовао је напад који је требало извести у току ноћи између 25. и 26. ок-

тобра. Планирано је да 1. батаљон 2. пролетерске бригаде напада правцем село Врањак—Црни врх (кота 1288)—кота 1293, а 1. батаљон 3. санџачке бригаде правцем Клин—Црни врх (кота 1382). Напад је почео у 24.00 часа. После краће борбе батаљони су протерали четнике са поменутих положаја, уз губитке од 16 мртвих и једног заробљеног. Мел)у погинулим је био и заменик команданта четничког Јаворског корпуса. Том приликом је заплењено три пушкомитраљеза, девет пушака, два пиштоља, 1.500 метака, пет јахаћих и пет товарних коња. У тој борби наши батаљони су имали пет лакше рањених бораца.

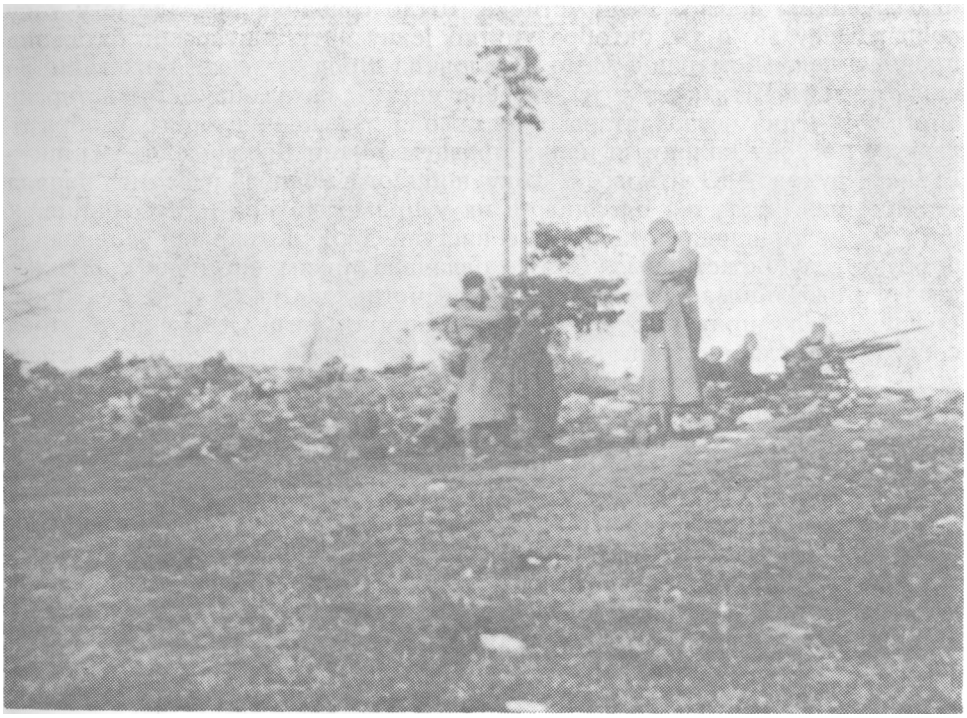

Санџак ***1943. На осматрачници: напред Средоје Урошевић и позади Миодраг Миловановић — Луне.***

Пошто је посебна колона непријатеља наступала правцем Бистри Ца—Кукања—Битовик, Штаб 3. санџачке бригаде, протеравши непријатеља са Црног врха, оријентисао је 1. батаљон 2. пролетерске бригаде на лево крило, према овој непријатељској колони. Предвече 26. октобра 1. батаљон 2. пролетерске бригаде и 3. батаљон 3. санџачке бригаде извршили су напад на положај Кукањ, разбили отпор четника и протерали их ка ушћу Бистрице. Пошто је у Бистрици, у близини раскрснице путева Нова Варош—Прибој—Пријепоље, било бункера које су Италијани изградили, .а сада их четници користили, из Пријепоља су упућена два тенка и два топа ради садејства при протеривању четника из бункера. У 17.00 часоса, уз садејство тенкова и топова, четни-

ци су протерани ка Прибојској Бањи. У овој борби непријатељ је имао осам мртвих, а 3. батаљон 3. санџачке бригаде четири рањена.[305])

У условима подељености 2. бригаде каква је била у току октобра, било је веома отежано руковођење јединицама. Ради командовања издвојеним јединицама морао је бити подељен и Штаб бригаде, као и његове пратеће јединице, службе и органи (интендантура, санитет, веза и др.). Пратећа чета је дејствовала по водовима, веза такође. Пошто су се овим раздвојеним деловима бригаде обично придавале и друге је динице, то је још више отежавало рад полуштабова и осталих служби.

Најзад почеле су се прикупљати јединице бригаде. Трећи батаљон је приспео у Пријепоље. У исто време и друге јединице дивизије почеле су се враћати у Санџак. Тако је 2. далматинска бригада, вративши се из Црне Горе долином Лима, избила на простор Нове Вароши. У међувремену је и 5. крајишка дивизија стигла из западне Босне на простор Вишеград—Рудо. Пристизање ових снага било је у први час, односно баш у време када је четничка команда, успевши да присилно мобилише јаче снаге и ослањајући се на италијански гарнизон у Прибоју, који јој је био наклоњен, испољавала офанзивне намере у правцу Пријепоља. После дефанзивних борби против четника ради заштите слободне територије сада је дошао тренутак да се разбију њихове формације и на простору Прибоја. У том циљу је Штаб 2. пролетерске дивизије 28. октобра извршио ново груписање јединица. Тако је 2. пролетерску бригаду, без једног батаљона, концентрисао на простору југоисточно од Прибоја. С тим циљем је 1. батаљон кренуо из рејона Битовика правцем село Бистрица — село Гобате — село Кратово — село Дубрава и пребацио се у рејон села Јабуке. Трећи батаљон је извршио марш из рејона села Расног, код Пријепоља, преко села Бошковине и даље друмом Пријепоље — ГТрибој, до Манастира Бање и села Ђуричића. Четврти батаљон је маршевао из села Мржића, 10 км југоисточно од Прибоја, преко села Калафатовића, прешао на десну обалу реке Лима , преко Бање продужио у рејон села Цикота. Штаб бригаде и Пратећа чета требало је да се пребаце у Бању. Пошто су се делови 5. крајишке дивизије налазили на линији село Градибарине — Град — Бич — село Мокронози, 2. пролетерска бригада је требало да на десној обали Лима, у међуречју Лим — Увац, разбије четничке јединице. Двадесет деветог октобра у току покрета на одређене просторе 3. и 4. батаљон су на линији кота 902 — Манастир Бања (кота 555) наишли на организован отпор непријатеља, али су, после двочасовне борбе, уз подршку артиљерије и минобацача, успели да заузму ове положаје и продуже гоњење четника. Том приликом заробљен је 21 војник, међу којима 10 рањених четника и неколико Италијана, а заплењено је три камиона разне робе, нешто муниције и магацини хране. Губици наших батзт>она су били само један рањени борац. За то време, на свом правцу напада 1. батаљон је наишао на четнички отпор на линији село Кратово—Бањско Брдо. Батаљон је успео да заузме Бањско Брдо. Четници су у току целог дана вршили противнападе да би онемогућили избијање батаљона у рејон Јабуке. У овој борби четници су имали девет мртвих и 13 заробљених, а 1. батаљон два мртва и 11 рањених бораца.

[305]) *Зборник*, том I, кн. 16, бр. док. 53.

Одступивши испред 1, 3. и 4. батаљоиа, четници су јачим снагама посели положај на линији Лесковац—Црни врх.

Ради овладавања овим положајем Штаб бригаде је наредио да 1. батаљон у току ноћи између 29. и 30. октобра продужи напад правцем Лесковац—кота 1154—Црни врх—кота 1155—Црни врх (кота 1142), а 3. батаљону из рејона коте 902 да пређе поток Михаиловац и продире правцем село Грачаница—село Дубраве, садејствујући 1. батаљону. Задатак 4. батаљона је био да по одласку 3. батаљона поседне коту 902 и на друму Пријепоље—Прибој постави јачу заседу. По наређењу Штаба дивизије нападу батаљона 2. пролетерске бригаде из рејона села Радоиње и Рутоша требало је да садејствују два батаљона 2. далматинске бригаде правцем Рутоше—село Велика Бреза—Лесковац, нападајући бочно четничке положаје. Но пре стизања ових делова 2. далматинске бригаде, батаљони 2. пролетерске бригаде успели су да овладају четничким положајима и да четничке јединице одбаце на десну обалу Увца. Разбијањем четника на овом простору они су с Италијанима напустили Прибој, у који је 30. октобра ушла 10. крајишка бригада 5. ударне дивизије.[306])

Разбијање четника код Прибоја и одбацивање њихових остатака на десну обалу Увца, Штаб 2. пролетерске дивизије искористио је за упућивање ојачане 2. пролетерске бригаде на десну страну Увца у Србију, с циљем да настави даља офанзивна дејства против четника, како би им онемогућила поновно окупљање. Поред тога требало је прикупити што више података о стању у Србији. Већ 2. новембра бригада се, без једног батаљона, ојачана брдским топом 75 мм, пребацила преко Увца на Златибор и избила на линију: Медвеђе брдо (кота 1381) — Шишачка коса — Борова глава — село Доброселица. На маршу није наишла на непријатеља. Насилно мобилисани сељаци су се вратили својим кућама. Расположење становништва према НОП-у било је добро. Сва четничка настојања да обману народ пропагандом како ће ако наиђу партизани све редом стрељати, нису успевала. Добар однос јединица Народноослободилачке војске према народу и његовој имовини имали су широк одјек. Посебно снажан политички ефакат имао је по ступак са заробљеницима и њихово пуштање кућама. Тако су ови причали, како борци НОВЈ не само што никога кога ухвате не стрељају, већ и у борби не пуцају у месо, већ у ваздух, што разуме се није одговарало стварности.[307]) Доласком 2. батаљона из Црне Горе, 4. новембра, У село Драглицу, најзад је, после дужег времена, цела 2. пролетерска бригада била на окупу.

За време док је боравила у Санџаку и Црној Гори у 2. бригаду је, као што је изнето, ступио већи број нових бораца. Међу њима је било Муслимана и Срба из рејона Пљеваља, затим један број (око 50) Италијана, онда Муслимана из околине Берана. Све су то били млађи људи и омладинци, који су се кроз окршаје учили војној вештини. Они су се уз старије борце пушкомитраљесце и бомбаше калили и стицали војничко знање, али и својим животима плаћали незнање. Тако је морало бити, јер за солиднију обуку није било времена.

306) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 54.
307) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 57.

Прњеиоље 1943. На огради црквице поред Лима. Миодраг Миловановић — **Луне и** *Битомир Лазаревић* — *Рутош.*

И нови Штаб 2. бригаде се први пут од постављања нашао на окупу. У селу Боровој Глави одржан је партијски састанак штабне партијске ћелије. Расправљано је о стању у појединим батаљонима, нарочито после попуне, о борбености, старешинском кадру и мерама које треба предузети. Разговарано је и о предстојећем нападу на бугарске снаге које су се налазиле у рејону села Љубиша.

После капигулације Италије 1943. у Санџаку. Један ОрсЈ њених. воршка, на* разнил; *дужностима, борио се у бригади.

Код села Љубиша, на положају Борковац (кота 1261)—кота 1059 налазио се бугарски ојачани батаљон. Он је овај положај утврдио, изградивши борбене заклоне и земунице за заклањање људства. Положај је уређен за кружну одбрану. Бугари су располагали са 20 митраљеза, 60 пушкомитраљеза, три средња минобацача и два топа. Ватрени положај топова и минобацача налазио се између Борковца и коте 1059, крај пута Ужице—Нова Варош.

Да би ликвидирао ову бугарску групацију Штаб 2. бригаде је одлучио да напад изврше три батаљона уз подршку два минобацача и два топа. Други батаљон, у десној колони, добио је задатак да напада правцем Шишачка коса—село Горњи Љубиш, обухватајући коту 1059 с југа. Ова колона је требало прва да отпочне напад и тако да скрене пажњу непријатеља на се.бе. Први батаљон, у средњој колони, требало је да напада правцем Борова Глава—Горњи Љубиш—југозападне па-

дине Борковца. У леву колону одређен је 4. батаљон са задатком да напара правцем Шанац — кота 1354, обухватајући положај непријатеља на Борковцу са северозапада. Трећи батаљон је требало да образује резерву у рејону Борове Главе.

У Пљевљима 1943. Група бораца из 1. батаљона-. чуче Ђурђе Мипутиновић и Ми**ливо/е **Радовановић — Фабрин, стоје, друга с лева Слободанка Нецељковић а трећи Миленко Никитовић.

Пополдне 6. новембра извршено је извиђање непријатељских положаја. Том приликом је Штаб бригаде саопштио свим јединицама, од чета до батаљона, конкретан задатак и организовао садејство пешадије, минобацача и артиљерије. Користећи се пошумљеним земљиштем у току дана примакле су се јединице и поселе свој полазни положај. Обезбеђени су и водичи од мештана који су добро познавали терен.

Напад је извршен ноћу између 6. и 7. новембра.

Деснокрилни 2. батаљон уместо први да отпочне напад, заведен водичем закаснио је и није успео до сванућа да изврши свој задатак. За то време 1. и 4. батаљон су успели да се неометено привуку непријатељском предњем крају. Бомбашке групе оба батаљона су изашле на јуришни положај. У земуницама су се Бугари грејали око ватри. У одређеном тренутку бомбаши су их засули ручним бомбама. Отпочела је жестока борба. Извршен је снажан јуриш. У првом налету Бугари су збачени са Борковца. Међутим, даље напредовање, преко коте 1059, било је отежано како због неповољног терена, тако и због неодлучности наших јединица. То су Бугари искористили да изврше противнапад

на неопрезне делове 1. и 4. батаљона, који су се, збијени у групама, налазили на комуникацији. Противнапад је успео и Бугари су повратили Борковац. Само од једне дефанзивне ручне бомбе услед збуњености јединица, рањен је велики број наших бораца, иако до тог тренутка батаљони нису имали губитака. Због изненадне магле и недостатка средстава везе, приликом бугарског противнапада изостала је подршка артиљерије и минобацача. Сви каснији покушаји ова два батаљона да заузму положај бугарских војника остали су без резултата. Бугари су се грчевито бранили, засипајући ручним бомбама наш стрељачки строј. У таквој ситуацији и не чекајући да сване, Штаб бригаде је повукао батаљоне на полазни положај.

Сељашница крај Пријепоља 1943: с лева Средоје Урошевић, Вељко Мићуновић и Никола Божанић.

Биланс борбе код села Љубиша био је следећи: шест Бугара је заробљено, 63 је погинуло, а око 70 је рањено,- заплењен је један тешки бацач, два пушкомитраљеза, 25 товарних и шест јахаћих коња. Губици јединица 2. бригаде су били: седам мртвих и 34 лакше рањених бораца, већином од наших погрешно употребљених ручних бомби. То је, углавном, било због неумешности и неискуства младих, новомобилисаних бораца.[308])

После 1941. године, у којој је овај крај Србије био захваћен масовним оружаним устанком, услед непријатељског терора и других об-

[308]) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 60, 77.

јективних и субјективних разлога, организована активна народноослободилачка борба на овом подручју је замрла. Непријатељска пропаганда чинила је све да придобије народне масе за себе. Главна парола непријатеља у Србији, а нарочито у крајевима где је дошло до осеке оружаног устанка, била је да су партизанске јединице и Народноослободилачка војска разбијени и уништени. Због тога је прелазак 2. пролетерске бригаде преко Увца у Србију био од великог значаја, и војнички и политички. Ово тим пре што је од већине бораца из ових крајева била и формирана 2. пролетерска бригада. Сусрет бораца-пролетера са познаницима, пријатељима и рођацима, као и писма која су добили и она писма која су они слали својим родигељима или рођацима, имали су изванредно велики политичко-морални ефекат. Исто тако било је необично важно да се бригада и војнички прикаже као снага, добро организована, наоружана и непобедива. Она је као таква и била представљена, јер је у свом наоружању, поред лаког наоружања, имала и тешке митраљезе, тешке минобацаче и два брдска топа 75 мм око којих су се сељаци највише окупљали. Са те стране гледано, поставља се питање правилности одлуке да се нападну Бугари у рејону Љубиша. Напад је био и целисходан и потребан само под условом да успе у пот пуности. Сваки неуспех, или половични успех имао је више штете, нарочито у овом тренутку. Гледано са те тачке, половичан успех у нападу на Бугаре деловао је као хладан туш на оне који би се иначе још одмах одлучили да ступе у бригаду. Ипак то није одбило масе од НОР-а. Напротив, још више их је учврстило у убеђењу да је Народноослободилачка војска једина која се бори против окупатора а за слободу свог народа.

Скица 23. ***Напад на*** село Љубиш ***6/7. 11. 1943. гоцинс***

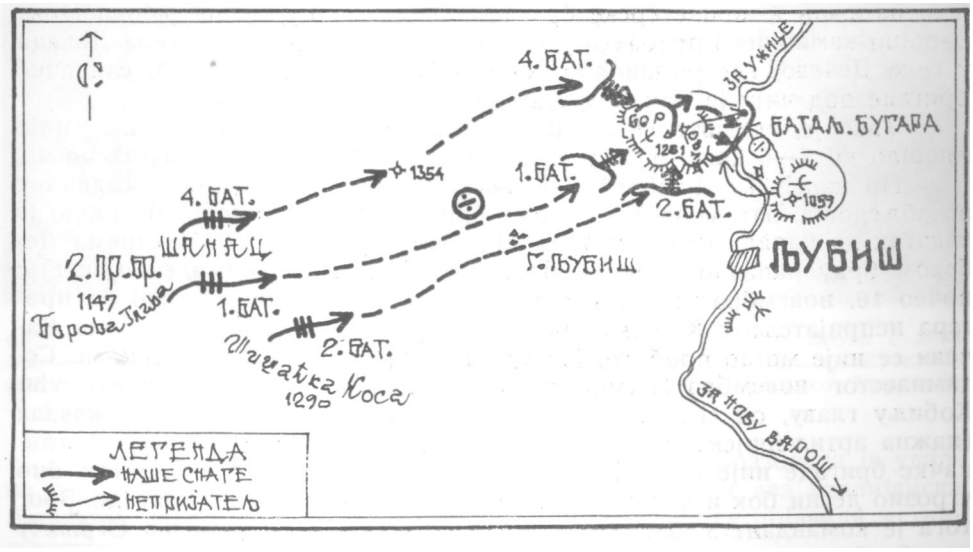

ВЕЛИКИ НЕУСПЕХ КОМАНДОВАЊА

Припремајући своју нову офанзивну операцију, коју ће предузети почетком децембра, Немци су узели као своју полазну тачку Сјеницу. Њихово присуство у Сјеници се осећало. Њу једино нису ослобађале јединице 2. пролетерске дивизије после капитулације Италије. Немци су своје присуство у Сјеници користили и за мобилизацију муслиманске милиције, не само у Сјеници, већ и у широј околини. Нетрпељивост, сукоби и крвопролиће између Муслимана и четника Немцима је добро дошло. Успели су. чак, да извесне делове муслиманске милиције мобилишу и оријентишу против НОВЈ. Тако су 6. новембра отпочели и шире офанзивне акције, уз помоћ муслиманске милиције. У ствари, делови немачке 1. брдске дивизије концентрисани у рејону Сјенице, предузели су, уз помоћ муслиманске милиције, офанзивну операцију према Бродареву и Пријепољу, уз бочно обезбеђење према Новој Вароши. Нападу су садејствовале и разбијене четничке јединице са овог простора. У периоду од 6. до 15. новембра јединице 2. и 5. дивизије НОВ Ј водиле су жестоке борбе око Бродарева и на комуникацији Сјеница—Пријепоље. У то време 2. пролетерска бригада налазила се на Златибору, на простору Борова Глава — село Драглица — село Кокин Брод.

Немци, муслиманска милиција и четници су појачали свој притисак нарочито према Пријепољу. Тако су, 14. новембра изјутра, изненадили 3. бригаду италијанске дивизије „Гарибалди" и један батаљон 3. санџачке бригаде на положају село Гвозд—Бобиља глава—село Качево. Вођени мештанском милицијом Немци су се мањим деловлма, кроз шуму и потоке, користећи ноћ пребацили у позадину ових јединица НОВЈ и напали их с леђа. Том приликом непријатељ је успео да разбије скоро целу 3. италијанску бригаду и заплени њено наоружање. По што је због овога ситуација на правцу Пријепоља постала критична, Штаб 2. дивизије јс на тај правац одмах привукао, поред других снага и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде. Овај батаљон је из рејона Нове Вароши камионима пребачен у Пријепоље, а одавде преко села Диваца у село Дечево, где је заноћио, хватајући везу са ШтабОм 3. санџачке бригаде под чију је команду стављен.

Тако је, тек што се 2. пролетерска бригада била окупила, није прошло ни 5—6 дана, опет почело њено распарчавање по батаљонима.

По наређењу Штаба 3. санџачке бригаде, 3. батаљон, у садејству ослабљеног 3. батаљона 3. санџачке бригаде (свега 70 бораца), добио је задатак да напада правцем кота 116—Кобиља глава. Десно према Дебелом брду нападао је један батаљон 3. санџачке бригаде. Напад је почео 16. новембра увече. Трећи батаљон 2. бригаде је успео да протера непријатеља с Кобиље главе, али преко комУникације, према Качеви се није могао пробити, јер су на истој били немачки тенкови. Седамнаестог новембра Немци су извршили противнапад, обухватајући Кобиљу главу, од села Гвозда и Качева. Противнапад је подржавала снажна артиљеријска и минобацачка ватра. Активност јединица 3. санџачке бригаде није се осећала. Чак је с њеног правца непријатељ био угрозио десни бок и позадину 3. батаљона 2. пролетерске бригаде. Због тога је командант 3. батаљона морао да упути једну чету на Огрљачу ца обезбеди извлачење батаљона. Под притиском надмоћног неприја-

тељa батаљон се извукао, претрпевши губитке од два мртва и 10 рањених, а међу рањеним је био и командант батаљона Војин Јовановић. Нова одбрана је организована на линији Стјепаница—село Бранчићи.[309])

У међувремену, а ради растерећења снага које су штитиле прилазе Пријепољу, Штаб 2. дивизије је 14. новембра наредио да два батаљона 2. пролетерске бригаде и два италијанска батаљона „Тауриненсе" што пре крену правцем село Коморани — село Урсуле — село Крстац и са севера енергично продру ка Сјеници, а један батаљон 2. пролетерске бригаде да привремено ојача 2. далматинску бригаду на простору село Радијевићи — село Мишевићи, ради овладавања положајем на линији Велики Битовник — Велика Пандурица — Турјак — село Горње Лопиже, 9—11 кт северозпаадно од Сјенице. Да би извршио постављени задатак Штаб бригаде је одредио 1. и 4. батаљон да уђу у групу са два италијанска батаљона, а 2. батаљон упутио под команду Штаба 2. далматинске бригаде. Пошто је 3. батаљон већ био под командом 3. санџачке бригаде, то је Штаб 2. пролетерске бригаде, не својом кривицом, остао без својих јединица.

Фудбал /е у рату био ***популаран. Тим бригаде у Пљевљима 1943. Други с лева Мирчета Вгсиљевић, четврти Фабрин, пети Кољa — Рус, седми Драган*** *Кувељић* ***осми Раде Миловановић, девети Тодор Глишић и једанаесги Милинко*** *Јокановић* ***— Микога.***

Петнаестог новембра у рејону село Комарана образована је ударна група батаљона од два батаљона 2. пролетерске и два италијанска батаљона. Истог дана по подне у селу Буковику су се појавили четни-

[309]) *Друга пролетерска,* књ. 2, стр. 920—2; *Зборник,* том I, књ. 16, бр. док. 73.

ци. Против њих је упућена једна чета **4.** батаљона са задатком да их нападне и растера. Међутим, наишавши на јаче снаге непријатеља чета се морала повући, уз три рањена борца. Увече је цела група батаљона кренула у напад. Напад је извршен у две колоне: десна, 1. батаљон, нападала је правцем кота 820 (у долини Увца) — Градина, и лева, 4. батаљон, а за њим два италијанска батаљона правцем Павловића Брод — село Буковик — село Урсуле. Обе колоне су у селу Буковику, које опасује Градина (кога 1306), наишле на четничке заседе и после краће борбе их разбиле. Први батаљон, када је требало да избије на Градину задржан је, јер је тамо већ била стигла једна чета 4. батаљона. У даљем току дејства претходница 1. батаљона је ушла у заседу и том приликом је погинула једна другарица и један борац је рањен. Обе колоне су прешле кланац речице Кладенице, и уз припуцавање муслиманске милиције ушле у Урсуле. Затим су батаљони посели погодне положаје: 4. батаљон у рејону коте 1259, италијански батаљони на Каменитој глави и 1. батаљон у засеоку Тахировићима. Пошто је време било кишовито и хладно, батаљони су мање снаге оставили на обезбеђењу, а остали су се склонили по кућама. То је непријатељ искористио да се организује и изврши противнапад. На положај 4. батаљона муслиманска милиција је извршила три пута јуриш, због чега су се делови 4. батаљона, на левом крилу, почели повлачити. Тада је одлучено да се читава група поново врати на леву обалу Увца. У почетку је повлачење било постепено и организовано. Међутим, у моменту када је непријатељ изненадно из шуме напао бок италијанских делова, они су почели да беже стварајући приличну гужву. Док су се остали повлачили, 4. батаљон је штитио одступницу. На крају је и сам био доведен у врло тешку ситуацију. Али ипак, користећи једну стену изнад Увца, успео је да организује одбрану и да све јединице пребаци преко Увца, претрпевши губитке од шест мртвих, два нестала и пет рањених. Игалијански батаљони су у повлачењу оставили своје ствари. Непријатељ је такође имао доста губитака: око 32 мртва и 40 рањених. Заплењено је 11 пушака, један пушкомитраљез и један пиштољ.

После краћег одмора на левој обали Увца, у селу Шиповику, 1. батаљон се померио у село Акмачиће, а 4. батаљон у село Комаране.[310])

У међувремену је и 2. батаљон водио тешке борбе. Пошто се 2. далматинска бригада, којој је био придодат, у претходним борбама доста исцрпела, то је овај батаљон неколико борби примио сам на своја леђа. Ноћу између 14. и 15. новембра из рејона села Мишевића напао је непријатеља који је државо положај на Тетребишту и натерао га на повлачење у школу и цркву села Халиновића. Батаљон је 15. новембра по дану покушао да ликвидира Немце у цркви и школи али без успеха. Непријатељ је извршио противнапад. Под притиском надмоћног непријатеља 2. батаљон се повукао из села Халиновића. Истог дана једна десетина 2. батаљона која је требало да ухвати везу с јединицама 5. дивизије у магли и шуми залутала је и нашла се пред Немцима у цркви и школи у Халиновићима. Из непосредне близине развила се борба. Изненађени Немци су претрпели велике губитке, а десетина се извукла, уз два мртва и четири

[310]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 188—190; *Зборник*, том I, књ. 16, стр. 215.

Ноћу уочи 17. новембра 2. батаљон је поново напао село Халиновиће али без успеха, јер су се Немци били добро утврдили у цркви и школи. Уз губитке од три мртва и четири рањена, батаљон се повукао на полазни положај.[311])

Све ове борбе вођене против Немаца и муслиманске милиције показале су да се ради о јаким непријатељским снагама подржаним тенковима и артиљеријом. Искуство је показало да против таквог непријатеља, с обзиром на однос снага у људству и техници, треба водиги борбе маневарског карактера, без претензија о уништењу и протеривању непријатеља па и по сваку цену задржавања да не продре у жељеном правцу. Требало је мањим јединицама наставити развлачење и свакодневно узнемиравање, задржавајући иницијативу у својим рукама. Уместо да се и даље примењује тактика без већих претензија према Немцима, а енергичније дејствују према четницима, ради уништења њихових јединица, мења се ова тактика борбе, чиме се прави основна грешка, која ће се касније, као што ћемо видети, и показати. Наиме, **18.** новембра скоро цела 2. пролетерска дивизија пребацује се на леву обалу Тима. Чудна је и нејасна та одлука. Поред тога што се њоме од маневарског, прешло на фронтални вид борбе, линија тога фронта је колебљива (батаљон на Кошевинама је на десној обали Лима) а затим не прецизни и нејасни задаци (да ли се брани Пријепоље?). Шта је претходило таквој одлуци? У бојној релацији Штаба 2. пролетерске дивизије о борбама против Немаца на сектору Пријепоље—Сјеница, вођеним од 1. до 20. новембра 1943, за 18. новембар, између осталог се каже:

„Да би се јачим снагама затворио правац ка Пљевљима у случају јачег непр. продора и да би се одморило људство, после неколико дана напорних борби, у споразуму са Штабом II ударног корпуса и Штабом V крајишке ударне дивизије, издаје се наређење за прегруписавање снага на левој обали Лима са главним циљем одбране Пљевља. Наша дивизија добија за одбрану сектор: Сељашница—Жупа—Комарани—Бродарево. Два батаљона V крајишке дивизије смештају се у с. Расно, а један батаљон у с. Душманићи—Градина (к. 783), док један батаљон остаје на Кошевини са задатком одбране Пријепоља."[312])

Тако стоји у релацији Штаба 2. пролетерске дивизије, а иста је писана касније од наређења о прегруписању у коме, између осталог, стоји и ово:

„Изгледа да је непријатељска намера да наше јединице одбаци од Сјенице и војнички учврсти муслиманску милицију, која би привремено послужила окупатору против наше војске, односно нашег продора ка Ибарској долини. *По досадашњим непријатељским снагама непријатељ нема изгледа на неке даље продоре на нашу слободну територију* (подвукао — С.У.). Како не располажемо са подацима о Сјеници, тј. да ли непријатељ врши какве концентрације, ми смо одлучили да наше јединице концентришемо и одморимо. Наш садашњи задатак је спречити сваки прелаз непријатеља на леву обалу реке Лима бранећи евентуално непријатељски продор ка Пљевљима. V крајишка дивизија са својим је-

[311]) *Зборник* том I, књ. 16, стр. 214—216; *Друга пролетерска*, књ. 2, стр. 923—925

[312]) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 74.

Зплењепа танкета у Санџаку 1943. Први с лева Живко Мићић и пети Десимир Савичић — Ера. Први с десна Милинко Терзић и други Милета Лукић.

диницама, које се налазе на Шаргану, Боровој Глави, Новој Вароши и око Пријепоља, са два батаљона у с. Расно и Дренова, а са једним багаљоном у с. Душманићи—Градина (на левој обали реке Лима, западно од Пријепоља) држаће овај простор и садејствовати нашој дивизији у даљим операцијама, дефанзивним и офанзивним. Задатак крајишког батаљона у с. Расно и на Градини је недозвољавање непријатељу да се спусти у град Пријепоље.

Наша дивизија сместиће се на иростору Сељашница—Жупа—Комарани—Бродарево са задатком одбране Лимске долине.

У циљу извршења овог задатка

Наређујемо:

1. — II пролетерска бригада сместиће се на простору између реке Сељашнице и реке Миоске, држећи један батаљон у с. Чадиње. Овај батаљон ће одржавати везу са крајишким батаљоном у с. Душманићи. Штаб ове бригаде узеће под команду два брдска топа 75 шш и поставити на погоднije место, како би могао туђи непријатељске положаје на десној обали реке Лима у случају да непријатељ упадне у Пријепоље.

У случају да непријатељ пође од Кађева ка Пријепољу, Штаб бригаде ће организовати рушење мостова на путу Пријепоље—Милешевска Река и рушење самог моста на Лиму у Пријепољу.

IV крајишка бригада има свој један батаљон на положају Кошевине. Са овим батаљоном Штаб бригаде ће одржавати чврсту везу, како би био обавештен на време о непријатељском покрету од Кађева.

Ова бригада ће држати једну чету у Пријепољу. која ће давати патроле до манастира Милешево и поставити осматраче код телефона, који се налази у близини срушеног моста на реци Милешевки. Такође ће давати патроле уз десну обалу Лима до с. Дивци . . .

П.С. Под команду II пролетерске бригаде потпадају два противоколска топа (које треба поставити) на најпогоднije место на левој обали Лима".[313])

Ово наређење има доста нејасноћа и непрецизности, а које се огледају у следећем:

Прво што пада у очи је чињеница да се не зна шта је са Пријепољем и ко ће њега да брани. Према цитираном наређењу, њега је требало да бране јединице 5. крајишке дивизије. Онда је чудно и нејасно да Штаб 2. пролетерске дивизије у ситуацији када 4. крајишка бригада поседа положај Кошевине—Расно—Градина, дакле, све положаје око Пријепоља, наређује Штабу 2. пролетерске бригаде да једну своју чету држи у Пријепољу са задатком патролирања према непријатељу, а и да он на себе узима организовање рушења мостова на Лиму и Милешевској реци, иако се исти не налазе у његовој зони одбране.

Према предњем, чета 2. пролетерске бригаде, налази се у центру распореда 4. крајишке бригаде и добија задатке које треба да извршава ова бригада, јер она и затвара читав правац долином Милешевске реке.

313) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 70.

Сељашница 1943. Драги Ђурић диктира Првославу Златићу.

Друго, у делимично цитираном наређењу, које је добио Штаб 2. пролетерске бригаде, види се да се бригада граничи с јединицама 5. крајишке дивизије, али куда та граница тачно иде није прецизирано. Пошто су спојеви-границе између јединица најосетљивија места у систему одбране, то су штабови о обезбеђењу ових делова фронта морали водити посебну пажњу. У конкретном случају о томе се није много водило рачуна. Због тога, вероватно, ова граница није ни одређена између 2. и 5. дивизије. Ради тога се и могло догодити да се измешају задаци, надлежност и одговорност. Овај пропуст у наређењу омогућио је јединицама 5. крајишке дивизије да се у одређеном тренутку постепено сасвим помере са тог простора и њега препусте Штабу 2. пролетерске дивизије, који, пак, својим наређењима убацује једну по једну јединицу 2. пролетерске бригаде у овај простор и на тај начин и без воље увлачи се у преузимање одбране Пријепоља и мењање концепције одбране своје дивизије.

У извештају Штаба 2. пролетерске дивизије од 20. новембра Штабу 2. корпуса јављају се неке измене. Наиме, 4. крајишка бригада више није држала батаљон у Душманићима, на левој обали Лима, већ само једну чету, а на Кошевинама, уместо батаљона, свега две чете. Већ у извештају од 22. новембра у размештају је постојала „мала" измена. 4. крајишка бригада повукла је још једну чету с Кошевина, а на њено место дошла је једна чета 2. пролетерске бригаде. Тако су тамо сада биле две чете из две дивизије. Следећа измена у распореду очито је говорила да је Штаб 2. пролетерске дивизије почео да мења концепцију одбране Лимске долине. Наиме, од одбране леве обале Лима, он у своју зону одбране почиње обухватати и град Пријепоље. На ово га је вероватно навукао и непријатељ који је остао неактиван према Пријепољу, а дозволио да окупирано Бродарево 23. новембра поново препусги 3. санџачкој бригади. Тако у извештају Штаба 2. дивизије од 26. новембра упућеном Штабу 2. корпуса стоји:

„II пролетерска смештена је на простору Пријепоље—Жупа, са истуреним деловима и то: две чете на Кошевини, а једна чета у засеоку Зебуђа (око 5 км) југоисточно од Пријепоља.

II пролетерска бригада добила је задатак испитивања непријатеља на положајима Кађево и *ликвидацију овога непријатељског дела* .. . (подвукао С. У.). Непријатељ се на положају Кађево—Црквине утврдио".

А у извештају од 27. новембра стоји и ово:

„IV крајишка бригада и делови X крајишке бригаде разбили су четнике око Нове Вароши и настављају са чишћењем терена од Увца ... II Далматинску бригаду упућујемо по вашем наређењу".[314])

Из оваквог развоја ситуације да се закључити:

1) да се Штаб 2. пролетерске дивизије носи мишљу не само да брани Пријепоље већ и да поново нападне непријатеља на Кађеву, иако није имао никаквих података да је непријатељ ослабио тај положај, већ напротив да га је организовао за одбрану. Узгред да напоменемо да је у периоду од 15. до 17. новембра те непријатељске положаје нападала

[314]) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 72, 78, 80, 81.

цела 2. пролетерска дивизија уз помоћ неких крајишких јединица, али без успеха.

2) Као што је напоменуто, 2. пролетерска бригада 2. пролетерске дивизије преузела је сасвим рејон Пријепоља, јер је 4. крајишка бригада поступно напустила тај рејон. На тај начин, тежиште одбране постепено се пребацивало на десну обалу Лима, уз знатно проширење сектора одбране 2. пролетерске бригаде. Сада она само на левој обали Лима брани одсек од Жупа до Пријепоља, ширине око 10 кт. Кад се томе дода и одсек одбране на десној обали Ливда, онда се види да је она била развучена с обе стране Лима на широком фронту.

3) Све ово дивизија предузима и поред података које је 22. новембра дао један италијански подофицир кога су Немци као заробљеника упутили да преда писмо Италијанима у Бродареву. Он је као заробљеник, ослушкујући разговор Немаца ,,чуо да је стигла једна планинска немачка дивизија из Албаније у Сјеницу, и да је стигао известан број „штука" апарата на аеродром у Сјеници".[315]) Овој изјави ни Штаб 2. дивизије, ни Штаб 2. корпуса нису придавали одговарајући значај и податке из ње нису уносили у своју процену ситуације и одлуке. Међутим, овај податак је био тачан. Радило се о немачкој 1. брдској дивизији. Њега су потврдила и двојица Муслимана који су 26. новембра из Сјенице дошли у Нову Варош. Они су те податке дали обавештајном центру 4. крајишке бригаде а овај их је упутио Штабу своје дивизије, који је, вероватно, о томе известио Штаб 2. ударног корпуса. Према свему овоме, најмање што је требало урадити у овој ситуацији било је одрећи се сасвим одбране Пријепоља, и према томе држати извиђачке делове на десној обали Лима у међуречју Милешевске реке и Лима, а не пребацивати све јаче и јаче снаге на ту страну. Међутим, Штаб 2. пролетерске дивизије поред 1. батаљона 2. пролетерске бригаде, 28. новембра пребацио је и цео 2. батаљон 2. бригаде на десну обалу Лима. У овој ситуацији 2. пролетерска бригада имала је следећи распоред: 1. батаљон Кошевина—Милешево, 2. батаљон Ивање—Долови, з. батаљон Ратајска, а једна чета на Градини, и 4. батаљон у Жупи. Дакле, 1. и 2. батаљон бригаде су се налазили на десној, а 3. и 4. батаљон на левој обали Лима.[316])

На тај начин одсек одбране 2. пролетерске бригаде од свог првобитног распореда претрпео је велике измене. Сада је њен сектор одбране био подељен Лимом, тако да су се два батаљона и даље налазила на левој обали растегнути на око 10 км фронта, а два батаљона на десној обали Лима на фронту широком пет километара, с тим што линија фронта ових батаљона пада управно на фронт батаљона на левој обали, тако да цео фронт одбране 2. бригаде има облик преврнутог слова „Т". Овај борбени поредак остао је неповезан, без дубине и тежишта одбране. Бригада је била подељена на два дела, између којих се налазио Лим, без подесних мостова и газова.

Карактеристично је да су све одлуке о распореду и задацима 2. пролетерске бригаде даване у детаљним и прецизним заповестима. Штабу 2. пролетерске бригаде није остајало, скоро, ништа за одлучи-

315) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 78.
316) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 84.

вање. С тим у вези, код овога, било је несхватања одлука Штаба 2. пролетереке дивизије, али је остајало само на томе.

Од италијанских јединица које су пришле НОВЈ, 2. пролетерска дивизија добила је 4 тенка и нешто артиљерије. Овим техничким средствима руковали су италијански војници. До јуче на супротној страни ови италијански војници сада су били изненађени догађајима и већини од њих више није било ни до чега. Ако су што желели, то је да више не ратују и да се што пре врате кући. Били су скоро без икаквог борбеног морала. Због тога се на њих није смело много рачунати. Зато и артиљерија и тенкови у њиховим рукама нису представљали неко убојито и ефикасно оружје. И тенковске и артиљеријске јединице су биле под непосредном командом Штаба 2. пролетерске дивизије. Само су повремено и то артиљеријске јединице придаване бригади.

Према допунским наређењима Штаба 2. пролетерске дивизије вршено је постепено пребацивање јединица на десну обалу Лима да би се пред концентричан удар непријатеља 2. батаљон нашао на простору село Ивање—село Долови—село Оборце, а две чете 1. батаљона на Кошевинама а једна у долини Милешевске реке, у рејону моста, северно од Кошевина. Задатак ова два батаљона на десној обали није био примање одсудне борбе с надмоћнијим непријатељем, већ да се постепено повуку на леву обалу Лима.[317]) Четврти батаљон је био у селу Жупи, а 3. батаљон у селу Ратајској и селу Чадињу. После одласка 2. далматинске бригаде и 4. крајишке бригаде на нове задатке непосредно ни лево, ни десно није било наших јединица. Два придодата противтенковска топа била су на ватреном положају у рејону села Коловрата, а два брдска топа 75 шт у рејону Рујанског гувна (кота 797). По пребацивању 1. и 2. батаљона на десну обалу Лима 3. и 4. батаљон су се нашли у позадини тако да осим личног обезбеђења и осматрања као и одржавања међусобне везе, других задатака нису имали. Мост преко Лима у Пријепољу је био припремљен за минирање. Њега је чувала стража са дежурним минером, спремним да у сваком тренутку дигне мост у ваздух. Код чете 1. батаљона у долини Милешевске реке налазила се осматрачница са телефонском везом. Дежурни минер код моста у Пријепољу био је повезан са овом осматрачницом да би у случају потребе могао благовремено да упали мине. Штаб 2. пролетерске бригаде налазио се у Коловрату, на самој левој обали Лима. Интендантура, болница и друге позадинске јединице биле су размештене у селу Сељашници, где се налазио и Штаб 2. пролетерске дивизије. Везу је Штаб бригаде имао са Штабом дивизије — радио везу, телефонску и курирску, са батаљонима само курирску, а са Пријепољем и осматрачницом телефонску која је највећи део времена била у квару.

У оваквој ситуацији неразумљив је и погрешан став Штаба 2. бригаде да 1. и 2. батаљон, на десној обали, буду без његовог представника. Овим се он лишио могућности још чвршћег повезивања и лакшег командовања овим јединицама. Исто тако, поред моста у Пријепољу требао је боље да обезбеди, приручним средствима, газ преко реке

317) Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, стр. 295.

Лима у рејону Коловрата. Ова мера би, свакако, у насталој ситуацији умањила тежину пораза који је наступио.

У периоду од 18. новембра до 4. децембра стално је вршено борбено извиђање непријатеља, било патролама било читавим чегама. Поред насилног извиђања постављене су заседе непријатељским извиђачким патролама које су биле свакодневне и врло активне. У овим акцијама батаљони су имали три погинула борца, а непријатељ осам избачених из строја.

Двадесет деветог новембра из Србије је у Пријепоље стигла 1. шумадијска бригада НОВЈ. Њој је приређен свечан дочек. На дочеку су говорили командант и политички комесар 2. дивизије Љубодраг Ђурић и Слободан Пенезић-Крцун и командант 2. корпуса Пеко Дапчевић. Бригада је размештена у Пријепољу: два батаљона у згради болнице на левој обали Лима код моста, а један батаљон у самом граду. Они су ту били на одмору без икаквих борбених задатака.[318]) Тридесетог новембра увече организована је за 1. Шумадијску бригаду културно-забавна приредба. После програма била је игранка до касно у ноћ. Зима је увелико наступила и земља је обелела снегом. Борци 1. шумадијске бригаде су ратовали у Србији под посебним условима. Њихов сусрет са 2. и 5. дивизијом, са слободном територијом, са моторним превозом, са слободним градовима на њих је врло повољно деловао. Али, нажалост, ту сву лепоту и радост, топао дочек, одмор у топлим одајама они су врло кратко уживали.

Тих дана је у Јајцу одржавано Друго заседање АВНОЈ-а. Друга пролетерска бригада је за тај скуп дала седам већника: Спасенију Бабовић, Љубодрага Ђурића, Радована Грковића, Павла Илића, Драгослава Мутаповића, Ратка Софијанића и Средоја Урошевића. Док су на поменутом заседању доношене револуционарне и судбоносне одлуке за све народе и народности Југославије 2. бригада је, као што се види, држала део фронта у склопу 2. пролетерске дивизије и 2. корпуса, бранећи велику слободну територију у Санџаку и Црној Гори.

У духу својих офанзивних намера Немци су у току новембра извршили припреме операције против слободне територије у Санџаку и Црној Гори, па и шире. Планирано је да се једновременим концентричним ударом опколе и разбију снаге НОВЈ у Санџаку и источној Босни. Један од тих кракова требало је да крене из ужег рејона Сјенице правцем Пријепоље—Пљевља—Горажде, а други од Сјенице преко Пријепоља и Прибоја за Вишеград. Ову операцију Немци су планирали и изводили под шифром „Кугелблиц". Пре њеног почетка командант 1. брдске дивизије генерал Валтер Стетнер је преговарао с четничким командантом Војиславом Лукачевићем у селу Кладинци око четничког учешћа у операцији. Преговори су успешно и лако завршени јер су четници, уз немачку испоруку митраљеске и минобацачке муниције, пристали на сарадњу и у овој операцији са Немцима. У исто време Немци су својом наредбом инсистирали на сарадњи четника и муслиманске милиције у заједничкој борби против јединица НОВЈ.

[318]) Љубодраг Ђурић, Ратни дневник, стр. 296.

За операцију Немци су у ширем рејону Сјенице прикупили 1. брдску дивизију и СС добровољачку легију „Кремплер".[319]) Свесни да неће моћи да прикрију своје офанзивне намере и да би успавали будност јединица НОВЈ Немци су намерно два пута лансирали вест о почетку напада. Читавих петнаест дана они нису предузимали ништа озбиљније на правцу Пријепоља, иако је тај правац била напустила главнина 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије. Напротив, утврђивали су своје предње положаје у рејону села Каћева по систему позиционе одбране. С друге стране, преко своје извиђачке и обавештајне мреже прикупљали су тачне податке о распореду наших јединица. У томе су имали свесрдну помоћ муслиманске милиције која је изванредно познавала земљиште и прилике на терену који је био предмет интересовања Немаца. Они су пред немачку офанзиву посебно развили шпијунску и обавештајну службу. Тако су упутили двојицу својих шпијуна у Пријепоље да испитају стање у овом месту. Касније, уочи самог напада на неколико дана, слали су две групе командоса, по 3—4 војника, које су, пресвучене у цивилна одела, ишле у Пријепоље. Једна је извиђала мост на Лиму, а друга мост преко Милешевске реке, као и распоред наших јединица у Пријепољу. У то време из Пријепоља су побегла три лица: два партизанска борца и један цивил. Они су поднели Немцима опширан и прецизан извештај о бројном стању наших јединица и њиховом размештају, наоружању и тачкама обезбеђења у граду.[320])

Као што се види Немци су дуго и свестрано припремали напад,

Када су све припреме биле завршене, Немци су ноћу између 3. и 4. децембра приступили извршењу плана ове офанзивне операције. Био је то, у ствари, почетак шесте непријатељске офанзиве на слободну територију Санџака и источне Босне. Непосредно пред почетак наступања још једном су протурили вест о нападу, овог пута истинску. Та вест је стигла у Штаб 2. пролетерске бригаде 4. децембра око један час из Штаба 2. пролетерске дивизије, који је исту сазнао од Штаба 3. санџачке бригаде. Одмах су с тим упознати штабови 1. и 2. батаљона, који су се налазили на положају према Немцима. Исте ноћи Немци су напали чету 2. батаљона која је у рејону села Ивања контролисала сеоски пут поред Лима према Пријепољу. Ноћу, око 3 часа 4. децембра команда 2. чете 2. батаљона после краћег отпора непријатељу повлачи чету да би штабу батаљона поднела извештај. У војној теорији није предвиђен, а у ратној пракси није познат случај да чета у моменту напада непријатеља после краће борбе напушта поприште боја да би поднела извештај о нападу. Поступак команде 2. чете, очито, не уклапа се ни у теорију ни у праксу војне вештине. Он остаје, једино, као велика грешка команде чете, тим пре што се зна ко и како подноси извештаје и добија наређења од више команде.

У кочкретном случају последице оваквог поступка команде чете су несагледиве и судбоносне.

Ево само неких:

— омогућује се нападачу да брже угрози само Пријепоље,

[319]) Војин Поповић, *Операција „Кугелблиц"*, Борба, Београд, март 1974.
[320]) Срећко Милошевић, *Пријепољска битка*, стр. 127—132.

— не алармирају се остале чете батаљона, па и друге јединице све до Пријепоља, на узбуну — опрезност и пуну спремност за борбу,

— узастопни отпор јачем непријатељу допринео би да се добије у времену и омогућио маневарски простор осталим јединицама,

— командант батаљона се ставља при одлучивању пред свршен чин,

— све јединице батаљона, па и шире, доводе се у позицију непријатељског окружења, итд., итд.

Реаговање команданта батаљона на поступак команде чете није био ни близу адекватан њеној грешци: „Командант батаљона не обраћа никакву пажњу на наш извештај". Иронично закључује: „Прошли су Немци за Пријепоље и терају тенкове на коњима, зар не?" Резултат је, осуда и наређење да се чета врати на своје сталне положаје и да по ново ступи у контакт са непријатељем".[321]) Шта је могла команда чете друго и очекивати, осим осуде поступка. Финале ће се видети. Што се тиче команданта батаљона Милана Ракића, он до краја остаје са батаљоном где херојски гине, иако је био у прилици да се спасе пливајући преко Лима, али му командантска обавеза то није дозвољавала.

У току ноћи Немци су правцем Ивање—село Дучево—Пријепоље упутили групу од 30 војника обучених у италијанске униформе. Ову групу су предводила четворица муслиманских милиционера који су пре тога већ били у Пријепољу. Сви војници у групи су знали италијански језик, а били су наоружани пушкомитраљезима, и са 4 аутомата са пригушивачем звука за тајну ликвидацију стражара. Они су пред само свануће, неометани, продрли у Пријепоље и ликвидирали стражу на мосту и дежурног минера у стражари. После тога су посели бункере крај моста, држећи и контролишући његову околину. Њихов је задатак био да сачувају мост од рушења и да не дозволе нашим јединицама да га употребе за повлачење на леву обалу Лима.

За овом групом је наступао 1. батаљон 2. пука „Бранденбург", ојачан муслиманском милицијом. Ради камуфлаже на белом снежном покривачу они су били огрнути белим огртачима. Један део овог батаљона заједно са претходном групом штитио је мост на Лиму, а други нападао на Соколицу, штитећи прилаз мосту с правца Кошевине. Друга колона 2. пука „Бранденбург", такође ојачана муслиманском милицијом, наступала је правцем село Белобабе—Кошевина, а трећа колона овог пука правцем село Косатица—Пријепоље са задатком да пресече друм Пријепоље—Сјеница и заузме мост на Милешевки.[322]) Оне су брзим продором још у току ноћи успеле да заузму мост на Лиму и Милешевки и блокирају наше снаге на десној обали Лима, у рејону Пријепоља. Док су се наше јединице у Пријепољу и на десној обали Лима снашле, све је већ било доцкан. Једино се једна и по чета 1. батаљона 2. пролетерске бригаде, која се налазила на левом крилу успела пребацити на десну обалу Милешевске реке, извлачећи се ка Златару. Позади 2. пука „Бранденбург" кретала се 1. брдска дивизија, ојачана тенковима и артиљеријом. У свануће је отпочела борба за уништење већ окружене 1. шумадијске бригаде, 2. батаљона и половине 1. батаљона

321) Срећко Милошевић, Пријепољска битка, стр. 133.
322) Исто, стр. 136—137.

2. пролетерске бригаде. Наступила је ограничена борба између опкољених делова и јаких немачких јединица. Помоћ коју су остале јединице 2. пролетерске бригаде пружале из рејона Градине као и артиљеријска подршка нису могли, услед речене препреке (Лим) битније утицати на исход борбе. Било је предузето све што се могло у тој ситуацији да се помогне. Тако је пред сам напад Немаца рокиран цео 3. батаљон у рејон село Чадиње—Градина, са задатком да у случају потребе врши прихват 1. и 2. батаљона преко моста у Пријепољу. У том циљу 3. батаљон је ојачан митраљеским одељењем Пратеће чете бригаде. Овај батаљон је, уз помоћ митраљеза у току 4. децембра, са погодног положаја на Градини држао мост на Лиму у Пријепољу под ватром аутоматског оружја и није дао Немцима да пређу преко моста. То је, за извесно време, олакшало положај два батаљона 1. шумадијске бригаде у згради болнице. Ватром из аутоматског оружја 3. батаљон је подржавао и делове 1. и 2. батаљона у борби на Соколици изнад Пријепоља. Зато је непријатељ јаком артиљеријском ватром тукао положај 3. батаљона. Том приликом 3. батаљон је имао два погинула и 3 рањена борца.[323])

Изјутра рано, чим је почела борба, из рејона Коловрата избачена је на косе код Чадиња Пратећа чета бригаде. Њено топовско и минобацачко одељење посело је погодне положаје и својом ватром помагало одбрану на Кошевинама и у Пријепољу. Ватра ових оруђа била је прецизна и ефикасна тако да је на моменте заустављала јурише непријатеља, подржавајући успешно делове 1. и 2. батаљона.

Штаб 2. пролетерске бригаде одржавао је везу са својим деловима који су водили борбу против Немаца на десној обали Лима. Услед недостатка других средстава та веза је одржавана визуелно и гласовно преко реке. Сви покушаји да се пронађе уже које би се пребацило преко реке да би се помоћу њега борци извлачили на леву обалу Лима остали су узалудни. Неки су то покушали залазећи у хладну воду. Већина бораца није знала да плива тако да се један број захваћен таласима утопио.

Вредно је забележити херојско држање пролетера у тој безизлазној ситуацији. Они су и ако свесни свог положаја до краја остали хладни, прибрани и спремни на борбу до последњег. Ни један борац ни у једном тренутку није потражио излаз у евентуалној предаји непријатељу. За пролетере то је било равно смрти. Зато је непријатељ освајао корак по корак, само преко мртвих пролетера. И поред све надмоћности непријатеља група бораца 2. батаљона је успела да се на Соколици одржи до пада ноћи и да се пробије. Цео дан су успели одбијати јуриш за јуришом, заклањајући се телима својих погинулих другова. Држање и беспримерни херојизам ових пролетера делује као надахнуће и учвршћује веру у непобедивост оваквих бораца, као што су били пролетери. У неправедној борби, остављене саме себи, јединице су пружале херојски, вредан дивљења отпор надмоћним немачким трупама. Благодарећи том отпору, нешто се ових бораца 2. пролетерске бригаде пре

[323]) *Друга пролетерска*, књ. 3, стр. 76—78.

бацило преко Лима, а нешто пробило у току ноћи. Херојеки отпор батаљона 1. шумадијске бригаде, који су се опкољени борили у згради болнице, у току дана 4. децембра, допринео је да не дође до већег пораза, јер би у супротном Немци тенковима још истог дана избили у Пљевља, где се налазио Штаб 2. корпуса са болницом и позадинским јединицама. Жртвујући се и херојски гинући борци 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде на Соколици, и борци 1. шумадијске бригаде у пријепољској болници успели су до ноћи да одрже своје положаје да би зе затим у групама и појединачно извукли, из болнице и са Соколице. Остаци батаљона 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде у току ноћи пробили су се преко друма Сјеница—Пријепоље и повезали се са 10. крајишком бригадом 5. ударне дивизије. Део бораца 1. шумадијске бригаде извукао се преко Грудине где су били прихваћени од јединица 3. батаљона 2. пролетерске бригаде.

Немци су привремено били заустављени. Али, већ ујутру 5. децембра продужили су надирање. Једна тенковска колона кренула је према Пљевљима, а део снага 1. брдске дивизије низ Лим ка Прибоју. Сви покушаји ослабљене 2. пролетерске бригаде да их заустави остали су без успеха, јер је непријатељску тенковску колону која је наступала комуникацијом подржавала колона пешадије, наступајући правцем Градина—село Оровац—село Сељане. Ова колона је изманеврисала протчвтенковску одбрану у рејону серпентина на Савином лакту код села Се љашница, која је била организована. На тај начин пут ка Пљевљима остао је отворен. На Јабуци је тај пут био закрчен коморама и позадинским јединицама, које нису биле свесне ситуације у којој се налазе. Немачки тенкови су се помешали са овом колоном и исту разбили на све стране.

Од момента прихватања и преласка од маневарске на фронталну одбрану, битка је за јединице 2. ударног корпуса била изгубљена. Тај пораз је претворен у катастрофу пребацивањем два батаљона 2. пролетер ске бригаде на десну обалу и остављањем 1. шумадијске бригаде у Пријепољу. Штабови батаљона и јединице које су изгарале у овој неравноправној борби унапред су биле осуђене на пораз.

Резултат ове борбе је био поражавајући. Губици само 2. пролетерске бригаде били су око 150 погинулих бораца и руководилаца. Међу њима се налазило 27 бораца и руководилаца који су у бригади били од њеног оснивања. Тако је бригада изгубила више од половине 2. батаљона и гро батаљонског наоружања. Изгубљена су и два придодата противавионска топа. У борби су погинули Милан Ракић, командант и Душан Јечменица, заменик команданта 2. батаљона, Милорад Умјеновић и Ђурђе Милутиновић, заменици политчког комесара 1. и 2. батаљона, и многи руководиоци чета и водова. Немци су такође имали губитака, али о њима немамо података.

Због пораза код Пријепоља, по одлуци Врховног штаба и Централног комитета КПЈ вођена је истрага с циљем да се кривци утврде и казне.

ОСТВАРУЈЕ СЕ БОРАЧКИ САН

Продором Немаца на правцу Сјеница—Пријепоље—Пљевља, 2. пролетерска бригада је била раздвојена на два дела. Четврти батаљон и делови 1. и 2. батаљона са пратећом четом и приштапским деловима одступили су на простор јужно од друма Пријепоље—Пљевља, а 3. батаљон са остацима 1. и 2. батаљона на простор северно од ове комуникације. Део 1. батаљона и неки борци 2. батаљона успели су да се пробију преко пута Сјеница—Пријепоље и да се привремено прикључе деловима 5. крајишке дивизије.

Под утиском тешке трагедије која је задесила 1. и 2. батаљон, као и батаљоне 1. шумадијске бригаде, 4. батаљон се повлачио по великом мразу и дебелом снежном покривачу, журећи да што пре пређе стари пут Пљевља—Бродарево и друм Пљевља—Жабљак, док их Немци нису посели, како би се спојио са 3. батаљоном. Шестог децембра у 10 часова, маршујући преко села Матаруга и Мијаковића уз краће одморе од по неколико чаеова, колона 4. батаљона је избила у село Глибаће, под планином Љубишњом. Ова журба се показала корисном, јер су Немци у намери да што пре продру у Жабљак већ по подне 6. децембра пешадијом и тенковима избили у село Косаницу на путу Пљевља—Жабљак. У селу Глибаћима су се, поред низа приштапских јединица и установа, сусрела и три штаба: 2. пролетерске бригаде, 2. пролетерске дивизије и 2. ударног корпуса. Видело се да су Немци фронт 2. ударног крпуса у Санџаку разбили и да предстоји повлачење јединица и доношење нових одлука о дејствима. Крути фронтови за јединице Народноослободилачке војске нису одговарали условима држања и одбране слободне територије.

На путу према селу Челебићу, преко села Бобова и Слатине, ова колона која је маршевала простором јужно од Љубишње наишла је на рањенике из бригаде, који су као тежи рањеници били упућени у Жабљак на лечење. По њиховим исказима видело се да је у болници на Жабљаку, после наглог продора непријатеља у Пљевља, завладала паника и почело је самовољно напуштање болнице, без обзира што је мост на реци Тари, код села Ђурђевића Тара, био порушен. Највише рањеника је овамо дошло преко села Тепаца, на десну обалу Таре, где их је у селу Слатини нашао 4. батаљон. Одмах затим цела ова групација 2. бригаде је 8. децембра стигла у рејон села Веленића, четири километра југозападно од Челебића. За то време је 3. батаљон обишао Пљевља са севера. Пошто је према наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, 2. пррлетерска бригада требало да се прикупи у рејон Челебића, то се 3. батаљон, после марша преко села Југова (6 кш северозападно од Пљеваља), пребацио на леву обалу реке Ћехотине у село Трновиће, а одавде правцем село Захум—Врба—Попов До у рејон Челебића, где је стигао 9. децембра.

На тај начин се главнина бригаде опет окупила. Од преосталих делова 1. и 2. батаљона, који су се успели прикључити овом делу бригаде, привремено је формиран Комбиновани батаљон.

На Челебићу је одржано саветовање у Штабу 2. дивизије. Процена Штаба дивизије је била да је офанзива непријатеља великих размера и да војна ситуација на овом терену није нимало повољна за ди-

визију. У сплету река, кањона, планинских венаца, било би незгодно и опасно остати и да због тога треба напустити овај простор. Имајући у виду чињеницу да се радило о једној немачкој ојачаној дивизији, развученој на великом простру и која је имала задатак да пренесе своја дејства даље у источну Босну, може се рећи да опасност није била толико велика како је процењивано. Из такве процене је дошла одлука да се иде у Србију. У вези тога бригада је добила наређење за покрст према Рудом и реци Лиму.

Група бригадних пушкомитраљезаца у ***Санџаку, у јесен 1943. године***

Вест да се иде у Србију борци су примили са задовољством али и са зебњом, јер је зима са мразевима и снегом отежавала и ограничавала покрете, а самим тим маневар и партизанску тактику ратовања. У протеклом продору непријатеља, нарочито су настрадале позадинске јединице. Неке су јединице остале без својих комора и залиха хране На слободној територији била је нормализована исхрана а хране је било у магацинима, који су сада били у непријатељским рукама. Преко ноћи се остало без свега тога. Већ се у бригади осећала несташица хране. У таквим условима 2. бригада је кренула у Србију. Вести које су стизале са стране уливале су много оптимизма и ведрине, међу овима, нарочито вест о резултатима Другог заседања АВНОЈ-а које је одржано 29. новембра у Јајцу. Савезници су се у Техерану договорили о бржем и успешнијем завршетку рата. Са фронтова наших савезника такође су стизале вести о успешним операцијама,али све је то некако било далеко за услове и ситуацију у којој је дејствовала 2. бригада.

Једанаестог децембра у 2.00 часа започет је марш правцем село Викоч — село Буковица, а продужен је правцем село Чардак — село Пољана где је у ноћи између 12. и 13. децембра бригада прешла комуникацију Пљевља — Чајниче, а затим се разместила на простор село Маренићи — село Топли До. Исте ноћи Прва шумадијска бригада је стигла у село Велике Баниће, а 2. далматинска бригада у село Заборак. У овом рејону је Штаб бригаде добио обавештење да су се 15 бораца из 1. и 2. батаљона пребацили преко Лима и прикључили 3. санџачкој бригади. До тада се још није знао потпун биланс пораза у Пријепољу.

Спустивши се према селу Станковачи, на левој обали Лима, када је већ била добијена заповест за форсирање ове реке, услед неспоразума између штабова, повучена је ова заповест, а наређено је да се 2. бригада рокира узводно у рејон села Батковића. У припремама за форсирање Лима и у непотребном маршевању поред њега прошло је осам дана. Ово је време искоришћено за одржавање партијских састанака и сређивање јединица. У Штабу бригаде је одржан партијски састанак на коме је анализирана борба код Пријепоља.

Најзад, ипак је одлучено да се иде у Србију. У Рудом није било Немаца, а 40 четника је побегло не сачекавши нас.

У Србију је требало упасти са задатком да се успостави чвршћа веза и активира НОП, изврши попуна својих јединица и формирају нове јединице, разбију четници и недићевски одреди и уништава окупаторска власт и ствара слободна територија на којој ће се вршити мобилизација. Ове задатке је требало остварити не упуштајући се у неке одбрамбене борбе, већ примењујући маневарски начин ратовања. Требало је дејствовати читавом дивизијом, или по бригадама, према ситуапији. У случају јаче непријатељске активности, са дивизијом је треба ло продирати у правцу Тимочке Крајине или у правцу Топлице, а у најгорем случају вратити се у Санџак или источну Босну.[324])

Преласком преко Лима извршен је преко порушеног моста у Рудом, а болница и комора прешли су чамцима преко реке. На овај начин је извршила прелаз читава 2. дивизија. Пошто су јединице прешле на леву обалу Лима 2. пролетерска бригада се разместила на простору села Пребидоли, 1. шумадијска бригада у селу Поповом Долу, а 2. далматинска бригада у селу Раванцима.

Према наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, рано изјутра 22. децембра требало је посести друм Прибој — Добрун: 2. пролетерска бригада у рејону село Оџак — село Штрпци, а 2. далматинска бригада лево од ње, у рејону села Бијелог Брда. Ове бригаде су имале задатак да поставе заседе и поруше ову комуникацију.

Извршењу задатка се приступило по великој густој магли, тако да је осматрање било отежано. По плану Штаба 2. бригаде 3. батаљон је требало да се спусти на комуникацију у рејону села Штрпци и да ту постаеи заседу и поруши пут. Док се батаљон припремао за акцију, једна немачка моторизована колона јачине око 50 возила, на маршу од Прибоја ка Бијелом Брду, прошла је друмом. Штитећи бокове Немцима четници су са правца села Плема и села Оџака напали 4. батаљон. Батаљони је спремно дочекао напад, одбио четнике и с положаја Ос-

[324]) *Зборник*, том I, књ. 16, бр. док. 99.

коруша протерао их до села Кастиња. У том се моменту и моторизована колона вратила са Бијелог Брда. Због неактивног држања 3. батаљона, Немци су се несметано кретали друмом. Поред тога Немци су из рејона села Штрпци отворили артиљеријску ватру на положај 4. батаљона. У таквој ситуацији бригада се повукла на Оскорушу и ту сачекала ноћ, а затим се пребацила преко комуникације и продужила правцем село Ријека — село Горња Јабланица, где се сместила и одмарала два дана.

Двадесет петог децембра ио магли и леденој киши бригада се пребацила на Борову Главу. Због тога су Бугари ојачали околне гарнизоне. У Чајетини их није било, али када су сазнали за поновни долазак 2. дивизије на Златибор, из Ужица су извукли један батаљон на Палисад.

Двадесет шестог децембра бригада је са Борове Главе продужила у село Негбину, с тим што је 3. батаљон враћен у Рудо у сусрет потпуковнику Љубу Вучковићу, који је послат из Црне Горе да прими дужност команданта 2. дивизије, пошто је наређењем Врховног команданта смењен дотадашњи Штаб дивизије због пораза код Пријепоља.[325])

Тих дана је у Штаб 2. бригаде стигла енглеска војна мисија од девет чланова с потпуковником Хадсоном и једним америчким Пуковником на челу. Они су до тада били у Врховној команди Драже Михаиловића. Сада су због развоја ситуације у Југославији све савезничке мисије добиле наређење да напусте четничке штабове и команде и приђу Народноослободилачкој војсци. Ова је била једна од њих.[326]) Они су изјавили да иду са Ибра и да се четнички вођа Дражa Михаиловић налази у Србији. Одмах су били послати у Штаб 2. дивизије.

Четврти батаљон (без чете) учествовао је са 2. далматинском бригадом у разбијању четника у селу Вранешима, на левој обали Увца. Сутрадан, 20. децембра они су ушли и у Нову Варош, али су их Немци и четници, у противнападу са 12 тенкова и 20 камиона пешадије, поново, преко села Вранеши и села Вилова, пребацили преко Увца, избивши тако са тенковима у рејон Кокиног Брода.

Другог јануара 1944. године 3. батаљон, прихвативши у Рудом новог команданта и Сава Дрљевића, начелника Штаба 2. дивизије, са којима се кретало још око 40 бораца из бригаде (15 бораца из 1. и 2. батаљона, а остали као реконвалесценти из болнице) вратио се натраг. У златиборском селу Негбини нови Штаб 2. пролетерске дивизије примио је дужност у саставу: командант дивизије потпуковник Љубо Вучковић, политички комесар Милосав Милосављевић, начелник Штаба мајор Саво Дрљевић. И у Штабу 2. пролетерске бригаде било је измена. Пошто је дотадашњи заменик политичког комесара бригаде Јован Стаматовић стављен на расположење Покрајинском комитету КПЈ за Србију, на његово место је постављен Драгослав Ђорђевић — Гоша, а на упражњено место начелника Штаба бригаде постављен је мајор Никола Љубичић (који се из Србије вратио са 1. шумадијском бригадом), Истовремено је по одлуци ЦК КПЈ укинут Политодјел бригаде, а дотадашњи његови чланови Драгољуб Миленковић и Зага Стојиловић уш-

[325]) *Зборник*, том II, књ. 11, бр. док. 177; Исто, том I, књ. 16, бр. док. 92, 112.
[326]) *Зборник*, том II, књ. 11, бр. док. 141.

ли су у Политодјел 2. пролетереке дивизије, док је руководилац Политодјела Вељко Мићуновић отишао на другу дужност. У моменту добијања нове заповести за покрет, Комбиновани батаљон је већ био пребачен у село Јасеново, а 3. батаљон, који се налазио у Боровој Глави, требало је да се пребаци у Негбину, где се налазио 4. батаљон.

Према заповести Штаба 2. пролетерске дивизије, бригада је добила задатак да један батаљон пребаци у село Драшковиће, а један батаљон у село Горње Трудово, док је Комбиновани батаљон требало и даље да се задржи у Јасенову ради затварања комуникације од Ужица. Истовремено је требало да се 2. далматинска бригада помери у рејон село Штитково — село Доње Трудово, а 1. шумадијска бригада у село Мочнице. Почетак покрета предвиђен је за 4. јануар у 06.00 часова.[327])

Јануара 1944. године. Трећи батаљон се кроз дубоки снег пробија ка Ивањици.

Четвртог јануара је 3. батаљон стигао у Горње Трудово, а 4. батаљон, болница и Штаб бригаде у Драшковиће. Поново је нападао велик снег, па је покрет био отежан и ван утабаних стаза ограничен, а местимично и немогућ. Изјутра, када је почео покет почела је и борба на правцу Кокиног Брода и Јасенова. Немци и четници су прешлп Увац и у неколико колона извршили јак напад правцима Кокин Брод — село Ојковица — Црни врх, Кокин Брод — село Бурађа — Негбина — село Љубиш — село Бела Река — Јасеново и село Мочиоци [1]— село Драшковићи — Црни врх.

327) *Зборник*, том I, књ. бр. док. 1.

У току дана, после жестоке борбе, непријатељ је успео да потисне 2. далматинску бригаду на Црни врх. Комбиновани батаљон 2. бригаде био је изненађен у Јасенову, али се брзо снашао и одбио напад чегника. Прва шумадијска бригада и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде разбили су четнике изнад села Мочиоца и Драшковића.

У таквој ситуацији су 3. батаљон 2. пролетерске и 1. батаљон 2. далматинске бригаде добили задатак да у ноћи између 4. и 5. јануара нападну непријатеља који се задржао у рејону села Ојковице. Међутим, пре него што је извршен напад непријатељ је напустио село.

Петог јануара на овом простору владало је велико невреме праћено мећавом од које се није видело десет метара у даљину. Због невремена био је одложен и покрет.

Судећи по свему, почев од временских услова, па до активности непријатеља, први кораци 2. дивизије у Србији нису ништа добро и повољно обећавали. Но треба рећи и то да се после најповољније војно-политичке ситуације у зиму 1943/1944. године осетио нагли пад морала код непријатеља и на овом подручју. Није више било упорности, офанзивности и истрајности. Непријатељ је у борбу, углавном, улазио без посебног жара и жеље за победом, млако и неефикасно. Ово се нарочиго осетило код четника. Код народа је дошла до изражаја још већа морална подршка НОП-у. Ипак страх од терора народу није дозчољавао да одлучније и активније ступи у редове НОВ и ПОЈ. Да није тако било, тешко би се могло дубље закорачити у Србију, за коју је окупатор био посебно заинтересован, а да се и не говори о четничком покрету.

Седмог јануара када се време мало смирило, настављен је покрет целе дивизије. По дубоком снегу 2. пролетерска бригада је стигла у рејон села Маскове.

Дивизија је добила задатак да избегава фронталне борбе против непријатеља. Избегавање фронталних борби значило је избегавање наметнутих борби по начину, месту и времену, а не и избегавање борбе уопште. Ово је значило држање сталне иницијативе у својим рукама, организовање и вођење борбе бирајући место, време и начин дејства. Ако је досад успешно вршила маневре, избегавајући наметнуте борбе и предузимајући појединачне и мање иницијативе у оквиру бригада, требало је предузети и нешто значајније у оквиру дивизије, што би је опробало у оваквим дејствима. Штаб дивизије, као најпогоднији објект те своје иницијативе изабрао је варошицу Ивањицу. Према подацима које је прикупила обавештајна служба 2. дивизије, у Ивањици су се тада налазиле следеће непријатељске снаге: 200 бугарских војника са извесним бројем аутоматског оружја и неколико минобацача, 3 немачка војника и 150 недићеваца са 2 тешка митраљеза. У Лисанском руднику налазила се посада јачине 70 Руса белогардејаца. Међутим, ови подаци нису били тачни, јер су Бугари непосредно пред напад, ојачали своје делове једним батаљоном тако да је било укупно 650 бугарских војника, што је умногоме изменило ситуацију и у јачини и у распореду снага као и у посадама у утврђењима. Непријатељ је организовао одбрану на деснрј обали Моравице, у рејону Мицића крш — село Свештица, на левој обали Моравице у основној школи. у месном

хотелу „Спасовић", у кући Гаја Бошковића, у згради старе полиције и у хотелу „Јавор". Од утврђења је имао једаи армирано-бетонски бункер у парку и ископане ровове поред гробља на левој обали Моравице.

За напад на Ивањицу и рудник Лису формиране су три нападне колоне и то:

— десна, два батаљона 2. далматинске бригаде ојачана једним минобацачем, са задатком да овлада непријатељским положајем источно од Ивањице и ликвидира бугарску одбрану на десној обали Моравице,-

— средња, састава један батаљон 2. пролетерске и један батаљон 2. далматинске бригаде, ојачана са два минобацача, требало је да наступа правцем село Кушићи — село Глијеч и да овлада косама на западној страни Ивањице, кота 769 — Ртине — кота 671 — кота 501, а затим да упадне у град и ликвидира отпорне тачке на левој обали Моравице;

— лева, 1. шумадијска бригада и један батаљон 2. далматинске бригаде, ојачан једним минобацачем добила је задатак да ликвидира посаду Лисањског рудника и поруши мостове на комуникацији Ивањица — Ариље.

За обезбеђење напада од евентуалне интервенције непријатеља на правцу Пожега — Ивањица одређен је један батаљон 2. пролетерске бригаде који је упућен правцем село Катићи — Водице — Манастир Клисура да затвори друм од Ариља.

Комбиновани батаљон 2. пролетерске бригаде требало је да обезбеђује интендантуре и болнице све три бригаде у селу Сивчини.

Напад је требало почети 8. јануара у 24.00 часа.[328])

Пошто су два батаљона 2. бригаде добила конкретне задатке оц Штаба дивизије, то је Штабу 2. бригаде остало да организује напад свог 4. батаљон и једног батаљона који је био придодат из 2. далматинске бригаде. Штаб бригаде је одлучио да 4. батаљон директно упадне у град долином потока који тече од села Шљивића и да град освоји изнутра, а придодати Далматински батаљон да се задржи на косама западно од града као обезбеђење и резерва.

Пре почетка наступног марша ка Ивањици 4. батаљон је био размештен у селу Пресјеки, а једна његова чета у засеоку Вујашима, на јужним падинама планине Мучња. У први сумрак, док су се борци овог батаљона припремали за покрет чистећи оружје и крпећи распаднуте опанке, изненада и за непријатеља и за батаљон, дошло је до сукоба са две четничке колоне: једне, која је већ била сишла до засеока Вујаша и друге, која се налазила изнад засеока, на Мучњу. Због тога је, уместо да крене на одређени задатак, батаљон морао да се ангажује против четничких колона. Најпре се развила чета у засеоку Вујашима. Она је одмах прешла у противнапад и забацујући се четничкој колони иза леђа ,разбила четнике. Суседна чета у селу Пресјеки кренула је ка врху Мучањ. По снежном и каменитом терену прво су се верали бомбаши а за њима пушкомитраљесци. Теже је било успети се по дубоком снегу него ли засути бомбама прозебле четнике. Но ипак све се одвијало по плану противнапада. Четници су били разбијени. Батаљон је

[328]) *Зборник*, том I, књ. 7, бр. док. 3.

имао једног рањеног борца. После овога, батаљон је, изгубивши нешто времена, кренуо на извршење задатка. Да би надокнадио изгубљено време батаљон је, спуштајући се низ стрме косе ка граду, све товарне коње и комору оставио у селу Шљивићима, а тешко наружање понели су са собом митраљесци. Спуштајући се низ поток јединице 4. батаљона су се без борбе и изненадно пробиле у центар града и на мост преко Моравице код зграде гимназије. На мосту је био изненађен и непријатељски сгражар. Али пошто се батаљон није хтео оглашавати стражар је, осетивши наилазак батаљона, пуцањем из пушке алармирао напад и утекао. На то су чете 4. батаљона, наступајући лево и десно од Јаворовог пута запоселе већи део града. Борба је почела. Бомбаши су, уз помоћ митраљеске ватре, освајали део по део града. На тај начин је ликвидиран отпор непријатеља у отпорним тачкама на левој обали Моравице, изузев у гимназији. Не обазирући се на противнападе и жестоку артиљеријску, минобацачку и митраљеску ватру са десне обале Моравице, као и из неосвојене зграде гимназије, батаљон је држао погодне зграде и одолевао противнападима непријатеља у току целога дана 9. јануара. Сви покушаји непријатеља да га избаце из града остали су без успеха. У току ноћи између 9. и 10. јануара батаљон је приступио чишћењу преосталих отпорних тачака. Том приликом су бомбаши успели да униште бункер из кога су се бранили немачки војници. Остала је само школа, коју је непријатељ очајнички бранио. За ову зграду водила се огорчена борба и у самој згради, за сваку просторију. Батаљон је покушао да помоћу сламе запали школу, али је непријатељ и ако сабијен у једној соби успео да ватру угаси. У току ноћи извршена је евакуација плена.

Пошто отпор непријатеља на десној обали Моравице није био ликвидиран, а везе са десном колоном није било, то је Штаб 2. бригаде 10. јануара у 05.00 часова одлучио да повуче 4. батаљон из града. Повлачење непријатељ није ни осетио, тако да је у току целог тога дана тукао град са десне стране Моравице, не усудивши се да поново запоседне његову леву страну.

У нападу на Ивањицу непријатељу су нанети осетни губици: 37 мртвих, 46 рањених и 23 заробљена војника, подофицира и официра. Заплењено је четири пушкомитраљеза, 12 пушака, четири пиштоља, два аутомата, два пара скија,-10.500 метака, 10 товарних коња, извесна количина брашна, нешто дувана, одеће и обуће. Истовремено је 4. батаљон имао три погинула и пет рањених бораца.

У борби је утрошено 7.000 метака, 50 ручних бомби, 15 мина за лаки бацач и 20 мина за средњи бацач.[329])

За то време 3. батаљон 2. пролетерске бригаде обезбеђивао је напад У рејону манастира Клисуре. Он се из рејона села Катића на време упутио правцем Водице — село Добраче — манастир Светог Арханге-ла. Осмог јануара око 24 часа батаљон се разместио у простору манастира, а 2. чета је упућена да онеспособи за саобраћај пут и постави заседу у рејону Клисуре. Чета је пут преградила великим наслагама камена и у близини поставила заседу. У зору 9. јануара иза окуке појавили су се тенкови. Заседа ватру није отварала све док се први тенк

[329]) *Зборник* том I, књ. 7, бр. док. 4.

није приближио до препреке. У том тренутку чета је отворила снажну ватру и приморала тенкове да се повуку према Ариљу. Тада је чета уз подршку својих аутоматских оруђа извршила јуриш на незаштићену бугарску пешадију и натерала и њу у бекство, заједно с тенковима. Тако је овај напад одбијен. У овој борби непријатељ је имао три мртва, шест рањених и три заробљена, а заплењено је: два митраљеза, један аутомат и два пиштоља. Рањени бугарски војници су превијени и послати на санкама у Ариље. У току дана батаљон је и даље држао заседу. Предвече је наишла још једна колона, јачине чете, али се, осмотривши положај из даљине, после 20 минута вратила назад у Ариље.[330])

У ***разговору крај топле пећи: лево Вељко Мићуновић са Миланом Ракићем.***

После напада на Ивањицу, 2. пролетерска бригада се повукла у рејон села Катића, 1. шумадијска у село Страгачину, а 2. далматинска на простор село Опаљеник — село Даретин — село Кушићи.

Друга пролетерска бригада је свој део задатка у акцији на Ивањицу извршила. Томе је допринела тактика упада која је примењивана у нападу на насељено место. Уместо да претходно ликвидира цео спољни систем непријатељске одбране, па тек онда да продре унутар града, овде је успешно примењена тактика увлачења — инфилтрације — у град и ликвидација изнутра непријатељских отпорних тачака и чита-

[330]) *Друга пролетерска*, књ. 3, стр. 124—125.

вог система одбране. Овај тактички потез је изненадио непријатеља. На тај начин се постигло изненађење, које је било гаранција успеха.

Поводом акције у Ивањици Штаб 2. дивизије је 12. јануара одржао састанак са штабовима бригада. Састанак је почео у 12.00 часова, а завршен у 24.00 часа. На њему је разматрано војничко и политичко стање у бригадама, о чему су извештај поднели команданти и политички комесари, а допуњавали их остали чланови штабова; затим је анализиран напад на Ивањицу, резултати и недостаци; и на крају је дискутовано по питању односа између штабова и јединица.[331])

Сутрадан је Штаб бригаде одржао састанак са штабовима батаљона, где су се такође анализирале позитвне и негативне појаве у акцији на Ивањицу.

Иначе, Штаб 2. пролетерске бригаде је као уосталом и сви штабови НОВЈ радио као колективни орган. О свим важним одлукама тражена је сагласност: команданта и политичког комесара, који су гакве одлуке и потписивали. Командант је био одговоран за спровођење војних одлука и могао је да их допуњује и усаглашава, зависно од ситуације на терену. Он је издавао писмена и усмена наређења и заповести, примао извештаје команданта батаљона и извештавао Штаб дивизије о ситуацији. За време борбе налазио се на правцу главног задатка бригаде. Заменик команданта је у свему помагао команданта и често био представник Штаба бригаде приликом акција појединих батаљона. Он је и обједињавао борбену активност двају батаљона. Због тога је готово увек више времена проводио у штабовима батаљона него ли у Штабу бригаде. Политички комесар се посебно бринуо о морално-политичком стању у јединицама, о политичком раду са борцима и народом, поступцима око прикупљања хране (да не би било појединачног или самовољног прибављања хране), санитету као и о раду интендантских органа код реквизиције, да би била правилно објашњена и спроведена. Он се старао и о културно-просветном раду међу борцима и у народз' Примао је извештаје од политичких комесара батаљона и извештавао политичког комесара дивизије. Заменик политичког комесара се, углавном, старао о раду КПЈ у бригади. Он је често долазио и присуствовао партијским састанцима у јединицама бригаде. Обично је био секретар штапске партијске ћелије. На састанцима Штабне партијске јединице, у којој су били сви чланови Партије који су радили у Штабу, било је критике и самокритике. Ово је било једино место где је подчињени могао да критикује претпостављеног. На тим састанцима сви су били једнаки, од курира до команданта. Комунисти су смело износили своје слабости. Договарали се како да постигну још веће успехе, како да своју бригаду учине још јачом, монолитнијом и борбенијом.

Штаб 2. пролетерске бригаде често је остајао без начелника Штаба и ова функција није била довољно развијена у Штабу. Он је био задужен за рад на војном уздизању бораца и старешина. Штаб бригаде је имао свога писара, „ћату", који је куцао на писаћој машини заповести, наређења и извештаје. Он се у исто време старао о архиви Штаба као и о канцеларијском и писаћем прибору.

[331]) *Зборник*, том I, књ. 7, бр. док. 26.

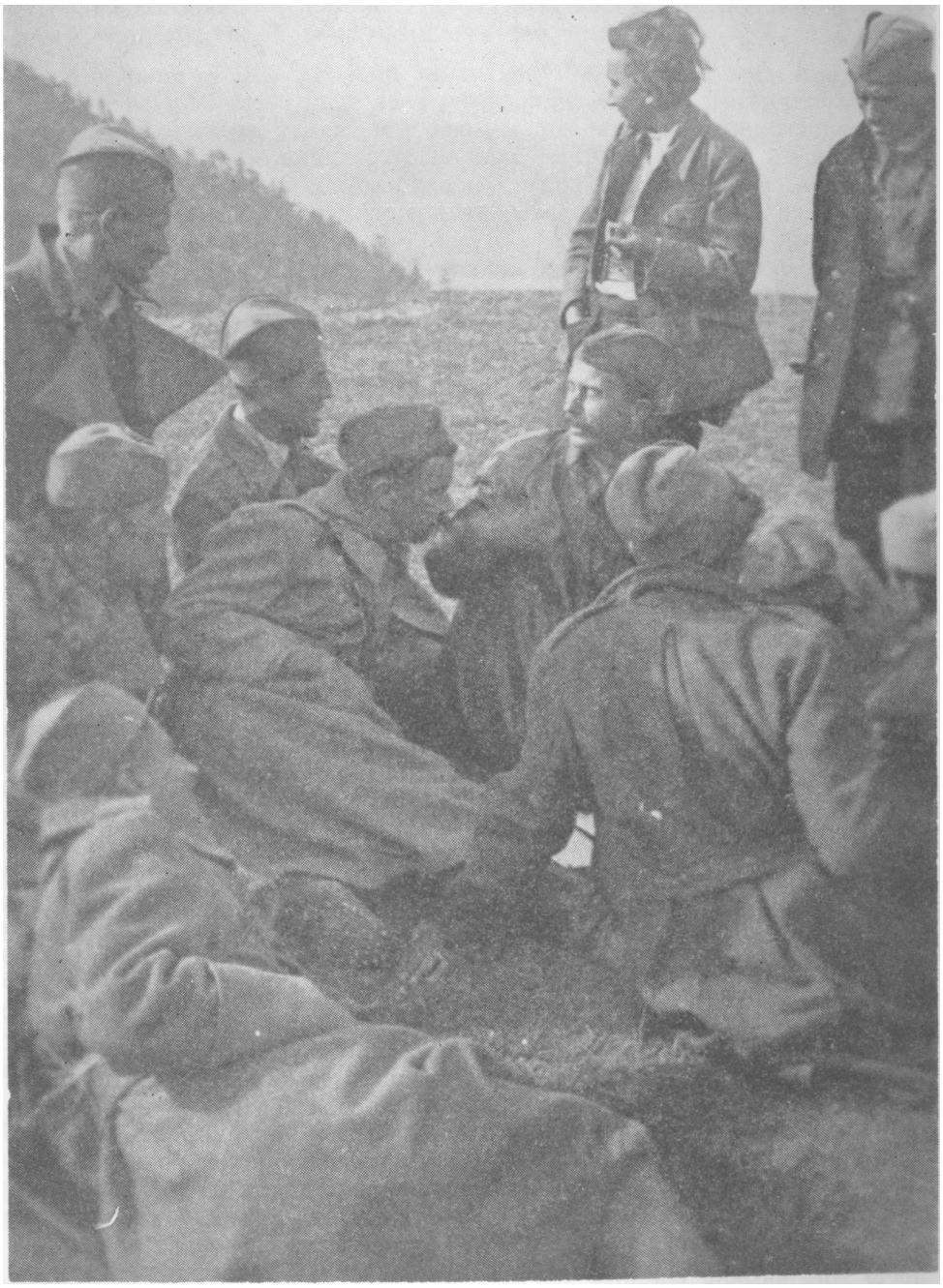

На састанку Штаб бригаде са ***новим командантом дивизије. Седе, први с лсва Миливоје Радовановић — Фабрин, други Средоје Урошевић, у средини љуоо ауч-ковић, стоји Зага Стојиловић и Срба Јосиповић.***

Санџак, јануара 1944. године
На челу колоне Милан Радовановић, обавештајни официр бригаде, други Средоје Урошсвић, команданг бригаде и трећи Драгослав Ђпрђевић — Гоша, заменик политичког комесара Оригаде.

На свим састанцима који су држани непосредно после напада на Ивањицу, анализирана је ова акција детаљно по свим питањима. Још једном се показала спорост и неефикасност у одржавању везе међу јединицама. Без чврстих и благовремених веза није могло бити ни остварено садејство међу јединицама. И овом приликом, док је 4. батаљон био у Ивањици, освојивши њен део града на левој обали Моравице, десна колона не знајући за то превремено је одступила, не извршивши свој задатак, а када је сазнала за ситуацију у Ивањици, поново је следеће ноћи организовала напад, али опет без успеха, јер није било садејства са деловима у Ивањици. Недостатак савремених техничких средстава везе умногоме је отежавао одржавање чврсте везе. Ипак са више упорности и бриге могла се боље организовати веза и са постојећим средствима. Када су средства са којима се располагало била добро организована и правилно употребљена, тада је и садејство било остваривано. Међутим, често се јединице нису придржавале одговарајуће организације везе. Тако је Штаб дивизије за напад на Изањицу за одржавање везе био предвидео да јединице обележавају достигнуту линију паљењем ватри од мањих стогова сламе, а као знак да је заузет део вароши на левој обали Моравице да се испале црвене ракете једна за другом из сигналних пиштоља.[332]) Ови знаци су слабо коришћени, а команда средње колоне требало је, без обзира што једна

[332]) *Зборник*, том I, књ. 7. бр. док. 3.

отпорна тачка није била заузета, да да сигнал да је део Ивањице на левој обали Моравице ослобођен, јер би ово, вероватно, подстакло десну колону на већу упорност у извршењу свога задатка.

Јединице НОВ и ПОЈ од зиме 1941/1942. године нису продирале на простор Ивањице и овог дела југозападне Србије. Четнички покрет, уз помоћ окупатора, успело је у овом крају да сузбије партизанске одреде и групе и да војнички загосподари ситуацијом. Ту је он имао могућности да у „миру" консолидује и повећа своју организацију, да је војнички учврсти, да организује и учврсти своју власт, да изврши мобилизацијске припреме, и,тд. Колико је у томе успео, то је друго питање. Што се тиче расположења народних маса, оно је је било одбојније према том покрету, нарочито после видне сарадње четника са окупатором. После невиђеног терора који се под овим покретом вршио и после распадања осовине Рим — Берлин, и онај део маса који је био наклоњен и гајио неке наде у овај покрет деморалисао се и почео да губи веру у успех тог покрета. Ако је раније био обмањиван, подршком Енглеске и Америке, које су имале и своје представникс у четничком покрету Драже Михајловића и које су га и материјално помагале, сада је и та илузија отпала. Требало је то само искористити. Због тога је послата 2. пролетерска дивизија у југозападну Србију.

Појава 2. дивизије у Србији изазвала је код окупатора а нарочито у четничким редовима велику пометњу. Без обзира на непогодне временске прилике, непријатељ је извршио концентрацију својих одреда са ширег простора Четници су одмах предузели мобилизацију да би могли што јаче снаге да супротставе јединицама НОВЈ. Обновили су и учврстили своју сарадњу са Немцима и Бугарима. Удружени непријатељ је после преласка 2. дивизије преко Лима покушао да дрлси иницијативу у својим рукама. Знајући да Дивизија има ограничене резерве муниције, настојао је да је свакодневним борбама око комуникација, и ван њих, исцрпљује материјално и физички. Тој тактици непријатеља јединице 2. дивизије су супротставиле тактику маневра, тј. непримања борбе где то непријатељ хоће, већ где то њима одговара, настојећи да иницијативу стално држе у својим рукама. Спровођење овакве тактике захтевало је честе и брзе промене положаја. Чести покрети и маневри нису дозвољавали ослобођење и одржавање једне територије дуже времена. То је, са своје стране, имало за последицу да су народне масе осећале несигурност и због тога нису масовно ступале у редове бригаде НОВЈ, што је био један од основних циљева продора 2. пролетерске дивизије у Србију.

Ако је и било некаквих очекивања да ће 2. дивизија успети да се одржи у Србији, после овог половичног успеха било је јасно да се са оваквим снагама и материјалним обезбеђењима не може дуже остати у западној Србији. Због тога је одлучено да се дивизија полако врати у Санџак.

Једанаестог јануара 2. дивизија је почела истим правцем да се враћа у Санџак. На том маршу, под веома тешким временским условима и без довољно муниције јединице 2. дивизије су скоро свакодневно водиле борбе против удруженог непријатеља. У постепеном помера-

ну, зависно од правца кретања и места у којем су се биле размештале, јединице су вршиле и нападе на непријатеља.

Непријатељ је у Ивањици добио као појачање пет тенкова и 600 војника из Ужица. Тако ојачан он је 13. јануара рано изјутра кренуо из Ивањице у две колоне, једном комуникацијом Ивањица — село Кушићи — Сјеница, другом преко села Глијеча према селу Сивчини. Борбу против ових непријатељских снага прихватиле су јединице 2. далматинске бригаде. Међутим, пошто нису желеле да се излажу непотребним губицима оне су се извукле испред непријатеља. Тога дана 2. пролетерска бригада је била на простору село Равна Гора — село Бјелуша, а њен 3. батаљон у селу Катићима. Пошто је после померања јединица дивизије остао најистуренији према непријатељу који је кренуо из Ивањице, овај батаљон имао је 15. јануара сукоб са једном четничком колоном у рејону Оштрице, коју је разбио и одбацио преко села Стишовића. Увече су на положај изнад села Биле Цркве избиле бугарске јединице и на њему се утврдиле. Добивши погрешне податке од своје предстраже да се ради о четницима, а не о Бугарима, батаљон је кренуо да нападне овог непријатеља. Развила се жестока борба између 3. батаљона 2. пролетерске бригаде и 500 бугарских војника. Бомбаши батаљона су успели да истерају Бугаре из прве линије ровова, наневши им велике губитке. Али у другој линији ровова бугарски војници су успели да се одрже. Бугари су остали да по мразу и снегу извлаче 24 мртвих и 34 рањених а 3. батаљон се повукао из Катића, уз 11 избачених из строја (три мртва, шест рањених и два нестала).

Санџак 1944. годинс. Нагло погорша.њс врсмсна јс затскло на. маршу борцб 2. Сатаљона.

Шеснаестог јануара 2. бригада је извршила марш на простор село Бела Река—Стража — село Љубиш. Овај покрет је био јако заморан јер се маршевало ноћу преко јако испресецаног земљишта, покривеног дубоким снегом и уз пратњу снажне вејавице. Борци су од умора падали у снег, у полусну. Пошто је бригада била најистуренија јединица према Ужицу, било је бојазни да непријатељ не предузме напад са те стране, док се бригада мало не одмори. Али до напада из тог правца није дошло.

Док су 2. далматинска и 1. шумадијска бригада биле ангажоване **V** борби против непријатељске колоне која се кретала за њима у **рејону** села Мочиоца и Доњег Трудова, 2. пролетерска бригада се пребацила на простор село Негбина — село Драглица — село Борова Глава. После поистизања 2. далматинске и 1. шумадијске бригаде, део 2. пролетергке боигаде је из Негбине померен према Боровој Глави.

У ***паузи марша — негде у Србији 1944. Први с лева Светозар Поповић — Милић, други Јово Стаматовић, трећа Зага Стојиловић, четврти Саво Радојичић — Фећ?, пети Радивоје Јовановић — Брадоња, шести Средоје Урошевић и седми Вењко Мићуновић.***

Упркос томе што се снег у речним долинама топио, овде на Златиборској висоравни све је више падао и постајао све дебљи.

Двадесетог јануара 2. пролетерска бригада, налазећи су у претходници дивизије, извршила је покрет правцем Борова Глава — село Доброселица — село Стубо и разместила се у рејон села Горње Јабланице. За време марша 4. батаљон, који је био у претходници бригаде,

протерао је четничко-недићевске групе са положаја између Доброселице и Горње Јабланице, и том приликом заробио једног недићевца. Ова иста непријатељска група покушала је да прихвати борбу у Горњој Јабланици, али је била брзо протерана према селу Штрпцима.

Двадесет првог јануара је 2. далматинска бригада стигла у село Доњу Јабланицу, а 1. шумадијска бригада у источни део села Горње Јабланице.[333]) Тога дана је била нападнута чета 4. батаљона која се налазила на одмору у кућама у рејону Стрмечице, држећи обезбеђење у виду предстраже на Бијелој глави. Напад су извршили четници под командом мароја Захарија Остојића. Пошто је била изненађена, а командир јој погинуо одмах у почетку борбе, то се она повукла на прихватни положај. Одмах јој је у помоћ упућена једна чета истог батаљона и један батаљон 2. далматинске бригаде. У противнападу који је уследио непријатељ је потучен и протеран према селу Штрпцима, уз губитке од 12 мртвих и 30 рањених. Том приликом 4. батаљон је имао три мртва и шест рањених бораца.

Јануар 1944. године. Друга пролетерска бригада на маршу од Рудог према Пљевљима.

Прикупљање 2. пролетерске дивизије на овако малом простору, као и борбе против четника јасно су открили намеру да се дивизија пребаци преко комуникације Прибој—Вардиште. На том путу се створила могућност непријатељу да наметне свој начин борбених дејстава.

[333]) *Зборник*, том I, књ. 7, бр. док. 26.

користећи своје техничко преимућство. С тим циљем непријатељ је отпочео да поседа комуникацију од села Бијелог Брда па до села Увца.

Штаб 2. дивизије и сам осећајући да до такве препреке може доћи, 22. јануара изјутра је покренуо читаву дивизију у две колоне: десна, 2. далматинска бригада правцем село Доња Јабланица — село Бијело Брдо — село Раванци и лева, 2. пролетерска бригада, з иза ње 1. шумадијска бригада, правцем село Горња Јабланица — село Штрпци — село Оскоруша.

С циљем да пребаци јединице преко друма Прибој—Добрун, Штаб 2. пролетерске бригаде је своју главну колону у чијој је претходници био комбиновани батаљон, упутио правцем Горња Јабланица — Стрмечица—Ступаљски поток—Штрпци—Оскоруша, а као леву побочницу правцем Бијела глава —Шанац—Крмељеш—село Оџак избацио је 4. батаљон.

Као што се и предвиђало, непријатељ је посео положај од Бијелог Брда до Штрбаца. Ово је открила побочница 2. бригаде. Пошто је време било магловито то је 4. батљону успело да се неприметно спусти низ косе до изнад саме комуникације. У том тренутку магла се почела дизати са планинских врхова и побочница се нашла изнад кућа у селу Штрпцима. Већ су се примећивали војници око кућа не распознавајући још њене делове. Када се побочница већ дохватила првог брежуљка са правца села је отворена ватра. Уочено је и десет камиона. Откривено је да ту има и Немаца, а очекивани су само четници. У ствари. у то село непосредно пред долазак 2. бригаде приспело је 18 камиона Немаца и четника Павла Ђуришића. Бригада их је изненадила јер се још нису били ни развили за борбу. Док је 4. батаљон у побочници бригаде отпочињао да води борбу за доминантну чуку, главнина бригаде са Комбинованим батаљоном на челу пребацивала се преко комуникације и хватала прве косе у правцу села Крстаца. Приметивши то непријатељ је почео поседати те косе. Сад је било. бити или не бити. Ко се пре дохвати коса, тај је имао иницијативу у својим рукама. Настала је огорчена борба за време и простор. Код побочнице се водила жестока борба око виса са чије се стране налазило чело побочнице, а с друге немачки војници. Борба је трајала осам часова. Низали су се јуриши за јуришем. Непријатеља је подржавао један топ, три минобицача и већи број аутоматског оружја. На крају одлучним нападом Комбинованог батаљона непријатељ је збачен на пут и бригада је овладала линијом Крстац—Оскоруша. На тај начин је омогућено да се извлачи интендантура и болница према Оскоруши. Из села Штрбаца камиони су побегли у Прибој, а Немци и четници су се по групицама повлачили према Прибоју, вукући своје мртве и рањене. У овим борбама непријатељ је имао 36 мртвих и 50 рањених.[334])

После проласка преко пута Прибој — Добрун 4. батаљон, који је и даље био у побочници бригаде, добио је задатак да избије на пут При-601—Рудо, на десној обали Лима, и исти поруши. Батаљон је остао у рејону села Трнаваца са заседом код села Јелића, затварајући правац Прибој—Рудо док се у Рудом вршило пребацивање јединица 2. диви-

[334]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 217—218; *Зборник*, том I, књ. 7, бр. док. 26.

зије на леву обалу Лима. У исто време и са истим задатком у рејону села Оскоруше остао је 3. батаљон. У току 24 јануара пребачени су преко Лима и 3. и 4. батаљон

Јединице 2. пролетерске дивизије приликом повлачења преко Лима прихватила су два батаљона 3. санџачке бригаде из рејона села Пенезића и села Шиљака.

Са ***начелником штаба дивизије Савом Дрљевићем,*** други с ***десна, и Љубинком Милосављевић, четврта, увек*** /е ***Ово користан разгозор.***

Поред чете и по из 1. батаљона која се за време пријепољске биткс на време пребацила на десну обалу Милешевске реке, у том правцу се у току ноћи између 4. и 5 децембра пробила и група преосталих бораца. Издржавши све немачке нападе, један број бораца 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде и 1. шумадијске бригаде, забацио се у позадину непријатеља. Прво су покушали да се код села Ивања пребаце на леву обалу Лима, али пошто им то није успело, они су се уз помоћ мештана повукли у село Седобро, а затим преко села Дренове у Бистрицу, где су ухватили везу са деловима 5. крајишке дивизије и преко Прибоја кренули у Рудо, где су пристигли поменуте делове 1. батаљона. Штаб 5. крајишке дивизије од ових група оформио је батаљон који је назвао ,,Пролетерски". Према сећањима бораца овај батаљон је бројао 148 бораца, подељених у три чете.[335]) Пролетерски батаљон био је у саставу 5. крајишке дивизије око два месеца као самостална јединица. Он је делио судбину јединица ове дивизије у тешким

[335]) *Друга пролетерска,* књ. 3, стр. 107.

борбама у источној Босни. Дивизија се, захваћена непријатељском офанзивом и то краком који је наступао од Пријепоља правцем Прибој—Вишеград, пребацила у источну Босну. Пошто је то и била намера непријатеља, 5. крајишка дивизија је набачена на планину Деветак и ту окружена, будући да је непријатељ благовремено посео комуникацију Соколац—Хан Пијесак. Није јој преостало ништа друго већ да се под борбом пробије. Пошто се непријатељ добро утврдио дуж Поменуте комуникације, пробој је дивизија вршила на једном месту. У овом пробоју са крајишким јединицама учествовао је и Пролетерски батаљон. Пробој је извршен ноћу. Пролетерски батаљон је формирао бомбашку групу. Она је са успехом и неопажено пришла немачком предњем крају. Бомбе су плануле у немачким рововима, што их је натерало у бекство. Отворена је бреша кроз коју је прошла читава 5. дивизија.

Пошто је непријатељ и даље надирао за 5. дивизијом, то је и Пролетерски батаљон био стално у покрету, без одмора. Зимски услови, без смештаја, одмора и хране изморили су борце. У долини реке Криваје дошло је до новог окршаја са Немцима. После дугог и напорног марша преко тешко пролазног земљишта излазило се постепено из окружења. После овога, дивизија се кретала преко Романије, ка железничкој прузи Сарајево—Вишеград. По пребацивању преко ове комуникације дивизија је избила на леву обалу Дрине. Борци Пролетерског багаљона као добри познаваоци Дрине, у рејону Устиколина су је први форсирали и избили на њену десну обалу. По пребацивању преко Дрине Пролетерски батаљон се сместио у селу Орахову, близу Фоче. Први пут после 5. децембра ту се дуже задржао и одморио.

Борци Пролетерског батаљона врло брзо су се снашли у новој средини. Својим понашањем и борбеношћу они су стекли посебан углед међу крајишким борцима и јединицама. Пошто су се у рејону Фоче задржали дуже времена, батаљон је развио културно-забавну делатност. Дао је неколико приредби за борце и грађане. Нарочито су се истицали са скечом „Мргуд". Поред културно-забавног рада, батаљон је развио и живу политичку активност; држао је конференције по селима, на којима је објашњавао унутрашње, спољнополитичке и војничке догађаје. На приредби у Фочи, у којој су учествовали чланови културне екипе 5. крајишке дивизије, Штаб ове дивизије похвалио је Пролетерски батаљон за успешне борбе и храбро држање у току непријатељске офанзиве.[336]) Ускоро је ухваћена веза са 2. пролетерском бригадом, па се батаљон после дужег времена, опет нашао у својој бригади.

*

У овом периоду дошо је до испадања Мусолинијеве Италије из фашистичке коалиције. То је био крупан војно-политички догађај који је имао одраза и на војно-политичку ситуацију у Санџаку где се налазила 2. пролетерска бригада.

Нагли размах народноослободилачке борбе одразио се у све већем приливу нових бораца у јединице НОВ и ПОЈ. Четнички покрет Драже

[336]) *Друга пролетерска*, књ. 3, стр. 98—104.

Михаиловића настојао је да искористи ову ситуацију и да ојача и учврсти своје редове. Италијанске јединице су различито реаговале на капитулацију своје војске. У недостатку већег броја јединица у Санџаку, 2. пролетерска бригада примила је на себе велике задатке. Због потребе присуства наших јединица на више страна, она је дуго време дејствовала по батаљонима, а изузетно и по четама.

У то време бригада је била попуњавана већим бројем нових бораца, али то није утицало на висину борбеног духа. Њени бомбаши и пушкомитраљесци су наставили традицију ударне песнице бригаде и она је, у целини, успела да одржи морално-политичку чврстину и борбеност на задовољавајућој висини.

У пријепољској бици, не својом кривцом, била је стављена у положај из којег се није могла извући без великих жртава. То не скида део одговорности са Штаба бригаде, јер није предузео све да пораз буде мањи.

У сложенијим условима ратовања обавештајна служба није била дорасла својој улози. Због тога је пораз на Пријепољу делом и последица слабог рада обавештајне службе.

Поново стварање велике слободне територије и приступање италијанских јединица са комплетном техником, везивали су штабове и јединице за ту територију и за њену круту одбрану. Друга бригада, изузев што је неколико пута била пребацивана дивизијском моторизацијом, није била оптерећена техником која би јој спутавала маневар ван комуникација.

У овом периоду 2. бригада је, на основу утврђених података, избацила из строја 959 непријатељских војника, а сама је имала 198 мртвих, 103 рањена и четири нестала.

У целини гледано, овај период борбене активности 2. пролетерске бригаде може се поделити, према условима и врсти ратовања, на два дела. *Први,* ослобађање велике територије и дејства за проширивање и одбрану исте и *други,* губљење ове територије и дејство у ограниченим условима маневарског простора. Бригада је поново била на окупу, али слободна територија јој је смањена и обично се граничила са територијом коју су поседале њене јединице, или је дејствовала на окупираној територији, односно на простору поседнутом од стране непријатеља. Вршени су чести маневри ради задржавања иницијативе у својим рукама.

ДОБРОВОЉЦИ СУ СТАЛИО У 1942/43. ГОДИНИ ПОПУЊАВАЛИ БРИГАДНЕ РЕДОВЕ

Пракса је показала да је, при партизанском начину ратовања, нормално бројно стање батаљона било око 200 бораца, а бригаде са пиштабским деловима око 1.000 бораца. Она је, као живи организам, скоро свакодневно мењала своје бројно стање. Да би се одржала стална њена борбена готовост, морало се мислити на њену попуну. У прве две ратне године попуна је вршена искључиво добровољцима. Они су долазили у бригаду на два начина. Знатан је број оних који су се самостално прикључивали њеним редовима, обично при контакту са њом. Због тога

је превасходан задатак политичко-културно-забавног рада њених чланова био да, својом борбеношћу, ставом према народу, другарством међу собом, зраче око себе и као магнет привлаче у своје редове нове чланове. И у томе је 2. пролетерска бригада, као политички одред, имала великог успеха. Међутим, ма колико био значајан тај број, он није могао у потпуности да задовољи потребе. Други вид, може се рећи, пресудан за њену попуну било је организовано прикупљање добровољаца од стране позадинских органа и политичких организација на терену. На тај начин су, код већег прилива, формирани нови одреди и бригаде, а један део је одлазио као попуна већ постојећих.

После борби у источној Босни, Црној Гори и Херцеговини, услед великих и жестоких окршаја, бригада је изашла знатно ослабљена. Услед непријатељске офанзиве на означеном простору, наступио је период осеке НОП-а па и доласка нових бораца. Тако, овог пута, попуна бригаде није вршена новим добровољцима, већ пролетерима. Наиме, пошто је 5. батаљон 1. пролетерске бригаде прилично настрадао на Пјеновцу код Олова. а у његовом саставу поред Шумадинаца била је и *чета ужичана,* одлучено је да се његов остатак расформира а борци прикључе и појачају 2. пролетерску бригаду. Тако је, према прикупљеним подацима, у 4. батаљон бригаде дошло 126 бораца. То је било довољно да се њени редови попуне за предстојеће акције.

Доласком у Босанску крајину, где је Устанак био у наглом развоју, бригада попуну добија од позадинских организација и територијалних јединица. Овај посао је организовано текао и спроводио се. После борби бригаде око Бугојна и Купреса већ ју је требало ојачати. Прилика се указала после ослобођења Мркоњић Града. Међу првима дошла је група од око 50 Личана. То су били борциомладинци који су као најбољи и најхрабрији специјално за пролетерску бригаду одабрани и из Одреда за Кореницу повучени. Бригада их је примла у Мркоњићу и одмах, без оружја, распоредила по батаљонима. Тако су и учествовали у борби за ослобођење Јајца, при чему су се и наоружали, отимајући оружје од непријатеља. Око добијања тог оружја Личани су се осетили превареним. При поласку из Коренице одузето им је оружје и речено им да пролетери имају своје магацине оружја те да ће га они од њих добити. Пошто *нико* није имао такве магацине, па ни пролетери, то су Личани два пута морали да га отимају од непријатеља. Но све је то убрзо заборављено и они су се одмах уклопили и у вештини и храбрости конкурисали пролетерима тако да су ови говорили: „Бре, па и ови Ликоте нису новајлије — добро се бију".

Будући да је бригада скоро свакодневно ишла из борбе у борбу, то су јој се редови стално осипали и тањили. Зато ускоро после Личана пристижу Крајишници, Банијци па Далматинци. По доласку пролетерских бригада у Босанску крајину међу омладинцима је вођена организована популаризација истих, као и одабирање и припремање омладинаца. Тако је у Подгрмечу, за Крајишнике организован скраћени војно-политички курс, где су се омладинци припремали за попуну пролетерских бригада. Када је дошао дан растанка од родног краја, многима је срце заиграло за њим, за својим најрођенијим. Уз пуно поздрава, пољубаца, попевке и својеврсне вриске Крајишника, млади су, уз понеки сетни поглед и сузу, запевавши сложно кренули. Њих 106, међу којима 36 другарица.

срећно су стигли у Мркоњић Град где их је дочекао представник 2. пролетерске бригаде. После кратког одмора и приредбе поводом њиховог доласка, упућени су у рејон Јајца где су били распоређени по батаљонима и четама. Убрзо су се упознали са новом средином и друговима са којом ће од сада делити и добро и зло. Они су били срећнији од Личана, јер је у магацинима било нешто заплењеног оружја и муниције за њих. Почеле су и прве војничке дужности, страже и патроле.

Следећа организована група били су Банијци. Они су 6. октобра нашли бригаду у рејону села Трнова код Мркоњић Града. Њихова група се пребацивала из Баније за Лику и код реке Коране њих четрдесетак се определило да иде и бори се са пролетерима. По пристизању бригаде одмах су се укључили у њене редове, а у првим окршајима дошли и до оружја.

Најзад, у кратком року пристижу и Далматинци. Ова група састављена од бораца из градова и шире околине: Шибеника, Сплита, Макарске и Книна пробијала се преко Врлике, Динаре, Ливањског и Гламочког поља. Бригаду су стигли 14. октобра у Млиништима. Њих око 170 омладинаца и омладинки, већином радника, сељака и рибара, равномерно су, по доласку железницом, у Дрвару додељени четама, а омладинке по батаљонима. Посебан проблем за Далматинце било је обезбеђење топлије одеће и обуће с обзиром на нове климатске услове. Искоришћено је припремање бригаде за смотру и пријем застава па је и тај проблем решен. Далматинци су се врло брзо прилагодили новим условима и новој средини. Постепено се наоружавају и прихватају свих борбених задатака.

Бригада је крај 1942. године и почетак нове дочекала на територији око Гламоча, Ливна, Бос. Грахова, Книна и Врлике. У борбама у којима је и сама учествовала нека од ових места су била ослобођена. На слободној територији, нарочито у Ливањском и Граховском пољу бригада развија жив политички и културно просветни рад међу становништвом. Иако је бригада била релативно попуњена, долази до масовног, организованог прилива добровољаца. За време више од тромесечног политичког рада и боравка бригаде на поменутом простору у њу је ступило око 350 омладинаца. Као што је наглашено, већина их је добровољно дошла у бригаду, а мањи део је био мобилисан. Нарочити одзив је био из села: Пеуље, Црни Луг, Челебић, Врбница, Радановци, Бастаси, Халапић и друга. Такав прилив омогућио је формирање још једног — петог батаљона. Овај батаљон преко формацијског састава, поред борбених активности, биће и резерва у људству. Нове снаге унеле су освежење и ојачале ударну моћ бригаде. Необучене је требало обучити вештини у баратању оружјем, као и његовој примени на бојном пољу. Убрзо је све то савладано и новајлије су постали одлични стрелци, пушкомитраљезци, бомбаши и увек расположени да јурну на непријатеља.

По доласку сваке групе нових бораца и њиховог распореда по јединицама следио је период војничке обуке и њихове политичке и етничко-моралне припреме служења међу пролетерима. Тај задатак су, обично, извршавали политички комесари чета на четним конференцијама: ту се говорило о другарству, да су сви партизани међусобом равноправни, да сви треба да се добро боре, да друг другу у борби мора помоћи и да га не сме напустити, да за време одмора треба све заједнички радити на припреми логора, хране, бити на стражи у патроли, итд., да се не сме

ништа узимати од народа без обзира на глад и голотињу, јер пролетерске јединице морају бити пример правилног односа према народу. Том приликом им је предочено да је пролетерска бригада састављена већином од радника и сељака и да јој је задатак да се бори где год се укаже потреба и да су њени борци из свих крајева Југославије и да се као такви — здружени — боре против свих оних који сеју мржњу и изазивају братоубилачки рат, а за љубав и другарство међу народима.

У окршаје у долини Неретве и Сутјеске бригада је ушла бројно знатно ојачана. У време тих борби, приступио је незнатан број бораца, а избачених из строја бригаде био је велики. После битке на Сутјесци у источној Босни проблем попуне био је врло актуелан. Ту је бригада била попуњена и ојачана са око 60 санџаклија из пролетерске 3. санџачке бригаде, који су се после офанзиве ту нашли. Иако привремено, ово појачање је било од великог значаја за бригаду, јер се радило о искусним и прекаљеним пролетерима. Повратком у Санџак и Црну Гору, у време капитулације Италије, створени су поново повољни услови за попуну. У ослобођеном Пљевљу муслиманска милиција је дочекала улазак партизана у град. Један број њих са још грађана ојачао је редове бригаде. Већи број мобилисаних и добровољаца из Бијелог Поља, Пријепоља, Рожаја и др. такође су ступили у бригаду. На овој територији бригада је дочекала крај 1943. године. На њеном борбеном путу од оснивања до АВНОЈА—1943. године, кроз бригаду је прошло неколико хиљада бораца. Од тог броја један део је преживео рат и дочекао — односно донео слободу. Сада је о њима реч. Ослободиоци из тог периода са основним подацима[337]) по азбучном реду, као у строју, изнети су како следи:

АБАСПАХИЋ А. Азиз-Зис, 1917, Рајчевићи—Прибој, з. М„ АБРАМОВИЋ Јово, 1923, Старо Село—Сисак, з. С„ АВДИЋ О. Хамид, 1924, Гацко, М„ АВРАМОВИЋ Миодраг-Жика, 1920, Београд, и. С„ АВРАМОВИЋ Ратомир, 1916, Дружетићи—Сјеница, р. С„ АЈАТИ Абаз, 1903, Гњилане, р. М„ АКУЛОВ Петар, 1898, Болхово—СССР, и„ АГВЕШЧШ С. Вгипо, 1919, Вилафранка—Верона, з„ А1ЛЗОКСЕТ1 Ап1ошјо, 1920, Италија, и„ АЛЕКСАНДРИЋ Здравко, 1907, Висока—Ариље, р. С„ АМЗИЋ Абид, М„ АНДРИЋ Радош, 1924, р. С./АНЂЕЛИЋ Миладин, 1923, Горобиље—Уж. Пожега, р. С„ АНЂЕЛКОВИЋ Радивоје, 1920, Залогово—Крушевац, з. С„ АНТОНИЈЕВИЋ Миливоје-Учо, 1920, Севојно—Т. Ужице, и. С„ АШШС1АС К. Ка1ае1, 1917, Виа Лонга, з. И„ АРСЕНИЈЕВИЛ Љубиша, 1921, Крушчица—Ариље, р. С„ АРСЕНИЈЕВИЋ Љ. Милан, 1928, Мокра Гора—Т. Ужице, С„ АРСЕНИЈЕВИЋ Радомир, С„ АТАНАЦКОВИЋ Бранислав-Шиља, 1921, Дубци—Брус, и. С„ АЋИМОВИЋ Видан, 1922, Поглед—Ариље, з. С„ АЋИМОВИЋ К. Милан, 1920, Лука,-вица—Сарајево, р. С„ АЏИЋ М. Даница, 1924, Подравски Соколац—Вировитица, з. С„ АКШИЋ Вид, Вуковско—Купрес, з. С.

БАБИЋ Д. Босиљка, 1924, Суваја—Бос. Крупа, с„ БАБИЋ С. Славко, 1922, Пржине—Бос. Грахово, з. С„ БАБОВИЋ Спасенија-Цана, 1907,

337) У основним подацима значење скраћеница: година рођења, место и садашња општина, занимање: р.—радник, з.—земљорадник, и.—интелектуалац, националност: Сл.—Словенац, Х.—Хрват , С.—Србин, Ц.—Црногорац, Ма.—Македонац, М.—Муслиман, Р.—Ром, И.—Италијан, Ј.—Југословен.

Лазаревац, р. С„ БАЈИЋ М.Илија, 1920, Глиница—В. Кладуша, р. С„ БАЈИЋ Нељелко, БАЈИЋ Славко, 1926, Банија, з. С„ БАКОЧЕВИЋ Живорад, 1924, Ужице, р. С„ БАКШИЋ Стипе, Равча—Вргорац, з. Х„ БАНОВИЋ Петар-Циго, 1900, Чачак, р. Ром, БАЊЕГЛАВ Милош, Банија, С„ БАРАЊИН Александар, 1924, Ужице, и. С„ БАРЈАКТАРЕВИЋ С. Гаврило, 1926, Калудра—Иванград, и. Ц„ БАЈРОВИЋ А. Ахмед, 1912. Пљевља, и. БАРОШ Б. Никола, 1913, Пржине—Бос. Грахово, з. С„ БАРОШ С. Саво, 1909, Пржине—Бос. Грахово, з. С„ БАСТА С. Никола, 1919, Средња Гора—Лика, С„ БАЦИН К. Марко, 1925, Коњеврат—Шибеник, БАШИЋ Л. Анте, 1923, Каштел Лукшић, и. Х„ БАСИЋ Ђуро, Баиија, з. С„ БЕГОВИЋ П. ПЕТАР-Раша, 1922, Бијело Поље, р. Ц„ БЕЛИЋ Гроздана-Зина, 1920, Сарајево и„ БЕНДИЋ Милош, 1918, Пријепоље, р. С„ ВЕКАЕБО Вакото, 1922, Специја, р. И„ ВЕКТО Б. Воуат, 1917, Инвериа, з. И„ БЕХИЦА-Босанка, БЕШИЋ Анте, БИОРАЦ Драгован, 1921, Леушићи—Г. Милановац, з. С„ БИЋИЋ Ђорђе, Бос. Грахово—Ливно, С„ БИЋИЋ Саво, Бос. Грахово—Ливно, с„ БЈЕЛИШ Алекса, БОГДАНОВИЋ Иван, БОГДАНОВИЋ Ј. Љубисав, 1898, Комарани—Нова Варош, з. С„ БОГДАНОВИЋ Љ. Миломир, 1925, Комарани—Нова Варош, и. С„ БОГИЋЕВИЋ Т. Зора, 1924, Чачак, р. С„ БОЖАНИЋ Никола, 1912, Кореница, и. С„ БОЖОВИЋ Љубиша, 1913, Брђани—Г. Милановац, р. С„ Др БОЖОВИЋ Саша, Београд, и. С„ БОЈАНИЋ Љубомир, БОЈАНИЋ Шпиро, 1923, Жагровић—Книн, з. С„ БОЈИЋ Милан, 1922, Горијевац—Бихаћ, з. С„ БОЈОВИЋ Војо, 1913, Ивањица, р. С„ БОЉАТ Ш. Иван, 1920, Солин—Сплит, з. Х„ БОМЕШТАР Гојко, 1919, Бањани—Бос. Крупа, С„ БОРЂОШКИ Р. Лазар, 1914, Срем. Карловци, БОРЈАН С. Јовица, 1923, Хргари—Бихаћ, С„ БОРКИН Иво, Дувно, з. Х„ БОРОВИЋ Видоје-Усо, 1924, Мачкат—Т. Ужице, з. С„ БОРОВИЋ Илија, Солин—Сплит, з„ БОРОЈА Славка, 1928, Мркоњић Град, з„ БОРОЈЕВИЋ Вукашин, БОСИЛ>-ЧИЋ И. Милан, 1920, Горјани—Т. Ужице, и. С„ БОШКОВИЋ Велислав, 1911, Пониковипа—Т. Ужице, р. С„ БЈЕЛАЈАЦ Стојан, БЈЕЛАЈАЦ Саво, БЈЕЛАЈАЦ С. Љубомир, 1924, Ћоре—Двор на Уни, з. С„ БЛАГОЈЕВИЋ Н. Милка-Мики, 1926, Маковиште—Косјерић, и. С„ БЛЕШИЋ С. Лазо, 1922, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ВКАШСЕТ1 Б. Вихере, 1923, Италија, и„ БРАНКОВИЋ Драгољуб, В. Поповац—Деспотовац, р. С„ БРАНКОВИЋ Чедомир, 1910, Сипићи—Рача, р. С„ БРАЦАНОВИЋ З. Мишко, 1925, Бијело Поље, р. Ц„ ВКЕ31ЈАШ Егапсезко, 1920, Милано, р„ БРИЛИЋ Миленко, Макарска—Вргорац, БРКЉАЦ Б. Мара, 1919, Грмуша—Бихаћ, С„ БРЉЕВИЋ Иван, Макарска—Вргорац, БРОЋИЋ Раденко, 1922, Гуча—Лучани, и. С„ БУБАЛО М. Душан, 1921, Дољани—Бихаћ, С„ БУБУЉ Ђ. Лазо, 1924, Рачићи—Бихаћ, С„ БУЈАК М. Ђорђе, 1926, Цупулић—Бу-Іојно, и. С„ БУЈОШЕВИЋ Милан, 1918, Шуме—Ивањица, з. С„ БУКИЋ Ј. Никола, 1920, Лозовац—Шибеник,Х„ БУЉ Л. Стево, 1924, Брувно—Грачац, С„ БУРСАЋ Милош, 1927, Бос. Крајина, р. С„ БУЦАЛО Боја, БУЧЕВАЦ Ј.Драго, 1924, Бистрица—Нова Варош, з. С„ БАЊАНИН С. Стојан, 1926, Шкаре—Оточац, з. С„ БОЈОВИЋ Ј. Милић, 1925, Буче—Беране, и. Ц„ БОГИЋЕВИЋ Олга, 1922, Чачак, р. С„

ВАЈАГИЋ Јово, 1926, Банија, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ Мирољуб-Мирчета, 1922, Ариље, и. С„ ВАСИЉЕВИЋ Ј. Видоје, 1919, Какмуже—Пљевља, з„ ВАСИЉЕВИЋ Марко, 1930, Г. Дрецељ—Олово, С„ ВАСИЉЕВИЋ Радован, 1906, Горобиље—Уж. Пожега, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ Р. Станко,

Сарајево, и. С„ ВАСКОВИЋ Љубисав-Солунац, 1896, Својиново—Варварин, з. С„ ВАСИЋ Драгољуб-Фаса, 1928, Ужице, р. С„ ВАСОВИЋ Драгољуб-Ацо, 1912, Г. Бранетићи—Г. Милановац, и. С„ ВАСОВИЋ Миленко, ВАСОВИЋ Никола, ВАСОВИЋ Радосав, ВЕЛИЧКОВИЋ Вучић, 1920 Ивањица, и. С„ ВЕЛИЧКОВИЋ Костадин, С„ ВЕЛКОВИЋ Владо, ВЕЉКОВИЋ Влада-Еткер, 1918, р. С„ УЕМБКАМО К. Магко, 1917, Гајерина—Тревизона, р. И„ ВЕСЕЛИНОВИЋ Д. Владимир, 1927, Крагујевац. С„ ВЕШОВИЋ Деса, 1921, Београд, и. С„ ВИДАКОВИЋ Бошко, 1919, Ужице, и. С„ ВИДАКОВИЋ Вељко, 1920, Ужице, и. С„ ВИДИЋ Добривоје-Баја, 1918, Чачак, и. С„ ВИДОВИЋ В. Божо, 1911, Бојмунти—Ливно, з. С„ ВИДОЈЕВИЋ А. Радомир, 1912, Буковик—Аранђеловац, и. С„ ВИТОРОВИЋ Десимир, 1898, Бела Река—Т. Ужице, р. С„ ВИШЊИЋ Товица, 1924, Кушићи—Ивањица, з. С„ ВИШЊИЋ Петар-Мркоња, 1927, Ужице, и. С„ ВОЈВОДИЋ Стоја, С„ ВРАЖИЈАК Матија, Сл„ ВРАНИЋ П. Ђуро, 1917, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ВРБЉАНАЦ Млађо, 1909, Пецка—Мркоњић Град, з. С„ ВРЕЉАНСКИ Ранко, 1904, Уровци—Обреновац, р. С„ ВУЈАКЛИЈА Здравко, 1918, Босна, р. С„ ВУЈАНОВИЋ В. Гајо—Зекан, 1905, Челебић—Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ М. Душан, 1919, Челебић—Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ С.Ђорђе, 1906, Радановци—Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ Ђоко, Радановци—Ливно, С„ ВУЈАНОВИЋ, Лука, Радановци—Ливно, С„ ВУЈАНОВИЋ Ј. Милан, 1919, Челебић—Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ И. Милан, 1924, Радановци—Ливно, ВУЈАНОВИЋ П. Миленко, 1908, Радановци—Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ М. Никола, 192.3, Челебић—Ливно, С„ ВУЈАНОВИЋ М. Недељко, 1911, з. С„ ВУЈАНОВИЋ С. Петар, 1907, Челебић—Ливно, з. С„ ВУЈИЋ С. Анђа, 1922, Бојмунти—Ливно, з. С„ ВУЈИЋ Ж. Добривоје, 1920, Аранђеловац, р. С„ ВУЈИЧИЋ П. Илија, 1922, Врбица—Ливно, з. С„ ВУЈИЧИЋ П. Јово, 1918, Врбица—Ливно, з. С„ ВУЈИЧИЋ С. Љубомир, 1924, Врбица—Ливно, С„ ВУЈИЧИЋ К. Милош-Мићо, 1928, Врбица—Ливно, С„ ВУЈИЧИЋ Мија. Макарска—Вргорац, ВУЈИЧИЋ С. Мирко, 1927, Бојмунти—Ливно, з. С„ ВУЈИЧИЋ Лука, Врбица—Ливно, з. С„ ВУКАДИНОВИЋ Ј. Миле, 1924, Хргари—Бихаћ, С„ ВУКАЈЛОВИЋ Михајило-Црни, 1919, Богојевићи—Ариље, з. С„ ВУКИЋЕВИЋ Драго, ВУКОБРАТ Стево, Бос. Грахово, С„ ВУКОВИЋ Ј. Божо, 1913, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ВУКОВИЋ Данило, ВУКОВИЋ Б. Јован, 1927, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ВУКОВИЋ С. Лука,

1921, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ВУКОВИЋ Момо, 1908, Ужице, р. С„ ВУКОВИЋ Михајло, Бос. Крајина, ВУКОВИЋ Ј. Перо, 1924, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ВУКОВИЋ П. Саво, 1920, Цетина—Книн, з. С, ВУКОЈЕВИЋ М. Бошко, 1922, Павино Поље, р. Ц„ ВУКОВИЋ Драгослав, 1924, Вране—Ариље, и. С„ ВУКЧЕВИЋ Велимир, ВУКШИЋ Јозо, 1924, Данило—Шибеник, Х„ ВУЛИЋ Н. Божо, 1914, Врбица—Ливно, з. С„ ВУЛИЋ П. Боја, 1922, Врбица—Ливно, С„ ВУЛИЋ Ђоле, Врбица—Ливно, з. С„ ВУЛИЋ Л. Јово, 1922, Врбица—Ливно, з. С„ ВУЛИЋ Р. Раде, 1915, Врбица—Ливно, з. С„ ВУЛИЋ И. Стојан, 1903, Врбица—Ливно, з. С„ ВУЛОВИЋ Марко, Ужице, р. С„ ВУЧЕКОВИЋ Шпиро, Вранић—Мостар.

ГАВРИЛОВИЋ Драгић, 1921, Д. Шаторња—Крагујевац, и. С„ ГАГОВИЋ Н. Марко, 1917, Пљевља, и. Ц„ ГАЈИЋ Милосав, ГАК М. Стоја, 1922, Рујишка—Бос. Нови, з. С„ ГАКОВИЋ Милан-Гак, 1922, Ивањска—Бос. Крупа, С„ ГАКОВИЋ Стана, 1924, Рујишка—Бос. Крупа, С„ ГАКО-

ВИЋ Стоја, 1923, Рујишка—Бос. Крупа, С„ ГАЈ1ИЋ С. Богдан, 1911, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГАЈ1ИЋ М. Бошко, 1921, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГАЈ1ИЋ П. Перо, 1915, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГАЈ1ИЋ М. Урош, 1912, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГАРИЋ Р. Радоје, 1924, Колашин, и. Ц„ СА5РЕКШ1 Гапсезко, 1911, и. И„ САТА V. Егпез^о, 1921, Франоли—Сесаурунга, з. И„ ГАШИЋ П. Бранко, 1915, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГАШИЋ Б. Живко, 1921, Пеуље—Бос.Грахово, з. С„ ГАШИЋ С. Лазо, 1920, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГАШИЋ О. Мирко, 1901, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГВЕРО Бошко, Пеуље—Бос. Грахово, С.,СУШОТ1 КосЊКо, Милано. р. И.. ГВОЗДЕНОВИЋ Милена, 1926, Јајце, и. С„ ГЕРЗОВАЦ Илија, Бос. Грахово—Ливно, С„ ГИЉЕВИЋ Јоцо, ГЛИШИЋ С. Миодраг, 1922, Злакусе—Т. Ужице, з. С„ ГЛИШИЋ Тодор, 1917, Ариље, и. С„ ГЈ1ИШОВИЋ Миодраг, 1917, Рудник—Г. Милановац, р. С„ ГЛИШОВИЋ С. Момчило, 1922, І'. Милановац, р. С„ ГОЈКОВИЋ Миодраг, ГОЛУБОВИЋ М. Илија, 1928, Бобово—Пљсвља, з. Ц„ ГОЛУБОВИЋ М. Милован, 1922, Бобово—Пљевља, и. Ц„ ГОЉЕВИЋ Ђ. Димитрије, 1925, Бијело Поље, р. Ц„ СО]МТЊЈ1 Вакото, 1920, Италија, з„ ГРАХОВАЦ М. Петар, 1924, Драганић Подови—Мркоњић Град, з. С„ ГРАЧАНИН Петар, 1923, Јагодина, р. С„ ГРБИЋ Ј. Драган, 1922, Горијевац—Бихаћ, С„ ГРБИЋ Д. Миленко, 1924, Косјерић, и. С„ ГРБИЋ Ђ. Миленко, 1924, Косјерић, р. С„ ГРБОВИЋ Л. Милорад, 1926, Матички Гај—Жабљак, и. Ц„ ГРЕБОВИЋ С. Ђоко, 1920, Бијело Поље, р. Ц„ ГРЕБОВИЋ С. Милан, 1924, Бијело Поље, р. Ц„ СШШВШОЕ Ас1оИо, 1918, РИМ, р. И„ СК1УОМ С. АИћпо, 1919, Италија, з„ ГРКОВИЋ П. Драгица--Дара, 1926, Ваљево, и. С„ ГРКОВИЋ Радован, 1913, Иеваде—Г. Милановац, и. С„ ГРЉУШИЋ Анте, Равча—Вргорац, з. Х„ ГРМУША Ј. Раде, 1924, Дољани—Бихаћ, С„ ГРУБИЋ Ј. Анте, 1920, Врањиц—Сплит, р. Х„ ГРУШИЋ Добросав-Мића, 1909, Осечина—Ваљево, р. С„ ГУЗИЈАН А. Војин, 1917, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ГУЗИЈАН А. Милица 1921, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ГУЛИН С. Дане, 1919, Лозовац—Шибеник, з. Х„ ГУЛИН Ш. Дане, 1923, Лозовац—Шибеник, Х„ ГУЛИН Ј. Зора, 1927, Лозовац—Шибеник, з. Х„ ГУЛИН И. Јозо, 1921, Лозовац—Шибеник, Х , ГУЛИН Јозо, Лозовац—Шибеник, р. Х„ ГУЛИН Марко, Лозовац—Шибеник, р. Х., ГУЛИН Марко, 1906, Лозовац—Шибеник, з. Х„ ГВЕРО Д. Јово, 1911, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ ГЛИГОРИЋ Д. Душан, 1928, Еминово Село —Дувно, з.

ДАБИЋ Мирко, С„ ДАВИДОВИЋ Мирко Бос. Грахово—Ливно, С„ ДАКИЋ Јово, Бос. Грахово—Ливно, С„ ДАМЈАНОВИЋ Д. Перо, 1921, Д. Лапац, и. С„ ДАМЈБАНОВИЋ Милутин, С„ ДАНИЋ Ђуја, 1922, Шиповљани—Дрвар, С„ ДАНИЛОВИЋ Р. Спасоје, 1923, Рунча—Жабљак, и. Ц„ БАККО Апкогшје, 1912, Италија, з„ ДАУТОВИЋ Н. Божо, 1925, Бос. Дубица, р. С„ ДАШИЋ Благоје, Загорје—Иванград, Ц„ БЕВ1ЈА8Е Р. ВопЗе, 1918, з. И„ ВЕВОШЗ Еш<31, 1919, Напуљ, р. И„ ВЕЕАВЈА1Ж1 Е. Вто, 1919, Донђорђо, з. И„ ДЕЛЕВИЋ Милан, 1920, Буче—Иванград, з. Ц„ ДЕЛЕВИЋ Рајко, 1924, Буче—Иванград, з. Ц„ ДЕЛЕВИЋ Н. Павле, 1923, Бијело Поље, и. Ц„ ДЕЛИЋ Зора, 1926, Дрвар, С„ ДЕЛИЋ Јово, 1922, Дрвар, С„ ДЕЛИЋ Мика, 1924, Паланка—Сански. Мост, С„ ВЕШЕ10 Воуапа, 1920, Италија, з„ ДЕСНИЦА Т. Никола, 1925, Горња—Бос. Крупа, С„ ВЕ5РАШЗ 3. 8ап1е, 1912, Мељ—Белуно, р. И„ ВЕСШ С. Вигере, 1922, Палермо, з. И„ ДИКОВИЋ Миленко, од Уж. Пожеге, С„

ДИМИЋ Ђоко, Славонија, С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Вера, 1923, Скелани—Сребрница, и. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Момчило, 1924, Горобиље—Уж Пожега, р. С„ ДОВИЈАНИЋ В. Раденко, 1919, Мрчајевци—Чачак, и. С„ ДОМАНОВИЋ Борисав-Бруцош, 1924, Прислоница—Чачак, з. С„ ДОРИЈАН Ђ. Божо, 1922, Хргари—Бихаћ, С„ ДОСТАНИЋ Милорад, 1922, Тијање—Лучани, и. С„ ДОШЕН Милан, 1923, Јоховица—Сански Мост, С.', ДРАГАШ М. Обрад, 1923, Драгаши—Пљевља, з. Ц„ ДРАГОВИЋ М. Блажо, Бијело Поље, р. Ц„ ДРАКУЛОВИЋ Н. Љубомир, 1927, Подгорица, и. Ц„ ДРИНЧИЋ Витомир, 1888, Теочин—Г. Милановац, и. С„ ДРОБАЦ Божо, Рајновац—Бихаћ, з. С„ ДРОБАЦ Гојко, 1920, Бањани—Бос. Крупа, ДРОБЊАК М. Драгољуб, Штитари—Ивангpад, Ц„ ДРОБЊАК В. Ђукан, Штитари—Ивангpад, Ц„ ДРОБЊАК Ф. Радован, 1924, Штитари—Ивангpад, з. Ц„ ДРОБЊАК Раденко, БКХЈ2ЈАК Ап<Зelo, Тревизо, з. И„ ДРУЛОВИЋ Миодраг, 1924, Ужице, и. С„ ДУБАК Ђорђе, Краље—Ивангpад, Ц„ ДУБАК Н.Милева, Пеовац—Ивангpад, Ц„ ДУВЊАК Г. Јованка, 1920, Застиње—Ливно, з. С„ ДУДУЛИЦА Миле, 1922, Кињачка—Сисак, з. С„ ДУКАНАЦ Радосав, Вучковица—Лучани, з. С„ ДУЛАНОВИЋ Р. Властимир, 1924, Нова Варош, з. С„ Др. ДУЛИЋ Војислав-Војо, 1900, Брежани—Пожаревац, и. С„ ДУПАНОВИЋ Мурат, 1926, Рипач—Бихаћ, з. М„ ДРАГОСАВАЦ П. Стево, 1922, Рудопоље—Грачац, р. С„ ДЕЛЕВИЋ М. Радомир, 1927, Буче—Беране, и. Ц„ ДЕЛЕВИЋ М. Гајо, 1923, Буче—Беране, и. Ц.

ЂАЈИЋ В. Реља, 1924, Радојина—Нова Варош, С„ ЂАКОВИЋ И. Анте, Гориш—Шибеник, Х„ ЂАКОВИЋ В. Иван, 1917, Гориш—Шибеник, Х„ ЂАКОВИЋ К. Миле, Гориш—Шибеник, Х„ ЂАКОВИЋ А. Марко, Гориш—Шибеник, Х„ ЂАПА Л. Јово, 1921, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ЂЕМЕВИЋ Милан, Рача, С„ ВЕКТЊЛ А. Магзе1јо, 1915, Фресиано—Арицо, з. И„ ЂОКАНОВИЋ С. Милован, 1921, Каменица—Т. Ужице, и. С„ ЂОКИЋ Б. Живорад-Шифон, 1924, Чачак,и. С„ ЂОКИЋ Милан-Мике, 1900, Чачак, р. С„ ЂОКОВИЋ М. Ангелина-Цица, 1929, Пљевља, и. Ц„ ЂОКОВИЋ М. Ката, 1925, Пљевља, и. Ц„ ЂОКОВИЋ Милосав, 1879, Буковица—Шавник, з. Ц„ ЂОКОВИЋ Миленко-Чуљо, 1892, Ужице, р. С„ ЂОКОВИЋ, Стеванија, Слатина—Шавник, Ц„ ЂОРЂЕВИЋ Л. Божидар, 1918, Г. Милановац, р. С„ ЂОРЂЕВИЋ Драгослав-Гоша, 1918, Баничина—Смед. Паланка, р. С„ ЂОРЂЕВИЋ Милојко-Циго, 1920, Брајићи—Г. Милановац, р„ ЂУКИЋ Н. Богдан 1912, Радановци—Ливно. з. С„ ЂУКИЋ Саво, Радановци—Ливно, С„ ЂУЛИО Прошпер, Хвар, ЂУНИСИЈЕВИЋ Живорад, 1919, Гуњевац—Уб, з. С„ ЂУРАНОВИЋ Мара, 1926, Мркоњић Град, и. С„ ЂУРАШИНОВИЋ Војин-Костја, 1919, Бастаји—Дарувар, р. С„ ЂУРЂИЋ Н. Анђелка, 1923, Комарница—Шавник, Ц„ ЂУРЂИЋ Н. Душан, 1921, Комарница—Шавник, и. Ц„ ЂУРЂИЋ Олика, ЂУРЂИЋ Тонка, ЂУРИЋ Драги, 1908, Ужице, и. С„ ЂУРИЋ Љубиша, 1922, Мојсиње—Чачак, р. С„ ЂУРИЋ Љубодраг, 1917, Ужице, и. С„ ЂУРИЋ Предраг, 1924, Сјеница, и. С„ ЂУРИЋ Рајка, 1926, Јајце, и. С„ Др. ЂУРИЋ Станојка, и. С„ ЂУРИШИЋ Милан, ЂУРОВИЋ В. Мишо, 1928, Грева—Пљевља, з„ ЂУРИЧИЋ Милан, 1922, Козаперовица—Глина, з. С.

ЕРИЋ Живојин-Ера, 1919, Г. Милановац, р. С„ ЕРЦЕГ Ј. Лука, 1914, Челебић—Ливно, ЕРЦЕГ Л. Миле, 1913, Челебић—Ливно, ЕРЦЕГ

В. Мијо, 1905, Челебић—Ливно, ЕРЦЕГ Марко, Челебић—Ливно, ЕРЦЕГ Обрад, Челебић—Ливно, ЕРЦЕГ Петар, Лозовац—Шибеник, ЕРЧЕВИЋ Милош, 1928, Врљ. Бања, р. С„ ЕЋИМ Радмила, Козара, з. С.

ЖАКУЛА Д. Миле, 1926, Виеуђ—Т. Кореница, ЖИВКОВИЋ Адам-Рубо, 1911, Пређина—Чачак, з. С„ ЖИВКОВИЋ Бошко, ЖИВКОВИЋ М". Драгољуб, 1925, Дружетићи—Ваљево, р. С„ ЖИЖИЋ В. Живко, 1912, Поља—Колашин, и. Ц„ ЖИЖОВИЋ Љубисав, 1923, Леушићи—Г. Милановац, з. С„ ЖИВАНОВИЋ Милош-Јагодинац, Јагодина—Светозарево, р. С„ ЖИВКОВИЋ Јуре, 1921, Растиње—Шибеник, з„ ЖИВКОВИЋ Митрован, 1919, Прислоница—Чачак, з. С„ ЖИВКОВИЋ Олга, 1922, Вране—Ариље, и. С„ ЖИДИЋ Динко, Равча—Вргорац, з. Х„ ЖИДИБ Мате, Равћа—Вргорац, з. Х„ ЖУГИЋ Зора, Санџак, С„ ЖУНИЋ Миленко-Жуња, 1921, Вигошта—Ариље, з. С„ ЖУПАЊАЦ Јозо, ЖЕГАРАЦ М. Владимир, 1924, Главаче—Оточац, з. С„ ЖЕГАРАЦ М. Војин, 1920, Главаче—Оточац, з. С.

ЗАГОРАЦ Н. Илија. 1913, Отишић—Синь, з. С„ ЗАГОРАЦ Н. Мирко, Отишић—Синь, з. С„ ЗЕЧЕВИЋ Владимир, ЗЕЧЕВИЋ С. Милорад, 1920, Липовац—Топола, з. С„ ЗИНДОВИЋ С. Зорка, 1923, Саховићи—• Бијело Поље, Ц„ ЗЛАТИЋ Будимир, 1916, Вишевац—Рача, и. С„ ЗЛАТИЋ Миодраг-Дуцо, 1923, Ужице, р. С„ ЗЛАТИЋ Првослав, Ужице, р. С„ ЗОРИЋ Дане, 1922, Рудопоље—Грачац, з. С„ ЗОРИЋ Ђуро, 1923, Пученик—Бос. Крупа, С„ ЗОРИЋ Б. Миле, 1922, Рудопоље—Грачац, з. С„ ЗЕЧЕВИЋ М. Ђоко, 1927, Виницка—Беране, и. С.

ИВАНОВИЋ Аћим, 1903, Росе—Уж. Пожега, з. С„ ИВАНОВИЋ Живорад, 1912, Д. Бранетићи—Г. Милановац, р. С„ ИВАНОВИЋ М. Миломир, 1923, Ивањица, С„ ИВАНОВИЋ В. Радован, 1917, Цетиње, р. Ц„ ИВАНОВИЋ Срећко, 1909, Дубрава—Ивањица, р. С„ ИВЕТИЋ Ј. Илија,-Ићко, 1912, Пржине—Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ С. Марко, 1910, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Н. Марко, 1919, Црни Луг—Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Нине, Црни Луг— Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Ј. Никола, 1912, Бојмунти—Ливно, ИВЕТИЋ И. Перо, 1921, Пржине—Бос. Грахово, С„ ИВИЋ И. Јово, 1923, Халапић—Гламоч, р. С„ ИЛИЋ Гвозден-Клинац, 1918, Чачак, р. С„ ИЛИЋ Душан-Србин, 1911, Борци—Рача, и. С„ ИЛИЋ Н. Душан, 1930, Љуће—Пљевља, и. Ц„ ИЛИЋ К. Миле, 1927, Забрђе—Пљевља, з. Ц„ ИЛИЋ Б. Миле, 1927, Љуће—Пљевља, и. Ц„ ИЛИЋ Новица-Бајо, 1922, Пређина—Чачак, и. С„ ИЛИЋ Петар, Пријановићи—Уж. Пожега, р. С„ ИЛИЋ Павле-Вељко, 1910, Брусник—Неготин, и. С„ ИЛИЋ Радојко-Чворо, 1925, Пређина—Чачак, з. С„ ИСАКОВИЋ Љубиша, ИВАНЧЕВИЋ А. Гецо, 1910, Подум—Оточац, з.С„

ТАКОВЉЕВИЋ Драгослав-Драгче, 1914, Белушић—Рековац, р. С„ ЈАКШИЋ Милоје, 1921, Мокра Гора—Т. Ужице, з. С„ ЈАНИЋИЈЕВИЋ Милован, 1911, Бело Поље—Г. Милановац, з. С„ ЈАЊИЋ В. ВасилиЈе, 1906, Будањ—Фоча, С„ ЈАПУНЏА Божо, 1920, Г. Петровић—Бос. Крупа, С„ ЈЕВТОВИЋ Добривоје-Пекар, 1922, Д. Бранетићи—Г. Милановац, р. С„ ЈЕВТОВИЋ Радовин, 1919, Д. Бранетићи, р. С„ ЈЕЖ Ј. Стана, Залин—Бос. Крупа, з. С„ ЈЕКИЋ Периша, 1918, Чачак, р. С„ ЈЕЛАВИЋ Г. Љубо, 1921, Равче—Вргорац, з. Х„ ЈЕЛИЋ Михаило-Мико, 1919, Ивањица, и.

С„ ЈЕЛОВИЋ Озрен, Макарска—Вргорац, ЈЕРЕМИЋ Душан, ЈЕРИНИЋ Драгомир, 1901, Вигошта—Ариље, з. С„ ЈЕРИНИЋ Милоје, 1916, Вировац—Лајковац, р. С„ ЈЕРКОВИЋ М. Никола, 1925, Добро Село—Бос. Крупа, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Васо, 1915, Пипери—Титоград, и. Ц„ ЈОВАНОВИЋ Војин, 1914, Прислоница—Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Драги, 1910, Чачак, и. С„ ЈОВАНОВИЋ Драгутин-Брица, 1889, Прељина—Чачак, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Жарко, 1926, Ужице, и. С„ ЈОВАНОВИЋ Живко, 1919, Брезовац—Аранђеловац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Миодраг, Селевац—СМ. Паланка, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Миле, 1913, Ужице, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Никола, 1917, Јаша Томић, р. С„ ЈОВАНОВИЋ М. Остоја, 1928, Јагоштица—Бајина Башта, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Селимир, 1920, Гунцати—Београд, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Љ. Цветко, 1920, Положница—Косјерић, з. С„ ЈОВАПЈЕВИЋ Мирослав-Јањо, 1924, Прељина—Чачак, з. С„ ЈОВАШЕВИЋ Радосав-Дрда, 1921, Прељина—Чачак, з. С„ ЈОВАШЕВИЋ Станоје, 1923, Прељина—Чачак, з. С„ ЈОВИЋ Б. Бошко, 1906, Врбица—Ливно, з. С„ ЈОВИЋ Д. Миле, 1924, Драгнић Подови—Мркоњић Град, з. С„ ЈОВИЋ Н. Станко, 1908, Врбица—Ливно, з. С„ ЈОКАНОВИЋ Миленко-Микота, и. С„ ЈОКСОВИЋ Бранислав, 1920, Здравчићи—Уж. Пожега, и. С„ ЈОКСОВИЋ С. Михаило, 1926, Отиловићи—Пљевља, и. С„ ЈОЛКИЋ Мирко, 1923, Ново Село—Смедерево, р. С„ ЈУРИЋ Анте, Равча—Вргорац, з. Х„ ЈУРИЋ Мирко, Равча—Вргорац, з. Х„ ЈУРИЋ Марко, Равча—Вргорац, з. Х„

КАВАЗОВИЋ Медо, 1920, Пљевља, р. М„ КАЛАБА С. Симо, 1905, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ КАЛАУЗ Иван, Лозовац—Шибеник, Х„ КАЛАУЗ Ј. Мате, 1921, Лозовац—Шибеник, Х„ КАЛКАН Л. Митар, 1924, Драгнић Подови—Мркоњић Град, з. С„ КАЛКАН Ш. Петар, 1924, Драгнић Подови—Мркоњић Град, з. С„ КАЛУЂЕР И. Божо, 1921, Г. Петровић—Бос. Крупа, С„ КАЛУЂЕР С. Божо, 1921, Г. Петровић—Бос. Крупа, С„ КАЛУЂЕРОВИЋ Мирослав-Калцан, 1923, Прељина—Чачак, з. С„ КАЛУШЕВИЋ Љубинко, 1921, Рокци—Ивањица, з. С„ КАМЕШ *XJ.* VI-1опо, 1923, Бањоле—Гомбос, р. И„ КАРАГИЋ В. Илија, 1924, Пеуље—Бос. Грахово, з. С„ КАРАКЛАЈИЋ Богомир, 1923, Сивчевица, з. С„ КАРАН Душан, 1923, Ракана—Бос. Нови, С„ КАРАН Јово, Ракана—Бос. Нови, С„ КАРАПЕТРОВИЋ Драгиша, 1922, Свештица—Ивањица, з. С„ КАРАЦИЋ М. Милојка-Цица, 1922, Пријепоље, и. С„ КАРАЦИЋ М. Реља, 1925, Пљевља, и. Ц„ КАКЕКО Б. Воуапа, 1912, Гомаљдо—Белуно, р. И„ КАРИЋ Ђ. Душан, 1923, Горња—Бос. Крупа, С„ КАТАВИЋ Анте, Равча—Вргорац, з. Х„ КАТАВИЋ Мате, Равча—Вргорац, з. Х„ КАТАНИЋ Љубиша, 1926, Гњилане, и. С„ КАТИЋ Ђока, Богдаши—Ливно, С„ КЕЕ1 Б. Ш, 1916, Италија, з„ КЕШИН Ј. Јово, 1921, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ КИЗИЋ С. Миленко, 1924, Мркоњић Град, р. С„ КИКОВИЋ Милија, Нова Варош, и. С„ КИКОВИЋ Новак, Калудра—Иванград, Ц„ КИСИЋ Марко, Бојмунти—Ливно, С„ КИСО С. Марко, 1904. Бојмунти—Ливно, з. С„ КИЋАНОВИЋ Драгољуб, КЛИНАЦ Анте, Равча—Вргорац, з. Х„ КЛИПА И. Славко, 1923, Огулин, С„ КЉАЈИЋ И. Лазо, 1925, Шаховићи—Бијело Поље, и. Ц„ КНЕЖЕВИЋ М. Вера, 1913, Пљевља, и. Ц„ КНЕЖЕВИЋ Душан, Стрмица—Книн, С„ КНЕЖЕВИЋ М. Ђуро, 1922, Рачић—Бихаћ, С„ КНЕЖЕВИЋ Милутин, 1910, Кнежевић—Жабљак, з. Ц„ КНЕЖЕВИЋ Н. Слободан, 1926, Комине—Пљевља,

з. Ц„ КОВАЧЕВИЋ М. Бранко, 1921, Горјевац—Бихаћ, р. С„ КОВАЧЕВИЋ Мица, КОВАЧЕВИЋ Момчило, 1927, Доброеелица—Чајетина, з. С„ КОВАЧЕВИЋ Р. Милан, 1923, Горијевац—Бихаћ, С„ КОВАЧЕВИЋ Никола, Челебић—Фоча, з. С„ КОВАЧЕВИЋ Ђ. Никола, 1904, Смољани—Бос. Петровац, з. С„ КОВАЧЕВИЋ Остоја, 1912, Сљивовица—Чајетина, р. С„ КОЗОДЕРОВИЋ Исидор, 1922, 'Грбушани—Чачак, и. С„ КОЗОМОРА Т- Божо, 1909, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ КОЗОМОРА П. Ђуро, 1910, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ КОЗОМОРА И. Јово, 1912, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ КОЗОМОРА В. Марко, 1921, Богдаши—Ливно, С„ КОЗОМОРА Милош, Бос. Грахово—Ливно, С„ КОЗОМОРА Никола, Бос. Грахово—Ливно, С„ КОЗОМОРА Л. Раде, 1920, Богдаши—Ливно, з. С„ КОЗОМОРА Стоја, Бос. Грахово—Ливно, С„ КОЗОМОРА Цуја, Бос. Грахово—Ливно, С, КОЈАДИНОВИЋ О. Божидар, 1925, Прибој, и. С„ КОЈАДИНОВИЋ О. Олга, 1922, Прибој, и. С„ КОЉАН Анте, КОМАРИЦА Радмила, Мркоњић Град, С„ КОМЛЕНИЋ Симо, 1922, Котор—Мркоњић Град, з. С„ КОНАТАР М. Јефто, 1915, Височка—Бијело Поље, р. Ц„ КОНЧАР Драгица, КОЊИК И. Лазо, 1925, Богдаши—Ливно, з. С„ КОЊИКУСИЋ Л. Нико, 1915, Бојмунти—Ливно, з. С„ КОРАЋ, П. Лабуд, Штитари—Иванград, Ц„ КОРАЋ Р. Мивела, Штитари—Иванград, Ц„ КОТЛАЈИЋ Г. Никола, 1919, Севојно—Т. Ужице, р. С„ КОСАНОВИЋ Милка, 1922, Пиштолина—Бос. Крупа, з. С„ КОСТИЋ Јелена, 1923, Чачак, и. С„ КОСТИЋ Милка, Дрвар, С„ КОТУР А. Павле, 1925, Старо Село—Вргин Мост, з. С„ КОЧИЋ-МИЋОВИЋ П. Ђука, 1924, Буче—Беране, з. Ц„ КОЧИЋ Милутин, 1924, Церовац—См. Паланка, р. С„ КОШПИЋ-ОБРАДОВИЋ Ђуја, 1922, Дрвар, С„ КОШТАН Ј. Франа, 1921, Коњоврат—Шибеник, Х„ КРАЈНОВИЋ С. Мићо, 1922, Брувно—Грачац, С„ КРЕМИЋ Вера, Крагујевац, и. С„ ККЕС1ЕЖЛ Везаlх>ге, 1914, з. И„ КРНЕТА Томо, 1918, Зебе—Бос. Грахово, з. С„ КРНЕТА Тоде, Стрмица—Книн, з. С„ КРНИЋ М. Анте, 1919, Коњеврате—Шибеник, Х., КРСМАНОВИЋ А. Петко, 1926, Утуловић—Фоча, з„ КРСТАЈИЋ М. Војин, 1921, Пашина Вода—Жабљак, з. Ц„ КРСТИЋ Драгутин, 1920, Рашевица—Параћин, з. С„ КРУПЕЖ Предраг-Шиштек, 1920, Ракова—Чачак, з. С„ КРУПЉАНИН Милан-Мањача, Бос. Крајина, С„ КРЏИЋ Милан, 1923, Радобуђа—Ариље, р. С„ КУБУРОВИЋ Мирослав-Митко, 1922, Луњевица—Г. Милановац, р. С„ КУЗЕЉЕВИЋ Јанко, 1907, Негбина—Чајетина, р. С„ КУЛИЗИЋ Илија, 1922, Граовићи—Ариље, р. С„ КУПРЕШАНИН М. Илија, 1924, Двор на Уни, з. С„ КУПРЕШАНИН Милија, Двор на Уни, С„ КУРЋУБИЋ Бранко, 1920, Прислоница—Чачак, з. С„ КУСТУРИЋ Мара, 1923, Ужице, р. С„ КУТЛЕШИЋ Стојан, 1930, Драглица--Нова Варош, з. С„ КТЈЕАКО Е. 8а1у.а1;оге, 1922, Сикулијана—Сицилија, и. И„ КУЧЕВИЋ О. Аљо, 1918, Бијело Поље, р. М„ КУШЕЦ Ф. Вера, 1919, Сарајево, и. Ј„

ЛАБОР М. Анте, Гориш—Шибеник, Х„ ЛАБОР К. Марија, 1925, Гориш—Шибеник, Х„ ЛАБОР М. Марко, 1914, Гориш—Шибеник, з. Х„ ЛАБУДОВИЋ Гајо, 1920, Луге—Беране, и. Ц„ ЛОВРЕ Тодор, Бастаси—Бос. Грахово., ЛАБОР А Шиме, Гориш—Шибеник, Х„ ЛАБОР Л. Шиме, 1924, Гориш—Шибеник, з. Х„ ЛАЗАРЕВИЋ Богољуб—Чаво, 1926, Велереч—Г. Милановац, з. С.; ЛАЗАРЕВИЋ Витомир-Рутош, 1911, Катарга—Чачак, р. С„ ЛАЗАРЕВИЋ Светолик-Лаза, 1910, Бјелуша—Ариље, и. С„ ЛАЗИЋ Божидар, 1920, Тутин, р. С„ ЛАЗИЋ Лазо, 1909, Космача—

Куршумлија, р. С„ ЈТАЗИЋ Момчило, 1913, Сврачковци—Г. Милановац, р. С„ Ј1АЗИЋ Милан-Врбан, 1923, Опарић—Рековац, р. С„ Ј1АЗОВИЋ Сретен, Пријановићи—Уж. Пожега, з. С„ Ј1АКОВИЋ Станка, Ужице, р. С„ Ј1АЈ1ИЋ Михајило., ЈТАНДУП Никола, Славонија, и. С„ Ј1ЕКОВИЋ М. Вошко, 1907, Радојина—Нова Варош, з. С„ ЈТЕКОВИЋ Бошко, 1925, Речице—Уж. Пожега, з. С„ ЈТЕЈТАС Тонко, Омиш., ЈТИСИЦА Петар, Ситно—Сплит., ЛОВРЕ М. Илија, 1912, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ЛОВРЕ Г. Перо, 1915, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ЛОНЧАР Божо, 1910, Лика, з. С„ ЛОНЧАР-СОКОВИЋ Василија-Јела, 1922, Пљевља, р. Ј. ЛОНЧАР Михајло, 1902, Бриљ—Лика, р. С„ ЛУКИЋ Лепосава, 1924, Вреоци—Лазаревац, р. С„ ЛУКИЋ Милета, 1917, Радошево—Ариље, з. С„ ЛУКИЋ Милисав-Миса, 1922, Д. Горијевница—Чачак, и. С„ ЛУКОВИЋ Властимир-Баглов, 1924, Бедина Варош—Ивањица, р. С„ ЛУКОВИЋ Милутин, 1919, Велереч—Г. Милановац, з. С„ ШРАЖ) К. Ргшго, 1919, Грацијано—Бадољо, р. И„ ЛУЧИЋ С. Ђорђе, 1922, Његуши—Цетиње, и. Ц„

ЉУБОЈА С. Душан, 1909, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ЉУБОЈА Душан Црни Луг—Бос. Грахово, С„ ЉУБОЈА Дамјан, Црни Луг—Бос. Грахово, С„ ЉУБОЈА П. Игњатија. Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ЉУБАЈА Ђ. Јован, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ЉУБОЈА Ђ. Марко, 1910, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ЉУБОЈА Ђ. Милан, 1921, Пржине—Бос. Грахово, з. С„ ЉУБОЈА Мирко, Црни Луг—Бос. Грахово, С„ ЉУБОЈА Петар, Црни Луг—Бос. Грахово, С„ ЉУБОЈА Б. Перо, 1914, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ЉУБИЧИЋ С. Никола, 1916, Лелићи—Т. Ужице, и. С„ ЉУБИЧИЋ В. Радоје, 1921, Биоска—Т.Ужице, р. С„ ЉУБОЈЕВИЋ В. Витомир 1924, Челнице—Нова Варош, р. С„ ЉУЈИЋ М. Војко, 1924, Бистрица—Нова Варош, з. С„ ЉУЈИЋ М. Свето, 1920, Бистрица—Нова Варош, з. С„ ЉУЦА Мурис, 1926, Прибој, р. М„

МАКСИМОВИЋ М. Александра-Леја, 1920, Калањевци—Љиг, и. С„ МАКСИМОВИЋ Душан-Цајко, 1925, Г. Милановац, р. С„ МАКСИЋ Д. Радосав, 1909, Врутци—Т. Ужице, р. С„ МАЛИВУК Анка, 1922, Зут—Двор на Уни, з. С„ МАНДИЛ Лазар, Београд, и„ МАНДИЋ Бранко-Бруно, 1920, Ивањица, и. С„ МАРИНКОВИЋ Милош, 1921, Ђурђево—Рача, з. С„ МАРКОВИЋ Бошко, 1909, Мали Зворник—Лозница, и. С„ МАРКОВИЋ Добривоје, 1920, Радошево—Ариље, з. С„ МАРКОВИЋ Драгослав, 1921, Дљин—Лучани, и. С„ МАРКОВИЋ Каја-Сингер, 1889, Белановица—Аранђеловац, С„ МАРКОВИЋ Љубинко-Маркус., МАРКОВИЋ Д. Момчило, 1922, Семедраж—Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ М. Милорад, 1911, Шутци—Љиг, з. С„ МАРКОВИЋ В. Обрад, 1919, Гламоч, С„ МАРКОВИЋ Т. Радомир-Раца, 1901, Даросава—Аранђеловац, р. С„ МАРМУТ Б. Душан, 1918, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ МАРМУТ Ј Никола, 1906, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ МАКТ1Т А. Аш!е1о, 1923, р. И„ МАРТИЋ Раденко, 1916, Прислоница—Чачак, р. С„ МАСЛОВАРИЋ Р. Милија, 1923, Краљево, р. С„ МАТИЋ Бошко, 1926, Бајина Башта, и. С„ МАТКОВИЋ Анте, Равча—Вргорац, Х„ МАТУРА Крешо, Забрђе—Шибеник., МАШИЋ Ђорђе., МЕДИЋ Д. Бранко, 1919, Добро-Село—Лика, С„ МЕДИЋ Д. Бранко, 1917, Добро Село—Доњи Лапац, з. Х„ МЕЂЕДОВИЋ Идриз, Бијело Поље, р. М„ МЕНИЦАНИН Милан, Рујевац—Двор на Уни, з. С„ МИЈАЈЛОВИЋ Драго., МИЈАТОВИЋ М. Љубомир, 1921, Бејлотићи—Т. Ужице, и. С„ МИЛАТОВИЋ Стана, 1924,

Дабар—Сански Мост, С„ МИЈАЧИКА Анте, 1924, Тучепи—Макарска, Х., МИЈОВИЋ И. Милован, 1918, Гусиње—Плав, р. Ц., МИЛОВИЋ Никола., МИЈУШКОВИЋ Милорад-Маца, 1922, Богојевићи—Ариље, р. С„ МИЈУШКОВИЋ Михаило, 1916, Богојевићи—Ариље, р. С„ МИЛАНОВИЋ Раде, Добро Село—Д. Лапац, р. С„ МИЛАШИНОВИЋ Радмила, 1927, Дрвар, С„ МИЛЕНКОВИЋ Р. Милан., МИЛИВОЈЕВИЋ Д. Милан--Кореја, 1907, Солотуша—Т. Ужице, и. С„ МИЛИВОЈЕВИЋ Миливоје--Брица, 1905, Свилајнац, р. С„ МИЛИВОЈЕВИЋ Б. Радојко, 1920, Вукосавци—Аранђеловац, з. С„ МИЛИНКОВИЋ Којо., МИЛИНКОВИЋ Д. Срећко, 1927, Ивањица, С„ МИЛИЋ Драгољуб-Цвркић, 1921, Неваде—Г. Милановац, р. С„ МИЛИЋ Светомир, 1912, Г. Врбава—Г. Милановац, р. С„ МИЛИЋЕВИЋ Здравко, МИЛИЋЕВИЋ Никола., МИЛИЋЕВИЋ В. Стаменко, 1925, Гостиница—Т. Ужице, з. С„ МИЛОЈЕВИЋ Бранко--Шикуција, 1919, Соколићи—Чачак, и. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Ђ. Вида--Кева, 1897, Багрдан—Светозарево, р. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ М. Даница, 1925, Биоска—Т. Ужице, и. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ М. Љубинка, 1917, Багрдан—Светозарево, и. С„ МИЛОШЕВИЋ Бранко, С„ МИЛОШЕВИЋ Р. Косана, 1924, Тузи—Титоград, з. Ц„ МИЛОШЕВИЋ Милојко. С„ МИЛОШЕВИЋ Милош., МИЛОШЕВИЋ Срећко, 1919, Прислоница—Чачак, и. С„ МИЛОШЕВИЋ Сава, 1923, Крушар—Ћуприја, р. С„ МИЛУТИНОВИЋ М. Ђорђе, 1921, Челебић—Ливно, С„ МИЉАЈИЦА Анте, Х., МИЉЕВИЋ Д. Бранко-Чорокало, 1917, Подлуга—Сански Мост, и. С„ МИЉЕШИЋ Т. Мара, 1923, Матавази—Бос. Нови. з. С„ МИЉКОВИЋ Петар, Лозовац—Шибеник, з„ МИЉУШ М. Душан, 1912, Брувно, и. С„ МИНДЕРОВИЋ Чедомир-Чеда, 1912, Београд, и. С„ МШЕ1Л В. Батпјапо, 1911, Брешиа, И„ МИНИЋ С. Драгомир, 1919, Сјеништа—Нова Варош, з. С„ МИНИЋ Ђорђе-Ђока, 1924, Ужице, р. С„ МИОЧЕВИЋ Марко, Равча—Вргорац, Х„ МИРКОВИЋ Ј. Бајо, 1917, Глисница—Пљевља, и. С„ МИРКОВИЋ Ј. Владо, 1919, Глисница—Пљевља, и. С„ МИРКОВИЋ Ј. Добринка, 1921, Глисница—Пљевља, и. С„ МИРКОВИЋ Јосо, 1928, Глисница—Пљевља, и. С„ МИРКОВИЋ Ј. Јагош, 1923, Глисница—Пљевља, и. С„ МИРКОВИЋ Јово, 1921, Пољице—Удбина, С„ МИРКОВИЋ Мане, 1920, Пољице—Удбина, з. С„ МИТРОВИЋ Драгослав-Учо, 1922, Годовик—Уж. Пожега, и. С„ МИТРОВИЋ-УМИЋ Б. Иванка, 1926, Подгора—Макарска, з. Х„ МИТРОВИЋ Б. Момир, 1925, Глисница—Пљевља, з. Ц„ МИТРОВИЋ Млађен, С„ МИЋИЋ Боривоје, 1920, Годовик—Уж. Пожега, и. С„ МИЋИЋ Видан, 1909, Годовик—Уж. Пожега, р. С„ МИЋИЋ Миломир, 1924, Будожеља—Ивањица, з. С„ МИЋИЋ Раде, 1906, Годовик—Уж. Пожега, з. С„ МИЋОВИЋ Ш. Милева, 1922, Буче—Беране, и. Ц„ МИХАЈЛОВИЋ Драги, 1902. Ариље, р. С.. МИХАЈИЛОВИЋ Драгомир-Овчар, 1916, Бела Река—Т. Ужице, з. С„ МИЧИЋ Миломир,. МИШИЋ Живорад, 1923, Дражевац, ц. С„ МИШЧЕВИЋ Драгољуб, 1921, Медно Поље—Бос. Петровац, р. С„ МЛАДЕНОВИЋ Стана. МЛАДЕНОВИЋ Танасије-Таса, 1913, Сараорци—Смедерево, и. С„ МОЈМТЕКАУАЕО В. Ап1отјо, 1914, Пони—Фоћанторије, з. И„ МРЂА Никола, Книн„ МРСИЋ А. Мирослав, 1921, Бихаћ, р. С„ МУСИЋ Х. Махмут-Махо, 1916, Нова Варош, р. Ј„ МУСИЋ С. Мустафа-Мујо, 1922, Нова Варош, р. Ј„ МУТАПОВИЋ Драгослав, 1912, Прислоница—Чачак, и. С„ МУТАПОВИЋ Радојко, 1910, Прислоница—Чачак, з. С„ МЕМЕДОВИЋ Ц. Радисав, 1924, Дужи—Шавник, Ц„

КАРОМЕТ1 Валас!, 1915, р. И„ НЕДЕЉКОВИЋ Славиша., НЕДИЋ Божидар, 1909, Теочин—Г. Милановац, з. С„ НЕДОВИЋ Јован, 1923, Чајетина, р. С„ НЕНАДИЋ Лука, Бос. Грахово—Ливно, С„ НЕОРИЧИЋ Милијан, 1922, Горобиље—Уж. Пожега, и. С„ МЕ8РЕСА ВиПо, 1911, з. И„ НЕШИЋ Светолик, 1906, Крагујевац, и. С„ НЕШОВАНОВИЋ Радован-Рашо, 1921, Ивањица, р. С„ НИКИТОВИЋ Миленко, 1922, Речице—Уж. Пожега, и. С„ НИКИТОВИЋ Миливоје, 1922, Речице—Уж. Пожега, и. С„ НИКО Милош., НИНКОВИЋ Бранко! 1922, Шумњаци—Гламоч, з. С„ НИНКОВИЋ Ш. Милош, Поповићи—Гламоч, з. С„ НИНКОВИЋ Г. Никола, 1921, Пржине—Бос. Грахово, С„ НИКОЛИЋ Бора, 1905, Шанторово—Светозарево, з. С„ НИКОЛИЋ Љубиша, 1914, Луњевица—Г. Милановац, з. С„ НИКШИЋ Алекса, Банија, з. С„ НОВАКОВИЋ Драгослав-Муто, 1921, Ужице, и. С.. НОВАКОВИЋ Д>-шанка, 1923, Зрмања—Грачац, С„ НОВАКОВИЋ Милинко, 1921, Биоска—Т. Ужице, р. С„ НОВАКОВИЋ Првослав, 1921, Уж. Пожега, р. С„ НОВИЋИ Јосип-Шваба, Суботица, С„

ОБРАДОВИЋ Воја., ОБРАДОВИЋ В. Вељко, 1925, Бијело Поље. и. Ц„ ОБРАДОВИЋ Глиго, Бијело Поље, р. Ц„ ОБРАДОВИЋ Младомир„ ОМЕРХОЏИЋ Медо, Бијело Поље, и. М„ ОРЛОВИЋ Ш. Бранко, 1920, Средња Гора—Лика, С„ ОСМАНКАДИЋ-ТАРАНА Магбула, 1919, Пљевља, р. М„ ОСТОЈИН Жарко-Лала, 1918, Бела Црква, р. С„ ОСТОЈИЋ Милосав, 1922, Грдовићи—Ариље, з. С„ ОСТОЈИЋ Милован-Магирус, 1920, Каран—Т. Ужице, р. С„ ОСТОЈИЋ М. Милован-Суре, 1920. з. С„ ОСТОЈИЋ Обрад, 1923, Бјелуша—Ариље, з. С„ ОТАШЕВИЋ Н. Светозар, 1920, Краље—Иванград, Ц„ ОЦОКОЉИЋ Владимир, Брезова—Ивањица, з. С„

ПАВИЋЕВИЋ В. Милош, 1926, Пљевља, и. Ц„ ПАВКОВИЋ Иво„ ПАВЛОВИЋ А. Маринко, 1916, Рогатица, С„ ПАВЛОВИЋ Мића., ПАВЛОВИЋ Милорад, 1921, Чачак, и. С„ ПАЈЕВИЋ Љубивоје, 1914, Каона—Лучани, и. С„ ПАЈЧИН Анђа, Бос. Грахово—Ливно, С„ ПАНДУРИЉКО А. Урош, 1920, Коњеврат—Шибеник., ПАНТЕЛИЋ Милојица-Мелајац, 1921, Дучаловићи—Лучани, и. С„ ПАНТОВИЋ Богдан, 1918, Гривска—Ариље, з. С„ ПАЊКОВИЋ Ђ. Душан, 1924, Љубодраг—Куманово, р„ ПАРОЈЧИЋ С. Перо, 1915, Пржине—Бос. Грахово, С„ РАЗКУАРЈ Мапо, 1913, и. И„ ПАЦИЋ Страјин, 1912, Ивањица, р. С„ ПЕЈАНОВИЋ М. Милован, 1915, Годијељи—Шавник, и. Ц„ ПЕЈИЋ Петар, Нови Козарци, С„ ПЕЈОВИЋ Крсто, 1926, Брвеница—Пљевља, з. Ц , ПЕКАЗ И. Марко, 1920, Коњеврат—Шибеник, Х„ ПЕНЕЗИЋ Слободан-Крцун, 1918, Ужице, и. С„ ПЕНЕЗИЋ Сретен, 1920, Ужице, р. С„ ПЕПЧЕВИЋ Александар., ПЕРДУХ Божо, Халапић—Гламоч, С„ РЕКЕТА А. Коп81апИп<о, 1910, Бегаре—Напуљ, з. И„ ПЕРИШИЋ Јово, 1923, Вареш, р. С„ ПЕРОВИЋ Срећко, 1921, Крушчица—Ариље, з. С„ ПЕРУНИЧИЋ-ТАСИЋ Даница, 1929, Маоче—Пљевља, Ц„ ПЕТКОВИЋ Даница, С„ ПЕТКОВИЋ Драгосав., ПЕТКОВИЋ Милисав., ПЕТКОВИЋ Храниса в, С„ ПЕТРИЧКОВИЋ Душан-Дуња, 1913, Краљево, р. С„ ПЕТРОВИЋ ВОЈИСЛАВ, Крупањ, р. С„ ПЕТРОВИЋ Војислав Бадовинци—Богатић, р. С„ ПЕРОВИЋ Веселин-Трушо, 1924, Брезна—Г. Милановац, и. С., ПЕТРОВИЋ Коста, 1910, Радовање—В. Плана, р. С„ ПЕТРОВИЋ И. Милош, 1917, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ПЕТРОВИЋ Милош, 1911,

Заграђе—Г.Милановац, р. С„ ПЕТРОВИЋ Милка, 1920, и. С„ ПЕТРОВИЋ Милка-Вишекруна, Тичево—Бос. Грахово, з. С., ПЕТРОВИЋ И. Милорад, 1923, Цикоте—Косјерић, р. С„ ПЕТРОВИЋ Ч. Милорад, 1924, Цикоте—Косјерић, р. С„ Г1ЕТРОВИЋ Раде, 1894, Власеница, р. С„ ПЕТРОВИЋ Н. Саво, 1907, Челебић—Ливно, з. С„ ПЕТРОВИЋ Станко-Ливац, 1907, Јагодина—Светозарево, р. С„ ПЕТРОВИЋ Стана, С„ ПЕТРОВИЋ Р. Славко, 1922, Вишеград, и. С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ Илија, 1903, Ларвица—Ариље, з. С„ ПЕЋИНАР Милосав, р. С., ПЕШИЋ Р. Рађен, 1922, Припчиће—Бијело Поље, з. Ц., ПЕШИЋ Раденко, 1922, Припчиће—Бијело Поље, з. Ц„ ПЕШИЋ Станоје., ПИВАЦ Миленко, Равча—Вргорац, Х„ ПИВАЦ Марко, Равча—Вргорац, Х„ ПИЛИПОВИЋ Раде, 1924, В. Цветнић—Дрвар, р. С„ ПИШЧЕВИЋ Станислав-Грцо, 1922, Чајетина, и. С„ ПЈЕВИЋ С. Јован, 1924, Хргари—Бихаћ, С„ ПЛАКАЛО Мустафа, 1923, Подковач—Пљевља, з. М„ ПОЗНАНОВИЋ П. Јанко, 1926, Љубија—Приједор, з. С„ ПОЗНАНОВИЋ Милица, С„ ПОКРАЈАЦ И. Милан, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ПОКРАЈАЦ Б. Тривун, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ПОЛИЋ Мате, 1924, Имотско, Х„ ПОЊАВИЋ Милорад, 1919, Брусница—Г. Милановац, р. С„ ПОПАДИЋ Петко., ПОПОВ Лав-Лово, 1930, Ужице, и. С„ ПОПОВИЋ Божидар, 1917, Латвица—Ариље, з. С„ ПОПОВИЋ Јеврем-Јешо, 1914, Ужице, р. С„ ПОПОВИЋ Ј. Лука, 1920, Хргари—Бихаћ, С„ ПОПОВИЋ Милан, Рача, С„ ПОПОВИЋ С. Милан, 1923, Хргари—Бихаћ, С„ ПОПОВИЋ М. Милун, 1924, Жабљак, з. Ц„ ПОПОВИЋ Митко, 1923, Борике—Рогатица, и. С„ ПОПОВИЋ Радисав, 1921, Свештица—Ивањица, р. С„ ПОПОВИЋ Радомир-Розмир, 1911, Таково—Уб, з. С„ ПРАНИЋ П. Анте, 1922, Равче—Вргорац, з. Х.,ПРАНИЋ Јерко, Сл. Пожега., ПРАНИЋ П. Мирко, 1920, Рваче—Вргорац, з. Х„ ПРВУТ С. Мехо, 1926, Рипач—Бихаћ, з. М„ ПРЕЛИЋ Вучко., ПРЕРАДОВИЋ М. Божо, 1922, Љуће—Пљевља, з. Ц„ РКОЈЕТ1 К. Атес1ео, 1921, Рим, р. И„ РШКА У:т3тш, 1918, Милано. р. И„ ПРОКИЋ Д. Пантеља, 1920, Д. Шаторња—Топола, и. С„ ПРОТИЋ Ђорђе, С„ ПРОШИЋ Ј. Стојан, 1924, Дољани—Бихаћ, С„ Р1ШВЕТЕШ М. В1е§о, 1921, Тропеја, И. ПУРИЋ Мијо., ПУЦАР Хусо, 1907, Градац—Пљевља, з. М„ ПУШКА Т. Рашид, 1924, Јабука—Пљевља, р. М„

РАБРЕНОВИЋ Драгољуб—Рабрен, 1923, Чачак, и. С„ РАДАК К. Дане, 1921, Гориш—Шибеник, з. Х„ РАДАК Н. Иван, 1913, Гориш—Шибеник, з. Х„ РАДАКОВИЋ-СТАНЧЕВИЋ Стана, 1922, Матавазе—Бос. Крупа, С„ РАДИВОЈША Б. Миле, 1914, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ РАДИНОВИЋ Г. Божидар-Божо, 1919, Зеба—Бос. Грахово, з. С„ РАДИЋ Ј. Никола, 1910, Челебић—Ливно, з. С„ РАДИШЕВИЋ Бошко, Старо Село—Сисак, з. С„ РАДОВАНОВИЋ Бранислав, 1909, Милошевац—В. Плана, и. С„ РАДОВАНОВИЋ Димитрије-Мита, 1918, Крагујевац, **р.** С„ РАДОВАНОВИЋ М. Данило, 1923, Босута—Аранђеловац, з. С„ РАДОВАНОВИЋ Милан, Г. Бадања—Шабац, р. С„ РАДОВАНОВИЋ Миливоје-Фарбин, 1912, Уж. Пожега, и. С„ РАДОВАНОВИЋ Ратомир-Бели, 1920, Г. Милановац, р. С„ РАДОВИЋ Милан-Сајџија, 1923, Краљево, р. С„ РАДОЈА П. Мирко, 1918, Халапић—Гламоч, з. С„ РАДОЈЕВИЋ А. Арсеније, 1924, Д. Гаревница—Чачак, з. С„ РАДОЈЕВИЋ С. Бранко, 1925,-Љубина—Двор на Уни, з. С„ РАДОЈЧИЋ С. Милан, Љубина—Двор на Уни, з. С„ РАДОЈЧИЋ Љубиша, Брезова—Ивањица, з. С„ РАДОМИЉАЦ Миленко, .1922, Равча—Вргорац, з. Х„

РАДОСАВЉЕВИЋ Драгомир-Ждрпа, 1922, Јагодина—Светозарево, р. С., РАДОСАВЉЕВИЋ Милија-Ђика, 1920, Крњево—В. Плана, р. С„ 'РАДОШЕВИЋ Бошко, Банија, С„ РАДУНОВИЋ М. Драгутин, 1915, Грачаница—Иванград, з. Ц„ РАДИЧЕВИЋ Нико, з. Х„ РАКИЋ В. Благоје, 1924, Рачић—Бихаћ, С„ РАКИЋ Бранко, 1900, Ваљево, и. С„ РАДОМИЉАЦ^Иван, Равча—Вргорац, Х„ РАДУИНОВИЋ Драгутин, Грачаница—Иванград, Ц„ РАЈИЋ М. Мијо, 1923, Бистрица—Нова Варош, р. С„ РАКИЋ Анте, Равча—Вргорац, Х„ РАКИЋ М. Душан, Бос. Грахово—Ливно, С„ РАКИЋ Ђорђе, Бос. Грахово—Ливно, С„ РАКИЋ Илија, Бос. Грахово—Ливно, С„ РАКИЋ Никица, Бос. Грахово—Ливно, С„ РАКИЋ Петар, Бос. Грахово—Ливно, С„ РАКОВИЋ Г. Милорад, 1924, ГорЈани—Т. Ужице, и. С„ РАКОВИЋ Миодраг-Бели, Горјани—Т. Ужице, р. С„ РАКОЧЕВИЋ Н. Бранко, 1929, Павино Поље—Бијело Поље, и. Ц„ РАМИЋ Н. Душан, 1917, Богдаши—Ливно, з. С„ РАМИЋ М. Нико, 1920, Богдаши—Ливно, з. С„ РАМИЋ П. Петар, 1906, Богдаши—Ливно, з. С„ РАНКОВИЋ Миливоје, 1921, Ђурђево—Рача, з. С„ РЕЉА Стево, 1910, Пљевља, р. С„ РЕПАЦ Ђуро, Босна, р. С„ РЕШЕТАР Војислав., ШКАКВепаго, 1917, р. И„ РИСТАНОВИЋ Станко, 1922, Рожанство—Т. Ужице, з. С„ РИСТИВОЈЕВИЋ Драгомир, С„ РИСТИВОЈЕВИЋ Милован„ РИСТИЋ Богосав, РИСТИЋ Милан-Месо, Параћин, С„ РИСТИЋ Мића, Бошњани—Параћин, р. С„ РИСТИЋ М. Славко, 1915, Бос. Пегровац, и. С„ РИСТИЋЕВИЋ Н. Радивоје, 1912, Буар—Т. Ужице, р. С„ РИСТИЧЕВИЋ Миленко, Ужице, С„ РИСТОВИЋ Љубиша, 1921, Рожанство—Т. Ужице, з. С„ РИСТОВИЋ Милија-Плачо, 1913, Прељина—Чачак, р. С„ РИСТОВИЋ Д. Радован 1922, Ужице, р. С„ РИСТОВИЋ Радован-Ибро, РОВАЧАНИН Бранко, Беране—Иванград, Ц„ РОГУЉИЦА М. Анте, 1915, Кучине—Сплит, Х„ РОКНИЋ Милка, 1920, Бихаћ, С, РОНЧЕВИЋ К. Никола, 1922, Корито—Шибеник, з„ РОСИЋ Т. Милан, 1921 Челебић—Ливно, з. С„ РУЖИЋ Миле, Бијело Поље, и. Ц„ КТЈ80 Г. Воуаш, 1911, Пони—Фонђаторије, з. И„

САВИЋ Живко-Чича, 1908, Ужице, р. С„ САВИЋ Стајка, р. С„ САЛИЋ Зорка., САЛИХОВИЋ Мехмед, М„ САМОКОВЛИЈА И. Јаков-Киц, 1920, р„ САНДИЋ Стево, Шибеник., САРИЋ Душан, 1921, Борије—Калиновик, з. С„ САФИЋ Х. Сакиб, 1927, Ливно, М„ СЕКУЛИЋ Веселин, 1922, Чумић—Крагујевац, и. С„ СЕКУЛИЋ-ГРБИЋ Милица, 1920, Дабар—Сански Мост, С„ СЕКУЛИЋ Светислав, 1923, Крушевица—Рековац, з. С„ СЕЛМАНОВИЋ Селмо, 1921, Пљевља, и. М„ СИМИЋ Светолик--Чича, 1902, Ракитово—Светозарево, з. С„ СИМОВИЋ Ј. Бошко, 1924, Лучица—Прибој, з. С„ СИНАНОВИЋ Селмо, 1921, Пљевља, р. М„ СИЗНИЋ-СУМИНА Душанка, 1922, Рудница—Бос. Нови, з. С„ СЛАВКОВИЋ Милутин-Цујо, 1914, Прељина—Чачак, з. С„ СМИЉАНИЋ Андрија, 1925, Здравчићи—Уж. Пожега, р. С„ СМИЉАНИЋ Александар-Пекар, 1920, Мали Борак—Обреновац, р. С„ СМИЉАНИЋ Божидар, 1912, Бакионица—Уж. Пожега, з. С„ СМИЉАНИЋ Буде, 1920, Крбава—Лика, С„ СМИЉАНИЋ Радомир, 1923, Ужице, и. С„ СОВРОВИЋ Радомир-Совро, 1912, Здравчићи—Уж. Пожега, р. С„ СОКОВИЋ Јела, 1922, Пљевља, р. Ц„ СОЛДОВИЋ Мијо, 1922, Палисад—Чајетина, р. С„ СОФИЈАНИЋ Ратко, 1915, Дубрава—Ивањица, р. С„ СПАСОЈЕВИБ Гојко, 1915, Горачићи—Лучани, р. С„ СПАСОЈЕВИЋ Светолик, 1903,

Ракинац—В. Плана, з. С„ СРЕДОЈЕВИЋ Радомир-Рашо, 1915, Иванњица, р. С., СРЕТЕНОВИЋ Гојко, С„ СРЕТЕНОВИЋ Лазо, Врнчаии —Г. Милановац, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ Љубинко, С„ СТАМАТОВИЋ Јован, 1921, Пријановићи—Уж. Пожега, р. С., СТАМАТОВИЋ Милосав--Бата, 1905, Подпећ—Т. Ужице, р. С„ СТАМАТОВИЋ Милан, 1897, Крвавци—Т. Ужице, р. С„ СТАНАР Душан, Бос. Крајина, С„ СТАНИСАВЉЕВИЋ Миломир, 1916, Радобуђа—Ариље, з. С„ СТАНКОВИЋ Велисас, 1908, Палежница—Ваљево, р. С„ СТАНКОВИЋ-ВОЈВОДИЋ Душанка, 1924, Гудавац—Бос. Крупа ,С„ СТАНКОВИЋ Драгољуб, 1913, Марковац—Смедерево, з. С., СТАНКОВИЋ Миливоје, Винча—Топола, и. С„ СТАНКОВИЋ Л. Нећо, 1925, Миљевина—Фоча, и. С„ СТАНОЈЕВИЋ М Божо, 1921, Отишић—Сињ, з. С„ СТАРОВИЋ Ратко., СТАРОВЛА Драгослав, 1895, Добродол—Т. Ужице, р. С„ СТАРЧЕВИЋ М. Милко, 1907, Ограђеница—Пљевља, з. С„ СТЕВАНОВИЋ Јово, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ СТЕФАНОВИЋ Јован, 1923, Драгоцвет—Светозарево, з. С., СТЕФАНОВИЋ Љубо, 1920, Бањевац—Барајево, С„ СТОЈАНАЦ Ј. Божо--Ждрибац, 1930, Дицмо—Сињ, СТОЈАНОВИЋ Добросав-Дакинац, 1914, Мрчајевци—Чачак, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Живан, 1919, Краљево, и. С„ СТОЈАНОВИЋ Стајка, Банија, С„ СТОЈИЛОВИЋ Зага, 1921, Сипиђи —Рача, и. С„ СТОЈИЋ Драгојло, 1917, Ступчевићи—Ариље, р. С„ СТОЈИЋ Пантелија, 1918, Крушчица—Ариље, з. С„ СТОЈКОВИЋ-ДЕЛИЋ Мика., СТОЈКОВИЋ Предраг-Баџа, 1925, Вишевац—Рача, з. С„ СТОЈАКОВИЋ Станко, Љубина—Двор на Уни, з. С„ СТОШИЋ Вукосав-Тенковац, 1908, Рашевица—Параћин, з. С„ СТРУЊАШ М. Јосиф, 1922, Тимор—Шавник, и. Ц„ СТУДЕН С. Драгић, 1897, Бугар—Бихаћ, з. С„ СТУДЕН Д. Драган, 1931, Бугар—Бихаћ, С„ СТУДЕН-СТАНИЋ Љубица, 1904, Станићи—Плашко, з. С„ СТУПАР В. Вићо, 1923, Горића—Бос. Крупа, С„ СТУПАР Н. Ђуро, 1925, Горића—Бос. Крупа, С„ СУКАРА Ибро, М„ СУЛЕЈМАНОВИЋ Омер, Бос. Крајина, М„ СУТОВИЋ А. Асим, 1923, Рожај, р. М„

ТАБАКОВИЋ Вукашин., ТАЛОВИЋ Живота, 1920, Брезна—Г. Милановац, з. С„ ТАКИЋ Кадрија, Бијело Поље, р„ ТАНАСКОВИЋ Бранислав., ТАНАСИЋ Милорад, Бадовинци—Богатић, р. С„ ТАНАСКОВИЋ Миодраг-Циго, 1923, Стрижилово—Светозарево, р. Р„ ТАНАСКОВИЋ Рајко, 1917, Прељина—Чачак, и. С„ ТАНАСКОВИЋ Н. Стеван, 1923, Крчагово—Т. Ужице, р. С„ ТАНОВИЋ Петко, 1892, Уж. Пожега, р. С„ ТАСИЋ Милорад, 1923, Кочино Село—Светозаврево, з. С„ ТАСОВИЋ М. Изет, 1924, Сељашница—Пријепоље, з. М„ ТАТОМИРОВИЋ Ј. Бранко, 1919, Бијељина, р. С„ ТАЦЕВИЋ Лука, Бијело Поље, р. Ц„ ТЕПАВАЦ Милка, 1923, Пиштолина—Бос. Крупа, з. С„ ТЕПЦЕВИЋ Љубица, Прислоница—Чачак, з. С„ ТЕРЗИЋ Александар-Леса, 1902, Лозовик—Смедерево, з. С„ ТЕРЗИЋ Милинко-Микула, 1921, Висибаба—Уж. Пожега, р. С„ ТЕШИЋ Крстомир-Штабац, 1904, Брђани—Г. Милановац, **р.** С„ ТЕШИЋ Лазар, 1909, Глумач—Уж. Пожега, и. С„ ТЕШИЋ Миле, 1899, Г. Милановац, р. С„ ТИРАК Мухарем, М„ ТОБОК А. Си1је1то, 1923, Лињоне—Гомбос, р. И„ ТОДОРИЋ Смиља, 1923, Равни-Т. Ужице, р. С„ ТОДОРОВИЋ Остоја—Јеверица, 1908, Ужице, и. С„ ТОКОВИЋ Видосав, 1897, Чачак, р. С„ ТОЛМИР Стојан, Шумњајци—Гламоч, з. С„ ТОМАНИЋ Кринка, 1922, Прањани—Г. Милановац, з. С„ ТОМИЋ Живко, 1920, Шанторово—Светозарево, р. С„ ТОНТИЋ Јо-

ван., ТОПАЛОВИЋ Боривоје-Крајцара, 1917, Пређина—Чачак, з. С., ТОПАЛОВИЋ Милисав-Лиле, 1911, Ужице, р. С„ ТОПИЋ Анте, Каштел Лукшић—Сплит, Х„ ТОКТОК1С Р. Апкиио, 1922, Рабера—Агрићенто з. И„ ТОШИЋ Г. Радомир, 1924, Ужице, р. С„ ТОШИЋ Радојко, 1904, Речице—Уж. Пожега, з. С„ ТОШИЋ Р. Урош, 1922, Подблаће—Пљевља, з. Ц„ ТРАВАР Војислав, 1913, Мркоњић Град, С„ ТКАС121МО Кагте1о, 1916, з. И„ ТРБОВИЋ Ђуро, 1920, Дрежница—Огулин, **р.** С , ТРИВАИОВИЋ-ВРАНИЋ Анка, 1922, Свети Матија—Двор на Уни, з„ ТРИВУНЧЕВИЋ И. Милан, 1921, Горијевац—Бихаћ, С„ ТРИФУНОВИЋ Миломир, 1922, Прањани—Г. Милановац, р. С„ ТРЛИН Стипе, 1918, Равче—Вргорац, з. Х„ ТРНИНИЋ Мићо, 1922, Горања—Бос. Крупа, С„ ТРНИНИЋ Славка, Завидовићи, з. С„

ЋАТОВИЋ И. Фехмија, 1919, Рожај, р. М„ ЋЕТКОВИЋ, М. Милинко, 1923, Шаховићи—Бијело Поље, и. Ц„ ЋИРОВИЋ Миланко, 1920, Пљевља, р. С„ ЋОПИЋ Милан, 1921, Суваја—Д. Лапац, С„ ЋОРА Љ. Стојан, 1924, Ћоре—Двор на Уни, з. С„ ЋОРОВИЋ М. Вукајло, Штитари—Ивангpад, Ц„ ЋОСОВИЋ Бранко, 1922, Левер Тара—Пљевља, з. Ц„ ЋУЛАФИЋ Ф. Ранко, Беране—Ивангpад, Ц„ ЋУЛИБРК С. Стана, 1915, Ивањска—Бос. Крупа, з. С„ ЋИРОВИЋ Драган, 1923, Негбина—Чајетина, з. С„ ЋУРЧИЋ Љубиша, 1905, Чачак, р. С„ ЋУСЛОВИЋ Радивоје, 1916, Прислоница—Чачак, з. С„ СХЈЗТШ К АШаје, 1928, Пула, з. И„

УЗЕЛАЦ С. Никола, 1925, Старо Село—Вргин Мост, з. С„ УЈЕВИЋ Мате, 1920, Криводол—Имотски, р. Х„ УМИЋЕВИЋ-СТОЈАНОВИЋ Миља, 1924, Рујишка—Бос. Крупа, С„ УНУКОВИЋ Александар, 1922, Ужице, р. С„ УРЛИХ Нада, Босна., УРОШЕВИЋ-ЈОВАШЕВИЋ М. Здравка, 1919, Д. Трепча—Чачак, з. С„ УРОШЕВИЋ М. Средоје, 1917, Д. Трепча—Чачак, и. С„ УСТИЋ П. Душан, 1915, Отишић—Синь, з. С„ ТЈ8ЕКВ1ЈА Р1е<хо, 1920, р. И„

ФЕТАХОВИЋ М. Хазбо, 1911, Рожаје, и. М„ ФИЛИПОВИЋ М. Данило-Дано, 1926, Гусиње—Плав, Ц„ ЕШС1 ЕИ, 1911, Сарајево, и„ ЕЕАМШ1ЈЕ N. УГсепео, 1920, Гарано—Терума, з. И„ ФОЛИЋ Миладин., ЕТЈКЕАК Е. Еу<Зетјо, 1922, Лунзаго—Комо, р. И„

ХАЈДУКОВИЋ Никола, 1926, Пљевља, и. Ц„ ХАЦИАЛИЈАГИЋ Ш. Смајо, 1919, Рожај, р. М„ ХАЦИСАЛИКОВИЋ Мехмед, 1918, Нова Варош, **р.** М„ ХАЏИЋ Ната, Крчмари—Рача, и. С„ ХАШИМБЕГОВИЋ Х. Јулмија 1915, Пријепоље, М„ ХЕЛЕТА С. Милован, 1926, Осјечани—Горажде, и. С„ ХОДОВИЋ А. Осман, 1932, Застјење—Прибој, з. М„ ХОЏИЋ Хајрудин, 1924, Пљевља, р. М„ ХРАПОВИЋ Р. Азем-Ћазим, 1923, Пљевља, р. М„

ЦАРЕВИЋ Душан, 1920, Велеречје—Г. Милановац, з. С„ ЦВЕТИЋ Боса, 1912, Гуча—Лучани. и. С„ ЦВЕТИЋ Миленко-Чича, 1905, Врутци—Т. Ужице, р. С„ ЦВЕТКОВИЋ Витомир-Вито, 1909, Ново Село—Смедерево, р. С„ ЦВЕТКОВИЋ Т. Стево, 1922, Глогово—Грачац, С„ ЦВИЈАН Ј. Владо, 1919, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ЦВИЈАН Т. Тодор, 1909, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ЦВИЈАНОВИЋ М. Стеван, 1922, Толић—Т. Кореница, з. С„ ЦЕРОВИЋ Десанка, 1925, Пљевља, р. Ц.. ЦЕРОВИЋ Л. Денда, 1915, Нова Варош, р. Ј„ ЦЕРОВИЋ Р. Марко,

1927, Илино Брдо—Пљевља, и. Ц„ ЦЕРОВИЋ Саит, М„ ЦРЉЕНИЦА П. Јово, 1920, Кињачка—Сисак, з. С„ ЦРНОГОРАЦ Ђорђе, Челебић—Ливно, С„ ЦРНОГОРАЦ И. Илија-Сава, 1906, Челебић—Ливно, з. С ЦРНОГОРАЦ И. Лука, 1922, Челебић—Ливно, з. С„ ЦРНОГОРАЦ П.' Мијо, 1910, Челебић—Ливно, з. С„ ЦРНОГОРАЦ Б. Раде, 1910, Челебић—Ливно, з. С„

ЧАКАР В. Васо, 1912, Пржине—Бос. Грахово, С„ ЧВОРОВИЋ Витомир-Чворо, 1906, Краварица—Лучани, р. С„ ЧЕКЕРЕВАЦ О. Милан, 1921, Брезова—Иванњица, з. С„ ЧЕКЕРЕВАЦ Обрен, 1897, Брезова—Иванњица, з. С„ СЕК1 Б. Рпшо, 1912, Портогранде, з. И„ ЧЕПО Мате, Равча—Вргорац, Х„ ЧЕПО Марко, Равча—Вргорац, Х„ ЧЕЧАРИЋ Радомир, 1922, Мокра Гора—Т. Ужице, з. С„ ЧИВГЕН Сејфо, 1918, Пљевљз, р. М„ ЧИЗМИЋ Александар 1920,Рогатица, и. С„ ЧИКИЋ Јахо, 1922, Бијело Поље, р. М„ ЧОВИЋ Јово, Бос. Грахово—Ливно, С„ ЧОГАЛ^А М. Јаков, 1923, Коњеврат—Шибеник, Х„ ЧОЛОВИЋ М. Милан, 1924, Југово—Пљевља, з. Ц„ ЧУЈЕВИЋ Витомир Бијело Поље, р. Ц„ ЧУЛИЋ И. Илкан, 1912, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ЧУЛИЋ Рада, 1927, Јајце, и. С„

ЏАКОВИЋ В. Иве, 1917, Гориш—Шибеник, з. Х„ ЏАКОВИЋ А. Марко, 1918, Гориш—Шибеник, з.Х„ ЏАКОВИЋ К. Миле, 1924, Гориш—Шибеник, з. Х„ ЏАНКОВИЋ А, Шаћир, 1924, Прачнина—Пљевља, р. Ј„ ЏАНОВИЋ О. Хаџо, 1925, Бухрић—Пљевља, з. М„ ЏАФЕРАГИЋ Аго, Рипча—Бихаћ, з. М„ ЏАФИЋ Омер, Рипча—Бихаћ, з. М„ ЏЕХОВИЋ Рамиз, 1924, Градац—Пљевља, з. М„ АЗОГЕЉА Јаков.

ШАЉИЋ Зорка, Андријевица—Ивангград, Ц„ ШАНДИЋ Ј. Стево, 1906, Гориш—Шибеник, з. Х„ ШЕВИЋ Марко., ШЕВИЋ П. Миркс, 1925, Глиница—В. Кладуша, з. С„ ШЕВКОВИЋ С. Гвозден, 1924, Мачкат—Чајетина, р. С„ ШЕВКУШИЋ С. Лазар, 1914, Шековићи—Тузла, р. С„ ШЕГРТ Р. Богдан, 1921, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Ј. Владо, 1912, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ М. Душан, 1925, Бастаси— Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Ј. Дмитар, 1915, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ В. Јован, 1910, Бастаси—Бос. Грахово, С„ ШЕГРТ II. Пане, 1910, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Н. Светозар, 1921, Бастаси—Бос. Грахово, з. С„ ШЕФКОВИЋ Гвозден., ШИБАЛИЋ Велимир, 1925, Питомине—Жабљак, з. Ц„ ШИПРАГА Перо, Подрашница—Мркоњић Град, з. С„ ШКУГОР Нико, Дубрава—Шибеник, Х„ ШОРМАЗ Л. Владимир, 1916, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ШУЊКА Ђорђе, Врбица—Ливно, С„ ШОРМАЗ В. Илија, 1913, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ШОРМАЗ М. Милош, 1913, Пржине—Бос. Грахово, С„ ШОРМАЗ Ј. Митар, 1911, Пржине—Бос. Грахово, з. С„ ШОРМАЗ В. Пантелија-Пане, 1919, Црни Луг—Бос. Грахово, з. С„ ШЋЕПАНОВИЋ Миладин, 1912, Шаховићи—Бијело Поље, р. Ц„ ШЋЕПАНОВИЋ Петар, Бијело Поље, и. Ц„ ШУБИЋ Лариза, Котор Варош, Ј„ ШУКОВИЋ И. Љубица, 1901, Луковице—Гацко, С„ ШУКОВИЋ М. Милан, 1931, Луковице—Ганко, С„ ШУНДИЋ-ГАГОВИЋ Ј. Илинка, 1922, Пљевља, р. С„ ШУЊКА С. Милан, 192, Врбица—Ливно, С„ ШУЊКА Л. Стојан, 1911, Врбица—Ливно, з. С„ ШУПЕ С. Фрањо, 1921, Градина—Шибеник, Х„ ШУТИЋ Десанка-Деса, 1921, Београд, и. С„

IX ПРОДОР У ЗАПАДНУ СРБИЈУ

СА ДВЕ ДИВИЗИЈЕ ДО ИБРА

После пребацивања на леву обалу Лима, у Санџак, 2. пролетерска бригада је на овом терену остала више од месец и по дана. После напорних маршева и борби у југозападној Србији, овај предах је добро дошао, тим пре ако се узме у обзир да се бригада после Пријепољске битке није ни потпуно сакупила, затим да су зимски временски услови отежавали сваку активност, па и борбену. И у штабу 2. пролетерске дивизије искоришћен је овај предах. Према наређењу Врховног штаба из састава 2. дивизије отишла је 2. далматинска бригада. Она је упућена у Црну Гору и на Приморје. Са њом су отишли и сви тешки рањеници из дивизије. За време маневарских услова ратовања у Србији свака је бригада носила своје тешке рањенике. Ношење рањеника у нашим условима ратовања и без постојања слободне територије захтевало је велике напоре у решавању овога питања. Због тога је и растерећење од тешких рањеника за бригаду било од велике користи. Рањеници су на овај начин добијали боље услове за лечење, а оперативне јединице постајале су мобилније и њихове маневарске способности су се знатно повећавале. На место 2. далматинске бригаде из Црне Горе је враћена у састав 2. дивизије 4. пролетерска црногорска бригада.[338])

У међувремену док се 2. бригада бавила на терену Санџака, из источне Босне у долини Дрине дошла је 5. крајишка дивизија. Са њом је на терен Санџака дошла и 1. јужноморавска бригада НОВЈ, која се у међувремену са секретаром Покрајинског комитета КПЈ за Србију Благојем Нешковићем пребацила из Србије преко Дрине у источну Босну.

Пошто је 1. шумадијска бригада претрпела велике губитке у борбама код Пријепоља, а 1. јужноморавска бригада у борбама у источној Босни, то је од преосталих бораца и руководилаца ове две бригаде 10. фебруара 1944. формирана 3. српска ударна бригада, која је ушла у састав 2. пролетерске дивизије. Да би се попунио Штаб 3. српске бригаде, из Штаба 2. пролетерске бригаде је отишао Никола ЉубичиП на дужност заменика команданта 3. српске бригаде.

[338]) *Зборник*, том I, кн. 7, бр. док. 26.

И 2. пролетерска бригада је реорганизована, успостављајући свој ранији формацијски састав. Десетог фебурара је стигао Пролетерски батаљон из села Рошчића, код Чајнича, у село Тупан, 2,5 км јужно од Метаљке, где се већ налазио Комбиновани батаљон. На тај начин иоиово су се спојили делови 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде и Штаб бригаде је поново формирао 1. и 2. батаљон, и то: 1. батаљон састава три чете и пратећи вод, а 2. батаљон састава две чете и пратећи вод. Штаб 1. батаљона су сачињавали: Михаило Јелић, командант, Милан Бујошевић, заменик команданта, Предраг Ђурић, политички комесар и Душан Ђурић, заменик политичког комесара. Штаб 2. батаљона формиран је у саставу: Веселин Перовић-Трушо, командант, Божо Томић, политички комесар, и Витомир Лазаревић-Рутош, заменик политичког комесара. Истовремено је за заменика команданта 3. батаљона постављен Петар Грачанин.[339])

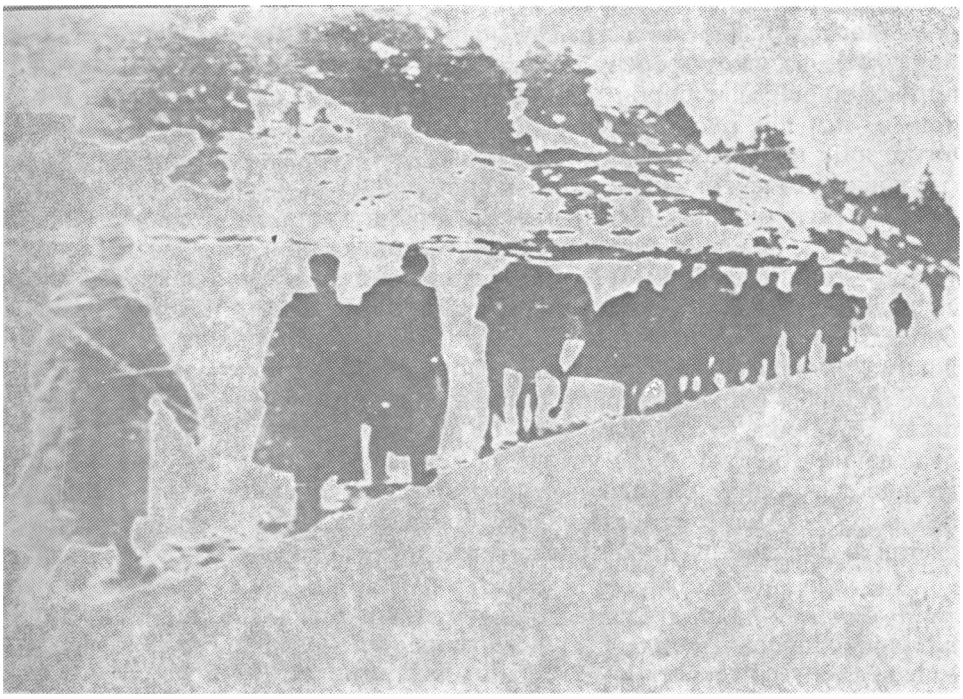

Бригада у покрету преко Златибора марта 1944. године.

Када се повукла из Србије у Санџак 2. пролетерска бригада се разместила на простору села Батковића и Црнуговића, 1. шумадијска бригада у селу Забрђу, а 2. далматинска, до одласка, у селима Миочу, Саставцима и Пожегрмцу. Ца овом терену бригаде су остале неколико да-

[339]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/6.

на. Време је коришћено за војну обуку. Иначе јединице су се Одмарале, уз доста добру исхрану.[340])

Ноћу између 1. и 2. фебруара 2. пролетерска бригада је извршила марш преко села Ритошића, прешла комуникацију Пљевља—Горажде и пребацила се у рејон села Глиснице. Марш је био олакшан лепим и релативно топлим временом. Снег се почео топити и време је личило на прве пролећне дане.

Одмах по пристизању на овај терен једна немачко-четничка група извршила је напад са правца коте 897 и села Подчабра. Док је 3. батаљон одбијао напад, стигла је помоћ 4. батаљона, тако да је непријатељ напором ова два батаљона разбијен и одбачен на полазни положај. Том приликом заплењена су два лака бацача, један пушкомитраљез, три пушке, пет коња и нешто разне муниције. Непријатељ је за собом оставио 12 мртвих и једног рањеног,- заробљен је један четник. Рањени четник је превијен у бригадној болници и предат родитељима. Јединице 2. бригаде су имале шест рањених бораца.[341])

На Голији крајем марта 1944. године. Поред борби на маршу је требало савладати дубски снег уз тешке физичке напоре.

Ноћу уочи 3. фебруара бригада се у рејону села Граца пребацила на леву обалу реке Ћехотине. После задржавања од једног дана на терену села Церовца, Шљуке, Биједића и Поповог Дола, бригада је 4.

[340]) *Зборник*, том I, књ. 7, бр. док. 26.
[341]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/2.

фебруара по подне извршила покрет правцем село Градац—село Велепоље—село Бољанићи—село Поблаће, да би се већ 6. фебруара поново вратила назад преко комуникације Пљевља—Горажде на простор села Страхов Дола. На том терену остала је све до 1'1. фебуара. За то време је извршена већ поменута реорганизација. Пошто је сада поново имала четири батљона, они су били распоређени: 3. батаљон у рејону села Чардака, 4. батаљон у селу Зориловићима, 2. батаљон у селу Тупану и 1. батаљон у селу Ђурђевићима. Тих дана после краћег побољшања временских прилика, нагло је почео падати снег. Снег и хладноћа поново су створили тешкоће. Овај простор сам по себи је сирома шан. Боравак разноврсних јединица и војски исцрпео је све резерве хране. Због тога је 2. бригада била принуђена да се распореди на ширем простору.

Једанаестог фебруара су 2, 3. и 4. батаљон посели простор село Јакупов Гроб—село Пижури—село Бољанићи—село Вучево, 1. батаљон је и даље остао у селу Ђуровићима, а Штаб бригаде у селу Крстачама. На овом простору бригада је остала све до 27. фебруара, када су се батаљони поново померили према Пљевљима: 4. батаљон у рејон села Готовуше, 2. батаљон у рејон село Цвијовића Нолина—село Потковачица и 3. батаљон у рејон села Стуба и Доњих Крча. На овом простору бригада је остала све до 6. марта. За то време поново је формирана чета пратећих оруђа, састава вод тешких минобацача (2 минбацача 81 мм), топовски вод (један противтенковски топ) и противтенковско одељење (две противтенковске пушке). За командира чете је постављен Милета Лукић, а за политичког комесара Раденко Мартић. Иначе, ова чета је после Пријепољске битке била расформирана.

Овај временски предах је искоришћен за рад по јединицама. Тако је у 2. батаљону одржан састанак с командним кадром, као и састанак батаљонског партијског бироа. Састанцима су присуствовали заменици команданта и политичког комесара бригаде Миодраг Миловановић-Луне и Драгослав Ђорђевић-Гоша. Претресано је стање у четама и задаци батаљона после поновног формирања. На дан 23. фебруар, смотром и свечаним забавним програмом у свим јединицама 2. бригаде, обележен је дан оснивања Црвене армије.[342])

Слободно време је коришћено за војничко и политичко уздизање старешина и бораца. Честе мећаве и велики снег који је нападао оте жавао је покрет. Због тога свако окупљање народа на једном месту било је немогуће. Зато су се политички разговори водили са укућанима где су јединице биле смештене.

Двадесет осмог фебруара, и поред невремена и великог снега, око 300 војника 2. пука „Брандербург" и четника из Пљеваља напало је 4. батаљон у селу Готовуши. После жестоке борбе батаљон је био принуђен да се под борбом повуче на положај код села Горњих Крча. Снег, тежак терен за кретање и велика видљивост на откривеном белом снежном покривачу довели су до тога да је 4. батаљон у овој борби имао осам рањених и једног погинулог борца. Претходног дана стигла је 4. пролетерска бригада из Црне Горе и преко села Глиснице упућена у село Ритошиће, северно од комуникације Пљевља—Горажде. Доласком

[342]) Архив ВИИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/2.

4. пролетерске бригаде 2. пролетерска дивизија је била поново на окупу. У исто време 3. српска бригада се налазила у рејону села Заборка.

Друга пролетерска бригада је на овом терену прославила 1. март двогодишњицу свог оснивања. Тако се десило да бригада свој рођендан прослави свега око 30 километара удаљена од Чајнича, где је била формирана. Тај дан је свечано обележен у свим јединицама бригаде. Одржане су приредбе уз пригодне говоре окупљеним борцима у њиховим местима где су били на положају или размештају; изашао је нови број бригадног листа „Без предаха". Истог дана примакнут је 1. батаљон с болницом ка главнини бригаде; болница је дошла у село Рађевићи, а 1. багалЈОн у село Јакупов Гроб. Трећег марта ири Штабу бригаде почео је с радом подофицирски курс за обуку нижег командног кадра са 30 слушалаца. На курсу су поред војничке обуке држана предавања из наоружања и топографије.

И поред тешких временских услова непријатељ није мировао. Петог марта су Немци и четници с правца Пљеваља напали 2. батаљон на положају село Цвијовића Долина — село Потковачица и одбацили га на Муратову Главицу. За то време 4. батаљон је посео положај Белъановац и с тог положаја одбио напад који је на њега извршен. У току дана је 2. батаљон наставио да води борбу у рејону села Дабавине. Упорност обеју страна довела је дотле да су се бомбама тукли. Томе је још допринело магловито време са снежном вејавицом, тако да је видљивост била врло мала. Бомбаши и пушкомитраљесци 2. батаљона успели су да разбију непријатеља, наневши му губитке од 40 мртвих и рањених Немаца и четника. Истовремено је 2. батаљон имао једног мртвог, а рањен је командант батљона Веселин Перовић-Труша.[343])

У међувремену је Врховни штаб образовао Ударну групу дивизија у коју су ушле 2. пролетерска и 5. ударна (крајишка) дивизија са задатком да се пребаци на десну страну Лима и крене кроз југозападну Србију Према Топлици и Јабланици у јужну Србију. С тим у вези 2. пролетерска бригада је ноћу уочи 6. марта кренула правцем села Ритошићи—Брижићи и разместила се у рејон село Устибар—село Бара—село Северин. Ту је добила задатак да се преко порушеног моста у Рудом пребаци преко Лима.

У то време на десној обали реке код порушеног моста налазиле су се четничке јединице. За форсирање реке одређен је 1. батаљон. Према плану форсирања требало је да бомбаши, уз подршку митраљеске и минобацачке ватре, пређу преко порушене конструкције моста и на супротној обали обезбеде мостобран за прелазак осталих снага. Форсирање је требало извршити из покрета.

Одмах по пристизању, ноћу између 6. и 7. марта, 1. батаљон је требало да форсира Лим, без довољно података, како о непријатељу тако и о месту прелаза. Непријатељ је осетивши наше намере створио запречну ватру у пределу моста. Поред тога при покушају бомбаша и пушкомитраљезаца да пређу мост, испоставило се да је са моста поскидана кенструкција, тако да се није могло преко њега ни прећи. У овом покушају батаљон је имао једног погинулог и седам рањених бораца.

[343]) Миодраг Миловановић-Луне, *Недовршени дневник*, стр. 219—229; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/15; 4—11/25.

Покушај 1. батаљона остао је без успеха. Из непријатељске документације види се да је десну обалу Лима од села Увца до ушћа у Дрину бранио Дрински четнички корпус. Први покушај бригаде да форсира Лим описала је четничка команда источне Босне у свом извештају од 7. марта 1944. упућеном Дражи Михаиловићу, у коме, сем осталог, стоји:

Април 1944. Транспорт рањеника бригаде преко Голије.

„Црвени су јаким снагама јуче 6. III. и ноћу 6/7. III. покушали прелаз Лима. Главну снагу у јачини две бригаде — Другу Србијанску и Четврту црногорску упутили су на Рудо. Борба је трајала цео дан и ноћ. Жестока борба од 23—2,3 часова. Само на Рудо су избацили преко 30 бацачких и топовских граната. Напад је одбијен. Црвени су се код Рудог повукли од Лима, а код Миоча још траје борба.. . Од наших учествовале: Вишеградска, Летећа, „Босна" и „Бошко Тодоровић" бригада.[344]) -

Командант свих четничких снага на овом сектору, мајор Захарије Остојић, између осталог је јавио:

„У ноћи између 6. и 7. III. у рејону Северин-Рудо извршили су црвени концентричан напад на Рудо. .. Борба је била крвава и тешка. После три и по часа трајања борбе, напад је одбијен. . . Наши губици 1 погинуо и осам рањених".[345])

[344]) Петар Вишњић, *Продор II и V дивизије у Србију*, Војноиздавачки завод, Београд, 1968, стр. 36.
[345]) Исто, стр. 36—37.

После овог неуспеха одустало се од овог места прелаза. Као ново место одређено је ушће Поблаћнице. Ноћу уочи 8. марта покушало се прећи сплавом. Међутим, показало се да сплав направљен од борове грађе није могао да носи никакав терет, јер се потапао. Других средстава за форсирање није било, а река није била газна. У таквој ситуацији једна група бораца прихватила се да направи чамац у селу Устибару. Чамац је направљен и следеће ноћи између 8. и 9. марта вршен је и трећи покушај да се пређе Лим.

Прелазак је требало извршити код села Устибара. Чак је једна група од десет бораца у 24.00 часа пребачена, али је вода на месту прелаза била брза и чамац је занесен неколико стотина метара низ воду. Видело се да тако бригада не може прећи. Штаб бригаде донео је одлуку да празан чамац врати на супротну обалу и прихвати пребачене борце, што је учињено у 3,30 часа.

Штаб дивизије вршио је притисак на бригаду, или да реку форсира или да се врати ка Чајничу. Велика жеља бораца за Србијом била је неизмерна. Направљен је још један мањи чамац. Деветог марта око 21 час чамац је био готов. Борци су били весели и спремни за прелазак ма по коју цену. На раменима су пренели чамце на ново место прелаза у рејон села Миоча. Само место прелаза било је нешто боље јер је река на овом месту ужа, а ток спорији. Међутим, положаји не десној обали били су погоднији за одбрану реке. Непријатељ је приметио припрему за форсирање и отворио ватру. Но, и поред тога оба чамца са 16 бораца су се пребацила на десну обалу. Веслачи су вратили чамце назад. Опет је кренуо већи чамац са десет бораца. Чим се појавио, на реци, на њега је отворена жестока ватра. Иако оштећен куршумима, чамац се некако пребацио на супротну страну и тамо погонуо. Мали чамац више није слат. У таквој ситуацији Штаб дивизије је наредио да се врати пребачена група, али сада није имала с чим то да уради. Још је остао мали чамац. Он је упућен на десну обалу реке ради враћања пребачене групе, али се при повратку преврнуо. Тако је и последња нада да се ова група, изузев тројице, врати назад пропала. На тај начин 23 борца су била одсечена од бригаде. Издато им је наређење у ком правцу да се пробијају. Да несрећа буде већа, у овој групи налазили су се изабрани борци и руководиоци 1. батаљона. Поред два политичка комесара и два заменика командира чета, у групи су се налазили један војник, 10 пушкомитраљеза и њихових помоћника — све одабрани бомбаши и борци. Сви су били чланови Партије. Као искусни борци пробили су се кроз непријатељске редове и пребацили у околину Ивањице.[346])

И овог пута се показало да је форсирање реке тежак вид борбених дејстава. Без солиднних припрема и техничких средстава за форсирање и доброг познавања овог вида борбених дејстава не може се иостићи успех. Емотивну упорност лишену реалних претпоставки, Штаб бригаде није требало да прихвати. После првих неуспелих покушаја требало је да одустане од импровизација, без обзира што је Штаб 2. дивизије вршио морални притисак да се река форсира.

[346]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/21; Друга ***пролетерск***а, књ. 3, стр 177—179.

У извештају од 10. марта 1944. Дражи Михаиловићу четничка команда источне Босне овај покушај форсирања Лима описује на следећи начин:

„Четврту ноћ, 9/10. марта, црвени извршили најјачи напад у циљу прелаза Лима код Строгача, Рудог и Миоча. Најјачи напад вршен код Миоча. Успело им је да се на окуци код Устибара пребаце четири чамца људи са 16 пушкомитраљеза. Храбра бригада „Бошко Тодоровић" их је дочекала. Чамац са посадом још у току прелажења потопљен ... Ова је борба била врло јака. Трајала је од 21—5,30 часова. Имали смо два мртва и једног рањеног и више контузованих".[347])

У међувремену док је 2. пролетерска бригада покушавала да форсира Лим, непријатељ је извршио испад из Пљеваља на делове 4. пролетерске бригаде, која је вршила обезбеђење форсирања. Овај притисак непријатеља и уверење да се Лим на овом сектору не може форсирати довело је до одлуке да 5. крајишка дивизија преузме улогу форсирања реке у ширем рејону западно од Рудог. Ради тога је 2. пролетерска бригада пребачена на простор села Поблаћа, 4 км источно од Метаљке. Бригада је овај марш извршила ноћу између 10. и 11. марта правцем село Саставци—село Брижићи—село Шиљци—село Горњи Стројиловићи—село Поблаће. Овај марш преко планине Јаворје био је врло напоран јер је дубок снег био прекрио читаву планину. Нарочито су комора и коњи заостајали због немогућности да се коњи крећу по дубоком снегу. Тек у свануће 11. марта по густој магли и дубоком снегу бригада је избила у Поблаће, изузев 3. батаљона који је упућен у село Сочице да помогне 4. пролетерској бригади у протеривању непријатеља. Но ова помоћ није била потребна јер се непријатељ сам повукао. Бригада се у рејону Поблаћа задржала неколико дана, што је искоришћено за одмор и одржавање војно-политичких састанака. Тако је у Штабу бригаде одржан састанак на коме се расправљало о борбама на Лиму. Критички је сагледана организација и припрема форсирања. Искуства извучена из тог подухвата била су у центру расправе.

У међувремену је 3. српска бригада у рејону села Забрђа разбила четнике и протерала их на десну обалу Лима, а 5. крајишка дивизија форсирала Лим западно од Рудог. То је био знак да се и 2. бригада поново примакне Лиму. Већ 14. марта покрет је извршила истим правцем којим је и дошла у овај рејон. Поново се пробијала кроз снежне наносе преко превоја Јаворје. Пошто успут није наишла на непријатеља, она се 15. марта разместила у рејон села Репушевића, Међуречја и Батковића. Према наређењу Штаба дивизије бригада је 16. марта с три батаљона затворила правац Прибој—Рудо, а с једним батаљоном оспособљавала порушени мост на Лиму код Рудог. Пошто су се, под заштитом 2. пролетерске бригаде, пребациле преко Лима све јединице Ударне групе дивизије, то је 18. марта од 2. пролетерске бригаде пребачен 4. батаљон, пратећа чета, интендантура и болница, а сутрадан 19. марта и главнина бригаде.

Овим је завршено форсирање реке Лима. Дуже задржавање у долини Лима је уследило због тога што се чекао долазак делегата Врховног штаба. Тек по његовом пристизању пребачена је 2. пролетерска

347) петар Вишњић, ***Продор II*** и ***V дивизије,*** стр. 40.

бригада на десну страну реке. Овај временски предах искоришћен је за копирање бригадног листа „Без предаха". Пошто није било друге технике, лист је умножаван на шапилографу. Политички комесари су искористили прилику да одрже своју конференцију. Иако се из искуства знало да Ударну групу дивизија НОВЈ у Србији очекују свакодневне тешке борбе, расположење бораца за одлазак у Србију било је велико.

Двадесетог марта у 7.00 часова 2. пролетерска бригада је из рејона Рудог кренула према комуникацији Прибој—Вишеград да би у 13.00 избила на простор села Бијелог Брда, Арсића, Будимлија и Видовића. Пошто се десно према Прибоју, у рејону села Увца и Кнежине налазила 4. крајишка бригада, испред, у рејону села Семегњева 3. српска бригада, а лево у рејону села Вардишта и Добруна 4. пролетерска бригада, то 2. бригада, осим сопственог обезбеђења, није имала других задатака.

Скица 24. ***Дејства бригаде код села Бијело Брдо*** **20/23.** ***03. 1944. године***

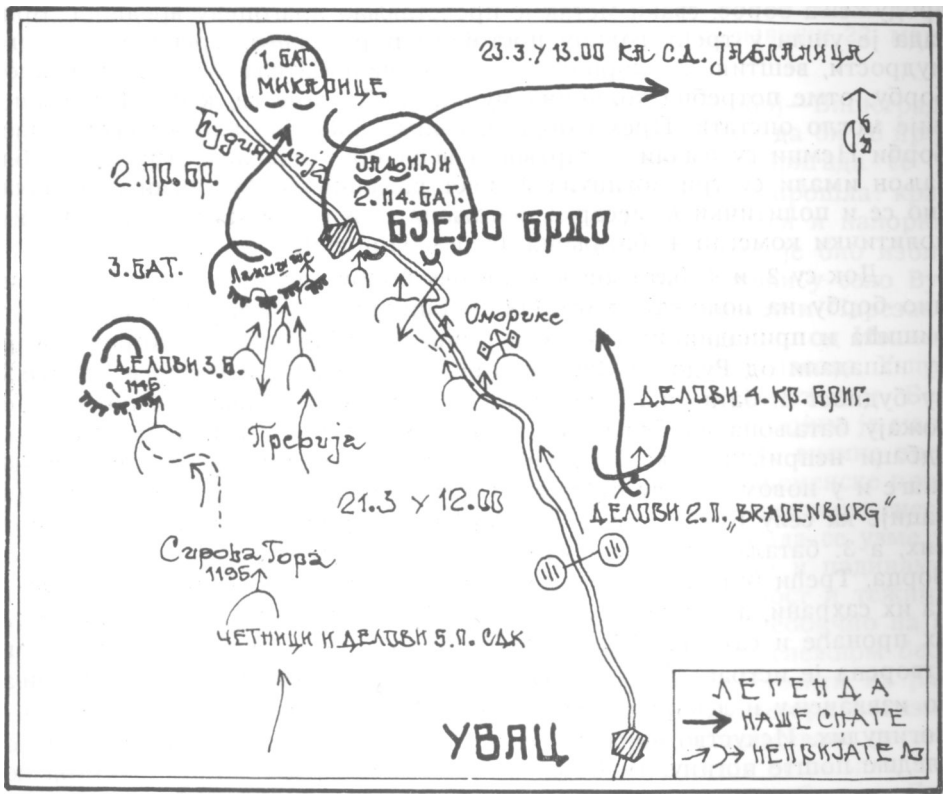

Немци, недићевци и четници су 21. марта с правца Прибоја и Рудог, уз подршку тенкова и артиљерије, напали 4. крајишку бригаду 5. дивизије. У надирању у захвату комуникације Прибој—Вишеград делови немачког 2. пука „Бранденбург" су успели да до 12.00 часова одбаце 4.

крајишку бригаду и да избију на линију село Омарине—Сирова гора—кота 1195. Док се 4. крајишка бригада, напуштајући правац западно од поменуте комуникације, пребацивала на њену источну страну, 2 пролетерска бригада је изашла на положај. Други и 4. батаљон су посели положај на линији село Јањићи—село Бијело Брдо, 3. батаљон положај на Ланишту, а 1. батаљон положај у рејону села Микавице. Све батаљонске коморе, пратећа чета, интендантура и болница упућене су у села Бијело Брдо и Чемерно. Уз подршку два тенка, продирући дуж комуникације непријатељ је допро до села Бијелог Брда где је неколико пута покушао да заузме положај 2. и 4. батаљона. Батаљони су одбили напад и уз садејство делова 4. крајишке бригаде непријатеља одбацили у правцу села Штрпци. Том приликом оштећен је један тенк, нађен један мртав Немац и заплењено три сандука муниције, један пиштољ и нешто другог материјала. Ова три сандука муниције имали су велику и непроцењиву вредност: Бригада је надокнадила утрошену муницију и створила нешто резерве. У ситуацији када је запленити од непријатеља муницију — значило опстати, односно, значило могућност продужења борбе, сваки метак је представљао драгоцену вредност. Бригада је ушла у трећу годину постојања и ратовања. Требало је много мудрости, вештине и упорности да се из непријатељског арсенала, кроз борбу, отме потребна количина муниције без које се, као и без хране, није могло опстати. Према обавештењима добијеним од сељака у овој борби Немци су имали 21 мртвог и већи број рањених. Други и 4. батаљон имали су три погинула и шест рањених. Међу погинулим налазио се и политички комесар 2. батаљона Божо Томић, а међу рањеним политички комесар 4. батаљона Јеврем Поповић.

Док су 2. и 4. батаљон водили ову борбу, дотле је 3. батаљон примио борбу на положају кота 1145—Ланиште са четницима Павла Ђуришића и припадницима 5. пука Српског добровољачког корпуса који су нападали од Рудог и Сирове горе. Искористивши маглу и недовољну будност 3. батаљона, недићевци и четници су успели да подиђу положају батаљона на блиско одстојање. У почетку батаљон је успео да одбаци непријатеља ка Превији. Међутим, непријатељ је увео свеже снаге и у новом нападу одбацио 3. батаљон на источну страну комуникације ка селу Будимлији. У тој борби непријатељ је имао око 16 мртвих, а 3. батаљон четири погинула, седам рањених и једног несталог борца, Трећи батаљон за време борбе није успео да извуче погинулс и да их сахрани, а такође у току ноћи није показао довољно упорности да их пронађе и сахрани. Због оваквог односа према погинулим борцима отворена је истрага.[34]*) Овај случај показује колико се пажње поклањало извлачењу и лекарском збрињавању не само рањених бораца већ и погинулих. Искуство показује да је брига о рањеницима и одавање последње поште погинулим борцима један од најзначајнијих фактора ко ји утичу на залагање, морал и високу борбену упорност бораца.

Делимичан успех 2. пролетерске бригаде уз садејство 4. крајишке бригаде, у рејону села Бијелог Брда, мала је утеха за око 20 бораца

[348]) Миодраг Миловановић-Луне, ***Недовршени дневник,*** стр. **234—237, 241; *Зборник,*** том **I,** књ. **7,** бр. док. **42;** Архив **ВИИ,** кут. **736,** бр. рег. **4—11/27.**

избачених из строја, тим пре што се она тек почела опорављати од пораза у Пријепољској бици. И поред оволиког броја погинулих, рањених и несталих, на бригаду је победа над Немцима, недићевцима и четницима деловала као охрабрење и морално освежење њених редова. Но, без обзира на то, задржавање 2. пролетерске бригаде два дана на друму Прибој—Вишеград није било потребно. С обзиром на задатак Ударне групе, нема никаквог оправдања за руководство Ударне групе, да ма и једну своју јединицу задржава дуже на поменутој комуникацији. Ово из разлога што је непријатељ располагао тенковима и артиљеријом. Бригада је претрпела велике губитке баш од ватре артиљерије која је дејствовала са комуникације. Оба политичка комесара батаљона, Божо Томић и Јеврем Поповић, била су погођена парчадима распрснутих артиљеријских граната. Задржавањем ишло се на руку непријатељу. Штаб Ударне групе дивизија и поред тога што је делегат Врховног штаба Павле Илић-Вељко стигао 20. марта по подне у село Омарине (на путу Прибој — Вишеград), а њега је Ударна група чекала, издао је наређење за покрет са поменуте комуникације тек 21. марта у 24 часа Покрет по овом наређењу 2. пролетерска је требало да изврши 22. марта у 13 часова.[349])

После задржавања у рејону комуникације Прибој—Вишеград, Ударна група је усиљеним маршем кренула ка реци Ибру, да би се пребацила преко Копаоника у Топлицу. Друга пролетерска бригада се у првом делу марша кретала правцем којим је већ два пута прошла: крајем децембра 1943. и у јануару 1944. године. На овај дуги и напорни марш кренула је 22. марта у 13.00. Први маршевски циљ је био избијање у село Доњу Јабланицу, други у село Драглицу, трећи у село Вујаче и село Маскову, четврти у села Лепосавиће, Куманицу и Парезане и пети маршевски циљ у село Чечину око 20 км југоисточно од Ивањице.[350]) У село Чечину бригада је избила 27. марта у 14.00 часова. У прве три етапе марша бригада није имала сукоб са непријатељем. Без обзира на ту околност маршеви су били напорни. Правац којим је маршевала налазио се на јако испресецаном терену надморске висине преко 1.000 метара. Велика надморска висина утицала је на зременске прилике. Поред тога што је био крај марта, биле су обилне падавине снега праћене ветром, маглом и великим снежним наносима. Када се узме у обзир да је маршрута ишла преко златиборске висоравни и падинама Муртенице, Мучња, Јавора и Голије, онда ни испресецаност и тежина терена, као и обилне снежне падавине нису биле ништа необично па и за ово годишње доба. Најтеже од свега је било по овом снежном беспућу и гудурама носити на носилима тешке рањенике. Носити на раменима тешко рањеног борца десетине и стотине километара показивало је сву љубав према рањеном другу и саборцу. Савладаване су све тешкоће и бригада свог тешко рањеног друга никад није остављала, па и ако се знало да је рана такве природе да је не може преболети. Дубоки снежни покривач посебну тешкоћу је причињавао товарним и јахаћим коњима који су својом тежином пробијали пртину пешака и упа-

[349]) З*борник,* том I, књ. 7, бр. док. 39; Архив ВИИ, кут. 781, бр. рег. 33/1.
[350]) З*борник,* том I, кн>, 7, бр. док. 41, 46, 48 И 54.

дали до трупа под притиском терета који су носили. Није редак случај да су поједина товарна грла у немогућности да се извуку из снега постајали његова жртва. Ево како је заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић-Луне видео и доживео једну од поменутих маршрута..

„Кренули смо 24. марта из Драглице за Маскову. Далек пут, снег стално веје и ветар дува. Крећем се са болницом. Како ће наши рањеници издржати оволики покрет. Колоне су огромне, често застајемо и прође пола дана, а да ни једну трећину пута нисмо прешли. У Ојковици се води борба, тамо је 3. српска бригада. За њом креће и 10. крајишка. Ми скренусмо преко Јасенова за Мочиоце. Снег је велики, преко метар. Пешадија направи некако пртину, али коњи остају и, овдеонде, поред пута, дрема понека рага. Имамо и једног рањеника на носилима. Просто ме страх да дођем до носила. Тако сам се исто плашио прићи и нашој болници, али се сада одушевљавам напорима које издржавају наши рањеници и оно особље. Касно у ноћ сам, са 4. батаљоном, дошао у с. Вујаси."[351])

Двадесет петог марта требало је избити у долину реке Моравице. Будући да је четнички 2. равногорски корпус у дотадашњим борбама против Ударне групе био разбијен то су сада дошле на ред Студеничка и Моравска бригада четничког Јаворског корпуса.[352]) Оне су, да би се супротставиле продирању Ударне групе, искористиле повољне положаје између реке Моравице и Ношнице и поселе их за одбрану. Бригада је морала да савлада овај положај на свом правцу кретања. У покрету из села Маскове у претходници се налазио 3. батаљон, за њим у главнини се кретао 1. па 4. батаљон и у заштитници 2. батаљон. После неколико часова марша претходница је на брду Лупоглаву наишла на непријатеља и развила се за борбу, а за њом, деоно, према селу Малом Братиљеву и 1. батаљон из главнине. Остатак бригаде чекао је исход у колони тапкајући несртпљиво у снегу. Четници се нису предавали и борба се водила све до сумрака. Кад је и 4. батаљон требало да уђе у борбу четници су били разбијени и протерани са поменутог положаја. У овој борби четници су, према непровереним подацима, имали 15 мртвих и више рањених, а заплењена је једна противтенковска пушка са нешто муниције. У исто време губици батаљона 2. бригаде су били четири рањена борца. У току даљег покрета ка маршевском циљу бригада је у селима наилазила на разбијене четничке јединице и гонила их према Голији. Том приликом је заробила 31 четника и запленила један митраљез, два пушкомитраљеза, нешто муниције и друге опреме. Један део ових четника заробљен је у селу Куманици где им је било одређено место сакупљања у случају да буду разбијени у борбама око Лупоглава. Пошто је већина заробљених била насилно мобилисана, то им је прво понуђено да остану у бригади, а пошто је само један део био вољан да остане, остали су разоружани и пуштени кућама, уз напомену да убудуће избегавају четничку мобилизацију.

Двадесет шестог марта док се бригада одмарала на простору Братљева, обезбеђујући се с правца Равне горе (кота 1286), 2. батаљон

[351]) Миодраг Миловановић-Луне, ***Недовршени дневник*** стр. **244—245.**
[332]) Зборник, том I, књ. 7, бр. док. 53, 59.

је у селу Лепосавићима чекао савезничку помоћ која је требало да буде бачена из авиона. Но, услед лоших временских услова авиони нису долазили. Овде се сазнало о судбини групе 1. батаљона пребачене преко Лима. Она се, дошавши на овај терен, разделила у групе од по 3—4 борца. Међутим, невични герилском ратовању нису издржали неколико дана, већ су били похватани од четника и стрељани. Од читаве групе спасла су се свега тројица, од којих је једнога ослободила од четника 3. српска бригада у селу Ојковици.[353])

Приликом покрета у петој етапи марша претходница бригаде је у селу Врлетницима наишла на групу четника, протерала је и при том заробила четири четника Моравичке бригаде и запленила 2 пушкомитраљеза.

Свих пет етапа марша бригада је извршила у времену од 22—27. марта. За ово време само је један дан одмарала. И поред свих тешкоћа прелаживала је просечно 25—30 км дневно.

Према наређењу Врховног штаба Ударна група дивизије требало је да се пребаци на десну обалу Ибра и споји се са јединицама на слободној територији у 'Гоплици и Јабланици.[354]) Због тога је Штаб Ударне групе, тј. Штаб 5. крајишке дивизије, који је командовао Групом, пре подне 28. марта одржао у селу Пришићима састанак са Штабом 2. пролетерске дивизије и штабовима бригада. На састанку присутни су били обавештени о ситуацији и предстојећим задацима, а саопштена је и одлука о сектору дивизије за форсирање Ибра. Пошто се није располагало са потребним техничким средствима за форсирање реке, одлучено је да се заузимањем мостова исти употребе за прелаз. Пошго су јединице биле прилично удаљене од Ибра, то се још није располагало неким конкретнијим подацима о непријатељским снагама које су браниле реку. Постављен је задатак да се што пре преко обавештајне службе прикупе ови подаци. Друга пролетерска дивизија требало је да форсира Ибар на одсеку село Биљановац — Пусто Поље. Дата су упутства о поступку јединица како би се непријатељ изненадио. Рачунало се на моменат изненађења. Пошто су се временске прилике мало стабилизовале и време се побољшало, раније заказано време за покрет 30. март у 06.00 часова померено је за 29. март у 24.00 часа.^53]) Истог дана поподне Штаб 2. пролетерске бригаде одржао је састанак са штабовима батаљона. На састанку је, поред осталог, скренута пажња на држање потпуне тајности покрета и осталих припрема што често раније није био случај, на извршавање покрета тачно у означено време и на редовније достављање извештаја о покретима и борбама. Штабови батаљона су у главним цртама упознати с предстојећим дејствима и о њиховој важности.

Двадесет деветог марта у 24.00 часа према наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, бригада је извршила покрет из села Чечина правцем село Бзовик—село Рудно—село Зацкуље и разместила се на простору села Пајевице, Дражинића, Корјена и Зацкуља, с тим да 31. марта

^53]) Арх1'в ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/31; Друга лролетерска, к». 3, стр. 189—192.

^54]) ***Зборник*** том I, књ. 7, бр. док. 59.

^55]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 54, 59.

у 07.00, упути два батаљона на линију село Краљи — село Косурићи са задатком да затворе правац од Ушћа и да се повежу с деловима 4. пролетерске бригаде, која је требало да се налази у долини Студенице.[336]) Сутрадан, 30. марта до 10.00 часова 2. пролетерска бригада је стигла на одређени простор, избацивши 3. и 4. батаљон на положај с кога су затварали правац од Ушћа. Обавештајни органи бригаде и све јединице вршили су прикупљање података о непријатељу и очекивали заповест за форсирање Ибра. У току дана да би имао што више прикупљене борбене јединице ради употребе у предстојећој акцији Штаб бригаде је делове из села Зацкуља пребацио у село Слатину где се налазио и Штаб бригаде.

Осетивши намере Ударне групе, непријатељ је према правцу покрета концентрисао знатне снаге у долини Ибра. Тако су од Рашке до села Пустог Поља били постављени немачки 696. моторизовани батаљон, 3. и 7. батаљон немачког 2. полицијског пука, 2. батаљон немачког 3. полицијског пука, две чете 297. пешадијске дивизије, 2. батаљои 61. пешадијског пука бугарске 24. пешадијске дивизије, 2. батаљон 4. пука и 2. батаљон 1. пука Српског добровољачког корпуса, један батаљон Српске државне страже, 3. батаљон 3. пука белогардејског Руског заштитног корпуса, који је из тешких бункера чувао мостове, тунеле и железничку пругу, делове 4. пука Руског заштитног корпуса, Трнавски и Жички четнички одред и Краљевачка окружна чета Српске државне страже, око 10 тенкова из тенковске чете немачког 5. СС полицијског пука и два немачка оклопна воза (205 и 301) који су обезбеђивали железничку пругу.[357])

Поред ових снага из позадине су према Ударној групи наступали ојачани бугарски 61. пук (три ојачана пешадијска батаљона, артиљеријска батерија и инжењеријска чета) и 3. батаљон бугарског 61. пука, који је из Краљева упућен у Ушће.

Према томе у долини Ибра, од Рашке до Ушћа, бранило се око 16 пешадијских батаљона, 80 минобацача, 40 артиљеријских оруђа, 10 тенкова и два оклопна воза, укупно око 12.000 непријатељских војника, без четничких јединица.

Подаци о непријатељу које је прикупила обавештајна служба Ударне групе, када се упореде са горњим подацима, били су реални. По тим обавештењима сви мостови на Ибру били су брањени са по једним бункером са обе стране реке. Железничке мостове из бункера бранили су белогардејци. У наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, поред осталог, упозоравано је да су Бугари и недићевци, у јачини до 2.000 војника, стигли у село Будожељу и на Велике Ливаде, 7 км југоисточно од Ивањице. Према том истом наређењу издатом 30. марта у 19.30 часова 2. пролетерска бригада добила је задатак да ликвидира железнички мост код села Лозног, и да руши обе комуникације према Ушћу, 4. пролетерска бригада да заузме мостове у рејону Ушћа и ту форсира реку Ибар, а у случају неуспеха да се оријентише на сектор 2. пролетерске бригаде, а 3. српска бригада да образује резерву. Почетак напада од

[356]) ***Зборник,*** том I, књ. .7, бр. док. 59; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рсг. 4—11/3.
[357]) ***Зборник*** том I, књ. 7, бр. док. 115; Петар Вишњић, ***Продор II и*** V дивизи***је*** стр. 96.

рећен је за 30. март у 22.00 часа.[358]) Тек у 19.00 часова 30 марта комаидант 2. пролетерске бригаде Средоје Урошевић био је позван у Штаб 2. пролетерске дивизије који се налазио у истом селу где и Штаб бригаде, којом приликом му је саопштено на ком сектору ће бригада вр шити форсирање. У 19.40 добијена је писмена заповест. Још пре заповести, а на основу усменог обавештења, Штаб бригаде је издао наређење батаљону који се налазио у селу Косурићима да се пребаци у село Краље и ту сачека писмену заповест. Заповест Штаба бригаде је већ у 20.20 часова по куририма упућена јединицама. Четврти батаљон је добио задатак да заузме бункере код железничког моста у рејону села Лозног, 3. батаљон је оријентисан у заседу према Ушћу, а осталим јединицама је наређено само да се приближе реци, на простору село Тадење—село Лозно.

Приликом покрета батаљона на извршење задатка правцем село Матовићи—село Тадење—село Лозно наишли су на коморе и болницу 1. крајишке бригаде, тако да је све то скупа успорило њихов покрет. Због тога је уместо 30. марта у 22.00 часа акција огпочела тек 31. марта у 2.30 часа. Трећи батаљон је одмах поставио заседу и експлозивом прекинуо железничке шине. Међутим, 4. батаљон, који је са бомбаши ма нападао посаде у бункерима код Лозна није успео да их ликвидира.[359]) Ево како је заменик команданта бригаде ову акцију описао у свом дневнику:

„Већ почиње ноћ, а још нисмо добили наређење од Штаба дивизије. Изгледа да треба да нападнемо Ушће. Кренули смо, али касно,)ер напад треба да отпочне у 14 часова (а сада је) већ 21 час. Пролазе коморе и колоне из других бригада. Крајишници нападају према станици Челепи, а наша бригада мост на Лозну. Већ је пала ноћ и ми још нисмо стигли. Код Крајишника се већ дуго води борба. Непријатељ је био запосео положаје са ове стране и сада се повлачи према Ибру. Крајишници су заробили неке Русе, Румуне и Недићевце. Немачке слуге, све их је господар сложио и потерао на нас. Никада до сада нисам толико дремао у путу као сада, просто се чудим како нисам пао у амбисе и јаруге преко којих смо пролазили. Уморни, блатњави и дремљиви, одједном нађосмо се пред реком, мутном и надошлом. Мора се газити. Пуне цокуле воде, и опет узбрдо. Помрчина је и клизаво, бауљају људи на рукама и гребу узбрдо. Спуштамо се у Ибар. Већ је пола три, а тек смо пред мостом. Само су стигли пешаци, а бацачи, тешки митраљези и тенковске пушке нису, све је остало у путу. Скоро ће да сване, а морамо почети акцију без тешког оруђа. Спремамо бомбаше. Сирогојно скупља око себе своје другове, припремају бомбе и одлазе. Не могу више да издржим, хоћу у блато да се претурим. Лежем у неко грање и чекам када ће почети бомбе да праште. На Ушћу се чује борба, тамо су Црногорци. Ноге су ми мокре и почиње да ме хвата зима и дрхтавица, као за инат, зора се бели све више и више... Скоро је већ свануло, нисмо могли ништа учинити, јер су поред моста направљене две куле из којих пуцају стари белогардејци. Повлачимо се узбрдо."[360])

[358]) З***борник.*** том I, књ. 7, бр. док. 61, 62.
[359]) ***Зборник,*** том I, кн>. 7, бр. док. 115.
[36о]) Миодраг Миловановић-Луне, ***Недовршени дневник,*** стр. 247—248.

У извршавању задатка 2. пролетерска бригаде није било све у реду. Штаб бригаде није предузео све мере да пешадију стигну пратећа сруђа. Без обзира на све околности у којима је извођена ова акција није требало сву тежину спровођења главног задатка бригаде препустити премореном заменику команданта Миодрагу Миловановићу — Лунету.

Читава ова акција Ударне групе била је унапред осуђена на неуспех. Иако се све на брзину радило, моменат изненађења непријатеља је изостао. Недостатак тешког оружја онемогућио је заузимање бетонских бункера, који су више личили на мала утврђења у којима је посада и живела, него на обичне бункере. Набујала река Ибар није била газна а техничих средстава није било. Јединице бригаде су у току ноћи пошле у акцију не могавши ни да осмотре правце дејства, а да се и не говри о организацији напада. И најзад премореност бораца само је допринела да се употпуне сви услови за неуспех.

У овој акцији бригада је прошла без жестоких окршаја, а и 5ез сопствених губитака. Краткоћа времена до свануђа је вероватно томе допринела. Непријатељ је изјутра извршио противнапад на делове 5. крајишке дивизије и потиснуо их са положаја Вељи врх—кота 870—Лучички врх и на тај начин угрозио десни бок 2. бригаде. Ради тога се бригада повукла правцем село Рокчићи—Лађа — (кота 758) и разместила на простору село Дражинићи—село Коријени—село Железница. С обзиром на ведро и топло време непријатељска авијација је била ак тивна у извиђању и бомбардовању. Тако је бомбардовала колону 4. багаљона и том приликом лакше ранила 4. борца.[361])

Као што је најављено, јаче непријатељске снаге кренуле су за Ударном групом из Ивањице. Једна бугарска колона састављена од комбинованог бугарског 61. пешадијског пука 30. марта у 10.00 часова избила је у село Бзовик, угрожавајући из позадине јединице Ударне групе. Због тога је 2. пролетерска бригада у 14.00 часова добила наређење да одмах упути два батаљона ка селу Бзовику- Кренули су 2- и 4. батаљон и у селу Рудну сачекали 1. батаљон и заповест Штаба Ударне групе за напад на непријатеља у садејству три батаљона 1. крајишке и два батаљона 4. крајишке бригаде 5. дивизије. Према заповести Штаба 5. крајишке дивизије требало је:

— да три батаљана 1. крајишке бригаде нападају фронтално на правцу село Ерци—село Бзовик;

— да три батаљона 2. пролетерске бригаде дејствују бочно са правца села Божовића; и

— да два батаљона 4. крајишке бригаде нападају бочно са правца села Крљана.

У 22.00 часа из рејона села Рудног су 1, 2. и 4. батаљон 2. пролегерске бригаде кренули у наступање основним правцем село Камењска —село Божовићи, са задатком да 2. батаљон напада правцем село Драгојловићи — село Ерци, 1. батаљон празцем село Божовићи — село Ерци и 4. батаљон правцем село Маринковићи — село Ерци. Пошто је била јака месечина то су се штабови бригаде договорили да почетак напада

[389]) Архив ВИИ, кут. 782, бр. рег. 17/2.

одгоде за 1. април у 02.00 чаеа. Батаљони су и поред премрености учинили доста напора да би задатак извршили. Но све то није помогло]ер гу се Бугари, оставши у рејону село Ерци — село Бзовик да заноће, добро утврдили организујући одбрану по систему кружне одбране. Свако тражење бока и позадине у непријатељској одбрани било је сувишно и узалудно. Свему томе допринео је дубок снежни покривач.

У одређено време 4. батаљон је извршио напад, но његови бомбаши, и поред тога што су се привукли непријатељским рововима, нису успели да га из њих истерају. После неколико покушаја, где је имао шест рањених другова и другарица од којих је једна болничарка, бу дући да су јој обе ноге биле пресечене, подлегла тешком рањавању. Први и 2. батаљон на својим правцима нису наишли на непријатеља. Пошто је већ свањавало, а да се не би нашле на откривеном терену пред непријатељем, јединице су биле повучене не извршивши свој задатак.[362])

Сгални покрети, неспавање, ноћне акције које је бригада извршавала имали су својих последица. Крајње је време било да борци предахну. У последњој акцији међу рањеницима била је и једна другарица тешко рањена, тако да је требало формирати још једно носило. То је стварало велике тешкоће, смањивало борбеност и менаварску способност.

Првог априла бригада се у заштитници 2. пролетерске дивизије пребацила у долину Студенице и разместила на простору села Ковачевића, Придворице Неранџића и Запоточа за задатком да затвори правац Рудно—Бзовик и правац од Ивањице преко Будожеља, као и да одржава везу са 5. крајишком дивизијом на простору села Витнице. У рејону села Милића налазила се 4. пролетерска бригада, а на левој обали Студенице у селима Богићевићима и Алексићима 3. српска бригада.[363]) На овом простору бригада се задржала до 5. априла. Предах од неколико дана јединице су искористиле за одмор и сређивање.

ЈОШ ЈЕ ВРУЋЕ У СРБИЈИ

Штаб Ударне групе дивизије је увидео да би дуже задржавање на уском простору у долини Студенице непријатељ могао да искористи за своју противакцију. Због тога је одлучио да 5. крајишка дивизија привремено остане и маневрише на простору јужно и југозападно од Ивањице, све док не стигне помоћ савезника у муницији и наоружању, а затим да се оријентише према комуникацији Краљево—Ужице, а 2. пролетерска дивизија, одржавајући везу са 5. дивизијом, да се пребаци на простор Драгачева, са задатком да разбије четничке јединице и да развије партизанска дејства на комуникацији Краљево — Чачак и Краљево — Ушће.[364])

У међувремену су и четници покушали да предузму напад против Ударне групе дивизија. С тим циљем је четнички 2. равногорски корпус

[362]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 71; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/35.
[363]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 69.
[364]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 73.

требало 5. априла да пређе у наступање основним правцем село Савово—село Божале—село Мланча—село Деспотовица, али до тога није дошло јер су јединице 2. и 4. пролетерске бригаде рано изјутра предузеле напад на овај корпус у селу Савову и Ђакову.

С циљем да се помери у Драгачево 2. пролетерска бригада је 5. апрпла у 06.00 часова отпочела марш до села Мланче, крећући се у једној колони. Ради чишћења терена ту се поделила у два колоне: десна, 3. батаљон, Штаб бригаде, 1. батаљон, болница и интендантура продужила је марш правцем Божале—Савово, с тим да претходница (3. батаљон) чисти села Главоч и Растиште, и лева, 2. и 4. батаљон, продужила је марш правцем село Орља Глава—село Понори.

Други батаљон као претходница леве колоне, изненадио је четничку 2. ужичку бригаду у селу Понорима и у краткој борби тако је разбио да се у нереду повукла ка планини Чемерну и селу Бреснику, уз губитке од 27 избачених из строја, док је 2. батаљон имао једног мртвог и једног рањеног.[365])

После разбијања четничке бригаде 4. батаљон се оријентисао према селу Главочу ради садејства 3. батаљону који је при уласку у село Савово добио фронталну ватру из села Главоча. Пошто се село из којег је непријатељ отварао ватру налазио на левој обали речице Савошнице то је 3. батаљон имао тежак задатак који није могао сам да изврши. Ово тим пре што су поменуте положаје браниле две жичке, љубићка и трнавска четничка бригада. Појава 4. батаљона са правца села Понора ка десном непријатељском боку уздрмала је и разбила његове позиције, тако да се исти повукао ка селу Ђакову и Равништу. Овим је омогућен прелаз 3. батаљона и његов размештај на простору Растиште—Главоч. У овој борби непријатељ је имао 14 мртвих. По успешно извршеном задатку бригада се разместила: 1. батаљон, Штаб бригаде. болница и интендантура у Савову, а 2. и 4. батаљон у Понорима.[366]) На том простору бригада је преноћила, да би сутрадан у 06.00 часова продужила марш према Драгачеву. У овој етапи марша као маршевски циљ одређено је село Пропљеница. Кретање је било нарочито тешко, јер је требало савладати снегом завејану планину Чемерно. Будући дг је и на овом правцу очекиван отпор четничких јединица, то је Штаб бригаде одлучио да се маршује у две колоне, јер је овакав маршевски поредак давао веће могућности за маневар, брже заузимање борбеног поретка, као и садејство међу колонама. Тако је десна колона, у којој су се налазили 3. и 4. батаљон, кренула из села Понора правцем поток Змајевац—Соколина—Брезов лаз—село Толишница—село Пропљеница. Приликом пролаза кроз Брезов лаз ту се привремено задржао 4. батаљон, а 3. батаљон је продужио за Пропљеницу. Пред самом Пропљеницом 3. батаљон су на положају Црни врх—Борова страна дочекале четничке 1. и 2. драгачевска бригада 1. равногорског корпуса, али су се после краће борбе морале повући, изгубивши једног четника и један митраљез, док је на страни 3. батаљона један борац лакше рањен.[307])

з[65]) Петар Вишњић, ***Прадор II и*** V ***дивизије,*** стр. 139.
**) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/39.
^[67]) Миодраг Миловановић-Луне, ***Недовршени дневник,*** стр. 253.

Лева колона (1. и 2. батаљон, болница, пратећа чета и интендантура) покушала је да савлада Чемерно преко Кадине воде. Али пошто због великог снега није могла проћи, она се вратила и наставила марш правцем Дебели јасен—село Осаоница—село Мечке—село Горњи Дубац—село Пропљеница. Овом заобилазном маршрутом лева колона ЈС обишла Чемерно због чега је тек 7. априла у 12.00 часова стигла у Пропљеницу.

Истог дана је лево од маршевске зоне 2. бригаде маршевала 4. пролетерска бригада и предњим деловима избила на простор села Горњег и Доњег Дупца.

Марш десне колоне која је савладавала Чемерно био је нарочито напоран. Са том колоном кретао се и заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић-Луне. Ево шта је он о томе записао у свом дневнику:

,,Толишница — седимо у кући, тек што смо стигли, и сушимо се поред шпорета. Још никада досада нисам видео овакав покрет. Сличан бчо оном из с. Ракитна за Дрежницу, мада је овај напорнији и гори. Једва смо коње извукли на брдо. Морали смо по пртини простирати ћебад и шаторска крила да коњима не би упадале ноге у снег. Задржали смо се дуго на Чемерну, док је изашла сва комора. Седимо на самом врху, ветар је однео снег те тако има копнине. .. Са Чемерна идемо низ планину, снег је до под пазуха.. . а коњи се котрљају и ваљају. Све смо их морали растоварити и људи су санели ствари. 3. батаљон ;'е отишао напред, прошао нас је на Чемерну, а остале наше јединице су отишле преко Кадине воде.[368])

Док је 2. пролетерска бригада избијала у Драгачево и концен-[т]рисала се на простору села Пропљенице, 7. априла је четнички 2. рааногорски корпус стигао у село Рођевиће, 16 км западно од Краљева. одакле је одмах кренуо ка Доњем Дупцу и селу Каони, ради напада на јединице 2. пролетерске дивизије.[369])

Да би до краја остварио замисао о убацивању у Драгачево, Штаб 2. пролетерске дивизије 7. априла у 19.00 часова наредио је 2. пролетерској бригади да се одмах пребаци на простор Каона—село Властељице—село Брезовица—село Пекчаница да уништи четнике на које наиђе и затвори правац од Ибра, Краљева и Чачка, а 4. пролетерској бригади — да три батаљона помери на простор село Вучковица—село Пшаник—село Кривача—село Живица, оријентишући их према Ивањици и Гучи, један батаљон да задржи на путу Ивањица—Горњи Дубац, ради контролисања тог правца,а један батаљон да задржи у рејону село Осоница—село Мечке, ради осигурања правца од Ивањице.[370])

Осмог априла у 10.00 часова 2. пролетерска бригада је кренула широким фронтом у правцу Каоне: 3. батаљон у десној колони преко Чукаре и коте 763, 4. батаљон као средња колона ка коти 663 и даље према Каони и 1. батаљон на левом крилу правцем кота 608—село Росуље—Властељица,- 2. батаљон, болница и интендантура задржани су у

[ш]) Миодраг Миловановић-Луне, ***Недовршени дневник,*** стр. 252.
[т]) Петар Вишњић, ***Продор II и*** V ***дивизије,*** стр. 144.
[370]) Архив ВИИ, рег. бр. 36/1.

рејону Пропљенице.[371]) На положају кота 763—кота 645—Черана (кота 663)—кота 608—кота 591 јединице 2. пролетерске бригаде су наишле на организован отпор истурених делова четничког 2. равногорског корпуса. Још у почетку борбе командант четничког 2. равногорског корпуса покушао је да окружи 2. пролетерску и препречи пут њеном наступању у дубину Драгачева. С том намером упутио је 2. жичку бригаду у правцу села Толишнице, а 1. љубићку бригаду, као ударну групу, **упутио** је правцем село Каона—Церана—Горњи Дубац да и она избије у цозадину 2. бригаде.[372])

План четничког команданта није остварен. Јединице 2. жичке бригаде су, још у почетку покрета на коти 763, око 2 км јужно од села Каоне, наишле на 3. батаљон 2. бригаде. И 1. љубићка бригада се на коти 663 сукобила са 4. батаљоном 2. бригаде. Одмах затим, на читавом фронту развила се жестока борба, а најжешће за коту 763, коју је нападала једна чета 3. батаљона, и око коте 663, за коју је борбу водила 3. чета 4. батаљона. Неколико пута су јединице бригаде јуришале на те положаје, али без већих резултата. Четничке јединице су држале у својим рукама доминантне положаје тако да их је са неповољнијих положаја требало нападати. Но, и поред тога, изненађивала је четничка упорност. Стрељачки стројеви и једних и других били су на појединим местима на домету ручне бомбе. Но када се боље осмотрило, видело се да та упорност потиче отуда што су се позади четничког стрељачког строја налазили четнички руководиоци са упереним аутоматима и пиштољима у стрељачки строј, и сваки покушај одступања повлачио је за собом сигурну смрт. Због тога су сва настојања јединица 2. бригаде да у току дана, уз подршку минобацача вода пратеће чете, збаце четнике са положаја и протерају их, остала без резултата. Није успео ни притисак два батаљона 4. пролетерске бригаде из правца Доњег Дубца према селу Милатовићима. Увидевши ситуацију, а. да не би трпео сувишне губитке, после подне је Штаб 2. пролетерске бригаде донео одлуку да јединице прекину даљи напад и да се утврде и задрже до даљег на достигнутим положајима. Ова одлука је донета после једног притиска четника на центру, када је уведена резерва 2. равногорског корпуса (2. љубићка бригада) и када су четници јаким противнападом успели да одбаце делове 4. батаљона до коте 658. Предвече је четницима стигло појачање из Краљева (око 400 војника Српског добровољачког корпуса), а од Немаца су добили муницију, која је у два камиона допремљена из Краљева. Тако су се пред фронтом 2. пролетерске бригаде нашле јаке непријатељске снаге (1560 војника).[373])

Одлуком Штаба 2. пролетерске бригаде напад је само привремено одгођен. Наиме, Штаб је схватио да треба причекати ноћ када је контрола над четничким војницима од четничких главешина знатно смањена. Борци 2. пролетерске бригаде са вишим **морално**-политичким и борбеним квалитетима и већим искуством у ноћним борбама имали су знатне предности над непријатељем. Ради овога је и одлучујући напад одложен за ноћ. Ноћни напад бригаде је замишљен и извођен на тај

[371]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/40.
[372]) Петар Вишњић, ***Продор II и*** V дивизије, стр. 145.
[373]) Исто, стр. 146.

начин што су батаљони на својим правцима организовали бомбашке групе у пратњи пушкомитрољеских одељења. Ове групе су требале да се пробију иза леђа четничких положаја и да из позадине дејствују. По пробоју бомбашких група у позадину, у напад с фронта би прешле и остале јединице. У 22,00 часа бомбашке групе су у потпуности извршиле свој задатак па су чак ухватиле и прве заробљенике и од њих сазнали четничке знаке распознавања. На тај начин у четничким редовима направљена је паника и цео фронт се брзо расуо. У тој општој четничкој збрци они су били дс те мере разбијени и преплашени да су појединци да не би пали у заробљеништво упадали у поједине куће и на очиглед збуњених укућана, на брзину скидали се, убацивали у кревет, претећи укућанима да их не издају. За ово су борци 2. пролетерске бригаде брзо сазнали и убрзо открили и при претресу похватали један број четника, међу којима и неколико зликоваца-кољача. За непун сат времена сва та непријатељска сила била је одбачена према Јелици. Заробљено је тридесет четника. Према непровереним подацима непријатељ је имао 40 мртвих, 60 рањених и 30 заробљених. Заплењено је 10 пушкомитраљеза и један минобацач, као и више пушака и другог материјала. Губици 2. пролетерске бригаде износили су три мртва и 20 рањених.

Борбеношћу, упорношћу и вештим руковођењем јединицама, савладан је троструко јачи непријатељ. И овог пута општем успеху 2. бригаде допринели су бригадни бомбаши. Они су постали стални учесници бригадних победа. Заробљени четници још увек нису добровољно остајали у бригади. Према њима се није поступало као према заробљеницима, већ као према осталим борцима бригаде. Овај гест, као и пуштање да иду својим кућама имао је великог политичког и пропагандног одјека у оним срединама у које су они одлазили. И не само тамо, већ и у другим местима њихове изјаве су се ширале као лавина. Стога, било је и боље и корисније за НОП пустити их кућама него их задржавати у бригади, ако за то већ нису били расположени. Њихове изјаве су убрзо разбијале у прах и пепео сву лажну четничку пропаганду. Ово је нарочито важило и због тога што су такве вести стизале и у оне крајеве где Ударна група није успела продрети. Све је то задавало велике бриге непријатељу, а нарочито њиховом командном особљу. Како се то одражавало на становништво и четничке јединице говоре бројни непријатељски извештаји из тог времена. Тако, на пример. у извештају четничког обавештајца из села Дубраве, код Ивањице, Дражи Михаиловићу, од 28. марта 1944, каже се:

„Морал код наших људи у рејонима где су прошли комунисти је много опао. Све је већа сумња у нашу снагу и бр. II (Немце — прим. С.У), све је већи респект према црвенима. Застрашујући се гласови шире о томе шта још иде. Сељак заузима опортуни став. У најмању руку заузима неутралан став. Већ је друго расположење од јануара до данас. Док су онда сами сељаци обавештавали о кретању комуниста и по читав дан и ноћ сами долазили к мени, овог пута скоро нико.. .

Пред свим овим не можемо да затварамо очи. Овога пута опасност је стварно велика, скоро огромна. Ова куга инфицира где год прође а издржљиви су као мечке. Све ово свакако и Ви знате, но ипак

сам сматрао да истакнем. Ако се бију последњих 5 минута борбе, онда је ово последњих 15 минута".[374])

Нарочито је вредно пажње подвући добар, проницљив и целисходан рад 2. пролетерске бригаде. Будући да није располагала подацима о непријатељу, на месту јој је била одлука да маршује не у једној, већ у три колоне. С обзиром на снаге и намере непријатеља, да је бригада маршевала у једној колони последице би по њу биле Лоше. Исто тако треба истаћи правилност одлуке 2. пролетерске бригаде да обустави дневне нападе и изврши их ноћу. Утолико је све ово значајније кад се има у виду несташица муниције, па се при командовању, почев од десетара па до Штаба бригаде и овај елеменат при одлучивању имао у виду. Поред несташице муниције, бригаду је у овом тренутку мучио проблем збрињавања тешких рањеника. У последњим борбама међу 20 рањених, било је шест тешких рањеника који су се морали носити на носилима. У то доба бригада је била бројно мала, а за ношење рањеника требао је велики број људи. При овоме охрабрујуће је деловало побољшање времена. Овде је у релативно нижим крајевима било сунчано и топло време. Снег се увелико топио и осећао се долазак пролећа.

После успеха у борбама код Каоне, бригада је по наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, ради затварања правца од Краљева и правца који води од комуникације Краљево—Чачак, као и ради одмора и исхране, требало да се размести на простору село Брезовица—село Власотинце—село Каона—село Пекчаница.[375]) У току исте ноћи бригада је разбијајући четничке јединице изашла на положај: 3. батаљон код села Иечканице, 4. батаљон код села Масторовића, 1. батаљон код села Каоне, на положај Врановица, 2. батаљона са болницом у селу Пропљеници, а Штаб бригаде у селу Каони..[376])

У току 9. априла није било већих промена, сем што је 3. батаљон напао немачку пешадију која је пре подне у шест камиона (праћена са два тенка) дошла из Краљева у село Рођевиће. Напад је био енергичан, тако да су немачки војници после краће борбе и уз губитке од два мртва морали повући према Краљеву.[377]) Трећи батаљон се после ове борбе рокирао улево, на положај Ранков гроб.

Десетог априла је из рејона села Пропљенице Штаб бригаде повукао 2. батаљон и болницу. Тако је поново цела 2. пролетерска бригада била на окупу. Време се погоршало, наоблачило се уз кишу и маглу.

Овог дана око 09.00 часова непријатељ је покушао да концентричним нападом у више колона раздвоји делове 2. пролетерске дивизије, и то два батаљона 4. пролетерске бригаде који су затварали правце од Гуче и 2. пролетерску бригаду која је затварала правце од Краљева и из долине Западне Мораве, од своје главнине и тако их по деловима окружи и уништи. Батаљони 4. бригаде су противнападима зауставили

[374]) Петар Вишњић, ***Продор II и*** V ***дивизије,*** стр. 89.
[375]) Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 38/1.
[т]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/34.
[377]) Архив ВИИ, кут. 376, бр. рег. 4—11/40.

непријатеља од Гуче који се увече бојећи се да не буде одсечен и уништен повукао у Гучу.

На правцу Краљево—Каона, око осам часова из Краљева у село Рођевиће стигла је једна немачка колона, јачине око 30 камиона пешадије у пратњи два средња тенка. Уз пут су се немачким војницима прикључиле и неке јединице дан раније разбијеног четничког 2. равногорског корпуса. Ово девет часова, после извршених припрема, главнина непријатељских снага кренула је у напад путем Рођевићи—Каона, а помоћне снаге лево и десно од пута. Немци су уз подршку артиљеријске и минобацачке ватре надмоћнијим пешадијским јединицима напали 3. батаљон на положају у рејону Ранковог гроба. Не издржавши притисак и не упуштајући се у јаче борбе, 3. батаљон се повукао на Јастребар. За то време 1. батаљон је користећи повољнији положај, маглу и кривине на поменутом путу, водио борбу против непријатеља путем заседа. Тако је пуштајући непријатеља на блиско одстојање а онда отварајући убитачну ватру, успео прво да га спречи у даљем наступању, а затим га заустави, да би падом мрака прешао и у противнапад. Том приликом немачке снаге су потиснуте у Рођевићку реку. где су им сс у блату заглавила моторна возила. Развила се оштра борба за немачка возила која су Немци бранили по цену великих губитака. Они су успели да се одрже до ноћи, а онда се, користећи мрак, повукли према Рођевићима. Око 24 часа 1. батаљон је поново изашао на своје старе положаје.

У току ноћи патрола 3. батаљона, због магле скренула је са свог правца улево, па се тако нашла у позадини непријатеља. Тамо је наишла на немачке делове на путу. Патрола је одмах отворила ватру из пушкомитраљеза и Немце засула ручним бомбама. Изненађени непријатељ, под заштитом магле и мрака, у паници је одступио ка својој главнини. У овим борбама против Немаца заплењена су два пушкомитраљеза ,,шарца", нешто муниције и бомби. Јединице 2. бригаде су имале два рањена борца.[378])

Намера непријатеља да по деловима туче 2. пролетерску дивизију пропала је. Не чекајући исход ових борби, а у жељи да избегне увлачење у исцрпљујуће борбе, Штаб 2. пролетерске дивизије је одлучио да у току ноћи између 10. и 11. априла повуче 2. и 4. пролетерску бригаду на леву обалу речице Бјелице и ту организује одбрану. На овај корак Штаба 2. дивизије је вероватно утицао недостатак муниције код обе бригаде, јер он у свом извештају од 9. априла 1944. у 09.00 часова пише:

„Питање муниције је од велике важности за нас и за даље вођење борбе. Да је II пролетерска бригада имала довољно муниције она би успела и сама у току јучерашњег дана да ликвидира непријатеља на том правцу. Један батаљон IV бригаде пише да су остали такорећи без муниције. Неопходно је потребно да тражите да нам пошаљу муницију и санитетски материјал".[379])

[378]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/41; Архив ВИИ, кут. 732, бр. ДОК. 39/1; ***Друга пролетерска,*** књ. 3, стр. 210—211.

[379]) ***Зборник,*** том I, кн.. 7, бр. док. 87.

Скица 25. ***Покрет бригаце према Драгачеву, од*** **5. до** ***10. 04. 1944. године***

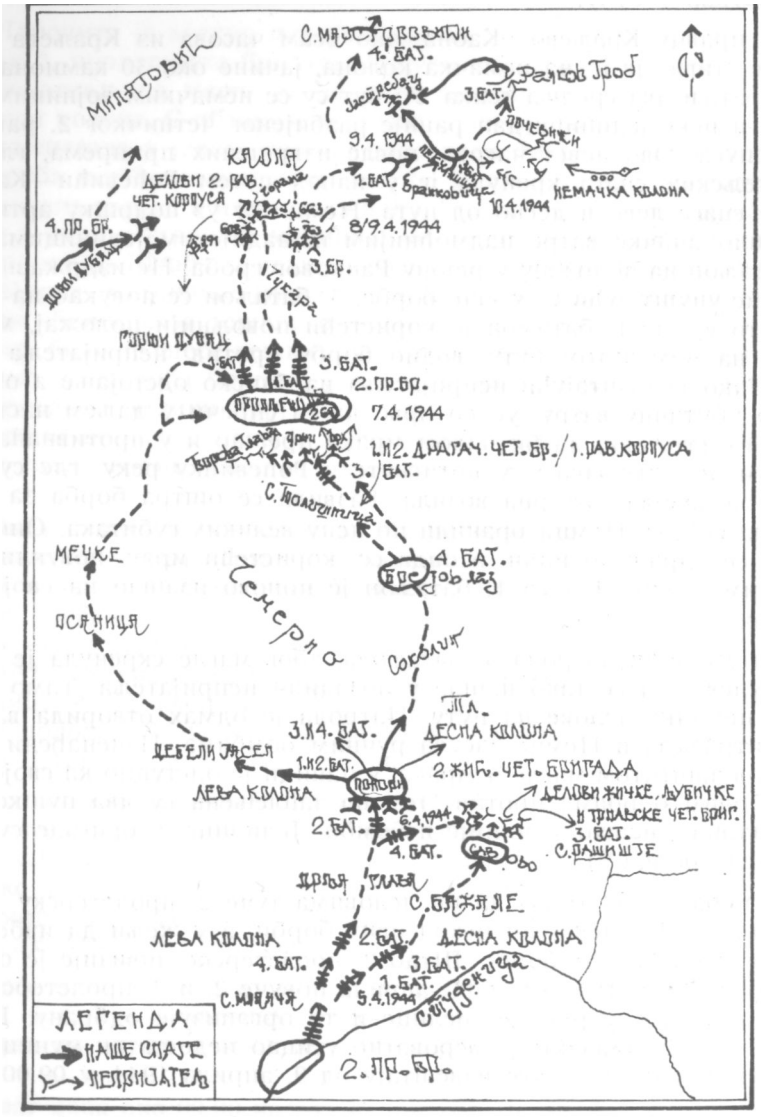

Покрет 2. бригаде није завршен у току ноћи, већ је тек 11. априла избила на простор село Горњи Дубац—село Мечке, са задатком да затвара правац од Гуче и Ивањице према Горњем Дупцу, док се делови 4. пролетерске бригаде не извуку из овог рејона. С тим у вези је Штаб 2. пролетерске бригаде свој 4. батаљон упутио у село Луке, 7 км североисточно од Ивањице, да затвори правац од Ивањице.

Док су се делови 2. бригаде из села Горњег Дупца пребацили у рејон села Осаонице, Немци су са две колоне надирали уз Лучку реку

ка 4. батаљону. Једна чета из предстраже задржавала их је на тај начин што је водила маневарску одбрану по водовима, који су се смењивали. На крају их је прихватила главнина батаљона. Немци су наступали уз реку у колонама на растојању 500 м једна од друге. Чим би немачке колоне кренуле делови батаљона би на њих отворили вагру. Тако су их задржавали да су једва километар напредовали за неколико часова. Да наши борци нису оскудевали у муницији Немци не би ни таквим темпом продирали. Приликом наступања Немци су час из једне час из друге колоне бацали црвене ракете. Пошто су ово чинили у току дана, а ни артиљерија их није подржавала, то је команданту 4. батаљона Божу Ђорђевића било чудно ово понашање непријатеља. Због тога је и он избацио једну црвену ракету са свог командног места на Лучком брду (кота 895). Ракета је у луку пала у правцу немачких положаја. На положају батаљона се очекивало реаговање на ову ракету. И за чудо Немци су на овај сигнал устали, постројили се у колону и почели да силазе у долину, испод положаја батаљона. Батаљон је ово искористио да отвори из аутоматских оруђа, у најпогоднијем тренутку, ураганску, убитачну ватру по згуснутом немачком распореду. Немци су били изненађени и уплашени до лудила, тако да у први мах нису знали шта да раде. Рањени су урликали да се читава долина орила. На гомили је остало десетак Немаца, остали су побегли. Све се то збило у неколико минута и ватра је прекинута. Затишје је трајало кратко. Онда су се Немци средили од првог шока и отворили ватру из митраљеза. Том приликом је лакше рањен један борац. Тада је батаљон напустио положај и кренуо у село Осоницу. Немци су се и овог пута спасли благодареħи оскудици у муницији и бомбама.[380])

Значајно је напоменути да је 8. априла, по одлуци Покрајинског комитета КПЈ за Србију формирано повереништво КПЈ за округ ужички, и Штаб Ужичког НОП одреда. Кадрове за Повереништво и Штаб одреда дала је 2. пролетерска бригада. На ове дужности отишло је око десет пробраних бораца и руководиоца 2. бригаде.[381])

Избијањем 2. пролетерске бригаде у шири рејон села Осонице завршена су њена борбена дејства у Драгачеву. Највећи успех овог похода јесте раскринкавање четничке сарадње са окупатором и разбијање пропаганде о наводним лошим поступцима НОВЈ према народу. Расположење становништва према НОВЈ, као једином борцу против окупатора, нагло је расло и видно се огледало у добровољном давању хране и свакс друге помоħи. Сталне борбе и кратко задржавање на том простору оне могућавало је попуњавање 2. бригаде новим борцима, тако да тај задатак није извршен. Но, у овом тренутку борбе за ослобоħење Југославије скипута је дволична маска са четничког покрета у Србији, што је била велика морално-политичка победа НОВЈ.

Друга пролетерска бригада и даље је остала недовољно попуњена. Бројно стање бригаде 8. априла 1944. износи 600 бораца, што је пред стављало мали број. Од оадг броја 323 су били чланови КПЈ и кандидз-

з[80]) ***Зборник*** том I, књ. 7, бр. док. 93; ***Друга пролетерска,*** књ. 3, стр. 214—216.

Архив Историјског одељења ЦК СКЈ, инв. бр. 625/У1, 2—5.

ти. а 162 чланови СКОЈ-а. Само 115 бораца није било обухваћено чланством у КПЈ и СКОЈ-а.[382])

Тих дана су са свих страна у Штаб Ударне групе дивизије стизале вести о недостатку муниције. Директива Врховног штаба о пребацивању Групе на десну обалу Ибра још је била у важности. Да би се обезбедило време за пријем помоћи од савезника као и нови покушаји форсирања Ибра у рејону Рашке, 2. пролетерска дивизија је повучена из Драгачева на простор село Савово—село Добри До—село Врмбоје.[383])

Према наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије 2. бригада је до била задатак да у току 13. априла одмаршује на простор села Понори, Орнице, Главоча, Растишта и Ђакова, у селу Дебелом Јасену да осгави један батаљон ради затварања правца који изводи од Ивањице, а један батаљон да упути у Ђаково ради затварања долине Студенице и, у случају потребе, садејства батаљону 4. пролетерске бригаде, који је требало да напада непријатеља на косама изнад села Милића и код села Боркова. Трећа српска бригада је пребачена на простор село Добри До и село Врмбоје—село Придовица.[384])

С тим у вези Штаб 2. бригаде је одлучио: 3. батаљон да остане у Дебелом Јасену, са задатком да по сваку цену затвори тај правац, 2. батаљон да пређе у село Раетиште, а остале јединице да се разместе на простор Понори—Орнице—Главоч.[385])

Док су јединице 4. пролетерске бригаде нападале непријатеља у рејону Милићи—Борково, 2. батаљон 2. бригаде самоиницијативно је извршио напад на један бугарски батаљон, који је 14. априла из села Полумира избио на положај Вратић (кота 1292)—Равниште (кота 1343) и покушавао да наткрили делове 2. дивизије у Ђакову. Непријатељ је надмоћним снагама и добро укопан успео да одржи своје положаје. Пред зору 2. батаљон се, уз губитке од два рањена, повукао у село Растиште на старе положаје.

После периода лошег, облачног и магловитог времена наступило је лепо време. Користећи ово непријатељ је активирао своју извиђачку и бомбардерску авијацију, тако да је скоро свакодневно вршио извиђање ч митраљирање уочених циљева. Шеснаестог априла на положајима 2 бригаде није било активности, тако да су се борци могли мало одморити.

Само један дан је трајао тај предах. Већ сутрадан, 17. априла ујутру 2. батаљон бугарског 61. пешадијског пука са Равништа и део 2. батаљона немачког 3. полицијског пука напали су положај 2. батаљона 2. пролетерске бригаде на линији Ђава (кота 1098)—Металица. До 14.00 часова 2. батаљон је успео да задржава непријатеља, повлачећи се постепено према положају Гусарица. У то време на овај положај изашао је и 1. батаљон, па је продор непријатеља у Савово био заустављен. У тој борби 2. батаљон је имао три погинула и два рањена борца, а непри јатељ, према непровереним подацима, 10 избачених из строја. Увече је 2. батаљон повучен са Ђаве на десну обалу речице Савошнице, у засеоке Савова, ради затварања правца манастир Студеница — Савово.[386])

з[2]) Исто, бр. **625/У1 — 2—1.**
ж) Петар Вишњић, ***Продор II и V дивизије,*** стр. **172.**
зм) Архив ВИИ, кут. **731,** бр. рег. **42/1.**
з[85]) Архив ВИИ, кут. **736,** бр. рег. **4—11/42.**
з*) Петар Вишњић, ***Продор II и*** V ***дивизије***. стр. 188.

Осамнаесатог априла, осим активности непријатељске авијације ка сектору 2. бригаде није било значајнијих промена. Једино се 2. батаљон бугарског 61. пешадијског пука, који се налазио на Равништу, рокирао у рејон манастира Студенице. Истог дана у 21,00 час добијено је наређење Штаба 2. пролетерске дивизије о новом размештају јединица. Према том наређењу 2. пролетерска бригада је требало да се у току 19. априла помери на простор села Мланче, Рудина, Градине, Бажала, Орље Главе и Шолача, а према потреби и у село Савова, са задатком да се осигурава од села Полумира, манастира Студенице и села Милиња. Овако велики простор дат је из економских разлога. Четврта пролетерска бригада добила је простор од села Деспотовице па уз долину Студенице, све до села Придворице и Доброг Дола. За исхрану је гребало користити сва села одређена за размештај као и друга на правцу осигурања бригада.

С тим у вези је Штаб 2. пролетерске бригаде 19. априла у 08,30 часова известио Штаб 2. пролетерске дивизије да је 4. батаљон пребачен у Мланчу, а да су остале јединице из економских разлога задржане на лростору село Савово — Гусарица — Рудо Брдо — село Дебсли Јасен — село Понор.[387])

Заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић-Луне је у свом ратном дневнику за 18. април, између осталог, записао и следеће.

„Тек што сам легао да спавам кад ме пробуди дежурни официр другарица Франа. Отворим наређење од Штаба дивизије и онако сањив почињем да читам: ноћу између 16. и 17. (већ помишљам. сигурно је непријатељ негде продро) савезници су нам бацили материјал и муницију. Тренутно сам се раздремао и избудио све у соби. Муниција, и већ сви правимо планове и радујемо се великим биткама.[388])

Заиста, увече 16. априла два совјетска и два енглеска авиона бацили су материјал за Ударну групу. Од тога материјала прикупљено је око 85.000 метака, 100 пари одела и веша и 50 пари ципела.[389]) То је било симболично, али у моралном погледу велика помоћ.

Бригада није дуго остала у ширем рејону села Савова. Већ 19. априла у 15.30 часова Штаб 2. пролетерске дивизије наредио је 2. пролетерској бригади да се у току ноћи уочи 20. априла пребаци на простор село Грдан — село Рудине — село Мланча, а неборачки делови у село Врмбоје, са задатком да затвори правце који изводе из долине Ибра реком Студеницом и преко села Ђакова и Савова[39"])

Бригада је у другој декади априла из ширег рејона села Савова затварала правце који изводе из Студенице и Ибра на овај простор. И поред покушаја надмоћних непријатељских снага да очисте леву обалу Студенице, упорном одбраном бригада им то није дозволила. За то време бригада је извршавајући у потпуности постављени јој задатак, самим тим допринела да се обезбеди могућност добијања савезничке помоћи у муницији и опреми. Истина, и непријатељ је дуже задржавање Ударне групе на истом простору искористио да би ирикупио јаче снаге и на тај начин осујетио поновни покушај форсирања Ибра у рејону Рашке.

з®[7]) Зборнк, том I, књ. 7, бр. док. 26, 133.
388) Миодраг Миловановић-Луне, ***Нецовршени дневник,*** стр. 261.
[389]) Архив ВИИ, кут. 782, бр. рег. 17/2.
з>) Зборник,* том I, књ. 7, бр. док. 131.

МРТАВ ЛУНЕ У МАЈЧИНОМ ЗАГРЉАЈУ

Дуже задржавање Ударне групе дивизија између Ивањице и долине Студенице створило је непријатељу време да привуче јаче снаге у шири рејон Ивањице и у долину Студенице. Ради предузимања офанзивних дејстава против 2. и 5. дивизије НОВЈ код немачког команданта Југоистока у Краљеву одржан је 19. априла састанак на комс су, поред генерала Фелбера, ирисуствовали командант бугарског 1. окупационог корпуса, команданти 24 и 25. бугарске пешадијске дивизије, затим команданти Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже, као и представник четника Драже Михаиловића. На том састанку, поред осталог, одлучено је да се окупаторско-квислиншке снаге три дана одморе, попуне муницијом и другим материјалом и изврше припреме за напад, да образују две јаке групе које би 24. априла кренуле у наступање из два супротна правца: из долине Студенице и с правца Ивањице.[391])

У међувремену приметивши јачу концентрацију непријатеља у рејону Ивањице и у долини Студенице, а не знајући за намере непријатеља, Штаб Ударне групе одустао је од намере да поново покуша форсирање Ибра, те је 20. априла у 01.00 час одлучио да се 2. и 5. дивизија извуку из долине Студенице и пређу друм Сјеница — Ивањица општим правцем село Кулизино — село Јасеновица — село Драмичане — село Смиљевац — жандармеријска станица Јавор — планина Мучањ, а затим преко комуникација Пожега — Ужице — Вишеград да се пребаце на простор јужно од Ваљева.[392])

Двадесетог априла у 7,30 часова, пошто је примио наређење за продор ка Ваљеву, Штаб 2. пролетерске бригаде наредио је 2. пролетерској бригади да изврши марш од села Мланче до села Глеђице и смести се у засеоцима Нешовићима, Ђурчићима, Коларима и Опорцу,- 3. српској бригади да се повуче из рејона Велике ливаде на простор село Куманица — село Лепосавићи — заселак Луковићи,- 4. пролетерској бригади да се пребаци на простор село Бела Стена — село Дајићи и одатле затвори правце од Рудина и Бзовика.[393])

Истог дана у 15.00 часова 2. бригада је извршила марш и сутрадан око 12 часова стигла у Горњу Глеђицу. Овако дуго је бригада маршевала јер је већ била заморена непрестаним борбама и честим покретима, а имала је и гломазну болницу са великим бројем тешких рањеника који су ношени на носилима. Тек што је стигла у ово село бригада је добила ново наређење Штаба 2. дивизије да настави покрет и размести с у селима Горњим и Доњим Ровинама. Истог дана у 15 часова настављен је марш и око 18 часова јединице су стигле на одређени простор. Истовремено су се и остале јединице 2. пролетерске дивизије пребациле на леву обалу Моравице и приближиле комуникацији Ивањица — Сјеница.[394])

Истог дана у 16.00 часова Штаб 2. дивизије издао је заповести за прелазак преко друма Ивањица — Сјеница у току ноћи између 21. и 22. априла. Испред 2. дивизије требало је да комуникацију прелази 5. диви-

Петар Вишњић, ***Продор II и*** V ***дивизије,*** стр. 193.
[392]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 135.
[393]) Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 4—39/5.
[394]) ***Зборник*** том I, књ. 7, бр. док. 140.

зија, са 10. крајишком бригадом на одсеку село Кушићи — Присоје, а са 1. и 4. крајишком бригадом на одсеку Присоје — Ограђеник. Према заповести Штаба 2. дивизије 2. пролетерска бригада је одређена у претходницу Дивизије, за њом је требало да маршује 3. српска бригада са задатком да пружи помоћ 2. пролетерској у извршењу њеног задатка, а у заштитници 4. пролетерска бригада. Задатак 2. пролетерске бригаде је био да се преко села Равне Горе повеже са 10. крајишком бригадом, помогне јој при преласку комуникације, а затим да затвори правац од села Кушића како би се омогућило пребацивање осталих снага дивизије. По преласку комуникације требало је да се 2. пролетерска бригада размести у селу Катићима, 3. српска бригада на простору село Брезова — село Бела Црква и 4. пролетерска бригада на простору село Пресјека — Село Гумешевац — село Бујаши — село Брезова.[395])

Према дбавештајним подацима којима је располагао Штаб Ударне групе непријатеља на комуникацији Ивањица — Сјеница, на одсеку од села Кушића до Јавора, има два бугарска багаљона и осам тенкова, који су патролирали до Погледа (кота 1384). Међутим, ти подаци нису били тачни јер је одсек Црвена гора — Поглед затварао 1. батаљон 4. пука Српског добровољачког корпуса, ојачан са 60 четника и два немачка средња тенка, с тим што су Поглед браниле 2. и 3. чета овог батаљона.[356])

Одмах по пријему заповести у 18.00 часова 2. бригада је и не предахнувши наставила марш из села Ровине правцем Равна Гора — Павловићи — Поглед — Гумешевац — Брезова — Катићи, како је то у за повести било прецизирано.

Наступни марш 2. дивизије вршен је у једној колони све до села Кушића (заселак Ковачевићи), где су се из колоне издвојила два батаљона 3. српске бригаде, те се један упутио преко засеока Зечевића на коту 1978, а други преко засеока Ведића ка Зечевића вису и Кадиној стени, док су трећи батаљон и неборачки делови продужили марш са главнином дивизије.[397])

Дужина маршруте од села Ровине до непријатељских положаја на Погледу износила је око 13 кш. То се одстојање под нормалним условима могло прећи за око три часа. Међутим, како су борци бригаде били заморени и исцрпени последњим дугим и без одмора маршевима, а те ноћи била је магла и помрчина и читаво време марша падала је веома јака киша, а уз то земљиште било врло испресецано, што је све скупа успоравало кретања, то је 2. пролетерска бригада налазећи се у претходници 2. дивизије, челом колоне избила на комуникацију тек око 07.00 часова 22. априла.[398]) Дакле, требало јој је 13 часова да би савладала око 13 км. У тој ситуацији веза са 10. крајишком бригадом 5. дивизије није била успостављена, а цела 5. крајишка дивизија се у току ноћи, без борбе, пребацила преко пута на одсеку Поглед — Ограђеник. У међувремену око четири часа 1. батаљон 4. пука Српског добровољачког корпуса добио је наређење да осигурање комуникације

[395]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. ДОК. 141.
[96]) Архив ВИИ, кут. 27. бр. рег. 26/9.
[397]) Петар Вишњић, ***Продор II и V дивизије,*** стр. 202.
[373]) Исто, стр. 146.

прошири од Дивизија (кота 1107) до Васиљевог врха (кота 1520), с тим што је повукао неке своје делове са левог крила.[399])

У време кад се непријатељ померао, вршећи прегрупацију снага, на комуникацији су се појавиле јединице 2. пролетерске бригаде, тако да су одмах по изласку на пут 1. и 4. батаљон 2. бригаде и левокрилни батаљон 3. српске бригаде, који је наступао према Зечевића вису, подишли Погледу. Било је већ јутро, али благодарећи густој магли извршили су снажан напад на 2 .и 3. чету 1. батаљона 4. пука Српског добровољачког корпуса и после краће борбе успели да их окруже. Међутим, непријатељ је, засувши наше јединице ручним бомбама и снажном митраљеском ватром и користећи маглу, успео да се пробије из обруча и повуче према селу Арсовићима, где је наишао на делове 3. српске бригаде који су га одбацили према школи у селу Кушићима. После протеривања непријатеља са Погледа 1. и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде и оба батаљона 3. српске бригаде организовали су одбрану на Погледу и штитили прелазак 4. пролетерске бригаде и осталих делова 2. пролетерске дивизије. Непријатељ је у неколико наврата покушао да поврати Поглед, али је био одбијен. Двадесет другог априла у 14.00 часова, одмах по преласку свих делова 2. дивизије преко комуникације, ови батаљони су се одлепили од непријатеља и напустили Поглед.

Услед дугог марша, борби и преморености јединица Штаб 2. дивизије је нешто изменио првобитне маршевске циљеве јединица. Тако је 2. пролетерска бригада добила за размештај простор село Брезова — село Стишовићи — село Катићи, 4. пролетерска село Пресјека — село Вујаши и 3. српска бригада село Брезова — село Бела Црква.'[м])

Ево како је заменик команданта 2. пролетерске бригаде доживео и описао напорне маршеве и борбу при прелазу комуникације Ивањица — Сјеница:

„Ретки су напори и онако дуги покрети као овај од Савова преко Врлетнице, Глеђице, Ровине и Јавора до Катића. Из снежне планине спуштали смо се у топле долине Суденице, Моравице и других речица. Низ стрме стене и набујале потоке, који су толико надошли да се не могу газити. Већ се неколико другова утопило приликом преласка преко истих. Уз страховито стрме стране као уз Вучево изнад Пиве (мисли се на битку на Сутјесци 1943. — прим. С. У.), онда опет у снег. И тако неколико пута у неколико брда и река, и неколико планина у непрекидном маршу. Ноћ из Ровина преко Равне Горе на Јавор и борба на Јаворском путу, ретка је у мом партизанском животу. Она ноћ из Милића за Сребрницу (за време борби 2. пролетерске бригаде у источној Босни крајем марта 1942. — прим. С.У.) слична је овој. Описати у детаље овај марш и ову ноћ, коју је имала наша бригада ову типичну партизанску ноћ врло је тешко! Те ноћи је сипала хладна киша са ветром, а густа магла помешана са помрчином (није дозвољавала) да се види ни друг испред тебе, а камоли пут, због чега (смо морали) прикачињати хартијице друговима на леђа да се не би прекинула колона. За ноћ смо прешли 5 километара. То је трећа ноћ како се не спава и само

[434]) Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 5—33/5.
[435]) Архив ВИИ, кут. 783, бр. рег. 12/4.

ли се стане људи лежу у блато и почињу хркати, да би најзад ујутро, после марша по магли, киши и кроз шуму ступили у борбу, на ровове и на тенкове. Тек кад смо пошли за Катиће и кад је стала магла, тек сам тада видео какви су (непријатељски) положаји. Да су умели кукавни добровољци одували би нас са она три тенка, али „бој не бије свијетло оружје већ бој бије срце у јунака".[401])

Приликом преласка преко комуникације Сјеница — Ивањица и за време борби 2. бригада је имала два погинула и пет рањених бораца, а непријатељ осам погинулих, 10 рањених и 18 несталих. Наше јединице су оштетиле један немачки тенк и запленили два митраљеза и 8.000 метака.[402])

Анализирајући последњи марш-маневар 2. бригаде са преласком комуникације Ивањица — Сјеница, прво што пада у очи јесте чињеница да је бригада на почетку наступног марш-маневра била у ширем рејону Савова, тј. најудаљеније јединица 2. дивизије од сектора прелаза, за дужину једнодневног марша. Она од ноћи између 19. и 20. априла, када отпочиње марш, има предах 20. априла око 10 часова и 21. априла око три часа, све остало време до 18.00 часова 22. априла је провела у маршевској колони. За три дана и три ноћи марша и борби она се одмарала свега око 13 часова. За то време, три ноћи борци нису спавали. Од 20. априла у 15.00 часова када је бригада отпочела марш, само је 21. априлаод 12.00—15.00 часоваимала предах у селу Глеђићи. После два дана и две ноћи напорног и по тешком терену марша она је одлуком Штаба 2. дивизије стављена у претходницу и без тренутка одмора и предаха кренула да се пробија преко помшуте комуникације. Отуда она није успела да се повеже са 10. крајишком бригадом и да се, у садејству с њом, пробија преко комуникације. Бригада је целу ноћ маршевала 13 км и тек изјутра, уместо у току ноћи, избила на комуникацију.Може се слободно претпоставити да 22. априла изјутра није било густе магле на одсеку прелаза дивизије, доведено би било у питање пребацивање дивизије преко комуникације, иако се на њој нису налазиле велике непријатељске снаге. Овај ризик није био потребаи, када је могло да се у претходницу одреди бригада која је била ближе месту прелаза, јер би она као одморнија успела да се повеже са 10. крајишком бригадом и за њом преће комуникацију, без борбе и без непотребних људских жртава. Само висок морал и неизмерна политичка свест бораца омогућили су 2. пролетерској бригади да савлада све надчовечанске напоре и нађе снаге да у садејству са 3. српском бригадом победи непријатеља и у потпуности изврши постављени задатак.

Као што смо видели, 2. пролетерска бригада у претходници 2. дивизије маршевала је ка друму Сјеница — Ивањица са непотпуним и нетачним подацима о непријатељу. Услед честих покрета и маневара једне *л* друге стране, било је тешко добити тачне податке о непријатељу. Утолико је било теже командовати и руководити јединицама. Међутим, руководство јединица је и у таквим условима извршавало најтеже задатке, не презајући да прихвати и најсмелије подухвате у циљу постизања успеха. Само у такве војно-политичке руководиоце борци су има-

[401]) Миодраг Миловановић-Луне, ***Недовршени дневник,*** стр. 263—264.
[402]) Архив ВИИ, кут. 27, рег. бр. 26/9.

ли неограничеио поверење. И само су као такви могли у тешким условима маневарског ратовања да воде своје јединице. Руководиоци су морали бити издржљивији и истрајнији и од бораца. Они су морали улагати надчовечанске напоре и онда када су се борци одмарали, да би донели нове и целисходне одлуке за даља дејства. Имајући све ово у виду, није тешко претпоставити да су јединице чинећи ове надчовечанске напоре морале још и да гладују. Ово гладовање је било не због тога што није било довољно хране, већ зато што је недостајало времена да се храна прикупи и спреми.

Прелазак Ударне групе дивизије преко друма Ивањица—Сјеница и концентрацију 16. и 17. дивизије НОВЈ у источној Босни на простору Сребреница—Власеница, непријатељ је још 22. априла оценио као могућност садејства ових двеју група. Због тога је командант Југоисгока предузео низ мера да онемогући продор Ударне групе дивизија ка Ваљеву и њено спајање са 16. и 17. дивизијом, како је то било у плану нашег Врховног штаба. Да би тај циљ постигао, он је одлучио да делом снага продужи напад југозападно од Ивањице, а делом снага да затвори правац ка северу. С тим у вези издао је потребна наређења својим потчињеним јединицама.'[103])

С друге стране Штаб Ударне групе, будући да је од Врховног штаба добио одобрење за покрет на север, према Ваљеву, а да би то обавио са што мање борби против непријатеља, одлучио је да, и поред лошег времена и измучености јединица, што пре пређе комуникације Пожега — Ужице — Вишеград.[4^])

У духу одлуке Штаба Ударне групе, Штаб 2. дивизије је вршио померање јединица дивизије. Док је 5. дивизија маршевала простором источно од старог пута Ужице—Кокин Брод и у његовом захвату, једи нипе 2. дивизије маршевале су простором западно од пута Пожега—Ариље—Ивањица, односно источно од 5. крајишке дивизије. У тој зони на челу 2. дивизије наступала је 2. пролетерска бригада, за њом на растојању једног дневног марша кретала се 3. српска бригада, а левс између ове зоне и зоне 5. крајишке дивизије, у висини 3. српске бригаде. маршевала је 4. пролетерска бригада.

Већ 23. априла у 18.00 часова и остатак 2. бригаде пребацио се у село Бјелушу, док су раније били упућени: у село Клепане 1. батаљон да затвори правац који води од комуникација Ивањица—Ариље, преко села Кисељака, а 3. батаљон у село Шареник ради затварања правца од ове преко села Добраче. Испитујући овај правац обавештајни официр 3. батаљона Лазо Шевкушић је сазнао да се у школи у селу Добрачи налазе недићевци. Ради провере ових података он је са патролом извршио борбено извиђање. Кад је неопажено пришао школи приметио је војнике окупљене око школске зграде. Патрола је изненада отворила ватру, а затим се постепено повукла ка батаљону. Према процени код школе се налазило око 200 недићеваца и четника. Заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић Луне, који се налазио са 3. батаљоном, дао је задатак батаљону да у току ноћи између 23. и 24. априла нападне и разбије непријатеља. У току наступаног марша, благо-

[^03]) Архив ВИИ, бр. рег, Б-18.
[^04]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 142, 145.

дарећи лошем водичу, батаљон је скоро целу ноћ изгубио у лутању и тек пред зору избио пред школу у Добрачи. Чим је отпочела борба испоставило се да су недићевцима и четницима дошли у помоћ Немци са четири тенка. Пошто би даља борба била неравноправна, батаљон се по сванућу повукао на полазни положај. Око 10 часова на Градини (кота 1140) 3. батаљон је дочекао напад непријатеља који је са четири генка наступао од Добраче ка Шаренику и после борбе успео да га одбаци назад, задржавши у својим рукама положај на Градини. У овим борбама је теже рањен Петар Грачанин, заменик команданта 3. батаљона.

Планом је било предвиђено да се јединице 2. пролетерске дивизије приближе комуникацији Пожега—Ужице и то: 2. пролетерска бригада у село Гривску, 3. српска бригада у село Крушчицу, а 4. пролетерска бригада у села Бјелушу и Високу.[405])

Друга пролетерска бригада је у 24 часа повукла истурене делове и прикупила се у Шаренику (заселак Јагоњци) и одмах као десна колона 2. дивизије извршила наступни марш правцем село Бреково—Лукића врхови—заселак Волујак—село Гривска. На положају Лукића врхови—Лисјачке ливаде остао је 3. батаљон ради затварања правца Клисура—Висока и правца који од Ариља, преко села Латвице, изводи ка Брекову. Четврти батаљон се разместио у засеоку Биљевцу, као бригадна резерва, а 1. и 2. батаљон, пошто су избили у село Гривску где је требало да се разместе, сазнали су да се делови четничког пожешког корпуса налазе на положају кота 926 — Небеска (кота 984). У таквој ситуацији је 2. батаљон добио задатак да протера непријатеља са коте 926, а затим да затвори пут Ариље—село Доња Крушчица, а 1. батаљон да напада непријатеља у рејону Небеске. Батаљони су извршили напад и без већих напора протерали четнике и овладали њиховим положајима. Четници су се повукли на север према селу Сврачкову, претрпевши губитке од шест мртвих и око 20 рањених; заробљено је осам четника. Читава акција је изведена без сопствених губитака.[406])

Пошто се 2. бригада на овом простору краће задржала, искоришћен је овај предах да заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић-Луне одржи збор код школе у селу Радобуђа. Народ, који је био заплашен четничким терором, овом збору се одазвао у малом броју.

Ради што бољег извођења операције пребацивања на север од комуникација Пожега—Ужице—Вишеград, 25. априла је у селу Чичкову одржан заједнички састанак штабова 2. и 5. дивизије. На том састанку се дискутовало о избору правца дејства, начину продора према Ваљеву и формирању маршевских колона. После свестране дискусије, једногласно је усвојена одлука да се продор на север изврши у две нападне колоне:

— 2. пролетерска дивизија (без 4. пролетерске и једног батаљона 2. пролетерске бригаде) да изврши марш на север, пређе комуникацију Ужице—Пожега и Ужице—Ваљево, а затим на простору планине Јелове горе и села Варде поново се састане са 5. крајишком дивизијом;

— 5. крајишка дивизија, ојачана 4. пролетерском бригадом и 2. батаљоном 2. пролетерске бригаде који ће примити тешке рањенике 2.

^[405]) ***Зборник*** том I, књ. 7, бр. док. 152.
**[406]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/46.

и 3. бригаде 2. дивизије, да предузме марш североисточним огранцима Златибора, пређе комуникације Ужице—Чајетина—Нова Вараш, Ужице —Вишеград и Ужице—Бајина Башта и избије на проетор села Варде.[407])

Пошто је одлучено да се сви тежи рањеници транспортују са колоном 5. дивизије, то је Штаб 2. дивизије одлучио да 2. пролетерска бригада упути све тешке рањенике (носила и теже коњанике) са једним батаљоном за село Сирогојно, где ће исти ући привремено у састав 4. пролетерске бригаде, с тим да уз пут у селу Разлажинама прими тешке рањенике 3. српске бригаде.[408])

Штаб 2. пролетерске бригаде добио је ово наређење 25. априла у 17.00 часова. Одлучено је да се са тешким рањеницима упути 2. батаљон као бројно најслабији. Њега је одмах на положају у рејону коте 926 заменио 4. батаљон, а 2. батаљон, узевши са собом све тешке рањенике 2. бригаде, упутио се у означеном правцу.

Двадесет шестог априла у 10.45 часова Штаб 2. пролетерске дивизије наредио је покрет 2. пролетерској и 3. српској бригади. Да би што лакше и раније прешле комуникације Пожега—Ужице, обе бригаде требало је још у току дана да се прикупе на простору Северово—Крушчица и с њега, у 17.30 часова, изврше марш, како би у току ноћи између 26. и 27. априла прешле поменуте комуникације. Планом је било предвиђено да бригаде пређу друм Пожега—село Дрежник између 19.00 и 20.00 часова, а железничку пругу и друм Ужице—Пожега између 20.00 и 23.00 часа. Настављајући покрет на север, оне су између 01.00 и 02.00 часа, 27. априла. требале да пређу и трећу комуникацију друм Пожега—Косјерић. Ради тога наређено је 2. пролетерској бригади да све своје јединице прикупи у рејону села Крушчице, с тим да у 17.30 часова претходница крене из Северова правцем Врањевина — село Видиђи — Градина — село Подпеће — село Поточање — село Горјани — Шерељ — село Тврдиђи — село Добридо (сада Луново село) — село Болетиђи — село Братиновиђи — село Ћуковци — Гујин камен.

По извршеном преласку комуникација, 2. пролетерској бригади је стављено у задатак да се размести на простору Гујин камен—Ћуковци —село Лелиђи—село Братуновиђи—Болетиђи и затвори правац који води од комуникације Косјерић—Ужице и Ужице—Пожега. У леву побочницу требало је упутити један батаљон који ће пређи комуникацију између железничке станице Горјани и Узиђи и порушити пругу, а затим продужити правцем Севојно — Трешњица — село Пониковица — село Каменица — село Лелиђи. С обзиром на важност овог задатка, одлучено је да са овим батаљоном пође заменик команданта бригаде Миодраг Миловановић-Луне.

У наређењу, сем осталог стоји:

„Добро би било кад нас на читавом путу непријатељ уопште не би приметио. Скренути пажњу свим руководствима на важност извршења ове акције, као и на то да у току марша буде примеран ред и дисциплина. Застајкивање у покрету не сме бити. За сваки случају, ако би се десило због великог мрака да се колона прекине, онда не чекати

[407]) Петар Вишњић, ***Продор II и V дивизије,*** стр. 220—221.
[408]) ***Зборник,*** том I, кн>. 7, бр. док. 154.

повезивање већ наредити одмах да успут свака чета има водича како би могла одмах продужити покрет,"[409])

Према расположивим подацима, 2. пролетерска бригада је око **15** часова извршила покрет према комуникацији Пожега—Ужице. Но, непознато је да ли је у то време тек почела да се прикупља у одређени рејон који јој Штаб дивизије није прецизно одредио. Наиме, у поменутом наређењу као рејон за прикупљање назначено је село Крушчица, а у ствари постоји Доња и Горња Крушчица, а оба села леже на простору око 60 км^2. Највероватније. је, с обзиром да је бригада у тренутку добијања наређења била прилично растурена, и да је време од 10.45 па до 15.00 часова утрошено за пут курира од Штаба дивизије до Штаба бригаде, за издавање писмене заповести Штаба 2. пролетерске бригаде и за потребно време да курири разнесу батљонима заповест Штаба бригаде. Тако долазимо до закључка да је бригада тек око **15** часова могла да почне да се прикупља. За прикупљање, с обзиром на удаљеност појединих јединица од села Доње Крушчице, где се вероватно окупљала бригада, било је потребно 3—4 часа. Све у свему, и поред свих упозорења на тачност, бригада није била у могућности да у **17.30** часова са претходницом крене из села Северова. Ово закашњење износило је неколико часова. Највероватније да је претходница избила у Северово између 19 и 20 часова, када је према наређењу Штаба дивизије требало прећи прву комуникацију. Штаб 2. пролетерске бригаде, који је и сам био доста удаљен од рејона концентрације, трудио се да изврши наређење Штаба дивизије. Ради тога је у претходницу одредио 4. батаљон, као најближи и најодморнији, а као леву побочницу 1. батаљон, док је 3. батаљон, који је био најудаљенији, задржао у главнини и заштитници бригаде.

Марш је изведен по тмурном и кишовитом времену. Од великих падавина река Велики Рзав била је прилично надошла тако да је и то била једна од сметњи да је прелазе преке брвна, а товарни коњи преко газа, али је и на газу вода била до те мере надошла да је неколико товарних коња са товарима однела. Десило се да су се на једном од њих као товар налазила два гумена чамца.[410]) Сам правац маршруте који је од Штаба дивизије био прецизно одређен, био је врло тежак. Од Северова до долине Великог Рзава уследило је спуштање са висине преко 800 м до на висину око 500 м, затим је као маршрутни циљ одређена Градина са 933 м надморске висине, потом се са Градине спуштало на 337 м. Значи да су биле велике висинске разлике које је требало савладати. Треба напоменути да је бригада доста времена утрошила на проналажење водича, јер преко Градине и сами водичи су се у току ноћи слабо сналазили, ради чега је читава колона лутала и споро се кретала. Поред овога, пошто није било података о непријатељу, морало се путем извиђања ово проверавати, услед чега је и на ово утрошено доста времена. Тако је и поред свих припрема и упркос чињеници да није било ни јачег непријатеља који би јој ометао покрет, бригада са својим челом избила у село Потпеће тек 27. априла у 04.00 часа. Тако се десило да чело иретходнице бригаде пређе растојање од 8 км

[409]) ***Зборник,*** том I, кн>. 7, бр. док. 156.
[410]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/48.

од Северова до Поточања за око осам часова, што значи да се кретало брзипом од 1 км на час. Без обзира на све тешкоће којих је било на овом маршу, ипак овакав темпо говори да бригада није исцрпела све могућности да марш убрза и постигне већи темпо. С друге стране, ово сигурно говори да је наређење Штаба 2. дивизије, што се тиче темпа марша 2. пролетерске бригаде, нереално, јер нису узете у обзир све окслности у којима ће се марш извести, а које су већ избројане. Штаб бригаде се нашао у врло деликатној ситуацији, шта радити даље? Када се полазило, рачунало се да се долина Ђетиње и обе комуникације! прећу под окриљем ноћне тмине, избегавајући борбе са непријатељем. Настала је потпуно нова ситуација и требало је врло брзо сагледати је и донети одлуку: да ли се и у дневним условима пребацивати? Штаб бригаде је након поновног сагледавања свих фактора одлучио да настави са покретом. Овај кратки инсерт, који је скоро карактеристичан за рад штабова и команди, навели смо да бисмо приказали свакодневну, психичку напрегнутост и велику одговорност у којима су се налазили.

Недостају подаци, али по свему изгледа да се 1. батаљон, који је највероватније био одређен у леву побочницу, кретао у маршевској колони из 4. батаљона. У овом маршевском распореду он је вероватно остао све до избијања у село Поточане, када се упутио у леву побочницу. Услед закашњења и журбе, јер се по дану пребацивало преко Ђетине и комуникације Пожега—Ужице, он није успео да поруши пругу.

Тек што се 4. батаљон као претходница бригаде, са Штабом бригаде и делом болнице, пребацио преко комуникације, и док је претходница заузимала положај у рејону села Узића ради обезбеђења главнине од Пожеге и Ужица, у 05,30 часова наишао је путнички воз са правца Ужица. У њему се налазило око 150 немачких и бугарских војника и припадника Српског добровољачког корпуса као и једна чета Недићеве „Националне службе". У локомотиви с машиновођом и ложачем налазио се један немачки војник. Код села Горјани заседа 4. батаљона припуцала је на воз с циљем да га заустави. У овоме није успела јер је непријатељ, приметивши заседу, отворио јаку ватру из вагона, а машиновођа повећао брзину. Пошто ни лева побочница ни заседа 4. батаљона није била разрушила пругу код Горјана, воз је продужио према селу Узићима, и на тај начин прекинуо главну колону 2. бригаде, тако да су интендантура бригаде, један део болнице, чета пратећих оруђа и заштитница остали јужно од пруге на десној обали Ђетиње. Међутим, када је воз стигао у близини коте 337, где су делови претходнице баш тада рушили пругу, композиција је налетела на голи насип и сурвала се. Немачки војници су се први снашли и полетели према заседи која их је дочекала ватром. Ватру су отворили и немачки војници и под њеном заштитом из вагона су излетели остали непријатељски војници Заседа је композицију засула ручним бомбама. Тада су се из воза појавили цивили који су у њему путовали, па је ватра за тренутак преки нута док се они не извуку. Непријатељ је овај предах искористио и по кушао да се пребаци преко Ђетиње, али без успеха. Тада је отпочела борба против непријатељских војника који су се бранили из вагона и с положаја око пруге. Непријатељ је савладан, а воз уништен. Остала

су неликвидирана само поједина непријатељска гнезда. Док је борба око композиције трајала, остатак бригаде је нешто у десно од места прелаза успео да пређе комуникацију Пожега—Ужице и да продужи у означеном правцу. Око композиције дејствовала је још једна група бораца са замеником команданта бригаде, капетаном Миодрагом Миловановићем-Лунетом, који су покушавали да ликвидирају и последњег непријатељског војника. И баш тада када је у жељи да се непријатељ што пре ликвидира хтео да баци бомбу на немачког снајпериста Луне је био погођен у главу непријатељским куршумом. Тешко рањен на прагу своје куће и родног села Добродола, убрзо је подлегао, тако да су га његови саборци мртвог донели у наручје мајци која га је жељно и нестрпљиво очекивала. Скрхана од бола, али поносна на свога сина, мајка се с њим опростила. И бригада се опростила тешка срца са својим миљенцем и херојем. У овој борби 2. пролетерска бригада имала је три погинула и пет рањених бораца, а непријатељ 46 мртвих, међу којима два немачка официра и шест подофицира и 92 заробљена; заплењен је један пушкомитраљез, четири аутомата, 14 пиштоља, 46 пушака и знатна количина муниције, а уништена читава композиција путничког воза.[411])

После ове акције бригада је продужила марш и прешла друм Ужице—село Здравчићи—Пожега без сметњи, а затим се разместила у селима Белотићима, Братиновићима и Лелићима, истурајући борбена осигурања ка Ужицу и Пожеги.

Одлука да се главнина 2. дивизије пробије овим правцем била је V потпуности оправдана. Појава 2. дивизије на овом правцу изненадила је непријатеља и унела велику пометњу и дезорганизацију у његове оедове. То су јединице 2. дивизије искористиле и задатке у потпуности и са успехом извршиле.

ДО ВАЉЕВА ДА, ИА МАЉЕН НЕ!

Избијање главнине 2. пролетерске дивизије на простор североисточно од Ужица изазвало је хитну интервенцију непријатеља. Нарочито је четничка команда била забринута за правац према Равној Гори, где се налазила њихова Врховна команда. Да би спречили даљи продор 2. дивизије, четници су повукли свој Затиборски корпус испред јединица 5. дивизије и поставили га на линију село Севојно—Трешњица. Такође су Црногорска бригада четничког Ваљевског корпуса и одред Српске државне страже из Косјерића посели положај на Црнокоси, а друге четничке снаге положаје на левој обали Скрапежа од Пожеге до села Каленића. У току 28. априла колона 686. моторизованог батаљона пољске жандармерије и 2. батаљона бугарског 63. пешадијског пука, ојачане са две артиљеријске батерије, извршила је напад основним правцем Пожега—Косјерић.[412]) Ови непријатељски делови требало је да употпуне обруч око главнине 2. дивизије у долини Скрапежа и Лужнице. Осетивши то, Штаб 2. дивизије је већ 28. априла у 06.00 часова из-

[411]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 167; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/48 и 49.

[412]) Архив ВИИ, бр. рег. Б-20.

дао наређење да се 2. пролетерска бригада до 16.00 часова прикупи на простору село Ћуковци—Гујин камен, одакле одмах да изврши марш преко села Рибашевина и смести се с једним батаљоном на простору Мандин гроб—село Тупајићи, а с главнином на простору Градина—Савин камен (кота 807)—село Старчевићи—село Јованчевићи—село Ивановићи, са задатком да затвара правце који изводе од Ужица и комуникација Ужице—Косјерић и Ужице—Бајина Башта. Трећа српска бригада, која је у то време водила жестоке борбе против четника, требало је да се прикупи у рејону села Границе, а затим уколико не буде јачег непријатеља у Косјерићу, да заузме ово место и ту се размести.[413])

Штаб 2. дивизије није располагао тачним подацима о непријатељу. Иначе, одлука да јединице што пре крену са поменутог простора била је правилна и целисходна, без обзира што се оне нису добро одморише и средиле.

Истог дана око девет часова 2. бригада је отпочела покрет. У исто време појавила се непријатељска колона на комуникацији од Ужица у правцу Косјерића. Непријатељ је поседао погодне положаје око ове комуникације, вероватно у намери да потпуно опколи главнину 2. дивизије. Због тога је Штаб 2. бригаде делимично изменио првобитно наређење Штаба дивизије. Наиме, 2. пролетерска бригада је искористила успех једног батаљона 3. српске бригаде, ојачаног четом 3. батаљона 2. пролетерске бригаде, који је разбио отпор Среског одреда Српске државне страже и четничке Црногорске бригаде на Црнокоси, да се на том правцу, увече 28. априла, пребаци преко комуникације Ужице—Ваљево. Сутрадан, 29. априла до 09.00 часова, бригада је избила ка стари пут Ужице—Ваљево и разместила се на простору село Јакољ—западни засеоци села Равне Букве, са задатком да затвара правце од Ужица и Рогачице. Севернije, у рејону села Годечева, разместила се 3. српска бригада.[414])

Непријатељ је својом активношћу успео да измени правац марша 2. пролетерске бригаде. Ово је утицало и на размештај бригаде који се није поклопио са оним који је планом Штаба дивизије био предвиђен. Ради тога бригада се померила за око 10 км северозападно од предвиђеног простора и ту се задржала 29. и 30. априла. Време је било хладно са кишом и густом маглом. Двадесет деветог априла око 16 часова са правца села Сече Реке Немци су напали њена два батаљона. Немци су успели да ове батаљоне потисну с положаја које су држали према Ужицу и Сечој Реци. У моменту када су Немци надирали у позадину батаљона, појавили су се делови 4. крајишке бригаде која је маршевала тим правцем. Појава 4. крајишке бригаде, у позадини Немаца, збунила је непријатеља и натерала га да се повуче. Том приликзм су батаљони 2. бригаде имали једног мртвог и једног рањеног. У овом рејону ухваћена је веза са западном колоном Ударне групе и у саставу бригаде поново је дошао њен 2. батаљон.[415])

У новонасталој ситуацији непријатељ је одлучио да хитно привуче снаге и поседањем погодног положаја спречи продор Ударне групе. С

[413]) ***Зборник*** том I, књ. 7, бр. док. 160.
[414]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 167; Архив ВИИ, кут. 726, бр. рег. 4—11/49.
[41о]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/48.

тим у вези, четничким јединицама на овом сектору је 29. априла у 23.00 часа наређено да 30. априла до 12.00 часова поседну следеће положаје:

— Ваљевска бригада на линији Кукаљ—Анатема;

— Колубарска бригада на левој обали потока Годљевача, од села Јевтовићи до Таорске стене;

— Подгорска бригада на левој обали потока Годљевача, од Главице до Радановачких ридова.

Други равногорски корпус добио је задатак да крене у село Сечу Реку, а 1. равногорски корпус (без 1. и 2. драгачевске бригаде), да дође у рејон Виса (кота 852), где да се задржи у општој резерви.

Поред тога Церско-мајевичкој групи корпуса наређено је да се са једним корпусом што пре дочепа Повлена. Такође је у току ноћи уочи 30. априла из Ваљева упућен у село Мравинце један батаљон 5. пука Руског заштитног корпуса.[416])

Не познавајући ситуацију код 16. и 17. дивизије НОВЈ, које су требале да се пребаце на десну обалу Дрине из источне Босне и прикључе Ударној групи, а које су у томе биле ометене од стране непријатеља, 30. априла у Варди је одржан заједнички састанак Штаба Групе и Штаба 2. дивизије, на коме је поред осталог донета одлука о даљем раду. На основу ове одлуке Штаб Ударне групе је наредио 2. пролетерској дивизији да поседне простор село Кондер—село Варда—село Мравинци, с тим што би једну бригаду упутила на простор села Робеља и села Војновића, а 5. крајишка дивизија да поседне простор североисточно од линије село Дуб—село Рогачица, па све до планине Медведника.[417])

Ради остваривања предње одлуке Штаб 2. дивизије је 30. априла у 18.30 часова наредио:

— 2. пролетерској бригади да 1. маја у 04.00 часа изврши марш правцем Варда — Мравинци — село Леоковица и размести три батљона у селу Лесковици, са задатком да извиђају и обезбеђују правце Ваљево—Лесковица, село Пођута — Лесковица, Букови — Лесковица, затим да поруши стари друм Ваљево — Лесковица и да развију извиђачко-обавештајну службу према Ваљеву да би утврдили које се непријатељске снаге налазе у овом гарнизону. Један батаљон, који је требало да остане у Мравинцима и осигурава болницу бригаде, добио је задатак ~~да и~~звиђа и затвара правце село Ражана — Мравинци и Дебело брдо МраВИНЦИ;

— 3. српској бригади да се размести у рејону села Маковишге, на делу између Великог брда и села Црвеног Брега;

— 4. пролетерској бригади да се пребаци на простор Јакаљ—Руда Букова — Годечево — Варда.[418])

Поред четничке врховне команде и немачки војно-управни командант Југоистока генерал Фелбер брзо је реаговао на појаву Ударне групе на простору јужно од Ваљева. Да би био ближе месту операција преместио је свој штаб из Краљева у Косјерић и одмах предузео мере да прикупи снаге. Познавајући, преко дешифрованих депеша, намере Ударне групе, а да би их осујетио, немачки командант Југоистока је

[416]) Архив Историјског одељења ЦК СКЈ, док. 14. 796/X1X 1—4.
[417]) Милутин Морача, ***Ратни дневник,*** ВИЗ, Београд, 1962, стр. 224—226.
[418]) ***Зборник,*** том I, кн>. 7, бр. док. 168.

планирао окружење, разбијање и уништење 2. и 5. дивизије. У том циљу он је наредио:

— Борбеној групи „Вајел", састава 2. батаљон 4. пука „Бранденбург", 2. батаљон бугарског 63. пешадијског пука и две бугарске артиљеријске батерије да врши напад Косјерић—Сеча Река—Варда;

— Борбеној групи „Холман", састава 4. пук „Бранденбург" (без 2. батљона), 4. пук и 2. батаљон 1. пука Српског добровољачког корпуса и 696. батаљона пољске жандармерије да врши напад правцем село Костојевићи—Варда;

— четницима Драже Михаиловића да врше напад с линије Косјерић—Повлен у правцу Варде,-

— борбена група „Таталовић" да брани десну обалу Дрине;

— 24. бугарску дивизију да осигурава комуникацију Ужице—село Рогачица;

— 1. батаљон 5. пука белогардејског Руског заштитног корпуса да код Повлена затвори пут Варда—Ваљево,-

— 500. СС падобранско-ловачки батаљон и бугарски 61. пешадијски пук да образују резерву команданта Југоистока у Пожеги.[419])

За постизање успеха непријатељ је обезбедио подршку авијације и артиљерије.

Поред већ издате директиве за дејство четника Драже Михаиловића, сагласно плану генерала Фелбера, пред четничке јединице постављени су следећи задаци,-

— Златиборском корпусу, да са једном бригадом врши напад преко Јелове горе у правцу Варде;

— Ваљевском и 1. и 2. равногорском корпусу да са линије Дреновачки кик—село Горњи Мрчићи—село Ражана нападају у правцу Варде;

— Церском корпусу да с Повлена врши напад правцем Пашинз Раван—Варда;

— 1. и 2. рачанској бригади да делом снага бране десну обалу Дрине, а делом снага да дејствују на правцу Рогачица—Варда, у леви бок наших снага;

— Шумадијској групи корпуса да се хитно пребаци с Рудника на простор села Брајића;

— Пожешком корпусу да у селу Рибашевини образује општу резерву.[420])

Тако се око релативно малог простора (око 50 км^2) који је поседала Ударна група са око 5.000 бораца, колико је она тада имала, нашло око 35—40.000 непријатељских војника (два немачка пука, четири бугарска пука, један пук белогардејаца, четири пука Српског добровољачког корпуса, два немачка батаљона, десет корпуса четника, и друге мање окупаторске-квислиншке јединице). Треба напоменути, да су ове јединице за разлику од јединица 2. и 5. дивизије, које нису имале тешког наоружања и довољне количине муниције, имале артиљерију, тенкове и авијацију, уз неограничене количине муниције. Услед недостат-

[419]) Архив ВИИ, микрофилм Билећа, бр. рег. 19, 20 и 21.
[42o]) Архив ВИИ, Б — бр. 20 А/677, 20 А/675, 21/15 и 26/165.

ка података тачан однос у наоружању не можемо дати, а однос у људству је био 1 : 7—8 у корист непријатеља.

Све смо ово навели да би се што реалније сагледали услови под којима је дејствовала Ударна група, а и 2. пролетерска бригада као њен саставни део. Може се рећи да се уочи 1. маја Ударна група налазила у оперативном окружењу непријатеља.

У таквим условима, 2. пролетерска бригада требало је да изврши помсрање у рејону села Лесковице. Ако се пажљиво прочитају сећања бораца на борбе које су вођене 1. маја, може се уочити да је 2. пролетерска бригада приликом извршавања овог задатка извршила марш у следећем маршевском поретку: у претходници 2. батаљон, а у главнини 3. и 4. батаљон, затим неборачки делови и у заштитници 1. батаљон. На марш је бригада кренула без икаквих података о непријатељу. Она је само била обавештена да се непријатељ концентрише у већим околним местима, а за четнике једино је знала да су се са простора Ужице—Златибор—Бајина Башта концентрисали на простору село Зарожаје—Дебело брдо.[421]) На правцу марша бригаде као да није било непријатеља. Са таквим подацима бригада је 1. маја ујутру отпочела марш правцем Варда—Црвени Брег—Мравинци. Већ око девет часова, чим је претходница прошла кроз Црвени Брег и подилазила положају Анатеми, наишла је на добро организован положај четничког Ваљевског корпуса Горске Гарде, који су у току ноћи између 30. априла и 1. маја посели линију Чикер—Анатема—Кукољ. Развивши се за борбу претходница је уопела у првом налету да савлада мање и још недовољно утврђене четничке делове на положају Анатема, продужујући свој напад у правцу Говеђе главе где бива заустављена снажним отпором. Послати су у помоћ делови 3. батаљона, а на Анатеми је постављена 3. чета 4. батаљона. Сви покушаји да се непријатељ протера у току дана остали су без успеха. Пошто се четници уводили свеже снаге и прелазили у противнапад то је 2. бригада, ослањајући се на положај на Анатеми прешла у одбрану, дочекујући талас за таласом четничких противнапада. Тако је 3. чета 4. батаљона одбила седам четничких противнапада с правца Чикера, оставши при том са 5—6 метака на пушку и 20 на пушкомитраљез. Због тога је прикупљена муниција од бораца који су се налазили у комори и у болници. Тако је сакупљено девет бомби и око 40 метака за чету која је бранила Анатему. Четници су *у* овим нападима викали и псовали промуклим гласом од алкохола, ваљда да убију страх у себи. Штаб бригаде издао је наређење свим јединицама да пређу у одбрану, да се добро укопају и сачекају непријатеља на блиско одстојање, а тек потом да отварају убитачну ватру, штедећи муницију и бомбе.

Пошто су јединице у току дана задржале све своје освојене положаје, а знајући да су ноћне борбе слабост четничких јединица, Шгаб 2. пролетерске бригаде предузео је организован напад, с тим што се 3. чета 4. батаљона преко Чикаре убацила у четничку позадину и напала четнички логор. У логору четници су се грејали крај ватри, јер иако је био почетак маја на овој висини било је по увалама још снега и леда, и ноћи су биле хладне. Чета је извршила изненадни и снажан јуриш.

[426]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 179.

Изиенађене четници у паници су почели безглаво бежати на све стране спасавјући се. У том бежању су налетали на делове 2. и 3. батаљона који су нападали Чикер с правца Говеђе главе. Овим је био поппуно разбијен непријатељски отпор и он се са читавог фронта повлачио у нереду. Читава ова борба трајала је врло кратко. За то време главнина 4. батаљона кренула је да нападне 1. батаљон 5. пука белогардијског Руског зашгитног корпуса у селу Мравинцима. Белогардејци су се били утврдили на положају у рејону школе и кафане. После жестоке борбе, 4. батаљон је 2. маја пред зору успео да ликвидира и последњу отпорку тачку белогардејаца у школи и одбаци их према Ваљеву.

Скица **26.** ***Распоред наших* и *непријатељских снага и борбе од 28. 04. до 1. 05. 1944. године***

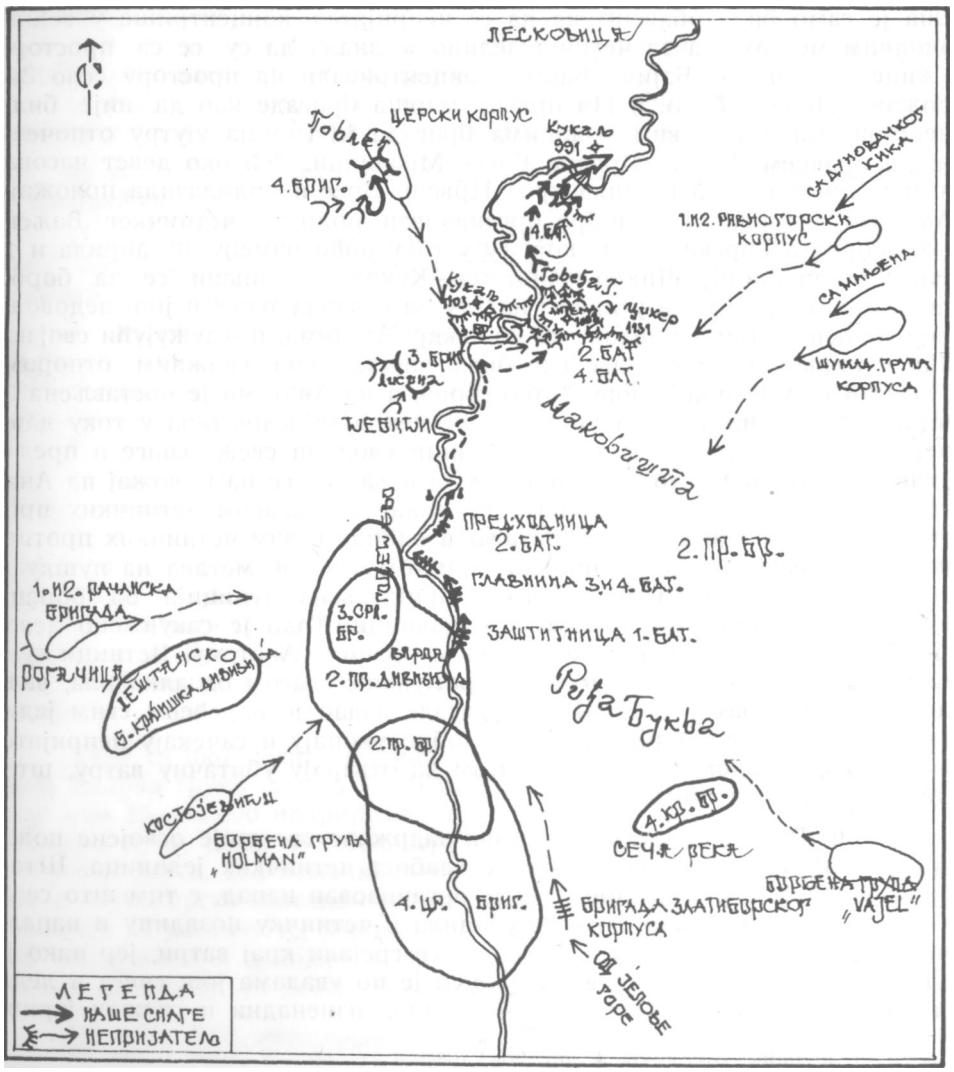

У свим овим борбама, према непровереним подацима, јединице 2. бригаде су нанеле непријатељу губитке од око 67 мртвих и 120 рањених; заробљено је 26 четника и 18 белогардејаца, а заплењено је 6 пушкомитраљеза, 30 пушака и 10.000 метака. Од свега овога, највећу вредност ове акције имао је плен муниције, јер је она била на измаку. На другој страни бригада је имала пет мртвих и осам рањених. У борби против белогардејаца погинуо је бомбаш Саво Јовановић-**Сирогој**но. Када је, после последње храбре бомбашке акције, сео да се одмори, погођен је залуталим непријатељским зрном.[422])

Разбијајући два четничка корпуса и батаљон белогардејаца, 2. бригада је на овом сектору извршила пробој из окружења. Том приликом је, што је јако важно било за бригаду, дошла до муниције која јој је била неопходна не само за даља дејства већ и за њен опстанак. Ова победа над знатно надмоћнијим непријатељем, поред наших успеха, говорила је и о недостатку борбеног елана код непријатеља. Четничке јединице као противник биле су слабе, али ни оне нису имале веће залихе муниције, јер су им Немци давали тек толико колико је сваки војник носио за себе, без икаквих резерви у коморама. Због тога су се у борби против четника трошиле наше резерве муниције које се пленом од њих нису могле надокнадити. На тај начин, наше јединице су се у борбама против четника полако али сигурно исцрпљивале у залихама муниције. О проблему муниције бригаде а и читаве Ударне групе говорили смо због тога што је то био горући проблем од чијег је решења зависио опстанак Ударне групе у Србији.

Борбе које су 1. маја водиле јединице Ударне групе, тежина тих борби, као и подаци о доласку свежих снага непријатеља, навели су Штаб Ударне групе да измени своју ранију одлуку и да 1. маја у 23.20 часа донесе нову одлуку о пребацивању читаве Групе на Маљен. Циљ овога је био да се извуче 2. и 5. дивизија из оперативног окружења и да се нађу на новом простору на коме непријатељ моментално није располагао јачим снагама.

На основу ове одлуке Штаб 2. пролетерске дивизије је 2. маја у 05.00 часова наредио 2. пролетерској бригади да прикупи своје јединше у Мравинцима и северним засеоцима села Радановаца, одатле да испита најпогодније правце којима би се могла пребацити преко комуникације Ваљево—Косјерић до села Крчмара. Уколико не би био погодан правац преко Самара и Гојчевице, онда да изврши марш правпем Башинац—Дивчибаре—Крчмари. Штабу бригаде је остављено да сам одлучи да ли може два батаљона упутити преко Дивчибара, а остале снаге, са 3. српском бригадом за Крчмаре. Прелаз преко комуни кације требало је извршити ноћу између 2. и 3. маја, лево је требало да прелази 4. пролетерска бригада, а десно јединице 5. крајишке дивизије.[423])

Одлука о пребацивању на Маљен донета је у журби, вероватно под утиском извештаја јединица о дневним борбама 1. маја, које су у већини случајева говорили о успесима непријатеља и повлачењу једи-

[422]) ***Друга пролетерска,*** кн>. 3, стр. 278—291; Архив ВИИ, кут. 736, Ф. 4. рег. 11/51.

[23]) ***Зборник,*** том I, кн>. 7, бр. док. 170 и 175.

ница 2. и 5. дивизије. Првог маја до 20.30 часова у Штаб Ударне групе су могли стићи извештаји о дневним борбама. Да је овај Штаб успео да сачека резултате ноћних борби, не би морао на брзину да доноси одлуку, јер је непријатељ на свим положајима био разбијен и протеран, тако да је 2. маја могло да се одлучује студиозније.

Поред тога одлука је донета када се није имало скоро никазих података о ситуацији на комуникацији Ужице—Ваљево. Због тога је остављено да саме јединице, у току 2. маја, приликом приближавања комуникацији проналазе најпогоднije правце марша и испитују стање на комуникацији.

Одлука је захтевала нове напоре од бораца. Они су, после борби целог дана и ноћи 1. маја, имали да се у току 2. маја као и ноћи између 2. и 3. маја, приближе комуникацији и изврше марш ради размештаја на удаљености 10—15 км од комуникације.

Одсек одреда за прелаз 2. пролетерске и 3. српске бригаде био је беспутан, испресецан планинским речицама и поточићима, врло стрмим и пошумљеним странама, које је било тешко савладати. Упућивати преморене и неиспаване јединице и тешке рањенике на носилима да се ломе у току ноћи по беспуђу и неизвесности, свакако да није било целисходно, а овог пута није било ни толико нужно.

Иначе, што се тиче идеја Штаба Ударне групе о марш-маневру на Маљен, она је била целисходна и одговарала је духу маневарског ратовања. Поред тога, планински простор Маљена, Сувобора и Равне горе више је одговарао за извођење маневра Ударне групе него што је био простор Повлена. И из војно-политичких разлога је било значајно да се појави Ударна група дивизија у овом делу Србије.

Штаб 2. пролетерске бригаде је приступио реализацији добијеног наређења. Другог маја око 17 часова бригада је отпочела марш према комуникацији. У току дана, забуном четника, који нису претпостављали да су белогардејци разбијени у селу Мравинцима, цео дан су у село долазили њихови курири и рањеници; рањеници да нађу уточиште и лекарску негу, а курири са поштом у којој су четници тражили помоћ и муницију. На овај начин прикупљено је нешто података о ситуацији на комуникацији. У међувремену је једна чета 4. батаљона на правцу село Радановци—Дреновачки кик разбила четничку групу, заробивши око 20 четника са преко 50 пушака и пушкомитраљеза.[424]) Према прикупљеним подацима превој на Буковима, на правцу Дреновачки кик—Башинац, браниле су немачке и четничке снаге. Због тога је Штаб бригаде одустао од пробоја на том правцу, иако је он био лакши, јер је водио дуж вододелнице и избијао на Маљен проходнијим земљиштем без већих висинских разлика. Велика могућност непријатеља да тај правац брани по дубини и тешкоћа да се тај правац изманеврише без ризика, били су доста убедљиви разлози да Штаб бригаде одустане од пробоја на том правцу. Уосталом, ту претпоставку су касније обистинили покушаји јединица 5. крајишке дивизије да се тим правцем пробију. Тако је остао онај тежи и беспутнији правац на коме, према неким подацима, није било непријатеља, а према другим и тај део пута Немци су били затворили.

[424]) ***Друга пролетерска,*** књ. 3, стр. 247.

У пртходници 2. бригаде кретао се 4. батаљон, пробијајући се и крчећи пут кроз густу шуму. У главнини бригаде су маршевала два батаљона, а један батаљон је носио рањенике и био у заштити неборачких делова. Колона се ломила и више стајала него што се кретала, тако да је за 11 чаоова марша прешла свега 10—15 км, и тек у 04.00 часа избила пред комуникацију код Ластре и села Букова. Док је главнина бригаде, истуривши једну чету на косу Гојчевицу, изнад комуникације, ради подршке претходници при прелазу, остала у шуми, 4. батаљон се спустио ка групи кућа код ушћа потока Кознице у Буковску реку, не знајући каква је тамо ситуација. Међутим, јединице 4. пука „Бранденбург", које су у току ноћи стигле из Косјерића и Ужица, већ су биле затвориле комуникацију, густо поседајући и утврђујући велики број погодних отпорних тачака. Немци су у заседи сачекали док се читав батаљон спустио у долину, а један вод чак и прешао речицу и пут, и у том тренутку из непосредне близине, отворили јаку ватру из митраљеза. Батаљон се нашао у врло тешкој ситуацији. На њега је отворена и минобацачка ватра. На место прелаза дошла су и три немачка тенка, а четници су се снустили са косе Висињака. На десном боку 4. батаљона Немци су вршили покрет да би батаљон надвисили и опколили. У таквој ситуацији Штаб бригаде је донео одлуку да главнина бригаде подржи и обезбеди извлачење 4. батаљона. Чете које су већ биле развијене за борбу сломиле су намеру Немаца да окруже 4. батаљон, као и покушај четника да са супротне стране комуникације пруже помоћ Немцима. За то време, 4. батаљон је и сам организовао повлачење по деловима, уз сопствену подршку као и остала два батаљона. Око осам часова батаљон је успео да се извуче из врло тешке ситуације, благодарећи сналажљивости бораца и команди чета који су показали висок степен присебности, умешности и храбрости. Затим се цела бригада, под артиљеријском и минобацачком ватром, повукла истим правцем којим је и дошла у овај рејон. У овој борби непријатељ је имао незнатне губитке, а 2. батаљон шест погинулих (међу којима, командир 3. чете 4. батаљона), пет рањених и 13 несталих.[425])

Ни остале јединице 2. и 5. дивизије нису успеле прећи комуника цију. Тако је овај покушај пропао.

Друга пролетерска бригада повлачећи се од комуникације задржала се ради одмора у селу Радановцима. Ту је остала до 4. маја, када је у духу наређења Штаба 2. дивизије кренула правцем Мравињци—Црвени Брег и разместила се у засеоцима Косићима, Лазаревићима, Баратовићима и Тејићима.[426]) У претходници бригаде маршевао је 3. батаљон. Приликом избијања у заселак Лазаревиће батаљон се сукобио са деловима 4. пука Српског добровољачког корпуса, који су сс налазили на положају Дебело брдо и имали намеру да нападају правцем гребен Повлена—Беле воде—Мравињци. На истом положају налазио се и четнички Церски корпус. У борби која се развила 3. батаљон је успео да са појединих положаја протера слабије непријатељске снаге. Том приликом непријатељ је имао два мртва и пет рањених, а 3. батаљон једног рањеног.

[425]) ***Друга пролетерска,*** књ. 3, стр. 302—304; Архив ВИИ, кут. 782, бр. рег. 4/6.
[426]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 179.

У току ноћи, између 4. и 5. маја, организован је напад на непријатељске положаје на линији Дебело брдо—Стубице, али услед замора-ености људства и закашњења напад није извршен како треба, па су се делови бригада повукли на свој полазни положај.

Сутрадан 5. маја, у духу наређења генерала Фелбера, непријатељ је кренуо у напад на јединице Ударне групе са истока, севера и запада. У том циљу је Дража Михаиловић команданту Церског чегничког корпуса, између осталог, наредио:

„Непријатељ, а то су ови црвени (мисли се на 2. и 5. дивизију — прим. С. У.) не сме се пустити на миру ни једног минута. Наређујем вам да их гоните и нападате немилосрдно па макар кроз целу Ср бију . . . Нешку (капетан Нешко Недић обједињавао рад неколико четничких корпуса — прим. С. У.) је хитно потребна ваша снажна акција у леђа црвених".

Друга пролетерска бригада се налазила на правцу напада западне немачко-недићевско-четничке групације, укупне јачине око 1.200 војника.

Штаб бригаде је добро проценио да пред собом има јаче непријатељске снаге. Ради тога је све своје јединице, које су претходну ноћ учествовале у нападу, задржао на Повлену на положају кота 1259 — Бебен — Голо брдо. Истовремено је упутио и остале борбене делове да прошире и ојачају ове положаје. У току целог дана водила се оштра борба за сваки положај и за сваку чуку. И поред тога што су јединице 2. бригаде напустиле извесне положаје, она је до ноћи успела да задржи коту 1259 и доминирајуће положаје око ње. Око 20 часова у борбу на Повлену убачен је и један батаљон 4. пролетерске бригаде, који је с правца села Лесковице напао бок и позадину непријатеља. Два батаљона 2. бригаде и један батаљон 4. бригаде извршили су противнапад и успели да сломе непријатеља, одбацујући га према комуникацији Ваљево—Рогачица. У тим борбама непријатељ је имао 14 мртвих, око 25 рањених и 13 заробљених, а 2. бригада двоје мртвих и четворо рањених. Између осталог, 2. бригада је запленила једну радио-станицу.[427])

НЕПРИЈАТЕЉ ДЕШИФРУЈЕ СВЕ ДЕПЕШЕ — ДРАМАТИЧАН ПОВРАТАК У БАЗУ

Пошто се Ударна група није успела пребацити у Шумадију, Штдб Групе се носио мишљу да тамо упути 2. пролетерску и 3. српску бригаду или целу 2. пролетерску дивизију. На овај начин хтео је да прошири сектор дејства и тако онемогући непријатеља у прикупљању снага на ужи простор. Пошто је о овој идеји затражено мишљење Штаба 2. дивизије, исти је 5. маја у 10.00 часова одговорио да 2. пролетерска и 3. српска бригада с обзиром да су бројно слабе не би било згодно у овом тренутку упутити у Шумадију, па чак и целу 2. дивизију, без пребацивања на Маљен целе Ударне групе. На тај начин, док би 5. дивизија држала масив Маљ^на, 2. дивизија могла би се пробити у Шума-

[427]) Архив ВИИ, рег. бр.: Б-23, Б-20 А/688, Б-20 А/628.

дију, јер би се наслањала на 5. дивизију и Маљен. Петог маја по подне на саветовању у Штабу Ударне групе, после дуже расправе привремено се одустало од ове идеје.[428]- На ово је вероватно утицала и врло жива активност непријатеља у току 5. маја. Због свакодневних борби и покрета, с циљем да се избегне удар непријатеља, или пак да се он напада у ситуацији када је бројно надмоћнији, одморнији и врло активаи, створено је у 2. бригади, а и у другим јединицама Ударне груие, неповољно стање. Борци и старешине су били преморени и исцрпљени, осећао се велики недостатак муниције и експлозива, а болница се стално пунила новим тешким рањеницима и на тај начин отежавала покрет и маневар читаве бригаде.

У таквој ситуацији је Штаб 2. дивизије 5. маја у 22.30 часа наредио да се јединице извуку из фронталних борби и одвоје од непријатеља. Друга пролетерска бригада је требало да се повуче с гребена Повлена и да се размести на простору село Матићи — село Шепци, 4. пролетерска бригада на простору село Гладовићи — село Варда, а 3. српска бригада и даље у рејону села Ћебића. Све јединице требало је да заузму нов распоред у току ноћи између 5. и 6. маја.[429])

Шести мај био је леп и сунчан дан, када је почело извлачењс Ударне групе у правцу Јелова Гора — Поникве, под сталним дејством непријатељске авијације. Док су се остале јединице извлачиле 2. пролетерска бригада била је у заштитници. Она је избивши 6. маја нешто севернпје од одређеног јој простора, на положају на линији село Ћебићи — Градина — село Црвени Брег организовала зашгиту извлачења јединица према Селу Варда. Иницијатива Штаба 2. бригаде да помери, за 5—6 кш севернпје, место изласка на комуникацију Варда—Ваљево и на тој линији организује заштиту извлачења, показала се оправданом. Већ око девет часова бригада је била нападнута од непријатељских снага: с правца Повлена од четничког Церског корпуса и делова 4. пука Српског добровољачког корпуса, с којима је већ претходног дана и ноћи водила успешне борбе, с правца Магљеш—Мравинци од немачке Бор&ене групе „Холман" и четничког Ваљевског корпуса, с правца Дреновачки кик—Тоарска стена од јединица немачке Борбене групе „Вајел" и четничке Црногорске бригаде, и с правца село Харамун — Осијањ — Гредина од јединица четничког Опленачког корпуса. Да би са штс бољих положаја штитила повлачење, 2. бригада је напустила село Црвени Брег и посела положај на Лисини. Ту је око 10 часова добила нар^ђење да линију Редина—Лисина држи до 14.00 часова, а затим да изврши покрет правцем село Јеловик — Мркодо — Орашац — село Деспотовићи — село Заглавак, где да пређе пут Ужице — Бајина Башта и продужи марш правцем Лукићи — Гручићи — Подгорје — Поникве — Лепа глава и размести се на простору Јарчево брдо — Лепа глава — Голо брдо — село Кнежевићи — село Забој, са задатком да затвара правце од комуникације Вардиште — Ужице и Ужице — Бајина Башта.[430])

[428]) Милутин Морача, ***Ра***тни ***дневник,*** стр. 232; 3***борник,*** том I, књ. 7 бр. док. 176 и 179.

[429]) ***Зборник,*** том I, кн>. 7, бр. док. 183.

[426]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 179.

Према процени ситуације Штаба 2. дивизије, померање је требало да се више-мање одвија уз пуну иницијативу јединица дивизије и без веће активности непријатеља. Како је дошло до ових закључака није познато, мада је много реалније било очекивати живу активност непријатеља и према таквој варијанти и процени ситуације издати јединицама наређење, у којима би се одредили задаци претходнице, побочнице и заштитнице. Међутим, до тога није дошло, тако да су се штабови бригада морали сналазити према ситуацији на положајима, самоиницијативно. Замисао Штаба 2. дивизије да се бригаде до пада мрака концентришу у рејону села Јеловика, а одатле да продуже покрет преко друма Ужице—Вардиште, формирајући три колоне, у потпуности је пропала, јер је непријатељ својом активношћу и упорношћу из више праваца натерао штабове бригада да задатак изврше у једној колони.

Друга пролетерска бригада у време када је примила ово наређење Штаба 2. дивизије, већ је водила борбу против непријатеља који је нападао са разних страна у жељи да је потисне. У жилавом отпору бригада је успела да одбије све нападе и да непријатеља задржи до 13.00 часова, а тада је почела организовано повлачење правцем Варда—Јеловик. Бригада је успела, улажући крајње напоре, да одржи своје положаје до одређеног времена и да на тај начин спречи продор непријатеља у Варду и његово спајање са оним снагама Златиборског и Опленачког корпуса које су се привремено биле успеле пробити у Варду. Приликом повлачења нарочито је био осетљив и нападан леви бок читаве маршевске колоне 2. дивизије, посебно 2. пролетерске бригаде. Она, стално нападана са зачеља и бокова, морала је да одбија нападе у бокове и леђа, да одржава везу и континуитет у повлачењу. Наслањајући се на маршевску колону осталих делова 2. дивизије, она је успела да се организовано повлачи и да ноћу уочи 7. маја без борбе пређе пут Ужице—Бајина Башта. У борбама 6. маја 2. бригада је имала четири погинула и три рањена борца.[431])

Пошто је непријатељ био посео, за одбрану по групном систему, друм од села Дуба до Кадињаче и како су друмом патролирали немачки тенкови, то је прелаз преко комуникације извршен на једном месту, источно од школе и цркве у селу Заглавку. Прелаз је извршен пошто је претходница очистила од непријатеља положаје на Грађевинару. По прелазу комуникације колоне су се упутиле посебним правцима према одређеним местима за смештај. Друга пролетерска бригада, у левој колони, око шест часова добила је с коте 978,2 км западно од Кадињаче, ватру у свој леви бок од непријатеља који се налазио на тим положајима. Ова ватра је ометала покрет захтевајући померање колоне у десно, ради избегавања ефикасне ватре непријатеља. Тако је бригада доспела у рејон Јарчево брдо — село Кнежевићи — село Забој. Западно од ње, према Тари, наслањајући се једна на другу, налазила се 3. српска бригада, а у рејону села Солотуше, 4. пролетерска бригада.

Према наређењу Штаба 2. дивизије, са просгора села Забоја требало је извршити покрет и прећи комуникације Ужице—Вишеград на одсеку Вруци—Биоска, а у случају да ова комуникација буде поседнута

[41°]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/48.

јачим непријатељским снагама, или ако би дивизија у току 7. маја била нападнута с више праваца, онда је требало повлачити се правцем Добро Поље — Љуто Поље — Милошевац.[432])

Овај додатак, у поменутом наређењу Штаба 2. дивизије, био је добро процењен и оријентација јединица дивизије била је целисходпа и успешна. Наиме, друга варијанта Штаба дивизије обистинила се. 'Тек што је 2. пролетерска бригада стигла у рејон Забоја, нападнута је с правца Кадињача—Поникве и од комуникације Ужице—Вишеград према селу Кнежевићима. Напад са више страна на 2. бригаду уследио је и због тога што се она налазила у заштитници дивизије и читаве Ударне групе. Поступајући по плану дејства који је био предвиђен за случај напада са више праваца, 2. пролетреска бригада је водила добро организовану задржавајућу одбрану, пружајући отпор главнини немачког 4. пука „Бранденбург" и 500. СС падобранско-ловачког батаљона, као и Златиборској и Рачанској бригади четничког Златиборског корпуса и деловима бугарске 24. пешадијске дивизије.[433]) На узастопним линијама: код Поникава, на Лепој глави, Пепељевачким стенама (кота 922 и кота 937), Јарчевом брду, Голом брду и код Забоја, 2. пролетерска бригада је успела да задржи непријатеља и благовремено извуче из ре јона борби све неборчаке делове са болницом, и упути их према Тари, без сопствених губитака, а затим да се одвоји од њега и упути у рејон села Јасиковице. Ове нападе непријатељске пешадије је подржавала артиљерија с ватрених положаја на Кадињачи и код села Пилице, из рејона засеока Николића, тукући ватром положај Поникве и село Солотушу. Бригада је одмах увече из села Јасиковице продужила преко Калуђерских Бара у рејон Шљивовица — Гребен (кота 1223) — Добро Поље. Сутрадан, изузев што је 2. батаљон имао мање чарке на положају код Брезе (кота 1055) са бугарским јединицама, других дејстава није било.

Подаци које је доносила обавештајна служба указивали су да се непријатељ концентрише на комуникацијама северно и јужно од Таре, и да већ са обе стране врши покрет према Ударној групи која се налазила на врло уском простору на планини Тари. У таквој ситуацији Штаб Ударне групе је 8. маја наредио 5. крајишкој дивизији да из рејона Милошевца у току ноћи уочи 9. маја пређе комуникације Ужице — Вишеград на одсеку село Кремна — село Мокра Гора, а 2. дивизија да се приближи комуникацији и ноћу уочи 10. маја за 5. дивизијом пређе комуникације. У вези с тим Штаб 2. дивизије је наредио 2. пролетерској бригади да се пребаци на простор Доброг Поља и затвори правце који к њему изводе од села Кремне и Биоске, као и правац од Бајине Баште,- 3. српској бригади да се пребаци у рејон Милошевца и затвори правце од Мокре Горе и Шаргана,- 4. пролетерској бригади да се рокира на простор Чепрљевац—Ивањица—Руњева главица и затвори правце који изводе од Кремна и Шаргана.

Поред тога, свим јединицама је наређено да у току 9. маја што детаљније прикупе податке о непријатељу на комуникацији Ужице Вишеград. Да би се прикрио распоред и присуство наших снага, све

[432]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 186.
[433]) Архив ВИИ, бр. рег. Б-26/181.

јединице су добиле задатак да се замаскирају, а становништву да се онемогући кретање ка непријатељским положајима.[434])

Период од 25. априла до 8. маја 1944. спада у време најактивније борбене делатности 2. пролетерске бригаде. Скоро је невероватно да је за тих 14 дана 2. бригада извршила 12 маршева и да је сваки од њих трајао преко 12 часова, а један марш цео дан и ноћ; да је за то време имала 14 дневних и ноћних борби, што значи да је свакодневно водила борбе у покрету, а да је само два дана (30. априла и 3. маја) била на миру и одмору. Овај биланс сигурно показује невероватну издржљивост, упорност и високу морално-политичку чврстину борбених редова бригаде. Он показује сталну активност, без одмора, да се такорећи спавало и хранило у ходу, на маршу и у борби. За ма какве друге активности није било времена. Оваква маршевска и борбена активност бригаде био је и услов њеног опстанка. При условима немања других извора снабдевања муницијом, наоружањем и другим потребама, бригада је морала да испољава сталну активност да би, поред осталог, отимала од непријатеља све ове потребе. Поред тога морала је избегаваги фронталне и одлучујуће борбе против непријатеља, који је то тражио, нарочито у ситуацијама где је долазила до изражаја надмоћност његове технике. Активност бригаде имала је ограничене могућности, баш због извођења дејства у условима слабе снабдевености и попуне и знатне бројне надмоћности непријатељских снага. Поред тога, дужом активношћу у овим условима расле су и тешкоће транспорга, обезбеђења болнице и тешких рањеника који су се сваким даном све више повећавали и на тај начин смањивали борбену и маневарску способност бригаде. Уз то, физичка моћ бораца због свих ових небројених тешкоћа, а нарочито нередовне исхране и одмора, била је до те мере исцрпљујућа да је то представљало и крајњу границу преко које се није смело даље ићи.

Због свега тога је и Штаб Ударне групе дошао у ситуацију да 7 маја увече пошаље телеграм Врховном штабу, који гласи:

„Нисмо могли извршити план. Непријатељ сконцентрисао немачку и бугарску дивизију, Недићевце и четнике. Повукли смо се на Тару коју морамо напустити. Потребно је хитно садејство Косте и Пека (3. и 2. ударни корпус — прим. С. У.) јер се налазимо у тешкој ситуацији.

Ми ћемо тежити да дођемо на сектор Голије. Ако продужи офанзиву мораћемо се наслонити на Пека".[435])

У таквој ситуацији, у селу Милекићима на предлог секретара Покрајинског комитета КПЈ за Србију Благоја Нешковића, Штаб Ударне групе је поново одлучио да раздвоји 2. од 5. дивизије. На основу ове одлуке, 8. маја у 22.00 часа, наредио је:

— да 2. пролетерска и 3. српска бригада, са Штабом 2. дивизије, члановима Главног штаба за Србију, делегатом Врховног штаба, групом војно-политичких руководилаца и члановима совјетске војне мисије, после краћег одмора на Тари и пријема материјала од савезника, крену према простору Јелова гора — Повлен, а одатле да пређу у Шумадију;

[434]) Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 5—33/5.
[435]) Архив ВИИ, кут. 783, бр. рег. 12/4.

— да се 4. пролетерска бригада, са болницом 2. дивизије, у току ноћи између 9. и 10. маја пребаци преко комуникације Ужице—Вишеград.[436])

Ова одлука више мотивисана политичким разлозима него створеном ситуацијом убрзо је била демантована. Међутим, она је одложила прелаз 2. дивизије нреко комуникације Ужице—Вишеград за две ноћи, што није остало без последица које су могле бити и веће.

На основу наређења Штаба Ударне групе Штаб 2. дивизије упућује све теже рањенике и тешке хроничне болеснике 2. и 3. српске бригаде у састав 4. пролетерске бригаде, која са истима у току ноћи уочи 10. маја одлази за 5. крајишком дивизијом. У првим часовима 10. маја, помера 2. пролетерску бригаду у рејон Љуто Поље—Награмак—Врљеш, са задатком да затвори правце који изводе од Милешевца, Доброг Поља и села Бесеровине, а 3. српску бригаду на простор Коњска река—Рајевац. Циљ овог померања 2. и 3. бригаде био је да се завара непријатељ и добије време за одмор и пријем материјала од савезника.[437])

По доласку у нови рејон 2. пролетерска бригада је истурила 4. батаљон на положај Гавран (кота 1453) — Ружића до — кота 1427.

У међувремену је непријатељ прегруписао своје јединице привлачећи их положајима за напад на наше снаге на Тари. Делови четничког Златиборског корпуса избили су на Калуђерске Баре, где је већ била стигла једна јединица бугарских војника, ојачана артиљеријом. Из Мокре Горе и Кремне кренуо је ка Тари један батаљон немачких војника, у село Дуб стигао је четнички Мачвански корпус са 1.400 људи, док се четнички Церски корпус преко села Кремне пребацио у село Мокру Гору. Требало је да све ове непријатељске снаге 10. маја у 07.00 часова изврше напад на 2. и 3. српску бригаду.[438])

И заиста, 10. маја непријатељ је кренуо надмоћним снагама према положајима 2. и 3. бригаде на Тари. Већ око осам часова Мачвански корпус је почео наступање од села Солотуше преко Љутог поља, ка селу Заовинама. Око 14 часова дочекао га је код Љутог поља 4. батаљон 2. бригаде и приморао да се развије за борбу. Одмах је Штаб бригаде увес у борбу и остале батаљоне, тако да се на линији од неколико километара развила врло оштра борба против непријатељских снага, јачине од око 1.500 људи, које су располагале великом количином муниције и добрим наоружањем, примљеним од Немаца. Борци бригаде и овог пута, уместо ручним бомбама, бранили су се каменицама. Упркос бројној и техничкој надмоћности непријатеља, бригада је успела, захваљујући великим напорима и храбрости, да одржи своје положаје и заштити болницу и коморе које су се налазиле одмах иза линије фронта. Око 19 часова, претрпевши неуспех, непријатељ се повукао на Калуђерске Баре, остављајући за собом 11 мртвих, 20 рањених и једног заробљеног. На страни 2. бригаде било је само седам рањених бораца.[439])

[436]) Архив ВИИ, кут. 732а, бр. рег. 49/3; Љубодраг Ђурић, ***Ратни дневник.*** стр. 398—399.
[437]) ***Зборник,*** том I, књ. 7, бр. док. 189 190.
[438]) Петар Вишњић, ***Продор II и V дивизије,*** стр. 337.
[373]) Исто, стр. 146.

Без обзира што се непријатељ, да би избегао ноћне борбе које му нису одговарале, повукао према Калуђерским Барама, ситуација код 2. дивизије није била најбоља. Показало се да се непријатељ није дао заварати и да од предаха за одмор и пријем помоћи од савезника није било ништа. Пошто се ова претпоставка, морамо рећи, заснована на нереалним проценама, није обистинила, 2. дивизија, ослабљена одсуством најбројније 4. пролетерске бригаде и одвојена од 5. крајишке дивизије, нашла се у врло тешкој ситуацији. Требало је хитно исправљати погрешну одлуку Штаба Ударне групе. О нецелисходности ове одлуке Врховни штаб је скренуо пажњу Штабу Ударне групе у депеши коју је упутио 11. маја:

„Неправилно је и опасно задржавање Друге дивизије на Тари. Нека се Друга дивизија пребаци ка Петој. Пета нека садејствује при прелазу пруге. Јавите место за пријем материјала."[440])

У таквој ситуацији Штаб 2. дивизије је 10. маја донео одлуку да и 2. пролетерска и 3. српска бригада крену за 5. дивизијом.

Десетог маја око 19 часова, пошто је борба против четника била завршена, 2. пролетерска бригада је напустила положаје код Љутог поља и кренула у село Коњску Реку где је са 3. српском бригадом образовала једну колону и уз јака бочна обезбеђења извршила марш за Ивер. Тамо су обе бригаде стигле 11. маја око пет часова. Међутим, како се доста споро и опрезно кретало, због тешког и испресецаног те рена и присуства јаких непријатељских снага, бригаде су закасниле да у току ноћи пређу железничку пругу и друм, те су преданиле у рејону села Тимотијевића.

Обе бригаде веома исцрпљене, распоређене су по увалама, усецима и поточићима. Наређено је да се маскирају и јединице и обезбеђења и забрањени су покрети, ватре и остало што би их могло одати. Уколико неко од мештана наиђе, требало га је задржати. Дивизија је била у врло тешкој ситуацији: пред њом је комуникација коју по дану није смела прелазити, а позади ње на Тари, врло јак непријатељ. Али, с обзиром да га је у току јучерашњег дана (10. маја) потукла, рачунало се на његову опрезност и на то да ће се морати поново организовати за напад, привлачећи свеже снаге. Ова процена је била правилна јер су бригаде остале неоткривене целог дана 11. маја, мада су на 500 м лево од њих немачке брдске јединице пролазиле кроз село Тимотијевиће у правцу Ивера и Милошевца.

Једанаестог маја по паду мрака повучена су борбена осигурања и 2. и 3. бригаде су кренуле правцем Ивер—Путно брдо—Гола глава—Шарган. На Шарганском превоју наишле су на немачко-четничке снаге и заобилазећи њихове положаје прешле су обе комуникације без нарочитих тешкоћа и већих борби.

Продужујући марш, 2. бригада је на челу колоне одбацила делове четничког Златиборског корпуса са положаја изнад села Семегњева, и 12. маја око 10 часова разместила се у овом селу истуривши јача борбена осигурања према Мокрој Гори, Кремни и Палисаду.

Одлазак са Таре принудио је непријатеља да мења планове и поново врши прегруписавање снага. Због тога није било неких већих и

[441]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/48.

значајнијих борби тако да се овај дан могао искористити за мањи одмор. Једино је 3. батаљон, истурен на Семегњевској гори, око 16 часова био нападнут од делова четничког Златиборског корпуса, који су наступали од Кремне. Непријатељ је покушао да заузме Семегњевску гору и да се пробије у Семегњево, али је, после краће борбе, одбијен на полазни положај. Да би се избегао нови напад непријатеља и извршио покрет, у ноћи уочи 13. маја, бригада је добила задатак да се помери у село Горњу Јабланицу, одакле је требало да упути два батаљона на Стрмечицу ради обезбеђења од евентуалних напада непријатеља са правца села Бијелог Брда и Штрбаца.

Тринаестог маја око четири часа извршен је марш преко села Малог Поља и Доње Јабланице, и после неколико часова бригада је стигла у Горњу Јабланицу и ту се разместила, истурајући борбена осигурања и извиђачко-обавештајне патроле у правцу села Штрбаца, Цигле, Стуба и Рибнице. Ту је ухваћена веза са деловима 4. црногорске бригаде и од ње су преузети тешки рањеници.[441])

Одмах по одласку главнине 2. бригаде. из Семегњева јединице четничког Златиборског корпуса, уз помоћ једног батаљона Српског добровољачког корпуса, који је пристигао из Вардишта кренули су у напад. Водећи борбу против 3. батаљона, који је пружао отпор на узастопним положајима и задржавао брзо наступање непријатеља, непријатељ је тек око 10 часова успео да уђе у Семегњево, а затим да настави напад ка Доњој Јабланици. Око 18 часова непријатељ је покушао да пређе Црни Рзав, али га је са нових положаја на левој обали Рзава, задржао 3. батаљон, уз помоћ јединица 3. српске бригаде, и одбацио према Семегњеву.

И сутрадан, 14. маја, 2. бригада се задржала у Јабланици где је од Штаба 2. дивизије добила наређење за покрет према Златибору и даље ка ослобођеној територији Црне Горе, јер је тих дана дошло упутство Врховног штаба да се 2. и 5. дивизија ослоне на снаге 2. ударног корпуса у Црној Гори и Санџаку, тамо мало одморе, добију одећу, обућу, наоружање и муницију, а затим поново врате у Србију. Док су се вршиле припреме за покрет, ^ртири четничка корпуса су прешла у напад са комуникације Прибој — Добрун и од села Семегњева с намером да разбију 2. дивизију у Горњој и Доњој Јабланици и да јој спрече прелаз преко комуникације Прибој — Добрун.

У таквој ситуацији убрзан је покрет јединица са простора села Јабланице. Чим је пао мрак почео је покрет ка истоку с циљем да се избије на друм Ужице—Нова Варош ради повезивања са 5. крајишком дивизијом. Ујутру 15. маја 2. бригада је стигла у село Доброселицу где је посела положаје за одбрану од напада непријатеља с правца Чајетине, Прибоја и села Рутоша. У току дана добила је наређење да се пребаци на Борову главу и у село Драгалицу са задатком да са овог простора затвори правце од Чајетине и Јабланице.[442])

У ноћи између 15. и 16. маја извршен је покрет и 16. маја, око пет часова, 2. бригада је избила на одређени простор. Истог дана Штаб 2 дивизије наредио је да се 2. бригада одмах упути у правцу села Радоиње

[441]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/55; *Зборник* том I, књ. 7, док. 137.
[442]) *Зборник*, том I, књ. 7, бр. док. 200, 204.

и истовремено са 4. пролетерском прећу реку Увац, а затим, настављајући марш, пређе друм Нова Варош — село Бистрица и избије на планину Златар и размести се у селу Правишеву.

Док се 2. пролетерска бригада припремала за покрет, непријатељ је надмоћним снагама кренуо према положајима наших батаљона. Шеснаестог маја, око 11 часова, бугарско-четничке снаге, подржаване јаком артиљеријском и минобацачком ватром, извршиле су напад. Гребеном Торника према Боровој глави и селу Драглици нападале су Златиборска, Летећа и 1. и 2. Рачанска бригада четничког Златиборског корпуса, а паралелно с њима, као десна колона, правцем село Стубо — село Доброселица — Тетребовац — Пусто брдо — село Сениште, нападао је четнички Церски корпус. Услед недостатка Јутуниције јединице бригаде нису могле пружити одлучан отпор непријатељу. Због тога су њена три батаљона, зналачки и веома успешно примењивала тзктику задржавања одбране на главним линијама. Али ова тактика није искључивала врло оштре сукобе на појединим положајима који су по неколико пута прелазили из руке у руку. Док су јединице 2. бригаде предвече успеле да зауставе четнички Златиборски корпус испред линије Медвеђе брдо — Голомбиш—Раванчица, дотле је четнички Церски корпус, према коме су се налазиле знатно слабије снаге 2. пролетерске бригаде, успео да сс пробије ка Селиштима, те су на овом правцу уведена и два батаљона 4. пролетерске бригаде, која се баш у то време кретала из села Негбине ка Увцу. У садејству делова 2. бригаде, непријатељ је заустављен и на овом правцу. Тако је предвече непријатељ заустављен на свим правцима. Непријатељ признаје да је у тим борбама имао 79 избачених и? строја, док је 2. бригада имала једног погинулог и једног рањено'-борца.[443])

Када је пао мрак 2. бригада се одвојила од непријатеља и кренула ка Увцу. Већ око 20 часова претходница је избила на реку, прегазила је на 1 км северно од школе у селу Радоињи, где је после краћег отпора разбила мању групу четника која је из каменолома покушала да јој онемогући прелаз преко реке. У том кратком сукобу рањена су два борца. До 24.00 часа цела 2. бригада је прегазила Увац. Гажење је било успорено због високог водостаја реке, ношења тешких рањеника и непогодних места газова. Седамнаестог маја око 04.00 часа бригада је избила на комуникацију Нова Варош—Бистрица. Осигуравајући се према Новој Вароши све њене јединице су се до шест часова пребациле на простор јужно од овог пута. Непријатељ није ометао прелаз јер је био изненађен, а није рачунао на пребацивање на овом месту. У поподневним часовима 2. бригада је избила на Златар и разместила се У селу Правишеву, 3. српска бригада у Голом Брду и 4. пролетерска у селу Радијевићима.[444])

Осамнаестог маја ујуту 2. бригади је наређено да крене из Правишева и до 19.30 часова стигле на Високо брдо, недалеко од села Мишевића и у току ноћи да пређе друм Сјеница—Пријепоље и избије на планину Јадовник.

[443]) Архив ВИИ, Б — бр. 20а/А/7007; Б — бр. 26/88 и 26/100
[444]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/48.

У истом циљу 4. пролетерска бригада требало је да се прикупи на Водицама, а 3. српска бригада је добила задатак да још у току дана избије на Рајин крш и затвори правац Сјеница—Нова Варош преко Мишевића, а у 19.30 часова, ради прелаза преко друма Сјеница—Пријепоље да се прикупи на Водицама.[445])

Истог дана око подне, док се 2. бригада кретала ка Високом брду, делови немачког пука „Бранденбург", 1. батаљон 5. полицијског пука и делови легије „Кремплер", подржани артиљеријом, извршили су напад на више колона основним правцем село Мишевићи — село Радијевићи. Пред јаким снагама непријатеља, делови 3. српске и 4. црногорске бри;аде који су бранили овај правац повукли су се ка врху Златара.

У оваквој ситуацији Штаб 2. дивизије одустао је од планираног пребацивања преко друма Сјеница—Пријепоље код села Горачића и наредио да се све јединице дивизије прикупе на врху Златара, како би се ноћу између 19. и 20. маја пребациле преко поменуте комуникације за 5. крајишком дивизијом. У рејон Голог брда, највишег виса на Златару, 2. бригада је стигла у току ноћи и ујутру 19. маја са 1. батаљоном посела положаје на вису Марици, према комуникацији Сјеница --Пријепоље. Пре подне на свим положајима на Златару било је мирно, није се осећала активност непријатеља. Али већ око 13 часова његове јаче снаге, које су се у међувремену прикупиле у селу Правишеву, уз подршку тенкова, напале су на Марици 1. батаљон 2. бригаде. С обзиром на важност овога положаја, одмах су у помоћ 1. батаљону упућени 2. и 4. батаљон. На линији Марица—Сирови крај развила се оштра и врло тешка борба, јер је непријатељ настојао да свакако овлада овим положајима и тако угрози главнину 2. дивизије на Голом брду. Одбивши неколико снажних немачких јуриша батаљони 2. бригаде су успели да одрже своје положаје и не дозволе продор непријатељу ка Голом брду. У овој борби 2. бригада је имала једног погинулог и три рањена борца.[446])

У међувремену Немци су повукли своје снаге са положаја код села Радијевића и Високог брда да би ојачали своје снаге код Правишева и још чвршће затворили пут Сјеница—Пријепоље између села Гвозда и села Качева, претпостављајући да ће се и 2. дивизија пробити зз 3. краЈишком дивизијом на одсеку Пријепоље — село Качево. Ову намеру непријатеља брзо су открили наши извиђачи и обавештајци, па је Штаб дивизије донео одлуку да се јединице поново врате ка Сјеници и прећу пут између села Халиловића и Горачића, рачунајући да ће овим покретом потпуно изманеврисати непријатељске положаје.

Друга пролетерска дивизија је избила на Златар јако исцрпена у сваком погледу и није јој било до сукоба са непријатељем. Баш због тога непријатељ је тражио одсудну битку сматрајући да је куцнуо његов час. Због тога Дража Михаиловић у свом радиограму, који је 18. маја упутио Штабу Церско-мајевичке групе корпуса, између осталог, каже:

„Верујем да сте имали доста замора и да сте оскудни, али ви добро знате да се битка добија ако се експлоатише успех. Ово је биткз

[445]) Архив ВИИ. кут. 733, бр. рег. 4—11/57.
[ш]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/57.

крупнијих размера, морамо је по цену највећих напора експлоатисати. Замор и зној уштедеће крв. Ако пребијену змију сасвим не утучемо поново ће се вратити опорављена и ојачана да нас нападне теже и жешће него сада. То не смемо дозволити. Зато јунаци храбро напред".[447])

Одлука Штаба 2. дивизије да пређе друм између Халиловића и Горачића била је правилна и у прави час донесена. Када је пао мрак кренула је цела дивизија на челу са 2. пролетерском бригадом. Овај прилично смео маневар потпуно је успео. Постигнуто је потпуно изненађење. Непријатељ је јаче снаге био упутио на одсек између Пријепоља и села Карауле и у напад на врх Златара са запада и југозапада, те га је тако дивизија и оставила бочно и иза леђа.

Са Голог брда до комуникације стигло се без борбе. Чим је чело избило на друм, постављена су јака бочна осигурања према Сјеници и Караули, а затим је 20. маја око 01.00 час, без икаквог застоја и успс равања, почело пребацивање преко друма. Непријатељ није угрожавло прелаз. Једино су од Сјенице наишла два немачка камиона са материјалом. На њих је заседа отворила ватру. Користећи помрчину, немачки војници су успели да побегну, а камиони су спаљени.[448])

За то време Немци и четници, свакако рачунајући да су наше снаге окружене на врху Златара, бацали су свуда оксло ракетз, а када је свануло, уз претходну артиљеријску припрему, кренули су у напад на празне положаје на Голом брду.

Око два часа 20. маја задњи делови 2. дивизије прешли су преко комуникације Сјеница—Пријепоље, а повучена су и бочна осигурања. Преморени, после дугих и сталних маршева, стотине пређених километара по брдима и планинама Србије, свакодневних тешких борби против надмоћнијег непријатеља, много непроспаваних ноћи, журила је сада 2. бригада на врх Јадовника, на границу слободне територије. Посебно су се радовали рањени борци , јер су за њих одмор и добра храна значили брзо оздрављење и повратак у борбене јединице. Већ око четири часа претходница је избила на Јадовник и ту ухватила везу с јединицама 5. црногорске бригаде, које су 2. и 5. дивизији биле упућене у сусрет. Око осам часова ухваћена је веза и са 5. крајишком дивизијом. Стигавши у село Страњане 2. бригада се разместила за краћи одмор. То је био први одмор после више од два месеца, на којем њене јединице нису давале обезбеђење. Позади ње, на Јадовнику, налазили су се батаљони 5. црногорске бригаде, који су цео дан одбијали покушаје непријатеља да се пробије ка Лиму и да онемогући Ударној групи прелазак преко Лима и одлазак у Црну Гору.

Прелазом преко поменуте комуникације 2. пролетерска бригада У саставу Ударне групе завршила је 66-дневни продор у Србију.

*

Ово је био други дужи боравак 2. пролетерске бригаде у западној Србији. Овога пута у саставу Ударне групе она је успела да дејствује на том терену преко два месеца. Удружени окупатор у тесној сарадњи

[447]) Архив ВИИ, Б — бр. рег. 20а/702.
[448]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 4—11/57.

са четницима и недићевцима настојао је по свакм цену да омете дубљи продор 2. и 5 дивизије НОВЈ у Србију. У том је и успео. Но показало се да је непријатељ слаб за неке озбиљније подухвате. Да је његов морал, а нарочито квислинга, јако опао. Учестали упади наших, све јачих и јачих, снага у поједине делове Србије стварао је реалну представу о њеној војно политичкој моћи. Ово је јако утицало да углед НОВЈ нагло порасте у народу и да примора четнички покрет да сарађује све више с окупатором, што га је политички дефинитивно открило, као његовог сарадника. У томе је велики успех Ударне групе у овом походу, а и 2. пролетерске бригаде као њеног саставног дела.

С обзиром да су у борбама против Ударне групе учествовале четничке формације из већег дела Србије, то су присилно мобилисани грађани по повратку својим кућама преносили истину о Народноослободилачкој војсци, њеној снази, поступцима и бескомпромисној борби против окупатора. То је свакако имало великог утицаја за још слободније опредељење и активно укључивање у борбу против окупатора и његових помагача. На тај начин политички утицај Ударне групе био је много шири од територије којом се она кретала.

За време свог боравка у западној Србији 2. пролетерска бригада је водила 15 борби у којима је учествовала скоро цела бригада, 12 мањих борби у којима су учествовала по два батаљона, и три борбе у којима је учествовао по један батаљон. У тим борбама 2. пролетерска бригада је избацила из строја око 970 непријатељских војника, а од оружја и муниције је запленила 14 пушкомитраљеза, два тешка митраљеза, око 350 пушака, 35 пиштоља, једну противтенковску пушку, три аутомата, једну снајперску пушку и око 10.000 метака. У тим борбама 2. бригада је имала 63 погинула, 103 рањена и 14 несталих, а изгубила је четири пушкомитраљеза, један минобацач, два гумена чамца и два тешка митраљеза.

X ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ ПРОБОЈ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ

АКТИВНОСТИ У ПРЕДАХУ

Иако је 2. пролетерска бригада, у саставу Ударне групе, била приморана да се из Србије после двомесечних данонoћних маршева и борби пребаци у Црну Гору, општа војно-политичка ситуација, како спољна тако и унутрашња, била је врло повољна.

На Источном фронту Црвена армија се, после низа успелих офанзивних операција, припремала за нову офанзиву у Румунији и код Витебска.

На Западу је савезничка авијација бомбарардовала саобраћајне чворове у Француској, вршећи тако последње припреме за десант у Нормандији, који је почео 6. јуна 1944. На фронту у Италији савезни чке трупе су се налазиле пред офанзивом на немачке положаје на такозваној Густавовој линији, да би 4. јуна 1944. заузеле Рим. И на осталим фронтовима ситуација је била повољна.

У Југославији НОВЈ продужује да проширује и учвршћује сво]е редове, задајући непријатељу озбиљне ударце. У исто време, с обзиром на своје оперативно-стратегијске могућности, немачке трупе су већ дошле у ситуацију да могу предузимати само ограничене, појединачне нападе на поједине групације НОВЈ. Једном речју, НОВЈ се афирмисала као значајна снага антихитлеровске каолиције, а нова Југославија задобила симпатије широм света. Национални комитет ослобођења Југославије, у својству револуционарне народне владе, све интензивније је радио на томе да владе антифашистичких армија при знају народноослободилачки покрет као једину снагу националног отпора фашистичком окупатору, и као јединог носиоца стварне власти народа и народности Југославије. Успех је био очигледан. Поред одлуке у Техерану о помоћи Народнослободилачкој војсци, долази до размене војних мисија са Лондоном и Москвом. Почиње пристизати све већа помоћ у оружју, опреми и храни. Приличан број наших рањеника био је прихваћен у Италији.[449])

•и') Ослбодилачки рат народа ***Југославије,*** кн>. 2, Београд, 1958, стр. 66—6", 74—75.

У таквој општој војно-политичкој ситуацији Ударна група дивизија је привремено завршила своју мисију пребацивши се ноћу између 20. и 21. маја у рејон Бродарева на левој обали реке Лима. Територија Санџака и Црне Горе, изузев неких већих гародова, била је ослобођена. Та околност је добродошла да би се јединице Ударне групе, после напорних двомесечних борби и маршева, одморише и опоравиле.

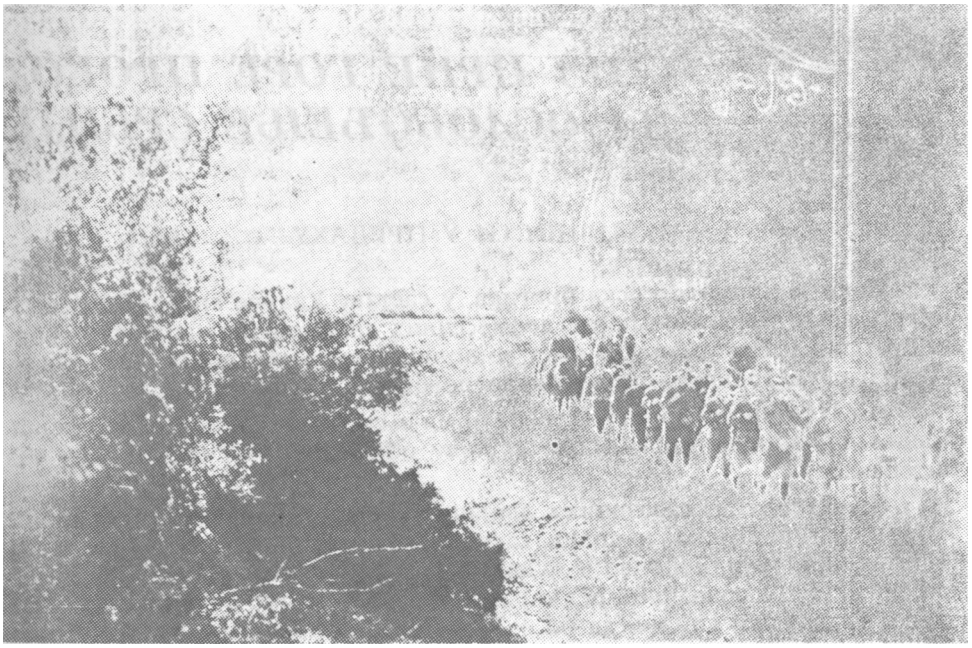

23. маја 1944. године. 4. батаљон марширује према Црној Гори

По пребацивању на леву обалу Лима 2. пролетерска бригада се разместила и то: 1. батаљон у селу Параловцу, 2. батаљон у селу Прилеворима, 3. батаљон, болница и интендантура у селу Брвинама, 4. батаљон у селу Комадинама, чета пратећих оруђа у селу Трепаловинама и Штаб бригаде у селу Брвинама. У овим селима бригада се одмарала 23. маја до 15 часова. Двадесета трећег маја, по наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, 2. бригада је упутила све своје тешке рањенике и болеснике преко села Павиног Поља, 16 км северозападно од Бијелог Поља, у село Доње Поље, 20 км југозападно од Бијелог Поља. За ношење и обезбеђење рањеника и болесника Штаб бригаде је одредио 1. и 3. батаљона, који су овај задатак извршили, а затим се 28. маја поново вратили у састав 2. бригаде у рејону Андријевице. Са тешким рањеницима упућено је из бригаде осам старијих и изнемоглих бораца, који су ушли у састав болничке чете која је формирана при дивизијској болнипи.

Истог дана, 23. маја у 15.00 часова, главнина 2. бригаде извршила је покрет левом обалом Лима узводно ка рејону Андријевице. У првој маршевској етапи 23. маја у 24.00 часа избила је у села Сутиван и Подкрајце где се разместила. После једнодневног одмора, 24. маја у 24.00 часа извршила је марш правцем Бијело Поље — Беране — село Буче. Пролазећи кроз Бијело Поље, њој се придружила војна музика 2. ударног корпуса. Штаб 2. пролетерске бригаде је искористио њено присуство и 25. маја у 14.00 часова организовао свечани дефиле бригаде кроз Беране. На челу са војном музиком и парадним маршем, дочекана и поздрављена од грађана и војске, бригада је прошла кроз Беране, а затим се разместила у рејону Буче. Пошто се одморила у овом месту, сутрадан је извршила покрет и стигла у Андријевицу, на свој крајњи маршевски циљ. У рејону Андријевице требало је да затвори правце који воде од Пећи, Плава и Гусиња.[450])

Бригада се на овом терену разместила и то: 2. батаљон у селу Божићима, 4. батаљон у селу Салевићима, чета пратећих оруђа, интендантура и болница у селу Пеовцу, а Штаб бригаде у Андријевици. По доласку 1. и 3. батаљона који су били упућени с рањеницима, 1. батаљон је смештен у селу Краљима, а 3. батаљон у селу Божићима. Двадесет осмог маја је Штаб 2. пролетерске бригаде под своју команду ставио Васојевићки ударни и Косметски партизански батаљон. Ове батаљоне бригада је затекла на овом терену. Васојевићки батаљон се налазио у селу Улотини и затварао правац Пећ—село Мурино, а Косметски батаљон је био у Андријевици с тим што је једну чету држао на Јериној глави ради контроле правца Гусиње—Зелетин—Андријевица.

Док се 2. пролетерска бригада налазила у ширем рејону Андријевице, 3. српска бригада је била око Берана (сада Иванград), а 4. пролетерска бригада на простору села Бабина, Горажда, Заграђе и Деспице, где је затварала правце који воде од Рожаја.[451])

На овом простору за 2. бригаду је настао скоро двомесечни период мирних активности. Ово због тога, што непријатељ није имао могућности да и на овај сектор сконцентрише јаке снаге. Због тога, он се у прво време задовољава са 300—400 људи квислиншке албанске милиције, који су се налазили на положају Цамија — село Мурино — Сјекирица. Нешто касније око 1. јуна, непријатељ је повећао своје снаге и проширио фронт, поседајући испред Гусиња линију Ликовица—Гребен —Виситар. Када је добио податке о непријатељским појачањима Штаб 2. бригаде је извршио извесно померање својих јединица с циљем да заузму што бољи борбени распоред. Ради тога је 2. бригада 2. јуна имала овакав распоред: 3. батаљон у селу Божићима, а једна чета на Вељем кршу, која је патролама контролисала и обезбеђивала правац уз долину Кутинске реке ка Липовици,- Косметски батаљон у Андријевици, са избаченом четом на Јериној глави, која је затварала правац Гребен — Андријевица; 1. батаљон на положају Катуниште — Улотина — Висибаба, затварајући правце који воде од Мурина и Сјекирице; 2. батаљон на положају код села Сеоца, са деловима на Бању и Пишеву ради

[450]) *Зборник,* том II, књ. 7, бр. ДОК. 254; Архив ВИИ, кут. 754, бр. рег. 14/2.
[451]) *Зборник* том III, књ. 7, бр. док. 254.

затварања правца од Сјекирица и одржавања веза са Васојевићким батаљоном у рејону Костреша; Васојевићки батаљон на крајњем левом крилу у рејону село Шекулар—Костреш, ради затварања правца од Сјекирица, и 4. батаљон у општој резерви у селу Салевићима.

Пошто је непријатељ своју офанзивну активност испољавао са празца Рожаја према Беранима, то су на том правцу јединице 2. пролетерске дивизије водиле чешће и жестоке борбе. За то време на правцу Пећ—Андријевица владало је затишје.

Друга пролетерска бригада, која се налазила на том правцу, ово затишје искористила је вишеструко. Ова територија већ дуже времена је била ослобођена, те је на њој постојала добро организована и уходана народна власт. Почев од Народноослободилачких одбора по селима, па преко Команде места у Андријевици и Команде подручја у Беранима, све је то функционисало, тако да се бригада преко њих снабдевала храном. И само по њиховом одобрењу могле су се вршити конфискације и реквизиције. И поред свих настојања да исхрана буде редовна и у потребној количини, услед пасивности читавог краја и дужег задржавања бригаде на овој територији, повремено се оскудевало у нормалној исхрани. Овај недостатак је надокнађиван из помоћи у храни која је ваздушним путем добијана од савезника. Како се житељи овог краја претежно баве сточарством, то је са терена обезбеђивано снабдевање, у првом реду, месом и млеком. Пошто је млека било у приличним количинама то је свакодневно организовано прикупљање, тако да је свака јединица добијала извесну количину која се делила борцима. Поједини мештани, симпатизери НОП су и добровољно давали извесне количине млека и друге хране као и разне рукотворине од вуне-. ћемпере, чарапе и др. На тај начин, као ретко дотада, јединице бригаде су располагале великим слободним временом, а да нису биле узнемираване од непријатеља. То време је обилато коришћено за војничко и политичко уздизање руководилаца, бораца и читавих јединица, као и за културно-просветни рад и политичку активност међу становништвом овог краја. Посебна пажња била је посвећена партијском раду.

Да напоменемо само неке од тих активности.

Двадесет седмог маја је одржан састанак политичких комесара и њихових заменика у бригади, уз присуство члана Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, са дневним редом: 1. Политичка ситуација (наша улога у Србији) и политичка ситуација у Црној Гори, 2. Дискусија, 3. Задаци и 4. Разно.

Тридесетог маја одржан је састанак партијске ћелије интендантуре на коме је разматрано организационо питање, извештај о раду, а била је на дневном реду и критика и самокритика.

Из садржаја рада ова два састанка види се да су чланови Партије поименично добијали задужења по разним секторима рада и о томе су подносили извештај. Извештај су поднели задужени по војној линији, "културно-просветном раду, хигијени, позадинском раду и СКОЈ-у. На састанку партијске ћелије интендантуре поднети су извештаји о раду обућарске, кројачке и поткивачке радионице, као и економата. Том приликом констатовано је да радионице раде добро, али да оскудевају

у когцу. У критици и самокритици водио се разговор о крађи конзерви, као и о појави да је један друг јео и по три хлеба и др.

Одмах после овог састанка комуниста у интендантури, сутрадан је одржана конференција са читавим саставом бригадне интендантуре. Овом састанку је присуствовало 20 другова, а међу њима и седам чланова Партије. Конференција је имала дневни ред: 1. Стање у јединици; 2. Задаци; 3. Критка и самокритика и 4. Разно. У дискусији је учествовало 18 присутних. Закључено је, између осталог, да се у групи радионичара образује кружок на којем би се описменило пет другова, да се сузбију појаве групашења и да се добијена храна одмах и подели. Криткована је самовоља интенданата.

Истог дана је из бригаде упућено 12 војних руководиоца на Официрски курс при Штабу дивизије.

Четвртога јуна у Андријевици при Штабу 2. бригаде одржано је саветовање политичких комесара батаљона и њихових заменика. На састанку су доминирала питања координације рада политичких радника у јединицама и на терену, поштовање народне власти, претреси кућа на терену и др. Један од главних задатака који је тада постављен био је да се учини што више на зближавању 2. бригаде и осталих бригада у 2. пролетерској дивизији.

Седмог јуна при Штабу дивизије у Беранама је одржано саветовање политчких радника дивизије, на коме је присуствовало око 80 политичких радника. На саветовању су поднесена два реферата и то: 1. Народноослободилачка борба и њен међународни значај — референт политички комесар 2. дивизије Милосав Милосављевић, 2. Организационо питање и стање партијских организација — референт заменик политичког комесара 2. пролетерске бригаде Драгослав Ђорђевић-Гоша, и 3. Разно.

У рвфератима и дискусији дат је пресек народноослободилачке борбе која је успела да придобије симпатије народа. Дати су и резултати двомесечних борби 2. дивизије у Србији. Према непровереним извештајима, непријатељу су нанесени губици: 1.314 мртвих, 1.800 рањених и 34 заробљена, док су сопствени губици били 205 погинулих, 375 рањених и 25 несталих. Подвучен је значај развијања и гајења братства и јединства народа и народности Југославије. Оцењено је да непријатељ више није у могућности да организује офанзиву ширих размера. Подвучена је снага и организованост наших политичких органа и органа власти, НО одбора, АВНОЈ-а и Националног комитета. Констатовано је да је потребно што шире разјашњавање улоге и места ових органа као и рад на мобилизацији што ширих маса у народноослободилачку борбу. Исто тако констатовано је да се по питању културно-просветног рада и развијању другарства међу бригадама није много учинило.[452])

После месец дана боравка бригаде на овом терену, 24. јуна у Андријевици, одржан је састанак са интендатима батаљона и пришгапских јединица са дневним редом: 1. Начин снабдевања на слободној територији, 2. Извештај, 3. Критика и самокритика и 4. Разно.

На састанку прво се дискутовало о раду бригадне интендантуре, а потом су батаљонски интенданти поднели извештај о стању у својим батаљонима. Том приликом о бригадној интендантури је забележено:

[432]) Брана Радовановић, ***Ратни дневник*** (необјављено).

„Подела у интендантури је добра. Подела у граду од стране друга Стеве неумешна је. Месо се не уједначи те једна јединица добија слабије, а друга боље месо. Раније је било много прљаво, сада нешто боље. Друг Стева је прилично сплетен. Не уме да подеси однос према људима. Поступа дрско, што и грађани примећују. Прилично је неписмен и погреши у рачуну, хоће на улици да се свади. Поведи краву! иарсћује другу Ж. Савићу (интенданту батаљона и старијем од себе — прим. аутора С. У.). Брашно треба ситније млети. Стева је једном погрешио и дао десет килограма више (вероватно брашно — прим. С. У.) које је интендант 5. батаљона вратио. Мало је гибак, исувише се ослања на оно што је наређено. Одело није правилно поделио, случај у интендантури.

1. батаљон набавио 9 коња, старих има 10. — изнемогла 4, којима се служи. Траже још 2 коња. Одело и обућа стално рђаво. Снабдевају се од интендатуре, једном на терену снабдео (интендант батаљона — прим. С. У.), хлебом око 40 кгр. брашном око 30 кгр. Млеко је рђаво, добија од 12—20 литара. Другови осећају тешкоће око снабдеЕања и не протествују много.

2. батаљон — Борци су прилично незадовољни, јер су кроз па тооле осетили да има могућности за исхрану. Свега добио 20 литара млека и 8 кгр. сира (овде дошли 17. јуна). . . Одела је потребно али су се чпак мало окрпили. Обућа слаба. . . Старих коња има 6, набавио око 16, и 1 дао Штабу, 1 кобилу ждребну вратио сељаку, имају 14 коња — потребно још 2. Нема 1 самар. — Казан за кување 1. чете некалаисан.

3. батаљон — исхрана је слаба, и они су заклали 23/У1 1 коња. У Цецуне је примио нешто меса, хлеба су одбили да једу. Иначе 21 кгр. без обзира на моментални број. Одећа и обућа слабо, неки другови без одела — голи. Млеко помало прима, али како су катуни далеко доноси се неуредно. Не доноси (млеко — прим. С. У.). Краишта, а добро гз снабдева с Кошутиће и Крањача. Набавио 13 — старих има 11 (са 2 коња у резерви) коњи су потковани.

4. батаљон — став бораца по питању хране је прилично незадовољан. Сељаци су даровали 5—6 јагњади, 3 јунади дали су Васојевићи за 1 кгр. брашна. Млеко слабо добијају. Из Лука добијају 3 л. које доносе на положај сами сељаци. Потребе су батаљона: одело и обућа. Чарапа треба. Коња има сада 24. Старих 6 је имао и 2 јахаћа — мобилисано је 16 који су остали у батаљону; 2 дао болници; 2 интендантури и 1 Штабу бригаде (свега мобилисано 21 на које је он дао потврду). Треба конопаца за товарење и врећа. Један је коњ цркао непажњом ко морџије (задавио се конопцем).

Васојевићки батаљон — храна се добија преко интенд. недовољно. Негодовање се појављује код бораца који су нови и са терена богатог. Млеко се добија нередовно. Једног дана је примљено следовање из сс ла Цецуна. Одело и обућа је слабо. Примили су самостално од Колашина 10 пари одела. Има на положају много босих, гаћа и чарапа нема, кошуља има. Из команде подручја из Берана (добили — прим. С. У.) 10 кгр. шећера, 63 кгр. брашна, 10 л. зејтина, 1,5 кгр. чаја. . . Ове ствари непосредно што добијају, добијају за курире. Коња има 16. Све новомобилисаних, 1 јахаћи, 10 потковано, 6 непотковано — самари су слаби.

Штаб бригаде — храна као и код осталих. Одећа и обућа добра. Млека од 17—23 л. добија редовно. Сада одборник не може да даје јер су краве одузете. Једног коња мобилисао. Сада 14 коња, 6 јахаћих и 8 товарних. Требује једног коња за радиостаницу. Самаре и конопце има исправне.

Болница — храна као и код осталих. Економише се. Млеко долази сада причино добро. 20—25 литара. Особље је све обучено. Резервног веша има за рањенике. Коња има 10. Добио 3 нова. Казан је 23/У1 калаисао. Треба чарапа и обуће.

Пратећа чета. Исхрана исто. Другови негодују. Млеко се слабо доноси. Свега за 31 (борца — прим. С. У.) добили 31. л. Има 23 стара и 22 нова (коња — прим. С. У.). Има 45 коња од којих 4 шугава. Самари су исправљени. Требује 2 самара."[433])

Из извештаја интенданта види се да је бригада на овом терену мобилисала 88 товарних коња, а дошла је са свега 82 товарна и јахаћа коња. Овде је извршена попуна потребног броја коња. У погледу обуће и одеће бригада је јако лоше стајала. И поред свих напора одборника исхрана није била у потпуности регулисана. Трећи батаљон је чак једног коња заклао. Кад се узме у обзир да се у бригади само пред марш бригаде за Босну у Врбници јуна 1942. и у петој непријатељској офанзиви јуна 1943. јело коњско месо — овај акт чете у 3. батаљону оцењен је као тежак прекршај. При овоме чета је заклала коња који није био својина чете, већ при повратку с положаја успут је узет с паше некој жени. У чети је ово учињено уз одобрење политичког комесара батаљона и заменика политчког комесара чете. После разматрања читавог случаја, а уз саглаоност Штаба 2. пролетерске дивизије, Штаб 2 пролетерске бригаде сменио је с положаја политичког комесара 3. батаљона, заменика политичког комесара чете и комесара чете, који су одобрили да се коњ закоље. О смењивању су, уз образложење, обавештени уз потпис сви официри и политички руководиоци бригаде. Но и поред свега чињеница је да су се поједине бригаде у извесним моментима јако слабо храниле, што је и нормално имајући у виду пасивност и исцрпљеност територије на којој се бригада дуже времена налазила. После овог састанка почело је да пристиже обилатије снабдевање храном, наоружањем и осталим потребама из помоћи од савезника.[414])

Са члановима Партије одржавани су теоријски часови на теме као што су: „О масовном партијском раду", „О личном примеру", „Ко може да буде члан и његове дужности", „Фашизам и радничка класа", „Одважности комуниста" и др. Од политичких тема на политичким часовима по четама разговарано је, између осталог, на теме: „Одлуке II заседања АВНОЈ-а", „Величина и беда немачких војника", „Одлуке АВНОЈ-а о федералном уређењу Југославије", „Московска и Техеранска конференција", „О улози жене у НО борби" и др.

Као што се види, у 2. пролетерској бригади у то време је била посвећивана изузетна пажња партијском и политичком раду с борцима. Једна од њених одлика је био висок ступањ партијско-политичке свс

[453]) Брана Радовановић, Ратни дневник (необјављено)
[454]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.

сти њених бораца. Овај висок ниво успешно је одржаван упркос велике променљивости њеног личног, како руководећег тако и борачког састава. Ово је постизано благодареħи пролетерској традицији бригаде као и великом залагању њених, у првом реду, партијско-политичких руководилаца. Ово залагање се двојако испољавало. С једне стране, требало је кроз лично залагање, упркос свих тешкоћа, у првом реду себе политичко-партијски уздиħи, а потом упорно и несебично то знање пренети и на друге. Због тога су курсеви, семинари и састанци политичко-партијске природе с партијско-политичким руководиоцима бригаде били стална форма њиховог оспособљавања и уздизања, да би што успешније обавили своју дужност. Та дужност на први поглед може да се учини као узгредна и лака. Међутим, она је била врло тешка, одговорна и напорна. Њен значај тешко је измерити, али без сумње он је велики. Снагу коју је бригади давао морално-политички фактор био је на високом ступњу и тешко га је измерити, али без сумње он је одлучујуħи, неисцрпан, немерљив, неупоредив. Из досад изнетих примера може се видети да је Партија преко својих чланова и чланова СКОЈ-а у бригади гајила дисциплину, борбеност и храброст, другарство и солидарност, упорност и издржљивост. У свакој ситуацији трудила се да буде узор другима. То је било њено гесло и мото у току чи тавог НО рата. Они су са успехом преношени с руководиоца на руководиоца, с борца на борца. Узмимо само као пример употребу коњскег меса за исхрану. Док други у томе нису видели ништа лоше, у 2. пролетерској бригади тај акт је осуђиван и сматран као деморализација, јер то месо није употребљавано у редовној исхрани јединица.

Тај свој реноме, ту своју упорност и чистоту, бригада је гајила изнимно и по цену живота својих бораца. Тако су познати драстични случајеви осуда на смрт бораца због украдене вруħе проје испод црепуље, порције меда, због „грешне" љубави и гласног размишљања о могуħности успешног изласка из пете офанзиве. Али је зато борац на састанку могао да претреса и критикује свог командира и команданта ако му се учини да његова одлука није била целисходна или његов наступак на висини. Другарска критика и самокритика чистила је као метлом све што не ваља, и уздизала морални лик свакога.

Да би ефекат високе морално-политичке свести, гајен и подизан упорним политичко-партијским радом, давао што веħе резултате у борби против непријатеља, посвеħивала се посебна пажња војно-политичкој спремности и обуци. Поред свакодневне практичне обуке за оружану борбу, све слободно време коришħено је за стицање што веħег војног знања. Разуме се да су се на овом пољу посебно ангажовале старешине, јер је то био њихов сектор рада као чланова КПЈ или СКОЈ-а. Одржавани су војнички курсеви. Пошто је од савезника почела да пристиже помоħ и у наоружању, то је активност војних руководилаца била усмерена на упознавање нових типова оружја које је бригада добијала. Тако је, у првом реду извођена обука у руковању противтенковским пушкама, које је бригада тада добила. После завршене обуке на овим оруђима, код цркве у Андријевици извршено је и војно гађање. На њему се показало да су борци овладали овим оружјем и да га могу успешно примењивати. Бригада је овде први пут, поред оружја, добила

нешто одеће и обуће. Увођењем официрских и подофицирских чинова у бригади је нарочито поклањана пажња војничком изгледу и држању. У том циљу, на основу наредбе Штаба 2. пролетерске дивизије, Штаб 2. пролетерске бригаде издао је своју наредбу у којој је изнео да су код подофицира, официра и политичких комесара уочене извесне појаве које шкоде угледу и ауторитету старешинског кадра, што је имало рђав утицај на систем васпитања војника, као и на дисциплину и однос војника према старешинама. Уочено је да поједине старешине не поздрављају своје претпостављене како је то проаисима регулисано, нити огпо **здравлЈају** млађим, затим да једу на јавним местима, да се не ословљавају у духу прописа, да се крећу по улици раскопчани, без блуза, само у кошуљама, без ознака чина, без личног наоружања, да без потребе напуштају своје јединице и др. На основу свега овога Штаб бригаде је наредио:

„а) да наши подофицири и официри и политички комесари прописно се облаче, да носе прописно своје оружје, ознаке свога чина односно ранга;

б) да наши подофицири и официри и политички комесари пропи сно ословљавају и поздрављају, како је то прописано уредбама и наређењима Врховног штаба;

в) да наши подофицири, официри и политички комесари без по требе и одобрења не напуштају своје јединице и да се по свршеним пословима ван својих јединица најхитније враћају у своје јединице,-

г) да наши штабови и команде свих оперативних јединица и Војне области контролишу спровођење ове наредбе у живот, као и осталих сличних наредби и да у противном у потпуности примењују Наредбу^о дисциплинској одговорности војних лица, прописану од Врховног штаба НОВ И ПОЈ од 24. маја 1944. г„ која се Наредба у препису доставља свим јединицама.[455])

У то време при санитету бригаде у Андријевици одржан је санитетски курс, а при Ттабу 2. пролетерске дивизије у Беранама политичко--партијски курс на коме је било руководилаца и из 2. пролетерске бригаде. Такође је при Штабу бригаде у Андријевици одржан нижи партијски курс, који је посећивало око 30 политичких делегата водова, неколико политичких комесара чета, као и заменика политичких комесара. Програм курса се састојао из следећих тема: Развитак друштва (пракомунизам, робовласничко друштво, феудализам и комунизам), Дијалектички материјализам, Интернационала, Комунистички манифест и др. Предавачи су били другови из Политодела 2. дивизије и из бригаде/[56])

Културно-просветни и политички рад није се одвијао само унутар јединица 2. бригаде већ и по селима. Батаљонске културне екипе одржавале су успеле приредбе са забавно-поучним програмом. Поред села, врло успеле овакве приредбе одржане су у Беранама и Андријевици.

То време искоришћено је и за кадровску попуну упражњених места. Тако је на упражњено место заменика команданта бригаде постављен поручник Веселин Перовић-Трушо, а на његово место за команданта 2. батаљона поручник Божо Недић. За начелника 2. бригаде дошао је ка

[455]) Нерегистрована архива 2. пролетерске бригаде, Ф-81.
[456]) ***Друга пролетерска,*** књ. 3, стр. 355.

петан Божо Ђорђевић, а на његово место за команданта 4. батаљона капетан Лазар Тешић. За команданта 1. батаљона постављен је капетан Милан Бујошевић. Истовремено су попуњене и команде чета. Из 2. бригаде је преко Бијелог Поља и Бродарева у Србију упућена група од 14 војно-политичких руководилаца, да организује партијско-политички рад у ужичком крају и Ужички НОП одред. У групи су се налазили Јован Стаматовић, Душко Ђурђић, Милорад Достанић, Љубо Мијатовић, Олга Којадиновић, Милован Ђокановић, Бошко Видаковић и др.

У међувремену, непријатељ је, да би привезао наше снаге на овом правцу, једино 11. јуна вршио демонстративни напад. Главни напад је извео на правцу Рожаје—Беране. На правцу 2. бригаде албанске квислиншке јединице, као и мештанске милицијске јединице вршиле су ноћни напад. Тога дана у 22.00 часа на левој страни Лима извршили су напад правцем Гребен — Дрекина коса — Зелетин. Пошто су се на овом правцу налазиле незнатне обезбеђујуће снаге, а немајући тачан увид у намере и јачину непријатеља, Штаб 2. пролетерске бригаде је одмах, још у току ноћи, ангажовао два своја батаљона и то: 3. батаљон на правцу село Цецуне — Крушка — Дрекина коса, са задатком да у току ноћи овлада Дрекином косом, и Косметски батаљон на правцу Зелетин — Рогови — Голеш са задатком да овлада линијом Зелетин — Голеш. Оба задатка батаљони су извршили протерујући слабије непријатељске снаге. Батаљони нису имали губитака, а према непровереним подацима непријатељ је имао 15 избачених из строја. Заплењено је нешто хране и војна опрема.

После тога, Косметски батаљон је посео положај Голешки катун — Рогови и затворио правац преко Зелетина, 3. батаљон је једну своју чету задржао на Дрекиној коси а главнину повукао ноћу 13. јуна у село Божиће.

На десној страни Лима на одсеку Сјекирица — село Мурино, непријатељ је успео да потисне делове 1. батаљона с положаја на Висибаби и да овлада Омарском главом. Ради успостављања фронта на овом одсеку, Штаб бригаде је, рано изјутра 12. јуна, упутио у напад 2. батаљон правцем Баљ — Пишево, а 1. батаљону наредио да напада дуж комуникације ка Мурини. Други батаљон је, после борбе коју је водио цео дан, успео да поврати положаје на Омарској глави и Висибаби, а 1. батаљон да протера непријатеља из села Улотине. Том приликом батаљони су имали једног погинулог и једног рањеног борца, а непријатељи, према непровереним подацима, око 20 избачених из строја.[457])

Бојећи се да затишје не отупи будност код јединица, а имајући и неке податке да непријатељ припрема напад, Штаб 2. пролетерске дивизије својом наредбом од 6. јуна 1944. упозорио је штабове бригада да се може очекивати да непријатељ с више страна направи испад на слободну територију и наредио да се појача будност и све друге мере обезбеђења и извиђања. Наређењем је предвиђено да се поруши комуникација од Андријевице према селу Мурини, користећи се при том органима постојеће власти за мобилизацију мештана који би учествовали у рушењу. Исто тако наредбом су прекинули рад сви курсеви, који су се одржавали

[512]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

при Штабу дивизије, а скренута је пажња на могућност употребе и ваздушног десанта.[458])

Непријатељ је успешно пласирао ову дезинформацију, јер као што се види, она је имала одређено дејство у нашим штабовима. Чак је по наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије 3. јула 4. батаљон 2. бригаде камионима пребачен у Колашин са задатком да обезбеди град од евентуалног непријатељског ваздушног десанта, а једна чета 1. батаљона новучена је из села Улотине у Андријевицу ради њеног бољег обезбеђења. Из Колашина се 4. батаљон вратио 15. јула.

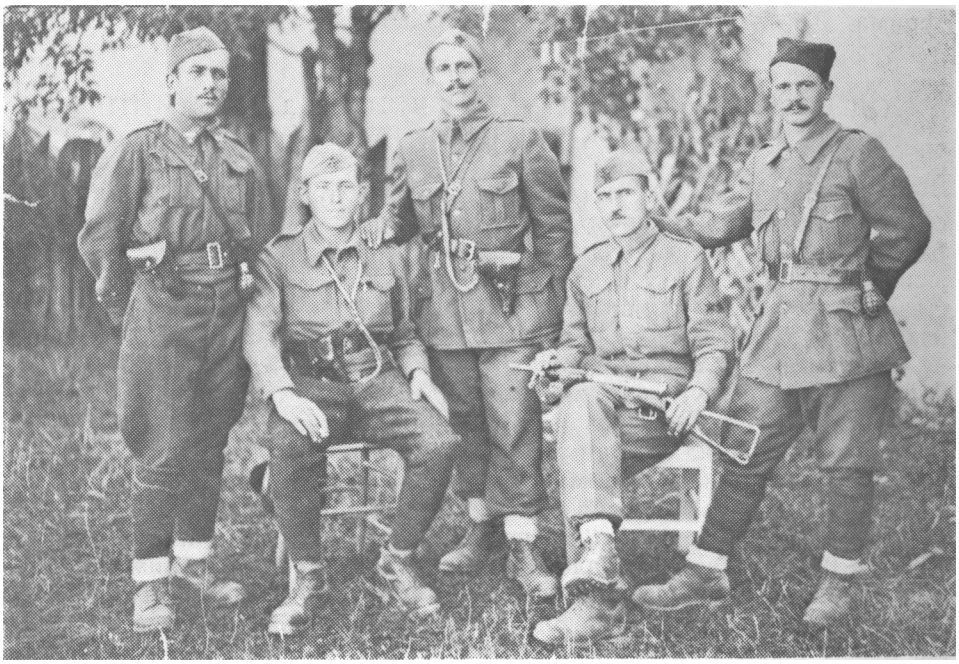

Група ***руководилаца из петог*** **батаљона,- с** ***лева Гопуб Милачић, Бранко Влахопић, Драгутин Влаховић, Војо Жјивковић и Зарија Булатовић.***

У међувремену није се ништа нарочито дешавало на фронту, изузев што је рушена комуникација Андријевица — Мурино на одсеку између села Луге и села Суђеске. Поред тога, 9. јула је једна чета 1. батаљона, уз подршку минобацача и противавионског топа, вршила препад на непријатеља у Мурини ради узнемирења и наношења губитака. Тих дана је од делова Кометског батаљона формирана 3. чета у 2. батаљону, јер је он после пријепољске битке био остао са две чете. Чета је задржана у Андријевици, уместо чете 1. батаљона која је упућена у састав свог батаљона.[459]) Тако је завршио славни пут Косметски батаљон чији борци потичу још од октобра 1941. год. из Метохијског одреда који је тада формиран од већег броја бораца. Он је био тзв. ,,позадински" — што ће

[458]) Нерегистрована архива **2.** пролетерске бригаде, **Ф-81.**
[512]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

рећи илегалан, састављен, највећим делом од Црногораца и Срба из Пећи. и околних села. Стицајем околности крајем 1943. год. у северној Албанији формирају се два партизанска одреда у који поред Албанаца улазе и борци из Пећи и околине. Фербуара 1944. године, после једнс непријатељске офанзиве од ових, једна већа група пребацују се у Црну Гору. Од њих на територији Андријевице формиран је Косметски батаљон, под командом Томе Жарића. Са јединицама бригаде учествовао је у жестоким окршајима са непријатељем. Поред чете која је остала *у* 2. батаљону, једна је враћена у Албанију, а друга на Копаоник. Косметлије, као стари и искусни борци, брзо су се укључили и истицали међу пролетерима.

ОД НЕУСПЕХА НЕПРИЈАТЕЉА У ЛИМСКОЈ ДОЛИНИ ДО КАТАСТРОФЕ ЧЕТНИКА НА КОПАОНИКУ

Шеснаести јули 1944. освануо је ведар и топао. Овог дана први пут се, после дужег времена, појавила непријатељска авијација која је извиђала положаје 2. бригаде Од обавештајне службе у Штаб бригаде су стизали извештаји да је у село Велику приспела једна колона Немаца. И стварно, командант немачке 13. СС легионароке дивизије „Скендербег" издао је 14. јула заповест за напад на Андријевицу и Беране. Према плану непријатеља у нападу на правцу Пећ — Андријевица — Беране требало је да учествују СС дивизија „Скендербег" и потчињени јој 14. СС брдски ловачки пук (без 3. батаљона) 7. СС дивизије „Принц Еуген". Напад је требало да се врши у две нападне колоне: нападна колона Лим — исток, под командом команданта пука за нарочиту употребу мајора фон Рудна, састава: Борбена група „Борман", Борбена група „Спурну" и Борбена група „Сарториус" са полазног положаја на линији Сјекирица — село Велика десном обалом Лима, и нападна колона Лим — запад, под командом команданта 14. брдског ловачког пука, састава: Борбена група „Ц" и Борбена група „Д" са полазног положаја Гребен — Батојан левом обалом Лима.

Почетак напада колоне Лим — исток предвиђен је за 18. јули у **04.00** часа после ноћног заузимања полазног положаја за напад штс ближе непријатељу, а за колону Лим — запад 18. јула у 01.00 час. Непријатељ је планирао ову операцију да изврши у пет фаза. Цела операција је дсбила тајни назив „Драуфгенгер".[460])

Пред почетак непријатељског напада 2. пролетерска бригада је имала следећи борбени поредак: Васојевићки ударни батаљон под командом Штаба 2. пролетерске бригаде са две чете у рејону село Шекулар — Костреш и једном четом на Омерској глави у саставу батаљона 9. црногорске бригаде. У току 17. јула на положају Омерска глава — Висибаба, батаљон 9. црногорске бригаде сменио је 2. батаљон 2. пролетерске бригаде, који је увече стигао у село Салевиће, 1. батаљон у селу Улотини са задатком да затвара комуникацију Пећ — Андријевица. Шеснаестог јула дошло је до још једне замене, овог пута 4. батаљон 2. бригаде сменио је 3. батаљон и то са две чете на положају Ругови — Дрекина коса,

^[40]) ***Зборник,*** том I, књ. 8, бр. ДОК. 334, 335.

са задатком да затворе правац од Гребена и Визитара и једну чету у селу Цецунима као батаљонску резерву. Трећи батаљон је две чете сместио у јужном делу села Салевића, а једну чету у село Божиће с тим да један вод поседне Вељи кош ради обезбеђења правца од села Јошаницс

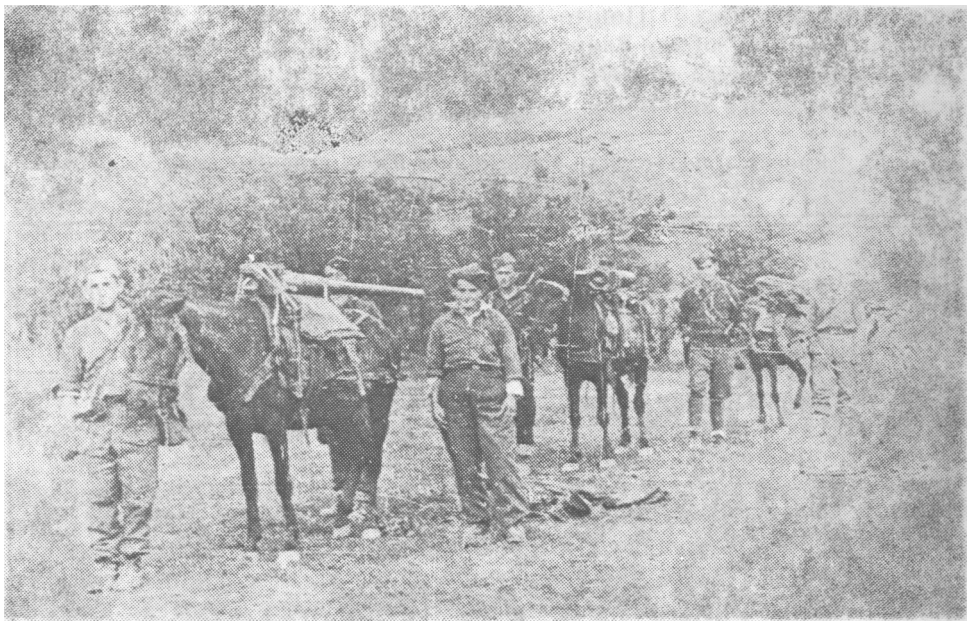

Август 1944. Пратећа чета бригаде на Копаонику.

Борбени поредак бригаде био је постројен у два ешалона и то: у првом ешалону 1, 4. и Васојевићки батаљон и у другом ешалону 2. и 3. батаљон.

Осамнаестог јула у одређено време ојачана дивизија „Скендербег", 14. СС брдски ловачки пук и око 2.000 милиционера — добровољаца милиције, прешли су у напад."[61]) Три непријатељске колоне, уз подршку седам тенкова, два топа и више минобацача, нападале су 1. и 4. батаљон 2. пролетерске бригаде. Пред надмоћним непријатељем батаљони су се постепено повлачили и у жилавој и жестокој борби успели да задрже непријатеља на линији Јерињa глава — кота 1261 — Стубице, захваљујући интервенцији другог ешалона бригаде. Овај ешалон је уведен у борбу већ у 7.00 часова на линији Јерињa глава — кота 1441, ка Зелетину, с тим да прихвати 1. батаљон који се извукао из села Улотине, и делове **4.** батаљона. Две чете 2. батаљона, ојачане противтенковским топом, иоселе су положај на десној обали Лима у рејону села Суђеска, постављајући заседу непријатељу у рејону порушене комуникације и не дозвољавајући му да исту оспособи за пролаз моторизације. Увођење другог ешалона бригаде било јс целисходно, с обзиром да је приспела 9. црногорска бригада, која је требало да смени 2. пролетерску бригаду, али је

^[61]) ***Зборник.*** том III, кн>. 8, бр. док. 334, 335.

непријатељски напад у томе омео. Иста је са још једним батаљоном ојачала положаје на десној обали ЈТима, а друга два батаљона налазила су се на простору јужно од Андријевице у резерви.[462]) ГТрвог дана борбе, према непровереним подацима, непријатељ је имао око 30 избачених из строја, док су губици јединица 2. пролетерске бригаде били 10 погинулих и 27 рањених.[463]) Пошто је био збачен са Злетина, 4. батаљон се пребацио на леву обалу Злоречице, на Малеш (кота 1094). У току ноћи између 18. и 19. јула делови 1. и 3. батаљона су вршили противнапад на коту 1441, али без успеха.

Скица 27. ***Распоред 2. пролетерске бригаде пред напад непријатеља на Андријевицу. 17. 07. 1944. и дејства 18—19. 07. 1944. године***

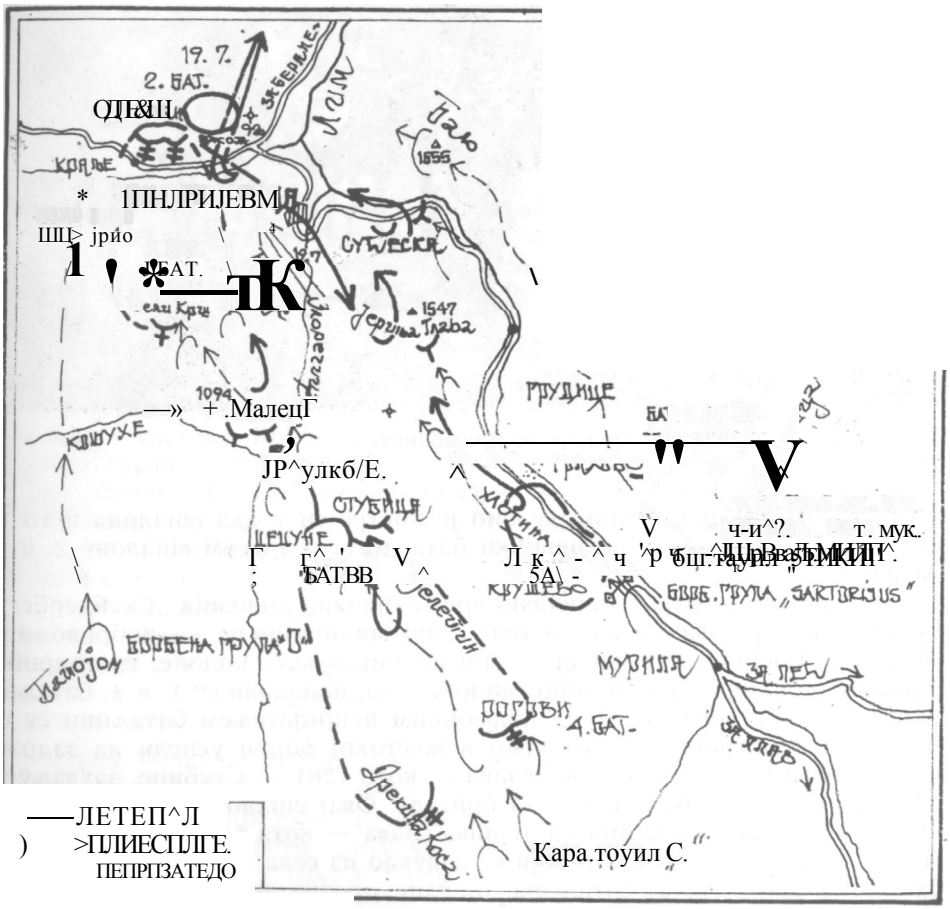

Деветнаестог јула рано изјутра непријатељ је, уз снажну артиљеријску подршку, продужио напад на свим правцима и успео да потисне 3, 1. и 4. батаљон, а затим око 12 часова да уђе и у Андријевицу. Око 14

[462]) ***Зборник,*** том III, књ. 8, бр. док. 14, 52.
[463]) ***Зборник,*** том III, књ. 8, бр. док. 356; Архив ВИИ. кут. 736, бр. рег. 11/4.

часова ови делови бригаде су се пребацили иа положај на линији Присоје — кота 930. За то време 2. батаљон је успео да задржи непријатељску моторизовану колону, наневши јој велике губитке из добро организоване заседе. Батаљон је задржавао непријатеља све до ноћи. Тек тада је непријатељ успео да заузме Бањ и појави се у позадини 2. батаљона, ради чега се и он повукао на прихватни положај. Задржавање тенкова и остале технике два дана у клисури Лима од стране 2. батаљона 2. пролетерске бригаде имало је одлучујући значај за организовано и успорено повлачење на осталим правцима. То је допринело да се све јединице благовремено оријентишу и поставе на правце продирања непријатеља.

У току ноћи између 19. и 20. јула 3. и 4. батаљон, у садејству делова 9. црногорске бригаде, нападали су Андријевицу и успели да очисте пола града. Међутим, због жестоког отпора непријатеља они нису успели и да га потпуно избаце из града, па су се вратили на полазни положај. У борбама тога дана јединице 2. пролетерске бригаде су ималс шест погинулих и седам рањених, а непријатељ, према проценама батаљона, 75 мртвих и 100 рањених.[464]) Очито, да се претеривало у процени непријатељских губитака.

Сутрадан, 20. јула, непријатељ је повукао своје тенкове и артиљерију у Андријевицу и, штитећи свој бок према деловима 3. ударне дивизије, све своје напоре и технику концентрисао према положајима 2. пролетерске бригаде који су штитили правац према Беранама. Непри1атељ је покушао неколико пута да се пробије, али без успеха. За све време положаје 2. бригаде тукла је артиљерија и нападали тенкови као и тешки минобацачи. Тек у 13.00 часова, уз подршку јаке артиљеријске ватре и авијације, непријатељу је успело да подиђе положајима бригаде и да је потисне. Први и 4. батаљон су се повукли правцем Костреш — Ковачево брдо, на положај Жељевица — Разврша, а 3. батаљон дуж комуникације на положај Стањево брдо, где су се већ налазили по један батаљон 3. српске и 4. пролетерске бригаде. Други батаљон се још увек држао на десној обали Лима, на положају у рејону Бања, не дозволив ши непријатељу продор ка Беранама.

У току 21. јула и ноћи уочи 22. јула непријатељ је успео комбиио-ваним нападима са земље и из ваздуха да преко Рујишта одбаци 1. и 4 батаљон 2. бригаде на Ториште и Туријy, а 3. батаљон и батаљоне 3. српске и 4. пролетерске бригаде са Стањева брда на Дрезгу. Истовремено су 2. батаљон сменили делови 4. пролетерске бригаде на Бању и он је враћен у састав бригаде на положај код Дрезге. Увече 22. јула 10. крајишка бригада 5. дивизије сменила је 1. и 4. батаљон који су тада пребачени у резерву у рејон село Југовине — село Буче.

У међувремену је на простор Берана пристигла 17. ударна дивизија, а одмах за њом и 5. крајишка дивизија, тако да ове снаге чине прекретницу у смислу преузимања иницијативе из руку непријатеља. У дотадашњим борбама се 2. пролетерска бригада налазила на правцу главног удара непријатеља, те је на тај начин примила на своја плећа главни терет напада. У моменту пристизања наших нових снага непријатељу је већ било понестало офанзивног духа. Остало је да се докрајчи његова офанзива и приступи његовој ликвидацији, што се и догодило

^[64]) ***Зборник,*** том III. књ 8, бр. док. 336; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.

Пошто је 24. јула у 21.00 час требало да почне општи противнапад за ликвидацију непријатеља, то је 2. бригади наређено да поново преузме сектор 10. крајишке бригаде, јер се она повлачила са тог сектора. Смена је извршена у току ноћи између 23. и 24. јула.

Због притиска делова 2. пролстерске и 17. дивизије на правцу Мокра Планина — Сјекирица и према Бању непријатељ је, не чекајући општи напад, почео да се повлачи и са сектора 2. пролетерске бригадс. Двадесет четвртог јула у девет часова 3. и 4. батаљон 2. бригаде су преко Рујишта избили на положај Врања глава — Змиња глава, а да нису наишли на непријатеља. Јединицама 2. пролетерске бригаде остало је само да констатује да је непријатељ одступио и да се упуте за њим. С непријатељем је додир ухваћен тек у рејону Андријевице. Дуж комуникације према Андријевици налазили су се делови 3. српске бригаде, десно на јужним падинама Костреша положај су посели 2. и 4. батаљон 2. бригаде, 3. батаљон је задржан на Жањевици, а 1. батаљон у резерви код села Виницке.

После артиљеријског и минобацачког двобоја и бомбардовања савезничке авијације, у 19 часова је 2. батаљон, у садејству делова 9. црногорске бригаде који су нападали десно, и делова 3. српске бригаде који су нападали лево, извршио напад на сам град, који је ослобођен после вишечасовне борбе. Тако брзом напуштању Андријевице од стране непријатеља допринела је и чињеница да је граната из нашег минобацача погодила место где се налазила радиовеза непријатеља. Том приликом 1е разбијена радиостаница а њен руководилац је погинуо. Одмах после тога настављено је чишћење града и околине и том приликом је 2. батал^он бригаде заробио једног немачког подофицира, једног албанског поручника и једног наредника и 28 војника, а запленио два тешка митраљеза, један пушкомитраљез, 40 пушака, једну неисправну радиостаницу и мо тор за пуњење акумулатора. Ослобођено је из затвора преко тридесет људи и жена — мештана. Тиме се за 2. пролетерску бригаду завршила седмодневна офанзива немачке ојачане 13. СС дивизије „Скендербег".[465])

Спољна и унутрашња војно-политичка ситуација, пуни замах развитка народноослободилачке борбе на југу Србије, а и усиљени напори удруженог непријатеља да се та борба угуши или бар заустави, указивали су да су сазрели сви војно-политички услови да из Црне Горе у Србију што пре крене Оперативна група дивизија у саставу 2. пролетерска, 5. крајишка и 17. источнобосанска дивизија. Врховни штаб, не чекајући да се докрајчи уништење окружених делова 13. СС дивизије „Скендербег" у долини горњег тока Лима, наредио је да Оперативна група што пре крене у Србију. У том циљу, 2. пролетерска бригада, пошто је већ била ван борбених дејстава постепено је померана према Беранама, тако да се у току ноћи између 26. и 27. јула пребацила на простор село Југовине — село Буче — село Пешца, југозападно од Берана.

Непосредно пред пробој бригаде за Србију, а ради њеног ојачања Штаб 2. пролетерске дивизије 26. јула 1944. год. наредио је 5. пролетерској црногорској бригади да упути Допунски батаљон II ударног корпуса у формацијски састав 2. пролетерске бригаде. Тако овај батаљон, као компактна јединица, у рејону Берана, улази у састав 2. пролетерске бри-

^[5]) ***Зборник,*** том III, кн>. 8, бр. док. 40; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.

гаде, постаје њен 5. црногорски батаљон и у саставу бригаде учествује у свим њеним акцијама све до пред крај рата.

Допунски батаљон штаба II ударног корпуса, као самостална јединица, формиран је новембра 1943. године, од прекаљених илегалаца са терена, затим бораца Пратећег батаљона Корпуса и пробраних бораца посадних одреда и чета при командама места, са целе територије Црне Горе, с тим што су у њему преовладавали борци са шире територије Колашина. Приликом његовог уласка у састав 2. пролетерске бригаде, штаб овог батаљона сачињавали су: командант Лука Вујотић, политички комесар Лакић Булатовић, заменик команданта Саво Обрадовић и заменик политичког комесара Насто Радовић. Под командом Корпуса батаљон је водио тешке борбе са четницима око Мојковца, Маоча, Потпећа, Шаховића и др., а једно време у мају и јуну 1944. године обезбеђивао је привремени војни аеродром у Његовођу код Жабљака. Према указаним потребама Корпус је батаљон у неким акцијама прикључивао појединим вишим командама. Тако једно време батаљон прелази у Санџак и под командом 5. црногорске бригаде учествује у борбама против Немаца и четника. Са истом бригадом средином јула 1944. године, батаљон стиже у шири рејон Андријевице и са веома запаженим резултатима учествује у андријевичкој операцији, где се посебно истакао у борбама на Превији и Великом Кршу. Како се радило о претежно младим али прекаљеним и храбрим борцима, они су веома брзо потпуно срасли са осталим јединицама 2. пролетерске бригаде и до краја рата у свим њеним акцијама достојно носили назив пролетера.

Одласком бригаде испод њене команде изашао је Васојевићки батаљон. Он је и даље остао у акцији на свом терену. Сарадња батаљона га јединицама. бригаде била је успешна и корисна.

Двадесет седмог јула на састанку у Штабу 2. пролетерске дивизије Штаб 2. бригаде је упознат са предстојећим задатком. Сутрадан је, у вези припрема које је требало извршити пре почетка покрета, Штаб бригаде одржао састанак са штабовима батаљона на коме су претресане прошле акције, указано на недостатке и пропусте, а извршена је и попуна кадрова на места оних који су били избачени из строја. Штабови батаљона су упознати са предстојећим задацима као и потребом да се изврше одговарајуће војничке и политичке припреме бораца и јединица бригаде за продор у Србију. Наређењем Штаба 2. пролетерске дивизије од 27. јула у 23.00 часа одређен је први маршевски циљ, с тим да се марш изврши у две етапе. На прву етапу се полазило из рејона село Будимље 28. јула у 20.30 часова и дивизија је требало да се креће у једној колони правцем западно од села Горажде—кота 821—село Туцање — село Савин Бор — село Крушчица, а у другој етапи правцем село Горње Ђерекаре — село Набоје — село Шипче. Десно је требало да наступа 5. крајишка дивизија, а лево 17. ударна дивизија. Скренута је пажња на будност и обезбеђење у покрету од могућих заседа, као и на мере маскирања и заштите од непријатељског дејства из ваздуха. У првој етапи марша 2. пролетерска бригада је требало да маршује у заштитници 2. дивизије, а у другој етапи на челу главнине, у претходници дивизије.'[166])

I[66]) Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 31/1а.

Покрет је почео у заказано време, 28. јула у 20,30 часова. Због чишћења терена од слабијих непријатељских делова и дужине колоне маршовало се врло споро, тако да је марш, са одмором од три и по часа траЈао целу ноћ и сутрада-н 29. јула до 17 часова. На крају прве етапе марша цела бригада се сместила у селу Бору, с тим што је 3. батаљон организовао борбено обезбеђење на Кључи (кота 1595) према северу, од правца Моравца. Следећа етапа марша општела је 30. јула. у 05.00 часова. Пошто је 2. бригада, супротно ранијем наређењу, опет задржана у заштитници, то је чекала пет часова да се формира дивизијска колона. Због тога је тек у 16 часова стигла у село Набоје где су се сместиле јединице, изузев 3. и 4. батаљона, интендатуре и болнице који су смештени у селу Доњим Ђерекарима. Обезбеђење је давао 1. батаљон у правцу села Јаребића. Иако је марш пратило топло и лепо време, авијација није узнемиравала јединице. Да би се очувале у тајности јединице које су се кретале за Србију, овде је свака јединица добила свој шифровани назив. Штаб Оперативне групе дивизија уместо свог пуног имена добио је шифру 0-1, Штаб 2. пролетерске дивизије П-1, Штаб 2. пролетерске бригаде П-2, Штаб 4. пролетерске бригаде П-3, и Штаб 3. српске бригаде П-4. Батаљони Друге пролетерске су задржавали своје бројеве, с тим што је интендантура означена као 6. батаљон, а болница као 7. балаљон. Бројеви од 7. до 10. остали су у резерви бригаде да их може употребити. Скренута је шажња на тајност овог документа, с тим да чим се на шифре навикне да се наређење са шифрама спали, како не би пало у руке непријатељу.

Према новом наређењу Штаба дивизије од 30. јула у 19 часова одређен је даљи правац наступног марша у две етапе. Прва етапа почињала је 31. јула за претходницу 2. дивизије у 04.00 часа. Дивизија је требало да маршује у једној колони правцем село Јаребиће — село Добри Дуб — село Милановићи. Друга етапа марша, такође у једној колони, требало је да почне за претходницу дивизије 1. августа у 04.00 часа, а чела главнине дивизије истог дана у 05.00 часова правцем село Покрвеник — село Крушево — село Жуњевићи — село Грубешићи. У првој етапи требало је да 2. пролетерска бригада буде у претходници 2. дивизије, а у другој етапи на челу главнине.^7)

У првој етапи овог дела наступног марша кроз Новопазарски Санџак Штаб бригаде одредио је у претходницу бригаде 1. и 5. батаљон са почетком покрета у 01.30 час, а за полазак главнине бригаде одређен је 31. јул у 04.00 часа. У другој етапи марша полазак из рејона села Милановића утврђен је за 1. август у 06.00 часова, с тим да маршевски поредак чине 2, 5. и 4. батаљон, неборачки делови, 3. и 1. батаљон. Приликом прелаза преко друма Нови Пазар — Тутин требало је да 3. батаљон у долини Јосанице, у заседи смени један батаљон 4. пролетерске бригаде и остане на том задатку све док не прође последња јединица 2. дивизије. Јединицама је скренута пажња да је за време претходних маршева било непотребних застајкивања и гомилања јединица, што је убудуће требало отклонити.

У првој етапи марш се одвијао по плану, с тим што је претходницу на положају Острило сачекала месна милиција, После краће борбе мили-

I[66]) Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 31/1а.

ција је напусгила борбу и положај. У борби је заробљен један милиционер а 2. пролетерска бригада је имала једног рањеног борца. У 13 часова бригада је стигла у Милановиће, где се разместила, с тим што је на коти 1132, 4. батаљон вршио обезбеђење са правца села Доброг Дуба. И друга етапа марша је отпочела у заказано време, али овог пута по кишовитом времену. На маршу се сазнало да је село Грубешиће, одређено за смештај, попаљено, те је бригада продужила у село Рајетиће у које је стигла 1. августа у 18 часова. Сутрадан се бригада пребацила преко друма Косовска Митровица — Нови Пазар. Око девет часова, док се бригада припремала за покрет ка положајима Шанац — кота 987, који је био већ посео и бранио 2. батаљон 2. бригаде, са правца Новог Пазара је извршио напад 54. извиђачки батаљон немачке 1. брдске дивизије, јачине око 250 војника, и уз подршку једног оклопног аутомобила и топа 75 мм:[и]) За време борбе наишла је колона 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије и изненадила Немце ударом у бок и позадину. Непријатељ је одступио према Новом Пазару ,оставивши топ и оклопни аутомобил. Наши борци су из топа испалили свих 50 граната на Нови Пазар, а потом га уништили. У 13.00 часова, по преласку колоне 17. дивизије, кренула је и 2. бригада и разместила се: 4. и 5. батаљон у селу Вуча Локва са задатком да затворе правац из Ибарске долине, 1. и 2. батаљон са Штабом бригаде и необорачким деловима у селу Неготинцу са задатком да затварају правац од Новог Пазара долином Избичке реке, и 3. батаљон у селу Лопужњи са задатком да затвори правац од пута Нови Пазар — Косовска Митровица и од Шанца/[1]*[9])

Скица 28. Марш бригаде из Црне Горе према Копаонику од 27. 07. до 5. 08. 1944. године

Својом појавом у близини Ибарске долине Оперативна група дивизија успела је изненадити непријатеља јер је његово командовање са-

**) Архив ВИИ, Микрофилм НАВ-Н-Т-78, ролна 332 снимак 6289488—93.
^[9]) Архив ВИИ, кут. 732, бр. рег. 8/5.

мо претпостављало „да се ради о дејствима самосталних непријатељских група, са вероватним задатком насилног извиђања и везивања снага, што претпоставља почетну фазу за офанзиву".[470])

Два су битна момента која су навела непријатеља на овакав закључак. Прво, нису могли да претпоставе да ће главнина снага Оперативне групе дивизија бити повучене из горњег дела Лима пре уништења окруженог непријатеља, што је учињено. Друго, полазећи од својих војничких норми нису могли ни претпоставити да ће се једна оваква офанзива предузети без претходног насилног извиђања, што је Штаб оперативне групе дивизија ради хитности извршења задатка учинио. Ова два момента су успавала непријатељеву будност и он је био изне нађен. а то је као што ће се видети више од пола успеха Оперативне групе дивизија. Благодарећи горњој чињеници непријатељ је закаснио са организацијом одбране у долини Ибра, тако се Оперативна група дивизија нашла у повољној ситуацији да води борбу у сусрету и то с делом непријатељских снага. За ово је најбољи доказ 14. брдски ловачки пук и 7. пионирски батаљон немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген", који су тек 1. августа с положаја на Чакору повучени и преко Пећи и Косовске Митровице упућени на север у долину Ибра, да би се већ 3. августа по подне пребацујући се на леву обалу Ибра у рејону Лепосавића и Лешка, из покрета сукобили с јединицама Оперативне групе дивизија које су подилазиле реци, ради форсирања у току ноћи између 3. и 4. августа.'[71])

На одсеку форсирања Ибра од стране Оперативне групе, непријатељ је сходно насталој ситуацији имао две врсте јединица: посадне јединице које су чувале долину Ибра од Косовске Митровице до Рашке из фортификацијских утврђења који су на погодним местима били израђени у виду армираних бетонских бункера, често повезаних ватром аутоматског оружја. Посаду тих упоришта сачињавали су делови 3. и 5. пешадијског пука белогардејског Руског заштитног корпуса, бугарске 24. пешадијске дивизије, немачког 3. полицијско-добровољачког пука, Српске државне страже, Муслиманске милиције, тенковске једини не као и оклопни возови. Све ове јединице су чиниле борбену групу ..Ибар" и налазиле се под командом немачког полицијског потпуковника Грофа.[472]) Позади њих су се налазиле јединице које су се тек концентрисале или су биле у покрету ка сектору форсирања Ибра од стра не Оперативне групе дивизија а то су: немачка 1. брдска дивизија и већ поменути делови немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген". Ове непријатељске јединице како су пристизале пребациване су на леву обалу Ибра и убациване у сусретну борбу против јединица Оперативне групе

Трећег августа у 06.30 часова је Штаб 2. пролетерске дивизше издао заповест за приближавање Ибру. Другој пролетерској бригади је наређено да у 17 часова изврши покрет својих јединица на простор села Берберишта одакле би кренуле ка Ибру, 4. пролетерска бригада да из-

[470]) Архив ВИИ, Микрофилм НАВ-Н-Т-78, ролна 332, снимак 6289491—501.

[71]) Архив ВИИ, кут. 11, бр. рег. 9/1а и 10/1а; М-НАВ-Н-Т-334, ролна 146 снимак 3786804—851.

[т]) Архив ВИИ, кут. 30/11, бр. рег. 30/10; М-НАВ-Н-Т-311, ролна 192, сним. 73—77.

врши марш правцем Добро — Црни врх — село Горњи Крњин, а 3. српској бригади правцем село Дреново — село Језерине. Око 19 часова, у тренутку пристизања 2. бригаде у Бербериште обавештајни органи су обавестили да је непријатељ код села Лешка у јачини батаљона прешао на леву обалу Ибра и упутио се преко Шанца према Крстдцу и Берберишту. Штаб бригаде је одмах оријентисао 4. и 5. батаљон у правцу Крстац — Шанац, са задатком да разбију непријатеља и садејствују 3. српској и 4. црногорској бригади у форсирању Ибра, а потом да и сами изврше форсирање. Први и 3. батаљон са положаја код села Опаве штитили су форсирање од удара непријатеља из позадине.[47']) Други батаљон са неборачким деловима налазио се у Берберишту, спреман да у сваком моменту форсира Ибар када му то обезбеде 4. и 5. батаљон.

У току ноћи 4. и 5. батаљон имали су три успешна судара са 2. батаљоном 14. ловачког пука немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген". Навикли на ноћне борбе и борбе у шуми батаљони су се успешно забацивали непријатељу на бок и позадину и тукли га по осетљивим ме стил^а у рејону Крхстаца. На тај начин су разбили и дезорганизовали његове редове, наневши му осетне губитке: 19 мртвих остављених на терену, око 35 рањених и три заробљена. На другој страни ови батаљони су имали једног погинулог и једног рањеног борца. Заплењено је три митраљеза, један тромблон са 120 мина, 10 пушака, једна радио--стакица, 100 ручних бомби, 7.000 метака, 16 товарних и четири јахаћа коња, 150 конзерви и 30 кг хлеба, као и доста друге војничке опреме. Заплењене су и две заставе. Око 24 часа батаљони су прешли Ибар и избили на комуникацију. Одмах за њима, око три часа, пребацили су се и неборачки делови са 2. батаљоном. Петог августа око 14 часова они су избили у село Стануловиће. Приликом преласка преко Ибра код села Дрена, 2. батаљон је заробио два четника Ибарске бригаде и од њих сазнао да се њихова бригада налази у рејону Латковића (кота 1050). Једна чета 2. батаљона одмах је предузела акцију разоружања истих. Тако је без борбе успела да зароби 14 четника и заплени пет пушкомитраљеза, 13 пушака, 2.000 метака, два коња и 80 кг соли, као и архиву четничке бригаде. У 06.00 часова за главнином кренула је заштитница из рејона села Опаве, и то: 1. батаљон за главнином бригаде правцем села: Д. Крнин — Дрен — Родељ, а 3. батаљон је упућен, по наређењу дивизије, да подржи пребацивање рањеника 4. пролетерске бригаде. Успут, ка 4. бригади, изненадио је групу Немаца на положају Дугачке Косе на левој обали Ибра. Немци су се били утврдили и уз ватру из четири пушкомитраљеза и два минобацача успели да одбране положаје, али им је једна чета из 3. батаљона нанела осетне губитке. За то време друге две чете 3. батаљона држале су блокаду једног неликвидираног бункера све до 19 часова, када су се повукле. У овим борбама батаљон је заробио једног белогардејца. Запљењени су: 2.200 метака, седам комада бомби, два товарна коња, два пољска казанчића. Батаљон се 5. августа у 05.00 часова прикључио 2. пролетерској бригади у селу Стануловиће.

~ [r2]) ***Зборник,*** том I, књ. **12**, бр. док. **159;** Архиз ВИИ, кут. **736,** бр. **ДОК.** 11**/4**.

Иако се 2. пролетерска бригада приликом форсирања Ибра налазила у општој резерви дивизије, она је врло активно учествовала у овим борбама.Штаб бригаде је с обзиром на задатак који је добио успешно поставио борбени поредак: два батаљона према Ибру, два батаљона за заштиту читаве позадине, а један батаљон са свим осталим јединицама у центру. Овакав борбени поредак му је омогућавао да заштити продор јединица дивизије од удара непријатеља из позадине, а са два батаљона учествује и садејствује снагама дивизије које су вршиле форсирање. Ова два батаљона су у току ноћи за време форсирања Ибра везали за себе знатне непријатељске снаге, те на тај начин олакшале првом ешалону дивизије извршење свог задатка. Садејство бригаде првом ешалону дивизије извршено је на иницијативу Штаба 2. бригаде. Ова иницијатива је била знак спремности како Штаба бригаде тако и штабова батаљона да на најцелисходнији начин прате и уче ствују у извршењу тако тешке акције као што је форсирање реке.

Било је више покушаја продора у Србију. У овом трећем покушају Ибар је савладан и Оперативна група дивизија сигурно се дохватила врхова Копаоника. Чињеница, да у првом покушају једна дивизија успева да се задржи у Србији само месец дана, у другом покушају две дивизије два месеца, и тек у трећем покушају три дивизије успевају да одоле и разбију непријатеља на Ибру, говори са којим снагама је требало упасти у Србију па да се успе одржати иницијатива у својим рукама, да се Оперативна група нађе тамо где је упућена. Свакако овоме треба додати и фактор времена који је позитивно утицао на развој догађаја.

Скоро у исто време када се из долине Ибра ка врху Копаоника кретала Оперативна група дивизија, са простора Блаце — Александровац — Брус кренула је и четничка 4. група јуришних корпуса састављена од 1, 2, 3. и 5. корпуса. Према процени непријатеља снаге Оперативне групе требало је одмах туђи и да „у оваквој ситуацији пресудну улогу игра главни гребен Копаоника" и да је чвор сзега „вис Суво Рудиште (2017), јер ко њега буде ухватио као ослонац има сва тактичка преимуства да влада гребеном ове планине и да лако туче противника.[474])

Према наређењу Штаба дивизије 6. августа у 02.00 часа 2. пролетерска бригада је у претходници дивизије извршила покрет правцем Ива — кота 1177 — село Градац — село Блажево и разместила 1, 2. и 3. батаљон у селу Ђерекарима, а 4. и 5. батаљон као и остале делове бригаде у селу Бозољину. За њом су кренуле 3. српска бригада која се разместила у селу Чокотару, и 4. пролетерска у селу БлажеЕу. Лево од 2. пролетерске дивизије, према Сувом рудишту, налазиле су се јединице 17. дивизије, а десно 5. дивизије. Бригада је имала задатак да врши обезбеђење са правца села Горњих Левића.[475])

У међувремену, 6. августа у 06.00 часова су 1. и 2. јуришна бригада, као лева колона четничког 3. корпуса, избиле на положај Мрамор — Кнежевска чука. Око девет часова Штаб 2. пролетерске бригаде, добивши податке где се непријатељ налази, упутио је 3. батаљон да

[474]) Архив ВИИ, бр. рег. С-В-11.283.
[475]) ***Зборник,*** том I, кн>. 9, бр. док. 72. •

нападне четнике на положају Кнежевској чуки. После двочасовне борбе батаљон је, уз помоћ јединица 6. бригаде 17. дивизије успео да одбаци непријатеља преко села Кнежева у правцу Марине чуке (кота 1266). У овој борби непријатељ је имао седам мртвих, а 3. батаљон пет рањених. Истовремено 2. батаљон 2. бригаде је био упућен у правцу села Горњих Левића да нападне леви бок четничког 3. корпуса. После краће борбе, две чете 2. батаљона су избациле четнике из села и ухватиле везу с јединицама 17. дивизије. Затим су, око 11.00 часова, преко Оглавља избиле на коту 1157 и пред Шапидо, у позадину леве колоне четничког 3. јуришног корпуса. Овим су онемогућиле повлачење четника са Марине чуке и Јастребца према Брложнику. Ради тога се ова четничка колона морала пробијати у правцу села Брзеће — Палеж, покушавајући да организује нову линију одбране на левој обали Брзећке реке. Ову борбу батаљон је водио без сопствених губитака, а код непријатеља је погинуо један командант батаљона, рањена су три четника и два су заробљена, док је заплењен један јахаћи коњ и архива четничког штаба батаљона.[476])

Август 1944. године. Пети батаљон бригаде на застанку приликом карша преко Копаоника.

Истог дана је четнички 2. јуришни корпус у маршу ка гребену Копаоника освануо у селу Жареву, одакле је продужио за Малу Огледну, где је избио око 11 часова. Ту је задржао 3. јуришну бригаду, а са осталим бригадама продужио ка Брложнику. У току марша Шгаб корпуса је сазнао за судбину 3. јуришног корпуса, па је одлучио да нанесе удар правцем Брложник — Марина чука, у десни бок делова 2.

5[12]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

пролетерске и 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије. Око 12 часова претходница корпуса (1. јуришна бригада) избила је на југозападне падине Брложника и ту дошла у борбени додир са извиђачком патролом 6. источнобосанске бригаде и слабијим снагама 2. пролетерске бригаде. Одмах после тога у борбу су уведене све три бригаде четничког 2. корпуса; 4. јуришна бригада је нападала према Јастребцу, 1. бригада ка Бришевцу, а два батаљона 2. бригаде на правцу Оглавље — Градац. Иако су се према овако јаком непријатељу налазиле само слабије извиђачке јединице 2. пролетерске и 6. источнобосанске бригаде, оне су пружиле организован отпор и постепено се повлачиле према Градцу и селу Кнежеву. Тек око 17 часова четнички 2. корпус је успео да овлада Оглављем и Бришевцем и да подиђе положајима 6. источнобосанске бригаде ка Мариној чуки. Када је 2. јуришна бригада избила на Оглавље, њој је командант корпуса наредио да заузме Градац и садејствује 1. и 4. бригади у овладавању Марином чуком. Осетивши јак притисак четника, Штаб 2. пролетерске бригаде је са два батаљона посео положај на Градцу, а 17. дивизија је увела свеже снаге на правцу Мрамор — Палеж. у 19 00 часова, под притиском ових снага, четнички 2. корпус је прво задржан, а у 21.00 час и приморан да се повуче са Оглавља на линију кота 1234 — Брложник — Мала огледна. По паду мрака, после неколико напада и противнапада с једне и с друге стране, делови 2. пролетерске бригаде заноћили су на положају Оглавље — кота 1170, а делови 17. дивизије лево на линији кота 1266 кота 1500. У овим борбама 2. бригада није имала губитака, док су на положају нађена два мртва четника.[477])

Борбе 2. пролетерске бригаде 6. августа допринеле су да се Оперативна група учврсти на достигнутим положајима на Копаонику. Иако нумерација свих четничких снага није била утврђена, па се чак изгледа за њих и њихов распоред није ни знало, ове борбе су показале Штабу Оперативне групе да се ради о јаким непријатељским снагама У вези с тим он је издао заповест за напад како би одржао иницијативу у својим рукама и разбио непријатеља.

Штаб четничке 4. групе корпуса је у својим процентима дошао до закључка да треба да предузме напад у леви бок снага Оперативне групе, држећи у исто време чврсте положаје с фронта. У том смислу издао је и он заповест својим јединицама.

Друга пролетерска дивизија добила је задатак да изврши напад 7. августа у 06.00 часова у зони лево између Влајковачке и Грашевачке реке, и десно од Стрмичке реке. Лево је требало да наступа 17. дивизија.

У току ноћи 7. августа на фронту је било мирно, изузев што су делови 17. дивизије нападали положај 2. јуришног корпуса у циљу заузимања што повољнијих положаја за предстојећи напад. Са истим циљем иапад је вршио и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде на Малу огледу и Брложник. Они су 7. августа до 04.30 часа успели да потисну делове 2. четничког корпуса ка Брложнику, селу Брзећу и Оштрој чуки.[4га])

[477]) Архив ВИИ, кут. **736, бр. ДОК. 12/4;** кут. **982, бр. рег. 13/3; бр. рег.** С-В--1667/3, 4276/1, **9221/3.**

[478]) Архив ВИИ, кут. 982, бр. рег. 13/3; кут. 736, бр. рег. 12/4; бр. рег. С-В-11289 и 1667/1; ***Зборник,*** том I, књ. 9, бр. док. 88

У склопу општег плана напада Оперативне групе, 2. пролетерскг бригада заједно са 4. пролетерском бригадом налазила се у првол/ ешалону 2. пролетерске дивизије, са задатком да нападну правцем Гра дац — село Горњи Левићи — Мала огледна — Црквиште — Рудина Голо брдо — село Дреново — Велика чука — Дреновачка чука — Жље бови — Брус. По избијању на линију Голо брдо — село Дренова, тре бало је да у том рејону задржи два батљона, а са два батаљона да продужи одређеним правцем у циљу садејства јединицама 17. дивизије у нападу на Брус. Лево од ње налазили су се делови 17 дивизије, а де сно 4. пролетерска бригада. У дивизијској резерви налазила се 3. српска бригада и кретала се позади 2. пролетерске бригаде.

Подилажење непријатељским положајима на Копаонику августа 1944. године.

С обзиром да је 2. батаљон 2. пролетерске бригаде у току ноћи на падао непријатеља на линији Мала огледна — Брложник, то је ујутру 7. августа у 05.00 часова Штаб 2. бригаде убацио у напад на Огледну свежи 3. батаљон и две чете 2. батаљона, а према Брложнику је упутио 4. батаљон и једну чету 1. батаљона. До 08.20 часова батаљони су зазели полазни положај за напад. Тада је уследила снажна минобацачка и топовска припрема на правцу напада 4. батаљона. После ове припреме извршен је енергичан јуриш на непријатељске положаје. Четврти батаљон је у снажном налету избио на непријатељске положаје. На тај начин бригада је брзо успела да обухвати десно крило четничког

2. корпуса на коти 1157, као и његову 3. јуришну бригаду која се налазила на Малој огледни. Због тога је настало колебање не само код главнине овог корпуса која је била у првој линији и бранила положај Брложник — кота 1157, већ и код 4. јуришне бригаде која се налазила у другом ешалону корпуса позади Мале огледне. Већ око 8.45 часова непријатељски отпор на Брложнику и Малој огледни је сломљен. Прво су разбијене 1. и 3. јуришна, а затим и 2. јуришна бригада 2. корпуса, које су се дале у „једно неуредно одступање без прихвата",[479]) ка Брусу и селу Влајковцима. Овим је 2. пролетерској бригади био отворен пут за Брус, што је она искористила и у 13.00 часова продужила енергично наступање и гоњење разбијених делова 2. корпуса у том правцу. Њена десна колона (1. и 2. батаљона), гонећи четнике правцем Плочник Дреновачка чука, око 17 часова, пробила се у дубину непријатељске одбране око 12 км и избила пред Жљебове, где је наишла на слабији отпор четничких снага, а затим, после краће уличне борбе против групе од око 80 четника, 7. августа у 18.00 часова заузела Брус. Лева колона (3. и 4. батаљон), одмах по разбијању непријатељске одбране на Брложнику и Малој огледни, наставила је гоњење деморалисаних четника према друму Брус — Кнежево. Њене јединице су у четним колонама гониле непријатеља, не дозвољавајући му да се среди и пружи било какав озбиљнији отпор. Гоњење је извођено од Брложника и Мале огледне ка селу Влајковцима. Одбацивши делове 2. корпуса преко Влајковачке реке, према Обрадовој чуки, јединице ове колоне су продужиле наступање лево и десно од пута према Брусу, једновремено и паралелно са бригадном десном колоном, и предвече достигле села Грашевце и Жиљце, где су се сместиле, истурајући јака борбена осигурања према Обрадовој чуки и Кумановој чуки. Пети батаљон 2. бригаде, за време ових борби, задржао се у селу Ђерекарима на обезбеђењу болнице и интендантуре.

Карактеристично је да је 2. пролетерска бригада у овој борби против четничког 2. корпуса имала врло мали број избачених из строја, свега два теже и четири лакше рањена. На другој страни, непријатељ је само на коти 1157 и Брложнику оставио 17 мртвих, док је број заробљених био знатно већи.[480])

Као илустрацију стања у четничким редовима у то време наводимо делове из сећања једног борца који је учествовао у овим борбама:

„Најзад се стрељачки строј приближио четничким рововима. Како који четник покуша да побегне из рова, тако га хватају митраљески рафали и сваки остаје на ледини. Убрзо запрашташе ручне бомбе. Одједном зацрни се блага зелена падина брда. Четници беже. . . Ретко ко пуца. . . Стрељачки строј претрча преко њихових ровова и изби на косу Копаоника. Са друге стране брда прави метеж. . . Мало даље, на коси, појави се једна групица људи. Има их око тридесетак. Застали су па вичу:

[479]) Архив ВИИ, бр. рег. С-В-4276/1; Ц-В-1667/1; ***Зборник*** том I, књ. 9, бр. **ДОК. 89.**

[480]) Архив ВИИ, кут. 392, бр. рег. 44/3; кут. 736, бр. рег. 12/4; кут. 735, бр. рег. 2/2; бр. рег. С-В-1667/1; С-В-4276.

— Ко је тамо!

— Ко је тамо? — вичемо и ми.

Глас одлеже далеко увалама Копаоника.

— Овамо четници! — вичу они.

— И овде су четници! — вичемо ми . . .

— Брже овамо! вичемо ми.

Најзад четници кренуше низ падину ка нама. Иду све трком. Тешић.[481]) нареди да се окрену капе. Он окрену своју петокраку звезду на затиљак.

Стоји Тешић испред батаљона мало пострани и виче:

— Брже овамо што се вучете! . . .

Најзад четници стигоше. Душа им дошла у нос од трчања. **ИмаЈу** један немачки „Шарац". Остали су наоружани пушкама. Чим стигоше један се издвоји и приђе Тешићу.

— Господине капетане, ми смо на левом крилу.

— Ћут, барабо једна! Што лажеш, — викну из свег гласа Тешић . . .

— Господине кап . . .

— Ћут, битанго — виче Лазар . . .

— Шта је ово! Шта ту имаш — викну Тешић!

— Вод гос'н капетане!

— Постројтвој вод овде! — нареди Тешић и показа место руком. Четнички водник цапну цокулама и окрете се својим војницима.

— У строј!

Четници потрчаше и зачас се постројише.

— Пушке у купе — викну Тешић . . .

Тешић окрену петрокраку зведу на чело.

— Је ли бре — поче Тешић тихо, — знаш ли ти ко сам ја! . . .

— Знам ко сте! — рече најзад четник.

— Ко сам? — упита Тешић.

— Партизани! — каже четник.

— Па шта сад? — упита Тешић.

— Ништа, друже — одговори четник. Нас су све на селу мобилисали и потерали да се, како кажу, боримо против комуниста, а ми једва чекамо да побегнемо ка вама, па да се скупа боримо против њих.

— и против окупатора! — убаци Тешић.

— Ма и против окупатора и против свакога ђавола. Једва смо чекали да ви дођете и да . . .

— Ћути лажеш! И ви сте пуцали на нас — викну Тешић.

— Нисмо, деце ми, славе ми, крста ми, хлеба ми — вичу четници у један глас . . .

— Да видимо пушке — рече Тешић и приђе првој купи четничких пушака.

[481]) Капетан ЈТазар Тешић, командант 4. батаљона.

Узе једну, извуче затварач и принесе цев оку. Мало је загледа, па је остави и узе другу, па трећу. Ћутао је. Ја прићох, он ми на уво шапну.

— Као да никада нису пуцале, тако изгледају — рече Лазар.

— Ево ти нових бораца, распореди их по четама па командуј! — рекох...

Тешић позва командире чета, па затим распореди четнике у три групе и за сваку чету одвоји по једну".[482])

Истовремено је 4. пролетерска бригада, која је била у десној дивизијској колони, не наилазећи на отпор непријатеља, избила у рејон село Лепенац — село Брђани — село Дренова, а 3. српска бригада, као дивизијска резерва, сместила се у селу Липовцу.[4*3])

Лево је 15. мајевичка бригада 17. дивизије, која је нападала преко села Гочманци, према селу Паљевштици, помоћним снагама је садејствовала 4. батаљону 2. пролетерске бригаде при нападу на Брложник са запада. Пошто су се пред њом налазиле снаге четничког 3. корпуса, то је она и била повучена више улево, према Палежу у којем правцу се и повлачио 3. корпус.

У овој борби 2. пролетерска бригада је разбила четнички 2. корпус. Жесток ватрени препад из минобацача и неустрашив јуриш натерао је јединице овог корпуса у бекство. Истина, томе је допринела чињеница да је већина четника била насилно мобилисана и није хтела јаче да се бори у четничким редовима. Како-тако, бригада је четнички 2. корпус избацила из борбе. Дубок продор у непријатељску позадину и заузимање Бруса уносило је немир и несигурност у редове *4.* групе јуришних корпуса. Све је то имало велики значај и допринос да 5. и 17. дивизија што лакше савгладају и разбију главнину четничке групације.

На Копаонику је била концентрисана по свом саставу и борбеној техници најјача од свих група четничких корпуса у Србији. У њој су се налазиле најборбеније, елитне четничке јединице са доста борбеног ис куства из ранијих борби против јединица НОВЈ и партизанских одреда. Оне су представљале ударну снагу четничког покрета у Србији, која до тада није знала за озбиљнији пораз. Све ово говори о величини и значају победе у којој је не мали удео имала и 2. пролетерска бригада. Нарочито треба подвући да је све ове борбе које је водила 2. бригада извела скоро без сопствених губитака. Ово је могла постићи једино блл-годарећи правилној употреби јединица од стране команде и штабова. Смеле и често самоиницијативне одлуке које су изражаване у брзим и изненадним ударима у бокове и позадину непријатеља, сведоче о оспособљености командног кадра да успешно води борбе и из њих излази као победник. Храброст и издржљивост старешина, штабова и команди били су у неким одсутним тренуцима предуслов за успех у борби. И овог пута су борци 2. бригаде показали необичну храброст, издржљивост и пожртвовање. Овим успехом јединице и борци су добили нов полет.

[482]) ***Друга пролетерска,*** **кн>. з, стр. 421—425.**
[481]) ***Зборник,*** том I, кн>. 9, бр. док. 180.'

Штаб 2. пролетерске дивизије није био обавештен да су четници разбијени на Сувом рудишту, па је 8. августа увече, упутио 2. пролетерску бригаду (без 2. батаљона) из Бруса ка Копаонику правцем село Грашевци — Старе бачије — кота 1206 — Обрадова чука — кота 1430. Око 23 часа, приликом избијања чела колоне на Стару бачију и пред коту 1206 радиограмом је обустављен даљи покрет бригаде, јер су четници већ били разбијени, ради чега је наређено да се бригада врати у Брус. За то време 2. батаљон 2. бригаде посео је положај на Бановцу и северном излазу из села Милентије и тако затворио правац од Александровца и Јошаничке Бање. Четврта пролетерска бригада заузела је положај код Разбојне и обезбедила правце од Блаца и Крушевца, а један батаљон упутила у Брус уместо 2. пролетерске бригаде. Остали делови ове бригаде као и 3. српска бригада остали су на ранијим положајима.[484])

Деветог августа ујутру, по повратку са Копаоника, 2. бригада се разместила: 3. и 5. батаљон, болница и интендантура у засеоку Зракама, 1. и 4. батаљон на положају село Кобиље — село Мала Врбница, 2. батаљон у селу Милентије, а Штаб бригаде у Брусу. Истог дана у 14.00 часова је Штаб 2. пролетерске дивизије наредио да три батљона 2. бригаде садејствује јединицама 17. дивизије у ослобођењу Александровца. За ову акцију одређени су 1, 3. и 4. батаљон. Они су у 20.00 часова кренули на извршење задатка и то 1. и 4. батаљон у рејон села Новака с циљем да поставе заседе према Крушевцу, а 3. батаљон да садејствује јединицама 17. дивизије.

У току ноћи уочи 10. августа 15. мајевичка бригада 17. дивизије, у садејству 3. батаљона 2. пролетерске бригаде, напала је непријатеља у Александровцу. Противник је пружио слаб отпор и град је, после краће борбе, ослобођен 10. августа око 2.00 часа. Четничка Жупска бригада и снаге Српске државне страже су се повукле у правцу села Веље Главе и Трстеника. Исте ноћи око 3.00 часа 1. и 4. батаљон 2. бригаде, без отпора су ушли у Новаке, пресекли телефонско-телеграфске везе између Крушевца и Алексанровца и поставили заседу према Крушевцу.[485])

После заузимања Александровца 3. батаљон се сместио у село Љубинице. Десетог августа већ у 18.00 часова бригада је добила наређење да 1. и 4. батаљон пребаци у село Гаревину и Штитаре ради затварања правца Крушевац — Разбојна, 3. батаљон да помери у село Жилинце, а 2. и 5. батаљон са Штабом бригаде и осталим деловима да пребаци у село Златаре. На тај начин је цела 2. бригада оријентисана на затварање правца од Крушевца. Четврта пролетерска бригада развила се на простору село Дупци — село Жуње — село Разбојна — село Равни и безбедила правац од Блаца, а 3. српска бригада се померила из села ЈТиповца у село Батоте ради затварања правца од Куршумлије. Пета дивизија се и даље задржала на гребену Копаоника, а 17 дивизија у ширем рејону Александровца. Идућег дана на простору бригаде било је мирно па је време искоришћено за одмор јединица.

[m]) ***Зборник.*** том I, књ. 9, бр. док. 99; Архив ВИИ, кут. 735 бр. рег. 2/2.
[85]) ***Зборник,*** том I, књ. 9, бр. рег. 182; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.

БУГАРИ СЕ ЈОШ НЕ ПРЕДАЈУ

У духу општих офанзивних планова Оперативне групе, 2. пролегерској бригади постављен је задатак да се пребаци на простор село Миљевићи — село Неваде — Вишесело — село Манастирци и да извиђа и осигурава правце од комуникације Куршумлија — Блаце. Ово померање је имало за циљ да се настави офанзива у правцу југоистока ка долини Топлице, да се заузме Куршумлија и споји с јединицама главног штаба Србије, којима је требало пружити помоћ у руководећем кадру. Истовремено је требало своје бригаде попунити борачким саставом с територије јужне Србије.[4*6])

Дванаестог августа око 15 часова док се бригада припремала за марш на нови простор, из Крушевца су отпочели наступање два батаљона бугарске 27. пешадијске дивизије и један немачки батаљон, ојачан артиљеријом. Наступање су вршили дуж долине Расине. Вероват на намера им је била да одбаце делове 2. дивизије према Расини и, у садејству бугарских снага које су из Блаца стигле у село Сибницу, као и оних снага које су истог дана око 08.00 часова из Куршумлије избиле у село Сагоњево, овладају линијом село Разбојна — Јаворац — село Сагоњево, ради стварања могућности за даљи напад прсга Брусу и Александровцу.[487]) Непријатељ је без ометања избио у село Шогоље и одатле наступање преко села Себечевца ка Вујином брду. У сусрет непријатељу Штаб 2. бригаде упутио је из села Купци 1. и 4. батаљон да нападну леви бок непријатеља. Они су, у заједници с деловима 6. источнобосанске бригаде 17. дивизије, који су дејствовали на десном крилу непријатеља с правца села Новака, из покрета напали непријатеља на Вујином брду и одбацили га према селима Себечевцу и Дољанима.[488]) Даље потискивање непријатеља морало се напустити пошто се бригада већ налазила на маршу, почев од 10.00 часова, правцем село Разбојна — село Жуње — Кукулић ради избијања на простор Црквина — село Манастирци — Вишесело. У првој етапи марша бригада је, ометана од непријатељске извиђачке авијације, у 24.00 часа стигла на Јаворац, у рејон Дурле. Први и 4. батаљон, који су се налазили на положају између Купаца и Гаревине, због наведеног напада непријатеља од Крушевца, а и због закашњења јединица 17. дивизије које су требале да их смене, почели су покрет касније, ради чега нису могли у току дана стићи у састав бригаде. У покрету ка поменутом рејону бригада је рано ујутру 13. августа наставила марш и око девет часова разместила 3. батаљон, чету пратећих оруђа, болницу и интендантуру у селу Манастирци, док су 1. и 5. батаљон продужили у Вишесело.

За то време је 4. пролетерска бригада извршила марш из рејона Разбојне у Сагоњевске ливаде, одакле је ноћу уочи 13. августа одбацила бугарске предстражне делове, а 3. српска бригада се у зору 13. августа развила према селу Сагоњеву на линији Ораовац — Црна чука (кота 1197), десно од 4. пролетерске бригаде.[489])

[48A]) Архив ВИИ, кут. 392. бр. рег. 45/3.

^[87]) Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 2/2; Микрофилм НАВ-В-Н-Т-78, ролна 332, снимак 6289548—32.

^[88]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.

^) Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 2/2; кут. 739, бр. рег. 4/3.

Тринаестог августа око шест часова два батаљона бугарског **122.** пешадијског пука предузела су напад у више колона према положајима 3. српске и 4. пролетерске бригаде. Обе бригаде су спремно чекале непријатеља, зауставиле његов напад, а затим прешле у противнапад и потисле противника у село Сагоњево. Баш у то време (око девет часова) три батаљона 2. пролетерске бригаде су стигла на простор село Манастирице — Вишесело, нашавши се иза леђа непријатеља.

Сазнавши за непријатеља у рејону Сагоњева и проценивши да има добре услове да Бугарима нанесе изненадан удар, Штаб 2. бригаде је, без обзира на умор јединица, одмах поставио 2. и 5. батаљон и једну чету 3. батаљона на Кошутњак (кота 821) према Сагоњеву, а 3. батаљон (без чете) и све неборачке делове пребацио на Церовачко пресло (кота 953). Ово 11.00 часова, баш када су се снаге бугарског 122. пешадијског пука повлачиле испред јединица 3. српске и 4. пролетерске бригаде према Сагоњеву и покушавале да организују отпор на коти 934 и код засеока Бугаре, батаљони 2. бригаде су, после организације садејства са пратећом четом, која је припремала минобацачку подршку, кренули са Кошутњака према Сагоњеву да нападну десни бок и позадину бугарских снага. Непријатељ је био осмотрен на положајима око коте 934 као и његова артиљерија код засеока Морачана. Док је Пратећа чета заузимала ватрени положај и припремала оруђа за садејство, 2. и 5. батаљон су већ подилазили бугарском положају. Пошто је терен био пошумљен било је омогућено да се јединице прикривено приближавају предњем крају одбране. На дати знак минобацачи су вели ком прецизношћу обасули ватром бугарски положај. Настало је комешање код непријатеља. Тада су батаљони извршили јуриш чистећи ручним бомбама терен испред себе. Тако су, после двочасовне борбе, у заједници с јединицама 3. српске и 4. пролетерске бригаде, разбили непријатеља у ширем рејону Сагоњева. Бугари су у паници одступили у правцу села Селова и Жуча. Овим је напад непријатеља на овом правцу био сузбијен. Том приликом јединице 2. бригаде су имале два погинула и три рањена борца, а непријатељ је оставио на положају 23 мртва; заробљена су три војника и заплењен је један брдски топ 75 мм са 102 гранате, један тешки минобацач без постоља, и митраљез без постоља, 150 мина за бацач, 13.500 муниције, једна радиостаница, 60 комада шињела, две блузе и два коња.[490])

Истог дана предвече настављен је напад 2. пролетерске, 3. српске и 4. пролетерске бригаде и 1. крајишке бригаде 5. дивизије на делове 122. пешадијског пука, који су се били повукли у рејон села Селова и Жуча. Левокрилни батаљон овог пука, чим је осетио приближавање 1. крајишке бригаде од Игришта напустио је положај код Жуча и повукао се у Куршумлију. Око 19 часова три батаљона 1 крајишке бригаде су почела напад преко Бећировог брда и од засеока Мароша, у леви бок и позадину осталих снага бугарског 122. пешадијског пука на простору Селова и Жуча. У исто време почеле су напад јединице 3. сппске бригаде правцем Ораовац — Селово — Жуч, 4. пролетерске бри-

[49o]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; кут. 735, бр. рег. 2/2; кут. 739, бр. рег. 5/3.

гаде на правцу Сагоњево — Жуч и 2. и 4. батаљон као и део 3. батаљона 2. пролетерске бригаде на правцу Вишесело — Муљевиће. Заједничким залагањем све четири бригаде НОВЈ отпор непријатеља је брзо сломљен и до 22.00 часа заузети су Селево и Жуч. Бугарске снаге су биле разбијене и натеране да се у нереду повуку у Куршумлију, бацајући за собом опрему и оружје, уз велике губитке. Према признању непријатеља, овај излет 122. пешадијског пука коштао га је: 10 мртвих, 26 рањених и 272 нестала војника, подофицира и официра, затим четири топа, пет минобацача, 35 пушкомитраљеза, 266 пушака, једне радио-станице и 197 коња.[491])

По извршеном задатку 2. пролетерска бригада је остала на положају Вишесело — Манастирци, уз осигурање од Блаца, 4. пролетерска бригада у рејону село Влајиња — Муљевиће — Неваде — Жуч, а 3. српска бригада у селу Сагоњеву. Док је главнина 2. пролетерске бригаде водила ову борбу против Бугара код Сагоњева, један батаљон бугарских војника кренуо је из Блаца преко села Музиња и Топа на Кукулић и Црну Чуку. Благодареће очитој необавештености непријатеља, неборачки делови 2. бригаде, које је штитила једна чета 3. батаљона, у рејону Церовачког пресла остали су поштеђени. Одлука Штаба бригаде да неборачке делове превише удаљи од главнине бригаде била је погрешна и замало да се заврши поразно. Истина, Извиђачки вод 3. батаљона успео је да се кроз шуму приближи непријатељу и из пушкомитраљеза да отвори јаку ватру, али то није било довољно да се одупре непријатељском батаљону. Ипак се непријатељ, вероватно несигуран и усамљен у густој шуми, истог дана преко Мечка и села Сибнице повукао у Блаце. Том приликом једна чета 1. батаљона отворила је из ненадну ватру по непријатељској колони у повлачењу и приморала непријатеља да се брже повлачи. Истог дана пристижу 1. и 4. батаљон, тако да је 2. пролетерска бригада била поново на окупу.[492])

Успешно завршеним борбама против 122. пешадијског пука и бугарских снага које су вршиле испад из Блаца, створени су услови за напад на Куршумлију. Ослобођење Куршумлије било је још од раније циљ Штаба Оперативне групе. Одлучено је да се ово реализује ноћу уочи 15. августа. Док су остале јединице 2. дивизије потпуно или делимично учествовале у нападу на Куршумлију, 2. пролетерска бригада имала је задатак да напада непријатељске посаде у рејону село Барбатовац — село Станци и по ликвидацији истих да се постави на линији Барбатовачки виногради — Барбатовачко брдо ради затварања пута Блаце — Куршумлија. Извршавајући овај задатак бригада је, не наилазећи на непријатеља, избила на комуникацију Куршумлија — Блаце, а затим су 1, 4. и 5. батаљон заузели положај на Барбатовачком брду и то: 1. батаљон на десном крилу на коти 506, 5. батаљон у центру у рејону коте 515 и 4. батаљон на левом крилу између пута Блаце — Куршумлија и коте 515. Четврти батаљон је једну своју чету истурио у село Барбатовац. Западно од комуникације, на одсеку Барбатовачки виногради — Коњувско брдо, заузео је положај 3. батаљона, а 2.

[491]) Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 2/2; кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, **књ. 9,** бр. **ДОК.** 136, **181.**

[492]) ***Зборник,*** том I, књ. 9, бр. док. 180; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.

батаљон је задржан у селу Спанцима. Брдски топ се налазио на ватреном положају у рејону Барбатовачких винограда.

Петнаестог августа један бугарски коњички ескадрон кренуо је из Блаца ка Куршумлији ради пружања помоћи нападнутој посади. Око 11 часова ескадрон се примакао улазу у Барбатовац. Планирано је да се непријатељ пусти што ближе положајима, с тим да нико не отвара ватру пре отварања ватре брдског топа. Да непријатељ не би приметио положаје наших јединица све је било замаскирано и нико није смео да се појављује без обзира на каквом се одстојању налазио непријатељ. Прва топовска граната је истовремено значила и јуриш по једне чете из сва три батаљона.

Што се више непријатељ приближавао утолико је расла напетост међу борцима и руковдиоцима. Од погодног тренутка за отварање ватре зависио је успех. Није се смела отворити ватра ни прерано, ни прекасно. На дати знак, док је још граната из топа била у ваздуху осуо се плотун из свих оружја по непријатељу. У његовим редовима настала је паника. Јахачи више нису били у стању да рукују преплашеним животињама. Почело је неуредно бекство ка Блацу, падали су коњи и јахачи. Преплашени коњи вукли су своје јахаче, јер коњаници нису успевали да у паници одрже равнотежу на седлу, нити да извуку ноге из узенгија. Чете које су биле одређене да гоне непријатеља успеле су да врате непријатеља у Блаце а и саме да избију за њима на Трбуњско брдо и да упадну у јужно предграђе Блаца. У даљем нападу оне су задржане снажном пешадијском и артиљеријском ватром с десне обале Блаташнице. Том приликом бугарске јединице су имале 15 погинулих (остављених на бојишту), а заплењена су два јахаћа коња. Бригада није имала губитака.

Овај успех је створио осећај могућности да се ослободи Блаце. Располажући са оскудним подацима о непријатељу и организацији одбране Блаца, Штаб бригаде је самоиницијативно предузео још исте вечери (15. августа) напад на Блаце. У нападу су учествовали 3, 4. и 5. батаљон, али нису успели заузети Блаце. По свему судећи овај је напад више личио на демонстрацију него на озбиљну акцију. Тако су напад, изгледа, и батаљони схватили, јер нису били нимало упорни, па су се повукли уз губитке од два рањена борца.[493])

Успех у борби код Барбутовца пример је добре организације положаја и садејства међу јединицама, као и зрелост и храброст како бораца тако и командног кадра да једну овако успешну акцију изведу до краја.

Тринаестог августа, једновремено с нападом 122. пешадијског пука бугарске 27. дивизије на положаје 2. пролетерске дивизије код Сагоњева, јединице бугарског 69. пешадијског пука и немачког 5. полицијског пука (без 3. батаљона) предузеле су напад из Блаца с обе стране Јанкове клисуре према Разбојни. После жестоких борби против једи-

[4]«) ***Зборник,*** том I, књ. 9, бр. док. 137, 143, Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; ***Друга пролетерска;*** књ. 3, стр. 414—415.

Скица 29. ***Борба код Барбатовца, 15. 08. 1944.*** године

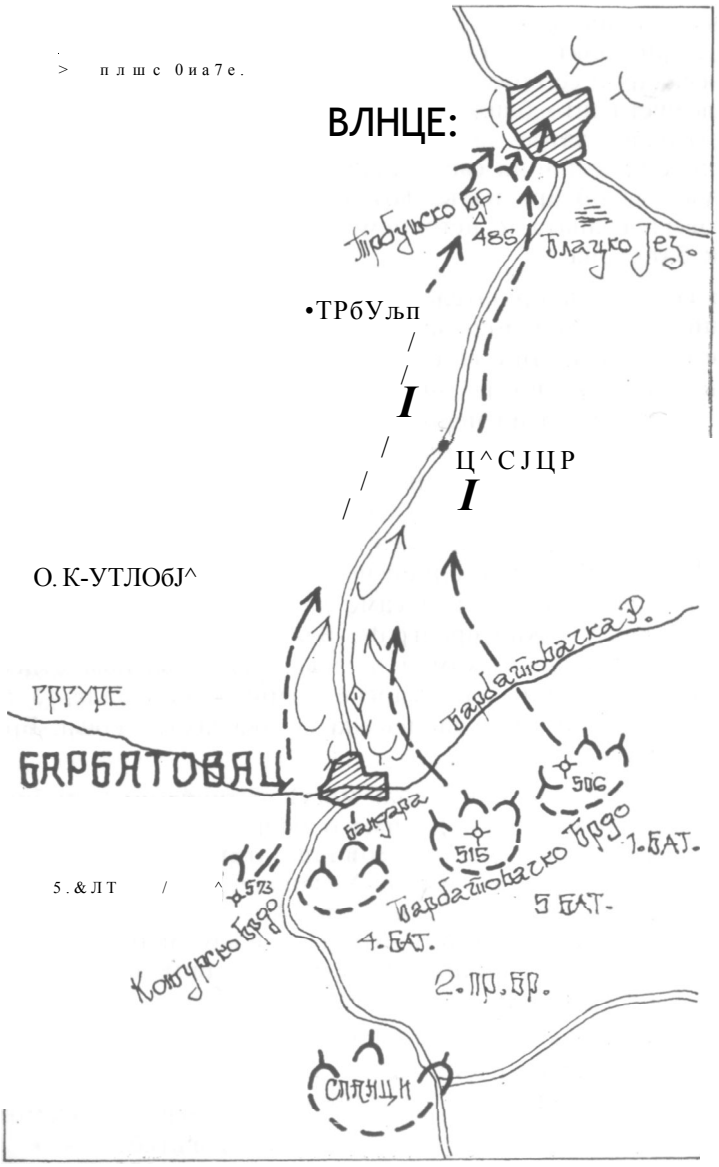

ница 17. дивизије, непријатељ је после подне успео да избије према Разбојни. Истог дана по подне друге бугарске и немачке јединице предузеле су напад из Крушевца долином Расине, с циљем да се споје г бугарско-немачком борбеном групом која је нападала на правцу Блаие — Разбоша. Овом синхронизацијом дејства непријатељ је намеравао да створи запречни положај ради онемогућавања продора Оперативне

групе НОВЈ према Великом Јастрепцу и Блацу.[494]) Борбе против јединица 17. дивизије трајале су све до 16. августа, када се, вероватно због притиска снага 2. и 5. дивизије на Куршумлију и напада 2. бригаде 2. дивизије на Блаце, у ноћи између 15 и 16. августа непријатељ почео да повлачи у Блаце.

После неуспелог напада на Блаце 2. пролетерска бригада је извршила марш преко пошумљене косе Лепенца с циљем да садејствује противнападу јединица 17. дивизије. Око 13.00 часова бригада је у рејону Мечка ухватила везу са деловима ове дивизије од којих је сазнала да се непријатељ већ повукао из Разбојне. У таквој ситуацији, кад је престала потреба да се 2. бригада уведе у борбу, она је размештена на простору: Штаб бригаде и 4. батаљон — у село Церовицу, 3. батаљон, Пратећа чета, болница и интендатура — у село Јањићима, 2. батаљон — на Црној чуки и Мечку, 1. батаљон — у селу Рашицама ради затварања правца од Блаца, и 5. батаљон — у селу Сибници, такође ради затварања правца од Блаца. На овом простору бригада је остала до 19. августа када се, изузев 1. и 4. батаљона, померила на простор село Манастирци — Вишесело.[495])

Сузбијањем непријатељске офанзиве и преузимањем иницијативе V своје руке, Оперативна група НОВЈ створила је извесну равнотежу снага и привремено затишје. Процењујући општу ситуацију, Штаб Оперативне групе је 18. августа одлучио да 2. пролетерску дивизију упути у Јабланицу ради транспортовања у Италију тешких рањеника Оперативне групе. За време боравка у Јабланици 2. дивизију је требало ставити под каманду Главног штаба НОВ и ПО за Србију.[496])

С тим у вези Штаб 2. дивизије је наредио да се изврши марш у две колоне и то: десна, 4. пролетерска ,а за њом 2. пролетерска бригада. правцем село Жегрова — Куршумлијска Бања — село Рача — село Ђоке — село Горњи Гајтан, и лева, 3. српска бригада правцем село Барбатовац — село Плочник — село Бресник — село Ргаје.

Друга бригада је требало да 19. августа у Сагоњеву прими и тешке рањенике 17 дивизије.

Марш је отпочео 20. августа у 05.00 часова. Истог дана у 21.-15 час Врховни шгаб је наредио Штабу Оперативне групе да задржи 2. пролетерску дивизију у Јабланици, а да уместо ње у састав Оперативне групе уђе 21. ударна дивизија. Тиме је 2. пролетерска дивизија изашла из састава Оперативне групе и стављена под команду Главног штаба за Србију.

Двадесетог августа у 05.00 часова 2. бригада је отпочела марш. Пошто тешки рањеници 17. дивизије до одређеног времена нису били транспортовани у Сагоњево, задржани су 2. и 4. батаљон да сачекају рањенике, а главнина је кренула на простор село Жегрова — село Велика Шатра — село Трмка, где се разместила. Према наређењу Штаба дивизије, сутрадан у 05.00 часова је требало наставити марш. Међутим, пошто 2. и 4. батаљон, са тешким рањеницима 17. дивизије, у то

[494]) ***Зборник,*** том I, књ. 9, бр. док. 182; Архив ВИИ, Микрофилм НАВ-Н-Т-78, ролна 332, снимак 6289553—9, 6289560.

[495]) ***Зборник,*** том I, књ. 9, бр. док. 159; Архив ВИИ, кут. 736. бр. рег. 12/4.

~[12]) ***Зборник,*** том I, књ. **12**, бр. док. **159;** Архив ВИИ, кут. **736,** бр. **ДОК. 11/4**.

време нису били стигли, то је бригада тога дана остала на истом месту, а када су у 12.00 часова стигли батаљони и тешки рањеници онда су смештени: 2. батаљон у Жегрову, и 4. батаљон у селу Рашевац.

Двадесет другог августа у 05.00 часова, по топлом и лепом времену бригада је продужила марш у једној колони правцем Куршумлијска Бања — село Равни Шорт — село Рача и сместила се: 1. батаљон у селу Делишкама, затварајући правац од Куршумлије, 3. батаљон у селу Саставцима, контролишући правац од Подујева, 2. батаљон у селу Буринцама, са задатком личног обезбеђења, 4. батаљон и болница у селу Ђоровићима и 5, батаљон, Штаб бригаде, Пратећа чета и интендантура у селу Рачи.

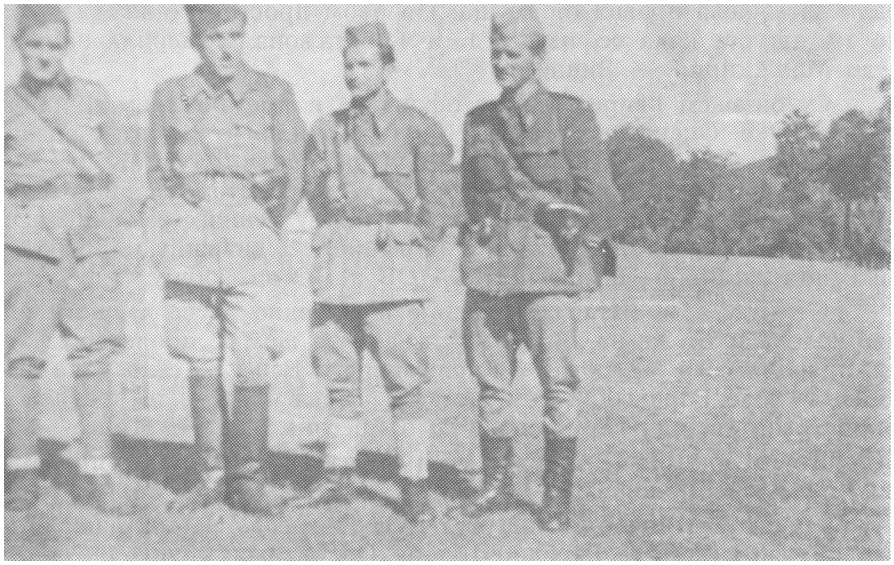

И они су руководипи — командовали бригадом. ЈТазо Шевкушић, Веселин Перовић — Трушо, Драгослав Ђорђевић — Гоша к Миливоје Радовановић — Фарбин

Двадесет трећег августа, рано изјутра, настављен је покрет. Цело преподне падала је јака киша што је марш знатно отежавало и јединице доста замарало. По клизавом и блатњавом терену било је посебно отежано ношење рањеника. Због тога је бригада на простор Јабланице стигла тек око 17 часова. Други батаљон и тешки рањеници 17. дивизије продужили су правцем Горњи Гајтан — село Слишане — село Каменица — село Бојник. Батаљон је на аеродрому у рејону овог села требало да преда рањенике ради транспорта у селу Ивању. Главнина 2. бригаде се разместила: 3. батаљон у селу Доњем Бучумету, контролишући правац Лебане — Подујево, 5. батаљон у Доњем Гајтану са истим задатком, 1. батаљон у Горњем Гајтану, 4. батаљон и Пратећа чета у

Горњем Бучумету, болница и интендантура у селу Шишинцима и Штаб бригаде у селу Петровцу.[497])

За то време 4. пролетерска бригада је стигла на простор Саставци — Кутлово — Зебица — Иван Кула, а 3. српска бригада, северно од Радана, на простор Ргаје — Житни Поток — Арбанашка.

Долазак 2. пролетерске дивизије у Јабланицу топло је примљен. Народ је с одушевљењем дочекивао јединице, нудећи им храну, воће и остало. Главни штаб Србије организовао је 24. августа у селу Доње Коњувце свечан дочек дивизије. Дочеку су присуствовали по један батаљон из сваке бригаде. Као свог представника Штаб бригаде је одредио 3. батаљон. Поред батаљона прослави су присуствовали штабови бригада и Штаб 2. пролетерске дивизије. Мноштво народа и војске из села Јабланице окупило се да дочека представнике дивизије. Велики шпалир од народа и војске се протезао неколико километара. Посути цвећем, кроз њега су прошли батаљони и представници бригада. На свечаном митингу представнике дивизије поздравио је генерал-лајтнант Коча Поповић, командант Главног штаба Србије, затим представник Среског народноослободилачког одбора Прокупље и омладине. Присутне је испред 2. дивизије поздравио политички комесар дивизије Милинко Ђуровић.[498])

Двадесет петог августа у 19.00 часова бригада је добила наређење да се пребаци на северну страну Радана на простор село Статовац — село Драги Део — село Магаш. Сутрадан у 5.00 часова покрет су извршили: 3. и 4. батаљон и болница правцем Бучемет — Слишане — Ивање и разместили се у селу Магашу са задатком да затварају правац Ниш — Прокупље, 1. батаљон правцем Горњи Гајтан — Мала Врата — Власово — Власа и разместио се у Статовцу са задатком да затвара правац Прокупље — Куршумлија, 5. батаљон иза колоне 1. батаљона и разместио се у селу Богујевцу са истим задатком, као и 1. батаљон, 2. батаљон, Пратећа чета и интендантура правцем Слишане — Боринци — Добра Вода — Драги Део, ту се разместили, обезбеђујући се од правца Ниш — Прокупље. Лево од 2. бригаде, на простору села Арбанашке, Таврљана и Крушевице, налазила се 4. пролетерска бригада, а на простору села Брестовца и Коњувца 3. српска бригада.

*

Читав НОП није имао своје сталне изворе снабдевања. Најважнији извор снабдевања био је непријатељ са свим борбеним средствима и осталим потребама за живот и борбу, које је он имао при себи, или које је користио. Други важан извор била је територија и становништво на којој се дејствовало. Поред овога 2. пролетерска бригада је у пролеће 1944. почела делимично да користи и савезничку помоћ.

Ово неколико чињеница смо поменули да би се реалније сагледао проблем снабдевања и опремљености у наоружању и муницији, као и одећи, обући и исхрани. Пошто НОП није имао својих фабрика и магацина, то ни 2. бригада није могла сваком борцу, при ступању у њене редове, да обезбеди све оно што му је било потребно за живот и борбу.

[497]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.
[498]) ***Друга пролетерска,*** кн>. 3, стр. 416; Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/2.

Прва његова „униформа" било је одело и обућа у којој је сваки борац ступао у бригаду. Пошто се она брзо цепала, то се за сваког борца постављао као прворазредни задатак да му се на време обезбеди друга, или да се стара окрпи. Борцу је најчешће једина могућност за то била да у борби од непријатеља прибави себи другу одећу, обућу, и друго. Зависно против којег се непријатеља водила борба, гаквом упиформом је већином био и одевен састав бригаде. Што је непријатељ био „богатији" то су и акције против таквог непријатеља биле богатије у снабдевању разноврсним потребама. Будући да се бригада борила против свих не лријатеља НОП-а, њих је било много, то се њена „униформа", после оне првобитне која је носила обележје сеоске и радничке, појављивала као: немачка, италијанска, усташка, домобранска, недићевска, и др. Будући да је 2. пролетерска бригада скоро свакодневно имала окршаје против неких од тих непријатеља, то је она обично успевала да три четвртине својих бораца обезбеди војничким униформама, док је једна четвртина била у народној ношњи, било да се радило о новим добровољцима или одећи која је заплењена од четника, јер и њихов цео састав није имао униформе. Да се не би схватило, да се сваки борац искључиво сам бринуо о својој одећи и обући, треба рећи да се у већим операцијама, нарочито при ослобођењу већих градова или при разбијању и уништењу већих непријатељских формација, долазило до већих магацина или стоваришта опреме, одеће, обуће која се организовано делила јединицама. У таквим акцијама заплењене су обично и веће количине хране и осталих потреба. Било је случајева да се у таквим акцијама долазило и до штофова од којих су се у бригадним радионицама шила одела за борце, Па ипак оно што је било јединствено за све пролетерске јединице то је био њихов амблем — црвена петокрака звезда са српом и чекићем. Ово је био пропис и обавеза за сваког пролетерског борца као и капа „титовка". Ове основне амблеме обезбеђивала је бригада.

Од опреме сваки борац је имао кожни опасач, торбицу с прибором за јело, а ређе прибор за умивање и бријање, затим ћебе или шаторско крило. Пошто су јединице, ради потпуне бојеве готовости, биваковале под пуном ратном опремом, то су борци и старешине спавали у оделу и обући. Обично су се удруживала по два или више бораца, па би им шаторско крило служило као простирач по земљи или слами, а ћебад да би се покрили. Што се тиче личне хигијене — прање, чишћење и крпљење — то су борци обично вршили дању, на положају за време затишја, или при размештају на појединим просторима. Ноћ се по правилу за то није користила, из разлога пуне бојеве готовости, а и због тога што су се ноћи најчешће користиле за акцију или покрет. Зими су се користиле куће, појате и други покривени објекти за размештај бораца, а лети се биваковало под отворним небом или у колибама, стајама за сено, тремовима и др. Материјал за загревање и кување хране скупљан је на лицу места. За осветљење свака чета и Штаб имали су свеће лојанице, маст и крпу — фитиљ, или коју батеријску лампу. У недостатку ових посуђивала су се од домаћина приручна средства за осветљење (маст, зејтин, луч и др.) где је јединица била размештена.

Старешине су имале нешто бољу и уреднију обућу и одећу. Поред опреме коју су имали борци, они су често имали кожне торбе с прибором за писање, свеске за прибелешке, секције, бусоле, двогледе које су

обично имали командири и команданти. Овом посебном опремом биле су снабдевене старешине почев од командира, политичког комесара и њихових заменика па до команданта бригаде.

Оно што је речено о начину снабдевања одећом и обућом у готпуности се односи и на наоружање. Због тога је логично да се и наоружање 2. бригаде састојало из више врста и типова, зависно од кога је непријатеља било отето. Бригада је била наоружана лаким и тешким пешадијским наоружањем: пушке, пушкомитраљези, ручне бомбе, минобацачи, по који топ и др. Ова разноврсност у наоружању причињавала је доста тешкоћа у снабдевању муницијом. Дешавало се да поједини борци имају наоружање за које се тешко долазило до муниције.

Сваки борац је био наоружан пушком или пушкомитраљезом, а понеки је носио нож-тесак. Борци митраљеских, минобацачких и топовских одељења обично су тежили да буду наоружани и са аутоматом, пиштољем и ручним бомбама, а у недостатку ових носили су пушке. Оно што је карактеристично за 2. пролетерску бригаду то је, да је сваки борац носио у торби или о опасач обешену једну или више ручних бомби.

Ова бригада је међу свим јединцама НОВ и ПОЈ била веома позната као јединица која је високо ценила и необично вешто и често користила ручну бомбу као средство за борбу. Од свог оснивања 2. брига да је добијала врло одговорне и тешке борбене задатке. У настојању да оправда поверење које јој је тиме дато, она је од самог почетка те задатке најсавесније извршавала.

Од почетка њеног постојања суочавала се са низ тешких проблема. Наоружана пешадијским наоружањем требало је, на пример, врло често да осваја јако брањене непријатељске објекте, добро наоружане, често изграђене од армираног бетона у виду бункера. За њихово освајање је било потребно да има оруђа већих калибара него што их је она имала. Али препреке за пролетере није смело бити и недостатак борбене технике борци — пролетери надокнађивали су другим средствима, у првом реду коришћењем ручних бомби. Бомбаши су били добровољци снабдевени ручним бомбама који су се кришом и под заштитом ватре из пушкомитраљеза, привлачили непријатељским бункерима до најближих одстојања, одакле су, кроз пушкарнице, убацивали бомбе и на тај начин ликвидирали посаду, стварајући на тај начин могућност осталим борцима за даље дејство. Култ бомбаша је специјално гајен у 2. пролетерској бригади. Она је, у неку руку, била ковачница бомбаша и из њених редова су израсли такви борци — бомбаши који су својим херојским подвизима остали да живе као легнда. Тако је бригада помоћу својих бомбаша решавала и најтеже задатке. Успеси које су постизали бомбаши, које је имала свака чета за све време борбених дејстава, основна су карактеристика којим се 2. пролетрска бригада разликовала од осталих јединица НОВ и ПОЈ. Зато је она била позната као „бомбашка бригада" или бригада „младих бомбаша и пушкомитраљезаца".

Старешине, како војничке тако и политичке, обично су биле наору жане лаким наоружањем, првенствено аутоматом, пиштољем и ручном бомбом.

Без обзира на шароликост у одећи, обући, тако и наоружању 2. нролетерска бригада је по свом спољном изгледу личила на праву војничку јединицу.

ПРВИ ДАНИ У 21. СРПСКОЈ ДИВИЗИЈИ

Средином 1944. године развој војно-политичке ситуације, како на унутрашњем тако и на спољњем плану, из основа је утицао на живот и борбену активност 2. пролетерске бригаде. Као и остале јединице НОВЈ, тако и ова бригада, доласком у Србију, овог пута почиње да прима у своје редове, поред добровољаца и мобилисане обвезнике. Друга битна промена настаје у погледу извора за снабдевање опремом, наоружањем, одећом и обућом и за лечење рањеника. Настао је период све већег и већег учешћа савезничке помоћи. Нагли развој НОП одражава се и у формирању већег броја нових јединица НОВ и ПОЈ. Велики број старих и искусних кадрова из 2. бригаде одлази у друге јединице. Друга пролетерска бригада по свом саставу, још од оснивања, била је кадровска бригада. Требало је само у току рата умети сачувати те кадрове. На жалост, као што смо већ напоменули, у настојању да оправда свој пролетерски карактер и звање, а у циљу што успешнијег извршавања задатака, Штаб бригаде се врло често супротстављао одласку најбољих и најизраслијих, како војних тако и политичких старешина, без обзира што су они требали да оду и на више и одговорније дужности у друге јединице. То је учинило да велики број старешина изгину као обични борци или нижи руководиоци, и без могућности да покажу своје способности на већим и одговарајућим дужностима. До августа 1944. године, од 70 старешина, колико их је било у бригади на дан формирања 1. марта 1942. у командама чета и штабовима батаљона ,погинула су 42, и остало је живих свега 28. Ови подаци у потпуности потврђују горњу тврдњу.

Тако се 2. пролетерска бригада вратила у Србију без многих добрих кадрова. Од око 867 бораца, колико их је било у строју на дан формирања бригаде, 1. августа 1944. године их је у животу било свега 337. Значи, да је ова кадровска бригада до дефинитивног повратка у Србију изгубила 530 бораца и руководилаца.[499]) Имајући пред очима имена ових 530 погинулих, може се слободно рећи да је међу њима пало гро најспособнијег кадра бригаде. Треба рећи и то да је бригада у току рата попуњавала своје редове исто тако добрим и способним борцима који су израстали у њеним редовима и у руководиоце.

Доласком у Јабланицу, из 2. бригаде је отишло у друге јединице око 40 војно-политичких руководилаца. Овај одлазак кадрова захтевао **је** попуну упражњених места. Тако је на место команданта бригаде, потпуковника Средоја Урошевића, дошао за вршиоца дужности команданта дотадашњи заменик команданта бригаде поручник Веселин Перовић--Труша, на место заменика политичког комесара бригаде Драгослава Ђорђевића-Гоше постављен је Војин Ђурашиновић-Костја, дотадашњи зам. комесара *5.* батаљона, а на место капетана Божидара Ђорђевића,

[495]) ***Друга пролетерска,*** књ. 1, стр. 725—775.

начелника Штаба бригаде, одређен је привремено поручник Божо Недић, а потом капетан Лазар Тешић, дотадашњи командант 4. батаљона. За заменика пол. комесара 5. батаљона постављен је Славко Клипа.

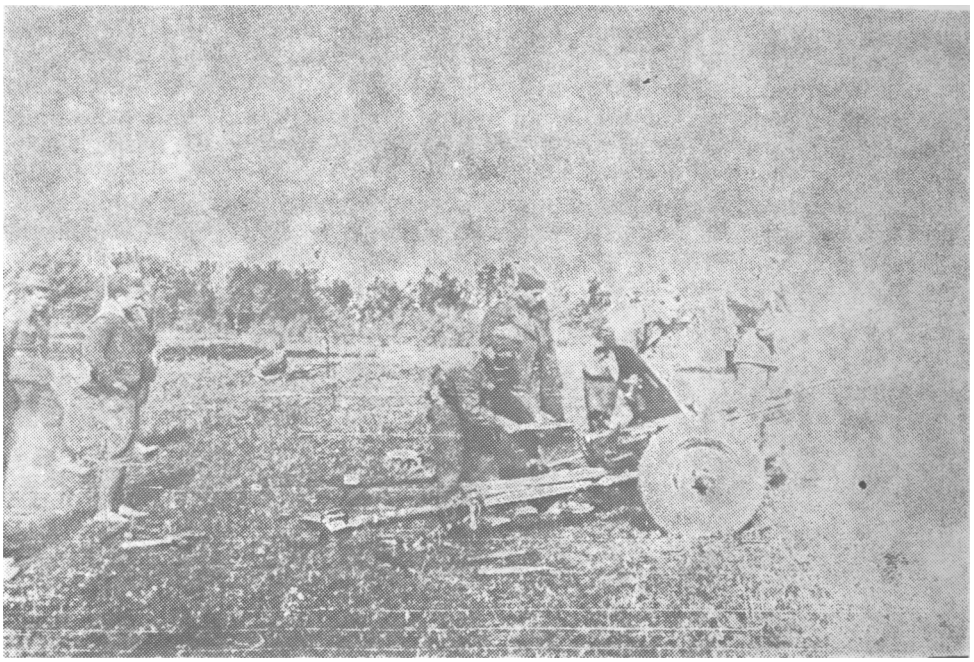

Копаоник, августа 1944. Противтенковски топ бригаде у дејству са ватрене линије.

Бригада је још док се налазила у Горњој Јабланици 22. августа добила као попуну 198 бораца. Са овом попуном она је бројала око 1.100 наоружаних бораца сврстаних у пет багаљона, са око 120 лаких и тешких митраљеза, 10 лаких и тешких бацача и противтенковским топом. Истог дана од Главног штаба Србије, од савезничке помоћи, додељена јој је прва већа количина обуће (300 пари цокула), нешто веша, одела и хране. У време ове попуне, сређивања и одмора, као и повољних вести из свих крајева наше земље, дошла је 27. августа у 10.30 часова од Пека Дапчевића депеша следеће садржине:

„Одлуком Врховног штаба наша 2. пролетерска бригада ушла је у састав 21. дивизије зато је најхитније упутити у Брус".[500])

Командант 21. српске дивизије био је Милоје Милојевић, а политички комесар Млађо Марин.

Сходно наређењу Врховног штаба бригада је истог дана у 14.00 часова кренула у састав 21. дивизије; извршила је покрет и разместила се на простору село Власа — село Власово — село Кокановићи.

Сутрадан, 28. августа у 05.00 часова, батаљони су кренули општим правцем село Кокановићи — село Пупавци — село Велика Лубница и

5°°) Исто, књ. з, стр. 416.

сместили се: 1. батаљон у северном делу села Рудара, 2. батаљон у јужном делу села Лужана и затворио правац од Раче, 3. батаљон, Пратећа чета, интендантура и болница у селу Војничи и 4. батаљон и Штаб бригаде у јужном делу села Рудара.[501])

У овом рејону бригада је обавештена да недићевци и четници јаким снагама надиру од Крушевца ка Александровцу и Брусу, и да Оперативна група тражи садејство 2. дивизије. У вези с тим, 2. бригада је поново привремено ушла у састав 2. дивизије и кренула правцем село Жеграва — село Сагоњево, са задатком да избије у рејон Равне главе и поседне положај Црна чука (кота 1063) — Кукулић — Пожар — Равна глава. Уколико не буде непријатеља на овим положајима, требало је да без задржавања продужи марш на простор село Жуње — село Разбојна. Четврта пролетерска и 3. српска бригада требало је да се преко Сагоњева крећу иза 2. пролетерске бригаде.[502])

ц

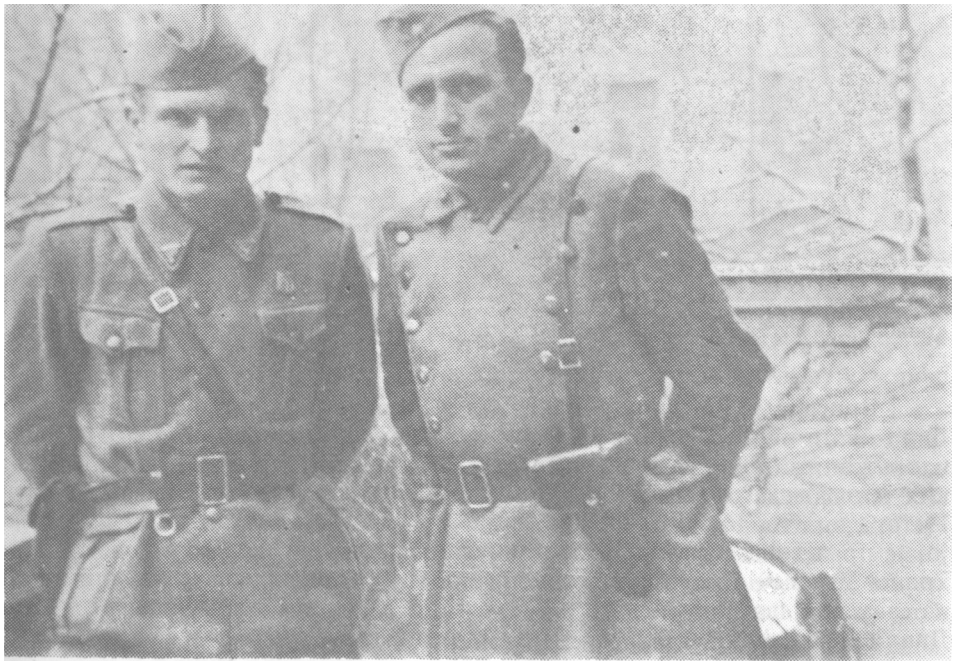

Чланоги штаба бригаде: Војин Ђурашиновић — Костја (први с лева), заменик политичког комесара и ***Лаза Тешић, начелник Штаба.***

Пре почетка покрета Штаб 2. пролетерске бригаде је обавештен да су бугарске јединице напустиле Куршумлију и одступиле за Прокупље. У таквој ситуацији Штаб бригаде је одлучио да промени правац покрета и да одмах, после краћег одмора, упути 3. и 5. батаљон, ојачан

[501]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.
[502]) З***борник,*** том I, књ. 11, бр. док. 67.

са два минобацача, преко Куршумлије у рејон села Перуника, с тим да 29. августа продуже марш правцем село Коњува —село Гргуре — Црквина — Топ — Кукулић — Црна чука. По избијању на ове положаје, пошто није било непријатеља, 5. батаљон је остао на њима, а 3. батаљон је продужио преко Лепенца и избио на Јаворац, оријентишући се према селу Разбојни.[503])

Двадесет деветог августа главнина бригаде је преко Куршумлије избила на линију село Дубрава — село Перуника, да би 30. августа продужила марш општим правцем Барбатовац — село Дрежница — Кукулић — село Жуње и сместила се: 3. и 5. батаљон у Разбојни, 1. батаљон и пратеће чете у селу Виријевићима, 2. батаљон и Штаб бригаде у селу Арсићима, 4. батаљон у селу Крагујевчићима и болница и интендантура у селу Кричацима.

На овом простору 2. пролетерска бригада поново је стављена под команду 21. дивизије и од ње 31. августа у 20.00 часа добија наређење да се пребаци на простор Бруса, и то: 1. и 2. батаљон у село Тршанове, 3. и 4. батаљон и пратећа чета у село Дртевце а 5. батаљон са Штабом бригаде, болницом и интендантуром у Брус. Овај распоред је 1. септембра исправљен утолико што су 1, 2. и 4. батаљон, интендантура и болница пребачени у села Грашевце и Жиљце. Пети батаљон је остао у Бруеу, с тим што је једна његова чета придодата Команди места Брус.

У овом рејону бригада је остала до 6. септембра. Овај предах јој је добро дошао јер је последњих десет дана стално у покрету. Ови маршеви, не само да су је заморили, већ јој нису дали слободног времена за решавање низ питања која су јој се наметала одласком великог броја руководећег кадра, као и великим приливом нових бораца. Поред својих унутрашњих проблема најављен је бригадни збор на коме ће свечано бити обележен улазак бригаде у састав 21. дивизије. Не губећи време, већ 1. септембра, одржано је више састанака: у 07.00 часова састанак политичког комесара бригаде са политичким комесарима батаљона, где се, поред политичке ситуације, говорило о припреми културног програма батаљона са којим ће учествовати на културној приредби,- у 09.00 часова састанак обавештајног официра бригаде са обавештајцима батаљона и састанак интенданта бригаде са интендантима батаљона, где су решавани проблеми ових служби, у 17.00 часова састанак Штаба бригаде са штабовима батаљона, на коме је разматрано целокупно стање у бригади и задаци које је требало решити, а извршене су и још неке попуне за које раније нису била стигла постављења из Штаба дивизије. Том приликом је направљен план војне припреме за смотру и војне вежбе. Следећа три дана протекла су у ужурбаним припремама за бригадни збор. Поред тога 2. септембра у 20 часова два савезничка авиона бацила су 56 падобрана са оружјем и спремом, а 4. септембра бригада је добила још 71 борца да уврсти у своје редове.

Петог септембра у 8 часова у Брусу је почела смотра постројене бригаде, а затим, уз присуство представника Главног штаба Србије, Штаба Оперативне групе дивизија, руске војне мисије, 5. и 17. дивизије, 4. и 5. српске бригаде 21. дивизије и 4. пролетерске бригаде, одржан је митинг који су поздравили представници ових команди и јединица. У 17

5[12]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

часова, после митинга и ручка, извршена је војна вежба, а у 21 час је изведен културни програм у коме су учествовали сви батаљони са по неком тачком. Тако је свечано и званично проглашен улазак 2. пролетерске бригаде у састав 21. дивизије.[504])

*

Боравак 2. пролетерске бригаде у Црној Гори искоришћен је за свестране припреме пред дефинитивни продор у Србију. Из ранијих дејстава у Србији извучени су потребни закључци. Развој догађаја на фронтовима говорио је да ће се убрзо остварити сан бораца бригаде да се поврате у Србију и да у њој заувек остану.

Благодарећи повољном развоју оружане борбе у Црној Гори, те слободној територији, бригада је у овим условима обогатила своје редове војно-стручним и политичким сазнањима. Она је делимично попунила своје редове новим борцима.

Тако припремљена и опремљена она је, према својим могућностима, у саставу Оперативне ударне групе, допринела брзом продору у Србију. Сви напори удруженог непријатеља да осујете продор били су разбијени. Четници и недићевци доживели су пораз из кога се више нису могли извући. Бугари су испали из строја фашистичке осовине, а Немци више нису били снага на коју су се квислинзи могли ослонити. Пут ка потпуној слободи је био отворен и ближио се крају.

И овај период је био испуњен свакодневним маршевима и борбама. Непријатељ је, према делимично провереним подацима, у овом периоду имао 345 избачених из строја, а 2. пролетерска бригада 21 погинулог и 53 рањена борца.

5[12]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

XI КРОЗ ШУМАДИЈУ КА БЕОГРАДУ

ПРЕКО ИБРА У ЗАГРЉАЈ РОДНОМ КРАЈУ: ДРАГАЧЕВО, ПОЖЕГА Г. МИЛАНОВАЦ

Благодарећи стратегијекој надмоћности савезници су наносили одлучујуће ударце фашистичкој Немачкој. На западном фронту, после искрцавања и пробијања фронта у Нормандији, 15. августа савезничке снаге су се искрцале у јужној Француској и заједно са француским ослободилачким снагама предузели гоњење хитлеровских трупа кроз Француску, Белгију и Холандију.[505])

У то време на совјетско-немачком фронту, Црвена армија је победоносно наступала према западу. Њене трупе на јужном крилу стратегијског фронта почеле су 20. августа једновремено са осталим фронтовима наступање ка Балкану. Као резултат тога 23. августа Румунија је испала из Тројног пакта и прешла на страну савезника, а нешто касније, 9. септембра и Бугарска је испала из фашистичког строја. Слом хитлеровских позиција у Румунији и Бугарској створио је повољну ситуацију за дубоки обухват јужног крила немачког фронта. Све је то отворило нову перспективу и указало на одлучујућу измену војно-политичке ситуације на Балкану.

Успеси НОВЈ широм Југославије били су из дана у дан све већи Она је на свом офанзивном путу у борби против окупатора и домаћих издајника била ослободила 120 градова и градских насеља. Велико пространство, преко две трећине територије Југославије сачињавало је слободну територију. Потпуно је била заведена контрола на готово свим комуникацијама у Југославији, а окупатор и његови савезници доведени у веома тежак положај.

Продором Оперативне групе дивизија на Копаоник, у Топлицу, Расину и Жупу, 1. пролетерског корпуса на Златар и у долину Ђетине и 12. ударног корпуса на Тару, дејствима јединица Главног штаба Србије, као и продирањем трупа Црвене армије у Румунију и Бугарску, знатно је погоршана ситуација Немаца и квислинга у Србији.

Декларацијом краљевске избегличке владе од 8. августа 1944. издатој на основу вишког споразума Тито — Шубашић, недвосмислено

5[05]) ***Појна енциклопвдија,*** св. 5. стр. 246.

је осуђено свако јавно и прикривено сарађивање с окупатором као највећи злочин и издајство народних интереса, а народи и народности Југославије позвани су да се окупе у уједињени фронт под вођством маршала Тита. Неколико дана касније, 17. августа 1944, уследила је и декларација председника Националног комитета ослобођења Југославије друга Тита, којом су у духу споразума с владом у Лондону последњи пут позвани сви припадници квислиншких формација у земљи да се придруже НОВ и ПО Југославије.[506])

Обе декларације имале су снажан одјек у српском народу, а нарочито међу припадницима издајничких формација. Појаве дезертерства и већа осипања појединих квислиншких јединица била су на дневном реду, а дисциплина и морал су знатно опали.

У таквоЈ ситуацији почело је још чвршће повезивање и споразумевање свих контрареволуционарних снага у борби против НОВЈ, под окриљем окупатора. Тако је 12. и 13. августа дошло до састанка између Драже Михаиловића, команданта четничких снага и Милана Недића, председника квислиншке српске владе. Том приликом је постигнут споразум који је имао за последицу да се српска влада јавно идентификује са жељама покрета Драже Михаиловића. Неколико дана касније, у Београду 17. августа, немачки војни заповедник у Србији гсчерал Ханц Фелбер, у присуству специјалног опуномоћеника Минисгдрства иностраних послова Немачке, посланика Хермана Нојбахера, примио је Милана Недића и његову владу која је поставила ултимативнп захтев, да се одмах наоружа 50.000 људи „за борбу против комуниста". За противуслугу би се фронт Недић-Михаиловић до краја рата уздржао, без обзира на општу ситуацију, од сваке непријатељске акције против окупаторских снага.[507])

Немачки војни командант Југоистока прихватио је захтев квислинга и одобрио да се формира војска од 50.000 људи. Такође је наредио да се из немачких магацина испоручи четницима тражена муниција од 5.000.000 метака. Поред тога, четничкој 4. групи јуришних корпуса одобрио је испоруку 11.000 пушака.

Тих дана је једна група официра бивше краљевске југословенске војске, која се посредством Милана Недића вратила из заробљеништва, овластила генерала Јоцу Наумовића да предложи Недићу да призна НОВЈ и маршала Тита, у том случају би ова група официра остала лојална Недићу. Међутим, Недић је одбио овај захтев и наредио да се ухапси генерал Наумовић и око 50 других официра.

У међувремену, ноћу уочи 28. августа приспео је авионом у четничку врховну команду нови шеф Америчке војне мисије, пуковник америчке војске Роберт Мак Даул са пратњом.

Истовремено с покушајем јачања војних снага контрареволуције предузете су и мере за преузимање целокупне власти. У том циљу издата су разне врсте упутстава.[503])

Према плану врховног команданта НОВ и ПОЈ, маршала Тита за одлучујућу битку у Србији требало је да 12. ударни корпус (три ди-

[M6]) Архив ВИИ, кут. 589, бр. рег. 8/2: V конгрес КПЈ, стенографске белешке, Београд, 1948, стр. 139.

[5(Г/]) Петар Вишњић, ***Операције за ослобођсње Србије,*** стр. 118—119.

[^08]) ИСТО, стр. 121—122.

визије) продре на посавско подручје, а 1. пролетерски корпус (две дивизије) у који је требало да уђе и Оперативна група дивизија (5, 17. и 21. дивизија) на сувоборско и даље на шумадијско подручје. У духу плана требало је да се 6. пролетерска дивизија задржи на простору Златибор—Тара планина и повеже се са 37. дивизијом на простору Нова Варош—Ивањица како би обезбедиле позадину јединица које буду наступале на север.

Према овом плану Оперативна група дивизија, пошто се попунила људством у Топлици, требало је да крене ка Руднику, Сувобору и Мајену и да се што пре повеже са 1. пролетерским и 12. корпусом. Најзад је усвојен и општи правац надирања ове групе. Он је са Копаоника преко Ибра (између Рашке и Краљева) водио основним правцем Чемерно—Јелица—Каблар—Сувобор.

До 5. септембра Оперативна група се задржала у Жупи и Расини, за које се време одморила, попунила новим људством, наоружањем и муницијом и тако се још боље оспособила за извршење новог задатка. Истог дана у 15,30 часова Штаб Оперативне груие издао је заповест за форсирање Ибра.[509]) Подилажење Ибру и форсирање требало је извршити у три нападне колоне и то:

— десна колона (17. дивизија) требало је 6. септембра да стигне у рејон Вуково брдо—Добра вода—Брезјак и сутрадан 7. септембра да наступа према Ибру, исти да форсира на одсеку село Маглић—Пусто Поље, а затим да се размести у рејону села Бресника и Савова;

— средња колона (21. дивизија) требало је пред мрак 6. септембра да стигне у рејон село Бурмази—Остреље—Савин лаз, сутрадан 7. септембра увече да избије на Ибар и форсира реку на одсеку село Пусто Поље—Ушће уз осигурање према Ушћу, а затим да се размести на простору село Ђаково—Боровац, осигура према комуникацији Краљево—Рашка и затвори правац долином Студенице од села Мланче и Врмбоја;

— лева колона (5. дивизија) требало је да пред мрак 6. септембра избије на простор Жељин—Чикер—Лесковац—Јаворштица, сутрадан да настави марш према Ибру и падом мрака исти форсира на одсеку Ушће—село Биљановац, а потом да се размести на простору Косурићи—Долац—Брезова.

Пред форсирање Ибра у зони наступања Оперативне групе налазиле су се следеће непријатељске јединице: у долини Ибра 3. и 5. пук белогардијског Руског заштитног корпуса и делови Српске државне страже; у пролазу за Ниш последњи позадински ешалон немачке 1. брдске дивизије; на правцима који из долине Ибра воде према Ариљу, Ивањици и Гучи четнички Јаворски и Пожешки корпус. Осим ових снага, немачка 7. СС дивизија била је у покрету од Вишеграда према Шумадији, а на простору Чачка се налазио 2. пук дивизије „Бранденбург".[510])

Нема тачних података о саставу и распореду непријатеља у зони форсирања Оперативне групе. На основу докумената којима засад располажемо и на основу њиховог упоређивања утврђено је да је непријатељ фортификацијски утврдио долину Ибра око свих железничких

[509]) ***Зборник,*** **том I, књ. 11, бр. док. 114.**
[510]) ***Ослободилачки рат народа Југославије,*** 1953, књ. 2, стр. 285.

станица, газова, мостова и тунела и да је изградио положаје са изра ђеним заклонима за стрелце и аутоматска оруђа. Око мостова и тунела изграђени су за непосредно осигурање по два тешка бетонска бункера у којима се налазила посада од по 15—20 војника. Прилази положа јима и бункерима били су заштићени препрекама од бодљикаве жице, а местимично и минским пољима. Одбрану су олакшавале железничка и друмска комуникација које је непријатељ могао користити за маневар јединица.

Све јединице Оперативне групе извршиле су прву маршруту по плану. Тако је 2. пролетерска бригада кренула 6. септембра у 9 часова из рејона Бруса, у једној колони са следећим маршевским поретком: у претходници 1. батаљон, у главнини 2 и 5. батаљон, а иза њих болница, пратећа чета и интендантура, у заштитници 3. и 4. батаљон. Позади претходнице крегао се Штаб бригаде. По распореду снага у мар шевској колони, види се да Штаб бригаде није озбиљније рачунао са могућношћу сукоба са непријатељем. За време марша колона није била узнемиравана од непријатељске авијације, иако се маршевало по лепом времену и дању. По пристизању у очекујући рејон бригада се разместила на Острељу, 4. српска бригада у селу Бурмази, а 5. српска бри гада на Савином лазу. Обавештајне групе су благовремено доставилг податке о непријатељу.

Према већ добијеном наређењу Штаба 21. дивизије издатом пре покрета, 5. септембра у 20 часова, 2. пролетерска бригада је сачињавала леву колону дивизије и из рејона Острељa требало је 7. септембра да изврши покрет правцем Металица—село Предоле—село Томовићи и да пређе комуникацију између села Зечевића и Јовановића, а затим да се смести на простору села Боровци. Приликом преласка преко комуникације требало је да се обезбеди од правца Ушћа, да поруши пру гу, друм, мостове и пропусте а по доласку на простор Боровца да се обезбеди од правца Ушћа.[511])

Четврта српска бригада, као средња дивизијска колона, требало је да форсира Ибар на одсеку Дубоки поток—село Зечевићи, а 5. српска, као десна колона, на одсеку село Пусто Поље—село Луке.

У духу добијеног наређења, Штаб 2. бригаде је, проучивши свој одсек форсирања, уочио да се на њему налазе два железничка моста, код Зечевића и код Јовановића, а у рејону Пустог Поља газ преко Ибра. На основу овога Штаб бригаде је сасвим оправдано и правилно одлучио да бригада изврши форсирање на три места и да примицање реци изврши у једној колони правцем Буковик—село Обреновићи—село Симеоновићи—село Раковићи—село Томовићи. С обзиром на тежак и беспутан терен одлучено је да се покрет до села Томовића изврши у једној колони, а затим настави у три колоне. С тим у вези је наређено:

— левој колони (1. и 3. батаљон, два одељења минобацача и руска противоклопна пушка) да избије у рејон села Јовановића, 3. батаљон да поруши железнички мост у висини овог села, а 1. батаљон да фор сира Ибар и поседне погодне положаје ради затварања правца од Ушћа;

— средњој колони (2. батаљон, болница, пратећа чета, интендантура и 4. батаљон) из села Томовића да се упути ка месту форсирања, у рејону Пустог Поља, а по форсирању да се смести у селу Боровце;

[481]) ***Зборник,*** том I, кн>. 9, бр. док. 180.'

— десној колони (5. батаљон, противгенковски топ и одељење минобацача) да наступа ка месту преласка код села Зечевића, са задатком да ликвидира непријатељске посаде у бункерима код железничког моста и да мост поруши.

На извршење задатка требало је кренути 7. септембра у 13.00 часова.[512])

Штаб бригаде добро је изабрао место за форсирање. Међутим, распоред снага по месгима прелаза требало је саобразити одговарајућој ситуацији. Наиме, реално је било очекивати брзу интервенцију непријатеља са правца Ушћа, као већег непријатељског гарнизона, ради чега је на том правцу требало упутити јаче снаге, јер два батаљона за ликвидирање посаде код железничког моста, његово рушење и за затварање правца од Ушћа, била су недовољна. Ово тим пре, што је бригада располагала са пет батаљона. Правилније би било да су у левој колони била три а у средњој један батаљон.

Тек после десет часова напорног марша јединице 2. бригаде успеле су да савладају раздаљину од 17 км ваздушне линије, услед тешко пролазног земљишта. Форсирању су приступиле 7. септембра у 23 часа.

Пети батаљон избивши јужно од Зечевића, код железничког моста преко Ибра, нашао се пред два двоспратна и два мања бункера из којих је мост бранило око 20 непријатељских војника. Непријатељ је из бункера упорно бранио мост, али благодарећи противтенковском топу, који је из непосредне близине дејствовао врло прецизно и ефикасно, батаљон је успео да заузме бункере и да се пребаци преко реке. По ликвидацији непријатеља порушио је оба бункера и два железничка мања моста. Међутим, главни мост распона 80—100 м није успео порушити због недостатка експлозива. Том приликом батаљон је имао два лакше рањена борца, а непријатељ два мртва и три заробљена; заплењен је један минобацач са 150 мина (изнето само 50 мина), један митраљез, један пушкомитраљез и око 5.000 метака, а уништена два пушкомитраљеза и око 10.000 метака.

За то време колона није успела да се пребаци преко газа у рејону Пустог Поља, Беђ је искористила успех 5. батаљона и код Зечевића се пребацила преко Ибра и комуникације Краљево—Ушће, а затим продужила у село Боровце, где се разместила.

У левој колони је 3. батаљон све до 05.00 часова вршио покушај да савлада посаду која је из бункера бранила мост, али без успеха. Без противтенковског топа, а само са противколском пушком борци нису могли да освоје бункере. Тако је и овај багаљон био приморан да се рокира ка Зечевићима и да ту пређе реку. У овој акцији 3. батаљон је имао два рањена борца.

За то време 1. батаљон се пребацио на леву обалу Ибра и после трочасовне борбе успео да ликвидира непријатеља на утврђеној коти 464. Међутим, још док се он није успео оријентисати уследио је противнапад непријатеља, уз садејство свежих снага са правца Ушћа. После жестоке борбе 1. батаљон је био принуђен да напусти коту 464 и да се повуче на Кладницу, одакле се одупрео даљем продирању непријатеља. У овој борби 1. батаљон је имао пет рањених бораца, међу којима је био и командант батаљона поручник Раде Крупниковић. Од ра-

[512]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

њених бораца два су подлегла ранама. На другој страни непријатељ је имао пет мртвих и непознат број рањених, а заплењен је један пушкомитраљез и нешто муниције. Пошто је 1. батаљон још у току ноћи био збачен са коте 464, то је затварање правца од Ушћа све до 06.00 часова 8. августа вршио 5 батаљон. Али пошто се и он повукао, овај правац је остао отворен, па је непријатељ то искористио и с те стране омео пре бацивање 4. српске бригаде.[513]) Штаб 2. пролетерске бригаде је направио грубу грешку ради које није успео да затвори правац од Ушћа. Ако за тај задатак првобитно није био одредио довољно снага, то је могао у току форсирања исправити упућивањем 3. батаљона на тај правац да садејствује 1. батаљону, који би како је првобитно и замишљено, тај задатак могао извршити. Уместо тога, Штаб је оставио 1. батаљон да тај задатак сам реши, а 3. батаљон је отишао у позадину. На тај начии за одбрану овог правца остао је само један батаљон, што свакако није било довољно. Иначе, у целини узевши, бригада је са успехом извршила постављени јој задатак.

После форсирања Ибра 1. и 3. батаљон су се сместили у селу Камењанима, контролишући правац од комуникације Ушће—Краљево, 4 и 5. батаљон у северном и источном делу села Боровци, избацивши један вод на Голо брдо за обезбеђење од комуникације Ушће—Краљево. а 2. батаљон, са неборачким деловима, у село Засад, с тим што је из бацио један вод на Рајковачку главицу, ради обезбеђења. Четврта и **5.** српска бригада су се разместиле у рејону села Ђакова.[514])

Када се Оперативна група нашла на левој обали Ибра, Штаб групе је предузео мере за даље остварење своје замисли. Да би се ово остварило он је одлучио да се што пре настави настуиање општим правцем Чемерно—Пожега—Горњи Милановац.

У том циљу је Штаб 21. дивизије 9. септембра издао заповест бригадама.[515]) Друга пролетерска бригада је добила задатак да изврши покрет 10. септембра у 4.00 часа у село Дебели Јасен где да преноћи, а 11. септембра да продужи марш у села Никшиће и Вучковицу. Четврта српска бригада требало је да маршује правцем село Осаница—село Бели Камен—село Пауновићи—село Вучковица.

Бригаде су обавештене да се 17. дивизија пребацује на простор села Каоне, Властељице и Милатовића, а 5. дивизија на простор Ивањица—Лисански рудник.

Према подацима са којима је расиолагао Штаб 21. дивизије, у Ивањици се налазила једна чета недићеваца и нешто четника. Лисански рудник су чували белогардејци, а Ариље и велики простор јужно, западно и северно од Ужица, укључујући и Косјерић, држале су јединице НОВЈ. О јачини непријатеља у Пожеги, Чачку и Краљеву није било тачних података. Скренута је пажња штабовима бригада о потреби брзог и самоиницијативног дејства кад се за то укаже прилика. Интенданти су, пак, добили упозорење да људство треба што боље хранити како би имало више снаге и полета при извршавању постављених задатака.

[513]) ***Зборник,*** том I, књ. 11, бр. док. 154, 179.
[514]) ***Зборник,*** том I, књ. 11, бр. док. 120; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4
[515]) З***борник.*** ТОМ I, књ. 11, бр. док. 138,' 153.

Десетог септембра је 2. пролетерска бригада продужила марш. У претходиици се налазио 5. батаљон, а у главнини 3. и 4. батаљон, неборачки делови и у заштитници 2. и 1. батаљон. Покрет је извршен \ четири часа правцем село Засад—Ђаково—Растиште. Изузев 4. и 5. батаљона који су продужили у село Рзиње да затворе правац од Ивањиуе, све остале јединице преноћиле су у Дебелом Јасену. Већ сутрадан, 11. септембра у 06.00 часова, бригада је наставила наступни марш правцем Осаница—ЈТуке—Вучковица—Котража, не наилазећи на непријатеља. Истог дана предвече 1. батаљон, бригадна и дивизијска болница и Штаб бригаде разместили су се у Котражи, а све остале јединице на простору село Котраже—село Пшаник. Овде је 2. бригада добила вест да су јединице 5. дивизије ослободиле Ивањицу, а 5. српска бригада 21. дивизије да је ушла у Гучу.

Скица 30. — форсирање Ибра 7/8. 09. 1944. године.

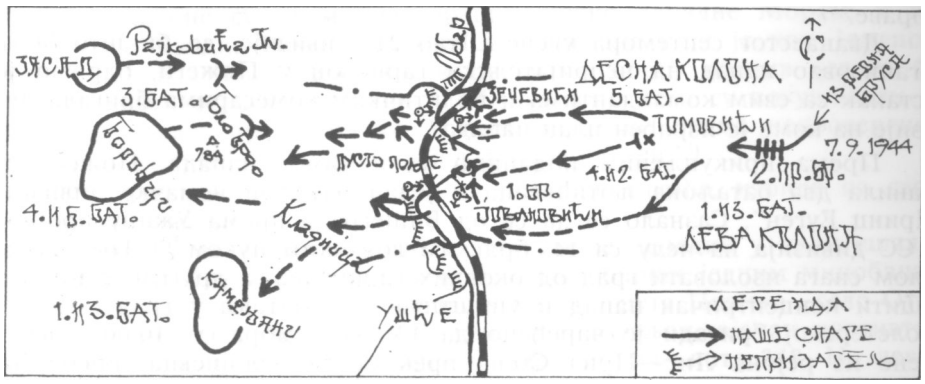

Овладавши Драгачевом, Ивањицом и Ариљем, Оперативна група је очистила пространу област у том делу Србије и остварила повољне услове за прелазак преко Западне Мораве и даљи продор на север ради овл^давања масивом Рудник—Маљен. Да би то остварио, Штаб Оперативне групе је 12. септембра одлучио да претходно ликвидира непријатељске гарнизоне у Ужицу и Пожеги. Заузимање Ужица поверено је 5. дивизији, а Пожеге 21. дивизији, док је 17. дивизија делом снага у Овчарско-Кабларској клисури требало да затвара правац Чачак—Пожега, а главнином снага у Драгачеву и Ивањици да штити позадину Оперативне групе.[516])

У циљу извршења предстојећег задатка већ сутрадан је 2. пролетерска бригада извршила покрет правцем село Рти—село Станојевиħи—село Илиħи—село Лис—село Црна Стена. За време марша у претходници се налазио 4. батаљон, у главнини 2. и 5. батаљон, пратећа чета, интендантура, 1. батаљон и болница, а у заштитници 3. батаљон. На крају марша 4. батаљон се сместио у Црној Стени са задатком да

[516]) ***Зборник,*** том I, кн>. 12, бр. док. 14.

извиђа и контролише комуникацију Пожега—Чачак, 2. батаљон у северном делу села Лиса, с тим што је један вод држао на Ћови (кота **633)** ради обезбеђења од комуникације Пожега—Чачак, 1. и 5. батаљон (без чете) у селу Лису, и 3. батаљон и Штаб бригаде у селу Томашевићима. С обзиром на предстојећи задатак, једна чета 5. батаљона, болница и интендатура упућени су у Гучу, где су се придружили једној бригади 21. дивизије- Пошто је тешко рањени командант 1. батаљона поручник Раде Крупниковић подлегао рани, за команданта 1. батаљона постављен је потпоручник Љубинко Калушевић, дотадашњи заменик команданта овог батаљона.[517])

Истог дана 5. српска бригада је прсбачена десно од 2. пролетерске бригаде у рејон село Негришори—село Лучани, а 4. српска бригада лево од 2. бригаде на простор село Вирово—село Милекићи—село Ковачевићи.

Задатак 2. нролетерске и 5. српске бригаде је био да предузму извиђањс у циљу испитивања места газова и прелаза преко Западне Мораве.[518])

Дванаестог септембра увече Штаб 21. дивизије, да би што боље организовао напад на непријатељски гарнизон у Пожеги, одржао је састанак са свим командантима и политичким комесарима бригада дивизије на коме је израђен план напада.

Према прикупљеним подацима уочи самог напада, Пожегу су бранила два батаљона љотићеваца и један батаљон немачке дивизије ,,Принц Еуген". Сазнало се да се од Вишеграда према Ужицу пробија 7. СС дивизија на челу са 14. брдским ловачким пуком.[519]) Требало је делом снага изоловати град од околних гарнизона, а другим делом извршити концентричан напад и уништити непријатеља у граду. Другој пролетерској бригади је наређено да 13. септембра у 10.00 часова крене из рејона Лис—Црна Стена преко села Белошевца, прећи Западпу Мораву на одсеку између Гугаља и Прнјановића, и продужи наступање ка положају Средњем брду, а потом да се постави на линију Средње брдо—Зољевина—кота 446, северно од Пожеге, 5. српској бригади да пређе Западну Мораву на одсеку између села Дријенова и коте 298 и постави се према Пожеги са истока, а 4. српској бригади да пређе Моравицу на одсеку између села Вирова и Ариља, и постави се ирема Пожеги с југа.

Све јединице требало је да стигну на полазне положаје за напад на Пожегу у току дана 13. септембра, како би се са нижим старешинама извршило извиђање непријатељских положаја, одредили правци напада на сваку јединицу и утврдили остали детаљи напада. Почетак напада на град предвиђен је за 13. септембар у 21.00 час. Требало је да 2. пролетерска и 5. српска бригада, чврсто повезане, упоредо нападају на град са зоном ширења за 2. пролетерску бригаду, десно река Скрапеж, а лево пут село Табановићи—Пожега, а за 5- српску бригаду, десно пут Табановићи—Пожега, а лево Моравица—Скрапеж, затим комуникација Ариље—Пожега (искључно). Четврта српска бригада требало је да напада простором десно пут Ариље—Пожега, а лево пут

[517]/ Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 11/4.
[518]) ***Зборник,*** том I, књ. 12, бр. док. 204. •
[519]) ***Зборник.*** том I, књ. 12, бр. док. 204; Архив ВИИ, кут. 1040, бр. рег. 33/1.

Ужице—Пожега, иовезујући се на Скрапежу с јединицама 2. пролетерске бригаде.[520])

Према одлуци Штаба 2. пролетерске бригаде, марш на полазни положај за напад на Пожегу отпочео је у 11.00 часова, са једним сатом закашњења. Покрет је извршен у три колоне. Десна колона (1. и 5. батаљон и пратећа чета) маршевала је правцем Црна Стена—Бјелошевац—село Ђераци, с циљем да пређе Западну Мораву код Гугаља, а потом продужи марш правцем Ђетениште—кота 638, где да се задржи 5. батаљон, а 1. батаљон да продужи правцем село Лорет—Боловића брдо с циљем да извиђа и обезбеди правац од села Табановића и села Честобрдице. Средња колона (2. и 3. батаљон) маршевала је иза десне колоне све до села Ђерака где је скренула улево, да би прешла Западну Мораву код села Пријановића, а затим продужила марш правцем Средње брдо—Зољевина- Лева колона (4. батаљон, ојачан одељењем минобацача) маршевала је правцем Бели камен—село Јеминска Стена, где је прешла Западну Мораву, а затим уништила уређаје на железничкој станици Јеминска Стена.

Све колоне су неометано прешле ирекo Западне Мораве и комуникације Чачак—Пожега, изузев 4. батаљона који је код Јеменске Стене и на положају Головуша водио мању борбу против делова 14. брдског ловачког пука немачке 7. СС дивизије, који су покушавали да ослободе пролаз према Чачку. У овој је борби, према непровереним подацима, убијено 15 Немаца, а један је заробљен.[321])

Истовремено су 4. и 5. српска бригада, такође, избиле на своје иолазне положаје.

За напад на Пожегу Штаб 2. бригаде је одредио у први ешалон три батаљона. На десном крилу 4. батаљон, ојачан једним минобацачким одељењем, требало је да напада у захвату пуга Пожега—село Отањ до западне ивице села Глумча. У центру 2- батаљон, ојачан противтенковским топом, да напада на одсеку село Глумач—кота 348. На левом крилу 3. батаљон и једно минобацачко одељење да напада на одсеку село Глумач искључно—Виноградина. У другом ешалону је одређен 5. батаљон са задатком да се креће иза 3. батаљона, а 1. батаљон је остављен на положају Зољевина—Средње брдо да обезбеђује позадину нападних ешалона.[522])

Тринаестог септембра око 21 час почео је напад на Пожегу. Борба је вођена целу ноћ против врло упорног непријатеља. Батаљони 2. пролетерске бригаде, нападајући град са севера, тек пред зору су успели да пробију спољну одбрану и да продру до првих кућа у граду. За то време, 5. српска бригада, нападајући са североистока, такође је продрла до првих кућа, а 4. српска, нападајући с југа, водила је борбу на прилазима Скрапежу- Пошто је на правцу 4. бригаде терен био откривен и равничаст, то се она када је свануло морала повући уназад, на прве падине, одакле је под ватром држала град са јужне стране. Друга пролетерска и 5. српска бригада задржале су се у току дана у граду на достигнутим положајима. Чегрнаестог септембра око 11.00 часова 2. пролетерска бригада поновила је напад, наносећи удар на

[52o]) Архив ВИИ, кут. 1040, бр. рег. 33/1.
[521]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.
Исто.

правцу Ј лумач—иожега и после оштре борбе успела Виноградским потоком да продре у град, заузме прве куће и овлада северном ивицом гробља.[5"])

Скица 31. Напад на Ужичку Пожегу, септембра 1944. године

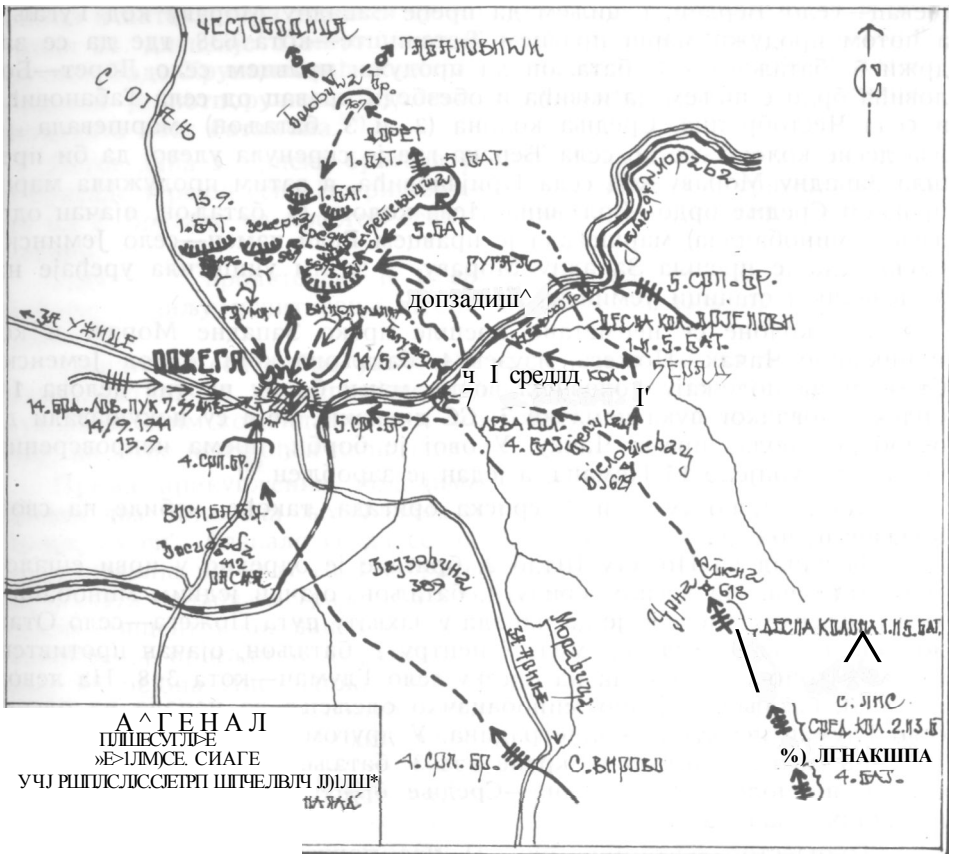

допзадиш^

ч I средлд кол. I'

7

А ^ Г Е Н А Л

ГЛШВСУТЛ>Е

»Е>1ЛМ)СЕ. СИАГЕ

УЧЈ РШГЛСЛИССЛЕТРП ШПЧЕЛВЛЧ Л))ЛШ*

%) ЛГНАКШПА

Пошто у ноћи између 13. и 14. и у току 14. септембра град није био заузет, то је одлучено да се напад обнови наредне ноћи. Задатак јединица је остао исти. Напад је почео увече 14. септембра. Још у почетку, енергично наступајући и чистећи терен испред себе, 2. пролетерска и 5- српска бригада овладале су периферијом града, заузеле градско гробље, продрле у град и заузеле прве блокове кућа. У исто време, 4. српска бригада надирала је са југа и југоистока ка граду. У продужетку уличних борби све јединице, нарочито 2. бригада, ломиле су отпор непријатеља, стварајући све ужи обруч око његових снага које су се очајнички бориле. Топови и минобацачи су привучени у стрељачки строј одакле су с успехом дејствовали на отпорне тачке не-

^[23]) ***Зборник,*** том I, кн>. 12, док. 204.

пријател.а у бункерима и утврђеним зградама. Око 24 часа батаљон 2. бригаде пробио се у центар града на главни трг, али у то време, баш кад се очекивалс- да ће отпор непријатеља бити потпуно сломљен и град потпуно ослобођен, ситуација се у потпуности изменила. Штаб 21. дивизије рачунао је да се према Ужицу налази 5. дивизија па је потпуно оставио отворен и незаштићен правац од Ужица према Пожеги. То је непријатељ искористио и тим правцем упутио главнину 14. брдског ловачког пука 7. СС дивизије, која је око 24 часа, баш кад је 4. батаљон продирао у центар града скоро без сметње, пролазећи кроз међупростор између 2- и 4. бригаде, ушла у Пожегу и с леђа напала јединице 2. бригаде које су се налазиле у граду. Јединице 2. бригаде су се одједном нашле између две ватре, услед чега су се морале повући из града под врло тешким условима и уз осетне губитке. Њено повлачење из града помогли су делови 5. српске бригаде који су улагали велике напоре да помогну 2. пролетерској бригади, да се са што мање тешкоћа извуче из ове тешке ситуације. Ујутру 15. септембра, после неуспелог напада на Пожегу и повлачења из града, јединице 2. пролетерске и 5. српске бригаде су поселе положаје око града на линији село Глумач—село Прнјановићи. У нападу на Пожегу 2. бригада је имала 15 мртвих и 68 рањених бораца и старешина, а непријатељ око 150 војника избачених из строја.[524])

У току нсхолико наредних дана 2- бригада је у духу директиве Врховног штаба у саставу 21. дивизије извршила наступни марш правцем село Гојна Гора—село Прањани—село Брезна—село Беришићи—село Таково и 17. септембра избила на простор села Церова. За то време 17. дивизија НОВЈ ослободила је Горњи Милановац и у Брђанској клисури држала положај према Чачку.

Осамнаестог септембра Штаб 21. дивизије извршио је нови распоред јединица. Друга пролетерска бригада је оријентисана према Чачку, с тим да један батаљон, као посадни батаљон, задржи у Горњем Милановцу, а један код дивизијске болнице у селу Клатичеву. Задатак 2. бригаде је био да затвара правац од Чачка и активно дејство према овом граду. На Руднику је задржана 5. српска бригада, а у селу Враћевшници 4. српска бригада. Јединице су требале да по селима држе политичко-мобилизацијске зборове и да обнављају народноослободилачке одборе.[525])

У току 18. и 19. септембра јединице 2. пролетерске бригаде преузеле су положаје 17. дивизије код Горњег Милановца: 3. батаљон у селу Брђанима са задатком да затвара правац од Чачка, 2. батаљон у селу Прислоници ради затварања комуникације Чачак—Горњи Милановац, 5. батаљон у селу Луњевици одакле је осигуравао леви бок 2. батаљона. Први багаљон је задржан у Милановцу, а 4. батаљон, Пратећа чета и остали неборачки делови у селу Брусници.[526])

Немачки командант Србије брзо је увидео да се снаге НОВЈ, које су се налазиле на простору Горњи Милановац—Рудник—Аранђеловац — Топола, не могу тако лако одбацити од угрожене комуникације у долини Велике Мораве и да су ангажоване јединице недовољне за то.

[524]) ***Зборник,*** том I, књ. 12, бр. док. 67, 204; Архин ВИИ, кут. 736, бр. рег. **11/4.**
[a5]) 36***орник,*** том I, књ. 12, бр. док. 38 и 75.
[512]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

Требало је на тај простор, не чекајући ни тренутка, довући јаче снаге. Најближа јединица која би могла бити одмах употребљена за тај задатак била је 7. СС дивизија која се налазила у продору из источне Босне у Србију. Она је првобитно имала задатак да дејствује у источној и јужној Србији, али услед ситуације у Шумадији, немачки командант се одлучио да удовољи и једном и другом захтеву у нади да ће оба задатка бити решена. Најпре је са 7. СС дивизијом, борбеном групом „Јунгенфелд", 1. пуком дивизије „Бранденбург", 202. оклопним батаљоном, полицијским снагама и четничко-недићевским јединицама требало кренути у напад према Горњем Милановцу и Аранђеловцу. По рашчишћавању ситуације на том простору, требало је пребацити се на извршење главног задатка, у сусрет трупама Црвене армије. Због тога је, уместо ка Зајечару и Нишу, 7. СС дивизија кренула из Чачка ка Горњем Милановцу, где се налазила 2. пролетерска бригада, затварајући тај правац.

Артиљерци код Горњег Милановца, септембра 1944. Први с лева Уаденко Мартић и последњи Милета Лукић

Двадесетог септембра у 10.00 часова непријатељ се, по пристизању у село Прељину, развио у три нападне колоне: десна, гребеном Вучје главице ка положају 2. батаљона на јужним падинама Вујна, средња, комуникацијом према Горњем Милановцу, на споју између развученог 2. и 3. батаљона, и лева, правцем село Соколићи—Брђани ка положају 3- батаљона на Тешића брду. У циљу садејства овим не-

мачким колонама, четничка Левачка и 1. гружанска бригада су нападале са правца села Кнића, у правцу Горњег Милановца.

После жестског отпора 2. батаљон је успео да до ноћи 20. септембра задржи јужне падине Вујна, док се 3. батаљон пред много јачим непријатељем повукао на Руду главицу. Појава четничких снага на левом боку допринела је да се 5. батаљон повуче ка селу Луњевици. Будући да се овај бочни успех претварао у убацивање четника у позадину 2. батаљона, то је 5. батаљон ојачан са две чете 1. батаљона у 17 часова извршио прогивнанад и успео да сузбије надирање четника и да их одбаци ка селу Јабланици. Но без обзира на овај делимични успех, Штаб бригаде, с обзиром на јачину непријатеља и на своју развученост, у току ноћи између 20. и 21. септембра извршио је прегруписавање снага на тај начин што су напуштени сви положаји источно од пута Чачак—Горњи Милановац и поседнута линија Осоје—Камаља—Црни врх—кота 450—Запис- У првој линији се налазио 3. батаљон на положају Осоје—Камаљ, 2. батаљон на положају Црни врх—кота 450 и 5. батаљон код Записа. У другом ешалону је био 4. батаљон на простору село Клатичево—Срчаник Поље и 1. батаљон код Врлетне стране. Сутрадан, 21. септембра у осам часова лева непријагељска колона у жестокој борби је успела да одбаци 3. батаљон с Комаља на Таковску главу. Међутим, у 12 часова 3. батаљон је извршио противнапад и успео да одбаци непријатеља и поново поседне Комаљ. У исто време друге непријатељске снаге, по заузимању Горњег Милановца, надирале су правцем Запис—село Срчаник и успеле да одбаце 4. и 5. батаљон до села Клатичева, а 1- батаљон на Грчко гробље.

Овог дана бригада је водила борбу против непријатељске леве побочнице која је обезбеђивала главну колону у њеном пробоју од Горњег Милановца ка Крагујевцу и ка Руднику. Сутрадан, 22. септембра, пошто су главне немачке снаге продрле према Тополи, извршен је напад на Горњи Милановац. Будући да су се у граду задржали само четници то је 2. бригада, без већег отпора, поново ослободила град.[527])

После поновног ослобођења Горњег Милановца, Штаб 2. бригаде поучен искуством из претходних борби, у Брђанску клисуру је убацио још један батаљон. Тако је положај Каменац—Висока посео 3. батаљон и затворио правац од села Милићеваца, 4. батаљон је посео положај на линији Стражевица—Илијак и затворио правац од села Соколића, 2. батаљон је посео улаз у Брђанску клисуру и непосредно затворио комуникацију Чачак—Горњи Милановац, а 5. батаљон, на левом крилу на линији Велики вујан—Јасике затворио је правац од Кнића и села Трепче.[528]) По овом распореду 1. батаљон је остао у бригадној резерви. На овај начин постигнута је солидна густина одбране, јер на 12 км фронта сваки батаљон је добио просечно по 3 км фронта. Но овакав распоред имао је и својих недостатака. У случају непријатељског удара на крила и бок бригада није имала довољно снага којима би се супротставила обухвату, пошто оба крила нису била наслоњена на сопствене делове. Ипак је било боље имати два батаљона у другом ешалону и с њима маневрисати и супротстављати се непријатељу, тамо где је у одређеном моменту била највећа потреба.

^[27]) ***Зборник, том*** I, књ. 12, бр. ДОК. 109, 110; Архив ЗИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.
5[12]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, кн>. 11, бр. док. 154.

Успомена из Горњег Милановца-. Мићо Коајиновић и Живорад Бакочевић — Баковац

Пошто Немци још нису били пребацили све своје снаге комуникацијом Чачак—Горњи Милановац—Рудник, то су 24. септембра вршили борбено извиђање дуж поменуте комуникације. Наишавши на организован отпор 2. и 4. батаљона Немци су били одбачени назад ка селу Прељини, уз губитке, према непровереним подацима, 16 мртвих и 20 рањених.[529])

Двадесет четвртог септембра, увиђајући осетљивост левог бока 2. ролетерске бригаде, Штаб 21. дивизије је распоредио 4. српску бригаду на простору Јасике—Буковик—Равно шљеме, док је 5- српску бригаду оставио у рејону села Белог Поља, Коњуше и Врањевшнице, ради затварања правца од Крагујевца и разбијања четника на овом простору.[530]) На тај начин дивизија је остала без резеве са којом би могла ефикасно да интервенише у циљу паралисања непријатељског напада. Ово су Немци искористили. Пошто су помоћу обавештења од четника и борбеним извиђањем утврдили да је десни бок 21. дивизије откривен, Немци су на тај правац оријентисали најјаче снаге, везујући с фронта само мањим снагама јединице 21. дивизије. Наносећи удар правцем села Ракова—село Милићевци у десни бок 3. батаљона на Кременцу, непријатељ је успео да одбаци батаљон на косе изнад села Дренове, где га је прихватио батаљон 15. мајевичке бригаде 17. дивизије. У заједничком противнападу они су успели да одбаце непријатеља на положај Кобиљачу. Но, тај продор непријатеља био је довољан да пољуља читав систем одбране 2. пролетерске бригаде, тако да је она у 20.00 часова напустила све положаје и повукла се 8—10 км назад на линији Спасовина—Таковска глава—село Клатичево—Тетребуша, остављајући непријатељу слободан пролаз- После повлачења 2. бригаде непријатељ се, без узнемиравања, прикупио дуж комуникације Горњи Милановац—Врањевшница, а затим кренуо према Крагујевцу.[531])

Оставши без јачих резерви којим би се супротставио наткриљавању и окружењу, овог пута је Штаб 2. пролетерске бригаде био принуђен да се избегавајући окружење, дубоко повлачи у позадину, без озбиљнијег отпора непријатељу. То је, у ствари, био резултат линијског распореда јединица, тако да је непријатељ без нарочитих тешкоћа пребацио своје јединице у жељене рејоне. Кад се има у виду да је непријатељ био доста везан за комуникацију а и врло повољни услови за њено рушење у брђанској клисури, онда се може рећи да се 2. пролетерска бригада није снашла у овој ситуацији, коју је могла боље искористити за наношење удара и већих губитака непријатељу. Уместо мањег фронталног застора требало је комуникацију Чачак—Горњи Милановац поседати бочно и по дубини, држећи главнину снага у резерви, спремну да сваког момента интервенише у позадини непријатеља, док би га фронталне јединице везивале за себе и увлачиле у заседе. Овако је и друга групација Немаца савладала клисуру без већих тешкоћа.

Очито незадовољан резултатима претходних дејстава Штаб 21. дивизије је 27. септембра штабовима бригада дао нове инструкције. Наиме, пошто је добијено обавештење да се једна непријатељска колона креће од Чачка и да су предњи делови избили на Руду главу, он је

[526]) ***Зборник,*** том I, књ. 12, бр. док. 204.
[53°]) ***оборник.*** ТОМ I, књ. 12, бр док. 204, 134.
[И1]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.

наредио 2. бригади да пропусти да прође непријатељ са главнином и да изврши напад на зачеље колоне. Остављена је иницијатива Штабу бригаде у погледу правца дејства јужно од Горњег Милановца или на релацији Горњи Милановац—село Неваде.

Горњи Милановац, септембра 1944. године. Командант Друге пролетерске бригаде Љубиша Веселиновић распоређује нове борце

У циљу извршења овог задатка Штаб 2- бригаде изабрао је простор јужно од Горњег Милановца и у том циљу упутио 1. и 4. батаљон правцем Комаљ—Мало Косово, 3. и 2. батаљон комуникацијом за село Брусницу, а 5. батаљон у правцу села Јабланице. У току покрета батаљони нису наишли на непријатеља. Једино је 5. батаљон, на свом правцу сусрео групу четника коју је протерао. После тога батаљони су се вратили на полазне положаје.[532])

Следећег дана, 2. бригада је остала 7—8 км удаљена од Горњег Милановца и комуникације на истом простору и са истим распоредом. Ту је дочекала мајора Љубишу Веселиновића који је наредбом Врховног штаба одређен за новог команданта бригаде.

Пошто је Штаб 21. дивизије био обавештен да ће овим правцем проћи још једна немачка дивизија, то је, у циљу осматрања кретања непријатеља и напада на његове поједине делове, истог дана у 18 00 часова наредио 2. пролетерској бригади да поседне простор Стражбеница—Вујан са задатком да извиђа и обезбеђује правац Прељина—Чачак, истурајући слабије делове све до комуникације Чачак—Мрчајевци с циљем праћења кретања непријатеља. У овом наређењу стоји:

[532]) *Зборник,* том I, **књ. 12,** бр. док. **159;** Архиз ВИИ, кут. **736,** бр. **ДОК. 11/4.**

„Главнину снага држати у позадини главних положаја и одмарати их. Уколико непријатељ крене јаким колонама ка Г. Милановцу, не давати му јачи отпор, већ јединице поставити тако да не могу бити нападнуте од стране непријатеља, а да саме могу извршити напад у погодном часу ако не на целу колону а оно на њено зачеље".[533])

Четврта српска бригада је из рејона села Врбаве контролисала правце од Крагујевца и Кнића а 5. бригада се налазила у резерви на иростору село Шилопај—село Љутовница.[534])

Сходно наређењу Штаба 21. дивизије Штаб бригаде је 28. септембра у 20.00 часова издао наређење јединицама да у 5.00 часова 29. септембра приступе заузимању новог распореда. Тако је 1. батаљон упутио у село Шаране, с тим да једну чету избаци на Крвавац са задатком да контролише правац од Чачка преко села Милићеваца, а 4 батаљон у село Семедраж, с тим да два вода избаци на Стражевицу и Илијак, ради затварања и контроле правца који изводи од Чачка и Прељине преко села Соколићи. Други батаљон из рејона села ЈТуњевице требало је да контролише комуникацију Прељина—Горњи Милановац и простор Вујан—Прислоница, 5. батаљон из села Јабланице да контролише комуникацију Прељина—Мрчајевци—Бресница, а 3. батаљон, као резерва, да обезбеђује неборачке делове у селу Такову.

Приликом поседања ових положаја 1. батаљон је разбио групу четника у рејону Рожња и том приликом убио 6 четника, а 4. батаљон на свом сектору је протерао групу четника, запленивши 750 метака и нешто војничке опреме.[535])

Када је Оперативна група дивизија избила у Шумадију дошла је у непосредан додир са 1. пролетерским корпусом. Услед нових задатака у овим условима даља офанзивна дејства захтевала су промену у организацији командовања и обједињавања тих крупних јединица под јединствену команду. Ради тога је, по наређењу Врховног штаба Оперативна група дивизија ушла у састав 1. пролетерског корпуса.[536])

Остаци четника прикупљени око Чачка били су од стране окупатора наоружавани и снабдевани муницијом да би штитили покрет немачких снага. Четници 2. равногорског корпуса који су испред 2- пролетерске бригаде држали застор према Чачку, вршили су присилну мобилизацију цивилног становништва. Но, велики број присилно мобилисаних прелазио је у редове бригаде, чим би дошао у додир с њеним јединицама. Такође је велики број нових бораца добровољно ступао у редове 2. бригаде, будући да су борци 2. батаљона 2. бригаде били родом из ових крајева где је партизански покрет био врло развијен. Ради тога Народноослободилачки одбори нису имали неких нарочитих тешкоћа око попуњавања јединица НОВЈ новим борцима.

Долазак бораца 2. бригаде у свој родни крај, после трогодишњег одсуства био је пун неизвесности за судбину њихове родбине. Родбина је, пак, са зебњом очекивала вести о својим синовима и рођацима борцима 2. бригаде. И док су једни трчали у загрљај својим најмилијим уз сузе радоснице, дотле су други из прикрајка унезверени, бледи

[533]) Архив ВИИ, кут. 1040, бр. рег. 46/1.
[534]) Исто.
[535]) Архив ВИИ, кут. бр. 736, рег. 11/4,- ***Зборник.*** том I, кн>. 12, бр. док. 204.
[536]) Архив ВИИ, кут. 28, бр. док. 1/4—I.

и обамрли очекивали најцрње вести о погибији својих синова и рођака, оплакујући их уз тихи јецај и бол.

Пошто се Немци нису више пробијали овим правцем, настао је период борбе против четника- Са својих положаја батаљони су изводили акције у циљу разбијања четничких јединица. Тако је у операцијском дневнику 2. батаљона пролетерске бригаде за 30. септембар 1944. записано:

Група бораца 5. батаљона са својим руководиоцима. Стоје, прва с лева Зорка Шаљић. трећи Голуб Милачић, четврти Лука Вујотић, пета Милица Вујотић, шести Бранкс Вукчевић, седми Никола Брацановић,* и *осми Спасоје Радовић, чуче Војо Лакићевић, Олга Богићевић и Драгутин Влаховић

,,На сектору 1. батаљона на коси Рожањ налазила су се три четничка батаљона које је 1. батаљон растерао, наневши непријатељу 3 мртва, 4 рањена и 7 заробљених. Заплењено је 5 пушака и 200 метака. На сектору 4. батаљона непријатељ је имао један батаљон у с. Соколићи. Издато је наређење батаљону да ликвидира непријатеља. Ноћу између 29 и 30 ов.м. батаљон је упутио једну своју чету у правцу с- Соколићи и ова је на Кременцу растерала четнички батаљон и продужила за Соколиће. При повратку чета је опет наишла на непријатеља на положају Кременац и растерала га. Непријатељ је имао: 1 мртвог, 8 рањених и 2 заробљена. Заплењено: један п. митраљез, 2 пушке и 350 метака.

На сектору 2. батаљона налазиле су се две групе четника и то у Прислоници и Прељини. Две чете 2. батаљона и чета Чачанског одреда ликвидирале су непријатеља наневши му губитке: 2 мртва; 53 заробљених, 5 пушака, 2 казана, 1 кола аустријске муниције, 1 камион и уништен је мост на Чемерници.

Пети батаљон је добио задатак да протера непријатеља на сектору с. Трепче. Непријатељ чим је осетио наше делове побегао је. Наши губици: 1 мртав, 1 лакше рањен".[537])

У то време и четничка команда је покушала да преузме иницијативу у своје руке. С тим циљем је 1. октобра у 12 часова 600—700 четника напало положај 2. батаљона на јужним падинама Вујна. Батаљон је дочекао напад и у погодном тренутку извршио противнапад и протерао непријатеља. Истог дана је друга четничка колона напала 5. батаљон на положају Јасике—Церје. И овај напад је одбијен.

Пробојем немачке 7. СС дивизије и осталих снага из Чачка преко Горњег Милановца и Рудника, западно-моравска долина остала је без већих окупаторских јединица. Будући да том долином пролазе важне, за окупатора, комуникације, то су се њихове одбране, у заједници с Немцима и недићевцима, прихватили четници. На сектору од села Горње Горјевице, преко Вранића и села Ракове, до села Прељине налазили „у се остаци 2. равногорског корпуса, а на линији Прељина—село Остра—село Бресница, делови четничке Жичке бригаде. Укупна јачина ових четничких снага је била око 1.500 људи- Штаб 2. пролетерске бригаде самоиницијативно је донео одлуку да изврши напад на ове непријатељске делове, захватајући 18 км непријатељског фронта. ГЈриликом напада требало је десно се ослањати на 1. батаљон 15. мајевичке бригаде 17. дивизије, а лево на 2. батаљон 4. српске бригаде 21. дивизије. Батаљони 2. бригаде у првом ешалону имали су засебне правце напада: 1. батаљон Ражањ—село Милићевци—село Љубић (засеок Затежићи), 4. батаљон Илијак—село Соколићи—село Ракова—село Љубић (кота 372), 2. батаљон село Прислоница—село Прељина—село Љубић (кота 360) и 5. батаљон Јасика—Церје—Кукољина—село Остра. У 17.00 часова батаљони су на својим правцима наишли на непријатеља. Најјачи отпор непријатељ је пружио на правцу дејства 1. батаљона. Услед близине Чачка најснажнију одбрану је непријатељ пружио на косама код Љубића, тако да батаљони нису могли продрети у само село. У целини прочишћен је простор села Мојсиња. Прељине и делом Љубића, закључно са Врањићима. С обзиром на ово батаљони су у потпуности извршили задатак. Том приликом заробљено је 55 четника, а погинула три; заплењено је: 25 пушака, један пушкомитраљез, 2.000 метака, 15 ручних бомби, око 500 литара бензина, 12 унутрашњих гума за аутомобиле, нешто гелефонског кабла и уништен један камион. Бригада је имала једног рањеног.[538])

После ових акција Штаб бригаде је извршио извесно померање јединица. Тако је 1. батаљон из села Шарани померио у село Тодоровиће, с тим да истури делове у село Милићевце, 4. батаљон је прикупио код групе кућа северно од Илијака, са истуреним деловима у селу Соколићима (засеок Слатина), 2. батаљон је пребачен из Луњевице у рејон Манастира Вујна, с тим да истури делове у село Прислоницу, 3-батаљон смештен је на простору Бањских врата са истуреним деловима на Вучјој главици. Пети батаљон је повучен у резерву: са две чете у село Брусницу, као обезбеђење неборачких делова и једном четом као посадом у Горњем Милановцу.

Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.

[538]) ***Зборник,*** ТОМ I, КЊ. 13, бр. док. 33; Архив ВИИ, кут. 736, бр. ДОК. 11/4.

У току неколико наредних дана четници су испољавали своју активност. Тако су 4. октобра са положаја из села Прељине минобацачком ватром тукли делове 2. батаљона у Прислоници, али без икаквих резултата. Шестог октобра око 1.000 четника, Немаца и недићеваца, уз подршку топа и минобацача напало је истурене делове 2. и 3. батаљона. Услед надмоћности и јаке ватре непријатеља, те несташице муниције код делова 3. батаљона, наше јединице су биле потиснуте. У даљем продору једна чета 2. батаљона дејствујући из села Прислонице извршила је напад на леви бок непријатеља. Тако је благодарећи садејству ове чете непријатељ одбијен- Према непровереним подацима убијено је 55 четника и један Немац, рањено око 45, а заробљено два четника; заплењена су два пушкомитраљеза, 150 метака и две бомбе. Батаљони нису имали губитака.[539])

Активност четника није била случајна. Они се нису могли задовољити само пасивном одбраном, јер су били свесни да безусловно морају покушати преотети иницијативу из руку јединица НОВЈ ако мисле да спрече потпун слом својих преосталих снага. Неповољан, готово катастрофалан развој ситуације у Србији, присилио је њихову Врховну команду да пропагандом о наводном доласку англоамериканаца, који ће подржати четнике, подигне пољуљани морал четничких јединица и спречи расуло које је претило да узме велике размере. Тако је, око 22. септембра, издато саопштење да совјетске трупе, „по уговору не смеју прелазити границу Југославије", поткрепљујући то чињеницом да оне већ више од 20 дана стоје на југословенско-румунској и југословенско-бугарској граници, а да ће америчке трупе окупирати Југославију кад је Немци буду напустили. Крајем августа и почетком септембра ради појачавања својих војних формација и Недић и Михаиловић предузели су мере за мобилизацију. Тако је Недић, наредио да се у свим угроженим местима изврши регрутација и мобилизација способиог људства старости од 18—35 година, док је Дража Михаиловић наредио да се 1 септембра изврши општа мобилизација свих снага „југословенске војске у отаџбини".[540])

Све ове и друге мере нису могле бити ефикасне, јер је четнике у Шумадији већ захватила озбиљна криза и осипање. Мобилисани сељаци су масовно напуштали четничке јединице, а народ је с нестрпљењем очекивао долазак НОВЈ. Четнички штабови су покушавали да мерама застрашивања и одмазде, као и сталном пропагандом о доласку америчких трупа, задрже процес распадања који се несумњиво ширио. Четнички тзв. Централни национални комитет и Врховна команда југословенске војске у отаџбини, 29. септембра, објавили су заједнички проглас, у коме је речено „да су се претходног дана савезничке копнене, поморске и ваздухопловне снаге искрцале са мора и из ваздуха на широком фронту у Албанији и на далматинским острвима" и да је наступио одлучан моменат за „општи устанак" против НОВЈ која се по сваку цену мора избацити из Србије, како би четници „сачекали и поздравили савезнике".[541]) Ову вест четници су ширили путем штампе,

[539]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.
[540]) Архив ВИИ, кут. 50, бр. рег. 23/2; Исто М-Б, бр. рег. 3/134—138.
[541]) Архив ВИИ, бр. рег. ВК-Н-466, 932.

билтена, летака и саопштавали на зборовима и пред стројем јединица. Но и поред свега они нису могли никог преварити. Народ Србије био је добро обавештен о правом стању ствари. Отуда и она масовна предаја за време борби, као и слаба борбеност четничких јединица. Тако деморалисани, расути и разбијени од јединица НОВЈ, повлачили су се ка већим градовима који су се још налазили у рукама хитлероваца, тражећи спас у окриљу немачког окупатора.

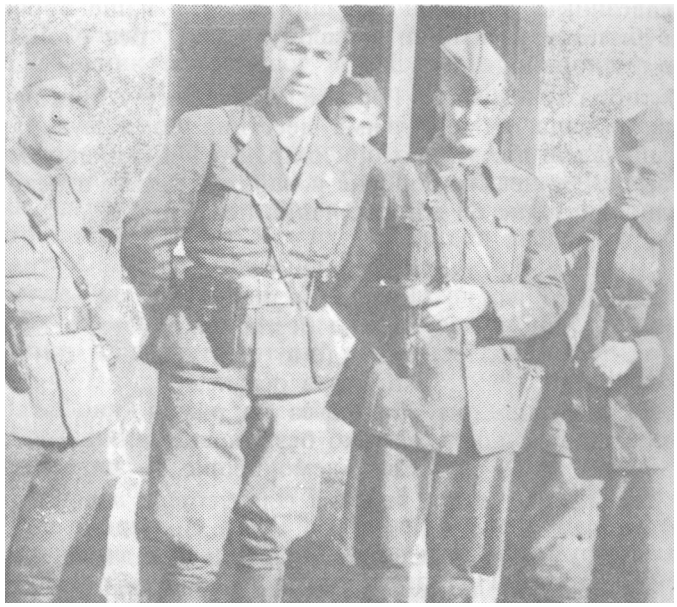

Један од штабова 5. батаљона: Голуб Милачић, Насто Радовић, Милета Лукић и Славко Клипа

Док су се четничке јединице нагло осипале, прилив великог броја нових бораца у 2. бригаду, повећавао је ионако тежак проблем снабдевања бригаде наоружањем, муницијом и разном опремом, а нарочито одећом и обућом. Ни плен, ни савезничка помоћ нису могли задовољити велике потребе. Да би се повећао број борачког састава, у бригади су одузимане пушке од бораца из неборачких јединица и њима наоружавани нови борци. Стари борци с ратним искуством су непрекидно и у свакој прилици — на одмору, маршу, на положају — обучавали новодошле борце у руковању оружјем и о основним борбеним радњама, а партијске и скојевске организације су развијале широку политичку активност. Она се састојала у томе да се што боље и правилније прихвате нови борци и укључе што успешније у борачку средину, као и да сс што шире и масовније развије политички рад у масама и у народу. Требало је супротставити се непријатељској пропаганди и реално информисати јавност о најновијим војно-политичким догађајима. Одржавање по-

литичких зборова и конфереицијa није представљало нарочити проблем, јер је за ту активност, као и за остале, добијена велика помоћ од позадинских војно-политичких власти које су биле по свим селима и већим местима организоване- Поред тога велику улогу су играле и културно-забавне приредбе за народ. У редовима бригаде било је бораца који су умели лепо да свирају у фрулу, хармонику и друге инструменте. У предаху између борби и маршева у селима и градовима, на слободној територији, борци су организовали приредбе. Песма и игра биле су верни савезник и значајан морални фактор наше борбе. Иначе борци бригаде били су увек орни за песму и игру, без обзира на умор, глад и друге тешкоће.

Октобра 1944. год. у Горњем Милановцу у бригаду је дошло много нових бораца, а међу њима десетина Рома музичара, од којих је четврти батаљон формирао оркестар. Кроз Шумадију музичари су свирали маршеве и гтевали борбене и народне песме, а неке су и сами компоновали. Ево једне од многих лепих песама:

Кад зора заруди,
Командир нас буди.
И тако без грешке,
Сви идемо пешке.
Кад зора осване,
Митраљез на раме.
И тако без грешке,
Сви идемо пешке. .

Касније у ослобођеном Београду, Роми су опремљени потребним музичким инструментима, а затим лепо одевепи са бригадом су кренули на сремски фронт. На маршу од Београда до Сремске Митровице, музика је готово непрекидно свирала. Народ сремских села топло је дочекивао и даривао борце, а посебно музичаре.

Инспирисани равницом Срема, дочеком народа и грмљавином топова у даљини, музичари су спевали и ову пригодну песму:

Кад дођосмо Срему,
Сви добисмо трему.
Место аспирина,
Пијем рујна вина. . .

Тако су другови Роми, борци 2. пролетерске бригаде и музиком војевали и дали допринос борби и револуцији.[542])

И са ове територије из бригаде је отишао знатан број војно-политичких руководилаца. На њихово место дошли су стари и искусни руководиоци са нижих војно-политичких дужности. Тако је у рејону Горњег Милановца састав Штаба 2. бригаде и штабова батаљона био следећи:

Штаб бригаде: командант мајор ЈБубиша Веселиновић, заменик команданта поручник Веселин Петровић-Трушо, в- д. политичког комесара Срећко Милошевић (примио дужност касније), заменик политич-

[И2]) Према сећању политичког комесара Мића Крајновића.

ког комесара Војин Ђурашиновић-Костја, начелник Штаба Лазо Тешић, санитетски референт др Зора Сабовљев, интендант Живко Савић и обавештајни официр Лазар Шевкушић.

Штаб 1. батаљона: командант поручник Љубинко Калушевић, заменик команданта Момчило Димитријевић, политички комесар Бранислав Јоксовић, заменик политичког комесара Јово Црљеница, обавештајни официр Ратомир Аврамовић, санитетски референт Ружа ГТетрушић и интендант Саво Барош.

Штаб 2. *батаљона-.* командант поручник Драгован Биорац, заменик команданта Добривоје Јевтовић-Пекар, политички комесар Прокић Пантелија-Пуле, заменик политичког комесара Раденко Мартић, оба вештајни официр Никола Узелац, санитетски референт Здравка Урошевић-Јовашевић и интендант Првослав Златић-Прле.

Штаб 3. батаљона-. вршилац дужности команданта Душан Илић--Србин, заменик команданта Милорад Тасић, политички комесар Драгослав Марковић, заменик политичког комесара Перица Ивановић, оба вештајни официр заставник Васо Чакар, санитетски референт Ђука Миљовић и интендант Миливоје Ранковић.

Штаб 4. батаљона: командант Миодраг Солдовић, политички комесар Јово Њего, заменик политичког комесара Миодраг Друловић, обавештајни официр Радомир Чечарић и санитетски референт Славка Трнинић.

Штаб 5. батаљона: командант Лука Вујогић, политички комесар Насто Радовић, заменик команданта Саво Обрадовић и заменик пол. комесара Славко Клипа.

У овом командном саставу има знатне разлике од састава приликом формирања 2. пролетерске бригаде, Командант бригаде више нијс био из бригадног састава већ из 1. пролетерске бригаде-

Највећи део овог кадра су били борци бригаде на дан њеног формирања. Један део кадра су борци који су касније дошли у бригаду. Они су заузимали следеће функције: у Штабу бригаде, функцију обавештајног официра и санитетског референта. У штабовима батаљона: ЈЈтаб 5. батаљона, политичког комесара 4. батаљона, заменика политичког комесара 1. батаљона, интенданта батаљона у 1. и 3. батаљону, као и у свим батаљонима обавештајног официра и санитетског референта. Док су раније руководећи кадрови из бригаде обично одлазили у новоформиране јединице за војно-политичке руководиоце, сада је велики број ових отишао у позадинске војно-политичке органе: команде места, подручја, органе народне власти итд. И ово су биле врло одговорне дужности у овом периоду, јер је требало успоставити, учврстити и развити народну власт. У разрушеној опљачканој земљи, која је била још у ратном стању ово није био нимало лак задатак. Интересангна су сећања једног борца 2. бригаде, који је био одређен да учествује у оформљењу команде места и организовању народне власти у ослобођеном Горњем Милановцу- Између осталог он пише:

„Ускоро је бригада кренула даље, у борбу за ослобођење Београда, а ми почесмо одмах са радом. Извршена је мобилизација и регрутовање омладинаца за попуну наших бригада и за формирање посадног батаљона при Команди места, за обезбеђење и за чишћење терена од остатака четничке банде.

Тек сада сам размишљао о оним предавањима из рата која некад нисам можда најозбиљније прихватио, не мислећи да ће мени пасти у део да будем представник народне власти у још потпуно неослобођеној земљи.

Наилазили смо на многобројне и сваковрсне проблеме. Било је тешкоћа око снабдевања храном, огревом и другим проблемима како команде места и посадног батаљона, тако и становништва, осиромашеног и опљачканог. А народ је с правом тражио да народна власт све решава. . . Често сам тих дана помишљао да је права песма ратовати и да бих опет отишао у борбу само да не морам решавати све проблеме који се намећу народној власти.

Крајем октобра дошла је у Горњи Милановац претходница Црвене армије јачине једног вода на челу са капетаном Златогорским. Сусрет је био радостан. Дочекали смо Црвеноармејце што смо могли боље. Сутрадан је стигла цела дивизија Црвене армије са свим тешким оруђима и „Катушама". Такође је стигла и 23. дивизија наше војске- Ове јединице су формирале одбрамбени положај између Чачка и Горњег Милановца, тако да немачке дивизије више нису продирале према Београду, већ су се морале повлачити према Сарајеву, преко Ужица и Вишеграда.

Ове борбе трајале су око два месеца. У Горњем Милановцу се налазио Штаб дивизије Црвене армије, Команда позадине, болница и остале штабске јединице. Команда места имала је огромне напоре да снабде војску и смести рањенике, јер милановачка болница није могла све да их прими па смо и преостале куће претворили у болнице. Тешкоће је повећавала и касна јесен. Ипак смо ове и многе друге задатке решавали уз помоћ народа.

Тек сада сам потпуно разумео народ у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Далмацији који нам је говорио како нема ни хлеба. Свакојаке су војске пролазиле и свака је узимала што јој је било потребно. И нама овде, у богатом крају било је тешко да обезбедимо све што је јединицама било потребно, а како ли је тек било народним одбо рима у оним сиромашним крајевима. Био сам партизан, али сам сада осетио да ми је овај посао знатно тежи.[343])

У оквиру нових задатака 21. дивизије на ширем простору Горњег Милановца, 2. пролетерској бригади био је додељен главни и најтежи задатак да затвара правац од Чачка. ЈТогично је да је Штаб 21. дивизије овај задатак доделио 2. бригади, јер је она била најстарија и најискуснија бригада у саставу дивизије. Но без обзира на њено про летерско звање и огромно борбено искуство, одлазак великог броја ру ководећег кадра и прилив великог броја нових бораца учинио је своје. Нарочито у борбама против Немаца недостајало је оне одлучности и чврстине у извршавању задатака, али је зато бригада у борбама про тив четника имала запажене успехе. При овоме важно је напоменути да није било неких грубих грешака које би бригаду увукле у непотребне губитке, што је у конкретној ситуацији и било најважније.

Двадесетодневни боравак 2. бригаде у овом крају, проткан борбама и маневрима, ближио се крају. Развој догађаја захтевао је покрет

[343]) Друга ***пролетерска,*** кн>. 3, стр. 499—500.

21. дивизије ка другим задацима. Покрет бригаде из Жупе са успутним разноврсним акцијама као и борбе у рејону Горњег Милановца добро су дошли да се нови борци и руководиоци уклопе и стекну извесна борбена искуства и на тај начин подигну на виши степен борбену способност читаве бригаде. Сада је она са више својих знања и самопоуздања ишла у сусрет новим задацима.

Деветог октобра у 17 часова, 2. пролетерску бригаду је на овим положајима сменила 6. источнобосанска бригада 17. дивизије.[544] После смене бригада се прикупила у рејону села Доње Врбаве.

ВЕЛИКИ ПРИЛИВ НОВИХ БОРАЦА И У 1944/45. ГОДИНИ

После знатних губитака бригаде у 1943. години — Сутјеска, Пријепоље — попуна је поново избила у први план. Сав прилив бораца из Санџака и Црне Горе није могао да надокнади велики одлив из њених редова. Рачунало се да ће продори бригаде у Србију, прво са 2. пролетерском дивизијом, а касније још и са 5. крајишком дивизијом, у првој половини 1944. године, решити овај' проблем. Међутим, показало се да дивизије нису успевале дуже да се задрже на једној територији, услед велике активности Немаца и свих његових помагача, па се то одражавало и на добровољан приступ бригади. Истина, било је појединачних а и мање групних долазака. Један који вреди поменути је остајање у бригади омладинаца из Ужица и околине, који су се затекли у заустављеном возу као мобилисана радна снага. Они су, њих 10—15, по ослобођењу од Немаца код Ужица прешли у партизане. Неки су касније у првој жешћој борби побегли, али око десетак их је остало, а неки од њих су већ били партизани и у бригади имали своје другове и као такви брзо се уклопили и постали добри борци — митраљесци — бомбаши.

Значајније ојачање је уследило тек по повратку у Црну Гору. Ту је, као што је већ изнето, добијена квалитетна формацијска допуна. У састав бригаде улази комплетан Допунски батаљон II ударног корпуса и то као њен 5. црногорски батаљон. Овим актом бригада и формацијски престаје бити српска бригада. Борци Допунског батаљона, њлх око 130, све стари и искусни борци из 1941—1943. године. У исто време припојена је и једна чета, око 50 бораца, из Косметског батаљона такође старих и прекаљених бораца.

Избијањем, у лето 1944. године, на Копаоник у саставу Оперативне групе дивизија бригада је најзад сигурно закорачила у Србију. Од тог момента њена попуна новим борцима није представљала посебан проблем.

Прва већа попуна је у августу 1944. год. у време када се налазила у Г. Јабланици. У то време из бригаде одлази око 40 војно-политичких руководилаца у новоформиране јединице, а у њу ступа 198 бораца међу којима су око 50 из Београда, од терора избеглих другова и другарица. Остали су из расформиране 17. српске бригаде 24. дивизије. То су већином већ прекаљени борци из Топлице и Јабланице.

[554]) ***Зборник,*** том I, књ. 13, бр. док. 186.

Следећа попуна уследила је у време када се бригада спремала да у саставу 21. дивизије крене према Београду. Августа и почетком септембра, у реону Бруса ушло је још око 70 бораца из копаоничких и жупских села. Тако је бригада попуњена и освежена новим борцима кренула у свој крај — у крај из којег су њени борци који су били V строју 1. марта 1942. године.

На правцу према Београду, пробијајући се преко Драгачева. Ужичке Пожеге, Г. Милановца, Раче успутно су појединци приступали у бригаду. Но, избијањем у шири рејон Горњег Милановца, његово ослобођење и задржавање у њему око 20 дана омогућило је бригади да се попуни новим борцима из околних села општине Г. Милановац и једног дела ослобођене територије чачанске општине. Ово је иначе устанички крај па је један број бораца већ 1941. год. био у партизанима и сада се добровољно прикључио бригади — својим друговима од којих је и основана бригада. Но ипак већина је била мобилисана и скупљена у Горњем Милановцу, а потом почетком септембра 1944. год. подељена по батаљонима. У то време Чачак још није био ослобођен, тако да је већи део његове територије још био под окупацијом, те су у бригаду дошли тада само из села: Прислонице и Г. Трепче. Поред ових ту се прикључио и један број бораца из Београда и са Космаја. Њих је Андрија Смиљанић припадник бригаде из села Даросаве код Аранђеловца довео до Г. Милановца.

Тако попуњена и оснажена бригада је кренула ка Београду. У тежњи да у битку за Београд уђе што снажнија са попуном је настављено. Избијањем у село Врчин пред Београдом добила је нову групу бораца. То су били у великој већини земљорадници из западне Србије из општина Коцељева, Владимирци, Ваљево и Бајина Башта. Сви су они, иако ново дошли, били распоређени по јединицама бригаде и учествовали у београдској операцији, једино око стотињак Бајино Башта на је закаснило те се у бригаду укључило у самом Београду.

Београд и Срем узео је свој данак у крви те је бригаду требало поново попуњавати. Тако је једна од већих попуна, са око 700. бораца, извршена у Срему, када је бригада поново ушла у састав своје матичне 2. пролетерске дивизије, у рејону Илок—Новак Бапска. Борци за ову попуну добијени су, по ослобођењу Краљева и Чачка, крајем новембра и почетком децембра месеца, а у току децембра 1944. год. извршена је и мобилизација људства са територије ових општина. Они су у јануару 1945. год. стигли у бригаду у поменутом рејону. И овом приликом у већини су били земљорадници.

Последња већа попуна бригаде уследила је у пролеће 1945. год. у Мачви. Тада је извршена реорганизација бригаде, прешло се на тројну формацију. 'Гом приликом расформирана је 6. српска бригада и један део њеног људства прикључен је 2. пролетерској бригади. Ова бригада формирана је у рејону Крушевца, као трећа бригада 2. прол. дивизије после одласка 2. прол. бригаде из њеног састава. Пошто се она поново вратила у матичну дивизију то је 6. срп. бригада расформирана. Тако се у бригади нашао и један део бораца из околине Крушевца.

У наставку текста, по азбучном реду, следи списак имена бораца и руководилаца који нису погинули у рату. Они су ступили у бригадне редове у периоду (44/45. године) који је у претходном тексту обрађиван:

АВРАМОВИЋ М. Ђурађ,[545]) 1922, Миличинци — Ваљево, з. С„ АВРАМОВИЋ С. Радован, 1919, Петница — Чачак, з. С„ АГАТОНОВИЋ С. Живадин, 1926, Раваница — Краљево, з. С., АДАМОВИЋ М. Драгослав, 1928, Г. Милановац, и. С„ АКСЕНТИЈЕВИЋ Б. Живомир, 1924, Д. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ АКСЕНТИЈЕВИЋ В. Крста, 1923, Д. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ АКСЕНТИЈЕВИЋ Ж. Радмило] 1926, Ковачи — Краљево, р. С., АКСЕНТИЈЕВИЋ Радомир, Вишесава --- Бајина Башта, р. С„ АКСЕНТИЈЕВИЋ С. Слободан, 1924, Крушевац, С„ АКСИЋ Павле, 1914, Урошевац, и. С„ АЛЕКСАНДРИЋ Ж. Братислав, 1926, Д. Горевница — Чачак, з. С, АЛЕКСАНДРИЋ В. Милица, 1930, Д. Горевница — Чачак, з. С., АЛЕКСИЋ Р. Србољуб, 1926, Пријевор — Чачак, з. С„ АЛЕКСИЋ Ц. Радомир, 1923, Бојинце — Крушевац, з. С., АЛЕКСИЋ И. Драгомир, 1926, Мељаница — Краљево, С„ АЛЕКСИЈЕВИЋ Ц. Светозар, 1922, Овчиња — Бајина Башта, з. С„ АМИЏИЋ Мирко., АНДРЕЈЕВИЋ М. Живојин-Жико, 1927, Г. Милановац, и. С., АНДРИЋ М. Превислав, 1924, Г. Лесковица — Ваљево, 3. С„ АНДРИЋ А. Марко, 1924, Милочај — Краљево, з. С„ АНЂЕЛИЋ 3. Милија, 1926, Лешево — Краљево, з. С„ АНЂЕЛКОВИЋ Ј. Владимир, 1902, С., АНЂЕЛКОВИЋ Драган, 1926, Београд, р. С, АНЂЕЛКОВИЋ Г. Никола, 1908, Пепељевац — Крушевац, С„ АНЂЕЛКОВИЋ-ЦВИЈАНОВИЋ Споменка, Стари Сланкамен — Инђија, и. С„ АНЂЕЛКОВИЋ Љ. Чедомир, 1925, Мланча — Краљево, з. С„ АНТИЋ Д. Стојан, 1928, Житни Поток — Прокупље, С„ АНТИЋ М. Јаблан, 1922, Витковац — Алексинац, С„ АНТОНИЈЕВИЋ Д. Бранко, 1927, Мужинац — Соко Бања, з. С., АНТОНИЈЕВИЋ Р. Драгослав, 1918, Лађевци — Краљево, з. С„ АНТОНИЈЕВИЋ М. Момчило, 1922, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ АНТОНИЈЕВИЋ Милета, Рошци — Чачак, з. С, АНТОНИЈЕВИЋ Ј. Милош, 1924, Г. Лесковице —- Ваљево, з. С„ АНТОНИЈЕВИЋ Б. Радич, 1920, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ АНТОНИЋ В. Живко, 1923, Љутице — Коцељево, з. С„ АРНАУТОВИЋ Даут, М„ АРНАУТОВИЋ Д. Милосав, 1923, Катрга — Чачак, з. С„ АРНАУТОВИЋ М. Милош, 1921, Катрга — Чачак, р. С„ АРНАУТОВИЋ В. Христивоје, 1924, Катрга — Чачак, з. С„ АРСЕНИЈЕВИЋ Љ. Милан, 1928, Мокра Гора — Т. Ужице, з. С„ АРСЕНИЈЕВИЋ Радивоје, С„ АРСЕНИЈЕВИЋ Радомир, С„ АРСЕНИЋ Б. Живорад, Дружетић — Коцељево, з. С„ АРСЕНИЈЕБИЋ В. Радомир, 1921, Обајгора — Бајина Башта, р. С„ АРСИЋ В. Андрија, 1921, Београд, С„ АЋИМОВИЋ Веселин,

1925, Гојна Гора — Г. Милановац, з. С„ АЋИМОВИЋ Б. Раденко, Бресница — Чачак, з. С„ АЏЕМОВИЋ Л. Завиша, 1926, Д. Горевница — Чачак ,з. С„ АЏИЈА Небојша, 1922, Чалма — Срем. Митровица, з. С„ АШАНИН Стеван, 1926, Боан — Шавник, з. Ц„ АНДРИЋ Љ. Милован, 1926, Драгиња — Коцељево, з. С„ АНДРИЋ Р. Стеван, 1924, Дарда — Осијек, С„ АНДРЕЈЕВИЋ В. Живорад, 1925, Брусница — Гор. Милановац, и. С„ АВРАМОВИЋ М. Драгослав, 1926, Гор. Милановац, С„

[545]) Уз имена и презимена назначене су: година, место и општина рођења, затим, социјални положај и националност. Ради што краћег текста: земљорадници су означени са з., радници са р., интелектуалци са и. а Хрвати са Х., Срби са С., Црногорци са Ц„ Словенци са Сл„ Македонци са Ма„ Муслимани са М„ Роми са Р„ Југословени са Ј. и Италијани са И.

АКСЕНТИЈЕВИЋ С. Миломир, 1918, Вишесава — Бајина Башта, С., АКСЕНТИЈЕВИЋ С. Радомир, 1922, Вишесава — Бајина Башта.

БАБИЋ Ђ- Тихомир, 1924, Љутице — Коцељево, з. С„ БАБИЋ Милисав, С., БАБИЋ-ЈОВАНОВИЋ П. Надежда, 1925, Уж. Пожега, р. С„ БАБОВИЋ-ГЕРИЋ Данка, Косово, С„ БАЈИЋ Љ. Добривоје, 1926, Драгиње — Коцељево, з. С., БАЈИЋ Љ. Миладин, 1926, Драгиње — Коцељево, з. С„ БАКАЈ10ВИЋ З. Милинко, 1924, Стуб — Ваљево, з. С„ БАКОВИЋ М. Радивоје, 1924, Бресница — Чачак, з. С„ БАКОВИЋ М. Станимир, 1923, з. С„ БАЊЕВИЋ Вукота, 1924, Бијеле Пољане — Никшић, з. Ц., БАОШИЋ Драго, 1915, Г. Морача — Колашин, з. Ц-, БАРАЛИЋ В. Александар, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ Борисав, Шарани — Г. Милановац, з. С., БАРАЛИЋ В. Богдан, Шарани — Г. Милановац, з. С., БАРАЛИЋ Гојко, Шарани — Г. Милановац, з- С, БАРАЛИЋ Б. Љубисав, 1926, Горичани — Чачак, з. С„ БАРАЛИЋ Т. Миломир, 1922, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЈШЋ Мићун, Шарани — Г. Милановац, з- С., БАРАЛИЋ Р. Милан, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ Д. Милутин, 1926, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ Б. Милојко, 1926, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ Радивоје, Шарани — Г. Милановац, з- С„ БАРАЛИЋ Слободан, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ Стеван, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ Б. Срећко, 1921, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ А. Угљеша, 1924, Шарани — Г- Милановац, з. С„ БАРОВИЋ Д. Верољуб, 1925, Подунавци — Врњачка Бања, з. С., БАРОВИЋ Драго, Ц„ БАРОВИЋ Деса, 1923, и. Ц„ БАРОВИЋ Д. Ђоко, и. Ц„ БАРОШЕВИЋ Илија, 1926, Казанци — Бос- Грахово, р. С„ БАРТОЊАК Душан ,1924, Београд, и. С„ БАХАР Мајер, 1923, Нови Пазар, и„ БЕБИЋ М. Петар, 1923, Стубал — Ваљево, з. С„ БЕЖАНИЋ В. Миливоје, 1926, Горичани — Чачак, з. С„ БЕЛАКОВИЋ Мића, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БЕЛАНОВИЋ М. Радослав, 1922, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БЕЛИЋ С. Јездимир, 1922, Остра — Чачак, з. С„ БЕЛИЋ Б. Љубиша, 1925, Остра — Чачак, з. С„ БЕЛОПАВЛОВИЋ М. Драган, 1924, Петница — Чачак, з. С-, БЕЛОПАВЛОВИЋ В. Милутин, 1926, Петница — Чачак, з. С„ БЕЛОПАВЛОВИЋ Р. Милован, 1926, Лазац — Краљево, з. С„ БЕЛОПАВЛОВИЋ Н. Слободан, 1925, Лазац — Чачак, з. С„ БЕШЕВИЋ А. Радаило, 1922, Премећа — Чачак, з. С„ БИЉИЋ Б- Војислав, 1913, Рогачица -- Т. Ужице, С„ БИСЕНИЋ Драган., БИОРАЦ Р. Ранка, 1926, Леушић — Г. Милановац, з. С„ БИРАЧ-ТРНАВАЦ М. Анђелка, 1927, Пећинци, и. С„ БЛАГОЈЕВИЋ В. Бранислав, Миљковац — Ниш, з. С„ БЛАГОЈЕВИЋ Н. Видосав, 1925, Јабланица — Г. Милановац, з ,С„ БЛАГОЈЕВИЋ Властимир, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ БЛАГОЈЕВИЋ Р. Радојица, 1925, Таково — Г. Милановац, и- С„ БЛАЖИЋ Ј. Момчило, 1923, Глободер — Крушевац, з. С„ БЛАЖИЋ А. Радула, 1923, Глободер — Крушевац, з. С„ БОГДАНОВИЋ Александар., БОГДАНОВИЋ Вукадин, 1927, Д. Врежина — Ниш, р. С„ БОГДАНОВИЋ С. Иван, 1925, Прислоница — Чачак, з. С„ БОГДАНОВИЋ С. Миливоје, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ БОГДАНОВИЋ Б. Милош, 1923, Д. Горевница — Чачак, з. С„ БОГДАНОВИЋ В. Славко, 1926, Ваљево, и. С„ БОГДАНОВИЋ Б. Славко, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ БОГИЋЕВИЋ Ж. Славко, 1919, Гари—.Крушевац, С„ БОГОСАВЉЕВИЋ

Петар, Трнава — Чачак, С„ БОЖИЛОВИЋ Слободан-Пирођанац Пирот, з. С„ БОЈАНИЋ Војислав., БОЈОВИЋ ЈБ. Богољуб, 1909, Прислоница — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ М. Бранко, 1924, Прислоница — Чачак, з. С., БОЈАНИЋ Љубомир, С„ БОЈОВИЋ Р. Љубиша, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ А. Милун, 1925, Прислоница — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ Д. Мирослав, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ Д. Стеван, Брђани, Д. Трепча — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ Светозар, БОЖОВИЋ Ј. Драган, 1926 — Г. Милановац, з. С„ БОЖОВИЋ М. Љубомир, 1923, Брђани — Г. Милановац, з. С„ БОНЏИЋ Милан, Каменица — Краљево, з. С„ БОРИСАВЉЕВИЋ М. Јован, 1925, Петница — Чачак, з. С„ БОХНАР Мајир-Марко, 1923, Нови Пазар, и„ БОШКОВИЋ Д. Велизар, 1920, Премећа — Чачак, з. С„ БОШКОВИЋ Т. Мијаило, 1922, Премећа — Чачак, з. С„ БОШКОВИЋ Н. Ниша, 1916, Колашин, з. Ц„ БРАНКОВИЋ Младомир, 1924, Премећа — Чачак, з. С„ БРАЦАНОВИЋ Никола, 1922, Микулићи — Цетиње, з. Ц„ БРКОВИЋ М. Алекса, 1925, Миоковци — Чачак, з. С„ БРКОВИЋ Владан., БРКОВИЋ Ж. Богољуб, 1924, Теочин — Г. Милановац, з. С„ БРКОВИТ. Р. Завиша, 1916, Теочин — Г. Милановац, з. С„ БРКОВИЋ М. Михаиио, 1922, Миоковци — Чачак, з. С„ БУЂЕВАЦ О. Живадин, 1926, Тавник — Краљево, з. С„ БУЂЕВАЦ М. Раденко, 1926, Тавник — Краљево, р. С„ БУЛАТОВИЋ Благоје, 1924, Колашин, з. Ц„ БУЛАТОВИЋ Мирко, 1923, Колашин, и. Ц„ БУЛАТОВИЋ Никола, Требаљево — Колашин, и. Ц„ БУЛАТОВИЋ Панто, 1923, Требаљево — Колашин, з. Ц„ БУЛАТОВИЋ Радомир, 1916, Колашин, з. Ц„ БУЛАТОВИЋ П. Рацо, 1923, и. Ц„ БУТОРАЈАЦ Иван, 1918, Крагујевац, р. С„ БУШИЋ Добривоје, 1922, Сепшин — Младеновац, з. С„ БАНДОВИЋ Милован, Андријевица — Ивангрид, Ц„ БАНДОВИЋ Милица, Андријевица — Ивангрид, Ц„ БОЈОВИЋ М. Светозар, Ново Момчилово — Житорађа, з. С, БЈ1АГОЈЕВИЋ М. Бранислав, 1927, Добринци, з. С„ БАКИЋ М. Рајко, Пчиња — Колашин, Ц„ БАБИЋ Д. Божо, 1921, Јабланица — Бос. Градишка, з. С„ БРАНКОВИЋ Б. Божидар, 1928, Јасеново — Деспотовац, С„ БОЖОВИЋ М. Јовић, 1921, Затон — Бијело Поље, Ц„ БОЖОВИЋ Ј. Драгослав, 1925, Брђани — Г. Милановац, з. С„ БАТУЊЕХ Д. Душан, 1925, Београд., БРКОВИЋ Мара., БАРАШЕВИЋ Ђ. Илија, 1926, Казанци — Бос. Грахово, з. С„ БАЊЕВИЋ Ж Томаш, 1918, Церово — Богетић —• Никшић, з. Ц„ БАЊЕВИЋ П. Мирко, 1921, Церово — Богетић — Никшић, з. Ц„ БАЛИЈАГИЋ Е. Сулејман, 1927, Пријесниче — Бродарево, з. М„ БАЈИЋ М. Миодраг, 1924, Драгиња — Коцељево, з. С„ БИСЕНИЋ Ранђел, 1924, Врба — Краљево, з. С.

ВАСИЋ Б. Влајко, 1923, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ВАСИЋ О. Живота, 1923, Причевић — Ваљево, з. С„ ВАСИЋ О. Јеремија, 1922, Костојевићи — Бајина Башта, з. С„ ВАСИЋ Н. Марко, 1923, Причевић — Ваљево, з. С„ ВАСИЋ А. Момчило, 1923, В. Шиљеговац — Крушевац, С, ВАСИЛИЋ М. Бошко, 1927, Трнова — Чачак, з. С„ ВАСИЛИЋ Бојо, Атеница — Чачак, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ Богомир, 1921, Петница — Чачак, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ М. Бранко, 1922, Г. Милановац, з. С, ВАСИЉЕВИЋ М. Живота, 1925, Петница — Чачак, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ Р. Звездан, 1926, Петница — Чачак, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ В. Милија, 1903, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ Ј. Милан, 1922,

Семедраж — Г. Милановац, р. С., ВАСИЉЕВИЋ Р. Радоје, 1921, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ВАСИЉЕВИЋ С. Стеван, 1920, Заглавак — Бајина Башта, р. С„ ВАСОВИЋ М. Владета, 1923, Таково — Г. Милановац, и. С„ ВАСОВИЋ Д. Величко, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ ВАСОВИЋ М. Љубиша, 1922, Таково — Г. Милановац, з. С„ ВАСОВИЋ Љубивоје, Коњевићи — Чачак, з. С„ ВАСОВИЋ А. Миленко, 1910, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ВАСОВИЋ Д. Милун, 1923, Таково — Г. Милановац, з. С„ ВАСОВИЋ Ј. Михајло, 1911, Прислоница — Чачак, з. С., ВАСОВИЋ М. Никола, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ ВАСОВИЋ Олга., ВАСОВИЋ З. Радосав, 1923, Прислоница — Чачак, з. С.. ВАСОВИЋ Р. Радослав, Чачак, С„ ВЕИЗОВИЋ М. Миломир, 1924, Вишесава — Бајина Башта, р .С., ВЕЛИСАВЉЕВИЋ Миломир, Атеница — Чачак, з. С„ ВЕЛИЧКОВИЋ Р. Драгољуб, 1917, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ВЕЛИЧКОВИЋ Костадин, С„ ВЕЉОВИЋ М. Добрица, 1926, Петница — Чачак, з. С„ ВЕЉКОВИЋ Б. Радоје, 1927, Ловци — Крушевац, з. С„ ВЕРОВИЋ М. Драгослав, 1926, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ВЕСЕЛИНОВИЋ Војимир, Г. Горевница — Чачак, з. С„ ВЕСЕЛИНОВИЋ Драган, С.. ВЕСЕЛИНОВИЋ Љубиша, 1914, Књажевац, и. С., ВЕСЕЛИНОВИЋ Д. Владимир-Сингер, 1927, Крагујевац, и. С„ ВЕСЕЛИЧИЋ Б. Бојимир, 1907, Г. Горевница — Чачак, р. С„ ВЕСИЋ С. Михаило, 1926, Ваљево, и. С„ ВЕСИЋ Ч. Славко, 1926, Славковица — Љиг, з. С„ ВЕСКОВИЋ Р. Милан, 1921, Дракчићи — Краље во, з. С., ВЕСКОВИЋ А. Раденко, 1926, Качулице — Чачак, з. С„ ВЕСОВИЋ Р. Живорад, 1924, Кусовац — Кнић, и. С„ ВЕСОВИЋ М. Миломир, 1925, Врнчани — Г. Милановац, з. С, ВИДАКОВИЋ Пантелија, ВИДАКОВИЋ Слободан, С„ ВИЛИМАНОВИЋ Р. Слободан, 1923, Лаћевци — Краљево, з. С„ ВИЛОТИЈЕВИЋ М. Милан, 1922, Тавник — Краљево, з. С„ ВИЛОТИЈЕВИЋ Б. Светомир, 1918, Тавник — Краљево, р. С, ВИЛОТИЋ М. Љубиша, 1924, Пејиновић — Владимирци, р. С„ ВИРИЈЕВИЋ Д. Душан, 1923, Разбојна — Брус, з. С„ ВИТОРОВИЋ Ф. Милош, 1927, Трнава — Чачак, з. С„ ВИЋЕНТИЈЕВИЋ Ф. Тадија, 1923, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ВЛАДЕВАЦ Вујо, Суви Брег — Чачак, з. С„ ВЛАХОВИЋ С. Бранко, 1919, Ровци — Колашин, и. Ц., ВЛАХОВИЋ М. Драгутин, 1914, Трмање — Колашин, з. Ц. ВЛАХОВИЋ Марија, 1926, Ровци — Колашин, Ц„ ВОЈВОДИЋ Даница, ВОЈИНОВИЋ В. Милија, 1922, Београд, и. С„ ВОЈКИЋ Јеремија, ВОЛКОВ Наталија-Наташа, 1925, Панчево, И. ВРАНИЋ Т. Иван, 1916, Цветке — Краљево, з. С„ ВУЈАЧИЋ Илија, 1920, Никшић, Ц„ ВУЈИСИЋ Бајо, 1917, Гојаковићи — Мојковац, з. Ц„ ВУЈИЋ Д. Гојко, 1921, Драксин — Бајина Башта, з. С„ ВУЈИЋ Ж. Добривоје, 1920, Аранђеловац, р. С„ ВУЈИЧИЋ Илија, Врбица — Ливно, з. С„ ВУЈИЧИЋ С. Радош, 1923, Озрем — Г. Милановац, з. С„ ВУЈОВИЋ Д. Андрија, 1914, Трнава — Чачак, з. С„ ВУЈОВИЋ Д. Богосав, 1926, Трнава — Чачак, з. С„ ВУЈОВИЋ В. Војо, и. Ц„ ВУЈОВИЋ С. Веселин, 1926, Качулице — Чачак, з. С„ ВУЈОВИЋ Т. Велибор, 1922. Трнава — Чачак, з. С„ ВУЈОВИЋ Љ. Миломир, 1927, Качулице — Чачак, з. С„ ВУЈОВИЋ Т. Милорад, 1925, Трнава — Чачак, з. С„ ВУЈОВИЋ К. Миломир, 1926, Качулице — Чачак, з. С„ ВУЈОТИЋ Лука, 1913, Подгорица — Титоград, и. Ц„ ВУЈОТИЋ Милица, 1924, Дуга — Титоград, з. Ц„ ВУЈИСИЋ Батрић, Косово, з. Ц„ ВУКАДИНОВИЋ Светислав, Г. Топоница — Ниш, з. С„

ВУКАНЧИЋ С. Радивоје, 1924, Лешево — Краљево, з. С„ ВУКАЈЛОВИЋ Р. Станимир, 1924, Лаћевци — Краљево, зГ С„ ВУКАШИНОВИЋ Ч. Радиша, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ ВУКИЋ Бранко, Д. Топоница — Ниш, з. С„ ВУКИЋ М. Станоје, 1920, Трновац — Књажевац, и. С„ ВУКИЋЕВИЋ С. Чедомир, 1920, Јабланица — Крушевац С„ ВУКИЧЕВИЋ Драго, ВУКИЧЕВИЋ Радоица, Добруша — Исток Ц„ ВУКОБРАТОВИЋ М. Коста, 1924, Београд, р. С„ ВУКОВИЋ Војислав, 1914, Веље Дубоко — Колашин, з. Ц„ ВУКОВИЋ Драгутин, 1926, Ровци — Колашин, з. Ц„ ВУКОВИЋ М. Здравко, 1920, Цветке — Краљево, р. С, ВУКОВИЋ М Јован, 1924, Крушевац, С„ ВУКОВИЋ Петар., ВУКОВИЋ А. Станимир, 1921, Богутовац — Краљево, р. С„ ВУКОМАНОВИЋ Ж. Боривоје, 1918, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ВУКОМАНОВИЋ Д. Радисав, 1927, Адрани — Краљево, р. С„ ВУКОСАВЉЕВИЋ М. Драгомир, 1922, Љубић — Чачак, з. С„ ВУКОСАВЉЕВИЋ Л. Милован, 1922, Љубић — Чачак, з. С, ВУКОСАВЉЕВИЋ Д. Радош, 1922, Љубић — Чачак, з. С„ ВУКСАНОВИЋ Андрија, Ц„ ВУКСАНОВИЋ Лола, 1926, Бијело Поље, и. Ц„ Др ВУКСАНОВИЋ Мојсије, ВУКЧЕВИЋ Бранко, 1923, Подгорица — Титоград, и. Ц„ ВУЛЕТИЋ М. Живорад, 1923, Г. Милановац, и„ ВУЛЕТИЋ М. Љубомир, 1925, Г. Милановац, и„ ВУЛЕТИЋ Д. Петроније, 1927, Обрва — Краљево, з. С„ ВУЛИН Бранко, ВУЛОВИЋ М. Лазар, 1930, Прељина — Чачак, з. С„ ВУЛОВИЋ З. Милка, 1925, Прељина — Чачак, з. С„ ВУЛОВИЋ Љ. Милуника, 1900, Прељина — Чачак, з. С„ ВУЛОВИЋ У. Здравко, 1901, Прељина — Чачак, з. С„ ВУЛОВИЋ Ж. Милосава, 1923, Прељина — Чачак, з. С„ ВУЧЕВИЋ А. Велимир, 1927, Пећ, и. Ц„ ВУЧЕТИЋ В. Драго, 1921, Брезовица — Плав, з. Ц„ ВУЧИНИЋ Гордана, 1926, Косово, Ц„ ВУЧИНИЋ П. Милка, 1928, Рогама — Титоград, з. Ц„ ВУЧИЋЕВИЋ М. Предраг, 1925, Г. Горевница — Чачак, з. С„ ВУЧИЋЕВИЋ Десимир, Атеница — Чачак, З. С„ ВУЧКОВИЋ В. Александар, 1921, Заблаће — Чачак, з. С„ ВУЧКОВИЋ П. Добросав, 1917, Тавник — Краљево, р. С„ ВУЧКОВИЋ Д. Љубинко, 1923, Парода — Куршумлија, з. С„ ВУЈИЧИЋ Новак, Поља — Мојковац, Ц„ ВУКОВИЋ Милорад, Штитарица — Мојковац, з. Ц„ ВУКОВИЋ Б. Јово, 1927, Бастаси — Бос. Грахово, С„ ВУЛИНОВИЋ Божо, 1923, Коњеврати — Шибеник, ВУКИЋЕВИЋ Т. Василије, 1925, Ц„ ВУКЧЕВИЋ Ћ. Бранко, 1923, Подгорица — Титоград, Ц„ ВАСИЋ 4. Славко, 1926, Славковица — Љиг, з. С„ ВЕЛИЧКОВИЋ Ј. Влада, 1924, Битврђа — Сурдулица, з. С„ ВЕЛИЧКОВИЋ У. Добривоје, 1922, Битврђа — Сурдулица, з. С„ ВУКОВИЋ Љ. Данило, 1925, Ђулиће — Иванград, Ц„ ВУКАДИНОВИЋ Љ. Милорад, 1927, Андријевица — Иванград, Ц„ ВУЧЕТИЋ М. Рајко, 1903, Рудник — Г. Милановац, С„ ВАГИЋ Н. Борисав, 1914, Врчин — Београд, С„ ВРАНЕШЕВИЋ М. Светозар, 1920, Загреб, ВУКОЈИЧИЋ Д. Славимир, 1919 Г. Јошаница — Блаце, С„ ВУЈИЋ Б. Радивоје, 1920, Врчин — Београд, С„ ВУЧИЋЕВИЋ Р. Марјан, 1912, Ручићи — Г. Милановац, С„ ВАСОВИЋ Драгиша, Д. Морача — Колашин, и. Ц„ ВЕЉКОВИЋ Владо, М.

ГАВРИЋ М. Вера, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ ГАВРИЋ С. Милан, 1923, Дегурић — Ваљево, з. С„ ГАВРИЋ Г. Милија, 1914, Прислоница — Чачак, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ Голуб, Врчин — Београд, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ М. Драгиша, 1920, Петница — Чачак, з. С„ ГАВРИЛО-

ВИЋ М. Живорад, 1925, Бачевци — Ваљево, з. С, ГАВРИЛОВИЋ М. Ивко, 1924, Бачевци — Ваљево, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ М. Негован, 1921, Бачевци — Ваљево, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ Л. Радомир, 1925, Вишесава — Бајина Башта, и. С„ ГАВРИЛОВИЋ М. Станоје, 1923, Бачевци — Ваљево, з. С„ ГАГОВИЋ Гаврило, ГАЈИЋ Б. Добрица, 1916, Сталаћ — Крушевац, С„ ГАЈИЋ С. Љубиша, 1924, Пејиновић — Владимирци, з. С„ ГАЈИЋ С. Сава, 1923, Пејиновић — Владимирци, з. С„ ГАРИЋ Д. Микаило, 1925, Прогорелица — Краљево, з. С„ ГАРИЋ Р. Радоје, 1925, Колашин, и. Ц„ ГАШИЋ Благоје-Баги, 1923, Пећ и. С„ ГЕГА Зога, 1926, Албан. и„ ГЕРИЋ Даница-Данка, 1900, Пећ, р. С„ ГЛИГОРИЋ Ж. Живко, 1926, Пејиновић — Владимирци, з. С„ ГЛИГОРИЋ М. Живорад, 1922, Пејиновић — Владимирци, з. С„ ГЛИГОРИЋ Ранко, ГЛИГОРИЋ М. Ранко, 1919, Пејиновић — Владимирци, з. С„ ГЛИШОВИЋ Б. Добрица, 1920, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ГЛИШОВИЋ Драшко, ГЛИШОВИЋ Д. Љубиша, 1925, Д. Бранетић — Г. Милановац, р. С„ ГЛИШОВИЋ Д. Љубисав, 1922, Прислоница — Чачак, з. С„ ГЛИШОВИЋ М. Миливоје, 1922, Прислоница — Чачак, з. С„ ГЛИШОВИЋ М. Миодраг, 1925, Прислоница — Чачак, з. С„ ГЛИШОВИЋ Ч. Славко, 1922, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ГЛИШОВИЋ Чедомир, ГОЂЕВАЦ С. Живан, 1926, Пријездић — Ваљево, з. С„ ГОЂЕВАЦ В. Миломир, 1921, Пријездић — Ваљево, з. С„ ГОЂЕВАЦ В. Никола, 1925, Пријездић — Ваљево, з. С„ ГОЂЕВАЦ Ж. Тадија, 1923, Пријездић — Ваљево, з. С„ ГОЈКОВИЋ Р. Божидар, 1924, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ М. Вељко, 1922, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ Ј. Живан, 1927, Г. Трепча — Чачак, С„ ГОЈКОВИЋ В. Живота, 1909, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ Д. Милоје, 1926, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ С. Милија, 1913, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈ КОВИЋ Т. Милош, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ Т. Миодраг, 1924, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ В. Милорад, 1919, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ Р. Радош, 1926, Маглич — Краљево, з. С„ ГОЈКОВИЋ М. Раденко, 1908, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ В. Станимир, 1934, Прислоница — Чачак, з. С„ ГОЈКОВИЋ Р. Урош, 1924, Маглич — Краљево, з. С„ ГОЛУБОВИЋ Владо, 1922, Маоче — Пљевља, з. Ц„ ГОЛУБОВИЋ А. Владимир, 1920, Бељаковац — Пљевља, р. Ц„ ГОЛИБОВИЋ Илија, 1928, Бобово — Пљевља, з. Ц„ ГОЉИЋ Д. Божидар, 1926, Брезна — Краљево, з. С„ ГОСПАВИЋ П. Миломир, 1921, Равње — Ваљево, з. С„ ГОСТИЉАЦ Вићентије, Липница — Чачак, з. С„ ГОСТИЉАЦ Радосав, Липница — Чачак, з. С„ ГОСТИЉАЦ Радомир, Липница — Чачак, з. С„ ГОСТИЉАЦ Тихомир, Липница — Чачак, з. С„ ГОЧАНОВИЋ Д. Живадин, 1925, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ГОЧАНОВИЋ М. Славиша, 1923, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ГРАЧАНАЦ Г. Радомир, 1918, Крушевица — Краљево, р. С„ ГРБИЋ П. Гојко, 1912, Добрљин, БиХ, р. С., ГРИЛ Д. Душан, 1921, Љубљана, и. Сл„ ГРУЈАНАЈД Ж. Грујица, 1926, Јежевица — Чачак, з. С„ ГРУЈИЋ Саво, 1916, Смед. Паланка, р. С„ ГУДУРИЋ МИЛИЈАН, Атеница — Чачак, з. С„ ГЛАВИЧИЋ М. Раде, 1911, Глухи Сол — Бар, Ц„ ГАРАНОВИЋ Ј. Милосав, 1914, Јовљен — Никшић, Ц„ ГАЈИЋ Ђ. Ненад-Нећо, 1925, Жељава — Бановићи, С„ ГУТОВИЋ М. Костадин, 1924. Руднице — Плужине, Ц„ ГАВРИЛОВИЋ М. Данило, 1910, Јовљен — Крстац — Никшић, Ц„ ГАЈИЋ Д. Миодраг,

1920, Славковица — Љиг, з. С„ ГАЈИЋ Б. Љубиша, 1927, Славковица — Љиг, з. С„ ГАКОВИЋ Стоја, Матавази — Бос. Нови, С„ ГАЋАНОВИЋ Д. Живадин, 1926, Д. Бранетићи — Г. Милановац, С„ ГРБИЋ П. Гојко 1912, Добрљин — Бос. Нови, С„ ГРЦИЋ Стоја, 1925, С.

ДАБИЋ Мирко, ДАМЉАНОВИЋ М. Војин, 1926, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Душан, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Б. Живко, 1925, Дренова — Г. Милановац, з. *С.,* ДАМЉАНОВИЋ Д. Кузман, 1926, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Крста, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Милијан, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Д. Миломир, 1913, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Радиша, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Слободан, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ М. Станимир, 1923, Дренова — Г, Милановац, з. С„ ДАМЊАНОВИЋ Д. Живко, 1924, Лаћевци — Краљево, з. С„ ДАМЊАНОВИЋ М. Мирослав, 1926, Лаћевци — Краљево, з. С„ ДАМЊАНОВИЋ Љ. Мирољуб, 1924, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДАМЊАИОВИЋ Ј. Маринко, 1925, Савинац — Г. Милановац, з. С„ ДАМЊАНОВИЋ И. Милинко, 1924, Миличинци — Ваљево, з. С„ ДАМЊАНОВИЋ З. Милутин, 1921, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ДАНИЛОВИЋ М. Драган, 1927, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ДАНИЛОВИЋ Драгослав, ДАНИЛОВИЋ Д. ЉУБИВОЈЕ, 1925, Таково — Г. Милановац, р. С„ ДАНИЛОВИЋ Млађен, 1923, Буковица — Пљевља, з„ ДАНИЛОВИЋ О. Милета, 1925, Д. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ ДАНИЛОВИЋ Д. Синиша, 1923, Таково — Г. Милановац, р. С„ ДАУТОВИЋ Н. Божо, 1925, Бос. Дубица, р. С„ ДАШИЋ М. Благоје, 1923, Загорје — Иванград, и. Ц„ ДАЧИЋ Д. Љубинко, 1925, Самаила — Краљево, з. С„ ДАЧИЋ В. Миољуб, 1924, Самаила — Краљево, з. С„ ДЕЈАНОВИЋ В. Александар, Миљковац — Ниш, з. С„ ДЕЛИЋ Р. Костатин, 1923, Липница — Чачак, з. С„ ДЕЛИЋ Константин, Рајац — Чачак, з. С„ ДЕШИЋ Ј. Милан, 1919, Грађани — Нова Градишка, С„ ДИВЧЕВИЋ Д. Радојко, 1924, Милићевци — Чачак, з. С„ ДИМИЋ Ђорђе, Бежанија — Београд, и. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ С. Владета, 1926, Рача К„ р. С„ ДИМИТРР1ЈЕВИЋ Р. Владан, 1927, Глободер — Крушевац, С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ С. Десимир, 1923, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С, ДИМИТРИЈЕВИЋ Ж. Илија, 1924, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Б. Миливоје, 1922, Ручићи •— **Г.** Милановац, з. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Д. Момчило, 1926, В. Ломница — Крушевац, з. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Д. Мирко, 1924, Обрва — Краљево, р. С„ ДИМИТРИЈЕБИЋ Ц. Милисав, 1923, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Петар., ДИНИЋ Ж. Јован, 1922, Цер]е — Ниш, з. С„ ДИНИЋ М. Саво, Миљковац — Ниш, з. С„ ДМИТРИЋ С. Богдан, 1925, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ДМИТРИЋ С. Иван, 1923, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ДМИТРИЋ В. Родољуб, 1918, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ ДОБРОСАВЉЕВИЋ Б. Милан, 1923, Д. Трепча — Чачак, з. С„ ДОБРОСАВЉЕВИЋ Радосав, 1922, Д. Трепча — Чачак, з. С„ ДОМАНОВИЋ М. Милорад, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ ДРАГИЋЕВИЋ Вуле, 1924, Пећ, и. Ц„ ДРАГИЋЕВИЋ М. Милијан, 1923, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДРАГОЈЛОВИЋ М. Драгослав, 1922, Јабланица — Г. Милановац, з. С„

ДРАКУЛОВИЋ Љубомир—Љубо, 1926, Гусиње — Плав, и. Ц„ ДРАШКОВИЋ С. Видосав, 1922, Цветке — Краљево, з. С„ ДРЕНОВАКОВИЋ В. Рајко, 1924, Стубал — Краљево, з. С„ ДРИЊАКОВИЋ К. Александар-Леко, 1911, Таково — Г. Милановац, р. С„ ДРИЊАКОВИЋ М. Бранко, 1920, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРИЊАКОВИЋ Д. Вукашин, 1923, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРИЊАКОВИЋ Ж. Војислав, 1925, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРИЊАКОВИЋ И. Добросав, 1911, Таково — Г. Милановац, р. С„ ДРИЊАКОВИЋ Р. Здравко, 1927, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРИЊАКОВИЋ А. Милан, 1926, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРИЊАКОВИЋ С. Милан, 1927, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРИЊАКОВИЋ Љ. Рајко, 1898, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРНДАРЕВИЋ П. Слободан, 1924, Ужице, С„ ДРОБЊАК М. Грујица, 1903, Д. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ ДРОБЊАК Б. Добривоје, 1927, Тавник — Краљево, з. С„ ДРОБЊАК В. Милан, 1918, Тавник — Краљево, з. С„ ДРОБЊАК Р. Милорад, 1920, Прошћење — Мојковац, з. Ц, ДРОБЊАК Б. Раденко, 1920, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ДРОБЊАКОВИЋ К. Миленко, 1924, Љубић — Чачак, з. С„ ДУБАК Н. Милева, 1922, Пеовац — Иванград, Ц„ ДУГЕЦ Борис, 1923, Трст, р„ ДУЊИЋ А. Миливоје, 1922, Миоковци — Чачак, з. С„ ДРОБЊАК Ф. Радован, 1924, Штитари — Иванград, Ц„ ДЕЛЕВИЋ Л. Милан, 1922, Буче — Иванград, Ц„ ДЕСПИЋ М. Михаило, 1927, Стапари — Т. Ужице, С„ ДРАКУЛОВИЋ Н. Љубомир, 1927, Подгорица — Титоград, Ц„ ДАМЉАНОВИЋ Д. Милутин, 1925, Шарани — Г. Милановац, С„ ДАВИДОВИЋ М. Иван, 1931, С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Б. ЖИВОТА, 1922, Ручићи — Г. Милановац, С„ ДАМЉАНОВИЋ М. Радисав, 1922, Дренова — Г. Милановац, С„ ДАМЉАНОВИЋ Ђ. Иван, 1924, Дренова — Г. Милановац, С„ ДАМЉАНОВИЋ Р. Милан, 1926, Дренова — Г. Милановац, С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ С. Миодраг, 1921, Прањани — Г. Милановац, С„ ДРАГИЋ Т. Ђорђе, 1924, Љубић — Чачак, С„ ДУГАВИЋ Стеван, 1924, Иваново — Панчево, з. С.

ЂАКОВИЋ С. Владан, 1925, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ЂАКОВИЋ Иво„ ЂАКОВИЋ Б. Михаило, 1923, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ЂЕДОВИЋ М. Живорад, 1920, Стубал — Ваљево, з. С„ ЂЕДОВИЋ В. Живан, 1921, Стубал — Ваљево, з. С„ ЂЕДОВИЋ Н. Милисав. 1922, Сгубал — Ваљево, з. С„ ЂЕРИЋ Ђ. Божидар, 1927, Ваљево, и. С„ ЂОКИЋ Д. Боривоје, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ ЂОКИЋ Драган, Атеница — Чачак, з. С„ ЂОКИЋ С. Добривоје, 1927, Крушевац, С„ ЂОКИЋ М. Никола, 1921, Жабаре — Крушевац, з. С„ ЂОКИЋ В. Станко, 1915, Срње — Крушевац, С„ ЂОКОВИЋ П. Вукашин, 1920, Обрва — Краљево, з. С„ ЂОКОВИЋ Д. Драгован, 1924, Лађевци — Краљево, з. С„ ЂОКОВИЋ Љ. Жарко, 1923, Лађевци — Краљево, з. С„ ЂОКОВИЋ Б. Живомир, 1925, Јежевица — Чачак, з. С„ ЂОКОВИЋ Иван, Пећ, ЂОКОВИЋ Р. Крста, 1927, Д. Трепча — Чачак, з. С„ ЂОКОВИЋ Крста, Прислоница — Чачак, С„ ЂОКОВИЋ В. Љубиша, 1926, Лађевци —• Краљево, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ М. Богомир, 1924, Ковачи — Краљево, р. С„ ЂОРЂЕВИЋ Витомир., ЂОРЂЕВИЋ А. Гвозден, 1927, Г. Милановац, и. С„ ЂОРЂЕВИЋ Живорад, 1920, Мирославци — Лазаревац, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ С. Јездимир, 1914, Кобиље — Крушевац, С„ ЂОРЂЕВИЋ, В. Мијодраг, 1910, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ ЂОР-

ЂЕВИЋ Д. Сима, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ В. Спасој< 1925, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ЂОРЂИЋ М. Будимир, 192: Љутице — Коцељево, з. С„ ЂОРЂИЋ М. Војислав, 1921, Љутице - Коцељево, з. С„ ЂОРЂИЋ А. Момчило, 1925, Љутице — Коцељево, : С„ ЂОРЂИЋ Ж. Славко, 1924, Љутице — Коцељево, з. С„ ЂОРЂИЋ С Светомир, 1925, Љутице — Коцељево, з. С„ ЂОРЂИЋ Р. СветомиЈ 1920, Љутице — Коцељево, з. С„ ЂОРЂИЋ А. Слободан, 1920, Љутиц — Коцељево, з. С„ ЂУКАНОВИЋ М. Бранибор, 1922, Стубал — Ваљс во, з. С„ ЂУКАНОВИЋ Т. Љубиша, 1923, Стубал — Ваљево, з. С„ Ђ> КАНОВИЋ Слободан, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ЂУКИЋ Бошко ЂУЛАКОВИЋ Божица., ЂУЛАФИЋ Сенка, 1922 Андријевица — Ивак град, и. Ц„ ЂУРЂЕВИЋ Д. Славко, 1926, Београд, и. С„ ЂУРИЋ І Михаило, 1925, Бачевци — Ваљево, з. С„ ЂУРЕТИЋ Данило, 1926, По„п горица — Титоград, и, Ц„ ЂУРИЋ П. Миљојко, 1925, Катрга — Ча чак, з. С„ ЂУРИШИЋ Мирко., ЂУРИШИЋ Милан.. ЂУРИШИЋ Олга ЂУРИЋ Ј. Стана, 1927, Жабљак, з. Ц„ ЂУРКОВИЋ Р. Драгиша, 192€ Брусница — Г. Милановац, з. С„ ЂУРКОВИЋ М. Миодраг, 1924, Брус ница — Г. Милановац, з. С„ ЂУРКОВИЋ Мијо, Г. Милановац, р. С ЂУРКОВИЋ О. Радиша, 1925, Прислоница — Чачак, з. С„ ЂУРОВИТ Веселин, Пећ, Ц„ ЂУРОВИЋ Б. Видосав, 1925, Подунавци — Вран Бања, з. С„ ЂУРОВИЋ М. Милорад, 1923, Обрва — Краљево, з. С.. ЂУ РОВИЋ А. Малиша, 1925, Таково — Г. Милановац, з. С„ ЂУРОВИТ Б. Сибин, 1924, Подунавци — Краљево, р. С„ ЂУРОВИЋ А. Славољуб 1922, Таково — Г. Милановац, р. С„ ЂАКОВИЋ Б. Милан, 1926, Дре нова — Г. Милановац, С„ ЂЕКОВИЋ Рамиз, 1924, Градац — Пљевља М„ ЂИНОВИЋ С. Милорад, 1923, Мојстир — Тутин, ЂОКИЋ Т. Драгу тин, 1921, Топли Дол — Сурдулица, з. С„ ЂОКОВИЋ С. Владан, 1925 Дренова — Г. Милановац, С„ ЂОКОВИЋ Р. Миладин, 1923., ЂОРЂЕ ВИЋ М. Дојчин, 1920, Суково — Пирот, С„ ЂОРЂЕВИЋ С. Драгољуб 1927, Плав, Ц„ ЂОРЂЕВИЋ С. Стеван, 1918, Комарево, з. С„ ЂОРЂЕ ВИЋ М. Милева, 1924, Београд, С„ ЂОРЂЕВИЋ Љубомир, 1924, Ми рославци — Лазаревац, з. С„ ЂОКИЋ Драгослав., ЂУКАНОВИЋ М Миленко, 1926, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ЂУКИЋ Н. Бошко 1919, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ЂУКИЋ Ј. Никола, 1921, Пеуљ> — Бос. Грахово, з. С„ ЂУРИЧИЋ Ч. Радомир, 1914, Београд, С„ ЂУ РЕТИЋ Н. Данило, 1926, Подгорица — Титоград, Ц„ ЂУРИЋ М. Сте ван, 1920, Кукуњевац, С„ ЂУРАН, П. Пантелија, 1925, Бос. Грахово, С. ЂУРАЂЕВИЋ Р. Милан, 1928, Жича — Краљево, С.

ЕКМЕЧИЋ Сава, Бајина Башта, з. С„ ЕРИЋ Д. Ранка, 1919, За блаће — Чачак, з. С„ ЕРГЕЛАШЕВ Н. Павле, 1927, Србобран.

ЖИВАНИЋ Р. Рајко, 1920, Таково — Г. Милановац, р. С„ ЖИ ВАНОВИЋ Милојко, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЖИВАНОВШ Р. Предраг, 1927, Накучани — Г. Милановац, з. С„ ЖИВАНОВИЋ М Радојица, 1922, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЖИВКОВИЋ Ж. Алек са, 1926, Трнава — Чачак, з. С„ ЖИВКОВИЋ О. Богдан, 1927, Трнав; — Чачак, з. С., ЖИВКОВИЋ М. Бошко, 1924, Прислоница — Чачак з. С„ ЖИВКОВИЋ М. Будимир, 1920, Дружетић — Коцељево, з. С. ЖИВКОВИЋ Војо, 1915, Речине — Колашин, з. Ц„ ЖИВКОВИЋ С

Живорад, 1926, Матијевац — Владимирци, р. С., ЖИВКОВИЋ Д. Живорад, 1925, Мала Река — Крушевац, з. С„ ЖИВКОВИЋ Живко, 1926, Лозовик — Смедерево, з. С„ ЖИВКОВИЋ Д. Радисав, 1926, Прислоница — Чачак, р. С„ ЖИВКОВИЋ К. Радосав, 1925, Прислоница — Чачак, з. С., ЖИВКОВИЋ К. Саво, 1926, Баваниште -- Ковин, и. С„ ЖИГИЋ Д. Јово, 1921, Катинка — Вировитица, з. С„ ЖИГИЋ С. Милан, Тук — Т. Кореница, з. С„ ЖИЖОВИЋ Р. Десимир, 1920, Г. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ ЖИЖОВИЋ В. Милојко, 1910, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ЖИЖОВИЋ Д. Милош, 1921, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С., ЖИЖОВИЋ Б. Милољуб, 1923, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ЖИЖОВИЋ Ж. Родољуб, 1924, Г. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ ЖИЖОВИЋ Д. Радован, 1914, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ЖИЖОВИЋ А. Славиша, 1922, Г. Бранетићи — Г. Милановац., ЖИВКОВИЋ Гl. Благоје, 1924, Каре — Житораћа, С., ЖИВКОВИЋ М. Драгољуб, 1925, Дружетић — Ваљево, С„ ЖЕЖЕЉ М. Мирко, 1914, Црвеник, С„ ЖИВАДИНОВИЋ Живојин, 1910, Д. Адровци — Алексинац, С„ ЖИВАНОВИЋ К. Станимир, 1920, Зукве — Коцељева, з. С.

ЗАВИШИЋ Р. Синиша, 1922, Ражањ, С„ ЗАГОРАЦ Д. Здравко, 1923, Бјеловар, и. С„ ЗАЛИЈЕВ Александар-Саша, хоровођа., ЗБИЉИЋ С. Добривоје, 1920, Златар — Брус, С„ ЗЕЧЕВИЋ Владо, 1926, Косово, и. Ц ,,ЗЕЧЕВИЋ Јелица, 1923, Косово, Ц„ ЗЕЧЕВИЋ Милорад., ЗЕЧЕВИЋ С. Срећко, 1924, Мрсаћ — Краљево, з. С„ ЗЛАТИЋ Нада, Чачак, р. С„ ЗЛАТИЋ М. Петар, 1920, Вишевац — Рача, з. С„ ЗОРИЋ Душан., ЗРИЛИЋ Ш. Ђуро, 1921, Нуглашице — Кикинда, С„ ЗЛАТИЋ Бранко.

ИВАНОВИЋ Ј. Велимир, 1926, Мала Река — Крушевац, **з.** С„ ИВАНОВИЋ Р. Бранимир, 1922, Дружетић — Коцељево, з. С„ ИВАНОВИЋ П. Драгољуб, 1924, Дружетић — Коцељево, и. С., ИВАНОВИЋ М. Драгољуб, 1921, Крушевац, С„ ИВАНОВИЋ В. Живан, 1923, Љутице — Коцељево, з. С., ИВАНОВИЋ А. Милан, 1924, Доброша — Пећ, и. Ц„ ИВАНОВИЋ М. Милица, 1924, Стопања — Трстеник, С„ ИВАНОВИЋ Г. Миодраг, 1914, Кукљин — Крушевац, С„ ИВАНОВИЋ Д. Миодраг, 1920, Љевађа — Г. Милановац, з. С„ ИВАНОВИЋ Светислав, 1918, Младеновац, р. С„ ИВАНОВСКИ Томо, 1922, Битољ, з. Ма„ ИВКОВИЋ Ж. Алексије, 1924, Славковица — Љиг, з. С„ ИГЊАТОВИЋ Б. Алекса, 1926, Соко Бања, р. С„ ИГЊАТОВИЋ М. Марко, 1916, Прељина — Чачак, р. С„ ИГЊАТОВИЋ Миодраг, 1926, Ниш, р. С„ ИГЊАТОВИЋ Срба, Соко Бања, С„ ИГЊАТОВИЋ Чедо., ИЛИЋ Б. Бранислав, 1921, Лочевци — Г. Милановац, р. С„ ИЛИЋ Ј. Војислав, 1911, Прислоница — Чачак, и. С„ ИЛИЋ Д. Драган, 1928, Прислоница — Чачак, з. С„ ИЛИЋ Ђура., ИЛИЋ С. Ђорђе, Лазац — Краљево, и. С„ ИЛИЋ Ђорђе, Атеница — Чачак, з. С„ ИЛИЋ В. Јаков., ИЛИЋ Р. Љубиша, 1927, Ковачи — Краљево, з. С„ ИЛИЋ Мило„ ИЛИЋ Миљко, Атеница — Чачак, з. С„ ИЛИЋ Б. Миодраг, 1920, Лазац — Крабвево. з. С„ ИЛИЋ П. Миленко, 1926, Лазац — Краљево, з. С„ ИЛИЋ Милан, 1920, Смед. Паланка, з. С„ ИЛИЋ С. Петар, 1927, Г. Милановац, и. С„ ИЈ1ИЋ С. Пантелија, 1921, Пејиновић — Владимирци, **з.** С„ ИЛИЋ

Т. Предраг, 1909, Синошевићи — Г. Милановац, з. С., ИСАКОВИЋ В. ЈБубиша, 1923, Београд, и. С„ ИСИДОРОВИЋ Б. Милан, 1923, Драчић — Ваљево, з. С„ ИВАНОВИЋ В. Милорад, 1917, Љевања — Г. Милановац, С., ИВАНОВИЋ Живота, 1925, Мајдан — Г. Милановац, С., ИВАНЧЕВИЋ В. Стјепо, 1910, Брајићи — Г. Милановац, С„ ИВОВИЋ Д. Драгиша, 1922, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ИВОВИЋ М. Војимир, 1924, Јабланица — Г. Милановац, С., ИВОВИЋ И. Видосав, 1924, Јабланица — Г. Милановац, С., ИЈ1ИЋ В. Вукадин, 1922, Д. Адровци — Алексинац, С„ ИЛИЋ Т. Обрад, 1923, Куршумлија, С„ ИЛИЋ А. Радојко. 1924, Лочевци — Г. Милановац, С„

ЈАБЛАНОВИЋ Л. Славољуб, 1923, Брезна — Краљево, з. С„ ЈАКИЋ Д. Драгољуб, 1926, Котешица — Ваљево, з. С„ ЈАКИЋ Р. Милош, 1922, Вишеслава — Бајина Башта, з. С„ ЈАКИЋ Д. Радивоје, 1922, Пејиновић — Владимирци, з. С., ЈАКОВЉЕВИЋ В. Драгутин, 1921, Жабаре — Крушевац, з. С„ ЈАКОВЉЕВИЋ З. Рајко, 1922, Сирча —- Краљево, з. С„ ЈАКОВЉЕВИЋ В. Радич, 1923, Дедина — Крушевац, С„ ЈАКОВЉЕВИЋ Радован, Г. Милановац, и. С„ ЈАКШИЋ Д. Радиша, 1921, Обајгора — Бајина Башта, з. С., ЈАМЕР А. Ернест, 1921, Голубовац — Двор, р. Сл„ ЈАНДРИШЕК Виљем., ЈАНИЋ М. Душан, 1923, Лаћевци — Краљево, з. С„ ЈАНИЋ Д. Раденко, 1921, Лаћевци — Краљево, з. С, ЈАНИЋ Љ. Радојица, 1925, Лаћевци — Краљево, р. С„ ЈАНИЋ М. Тихомир, 1926, Лаћевци — Краљево, р. С„ ЈАЊИЋ Д. Светолик-Цицко, 1925, Пећ, и. Ц„ ЈАНИЋИЈЕВИЋ М. Урош, 1920, Мајдево — Крушевац, С„ ЈАНКОВИЋ М. Десимир, 1924, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ ЈАНКОВИЋ Б. Душан, 1925, Катрга — Чачак, з. С„ ЈАНКОВИЋ Р. Драгољуб, 1924, Лазац — Краљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ М. Живорад, 1922, Миличинци — Ваљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ М. Јован, 1924, Лесковице — Ваљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ Д. Исидор, 1923, Лазац — Краљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ Љубиша, 1926, Београд, и. С„ ЈАНКОВИЋ Миодраг, 1925, Жилинци — Брус, з. С„ ЈАНКОВИЋ П. Михаило, 1924, Лесковице — Ваљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ М. Мијодраг, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ ЈАНКОВИЋ С. Миливоје, 1925, Влашко Поље — Младеновац, р. С„ ЈАНКОВИЋ М. Предраг, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ ЈАНКОВИЋ Д. Петар, 1923, Лазац — Краљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ Љ. Радосав, 1924, Мрсаћ — Краљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ Ж. Сретен, 1927, Пауни — Ваљево, р. С„ ЈАНКУЛОВИЋ Драгослав., ЈАНОШЕВИЋ С. Милоје, 1928, Кованлук — Краљево, з. С, ЈАЊИЋ Р. Живота, 1922, Горачићи — Лучани, з. С„ ЈАЋИМОВИЋ Д. Веселин, 1923, Гојна Гора — Г. Милановац, з. С„ ЈАШАРЕВИЋ П. Јован, 1925, Таково — Г. Милановац, з. С, ЈЕВГЕНИЈЕВИЋ О. Миодраг, 1923, Беласица — Крушевац, С„ ЈЕВТИЋ М. Бошко, 1925, Г. Милановац, и. С„ ЈЕВТИЋ Ј. Душан, 1920, Равње — Ваљево, и. С„ ЈЕВРЕМОВИЋ М. Радосав, 1924, Лешево — Краљево, з. С„ ЈЕВТОВИЋ М. Драгослав, 1927, Коштунићи — Г. Милановац, з. С„ ЈЕВТОВИЋ М. Љубинко, 1924, Д. Бранетићи —• Г. Милановац, з. С„ ЈЕВТОВИЋ В. Момчило, 1922, Качулице — Чачак, з. С„ ЈЕВТОВИЋ В. Миодраг, 1925, Качулице — Чачак, з. С„ ЈЕВТОВИЋ В. Радоје, 1918, Качулице — Чачак, з. С„ ЈЕЗДИМИРОВИЋ Л. Светомир, 1923, Матијевац — Владимирци, з. С„ ЈЕЛИЋ С Александар, 1922, Дружетићи — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЈ1ИЋ М. Бранивоје, 1922,

Лаћевци — Краљево, з. С., ЈЕЛИЋ Богољуб, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЛИЋ М. Драгутин, 1911, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЛИЋ В. Љубиша, 1925, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЛИЋ А. Милорад, 1925, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЛИЋ Радојко, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЛИЋ Ч. Спасоје, 1914, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЛИЋ С. Стојан, 1926, Шумарице — Краљево, р. С„ ЈЕЛИСАВЧИЋ М. Милутин, 1924, Вишесава — Бајина Башта, и. С„ ЈЕЛИСИЈЕВИЋ Живота, Г. Горевница — Чачак, з. С„ ЈЕЛИСИЈЕВИЋ Светолик., ЈЕРЕМИЋ Душан., ЈЕРЕМИЋ К. ДрагославЕ, 1926, Обрва — Краљево, з. С„ ЈЕРЕМИЋ Р. Љубисав, 1923, Лаћевци — Краљево, з. С„ ЈЕРЕМИЋ М. Милета, 1919, Лочевци — Г. Милановац, з. С„ ЈЕРЕМИЋ Р. Миливоје, 1924, Лаћевци — Краљево, з. С„ ЈЕРОТИЈЕВИЋ Б. Велимир, 1919, Осионица — Ивањица, з. С„ ЈЕРОТИЈЕВИЋ Видоје, Атеница — Чачак, з. С„ ЈЕРОТИЈЕВИЋ Станко, Атеница — Чачак, з. С„ ЈЕЧМЕНИЦА Т. Милорад, 1923, Премећа — Чачак, з. С„ ЈОВАНДАРИЋ Р. Љубинко, 1923, Лаћевци — Краљево, з. С„ ЈОВАНДАРИЋ Н. Миливоје, 1914, Лаћевци, — Краљево ,р. С„ ЈОВАНДАРИЋ И. Милан, 1925, Обрва — Краљево, з. С„ ЈОВАНИЋ Триво, Мојковац — Вировитица, з. С„ ЈОВАНЕТИЋ Д. Драган, 1921, Дрежник — Т. Ужице, и. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Александар, 1926, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Боривоје, 1923, Миличинци — Ваљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Вељa, 1922, Београд, С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Велимир, Београд, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Велибор, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ С Властимир, 1910, Љеваја — Г. Милановац. р. С„ ЈОВАНОВИЋ Гвоз ден, 1922, Трбушани — Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Гвозден, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ М. Димитрије, 1924, Ковачица — Краљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ И. Драгомир, 1921, Пејиновић — Владимирци, з. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Драгомир, 1921, Гари — Крушевац, С„ ЈОВАНОВИЋ Даринка-Дара, 1920, Прељина — Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Б. Драгутин, 1925, Чибуковац — Краљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ М. Душан, 1923, Миличинци — Ваљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ М. Добривоје, 1920, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Драгослав, 1919, Велереч — Г. Милановац, и. С„ ЈОВАНОВИЋ Е. Жикица, 1924, Београд, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Ж. Живко, 1921, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Живко, 1923, Дедина — Крушевац, С„ ЈОВАНОВИЋ М. Живојин, 1920, Гари — Крушевац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Живота, Чачак — Краљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Јован, ЈОВАНОВИЋ Т. Миливоје, 1923, Туђин — Осечина, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Ј. Милан, 1926, Катрга — Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Милисав, Трнава — Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Б. Миломир, 1923, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Милутин, 1922, Метикоши — Краљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ М. Мијодраг, 1928, Прислоница — Чачак, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Нада, Уж. Пожега, С„ ЈОВАНОВИЋ С. Остоја, 1925, Г. Трепча — Чачак, !з ,С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Предраг, Лаћевци — Краљево, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Ж. Родољуб, 1924, Синошевци — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Љ. Радомир-Рапо, 1911, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Љ. Родољуб, 1915, Љеваја — Г. Милановац, р. С„ ЈОВАШЕВИЋ М. Војислав, 1921, Прељина — Чачак, з. С„ ЈОВАШЕВИЋ Лепосава, Чачак, С„ ЈОВАШЕВИЋ С. Момчило, 1927, Прељина — Чачак, з. С„ ЈОВИЋ Раденко, С„ ЈОВИЋ М. Светислав, 1923, Прислоница — Чачак,

з. С„ ЈОВИЧИЋ А. Будимир, 1924, Мајдан — Г. Милановац, и. С„ ЈОВОВИЋ В. Богољуб, 1927, Прислоница — Чачак, з. С„ ЈОВОВИЋ Д. Владан, 1922, Д. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ ЈОВОВИЋ Н. Данило-Дане, 1924, Косово, и. Ц„ ЈОВОВИЋ Јаков, 1915, Морача — Колашин, з. Ц„ ЈОВОВИЋ Милијан, Прислоница — Чачак, з. С„ ЈОВОВИЋ М. Радован 1922, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ЈОВОВИЋ В. Радисав, 1921, Д. Горевница — Чачак, и. С„ ЈОВОВИЋ М. Светислав, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ ЈОВЧИЋ С. Ранислав, 1915, Бершићи — Г. Милановац, з. С„ ЈОКИЋ Љубо, 1900, Косово, з. Ц„ ЈОКИЋ Радомир, Косово, з. Ц„ ЈОКИЋ Љ. Чедо, 1924, Косово, з. Ц„ ЈОРДОВИЋ Бранка, Чачак, и. С„ ЈОСИФЉЕВИЋ В. Радош, 1925, Буковица — Краљево, з. С„ ЈОСИФОВИЋ Р. Животије, 1922, Лешево — Краљево, з. С„ ЈОЦИЋ Р. Рашко, 1926, Тоболац — Трстеник, С„ ЈАМЕР А. Ернест, 1921, Голубовац — Хрват. Загорје, ЈЕЛИЋ М. Миодраг, 1925, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ЈЕЛИСАВЧИЋ С. Светолик, 1922, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ЈЕСТРАТИЋ Б. Ивко, 1925, Свилеува — Коцељево, з. С„ ЈЕРЕМИЋ Г. Будимир, 1924, Рипањ — Београд, С„ ЈОВАНОВИЋ Цветко, Пожега, С„ ЈОВИЋ Бошко, 1906, С„ ЈОВОВИЋ Дамјан, 1922, Тепца — Жабљак, з. Ц„ ЈЕРЕМИЋ Д. Негосав-Баџа, 1923, Врчин — Гроцка, С„ ЈАНКОВИЋ С. Светислав, 1920, Битврђа — Сурдулица, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Љ. Драгован, 1924, Неменикуће — Сопот, С„ ЈЕЛОВАЦ Ђ. Ђура, 1919, Госпођ, С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Велимир, 1924, Савинац — Г. Милановац, С„ ЈОВАНОВИЋ Б. Војислав, 1926, Туђин — Осечина, С„ ЈАКОВЉЕВИЋ М. Драгослав, 1914, Белушић — Рековац, С„ ЈЕЛИЋ М. Драгослав, 1925, Брусница — Г. Милановац, С„ ЈОВАНОВИЋ С. Станоје, 1925, Клатичево — Г. Милановац, С„ ЈОВАНОВИЋ С. Љубивоје, 1924, Брђани — Г. Милановац, С, ЈОВИЋ Љ. Влајко, 1911, Г. Сухотно — Алексинац, С„ ЈАНКОВИЋ Р. Јован, 1925, Дебар, ЈЕВТИЋ М. Радисав, 1926, Месарци, С„ ЈОВАНОВИЋ В. Илија, 1921, Београд, р. С„ ЈАЊИЋ Светолик, Косово, и. С., ЈЕРОТИЈЕВИЋ Недељко, 1930, Тврдићи — У. Пожега, з. С„ ЈАНКОВИЋ С. Миодраг, 1924, Милинчићи — Ваљево, з. С.

КАВАЈА М. Нико, 1919, Драгова Лука — Никшић, з. Ц„ КАЖИЋ Вера, Београд, и. С„ КАЛИЧАНИН С. Јован, 1925, Грачац — Краљево. з. С„ КАЛУЂЕРОВИЋ Љубиша., КАЛУЂЕРОВИЋ Настасија, 1923, Прељина — Чачак, з. С„ КАПЛАРЕВИЋ О. Милован, 1925, Обрва — Краљево, з. С„ КАРАДАРЕВИЋ Божо, КАРАПАНЏИЋ Б. Добривоје, 1921, Јарчујак — Краљево, з. С„ КАРАПАНЏИЋ И Драгутин, 1926, Јарчујак — Краљево, з. С„ КАРАПАНЏИЋ М. Младомир, 1927, Осаоница — Ивањица, з. С„ КАРАПАНЏИЋ С. Спасоје, 1922, Јарчујак — Краљево, р. С„ КАРАЈОВИЋ А. Милан, 1924, Гледић — Краљево, з. С„ КАРАЈОВИЋ М. Милисав, 1920, Гледић — Краљево, з. С„ КАРАЈОВИЋ Стаменко, 1924, Гледић — Краљево, з. С„ КАСАПОВИЋ Р. Милун, 1924, Врнчани — Г. Милановац, з. С„ КАТАНИЋ К. Александар, 1922, Бечањ — Чачак, и. С„ КАТАНИЋ Б. Душан, 1925, Бечањ — Чачак, з. С„ КЕРОВЕ1Д Славко, 1930, Александровац, р. С„ КИКОВИЋ Е. Новак, 1916, Ровци — Колашин, з. Ц„ КИТАНИЋ Марко, 1919, Београд, р. С„ КИЋАНОВИЋ М. Драгољуб, 1926, Бачевци — Ваљево, з. С„ КИЋАНОВИЋ Драгољуб, С„ КИЋАНОВИЋ В. Драгослав, 1914, Брђани — Г Милановац, з. С„ КИЋАНОВИЋ В. Живојин, 1923, Бачевци — Ва-

љево, з. С„ КИТАНИЋ Марко, 1914, Крагујевац, и. С„ КИТАНИЋ М. Марко, 1914, Крагујевац, р. С„ КЛАСАНОВИЋ Т. Богдан, 1926, Миоковци — Чачак, з. С„ КЛИЧАРИЋ Д. Душан, 1925, Лежимир — Срем. Митровица, з. С., КОВАЧЕВИЋ Р. Гојко, 1926, Теочин — Г. Милановац, з. С., КОВАЧЕВИЋ М. Здравко, 1924, Брусница — Г. Милановац, з. С„ КОВАЧЕВИЋ М. Милосав, 1925, Теочин — Г. Милановац, з. С„ КОВАЧЕВИЋ Лука, КОЗОДЕРОВИЋ М. Сретен, 1915, Таково — Г. Милановац, з. С„ КОЈАДИНОВИЋ В. Богољуб, 1917, Катрга — Чачак,, з. С„ КОЈИЋ Мирко, 1920, В. Стијењани — Бос. Петровац, з. С„ КОЈОВИЋ Драго, Атеница — Чачак, з. С., КОЈОВИЋ Лесо, Атеница — Чачак, з. С„ КОЈОВИЋ Милош, Атеница — Чачак, з. С„ КОКОТОВИЋ Божо, 1924, Бока Которска, и. Ц„ КОЛЕНЧЕВИЋ Б. Саво, 1923, Раваница — Краљево, з. С„ КОЛОВИЋ Дмитар, 1922, Самаила — Краљево, з. С„ КОЛОВИЋ Д. Славиша, 1923, Самаила — Краљево, з. С„ КОМАДИНИЋ М. Јула, Соколићи — Чачак, з. С„ КОСТАДИНОВИЋ Н Радиша, 1925, Љиг, и. С„ КОСТАДИНОВИЋ Радован, КОНСТАНТИНОВИЋ М. Ненад, 1925, В. Ломница — Крушевац, з. С„ КОСТИЋ Велимир, КОСТИЋ Светозар, КОШАНИН Тихомир, КРАГУЉАЦ Зора, 1927, Београд, и. С„ КРГОВИЋ Милић, 1912, Роља — Мојковац, з. Ц„ КРЉАР Ђорђе, КРСМАНОВИЋ Б. Драгомир, 1921, Прислоница — Чачак, з. С„ КРСТИЋ Васа, Врбица — Зајечар, и. С„ КРСТИЋ Драгослав, КРСТИЋ М. Љубинко, 1910, Славковица — Љиг, з. С„ КРУШЧИЋ М. Радоје, 1922, Трнава — Чачак, з. С„ КРУШЧИЋ Милорад, 1924, Трнава — Чачак, з. С„ КРУШЧИЋ М. Савета-Кока, Пећ, Ц„ КУЗМАНОВИЋ Ж. Милан, 1926, Д. Горевница — Чачак, з. С„ КУЈАЧИЋ П. Љубинка, 1925, Косово Поље — Приштина, з. С„ КУКЉИН Мијо, Крушевац, С„ КУЛИНЧЕВИЋ Т. Светислав, 1919, Лесковица — Ваљево, з. С„ КУРЋУБИЋ Ј. Бранислав, 1918, Прислоница — Чачак, р. С„ КУРЋУБИЋ Ј. Радован, 1927, Прислоница — Чачак, з. С„ КУРЋУБИЋ-СТРУЊАШ Л. Стојка, 1928, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ КУШАКОВИЋ С. Драгиша, 1926, Лесковице — Ваљево, з. С„ КУШАКОВИЋ Јефта, КУШИЋ Гл. Милован, 1926, Ивањица, С, КУШИЋ Симо, Београд, С„ КОНТЕШИЋ Милан, КРСТИЋ Т. Божидар, 1905, В. Дреновац — Алексинац, С„ КОКОТОВИЋ Марко, Бока Которска, Ц„ КУЗМАНОВИЋ М. Живко, 1926, Београд, С„ КОВАЧЕВИЋ Р. Живојин, 1928, Београд, С„ КРСТИЋ Б. Добривоје, 1923, Лознац — Алексинац, С„ КАЛАЈЦИЋ Ц. Славко, 1928, Урошевац, КОРАЋ Г. Сава, 1914, Гламоч — Уж. Пожега, з. С„ КОМНЕНИЋ Н. Симо, 1922, Котор — Мркоњић Град, С„ КИЈАЈИЋ Ј. Босиљка, Обљај — Бос. Грахово, С„ КОСТИЋ М. Ранислав, 1928, Срем. Митровица, С„ КРСТИЋ Бранко, 1926, В. Дреновац, С„ КОВАЧЕВИЋ И. Трајко, 1924, Брусница — Г. Милановац, С„ КОВАЧЕВИЋ М. Милоје, 1910, Брусница — Г. Милановац, С„ КУРАЈИЦА Т. Томо, 1915, Плавно — Книн, С„ КАРАВЕЗИЋ В. Вујадин, 1914, Дренова — Г. Милановац, з. С„

ЛАЗАРЕВИЋ Д. Бранко, 1927, Д. Горевница — Чачак, з. С„ ЛАЗАРЕВИЋ А. Никола, 1927, Суботица — Коцељево, з. С„ ЛАЗАРЕВИЋ С. Радош, 1927, Љубић — Чачак, и. С„ ЛАЗАРЕВИЋ Р. Сретен, 1924, Таково — Г. Милановац, з. С„ ЛАЗИЋ Н. Душан, 1920, Церје — Ниш, з. С„ ЛАЗИЋ Б. Миломир, 1921, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ЛАЗИЋ Р. Слободан, 1924, Каменица — Коцељево, з. С„ ЛАЗОВИЋ А. Антоније, 1922, Качулице — Чачак, з. С„ ЛАЗОВИЋ Будимир, Шарани — Г. Ми-

лановац, з. С„ J1АЗОВИЋ Љ. Богдан, 1919, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЈТАЗОВИЋ Ж. Драгослав, 1920, Бресница — Чачак, з. С„ J1АЗОВИЋ Д. Живорад, 1925, Трнава — Чачак, з. С„ J1АЗОВИЋ Р. Мирко, 1923, Бресница — Чачак, з. С„ ЛАЗОВИЋ Д. Мијат, 1925, Качулице — Чачак, з. С„ ЛАЗОВИЋ Милун, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЛАЗОВИЋ Милета, Љевоше — Пећ, з. С„ ЛАЗОВИЋ М. Радивоје, 1924, Бресница — Чачак, р. С„ ЛАЗОВИЋ Б. Радосав, 1920, Бресница — Чачак, з. С„ ЛАЗОВИЋ Раде, Липница — Чачак, з. С„ ЛАЗОВИЋ М. Станко] 1924, Обрва — Краљево, з. С„ ЛАЗОВИЋ П. Славко, 1923, Шарани — Г Милановац, з. С„ ЛАЗОВИЋ Р. Стојадин, 1927, Обрва — Краљево, з. С„ ЛАКИЋЕВИЋ М. Војислав, 1926, Колашин, и. Ц„ ЛАЛИЋ М. Милосав, Трепча — Иванград, и. Ц„ ЛАЛИЋ Мило, Буче — Иванград, и. Ц„ ЛАЛИЋ Михајло, ЛАУДАНОВИЋ М. Милоје, 1923, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ ЛЕВАЈАЦ М. Михаило, 1923, Лаћевци — Краљево, з. С„ ЛЕШЕВИЋ Љ. Ивко, 1924, Самаила — Краљево, з. С„ ЛИШАНИН К. Добривоје, 1924, Обрва — Краљево, з. С„ ЛИШАНИН М. Зоран, 1924, Мланча — Краљево, з. С„ ЛИШАНИН С. Момчило, 1927, Лазац — Краљево, з. С„ ЛИШАНИН В. Миљојко, 1923, Лазац — Краљево, з. С„ J1ИСИНАЦ С. Миодраг, 1922, Вранеши — Краљево, р. С„ ЛИШАНИН М. Радосав, 1926, Лазац — Краљево, з. С„ ЛИШАНИН С. Слободан, 1922, Лазац — Краљево, з. С„ ЛИШАНЧИЋ Десимир, Атеница Чачак, з. С„ ЛОМОВИЋ Јовиша, 1927, Брезна — Г. Милановац, з. С. ЛУКИЋ З. Андрија, 1921, Црвица — Бајина Башта, з. С„ ЛУКИЋ Р .Драгослав, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ЛУКИЋ Момчило, 1928, С„ ЛУКИЋ Д. Никамиз, 1926, Рајац — Чачак, з. С„ ЛУКИЋ Т. Реља, 1918, Д. Горевница — Чачак з. С„ ЛУКОВИЋ Б. Миломир, 1926, Самаила — Краљево, з. С„ ЛУКОВИЋ М. Миљко, 1923, Дракчићи — Краљево, и. С„ ЛУКОВИЋ Д. Радојко, 1914, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ЛУЦА Муриз, Прибој, р. М„ ЛУЧИЋ М. Драгољуб, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ЛУЧИЋ С. Ђорђе, 1922, Његуши — Цетиње, и. Ц„ ЛАКЕТИЋ М. Благоје, 1925, Кути — Никшић, Ц„ ЛАЛИЋ З. Бошко, 1921, Кутња Њива — Шавник, Ц„ ЛАЗАРЕВИЋ М. Петар, 1927, Котор, Ц„ ЛАЈШЋ М. Мило, 1928, ЛАЗОВИЋ М. Миломир, 1909, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЛАЗИЋ Ј. Алекса, 1926, Дренова — Г. Милановац, з. С.

ЉЕПОЈА Милан, Мојковац — Вировитица, з. С„ ЉУБИСАВЉЕВИЋ Љ. Милојко, 1922, Цветке — Краљево, з. С„ ЉУБИЧИЋ А. Алексије, 1927, Обрва — Краљево, з. С„ ЉУБОТИНА Звонко, ЉУМОВИЋ Ј. Миодраг-Мишко, Косово, и. Ц.

МАЈДЕВАЦ Т. Дојчин, 1927, Глободер — Крушевац, з. С„ МАЈСТОРОВИЋ М. Владета, 1919, Петница — Чачак, з. С„ МАЈСТОРОВИЋ Д. Војислав, 1924, Качулице — Чачак, з. С„ МАЈСТОРОВИЋ П. Милић, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ МАЈСТОРОВИЋ В. Радосав, 1924, Качулице — Чачак, з. С„ МАЈСТОРОВИЋ Б. Тиосав, 1926, Качулице — чачак, з. С„ МАКСИМОВИЋ Т. Бошко, 1926, Равње — Ваљево, з. С„ МАКСИМОВИЋ С. Витомир, 1927, Парцане — Крушевац, С„ МАКСИМОВИЋ В. Младен, 1914, Прислоница — Чачак, р. С„ МАКСИМОВИЋ Д. Милан, 1925, Равње — Ваљево, з. С„ МАЛЕТИЋ М. Живорад, 1923,

Бранковић — Ваљево, з. С„ МАНГОВИЋ Милорад, Атеница — Чачак, з. С„ МАНДИЋ М. Добрисав, 1921, Обајгора — Бајина Башта, р. С, МАНДИЋ Д. Јероелав, 1925, Премећа — Чачак, з. С„ МАНДИЋ О. Милоје, 1924, Петница — Чачак, з. С„ МАНДИЋ Д. Радмило-Лале, 1928, Г. Милановац, и. С„ МАНДИЋ М. Радисав, 1923, Обајгора — Бајина Башта, р. С„ МАНОЈЛОВИЋ А. Драгослав, 1926, Г. Милановац, р. С., МАРИЋ М. Божидар, 1917, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С., МАРИЋ И. Војислав, 1920, Дренова — Г. Милановац, з. С., МАРИЋ В. Гојко, 1923, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С., МАРИЋ Д. Давид, 1924, Галовићи — Косјерић, з. С„ МАРИЋ З. Миленко, 1923, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С. МАРИЋ Недељко, Виљуша — Чачак, з. С„ МАРИЋ З. Радомир, 1925, Сирча — Краљево, з. С„ МАРИНКОВИЋ Данило, С., МАРИНКОВИЋ М. Драган, 1923, Дренова — Г. Милановац, з, С.. МАРИНКОВИЋ Ј. Душан, 1925, Премећа — Чачак, з. С„ МАРИНКОВИЋ Р. Живојин, 1923, Обајгора — Бајина Башта, р. С„ МАРИНКОВИЋ Р. Живорад, 1927, Тавник — Краљево, з. С., МАРИНКОВИЋ М. Савко, 1927, Тавник — Краљево, з. С„ МАРИНКОВИЋ А. Стеван, 1921, Глободер — Крушевац, з. С„ МАРИНКОВИЋ Стојан, Равни — Т. Ужице, з. С., МАРЈАНОВИЋ Д. Властимир, 1922, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МАРЈАНОВИЋ М. Иванко, 1925, Стубал — Ваљево, з. С., МАРЈАНОВИЋ Ч. Миливоје, 1926, Стубал — Ваљево, з. С„ МАРЈАНОВИЋ Д. Радован, 1923, Стубал — Ваљево, з. С„ МАРЈАНОВИЋ Тома, 1926, Г. Милановац, и. С„ МАРКЕЉИЋ Бранко, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МАРКЕЉИЋ Љубинко, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ Ј. Бранко-Бане, 1920, Ђурђево — Рача, з. С„ МАРКОВИЋ В. Бранко, 1921, Семедраж — Г. Милановац, р. С., МАРКОВИЋ Д. Богдан, 1920, Семедраж — Г. Милановац, и. С„ МАРКОВИЋ Ф. Будимир, 1922, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ МАРКОВИЋ М. Властимир, 1922, Брезовица — Аранђеловац, р. С„ МАРКОВИЋ М. Војимир, 1926, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ Гојко, 1926, Оглађеновац — Ваљево, з. С„ МАРКОВИЋ Б. Драгић, 1920, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ Драгољуб, С„ МАРКОВИЋ И. Добривоје, 1919, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ МАРКОВИЋ Ч. Драгослав, 1910, Синошевићи — Г. Милановац, и. С„ МАРКОВИЋ Душан, Трнава — Чачак, з. С„ МАРКОВИЋ Н. Живојин, 1923, Љутице — Коцељево, з. 3., МАРКОВИЋ Д. Исидор, 1927, Краљево, и. С„ МАРКОВИЋ Љубинко,. МАРКОВИЋ М. Љубомир, 1923, Прислоница — Чачак, р. С., МАРКОВИЋ М. Миливоје, 1912, Семедраж — Г. Милановац, з. С, МАРКОВИЋ А. Милета, 1924, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ Д. Милољуб, 1922, Таково — Г. Милановац, з. С., МАРКОВИЋ Милован — Пузо, 1920, Мојсиње — Чачак, и. С„ МАРКОВИЋ П. Милета, 1921, Синошевићи — Г. Милановац, р. С„ МАРКОВИЋ Б. Милисав, 1923, Годачица — Краљево, и. С., МАРКОВИЋ И. Милорад, 1924, Лешево — Краљево, з. С„ МАРКОВИЋ Миодраг, 1920, Семедраж — Г. Милановац, р. С„ МАРКОВИЋ Миодраг, 1925, Калиманићи — Г. Милановац, з. С., МАРКОВИЋ Ј. Миро-слав, 1922, Обрва — Краљево, з. С„ МАРКОВИЋ П. Момчило, 1920, Семедраж — Г. Милановац, з. С., МАРКОВИЋ Д. Милија, 1920, Лесковице — Ваљево, з. С„ МАРКОВИЋ А. Новак, 1924, Љутице — Коцељево, з..С„ МАРКОВИЋ Раде, 1912, Бистрица — Мојковац, з. С., МАРКОВИЋ С. Раденко, 1924, Цветке —

Краљево, з. С„ МАРКОВИЋ Р. Радомир, 1909, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ Ж. Радомир, 1918, Церје — Ниш, з. С., МАРКОВИЋ Р. Срећко, 1925, Оглађеновац — Ваљево, з. С., МАРКОВИЋ И. Сретен, 1926, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ МАРКОВИЋ Сретен, С., МАРИЧИЋ В. Иоидор, 1913, Милићи — Краљево, з. С„ МАРТИЋ Р. Драгослав, 1919, Прислоница — Чачак, з. С„ МАРТИНОВИЋ Владимир, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МАРТИЋ Р. Радосав, 1922, Прислоница — Чачак, з. С„ МАРТИНОВИЋ В. Јеврем, 1919, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МАРТИНОВИЋ Љубица, Стреоце — Пећ, С„ МАРТИНОВИЋ Б. Милутин, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С.] МАРТИНОВИЋ М. Радомир, 1925, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МАСЛАЋ Р. Велизар, 1925, Рошци — Чачак, и. С„ МАСЛАЋ Миладин, Атеница — Чачак, з. С„ МАСЛАЋ Спасоје, Рошци — Чачак, з. С„ МАТИЋ Добрила., МАТИЋ П. Драгић, 1920, Љутице — Коцељево, з. С„ МАТИЋ В. Живко, 1923, Лелић — Ваљево, р. С„ МАТИЋ З. Никола, 1925, Љутице — Коцељево, з. С„ МАТИЈЕВИЋ Р. Периша, 1928, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ МАТОВИЋ М. Марко, 1925, Коњарник — Житорађа, и. С„ МАТОВИЋ Марко, Рићаге — Чачак, з. С„ МАШИЋ Богољуб, 1916, з. С„ МЕДОЈЕВИЋ С. Малиша, 1901, Поља — Колашин, з. Ц„ МЕМЕДОВИЋ Радосав, 1924, Шавник, з. Ц„ МЕХМЕДОВИЋ Радисав., МИЛЕНКОВИЋ Живојин, Ново Село — Ниш, С„ МИЈАИЛОВИЋ М. Велимир, 1908, Г. Трепча — Чачак, з. С„ МИЈАИЛОВИЋ Д. Миљко, 1924, Пејиновић — Владимирци, з. С„ МИЈАИЛОВИЋ Ђ. Панто, 1916, Тавник — Краљево, з. С„ МИЈАИЛОВИЋ М. Петроније, 1916, Тавник — Краљево, з. С„ МИЈАЈЛОВИЋ Драго, С„ МИЈАТОВИЋ Алекса, 1920, Дљин — Лучани, з. С„ МИЈАТОВИЋ Голубан, Качулице — Чачак, з. С„ МИЈАТОВИЋ В. Михајло, 1925, Шабац, С„ МИЈАТОВИЋ Милка., МИЈАТОВИЋ В. Радослав, 1922, Шабац, С„ МИЈОВИЋ И. Милован, 1918, Гусиње — Плав, р. Ц„ МИКОВИЋ М. Михаило, 1925, Милочај — Краљево, з. С„ МИЛАДИНОВИЋ Борисав., МИЛАДИНОВИЋ Добривоје., МИЛАДИНОВИЋ Ђ. Добривоје, 1914, Витковац — Краљево, р. С„ МИЛАДИНОВИЋ С. Тихомир, 1927, Кукљин — Крушевац, С„ МИЛАНОВИЋ Ж. Љубиша, 1922, Врба — Краљево, р. С, МИЛАНОВИЋ М. Миодраг, 1928, Рибница — Краљево, з. С„ МИЛАНОВИЋ Б. Радован, 1918, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ МИЛАНОВИЋ С. Секула, 1928, Блаце, р. С„ МИЛАШИНОВИЋ Ј. Александар, 1922, Брезна — Краљево, з. С„ МИЛАШИНОВИЋ С. Драгољуб, 1927, Брезна — Краљево, з. С„ МИЛАШИНОВИЋ М. Добривоје 1923, Брезна — Краљево, з. С„ МИЛАШИНОВИЋ К. Бранко, 1923, Брезна — Краљево, з. С„ МИЛЕНИЋ И. Властимир, Мрсаћ — Краљево, з. С„ МИЛЕНКОВИЋ М. Бошко, 1924, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ МИЛЕНКОВИЋ М. Бранислав, 1921, Лаћевци — Краљево, з. С„ МИЛЕНКОВИЋ Дарко, 1920, Лазац — Краљево, з. С„ МИЛЕНКОВИЋ Р. Милан, 1924, Прислоница — Чачак, р. С„ МИЛЕНКОВИЋ Д. Никола, 1923, Брезна — Краљево, р. С„ МИЛЕНКОВИЋ О. Славко, 1923, Кукљин — Крушевац, С„ МИЛЕТИЋ К. Александар, 1925, Каменица — Краљево, р. С„ МИЛЕТИЋ Д. Мирослав, 1926, Крушевац, С„ МИЛЕТИЋ Ж. Милета, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МИЛЕТИЋ М. Ратомир, 1914, Подунавци — Врњ. Бања, С„ МИЛИЋ М. Вељко, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МИЛИЋ Љубомир, МИЛИЋ В. Павле,

1920, Каменица — Коцељево, з. С., МИЈ1ИЋ Д. Радосав, 1921, Топли д,0 — Сурдулица, р. С., МИЈ1ИЋ Светислав, 1922, Семедраж — Г. Милановац, з. С., МИЈ1ИВОЈЕВИЋ Љ. Драга-н, 1925, Црвци — Бајина Башта, и. С„ МИЈ1ИВОЈЕВИЋ М. Новица, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С., МИЈШЈАНОВИЋ Ц. Миливоје, 1920, Лазац — Краљево, з. С„ МИЈТИЈАНОВИЋ С. Миливоје, 1920, Лазац — Краљево, з. С„ МИЛИНКОВИЋ Р. Веселин, 1926, Петница — Чачак, з. С„ МИЛИНКОВИЋ Р. Видоје, 1924, Миоковци — Чачак, з. С., МИЛИНКОВИЋ М. Добросав, 1922, Качулице — Чачак, з. С„ МИЛИЋЕВИЋ Ж. Живорад, 1925, Ко_вачи' _ Краљево, з. С„ МИЛИЋЕВИЋ М. Живорад, 1922, Бранговић —• Ваљево, з. С„ МИЛИЋЕВИЋ Ж. Здравко, 1923, Равње — Ваљево, з. С, МИЛИЋЕВИЋ М. Милан, 1927, Ковачи — Краљево, з. С„ МИЛИЋЕВИЋ С. Милован, 1924, Равње — Ваљево, з. С„ МИЛИЋЕВИЋ М. Павле, 1927, Буци — Крушевац, з. С„ МИЛИЋЕВИЋ Ж. Степан, 1925, Бранговић — Ваљево, з. С„ МИЛИЋЕВИЋ Ђ. Стеван, 1923, Шуметрица — Нова Градишка, и. С„ МИЛИЋЕВИЋ В. Стаменко, 1925, Гостиница — Т. Ужице, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Божидар., МИЛОВАНОВИЋ М. Велимир, 1925, Љутице — Коцељево, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ С. Драган, Мрсач — Краљево, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Драгиша., МИЛОВАНОВИЋ Дојчин., МИЛОВАНОВИЋ В. Драгић 1921, Г. Лесковице — Ваљево, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Д. Димитрије, 1919, Матијевац — Владимирци, з. С, МИЛОВАНОВИЋ Т. Драган, 1915, Мрсач — Краљево, р. С„ МИЛОВАНОВИЋ Н. Љубивоје, 1914, Гари — Крушевац, С„ МИЛОВАНОВИЋ Д. Милољуб — Владе, 1921, Велереч — Г. Милановац, и. С„ МИЛОВАНОВИЋ М. Милентије, 1926, Сибница — Блаце, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ В. Милојко, 1922, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Милош, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИЈТОВАНОВИЋ Радиша — Гиша, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Радојко — Шебо, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ А. Станимир, 1914, Таково — Г. Милановац, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ М. Славко, 1922, Миоковци — Чачак, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ А. Слободан, 1916, Таково — Г. Милановац, р. С„ МИЛОВАНОВИЋ Т. Славољуб, 1921, Мрсач — Краљево, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ М. Сретен, 1922, Церје — Бајина Башта, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ М. Хранислав, 1929, Модрица — Крушевац, С„ МИЛОВИЋ В. Милош, 1922, Г. Трепча — Чачак, з. С„ МИЛОВИЋ Б. Петар, 1928, Г. Трепча — Чачак, з. С„ МИЛОЈЕВИЋ Милун, з. С„ МИЛОЈЕВИЋ Милан, 1922, Смед. Паланка, р. С„ МИЛОЈЕВИЋ Љ. Милија, 1925, Крвавица — Крушевац, С„ МИЛОЈЕВИЋ В. Радомир, 1921, Паруновац — Крушевац, и. С„ МИЛОЈЕВИЋ С. Радослав, 1923, Читлук — Крушевац, з. С„ МИЛОЈЕВИЋ Ч. Христивоје, 1922, з. С„ МИЛОЈКОВИЋ Милорад, МИЛОСАВЉЕВИЋ Бора, 1922, р. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Божидар, МИЛОСАВЉЕВИЋ Б. Душан, 1922, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Драгиша — Шарани, Г. Милановац, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Д. ЈБубомир, 1912, Баличевац — Мерошина, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ П. Милета, 1921, Дренова — Г. Милановац, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Д. Милета, 1920, Дренова — Г. Милановац, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Д. Миодраг, 1927, Петина — Крушевац, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Милојко, Дренова — Г. Милановац, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Н. Милосав, 1925, Ковачи — Краљево, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ З'. Сретен, 1924, Прогорелица —

Краљево, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Д. Срећко, 1923, Дренова Г Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ И. Богдан, 1924, ГЈрислоница — Чачак з. С„ МИЛОШЕВИЋ Бранко, С„ МИЛОШЕВИЋ М. Вељко, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Р. Драгутин, 1923, Мрсач Краљево, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Љ. Драгиша, 1910, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ С. Живадин, 1919, Каменица — Коцељево, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Р. Здравко, Мрсаћ — Краљево, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Јелица, Косово, Ц„ МИЛОШЕВИЋ Р. Коса, 1924, Лијева Ријека — Колашин, з. Ц„ МИЛОШЕВИЋ Т. Милорад, 1925, Г. Трепча — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ М. Милисав, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Д. Миломир, 1921, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ К. Милун, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Ж. Милан, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ М. Милан, 1926, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ И. Милун, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ М. Милан, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Б. Милојко, 1919, Д. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ МИЛОШЕВИЋ М. Милун, 1925, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Б. Миломир, 1926, Прислоница — Чачак, р. С„ МИЛОШЕВИЋ Мирослав, Липница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ К. Милета, 1907, Горичани — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Б. Радосав, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Ч. Рајко, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ И. Радомир, 1916, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Радоје, Рибаге — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Ж. Славко, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Света, Рача, р. С„ МИЛОШЕВИЋ Сретен, 1922, Дубовик — Пећ, р. Ц„ МИЛОШЕВИЋ С. Тодор, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ МИЛУТИНОВИЋ Божидар, МИЛУТИНОВИЋ Љубиша, 1924, Витановац — Краљево, з. С„ МИЛУТИНОВИЋ Милун, 1918, Сивчевица, р. С„ МИЛУТИНОВИЋ Д. Стеван, 1926, Рача — Бајина Башта, з. С,- МИЉКОВИЋ К. Милан, 1923, Дедина — Крушевац, С„ МИЉКОВИЋ К. Миодраг, 1925, В. Ломница — Крушевац, з. С„ МИЉКОВИЋ В. Милован, 1923, Козарево — Т. Митровица, з. С„ МИЉКОВИЋ К. Предраг, 1923, Мојсиње — Чачак, р. С„ МИЉКОВИЋ С. Цветко, 1924, Глободер — Крушевац, з. С„ МИНОВИЋ Р. Милош, 1923, Катрга — Чачак, С„ МИНИЋ С. Милан, 1926, Кукљин — Крушевац, р. С„ МИРИЋ Р. Живојин, 1923, Пејиновић — Владимирци, з. С„ МИРКОВИЋ Д. Александар, 1919, Лађевци — Краљево, з. С„ МИРКОВИЋ М. Бранимир, 1926, Буковица — Краљево, з. Ј„ МИРКОВИЋ Т. Милоња, 1922, Бјелошевина Никшић, з. Ц.; МИРКОВИЋ Љ. Миодраг, 1924, Ковачи — Краљево, и. С„ МИРКОВИЋ Р. Милоје, 1923, Ковачи — Краљево, р. С„ МИРКОВИЋ Р. Милорад, 1921, Лађевци — Краљево, з. С„ МИРКОВИЋ В. Петар, 1923, Мацавара — Никшић, з. Ц„ МИРЧЕТИЋ В. Љубодраг, 1925, Витановац — Краљево, р. С„ МИСИЋ Мија, МИТИЋ Божидар, МИТРОВИЋ М. Брана, 1924, Брдарица — Коцељево, з. С„ МИТРОВИЋ Ж. Војимир, 1920, Причевић — Ваљево, з. С„ МИТРОВИЋ П. Ђорђе, 1921, Брдарица — Коцељево, з. С„ МИТРОВИЋ В. Јован, 1922, Обајгора — Бајина Башта, и. С„ МИТРОВИЋ Ж. Јован, 1924, Стубал — Ваљево, з. С„ МИТРОВИЋ М. Љубиша, 1927, Ковачи — Краљево, р. С„ МИТРОВИЋ Р. Миломир, 1922, Самаила — Краљево, з. С., МИТРО-

ВИЋ Млађен, МИТРОВИЋ Т. Милић, 1919, Мрсаћ — Краљево, з. С„ МИТРОВИЋ Љ. Милорад, 1922, Обајгора — Бајина Башта, р. С„ МИЋОВИЋ Милан, Трбушани — Чачак, и. С„ МИЋОВИЋ В. Сретен, 1924, Д. Горевница — Чачак, з. С„ МИЋУНОВИЋ Обрад, 1922, Трубјела — Никшић, Ц„ МИХАИЛОВИЋ М. Божидар, 1924, Тавник — Краљево, з. С„ МИХАИЛОВИЋ М. Мирослав, 1927, Шавране — Крушевац, С„ МИХАИЛОВИЋ Р. Стојан, 1923, Кобиље — Крушевац, С„ МИХАЈЛОВИЋ Тихомир, МИШИЋ Вукашин, Ниш, МИШКОВИЋ Ј. Вукомир, 1920, Бачевци — Ваљево, р. С„ МИШКОВИЋ Ђ. Живота, 1923, Лелић — Ваљево, з. С„ МИШКОВИЋ Т. Радомир, 1927, Г. Милановац, и. С„ МИШКОВИЋ Г. Стеван, 1923, Лелић — Ваљево, з. С„ МИШОВИЋ Раде, 1918, Лазац — Краљево, з. С„ МИШОВИЋ А. Радомир, 1924, Лазац — Краљево, з. С„ МЛАДЕНОВИЋ В. Живомир, МЛАДЕНОВИЋ Перица, МЛАДЕНОВИЋ Стојан, МОКРАЊАЦ Вера, Београд, и. С„ МОКРАЊАЦ Драгутин, 1920, Београд, и. С„ МУЗИКРАВИЋ С. Драгутин, 1927, Бечањ — Чачак, з. С„ МУЊИЋ Р. Александар, 1921, Дегурић — Ваљево, з. С„ МУТАВЦИЋ С. Петар, 1930, Ужице, и. С„ МУТАПОВИЋ Момир, Жаочани — Чачак, з. С„ МУТАПОВИЋ М. Момир, 1926, Премећа — Чачак, з. С„ МУТАПОВИЋ Л. Радомир, 1914, Прислоница — Чачак, з. С„ МАШКОВИЋ Гојко, Осреци — Колашин, з. Ц„ МИЛОВАНОВИЋ Радојка, 1924, Г. Милановац, С„ МАРИНКОВИЋ М. Савко, 1927, Тавник — Краљево, С„ МАРКОВИЋ Д. Александар, 1919, Лаћевци — Краљево, з. С„ МИЛУТИНОВИЋ М. Рисим, 1926, Котража — Лучани, С„ МАРИЋ Б. Никола, 1923, Шуметлица, С„ МИЈГИЋКОВИЋ Б. Ђорђе, 1918, Трепча — Ивангрид, Ц„ МИРИЋ М. Јован, 1926, Трновац — Т. Кореница, С„ МИРИЋ Ј. Стеван, 1923, Шпанат — Подрињска Слатина, з. С„ МАРИНКОВИЋ М. Живко, 1920, Бели Поток — Београд, з. С„ МАРКОВИЋ С. Александар, 1921, Београд, С„ МАТИЈЕВИЋ Д. Ђура, 1913, Крстиње, МАТИЈЕВИЋ М. Драгољуб, 1929, Београд, С„ МАРКОВИЋ С. Вукоман, 1927, Корито — Бијело Поље, Ц„ МАРКОВИЋ Д. Жарко, 1914, Д. Адровци — Алексинац, С„ МЛАДЕНОВИЋ Д. Љубомир, 1917, Д. Адровци — Алексинац, С„ МИРЧИЋ Н. Добривоје, 1912, Д. Адровци — Алексинац, С„ МЛАДЕНОВИЋ А. Ненад, 1913, Д. Адровци — Алексинац, С„ МАРЈАНОВИЋ Ч. Велимир, 1910, Г. Милановац, С„ МИТРОВИЋ Ж. Предраг, 1923, Рашевица, С„ МИТРОВИЋ М. Спасоје, 1911, Марковина — Цетиње, з. Ц„ МИТРОВИЋ Р. Јошо, 1905, Марковина — Цетиње, з. Ц„ МАРЈАНОВИЋ Ж. Љубиша, 1925, Прањани — Г. Милановац, С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Д. Милисав, 1925, Клатичево — Г. Милановац, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Д. Обрад, 1920, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МАКСИМОВИЋ М. Милан, 1925, Пилица — Бајина Башта, С„ МАРКОВИЋ Н. Милева, 1927, Брђани — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ И. Миломир, 1927, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МАРТИНОВИЋ М. Милан, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МИЛАНКОВИЋ П. Славка, 1923, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Ж. Љубиша, 1927, Крушевац, С„ МИЛОШЕВИЋ Ј. Милош, С„ МИЉКОВИЋ С. Милан, 1927, Збијег — Слуњ, з. С„ МИТРОВИЋ В. Милутин, 1920, Бродарица — Коцељево, з. С„ МАРИНКОВИЋ С. Милан, 1926, Премећа — Чачак, з. С.

ЈПЛЈДЛМОВИЛ *а.* ллександар, lу^е>, ^удник — Г. Милановац и С„ НЕДЕЉКОВИЋ Ж. Драган, 1925, Рибница — Краљево, з. С„ НЕДЕЉКОВИЋ С. Ђуро, 1917, Бољковци — Г. Милановац, и. С„ НЕДЕЉКОВИЋ Б. Славиша, 1920, Леушићи — Г. Милановац, з. С„ НЕДИЋ В. Видоје, 1922, Лелић — Ваљево, з. С„ НЕДИЋ М. Милован, 1923, Лелић — Ваљево, з. С„ НЕДОВИЋ, Љубомир, Чачак, С„ НЕНАДИЋ М. Љубомир, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ НЕНАДИЋ, Р. Урош, Бресница — Чачак, з. С„ НЕНАДОВИЋ А. Владимир, 1922, з. С„ НЕНАДОВИЋ Г. Милија, 1926, Д. Горевница — Чачак, з. С„ НЕНАДОВИЋ М. Мијаило, 1925, Миоковци — Чачак, з. С„ НЕНЕЗИЋ Ђ. Вукашин, 1925, Велестово — Цетиње, з. Ц„ НЕСТОРОВИЋ Б. Милорад, 1923, Адрани — Краљево, з. С„ НЕШИЋ И. Коста, 1924, Међа — Лесковац, р. С„ НЕШИЋ И. Костадин, 1924, Међа — Лесковац, С„ НЕШИЋ М. Стојадин, НЕШКОВИЋ С. Будимир, 1927, Брусница — Г. Милановац, з. С„ НЕШКОВИЋ М. Дмитар, 1924, Брусница — Г. Милановац, з. С., НЕШКОВИЋ С. Миодраг, 1922, Лозањ — Г. Милановац, з. С„ НЕШКОВИЋ М. Милојко, 1920, Брусница — Г. Милановац, и. С„ НЕШКОВИЋ Б. Милић, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С„ НЕШКОВИЋ Н. Ненад, 1920, Брусница — Г. Милановац, з. С„ НЕШКОВИЋ Ј. Ратко, 1920, Брусница — Г. Милановац, з. С„ НЕШКОВИЋ Р. Светислав, 1927, Брусница — Г. Милановац, з. С„ НЕШКОВИЋ И. Слободан, 1925, Мрсаћ — Краљево, з. С„ НЕШКОВИЋ Срећко, Г. Милановац, з. С„ НЕШОВИЋ Љ. Драгослав, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ НЕШОВИЋ Д. Милојко, 1920, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ НИКЕЗИЋ Милисав, Ниш, НИКЕТИЋ Д. Живојин, 1922, Адрани — Краљево, з. С„ НИКИЋ Н. Драган, 1923, Г. Милановац, р. С„ НИКИТОВИЋ М. Драгиша, 1925, Миоковци — Чачак, з. С„ НИКИТОВИЋ Р. Јован, 1921, Миоковци — Чачак, з. С„ НИКЕ Милош, од Тузле, НИКОЛИЋ Александар, Београд, и. С„ НИКОЛИЋ Ж. Богомир, 1924, Обрва — Краљево, р. С„ НИКОЛИЋ Р. Вукадин, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ НИКОЛИЋ Владо, Ц„ НИКОЛИЋ М. Власгимир, 1923, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ К. Драгиша, 1916, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Б. Добривоје, 1917, Глободер — Крушевац, з. С„ НИКОЛИЋ Н. Драгољуб, 1926, Оглађеновац — Ваљево, з. С„ НИКОЛИЋ М. Ђорђе, 1926, Г. Трепча — Чачак, з. С„ НИКОЛИЋ П. Ђорђе, 1924, Тавник — Краљево, з. С„ НИКОЛИЋ С. Животије, 1923, Шанторовац — Светозарево, з. С„ НИКОЛИЋ Б. Живорад, 1924, Бачевац — Ваљево, з. С„ НИКОЛИЋ М. Живојин, 1909, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ С. Живорад, 1920, Брдарица — Коцељево, з. С„ НИКОЛИЋ Јован, НИКОЛИЋ Р. Миодраг, 1923, Крушевац, р. С„ НИКОЛИЋ Ж. Младен, 1927, Обрва — Краљево, р. С„ НИКОЛИЋ Б. Миломир, 1923, Обрва — Краљево, з. С„ НИКОЛИЋ Р. Милован, 1923, Станци — Крушевац, С„ НИКОЛИЋ С. Миладин, 1927, Каоник — Крушевац, С„ НИКОЛИЋ Д. Миленко, 1923, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ В. Милоје, 1926, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Милојко, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Милета, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Д. Милић, 1926, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ М. Момчило, 1922, Бачевци — Ваљево, з. С„ НИКОЛИЋ Никола, Атеница — Чачак, з. С„ НИКОЛИЋ М. Обрад, 1911, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„

НИКОЛИЋ С. Радиша, 1923, Драксин — Бајина Башта, з. С„ НИКОЛИЋ Ж. Радич, 1924, Шанан — Крушевац, р. С„ НИКОЛИЋ Сретен, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Стојана, НИКОЛИЋ Трифун, НИНКОБИЋ Р. Александар, 1924, Бачевци — Ваљево, з. С„ НИЦОВИЋ П. Милан, 1924, Трнава — Чачак, з. С„ НИШЛИЋ Душан, 1920, Београд, р. С„ НОВАКОВИЋ Д. Љубиша, 1923, Брусница — Г. Милановац, р. С„ НОВАКОВИЋ М. Љубивоје, 1922, Самаила — Краљево, з. С„ НОВАКОВИЋ Д. Милорад, 1920, Брусница -— Г. Милановац, з. С„ НОВАКОВИЋ Мирослав, 1925, Шетоње — Петровац на Млави, и. С„ НОВИЋЕВИЋ М. Ратко, 1915, Гусиње — Плав, р. Ц„ НИКОЛИЋ Ж. Љубомир, 1920, Крњешевци, С„ НИКОЛИЋ Ж. Милан, 1925, Вучедолец — Сурдулица, С„ НИКОЛИЋ Љ. Петар, 1926, Лесковац, С... НИКОЛИЋ Л. Данило, 1926, Балчак — Прокупље, С„ НИКОЛИЋ Ђ Живорад, 1922, Туђин — Осечина, С„ НИКЕЗИЋ М. Милисав, 1909, Подгорица — Титоград, Ц„ НАЈДАНОВИЋ Б. Александар, 1926, Т. Велес, НОВАКОВИЋ Д. Драгомир, 1916, Д. Адровци — Алексинац, С„ НИКОЛИЋ Р. Алекса, 1924, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Н. Зарије, 1902, Горажде, С„ НИКОЛИЋ С. Миливоје, 1917, Видровац — Неготин, С„ НЕШКОВИЋ И. Стеван, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Саво, Балуга — Чачак, з. С.

ЊЕГОВАН Л. Стипе, 1925, Салмунић — Т. Кореница.

ОБРАДОВИЋ Г. Алексије, 1921, Бачевац — Ваљево, з. С„ ОБРАДОВИЋ Д. Живко, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ М. Живорад, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ С. Љубиша, 1924, Каменица — Краљево, з. С„ ОБРАДОВИЋ С. Љубиша, 1922, В. Ломница — Крушевац, з. С„ ОБРАДОВИЋ М. Мирко, 1924, Бечањ — Чачак, з. С„ ОБРАДОВИЋ М. Милић, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, р. С„ ОБРАДОВИЋ Ж. Младомир, 1924, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ О. Милан, 1920, Дљин — Лучани, з. С„ ОБРАДОВИЋ Н. Никола, 1922, Балуга — Чачак, з. С„ ОБРАДОВИЋ Р. Никола, 1924, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ М. Предраг, 1921, Треботин — Крушевац, з. С„ ОБРАДОВИЋ М. Радоња, 1922, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ Д. Радојко, 1923, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ Ж. Радојко, 1922, Лаћевци — Краљево, з. С„ ОЉАЧА Олга, ОСТОЈИЋ С. Гојко, 1923, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ОСТОЈИЋ Б. Драгиша, 1919, Лочевци — Горњи Милановац, з. С„ ОСТОЈИЋ А. Милован, 1920, Каран — Т. Ужице, р. С„ ОСТОЈИЋ Милош, 1914, Младеновац, р. С„ ОСТОЈИЋ Р. Станоје, 1925, Лочевци — Г. Милановац, з. С„ ОСТОЈИЋ Р. Сретен, 1923, Г. Лесковица — Ваљево, з. С„ ОСТОЈИЋ Ж. Остоја, 1923, Г. Лесковица — Ваљево, з. С„ ОТАШЕВИЋ Владимир, 1923, Куршумлија, р. С„ ОТАШЕВИЋ Петар, Пећ — Косово, ОТАШЕВИЋ М. Светомир, 1920, Краље — Иванград, з. Ц„ ОБРАДОВИЋ С. Драгомир, 1917, Прањане — Г. Милановац, з. С.

ПАВКОВИЋ Иво, ПАВЛИЧЕВИЋ С. Душан, 1927, Тршановци — Брус, з. С„ ПАВЛОВИЋ М. Андрија, 1926, Трнава — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ М. Андрија, 1922, Обрва — Краљево, з. С„ ПАВЛОВИЋ М.

Будимир, 1921, з. С„ ПАВЛОВИЋ С. Видосав, 1927, Трнава — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ В. Гроздимир, 1914, Г. Таор — Ваљево, з. С„ ПАВЛОВИЋ Д. Ђуро, Трнава — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ М. Кристивоје, 1918, Станци — Крушевац, з. С„ ПАВЛОВИЋ Д. Милан, 1922, Обрва — Краљево, з. С„ ПАВЛОВИЋ Д. Милојко, 1923, Љутице — Коцељево, з. С„ ПАВЛОВИЋ А. Миодраг, 1926, Славковица — Љиг, з. С„ ПАВЛОВИЋ Р. Милутин, 1912, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ПАВЛОВИЋ В. Миладин, 1926, Трнава — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ М. Милисав, 1922, Љубић — Чачак, р. С„ ПАВЛОВИЋ Г. Мирослав, 1927, Љубић — Чачак, р. С„ ПАВЛОВИЋ П. Мирко, 1921, Г. Лесковице — Ваљево, з. С„ ПАВЛОВИЋ Мићо, ПАВЛОВИЋ Д. Ника, 1926, Тавник — Краљево, и. С„ ПАВЛОВИЋ М. Радослав, 1923, Виљуша — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ М. Ратко, 1925, Обрва — Краљево, з. С„ ПАВЛОВИЋ Гl. Стеван, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ С. Сретен, 1923, Г. Лесковице — Ваљево, з. С„ ПАВЛОВИЋ М. Светислав, Виљуша — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ Д. Светозар, 1925, Милочај — Краљево, р. С„ ПАВЛОВИЋ Љ. Станоје, 1921, Љеваја — Г. Милановац, р. С„ ПАВЛОВИЋ Б. Тихомир, 1925, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ ПАЈОВИЋ М. Радосав, 1922, Лаћевци — Краљево, з. С„ ПАЉИЋ-ЖИВАНОВИЋ Д. Радмила, 1920, Београд, и. С„ ПАНИЋ О. Живомир, 1924, В. Шиљеговац — Крушевац, С„ ПАНИЋ Мирко, ПАНОРАЦ М. Жарко, 1925, Брезна — Краљево, з. С„ ПАНТЕЛИЋ И. Богић, 1924, — Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПАНТЕЛИЋ М. Богољуб, 1911, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПАНТЕЛИЋ Ж. Богољуб, 1921, Причевић — Ваљево, з. С„ ПАНТЕЛИЋ У. Живојин, 1924, Драксин — Бајина Башта, з. С„ ПАНТЕЛИЋ Милош, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПАНТЕЛИЋ Малиша, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПАНТЕЛИЋ Ж. Петар, 1923, Бачевци — Ваљево, з. С„ ПАНТЕЛИЋ С. Радош, 1912, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПАНТЕЛИЋ Радич, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПАНТЕЛИЋ Радован, Прељина — Чачак, з. С„ ПАНТЕЛИЋ, Станоје, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПАНТОВИЋ Д. Војмир, 1912, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ПАНТОВИЋ В. Добросав, 1925, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ПАНТОВИЋ Добривоје, ПАНТОВИЋ М. Милан, 1924, Ваљево, С„ ПАНТОВИЋ Р. Милош, 1921, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ПАНТОВИЋ Момчило, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ПАРЕЗАНОВИЋ Милорад, 1912, Бањица — Чачак, з. С„ ПАРИИОВИЋ Петар, Атеница — Чачак, з. С„ ПАУНОВИЋ Ј. Живан, 1922, Ковачи — Краљево, з. С„ ПАУНОВИЋ Ј. Живојин, 1926, Ковачи — Краљево, з. С„ ПАУНОВИЋ Д. Миодраг, 1922, Миоковци — Чачак, з. С„ ПАУНОВИЋ А. Милија, 1922, Д. Трепча — Чачак, з. С„ ПАУНОВИЋ Д. Миленко, 1923, Д. Трепча — Чачак, з. С„ ПАУНОВИЋ И. Милутин, 1926, Таково — Г. Милановац, з. С„ ПАУНОВИЋ Пуниша, Г. Милановац, и. С„ ПАУНОВИЋ Тодор, Врнчани — Г. Милановац, з. С„ ПАУНОВИЋ М. Радован, 1924, Велереч — Г. Милановац, з. С„ ПЕЈАКОВИЋ Ж. Раденко, 1924, Гледић — Краљево, з. С„ ПЕЈАНОВИЋ Јанко, Ц„ ПЕЈОВИЋ Лелица-Јела, 1924, Никшић, з. Ц„ ПЕЈОВИЋ К. Момчило, 1927, Прислоница — Чачак, з. С„ ПЕКИЋ Д. Мила, ПЕРИЋ М. Милош, 1922, Љутице — Коцељево, з. С„ ПЕРИШИЋ С. Душан, 1923, Стубал — Ваљево, з. С„ ПЕРИШИЋ Б. Крста, 1920, Дегурић — Ваљево, з. С„ ПЕРИШИЋ В. Љубисав, 1921, Равње — Ваљево, з. С„ ПЕРИ-

ШИЋ М. Милутин, 1925, Цветке — Краљево, р. С„ ПЕРИШИЋ В. Милета, 1919, Леушићи — Г. Милановац, з. С„ ПЕРИШИЋ Р. Петар, 1924, Д Трепча — Чачак, з. С„ ПЕРИШИЋ Р. Стаменко, 1927, Цветке — Краљево, з. С„ ПЕРОВИЋ Л. Владо, 1914, Никшић, и. Ц„ ПЕРОВИЋ Божана, Ц„ ПЕРОВИЋ Јелица, Коеово, Ц„ ПЕРОВИЋ Крсто, Ц„ ПЕРОВИЋ Д. Миљојко, 1924, Оетра — Чачак, з. С„ ПЕРОВИЋ Ј. Никола, 1926, Мацаваре — Никшић, з. Ц„ ПЕРОВИЋ Р. Радош, 1925, Остра — Чачак, з. С„ ПЕРОВИЋ Томана, 1925, з. Ц„ ПЕРУНИЧИЋ Даница, Ц„ Г1ЕТАРИЋ Р. Живота, 1924, Причевић — Ваљево, з. С„ ПЕТАРИЋ В. Чедомир, 1924, Причевић — Ваљево, з. С„ ПЕТАКОВИЋ Р. Миливоје, 1923, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ПЕТКОВИЋ Ј. Богољуб, 1923, Вишесава — Бајина Башта, р. С„ ПЕТКОВИЋ В. Драгослав, 1911, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ ПЕТКОВИЋ М. Драгомир, 1914, Луњевица — Г. Милановац, и. С„ ПЕТКОВИЋ Драгољуб, С„ ПЕТКОВИЋ М. Миленко, 1924, Бајина Башта, р. С„ ПЕТКОВИЋ Манојло, Чачак, С„ ПЕТКОВИЋ Ч. Слободан, 1921, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ ПЕТРОВИЋ О. Алекса, 1920, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПЕТРОВИЋ О. Бранислав, 1921, Каменица — Коцељево, з. С„ ПЕТРОВИЋ Божидар, Г. Топоница — Ниш, з. С„ ПЕТРОВИЋ Божидар, 1922, Дићи — Љиг, и. С„ ПЕТРОВИЋ Ђ. Божидар, 1926, В. Извор — Зајечар, и. С„ ПЕТРОВИЋ Бошко, ПЕТРОВИЋ П. Богољуб, 1921, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ПЕТРОВИЋ Видоје, 1918, Смед. Паланка, р. С„ ПЕТРОВИЋ В. Гојко, 1927, Љубић — Чачак, и. С„ ПЕТРОВИЋ О. Гојко, 1920, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПЕТРОВИЋ Добросав, Косово, Ц„ ПЕТРОВИЋ М. Драгосав, 1925, Д. Горевница — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ Б. Драгиша, 1926, Д. Горевница — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ Т. Драгослав, 1922, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ПЕТРОВИЋ М. Драгољуб, 1921, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ПЕТРОВИЋ О. Иван, 1926, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ПЕТРОВИЋ П. Милутин, 1924, Обрва —- Краљево, з. С„ ПЕТРОВИЋ Ж. Милан, 1926, Љутице — Коцељево, з. С„ ПЕТРОВИЋ М. Милан, 1923, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ М. Милун, 1925, Рлица — Крушевац, з. С„ ПЕТРОВИЋ Б. Милош, 1922, Александровац, С„ ПЕТРОВИЋ Р. Милић, 1924, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ПЕТРОВИЋ Д. Милисав, 1914, Велереч — Г. Милановац, и. С„ ПЕТРОВИЋ Милорад, Заблаће — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ Ж. Михаило, 1921, Љутице — Коцељево, з. С„ ПЕТРОВИЋ Милија, ПЕТРОВИЋ Миле, Београд, и. С„ ПЕТРОВИЋ Недељко, 1912, Бољанић — Грачаница, р. С„ ПЕТРОВИЋ К. Рајко, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ Х. Радован, 1926, Мрсаћ — Краљево, з. С„ ПЕТРОВИЋ С. Радосав, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ ПЕТРОВИЋ И. Раденко, 1921, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ПЕТРОВИЋ М. Ратко, 1912, Таково — Г. Милановац, р. С„ ПЕТРОВИЋ Д. Радисав, 1923, Лаћевци — Краљево, з. С., ПЕТРОВИЋ Ђ. Славољуб, 1924, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ПЕТРОВИЋ И. Спасоје, 1922, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ПЕТРОВИЋ Г. Сретен, 1923, Трнава — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ М. Слободан, 1925, Јабланица — Г. Милановац, р. С„ ПЕТРОВИЋ Р. Томо, 1914, Прислоница — Чачак, з. С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ С. Живота, 1914, Кукљин — Крушевац, С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ Миле, Атеница — Чачак, з. С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ Р. Стаменка-Цана, 1929, Атеница — Чачак, з. С„ ПЕТРУШИЋ-МИЛОШЕВИЋ Ружа,.Трепча — Никшић, Ц„ ПЕТРУ-

ШИЋ Ј. Божо, 1920, Трепча — Никшић, Ц„ ПЕЧЕНКОВИЋ Т. Срећко, 1911, Прељина — Чачак, **р.** С„ ПЕШИЋ С. Миљојко, 1926, Дедина — Крушевац, С„ ПЕШИЋ М. Станоје, 1905, Дедина — Крушевац, С„ ПЕШКОВИЋ Милисав, ПЕШОВИЋ М. Милић, 1907, Озрем — Г. Милановац, з. С„ ПЈ1АНИЋ М. Љубисав, 1924, Лазац — Краљево, з. С„ ПЛАНИЋ М. Милош, 1920, Лазац — Краљево, з. С„ ПЛАНИЋ А. Радован, 1927, Лазац — Краљево, р. С„ ПЉАКИЋ М. Радован, 1925, Стубал — Ваљево] р. С„ ПОВРЕМОВИЋ Светомир, 1922, Калиманић — Г. Милановац, з' С„ ПОЗНАНОВИЋ Д. Негован, 1921, Равње — Ваљево, з. С„ ПОНОРАЦ С. Миладин, 1927, Брезна — Краљево, з. С„ ПОЊАВИЋ Љ. Богомир, 1912, Бруоница — Г. Милановац, з. С„ ПОЊАВИЋ Љ. Драгослав, 1925, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ПОПАДИЋ Петко, ПОПОВИЋ Р. Бранко, 1921, Прислоница — Чачак, з. С„ ПОПОВИЋ Вељко, ПОПОВИЋ Гојко, ПОПОВИЋ С. Драган, 1924, Таково — Г. Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ Драгутин, ПОПОВИЋ М. Душан, 1925, Балуга — Чачак, з. С„ ПОПОВИЋ М. Душан, 1914, Таково — Г. Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ М. Живота, 1910, Таково — Г. Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ Лазо, 1926, Колашин, и. Ц„ ПОПОВИЋ Т. Милун, 1924, Таково — Г. Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ Р. Милорад, 1923, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ Рашко, 1925, Подгорица — Титоград, и. Ц„ ПОПОВИЋ М. Север, 1919, Прислоница — Чачак, з. С„ ПРАВДИЋ А. Младен, 1907, Прислоница — Чачак, з. С„ ПРАВДИЋ Д. Михаило, 1921, Прислоница — Чачак, з. С„ ПРАВДИЋ Д. Петар, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ ПРАВДИЋ Б. Ристивоје, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ ПРЕДОВИЋ Р. Миољуб, 1927, Самаила — Краљево, з. С. ПРЕМОВИЋ Љ. Богољуб, Прислоница — Чачак, з. С„ ПРОДАНОВИТ Б. Душан, 1924, Леушићи — Г. Милановац, з. С„ ПРОТИЋ Ђорђе, ПРО ТИЋ Н. Момир, 1927, Трнава — Чачак, з. С„ ПУЗИЋ Т. Миломир, 1926, Петница — Чачак, з. С„ ПУЗИЋ Милан, 1926, Крушевац, и. С. ПУРИЋ Мило, ПУРИЋ Д. Славољуб, 1926, Љубић — Чачак, и. С„ ПУ ШОЊИЋ В. Драгољуб, 1927, Јарчујак — Краљево, з. С„ ПУШОЊИТ М Радомир, 1926, Јарчујак — Краљево, и. С„ ПАВИЋЕВИЋ П. Свст лана, 1925, Приштина, ПАВКОВИЋ П. Стеван, 1926, Прислоница — Ча чак, С„ ПЕТРОВИЋ Боривоје, Катун — Алексинац, С„ ПЕТРОВИЋ-СЕ ЛИЋ М. Јелица, 1917, Колашин, Ц„ ПЕТРОВИЋ И. Милорад, 1923 Цикоте — Косјерић, з. С„ ПЕТРОВИЋ В. Радојко, Барбатовац — Бла це, з. С„ ПЕЋАНАЦ П. Милан, 1913, ПРАВИЦА Д. Петар, 1926, При слоница — Чачак, С„ ПЕРИШИЋ М. Спасоје, 1909, Лијешањ — Кола шин Ц„ ПАПОВИЋ Т. Милун, 1924, Таково — Г. Милановац, С„ ПА Г10ВИЋ С. Драган, 1924, Таково — Г. Милановац, С„ ПЕТКОВИЋ А Добросав, 1920, Луњевица — Г. Милановац, С„ ПЛАНОЈЕВИЋ Р. Ми лош, 1926, Подилијак — Рогатица, С„ ПЕТРОВИЋ Д. Драгољуб, 1928 Г. Милановац, С„ ПИЖУРИЦА Ђорђије, 1917, Веље Дубоко — Кола шин, з. Ц„ ПЕТРИЋ Милутин, Бијело Поље, Ц„ ПОПОВИЋ Гојк« 1924, Дријенак — Колашин, з. Ц„ ПЕРИШИЋ Спасоје, 1907, Лијешњ(

— Колашин, з. Ц„ ПАВИЋЕВИЋ Илија, ПАПОВИЋ Лазо, 1926, Кола шин, Ц„ ПАЂЕН М. Анка, 1929, Мајске Пољане — Глина, С„ ПАВЛИ ЦА Ђ. Ђорђе, 1922, Спанат — Подрав. Слатина, ПАПАРИЋ К. Јурај 1890, Лапар — Раб, Х„ ПИЖУРИЦА М. Ђорђије, 1901, Веље Дубок< — Колашин, Ц„ ПОПОВИЋ Р. Живота, 1919, Брусница — Г. Милано

вац, з. С„ ПОЊАВИЋ К. Андрија, 1925, Брусница — Г. Милановац, С„ ПОПОВИЋ М. Никола, 1901, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ПАВЛИЧЕВИЋ Велимир, Београд, ПОЊАВИЋ Н. Милисав, 1925, Брусница — г. Милановац, з. С„ ПОЊАВИЋ Б. Гвозден, 1925, Брусница — Г Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ И. Раденко, 1912, Клатичево — Г. Милановац, з. С„ ПЕШИЋ М. Живко, 1919, Стублине, С„ ПРЕРАДОВИЋ Р. Ранка, 1926, Леушић — Г. Милановац, С„ ПАВЛОВИЋ Н. Живорад, 1927, Г. Милановац, С.

РАДАВАЦ М. Радисав, 1921, Стубал — Краљево, з. С„ РАДАВАЦ С. Радич, 1926, Стубал — Краљево, з. С„ РАДАВАЦ С. Рајко, 1926, Стубал — Краљево, з. С„ РАДАКОВИЋ Д. Јово, 1921. Катинка — Вировитица, з. С„ РАДАКОВИЋ Д. Мирко, 1924, Катинка — Вировитица, з. С„ РАДЕНКОВИЋ Адам, Коњевићи — Чачак, з. С„ РАДЕНКОВИЋ Д. Драгић, 1919, Лаћевци — Краљево, з. С„ РАДЕНКОВИЋ Д. Љубиша, 1921, Лаћевци — Краљево, з. С„ РАДЕНКОВИЋ Ј. МилоЈа, 1918, Лаћевци — Краљево, з. С„ РАДЕТИЋ Душан-Душко, 1923, Приједор, и. С„ РАДИЋ Ђ. Милан, 1920, Ваљево, р. С„ РАДИНОВИЋ Ђуро., РАДИСАВЉЕВИЋ Ј. Лазар, 1926, Лаћевци — Краљево, з. С„ РАДИСАВЧЕВИЋ М. Љубиша, 1922, Качулице — Чачак, з. С„ РАДИСАВЉЕВИЋ Љубомир, РАДИСАВЧЕВИЋ Б. Миломир, 1925, Качулице — Чачак, з. С„ РАДИЧЕВИЋ С. Милан, 1921, Петина — Крушевац, С„ РАДИЧЕВИЋ М. Никодије, 1921, Петина — Крушевац, С„ РАДОВАновић Р. Јован, 1922, Трешњевица — Ариље, и. С„ РАДОВАНОВИЋ Р. Мирослав, 1927, Златари — Брус, р. С„ РАДОВИЋ Насто, 1916, Мартинићи — Даниловград, и. Ц„ РАДОВИЋ В. Радош, 1927, Љубић — Чачак, и. С„ РАДОВИЋ Чедо, Косово, и. Ц„ РАДОЈЕВИЋ М. Бранислав, 1926, Г. Милановац, и. С„ РАДОЈЕВИЋ Ђ. Љубо, 1922, Тимар — Шавник, и. Ц„ РАДОЈЕВИЋ Д. Радмила, 1923, Ваљево, и. С„ РАДОЈЕВИЋ С. Радисав, 1926, Г. Кошље — Љубовија, з. С„ РАДОЈЕВИЋ А. Рајко, 1920, Лочевци — Г. Милановац, р. С„ РАДОЈИЧИЋ Р. Мијодраг, 1926, Калиманићи — Г. Милановац, з. С„ РАДОЈЧИЋ Р. Миодраг, 1922, Калиманићи — Г. Милановац, р. С„ РАДОЈИЧИЋ М. Обрад, 1925, Лазац — Краљево, з. С„ РАДОЈИЧИЋ В. Стаменко, 1923. Витановац — Краљево, з. С„ РАДОЈИЧИЋ Чедомир од Лазаревца, С„ РАДОЈКОВИЋ М. Момир 1921, Тавник — Краљево, з. С„ РАДОЊИЋ В. Александар, 1914, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ РАДОЊИЋ Љ. Владан, 1906, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ РАДОЊИЋ Д. Радован, 1924, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ М. Ђорђе, 1925, Г. Трепча — Чачак, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Жико, 1919, Рача, р. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ П. Јован, 1919, Вишесава — Бајина Башта, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Л. Милојко, 1923, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ М. Радосав, 1923, Г. Трепча — Чачак, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Саво, Атеница — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ Р. Божидар, 1923, Бечањ — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ Н. Вељо, 1918, Прислоница — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ Н. Драгослав, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ Б. Милоје, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ А. Милосав, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ В. Милован, 1923, Бечањ — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ Б. Момир, 1927, Бечањ — Чачак, р. С„ РАДОШЕВИЋ Б. Станимир, 1925, Бечањ — Чачак, р. С„ РАДУЛОВИЋ Ж. Иван,

1926, Љубић — Чачак, з. С„ РАДУЛОВИЋ Љубо, Ц„ РАДУНОВИЋ М. Драгутии, 1922, Грачаница — Иванград, з. Ц„ РАЈАЧИЋ Драган, РАЈИЋ Милан, 1921, Младеновац, р. С„ РАЈИЧИЋ Д. Драган, 1921, Адрани — Краљево, р. С„ РАЈИЧИЋ Г. Милош, 1908, Прислоница —' Чачак, з. С„ РАЈКОВИЋ Миличко, 1921, Брезовице — Плав, з. Ц РАЈЧЕВИЋ Н. Спасоје, 1922, Д. Поље — Колашин, р. Ц„ РАКИЋ Јован, Смед Паланка, и. С., РАКИЋ В. Миодраг, 1924, Читлук — Кругаевац, р. С„ РАКИЋ Селимир, 1918, Врба — Светозарево, р. С„ РАКИЋЕВИЋ Млађо, Атеница — Чачак, з. С„ РАКИЋЕВИЋ В. Миливоје, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ РАКИЋЕВИЋ Ж. Момчило, 1914, Виљуша — Чачак, з. С„ РАКИЋЕВИЋ С. Момчило, 1921, Лазац — Краљево, з. С„ РАКИЋЕВИЋ Лазо, Атеница — Чачак, з. С„ РАКИЋЕВИЋ Д. Светомир, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ РАКОВИЋ Б. Бранислав, 1921, Таково — Г. Милановац, з. С„ РАКОВИЋ Д. Миленко, 1920, Станина Река — Ваљево, р. С„ РАКОВИЋ В. Ново, 1923, Бистрица — Мојковац, з. С„ РАЛЕНАЦ Миладин, Трбушани — Чачак, з. С„ РАЛОВИЋ М. Душан, 1924, Брусница — Г. Милановац, р. С„ РАЛОВИЋ М. Жарко, 1925, Лаћевци — Краљево, з. С„ РАЛОВИЋ М. Милутин, 1921, Брусница — Г. Милановац, з. С„ РАНЂИЋ В. Светолик, 1922, Костојевићи — Бајина Башта, з. С„ РАНКОВИЋ Ј. Александар, 1924, Попучке — Ваљево, з. С„ РАНКОВИЋ Ч. Боривоје, 1919, ГТопучке — Ваљево, з. С„ РАНКОВИЋ К. Богољуб, 1926, Миличиница — Ваљево ,з. С„ РАНКОВИЋ Н. Драгомир, 1924, Рушањ — Београд, р. С„ РАНКОВИЋ Д. Маринко, 1922, Витановац — Краљево, з. С„ РАНКОВИЋ П. Радомир, 1925, Мојсиње — Чачак, з. С„ РАНКОВИЋ Д. Сретен, 1921, Пејиновић — Владимирци, з. С„ РАТАЈАЦ М. Момчило, 1923, Бресно Поље — Крушевац, С„ РАФАИЛОВИЋ Новица, Атеница — Чачак, з. С„ РАЦИЋ Т. Здравко, 1923, Остра — Чачак, з, С„ РАЦИЋ П. Радоња, 1925, Остра — Чачак, з. С„ РИСТАНОВИЋ Р. Радојко, 1921, Дренова — Г. Милановац, з. С„ РИСТАНОВИЋ Р. Станимир, 1924, Дренова — Г. Милановац, з. С„ РИСТИЋ Богосав, РИСТИЋ Ј. Божидар, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ РИСТИЋ МАРКО, РИСТИВОЈЕВИЋ Благоје, Вишесава — Б. Башта, С„ РИСТИВОЈЕВИЋ Драгомир, РИСТОВОЈЕВИЋ Милован, РИСТОВИЋ М. Драгомир, 1925, Готовац — Краљево, р. С„ РИСТОВИЋ А. Љубиша, 1921, Рожанство — Чајетина, з. С„ РИСТОВИЋ М. Радисав, Катрга — Чачак, и. С„ РОВЧАНИН Ј. Бранко, 1925, Прошћење — Мојковац, з. С„ РОГУЈИЋ Анте, РОЛЕНАЦ Р. Мијодраг, 1925, Катрга — Чачак, з С, РОЛЕНАЦ Д. Миладин, 1926, Катрга — Чачак, з. С„ РОМАНОВИЋ С. Душан, 1928, Ниш, р„ РОНЧЕВИЋ Нико, РОСИЋ Ђ. Благоје, 1925 Обајгора — Бајина Башта, р. С„ РОСИЋ Живорад, РОСТОН Дер — Хазарјан, 1926, Ваљево, и„ РУДИНАЦ Михајло, РУДЊАНИН, Д. Момчило, 1927, Ковачи — Краљево, з. С„ РУЖИЋ Ј. Бранко, 1923, Поду навци — Краљево, р. С„ РУЖИЧИЋ Дуле, Атеница — Чачак, з. С. РУЖИЧИЋ Мико, Атеница — Чачак, з. С„ РУМЕНИЋ Д. Миливоје 1926, Лазац — Краљево, з. С„ РАДОЈЧИЋ О. Владимир, РОНЧЕВИТ П. Недељко, 1925, Никшић, Ц„ РАДОВАНОВИЋ Д. Милорад, 1924 Луњевица — Г. Милановац, С„ РИСТОВИЋ Р. Видосав, 1906, Милановац — Краљево, С„ РАКОВИЋ М. Душан, 1924, Брусница — Г. Милановац, С„ РОКВИЋ Илија-Роња, С, РАДОЊИЋ Јоле, Д. Морача -

i

Колашин, Ц., РАКОЧЕВИЋ Т. Данило, 1923, Колашин, Ц„ РАИЧКОВИЋ Душан, Љешко Поље — Титоград, р. Ц„ РАДОЈЕВИЋ Ђ. Љубомир-Љубо, 1922, Пимари — Шавник, з. Ц„ РАКОЧЕВИЋ Н. Бранко, 1929, Павино Поље, Ц„ РАДИВОЈЕВИЋ Б. Богосав, 1926, Д. Адровци — Алексинац, з. С„ РАДИЋ М. Драгољуб, 1920, Бос. Осредци — Т. Дрвар, С„ РИСТИЋ М. Томислав, 1929, Београд, С„ РАНЂЕЛОВИЋ Војислав, 1920, Прањане — Г. Милановац, С„ РАДОЈКОВИЋ Ж. Божидар, 1924, Сталаћ — Крушевац, С„ РАКОВИЋ В. Десимир, 1910, Озрем — Г. Милановац, з. С.

САБОВЉЕВ Др. Александар, САБОВЉЕВ Др. Зора, САВИЋ Ј. Властимир, 1921, Брђани — Г. Милановац, з. С„ САВИЋ М. Гвозден, 1925, Бачевац — Ваљево, з. С„ САВИЋ-ГРКОВИЋ Даринка, 1926, Дубрава — Слав. Слатина, и. С„ САВИЋ С. Драгослав, 1925, Таково — Г. Милановац, з. С„ САВИЋ М. Живан, 1926, Таково — Г. Милановац, з. С„ САВИЋ Милојко, 1915, Младеновац, р. С„ САВИЋ С. Радомир, 1911, Таково — Г. Милановац, р. С„ САВИЋ М. Стеван, 1925, Таково — Г. Милановац, з. С„ САВКОВИЋ М. Драгутин, Г. Милановац, и. С„ САВКОВИЋ Б. Ђурица, 1926, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ САВКОВИЋ М. Милан, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ САВКОВИЋ Раденко, Чачак, С„ САЛЕВИЋ С. Драгиша, 1924, Врдила — Краљево, з. С„ САРАФИМОВСКИ Љубомир, САРВАН Иван, 1926, Ужице, САРОВИЋ Бранко, Футог — Нови Сад, з. С„ СЕКУЛИЋ В. Јован, 1922, Петница — Чачак, з. С„ СИКИРИЦА Б. Милан, 1926, Лучице — Слав. Пожега, и. С„ СИМЕУНОВИЋ Н. Раденко, 1926, Обрва — Краљево, з. С„ СИМЕУНОВИЋ М. Радул, 1922, Обрва — Краљево, з. С„ СИМИЋ Добривоје, 1919, Сепшин — Младеновац, з. С", СИМИЋ Д. Младен, 1922, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ СИМИЋ С. Мића, 1920, Тржић — Слуњ, С„ СИМИЋ Д. Радован, 1925, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ СИМИЋ М. Стојадин, Стопања — Трстеник, С„ СИМИЋ В. Цветко, 1925, Јакаљ — Бајина Башта, з. С„ СИМИЋ Ж. Чедомир, 1924, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ СИМОВИЋ Ф. Драгослав, 1912, Г. Трепча — Чачак, з. С„ СИМОВИЋ Ч. Љубиша, 1927, Кованлук — Краљево, з. С„ СИМОВИЋ Т Милорад — Брко, 1924, Трнава — Чачак, з. С„ СИМОВИЋ М. Миломир, 1916, Бресница — Чачак, з. С„ СИМОВИЋ Д. Милутин, 1927, Мрсаћ — Краљево, з. С„ СИМОВИЋ Ђ. Мирољуб, 1924, Лаћевци — Краљево, з. С„ СИМОВИЋ Р. Миленхо, 1926, Тавник — Краљево, з. С„ СЛАВКОВИЋ Божо, Ђаковица, р. С„ СМИЉАНИЋ Андрија, 1921, Вишевац — Рача, р. С„ СОЛАРИЋ Д. Михаило, 1922, Београд, р. С„ СПАСОВИЋ Р. Миљојко, 1924, Катрга — Чачак, з. С„ СПАСОВИЋ Д. Стеван, 1924, Катрга — Чачак, з. С„ СПАСОЈЕВИЋ Р. Мирослав, 1928, Ужице, и. С„ СПАСОЈЕВИЋ В. Милорад, 1921, Туђин — Осечина, р. С„ СПАСОЈЕВИЋ С. Милун, 1925, Трнава — Чачак, з. С„ СРЕМЧЕВИЋ Д. Исидор, 1923, Петница — Чачак, з. С„ СРЕМЧЕВИЋ Д. Јован, 1926, Лазац — Краљево, з. С„ СРЕМЧЕВИЋ Д. Јован, 1926, Петница — Чачак, р. С„ СРЕМЧЕВИЋ В. Миливоје, 1922, Петница — Чачак, з. С„ СРЕМЧЕВИЋ С. Миодраг, 1924, Петница — Чачак, з. С„ СРЕМЧЕВИЋ Д. Слободан, 1925, Петница — Чачак, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ Р. Гојко, 1922, Врнчани — Г. Милановац, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ Д. Жарко, 1919, Семедраж — Г. Ми-

лановац, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ Р. Ивко, 1919, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ С. Јеремија, 1926, Трнава — Чачак, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ М. Јовиша, 1922, Миоковци — Чачак, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ Д. Лазар, 1920, Врнчани — Г. Милановац, р. С„ СРЕТЕНОВИЋ Ж„ Љубинко, 1925, Врнчани — Г. Милановац, з. С., СРЕТЕНОВИЋ С. Љубинко, 1922, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ Миодраг, СРЕТЕНОВИЋ Д. Младен, 1926, Буковица — Краљево, з. Ј„ СРЕТЕНОВИЋ М. Милун, 1921, Миоковци — Чачак, з. С„ СРЕТЕНОЗИЋ Р. Милојко, 1925, Врнчани — Г. Милановац, ' з. С„' СРЕТЕНОВИЋ Обрен, СРЕТЕНОВИЋ М. Обрад, 1918, Миоковци — Чачак, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ О. Рајко, 1913, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ СРНИЋ Б. Милан, 1921, Обрва — Краљево, з. С„ СРНИЋ В. Павле, 1922, Остра — Чачак, з. С„ СРНИЋ М. Павле, 1922, Љубић — Чачак, С„ СРНИЋ В. Светомир, 1926, Остра — Чачак, з. С„ СТАЛЕТИЋ Д. Властимир, 1907, Буковица — Краљево, з. С„ СТАМАТОВИЋ М. Михајло, 1922, Доброљупци — Крушевац, р. С„ СТАМЕНИЋ М. Војислав, 1925, Равње — Ваљево, з. С„ СТАМЕНИЋ Милан, 1922, Младеновац, и. С„ СТАНИЋ М. Војислав, 1924, Јасењак — Обреновац, з. С„ СТАНИЋ Душан, СТАНИЋ Лука, 1917, Сивчевица, з. С„ СТАНИЋ М. Мијат, 1925, Љутице — Коцељево, з. С„ СТАНИЋ М. Милојко, 1926, Ковачи — Краљево, з. С„ СТАНИШИЋ Б. Станиша, 1927, Обрва — Краљево, з. С„ СТАНКОВИЋ Д. Вукадин, 1925, Г. Ступањ — Александровац, р. С„ СТАНКОВИЋ Драгутин, СТАНКОВИЋ М. Милутин, 1927, Г. Трепча — Чачак, з. С„ СТАНКОВИЋ Б. Радивоје, 1926, Дупљај — Ваљево, з. С„ СТАНОЈЕВИЋ Р. Василије, 1926, Трнава — Чачак, з. С„ СТАНОЈЕВИЋ Михаило, Чачак, С„ СТАНОЈЕВИЋ Миливоје, СТАНЧИЋ М. Јарослав, 1924, Драгосињци — Краљево, з. С„ СТАРЧЕВИЋ М. Миломир, 1923, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ СТЕВАНОВИЋ М. Добривоје, 1907, Г. Трепча — Чачак, р. С„ СТЕВАНОВИЋ А. Драгољуб, 1921, Лаћевци — Краљево, з. С. СТЕВАНОВИЋ С. Стојан, 1924, Црна Трава, и. С„ СТЕВАНЧЕВИЋ Ранко, Атеница — Чачак, з. С„ СТЕПАНОВИЋ Мико, СТЕПКОВИЋ С. Антоније, 1917, Ђурђево — Рача, з. С„ СТЕФАНОВИЋ Бранислав, СТЕ ФАНОВИЋ С. Војислав, 1925, Љутице — Коцељево, з. С„ СТЕФАНОВИЋ С. Гојко, 1922, Јеловик — Бајина Башта, С„ СТЕФАНОВИЋ Ч. Драгутин, 1926, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ СТЕФАНОВИЋ Е. Добросав, 1924, Лазац — Краљево, з. С„ СТЕФАНОВИЋ М. Ђуро, 1912, Г. Бранетићи — Д. Милановац, и. С„ СТЕФАНОВИЋ Д. Јордан, 1924, Причевић — Ваљево, з. С„ СТЕФАНОВИЋ Ч. Милић, 1924, Ивањица, С„ СТЕФАНОВИЋ М. Мирослав, 1925, Чачак, и. С„ СТЕФАНОВИЋ Милош, 1922, Свилеува — Владимирци, и. С„ СТЕФАНО НОВИЋ Ч. Миодраг, 1911, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ СТЕВАНОВИЋ Г. Милован, 1922, Г. Бранетићи — Г. Милановац, и С„ СТЕФАНОВИЋ Милош, 1922, Свилеува — Владимирци, С„ СТЕФАНОВИЋ Недељко, 1924, Влашка — Младеновац, и. С„ СТЕФАНОВИЋ Р. Радосав, 1921, Јеловик — Бајина Башта, р. С„ СТЕФАНОВИЋ Н Сава, 1921, Пејиновић — Владимирци, з. С„ СТЕФАНОВИЋ Н. Славко, 1924, Пејиновић — Владимирци, з. С„ СТЕВАНОВИЋ М. Сретен

1925, Клатичево — Г. Милановац, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Вукоје, СТО ЈАНОВИЋ Илија, СТОЈАНОВИЋ В. Жарко, 1923, Ковачица — Ваље

30, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Ч. Милорад, 1925, Београд, и. С„ СТОЈАНОВИЋ М.Михаило, 1925, Остра — Чачак, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Мића, СТОЈАНОВИЋ С. Младен-Сеља, 1922, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ СТОЈАНОВИЋ М. Милорад, 1927, Обрва — Краљево, з. С„ СТОЈАНОВИЋ И. Мирослав, 1921, Мусина Река — Краљево, з. С„ СТОЈАНОВИЋ М. Милутин, 1924, Ковачица — Ваљево, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Б Радомир, 1924, Ковачица — Баљево, з. С„ СТОЈАНОВИЋ С. Радош, 1921, Лочевци — Г. Милановац, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Стојан, СТОЈАДИНОВИЋ Ј. Светолик, 1914, Дворане — Крушевац, з. С„ СТОЈИЋ Бране-Шуца, 1926, Ужице, С„ СТОЈИЋ М. Миливоје, 1924, Петница — Чачак, з. С„ СТОЈИЋ А. Пантелија, 1918, Крушчица — Ариље, з. С„ СТОЈИЋ Ранко, СТОЈИЛОВИЋ Вера, СТОЈИЉКОВИЋ Александар--Аца, М. Борак — Обреновац, з. С„ СТОЈИЉКОВИЋ С. Јордан, СТОЈКОВИЋ Б. Александар, 1925, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ СТОЈКОВИЋ М. Борисав, 1922, Остра — Чачак, з. С„ СТОЈКОВИЋ М. Бошко, 1917, Остра — Чачак, з. С„ СТОЈКОВИЋ Ђоко, 1920, Рача, р. С„ СТОЈКОВИЋ М. Живко, 1926, М. Река — Крушевац, з. С„ СТОЈКОВИЋ Љубица, СТОЈКОВИЋ Милун, СТОЈКОВИЋ В. Милинко, 1920, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ СТОЈНИЋ Ж. Здравко, 1925, Славковица — Љиг, з. С„ СТОШКОВИЋ Сибињ, СТРАЊАКОВИЋ Д. Драгомир-Ћира, 1927, и. С„ СТРАЊАКОВИЋ Д, Слободан-Боца, 1924, и. С„ СТРУГАРЕВИЋ Живорад, Брусница — Г. Милановац, р. С„ СТРУГАРЕВИЋ Д. Милован, 1928, Брусница — Г. Милановац, и. С„ СТУДЕН М. Зора, 1925, Бугар — Бихаћ, з. С„ СТУПАР-КАЈОН Вукица, 1911, Вишеград, и„ СУБОТИЋ М. Богољуб, 1922, Трнава — Чачак, з. С„ СУДАРЕВИЋ Ј. Петар, 1921, Острвица — Госпић, р. С„ СУПИЋ Душан, Митровица — Сухопоље, з. С„ СУША Владо, 1922, р. С„ СТАМЕНКОВИЋ Тихомир, 1914, Београд, р. С„ СТАНКОВИЋ Т. Милош, 1925, Добра Вода — Лесковац, С„ СТАНКОВИЋ Михајло, Даниловград, Ц„ СТАНКОВИЋ Т. Миленко, 1925, Добра Вода — Лесковац, С„ СТОЈКОВИЋ С. Миодраг, 1927, Црвена Јабука — Бабушница, С„ СТАНЧЕВИЋ Станка, 1922, Матавази — Бос. Нови, С„ СТАНАРЕВИЋ Н. Драгољуб, 1925, Ново Рујце — Липљан, СТАНКОВИЋ В. Михаило, 1920, Мрко — Титоград, Ц„ СТОЈИЋ М. Бранислав, 1922, Косјерићи, С. СТАШКОВИЋ О. Сибин, 1902, Мађере — Прокупље, С„ СИМИЋ Д. Живота, 1909, Ковачевац — Младеновац, С„ СИМИЋ А. Родољуб, 1926, Вишесело — Блаце, С„ САВАТОВИЋ Душан, Цукован — Владимирци, С„ СИМОНОВИЋ М. Вучић, Осреци — Колашин, з. Ц„ СТОЈНИЋ Ж. Здравко, 1925, Славковица — Љиг, з ,С„ СТОИЋ Д. Љубиша, 1925, Рипањ — Београд, С„ СТАНКОВИЋ М. Милан, 1924, Ваљево, С„ СТЕКОВИЋ А. Момчило, 1921, Јабланица — Г. Милановац, СТОЈАНОВИЋ М. Сава, 1920, Д. Адровци — Алексинац, С„ СТОЈАНОВИЋ Љ. Боривоје, 1911, Д. Адровци — Алексинац, С„ СТОЈАНОВИЋ Д. Серафим, 1906, Д. Адровци — Алексинац, С„ СЛАВКОВИЋ С. Војислав, 1921, Рупље — Црна Трава, з. С„ СТЕВАНОВИЋ Д. Радивоје, 1921, Јабланица — Г. Милановац, С„ СРЕТЕНОВИЋ Д. Жарко, 1919, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ САВИЋ Д. Бранко, 1924, Сарајево, СИМОНОВИЋ Вучић, СПАСОЈЕВИЋ Ђ. Александар, 1925, Кос. Митровица, СПАС.ОЈЕВИЋ В. Милорад, 1921, Туђин, СТАЦИЋ С. Жарко, 1921, Брусница — Г. Милановац, з. С„ СЕКУЛИЋ-ГРБИЋ Милица, 1920, Дабор

— Сански Мост, С„ СИМИЋ Љ. Рајко, 1924, Дружетић — Коцељево, з. С„ СТАНИЋ Б. Драгиша, 1925, Зукве — Коцељево, з. С.

ТАБАКОБИЋ С. Драгиша, 1921, Бачевци — Ваљево, з. С„ ТАБАКОВИЋ А. Милован, 1924, Бачевци — Ваљево, з. С„ ТАБАКОВИЋ М. Вукашин, 1921, Бачевци — Ваљево, з. С„ ТАБАКОВИЋ Д. Младен^ : 924, Бачевци — Ваљево, з. С„ ТАДИЋ Љ. Јерослав, 1924, Таково — Г. Милановац, з. С„ ТАДИЋ З. Радиша, 1922, Црвица — Бајина Башта, з. С„ ТАЈИЋ Милан, 1920, Калиманићи — Г. Милановац, з. С„ ТАЈСИЋ Н. Иван, 1926, Калиманићи — Г. Милановац, з. С„ ТАНАСКОВИЋ Миленко, ТАНАСКОВИЋ Р. Радоје, 1926, Јеловик — Бајина Башта, з. С, ТАНОВИЋ М. Добросав, 1923, Трнава — Чачак, р. С„ ТАНОВИЋ Петко, 1923, Бошин — Младеновац, и. С„ ТАТИЋ Предраг, 1926, Београд, и. С„ ТАТОВИЋ Т. Радослав, 1918, Брусница — Г. Мидановац, з. С„ ТАУТИЋ Јован, ТЕПЧЕВИЋ Д. Александар, 1923, Лућевица — Г. Милановац, з. С„ ТЕПЧЕВИЋ Душан, ТЕРЗИЋ В. Дооривоје, 1924, Требогин — Крушевац, з. С„ ТЕРЗИЋ А. Живорад, 1921, Миличиница — Ваљево, з. С„ ТЕРЗИЋ В. Живорад, 1921, Самаила — Краљево, з. Ј„ ТЕРЗИЋ Д. Милутин, 1922, Миличиница — Ваљево, з. С„ ТЕШИЋ З. Милорад, 1924, Бачевац — Ваљево, з. С„ ТИЈАНИЋ Ј. Љубиша, 1920, Гледић — Краљево, з. С„ ТИМОТИЈЕВИЋ Д. Ста(шмир, 1920, Церје — Бајина Башта, з. С„ ТИМОТИЋ Р. Богољуб, 1923, Г. Лесковица — Ваљево, з. С„ ТОДОРОВИЋ Д. Велимир, 1927, [Г]Д Трепча — Чачак, з. С„ ТОДОРОВИЋ М. Велимир-Вељо, 1925, Љеваја — Г. Милановац, р. С„ ТОДОРОВИЋ Љубиша, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ТОДОРОВИЋ Милан, 1924, Рушањ — Београд, з. С„ ТОДОРОВИЋ Ж. Милинко, 1910, Бершићи — Г. Милановац, з. С„ ТОДОРОВИЋ Д. Стеван, 1920, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ТОДОРОЗИЋ Т. Сретен, 1924, Обрва — Краљево, з. С„ ТОДОСИЋ С. Живорад, 1921, Ковачица — Ваљево, з. С„ ТОДОСИЋ Страхиња-Профа, Г. Милановац, и. С„ ТОДОСИЈЕВИЋ М. Ранко, 1920, Глободер — Крушевац, С„ ТОКАЛИЋ Т. Душан, 1924, Краљево, з. С„ ТОМАШЕВИЋ Божо, ТОМАШЕВИЋ Д. Лазар, 1926, Семадраж — Г. Милановац, з. С„ ТОМАШЕВИЋ Милан, ТОМАШЕВ14Ћ И. Славољуб, 1924, Лочевци — Г. Милановац, з. С„ ТОМИЋ Гојко, ТОМИЋ Живко, 1918, Младенокац, р. С„ ТОМИЋ 11. Митар, 1926, Стуб — Ваљево, з. С„ ТОМИЋ Д. Милан, 1922, Глободер — Крушевац, С„ ТОМИЋ Д. Милан, 1925, Стуб — Ваљево, з. С„ ТОМИЋ М. Петар, 1917, Виљуша — Чачак, з. С„ ТОМИЋ Р. Предраг, 1924, Лаћевци — Краљево, з. С„ ТОМИЋ Л. Радомир, 1927, Градац — Ваљево, С, ТОМИЋ Радмила, ТОМИЋ Р. Радивоје, 1927, Љубић — Чачак, з. С„ ТОМИЋ Стојан, Ниш, ТОМИЋ М. Секула, 1925, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ТОМИЋ Б. Сава, 1924, Матијевац — Владимирци, з. С„ ТОМОВИЋ М. Драгослав, 1927, Камеиица — Краљево, з. С„ ТОМОВИЋ Л. Миломир, 1907, Коштунићи — Г. Милановац, з. С„ ТОМОВИЋ С. Миладин, 1926, Ковачи — Краљево, з. С„ ТОМОВИЋ Р. Милорад, 1924, Лазац — Краљево, з. С„ ТОМОВИЋ М. Хранислав, 1925, Мељаница — Краљево, з. С„ ТОНТИЋ Јован, 1923, Сански Мост, з„ ТОПАЛОВИЋ Р. Милојко-Пендо, 1922, Г. Милановац, и. С„ ТОПАЛОВИЋ Стојадин, ТОПАЛОВИЋ Б. Недељко, 1926, Чачак, з. С„ ТОПАЛОВИЋ Р. Славиша, 1925, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ТО-

ПИЋ Анте, ТОСКИЋ В. Здравко, 1927, Крушевац, р. С., ТОШИЋ Радојко, 1918, Влашка — Младеновац, з. С., ТОШОВИЋ Ј. Бошко, 1921, Лаћевци — Краљево, з. С„ ТОШОВИЋ Ј. Радивоје, 1928, Гокчаница — Краљево, з. С„ ТРАГУЉАЦ Зорица, 1927, и. С„ ТРАМПИЋ М. Фадил, 1928, Врбас, и. М„ ТРИФУНОВИЋ М. Божидар, 1924, Кобиље — Крушевац, С„ ТРИФУНОВИЋ Д. Бранислав, 1923, Рибница — Краљево, р. С„ ТРИФУНОВИЋ Живадин, 1922, Младеновац, р. С„ ТРИФУНОВИЋ В. Милисав, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ ТРИФУНОВИЋ М. Миливој, 1927, Рибница — Краљево, р. С„ ТРИФУНОВИЋ М. Милоје, 1921, Рибница — Краљево, р. С„ ТРМЧИЋ А. Никола, 1913, Аљиновићи — и„ ТРНАВАЦ Б. Велисав, 1924, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ТРНАВАЦ М. Милета, 1920, Глободер — Крушевац, С„ ТРНАВАЦ М. Милић, 1922, Глободер — Крушевац, з. С„ ТРНАВАЦ Б. Радојица, 1922, Тавник — Краљево, з. С„ ТРНАВАЦ Т. Радојица, 1921, Тавник — Краљево, з. С„ ТРОЈАНЧЕВИЋ М. Добрица, 1921, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ТУЛОВИЋ Д. Радојко, 1923, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ ТУТУНОВИЋ Р. Давид, 1922, Виљуша — Чачак, з. С„ ТУТУНОВИЋ Р. Драган, 1920, Виљуша — Чачак, з. С„ ТЕШИЋ Н. Младен, 1925, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ТОМРИЋ Ђ. Рудолф, Турчишће — Чаковец, ТРНАВАЦ М. Анђелка, 1927, Пећинци — Земун, С„ ТРИФУНОВИЋ Ј. Војимир, 1923, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ ТОМОВИЋ Ђ. Светозар, 1913, Голија — Никшић, Ц„ ТОШИЋ Ђорђије, Шавник, Ц„ ТАДИЋ Ј. Милан, 1926, Бос. Градишка, ТОПАЛОВИЋ М. Мијодраг, 1924, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ТАЈСИЋ М. Милан, 1920, Калиманићи — Г. Милановац, з. С„ ТОШИЋ Р. Чедомир, 1923, Петровац, С„ ТРОЈАНЧЕВИЋ А. Бранислав, 1925, Брусница — Г. Милановац, з. С.

ЋАЈИЋ Б. Љубиша, 1927, Славковица — Љиг, з. С„ ЋАЈИЋ Д. Миодраг, 1920, Славковица — Љиг, з. С„ ЋАТИЋ С. Милош, 1920, Глободер — Крушевац, С„ ЋАТИЋ М. Радосав, 1923, Глободер — Крушевац, з. С„ ЋАТИЋ М. Светислав, 1922, Глободер — Крушевац, з. С„ ЋЕТКОВИЋ Б. Даница, 1925, Пећ, Ц„ ЋЕТКОВИЋ Милан, 1910, Бијела — Шавник, з. Ц„ ЋИРИЋ П. Будимир, 1924, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ЋИРИЋ М. Љубиша, 1922. Калиманићи — Г. Милановац, з. С„ ЋИРИЋ Момчило, 1922, Рићаге — Чачак, з. С„ ЋИРИЋ Ф. Стојадин, 1922, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ ЋИРКОВИЋ Божидар, ЋИРКОВИЋ Милош, Атеница — Чачак, з. С„ ЋИРОВИЋ Драгољуб, Атеница — Чачак, з. С„ ЋИРОВИЋ Недељко, ЋОСОВИЋ Б. Крсто, 1921, Раваница — Краљево, з. С„ ЋУЛАФИЋ Ф. Ранко, 1916, Г. Луге — Иванград, з. Ц„ ЋУЛАФИЋ Сенка, Ц„ ЋУРЧИЋ В. Велимир, 1925, Јарчујак — Краљево, з. С„ ЋУРЧИЋ Драгица, Г. Милановац, С„ ЋУРЧИЋ Тихомир, р. С„ ЋУСЛОВИЋ Р. Драган, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ ЋУСЛОВИЋ И. Никола, 1922, Прислоница — Чачак, з. С„ ЋИРИЋ Р. Србољуб, 1921, Стубица — Лазаревац, С„ ЋЕТКОВИЋ Зеђо, Рашка — Колашин, Ц„ ЋИРОВИЋ В. Драгица, 1926, Г. Милановац, С„ ЋУРЧИЋ Р. Милан, 1923, з. С.

УДОВИЧИЋ Р. Момир-Цајгер, 1923, Пилатовићи — Уж. Пожега, р. С„ УРДОВ Р. Драгомир, 1926, Мрсаћ — Краљево, з. С„ УРОШЕВИЋ

С. Александар, 1920, Г. Буковица — Ваљево, з. С„ УРОШЕВИЋ Ж. Драгомир, 1924, В. Шиљеговац — Крушевац, з. С„ УРОШЕВИЋ М. Милорад, 1926, Д. Трепча — Чачак, з. С„ УРОШЕВИЋ Ч. Обрад, 1924, Дренова — Г. Милановац, з. С„ УРОШЕВИЋ М. Радисав, Д. Трепча — Чачак, з. С„ УГАРКОВИЋ С. Мара, 1920, С„ УРОШЕВИЋ М. Радисав, 1912, Дренова — Г. Милановац, з. С.

ФИЛИПОВИЋ А. Драгољуб, 1925, Матијевац — Владимирци, з. С„ ФИЛИПОВИЋ С. Драгутин, 1923, Драчић — Ваљево, з. С„ ФИЛИПОВИЋ Душан, ФИЛИПОВИЋ О. Живадин, 1922, Матијевац, з. С„ ФИЛИПОВИЋ С. Милутин, 1921, Драчић — Ваљево, з. С„ ФИЛИПОВИЋ В. Никола, 1920, Драчић — Ваљево, з. С„ ФИЛИПОВИЋ Радош, ФИЛИГЈОВИЋ Светислав, ФОЛИЋ Ј. Миладин, 1929, Сеоце — Ивангград, з. Ц„ ФИЛИПОВИЋ Д. Будимир, 1910, Д. Адровци — Алексинац, С. ФИЛИПОВИЋ Д. Миломир, 1909, Озрем — Г. Милановац, з. С.

ХАВЕЛ В. Славољуб, 1925, Крагујевац, и„ ХАЏИЋ В. Живадин, 1919, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ХАЏИЋ Б. Марко, 1920, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ХРАПОВИЋ Р. Ћазим, 1923, Пљевља, р. М„ ХРЊАК Ј. Милан, 1920, Крбавица — Т. Кореница, з. С„ ХРЊАК Ј. Милан, 1920, Крбавица — Т. Кореница.

ЦАРЕВИЋ М. Славко, 1921, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ЦВЕТИЋ М. Јовица, 1925, Рибница — краљево, з. С„ ЦВИЈЕТИЋ Миливоје, Ниш, С„ ЦЕРОВИЋ М. Миле, 1924, Зеница — Пљевља, з. Ц„ ЦИВИЋ Ж. Живорад, 1923, В. Шиљеговац — Крушевац, С„ ЦИЦМИЛ М. Стево, 1923, Сталац —• Плужине, и. Ц„ ЦВИЈАН Владимир, ЦАКИЋ Л. Добривоје, 1927, Лесковац, С„ ЦЕНИЋ Д. Ненад, 1920, Д. Адровци — Алексинац, С„ ЦВИЈОВИЋ В. Миленко, 1923, Заовине — Т Ужице, С.

ЧАКАНАЦ Д. Милић, 1919, Ковачи — Краљево, з. С„ ЧАЛУКОВИЋ Б. Радојко, 1924, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ ЧАЛУКОВИЋ Т. Славољуб, 1919, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ ЧЕКЕРЕВАЦ В. Душан, 1923, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ЧЕТРОВИЋ Богосав, 1926, Јарчујак — Краљево, з. С„ ЧЕТРОВИЋ Н. Слободан, 1919, Јарчујак — Краљево, з. С„ ЧОГУРИЋ Бошко, 1924, Колашин, з. Ц„ ЧОЛИЋ Драгутин, 1907, Уж. Пожега, и. С„ ЧОЛОВИЋ Милан, 1924, Југово — Пљевља, з. Ц„ ЧОЛОВИЋ Ч. Мијаило, Мусина Река — Краљево, з. С„ ЧОРБИЋ Д. Милан, 1917, Каменица — Краљево, з. С„ ЧУБРИЋ М. Миленко, 1926, Сирча — Краљево, з. С„ ЧУБРИЛОВИЋ Видоје, 1923, Рит — Г. Базије — Вировигица, з. С„ ЧУЧКОВИЋ Миле, 1926, Ужице, С„ ЧАКАРЕВИЋ С. Радисав, 1925. Котража — Лучани, з. С„ ЧУБРА Анка, Матијевић — Двор на Уни, ЧАНКОВИЋ Ј. СОФИЈА, 1919, Вирпазар, Ц„ ЧЕЛИЋ С. Радисав, 1921, Јошаница, С.

ШАЛИНИЋ В. Миломир, 1925, Брезна — Краљево, з. С„ ШАЉИЋ Зорка, Машница — Плав, з. Ц , ШАНДИЋ Стеван, ШАРАНОВИЋ Т. Будимир, 1927, Глободер — Крушевац, С„ ШАРАНОВИЋ Ј. Милосав, 1914, Глободер — Крушевац, з. С., ШАРАНОВИЋ Р. Сава,

1920, Глободер — Крушевац, р. С„ ШЕБЕНИК А. Станко, 1924, Мута — Дравоград, Сл,. ШЕЛАЈ И. Ана, 1924, Чаири — Кутина, ШЕНЧЕВИЋ М. Вук, 1927, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ШИБАЛИЋ Милан, 1925, Пријевор — Чачак, з. С„ ШКИПИЋ С. Славка, 1920, Прислоница _ Чачак, з. С„ ШКОДРИЋ С. Александар, 1922, Београд, и. С„ ШЉИВИЋ Ч. Радосав, 1922, Глободер — Крушевац, С„ ШОРМАЗ Милош, ШОШКИЋ С. Батрић, 1926, Улотина — Иванград, Ц„ ШПАЊЕВИЋ М. Вукајло, 1925, Добриловина — Молковац, з. Ц„ ШПАЊЕВИЋ М. Гојко, 1926, Маоче — Мојковац, з. Ц„ ШТАВЉАНИН Д. Новица, 1922, Качулице — Чачак, з. С„ ШТАВЉАНИН Д. Танаско, 1926, Качулице — Чачак, з. С„ ШЋЕКИЋ А. Радојица, ШУКОВИЋ М. Милан, 1926, Требаљево — Колашин, и. Ц„ ШУНДЕРИЋ Микаило, 1925, Премећа — Чачак, з. С„ ШУТИЋ Р. Никола, 1921, Трнава — Чачак, з. С„ ШЧИПАЋЕВ Стеван, ШУКОВИЋ С. Милорад, 1928, Ратина — Колашин, ШЋЕПАНОВИЋ Миливоје, Међуречје — Колашин, Ц„ ШЋЕПАНОВИЋ Б. Ново, 1911, Шавник, Ц„ ШТУЛОВИЋ М. Десанка, 1924, Рудник — Г. Милановац, С.

СА ЦРВЕНОМ АРМИЈОМ У БОРБИ ЗА СЛОБОДУ БЕОГРАДА

Ситуација у источној Србији успешно се развијала. Први пролетерски корпус, вршећи извесна прегруписавања снага с циљем избијања на леву обалу Велике Мораве, припремао се да се споји са јединицама 3. украјинског фронта Црвене армије и јединицама 14. корпуса НОВЈ, које су кроз источну Србију продирале према Великој Морави. У том циљу Штаб 1. пролетерског корпуса је 9. октобра послао Штабу 21. дивизије депешу следеће садржине:

„Кроз дан-два Црвена армија ће избити на Велику Плану. Најхитније са свим снагама кренути правцем с. Сараново—Баничина—Велика Плана. Ваш задатак је да што пре ликвидирате Велику Плану и спојите се са Црвеном Армијом. V. дивизија биће лево од вас у циљу заузећа Паланке, а XVII ће бити на просторијама Чумић—Јарушнице, затварајући правац од Крагујевца."[546])

На основу те депеше Штаб 21. дивизије је издао наређење 2. пролетерској бригади да 10. октобра извршн покрет са простора село Неваде—Врбава правцем село Врањевшница—Добрача—Думаче—Чумић и размести се на простору села Чумића и Светлића. Истовремено је требало да се 4. српска бригада пребаци у село Сараново, а 5. бригада у село Горње Јарушице. Следећи покрет је требало извршити 11. октобра ујутру. На тај начин све три бригаде су оријентисане да најкраћим путем подиђу Велику Плану и исту нападну.

Према заповести Штаба 2. пролетерске бригаде, покрет је извршен 10. октобра у 7.00 часова, у следећем маршевском поретку: у претходници 2. батаљон, у главнини 3, 4. и 5. батаљон, Пратећа чета и неборачки делови и у заштитници 1. батаљон.

Марш у једној колони одвијао се успорено, нарочито због кише и расквашених и пуних блата путева. Због тога је бригада овај марш завр-

З[46]) Зборник, том. I, књ. 13, бр. док. 84.

шила тек у 24.00 часа, без обзира што није била ометана од стране непријатеља. Тако је за 17. часова прешла свега 25 км, односно 1,5 км на час, што је свакако врло мало.[547])

Пошто је Штаб 1. пролетерског корпуса захтевао да 21. дивизија што пре избије у рејон Велике Плане ради хватања везе са Црвеном армијом, то је дивизија 11. октобра продужила покрет. Друга пролетерска бригада кренула је у девет часова. На маршу сг сазнало да су се предњи делови 3. украјинског фронта већ пребацили преко Велике Мораве код села Марковца и на одсеку Велике Плане. У таквој ситуацији бригада је, по наређењу Штаба дивизије, главнином продужила покрет у село Вишевац, а 2. и 3. батаљон у Рачу, где су се већ налазиле јединице 5. српске бригаде.[548])

У Рачи и Вишевцу 2. пролетерска бригада је имала дуго очекивани сусрет са Црвеноармејцима. Тај сусрет остао је у живом сећању бораца, као што се може видети из ових речи:

Октобар 1944. Сусрет 2. пролетерскс са Црвеном армијом коц Раче Крагујевачке.

„У Рачу смо стигли увече. Штаб батаљона и 2. чета сместили су се у једној кафани у главној улици, а остали делови батаљона по кућама. Песма и игра скоро не престају. Командама чета је наређено да четс буду што боље припремљене, а војници што уреднији при сусрету са је-

[547]) ***Зборник,*** том I, кљ. 13, бр. док. 188; Лрхив ВИИ, кут. "36, бр. рег. 11/4.

диницама Црвене Армије. Хоћемо да они виде да смо ми пролетери права војска.

У свануће су исписане пароле и декорисане улице куда ће проћи јединице Црвене Армије. Свакој нашој јединици одређено је место одакле ће посматрати њихов наилазак. Све је било спремно за сусрет пролетера и Црвеноармејаца. Песма се орила по целој Рачи. Свуда напетост и ишчекивање. Док очекујемо наилазак јединица Црвене Армије, живс препричавамо догађаје за протекле три године наше борбе.

У даљини се зачу хука мотора. Наше нестрпљење је све веће, а брујање мотора све бучније. Упућујемо једну патролу да ухвати везу са њиховим претходницама. Патрола се још није ни вратила, кад се иза једне окуке око 10 часова 11. окт. појавише тенкови са дугачким топовским цевима. Наједанпут проломише се снажни узвици из стотине грла „Живела Црвена Армија". Непрекидна колона тенкова и камиона са пешадијом пролази кроз Рачу ка Београду. Наши борци и народ одушевљено је поздрављају. Сусрети су веома срдачни. Братски се грлимо. Најзад смо заједно. Сусрели су се борци са Купреса, Хумића, Сутјеске са борцима код Стаљинграда, Лењинграда, Москве, Севастопоља. . .'[548])

Док су јединице Црвене армије и 1. пролетерског корпуса НОВЈ незадрживо надирале ка Београду, 21. дивизија је имала краћи предах у рејону село Рача — село Наталинци. Тај предах је завршен 13. октобра у 7 часова када је 2. пролетерска бригада извршила марш правцем село Башин — село Ратари — село Кусадак, 4. српска бригада избила у село Ковачевац, а 5. српска у село Јагњило. Са овог простора 14. октобра у 8.00 часова јединице су продужиле марш источно од пута Крагујевац — Београд правцем Сивчевица — село Влашка — село Сепшин — село Дражањ. У Дражањ је 2. бригада стигла истог дана у 18.00 часова, где ју је чекало наређење ЈДтаба дивизије да без задржавања продужи марш до села Врчина. Марш је био врло напоран и трајао је скоро пуна 24 часа (од 8.00 часова 14. октобра до 4.00 часа 15. октобра). Услед овога је следећа етапа марша од села Дражња до села Врчина, у дужини од 12 км, трајала пуних 10 часова.

Пошто је већ био отпочео општи напад на Београд, то је 14. октобра 21. дивизији, као општој резерви, наређено да се приближи Београду и избије на простор село Бели Поток — село Зуце — село Лештане.[549])

У том циљу је Штаб 2. пролетерске бригаде у 11.30 часова наредио да се продужи покрет у две колоне: главна правцем село Врчин — Завојница — село Лештане — село Велики Мокри Луг, а десна побочница (1. и 2. батаљон) правцем село Врчин — Чисти гај — Велики камен — Голо брдо — Лештане. Десна побочница се повезала с јединицама совјетске 15. механизоване бригаде, која се у садејству 1. бригаде 5. дивизије НОВЈ одупирала снажним покушајима немачке корпусне групе „Штетнер" да се из простора Смедерево — Гроцка — Болеч пробије ка Београду. Док је главнина 2. бригаде одмицала према селу Великом Мокром Лугу, 1. и 2. батаљон, садејствујући деловима совјетске 15. механизоване бригаде на њеном левом крилу напали су делове групе „Штетнер" У рејону Болеча. Батаљони су водили жестоку борбу од 15 до 18 часова.

[548]) ***Зборник,*** том I, књ. 13, бр. док. 188.
[549]) Друга ***пролетерска,*** књ. 3, стр. 512—513.
[550]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4; ***Зборник,*** том I, књ. 13, бр. док. 158.

У току борбе непријатељска артиљерија била је нарочито активна. Том приликом су батаљони имали једног мртвог и 12 рањених, а непријатељ, према непровереним подацима, око 30 мртвих и 50 рањених. Заплењена су два пиштоља, шест пушака и 3.000 метака.[551])

Треба напоменути да је 21. дивизија, из рејона Горњег Милановца, требала кренути најмање један дан раније, а за то је имало реалних услова. Овако се десило да јединице ове дивизије нису стигле ни да дођу до Велике Плане пре избијања јединица Црвене армије. Иако су се на сектору Крагујевац — Београд водиле жестоке и крваве борбе. 2. пролетерска бригада је изузев кратког сукоба са Немцима код села Болеча до Београда стигла без борби. Но овај марш за бригаду је био дугачак и врло напоран, јер се изводио по тешком, расквашеном и кањавом терену. Тако је бригада за пет дана превалила више од 130 километара.

Из сусрета са руским тенком: на тенку, други с лева, Љубиша Веселиновић, ко маидант бригаде.

После избијања јединица 1. пролетерског корпуса НОВЈ са запада и 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије са истока на комуникацији Крагујевац — Београд и ослобођења Раље, продужено је гоњење немачких трупа у правцу Београда у зони између Саве, Велике Мораве и Дунава. Немачки генерал Фелбер, командант армијске групе „Србија" настојао је да подеси повлачење својих трупа тако да се без

[538]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 11/4.

великих губитака постепено извуку и прикупе у рејону Београда и то с десне обале Велике Мораве са сектора Пожаревца, и с десне обале Саве из рејона Обреновца. Међутим, наглим избијањем поменутих југословенских и совјетских снага у долину Раље и даље на север у правцу Смедерева, као и избијањем јединица 2. украјинског фронта Црвене армије и Главног штаба НОВ и ПОЈ за Војводину са севера кроз Банат на леву обалу Дунава према Смедереву и Београду успорено је повлачење према Београду Корпусне групе генерала Ттетнера из источне Србије десном обалом Дунава, као и немачких снага које су биле упућене за њен прихват. Ова немачка група, чију је главнину чинила 1. брдска дивизија, будући да је била одсечена од Београда, настојала је да се једином комуникацијом поред Дунава пробије у Београд. Поред 1. брдске дивизије у овој корпусној групи налазили су се делови дивизије „Бранденбург", 19. противавионске дивизије, борбена група „Витман", 2. батаљон 146. дотурног пука, као и друге мање јединице које су се прикључиле овим снагама, а пре тога су се налазиле на положајима на десној обали Дунава. Сам Београд је бранила немачка Корпусна група под командом генерала Шнекенбургера, укупне јачине око 30.000 војника. То је био скуп делова разних дивизија, великог броја борбених група, самосталних заштитних батаљона, полицијских батаљона, ваздухопловних батаљона, противавионских и разних противоклопних јединица, као и техничке и железничке јединице. Ту су били и остаци Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже, белогардејског Руског заштитног корпуса и многе мање јединице.[K2])

Немачка војно-управна команда за територију Управе града Београда, већ у периоду 1941—1943. године у граду и на његовим прилазима изградила је известан број одбрамбених објеката. На главним раскрсницама улица, код мостова и испред важнијих објеката изграђени су бетонски бункери, а поједине зграде су биле припремљене за одбрану. Од пролећа 1943. убрзо су грађена склоништа противваздушне заштите. Но све то није било повезано у јединствен систем. На томе се интензивније почело радити у 1944. години. Број бункера и других утврђења брзо је растао, а утврђене зграде су повезиване у утврђене рејоне и блокове Тако, на пример, да наведемо само неколико од тих блокова: Калемегдан са Савским пристаништем; Ташмајдан са зградама Савезне скупштине, Главне поште, Народне банке, Поштанске штедионице, Правним и Техничким факултетом и Студентским домом код Вуковог споменика,- блок зграда Кнез Михаилове и Васине улице са Студентским тргом и данашњим Тргом Републике; блок клиничких и војних болница; рејон Топчидера и низ дргих мањих блокова и појединих утврђених зграда.

У циљу лакшег комадновања град се делио на шест самосталних утврђених рејона одбране: југоисточни — Велики врачар са Астрономском опсерваторијом, северни — Калемегдан са околином, северозападни — Железничка станица и мостобран на Сави, југозападни — Сењак, Чукарица и Баново Брдо, јужни — Топчидер, Бањица и Вождовац, и централни — бивши краљевски двор, Теразије и низ државних зграда У околини које су биле повезане у отпорне тачке, Посаду ових рејона и чворова одбране сачињавале су пешадијске борбене групе, ојачане знат-

[552]) Петар Вишњић, ***Операције за ослобођење Србије,*** стр. 272—274.

ним бројем артиљеријеких оруђа, минобацача и противтенковских средстава. Међупростори између одбрамбених рејона појединих упоришта били су поседнути пешадијским јединицама. Свакапосада одговаралаје за одбрану свога рејона и била је потчињена команданту одговарајућег рејона.

? •

• ...

Сашитетски курс за ***болничарке бригаде- први с леаа доктор Мојсије, трећа Мика ЈЈелић и у средини у букету доктор Зора Сабољев. (Аутор фотографије Рацо Булатовић)***

Непријатељска одбрана Београда састојала се од спољњег и унутрашњег одбрамбеног појаса. Најјаче је био утврђен унутрашњи одбрамбени појас, чија се спољна ивица ослањала на утврђена упоришта Чукарицу, Баново Брдо, Кошутњак, Топчидер, Дедиње', Бањички вис, Коњарник и Велики врачар.

Спољни одбрамбени појас ослањајући се на Саву и Дунав, обухватао је Београд у виду полукруга и протезао се од Остружнице пре ко Жаркова, Кнежевца, Ресника, Пиносаве и Авале до ушћа потока Завојнице у Дунав код Винче. Положаји на овој линији били су подељени на пет одсека.[553])

Надирући с југа, јединице 4. мотомеханизованог корпуса Црвене армије и 1. пролетерског корпуса НОВЈ у општем налету су ноћуизмеђу 13. и 14. октобра пробиле спољни одбрамбени појас непријатеља на сектору Авале и избиле пред његов унутрашњи појас.[554])

Овим је први део задатка био извршен и створеии су повољни услови да отпочне јуриш за ослобођење Београда. Основна идеја напада на Београд била је: фронталним ударом с југа иробити унутрашњу од-

[553]) Архив ВИИ, микрофилм, НАВ-Н-Т-311, ролна 196, снимак 692, 694.
[554]) ***Зборник,*** том I, књ. 13, бр. док. 186.

брамбену линију, брзим продором избити кроз центар града на Калемегдан, из покрета заузети Савски мост и тиме пресећи немачке снаге у граду на два дела. После овога с неколико удара главних и помоћних снага испресецати непријатељске снаге на мање изоловане делове и тако блокиране појединачно уништити.[555])

У складу с планом напада требало је главни удар да нанесу 1. пролетерски корпус НОВЈ и 4. гардијски механизовани корпус, ојачан са неколико специјализованих јединица, а касније и две стрељачке дивизије Црвене армије правцем Бањица — Славија — Калемегдан, а помоћни удар 12. корпус НОВЈ општим правцем Чукарица — Главна железничка станица.

Санитет бригаде 7944. године. у друштву са црвеноармејцемстоје, прва с лева Олга ***Богићевић, друга Ружа Ковачевић, трећа Вучнић Милка, пета Мара Лабор и шести*** /озо ***Гулин. Седе, прва с лева Стана Ђурђић, друга Анђелка Ђурђић и трећа непозната. (Аутор фотографије Рацо Булатовић)***

У духу општег плана Штаб 1. пролетерског корпуса под чијом командом је био и 12. корпус (због чега се овај Штаб с правом у неким радовима назива Штаб 1. армијске групе), 14. октобра издао је заповест за ослобођење Београда.[556]) Заповешћу је одређен борбени поредак у четири нападне колоне. Деснокрилну колону сачињавала је 5. ударна дивизија, која је требало да напада општим правцем: Улица краља

[555]) ***Београдска операција,*** Војноисторијски институт, Београд, 1964, стр. 218.
[556]) ***Зборник*** том I, књ. 13, бр. док. 158.

Александра (Булевар револуције), — Улица краљице Марије (27. марта — Душанова. [557]) У то време се 5. дивизија налазила на сектору село По повић — село Влашка (око 30 км од Београда), а њена 1. бригада ан гажована у борбама око Смедерева. Због тога 5. дивизија није могла \ одређено време да почне напад. Но ипак она је 14. октобра у 23.00 час напала непријатеља на линији Велики врачар — Лаудонов шанац.[553])

Прва пролетерска дивизија добила је задатак да напада општи\ правцем Бањица — Дедиње — Булевар ослобођења — Крунска улиц« (Пролетерских бригада) — Дечанска — Васина улица — Калемегдан Њена 8. црногорска бригада је почела напад 14. октобра у 16.00 часо ва, а остале јединице у 20.00 часова. У другом ешалону, иза 1. проле терске бригаде кретала се 3. крајишка (полетерска) бригада која је 16 октобра убачена на десно крило 1. дивизије преко Таковске улице нг правац дејства 5. дивизије, која се морала оријентисати према немач кој групацији која је продирала од Гроцке.[559])

Остале две колоне су наступале на левом крилу у захвату Топчи дер — Сава.

У општој резерви на простору Бели Поток — Зуце — Лештанс остављена је 21. дивизија. У време добијања заповести дивизија се п? лазила у покрету ка Београду, узимајући успут учешће у борбама про тив непријатеља, што јој је успоравало покрет, тако да је тек 15. окто бра избила на одређени простор. Одлуку да су у резерви, борци су при мили са негодовањем и захтевом да им се испуни трогодишњи сан *дг* учествују у ослобађању Београда. На интервенцију — предлог Штабг 21. српске дивизије да се Друга пролетерска бригада издвоји из сас тава резерве и уведе у борбу, већ у почетним дејствима у граду ШтаЕ корпуса уважава и издаје усмену директиву у том смислу.[560])

Штаб бригаде добио је наређење у с. Врчину да са бригадом кре не у борбу за ослобођење Београда. Наиме, главнина бригаде — ШтаС са три батаљона и приштапским јединицама кренули су према В. и М Мокром Лугу и Кумодражу. У Кумодражу су остали приштапски дело ви са делом Штаба бригаде, а остали су кренули према центру Бео-града, ка Теразијама, где се водила упорна борба са Немцима. Зада-так главнине бригаде био је да се повеже са Штабом 1. Пролетерске дивизије, којој је бригада била придодата и да од ње добије борбени задатак. До повезивања са Штабом 1. дивизије и контакта са непријатељем бригада се ка центру града кретала у три борбене колоне. Окс 19,00 часова 15. октобра повезала се са Штабом 1. пролетерске диви зије и од њега добила задатак.

Први батаљон је био на десном крилу и дејствовао је правцем: Звездара — Вуков Споменик — Ташмајдан где се и повезао са једини-цама 5. дивизије и јединицама Црвене армије. Први већи сукоб *сг* Немцима имао је на Ташмајдану, око цркве св. Марка, Гимназије и окс зграда у непосредној близини. У садејству са црвеноармејцима 2. и де лом 5. батаљон разбили су Немце и ослободили овај део града. Т> је избачено из строја око 300 непријатељских војника. Даље је батаљон

[557]) ***Зборник*** **том I, кн. 13; бр. ДОК. 158.**
[558]) ***Зборник,*** **ТОМ I, КЊ. 14. бр. ДОК. 100;** Исто, том **I, сн. 13 бр. ДОК. 183**
[559]) ***Зборник,*** **том I, кн. 14, бр. док. 117.**
[^60]) ***Друга пролетерска,*** **кн. 3, стр. 522.**

кренуо данашњом улицом Лоле Рибара — 27. марта, према Душановој улици и избио на линију Улице 29. новембра, испод садашњег Дома армије кога су Немци држали.

Други батаљон је био у центру и наступао правцем: Црвени Крст — Каленић пијаца и улицом Пролетерских бригада у правцу Теразија. Први сукоб са непријатељем имао је у бившој згради Двора, тадашњем седишту Недићеве владе. Отпор је даван из парка и зграде Двора. Ту је разоружано 12 недићевих стражара. Нађена је и велика количина Недићевог новца. Ову акцију батаљон је изводио дејствујући са две чете према Двору, а једном четом према цркви св. Марка. Немци су нарочито јак отпор давали из садашње старе зграде Телевизије и тунела испод Ташмајдана, где су се налазили немачки магацини оружја и муниције. Батаљон се преко ноћи налазио у данашњој улици Драгослава Јовановића обезбеђујући се од Теразија и од данашњег грга Маркса и Енгелса.

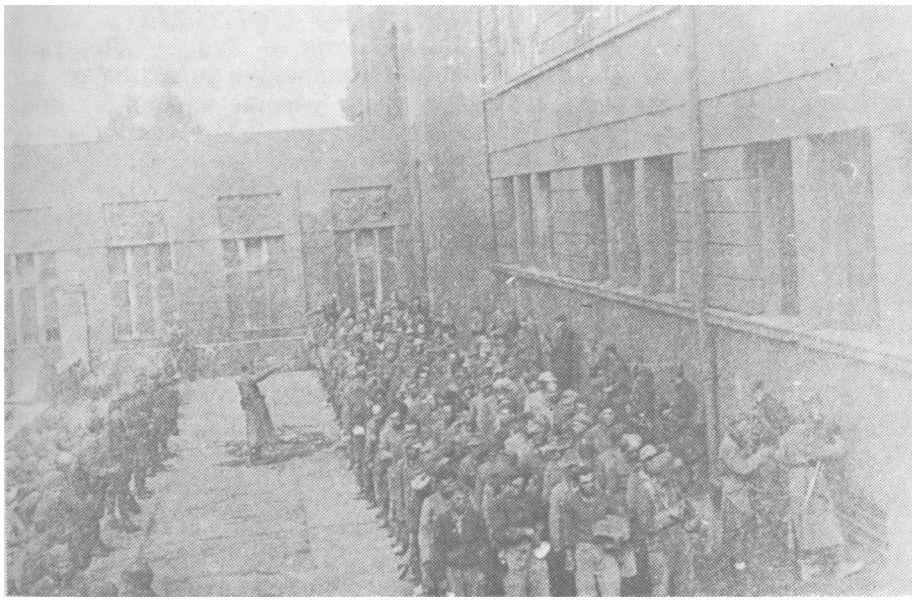

Борбе за ***ослобођење Београда: борци бригаде су у двориште школе „Војислав Илић" доводкли немачке заробљенике.***

Пети црногорски батаљон бригаде наступао је на њеном левом крилу правцем: Црвени Крст — Славија — Теразије. Чета која је наступала од Славије дочекана је јаком ватром непријатеља из Парка код Мањежа. Ту је непријатељ дејствовао из бункера, са ивице парка. Јединице које су се пробијале Његошевом улицом, по избијању на Цветни трг, непријатељ је дочекао јаком ватром из зграде тадашње Музичке академије и околних зграда, које су биле уређене за одбрану. У садејству са совјетском артиљеријом, која је гађала бункере, после вишсчасовних борби, батаљон је успео да разбије непријатеља и овлада бункерима и простором до садашње Београђанке. Заробљено је око 50

Немаца, који су предати црвеиоармејцима. И батаљон је имао погинулих, међу којима је и заменик команданта батаљона Саво Обрадовић. Даље је батаљон дејствовао на простору између улица садашњег Народног Фронта и Маршала Тита ка Теразијама чистећи кућу по кућу. Све ове акције изводио је у садејству са јединицама 1. пролетерске дивизије и са Совјетским мотомеханизованим јединицама. Са делом снага садејствовао је јединицама 1. и 2. батаљона у разбијању непријатеља који се налазио на њиховом правцу дејства.

Сутрадан 16. октобра од Штаба 1. пролетерске дивизије бригада је добила наређење да се креће иза 3. крајишке бригаде.[561])

Док се 1. батаљон и даље тукао око Дома армије, 2. батаљон је даље наступао преко садашњег трга Маркса и Енгелса. Није успео да се пробије до Влајковићеве улице, пошто је на тргу имао губитака. Немци су тукли са торња Скупштине у правцу трга. Пошто није могао тим правцем јер је добијао унакрсну ватру и са правца Теразија, извршио је маневар преко Пионирског парка и зграде Главне поште па улицом Мајке Јевросиме до испред угла улица: Кондине, Косовске и Нушићеве. Са собом су вукли противтенковски топ. На поменутом уг лу око вишеспратне зграде у Косовској бр. 1. вођена је жестока борба. Зграду су били опколили немачки тенкови. Борци 2. батаљона су се дозивањем повезали са борцима који бране зграду. Установили су да је ту једна чета 8. Црногорске бригаде. Тада је у дејство ступио прогивколац са угла Кондине и Косовске улице и протерао немачке тенкове према Дому армије и Народном позришту. Батаљон се затим пребацио у Улицу Моше Пијаде. Овај простор био је тучен јаком митраљеском ватром из Дома армије. У тој ситуацији командант батаљона Драгован Биорац пребацује трећу чету преко тучене улице у дворишт^ основне школе. Како је, кроз пасаж, од Теразија продрла већа група Немаца, то је у дворишту дошло до сукоба и борбе прса у прса. Немци су потучени и протерани назад, а трећа чета је продрла у двориште приземних кућа у тадашњој Поенкаровој улици и ту заузела положај. Једна чета је запосела зграду садашњег „Југоекспорта" и дејствовала у правцу палате „Алабанија" и зграде Народног позоришта, а остале јединице батаљона дејствовале су према Дому армије из данашње Македонске улице. У овој фази борбе код чете која је дејствовала из зграда „Југоекспорта" дошли су командант бригаде Љубиша Веселиновић и заменик пол. комесара Војин Ђурашиновић-Костја. Осмотривши одакле непријатељ дејствује, они су учествовали у гађању из противтенковске пушке, са балкона зграде, на немачке тенкове у Васиној улици.

Због појаве непријатељских група у позадини наших јединица у току 16. октобра 2 батаљон је добио наређење да поново очисти проо тор око цркве св. Марка и даље према улицама 27. марта и Рузвелтовој. У току чишћења овог терена заробљено је 12 немаца, а заплењена је и већа количина муниције и друге разне опреме.[362])

Пети црногорски батаљон се 16. октобра, када се 2. батаљон померио са своје територије, оријентисао према Дому Синдиката и Теразијама. На тим положајима био је тучен јаком ватром непријатеља од

»1) З***борник.*** том. I, књ. 14, бр. **ДОК.** 18; Архив ВИИ, кут. 736. бр. рег. 11/4.
5«) Архив ВИИ, кут. 736 бр. рег. 11/4; Друга ***пролетерска,*** књ. 3, стр. 514—516.

хотела „Балкан" и палате „Албанија". Са ових положаја он је 17. октобра ујутро повучен у саставу бригаде и упућен у борбу према Гроцкој и Авали.

На коњу Никола Брацановић рањен у улици Народног фронта. Са њим су другарица Ђурђић Стана и Кочић Милутин.

Док се главнина бригаде 15. октобра кретала према центру Београда, 3. и 4. батаљон бригаде добијају задатак да помогну совјетским јединицама и јединицама 5. дивизије у ликвидацији немачких упоришта у Болечу. У краткој и оштрој борби батаљони су на Болечком гробљу напали Немце са леђа. Црвеноармејци, који су били форсирали Дунав, ударили су их са чела и тако су били брзо ликвидирани. Са овом совјетском јединицом, сусрет батаљона је био радостан и срдачан. За грљење и одушевљење није било много времена, већ се одмах уз подршку артиљерије, минобацача и тенкова са црвеноармејцима кренуло даље према Болечу у напад. Борба је била жестока. Немци су се упорно бранили, али су после неколико часова жестоке борбе били разби-

јени и уништени. Само 3. батаљон је у овим борбама око Болеча запленио 10 „шараца". А захваљујући успешном садејству са совјетскш јединицама и техником постигнут је велики успех. Било је заробље них, мртвих и рањених Немаца. Само на правцу дејства 3, и 4. бата љона било је преко 30 мртвих, око 100 рањених, а већи број заробље них. Заузети су немачки положаји и они су потиснути према Гроцкој

После подне 15. октобра батаљони су добили ново наређење: Чет вртом батаљону је одређено да остане у заштитници дела Штаба бри гаде и приштапских јединица (болнице, интендантура и др.) у рејон* села Кумодраж. Трећи батаљон је добио задатак да крене за главни ном бригаде у град. Док се 4. батаљон померао према Кумодржу, обе збеђујући се од правца наступајућег непријатеља од Гроцке према Бео граду, 3. батаљон је из Болеча кренуо 15. октобра око 24,00 часова. 3 путу је добио наређење да по пристизању у Мокри Луг преузме з; бригаду неколико стотина совјетских аутомата и потребну муницију Примивши оружје батаљон је узео за себе већи број аутомата и такс знатно повећао своју ватрену моћ, која ће му ускоро добро доћи. По сле краћег застанка спустио се до школе „Војислава Илића" на Паши ном брду. Овај део града је био ослобођен. Око 04.00 часова 16. окто бра док се очекивао покрет према граду, на тражење совјетске коман де да се хитно овај батаљон упути на положаје према Маринковој ба ри и Мокром Лугу, Штаб бригаде мења своју првобитну одлуку и ша ље га на ове положаје. До ове изненадне одлуке дошло је због тогг што су се на овим положајима налазиле совјетске артиљеријске и дес моторизованих јединица, без пешадије, а према њима су се кретале *иг* правца Смедерева јаке непријатељске снаге. Требало је шго пре за творити овај правац у рејону који се сматрао ослобођеним. Трећи ба таљон је трчећи запосео ровове, које су Немци себи припремали за одбрану града. Задатак је био да се по сваку цену спречи продор немачке групе у јачини око 3.000 војника. За овај задатак, као што је већ речено, батаљон је био наоружан аутоматима тако да је скоро сваки бо рац имао „шарац" или аутомат. Исто тако мотивација сваког борца н старешине у борби за ослобођење Београда била је веома снажна. Дакле, максимално наоружан и мотивисан батаљон је био спреман на подвиге. Само што је батаљон заузео положаје и средио јединице Немци су почели напад. Њихов први јуриш био је силовит, али је изненадном, густом, снажном и убитачно организованом ватром из аутоматског оружја био сломљен и разбијен. Тек што се батаљон мало средио, Немци су извршили и други јуриш још масовнији и снажнији, али су наишли на још жешћи отпор пролетера и бораца Црвене армије. Захваљујући добро уређеним положајима, које су Немци, са познатом педантеријом, припремили за себе, и брисаном простору испред предњег краја одбране као и присебности, борбености и упорности бранилаца, одбијени су сви јуриши Немаца. Непријатељ је имао велике губитке, али још није одустајао од намере да се пробије до своје главнине у граду. **Последњи** покушај пробоја вршио је под маском димне завесе. Збијених редова, тврдоглаво и упорно поново је кренуо у до тада најјачи напад. На моменте је изгледало да борци батаљона неће издржати гакве налете јуришних група Немаца, али су и овај пут одолели.

Настало је извесно затишје. И када се очекивало да су Немци, због великих губитака одустали од даљих покушаја пробоја, после подне, према добијеним подацима, поново се већа група непријатељских војника упутила преко Маринкове баре да се концентрише по кукурузиштима и око Циглане испред наше одбране. У том моменту из позадине су стигла у помоћ два совјетска тенка. Штаб батаљона се договорио са командиром совјетских тенкова да се што пре изврши напад на нагомилане Немце испред предњег краја наше одбране, не чекајући њихов напад. По дану и брисаним простором извршен је муњевит и снажан напад. Тенкови су у покрету отворили митраљеску и топовску ватру. Неколико стотина бораца батаљона јурнуло је за тенковима у стрељачком строју, отварајући рафалну ватру из аутоматског оружја.

Пети батаљон у ослобођеном Београду испред Сред. економске школе. У средини чуче лево Никола Брацановић и Љубомир Дракулозић, иза њих сто/е ***пети с лева*** Иван ***Радак, Бранко Влахокић, Насто Радовић, Голуб Милачић, Анте Грубић и Војо Живковић.***

Када су борци, гађајући у трку, избили на обалу изнад Маринкове баре, угледали су пред собом дотада невиђени призор — читав простор испред наше одбране на стотинак метара около изгледало је као да је прострт зелени тепих, како се изразио један од учесника ове борбе. Били су то Немци мртви и рањени и они који су се баш тада спремали за напад. Изненађени снажним нападом уз подршку тенкова Немци су почели да се предају. Колона заробљеника протезала се од Маринкове баре до школе „Војислава Илића". Тако је 3. батаљон уз помоћ совјетске технике, у овом рејону избацио из строја преко 2.000 Немаца. Батаљон је имао 3 рањена борца. Совјетски губици нису по-

знати, изузев што им је био оштећен један тенк.[563]) Заплењен је велики ратни плен. Прикупљено је доста пешадијског наоружања. Батаљон је себи узео 26 шараца и 19 аутомата. Заробљеници су смештени у дворишту и школи „Војислава Илића".

Сутрадан, 17. октобра изјутра, стигло је наређење да се главнина бригаде, из града, хитно пребаци на линију: Звездара, Мали и Велики Мокри Луг, Кумодраж. Брзина извлачења 2. пролетерске бригаде из града била је условљена ослабљеним нашим снагама на прилазима граду и снажном притиску немачке смедеревске групације од Гроцке. Из сата у сат ситуација је постајала све критичнија. Немци су свим силама настојали да пре мрака продру у град, као би се докопали утврђених објеката и спојили се са својим снагама које бране град. Још док је главнина бригаде кретала према периферији града, Немци су се пробили до самог предграђа. Ево како се сећа тих тренутака Политички комесар 21. српске дивизије: „Седамнаестог октобра, у поподневним часовима, настала је најтежа криза. Ређали су се силовити јуриши Немаца на Мали и Велики Мокри Луг и у правцу према Кумодражу. Немци су свим силама настојали да продру у град пре мрака, како би се докопали утврђених објеката, одакле их без огромних жртава и без тешког разарања града не бисмо могли истерати. Стравична је била помисао на ужасне борбе и страдања која би настала да је толика маса немачких снага успела да поново заузме готово већ ослобођени Београд.

У тим тренуцима око осматрачнице штаба 21. српске дивизије, на стражи крај Кумодража, одигравала су се значајна збивања. Ту у непосредној близини налазила се једна батерија „зисових" топова Црвене армије. У околностима динамичних померања борба, на овом месту, то јест на простору између Кумодража и Великог Мокрог Луга, настала је на линији наше одбране велика празнина. То је могло бити судбоносно пошто је тиме створена могућност продора немачке групације у град. Совјетски артиљерци храбро су издржали неколико јуриша, тукући групе немачких војника чак и непосредним гађањем из топова. У жестокој борби готово половина их је изгинула па су почели попуштати. Видећи такву ситуацију, на борбени положај су залегли делови штаба дивизије, помоћно особље и курири. Тако је за тренутак наша одбрана делимично успостављена. Немци, унеколико изненађени, понешто застајкују. У таквим тренуцима често одлучују минути. Ко издржи кризу, или коме тренутно притекне у помоћ први борбени елемент, па макар и не био бројан и моћан — тај победи. И управо кад се на источним прилазима Кумодража и Великог Мокрог Луга одигравала таква ситуација — у колони по један, пуном брзином, па и трчећим кораком — нашим положајима пристизао је Трећи батаљон Друге пролетерске бригаде. Немци су их почели жестоко тући артиљеријом. Гранате су масовно експлодирале лево и десно од вијугаве колоне, падали су погођени борци, али колона није застајала. Није случајно што је батаљон пристигао, јер је упућен по наређењу команданта 21. српске дивизије, али је ванредно значајно што је стигао управо у одлучном тренутку. Можда би и неколико минута доцније било касно,

5[63]) ***Друга пролетерска.*** кн>. 3, стр. 525—528.

јер еу Немци управо у том моменту кренули у нови јуриш, много снажнији и одлучнији него сви претходни. Тај јуриш, као и још неколико, одбијен је снагом оружја и груди храбрих пролетера. Управо ту почиље прекретница која се решава у нашу корист."[564])

Немци су били одбијени и потиснути назад. Овоме је нарочито допринела подршка једног дивизиона „кањуша" и совјетске артиљерије и авијације. Четврти батаљон бригаде, налазећи се у заштитници непокретних делова бригаде, са положаја Голо брдо — к. 248 учествовао је у одбијању непријатељских напада, спречавајући продор Немаца у град.

Доживевши пораз, уз огромне губитке, Немци одступају од продора у град и оријентишу се за продор у правцу Авале. У току ноћи **17**/18. октобра непријатељ је покушао да извуче главне снаге са комуникације Београд-Гроцка, према Авали, Зуцама и Белом Потоку остављајући део снага ради обезбеђења тешког наоружања и моторизације, које није могао повући са собом, делом због недостатка горива, а и због недостатка погодних комуникација на том правцу. За то време пристигла је главнина бригаде из града повезујући се са осталим делом бригаде. Тако је најзад комплетирана и 2. пролетерска бригада и 21. српска дивизија. Дивизија је као појачање добила 1. крајишку и 2. личку бригаду, а за подршку 14. тенковску бригаду Црвене армије. У току ноћи извршене су све припреме за напад. Штаб 2. пролетерске бригаде је успео да се повеже са штабовима 4. српске и 2. личке бригаде и да усагласе заједничка дејства. Договорено је да напад отпочне 18. октобра у 05.00 часова.[565])

У заказано време јединице су кренуле у напад обухватајући сектор Мали Мокри Луг — Шугавац. Непријатељ је, међутим, у току ноћи, напуштајући сву своју моторизацију,, главнином одступио правцем Болеч — Зуце, остављајући мања заштитна одељења. После краће борбе, без садејства артиљерије и тенкова, 2. бригада је на свом правцу протерала заштитна одељења непријатеља и овладала комуникацијом. Том приликом 2. бригада је заробила 25 немачких војника, док је у борби убијено 27; заплењено је 6 „шараца", 55 пушака, девет пиштоља, шест аутомата и три двогледа, доста другог материјала: одеће, обуће и друге спреме. У овој акцији 2. бригада је имала два рањена борца.[566])

Истог дана Штаб 21. дивизије је прво наредио 2. бригади да остане на комуникацији ради одржавања реда, а затим да се хитно по стави на линију села Бели Поток — село Пиносава. Ова журба је била због тога што се немачка група „Штетнер" остављајући моторизацију и тешко наоружање, пешадијом покушавала пробити општим правцем село Рипањ — Авала — Обреновац, па их је требало спречити у томе. Са истим задатком упућена је и 5. српска бригада, с тим да поседне и држи по сваку цену врх Авале. У поменутом рејону 2. бригада је требало да се повеже с јединицама НОВЈ које су се тамо већ налазиле и појача њихову одбрану. У 19.00 часова бригада је кренула правцем Лештани — Бели Поток и у одређени рејон стигла 18. октобра у 23 часа.

[564]) ***Друга пролетерска, књ.*** 3, стр. 522—523.
[565]) ***Зборник*** том I, кн>. 14, бр. док. 31.
[566]) ***Зборник,*** том I, к**њ**. 1**2**, бр. док. **15**9**;** Архиз ВИИ, кут. 736, бр. **ДОК**. 11/4.

Ту се налазио један совјетски батаљон који је у току целог дана и ноћи одбијао јаке непријатељске нападе. У сагласности са Штабом совјетског батаљона бригада је положај тог батаљона ојачала са своје четири чете. Положај се налазио на северним падинама Авале. Деветнаестог октобра у 05.30 часова предузет је напад на правцу Зуце — Врчин. У нападу су учествовале четири чете 2. пролетерске бригаде, у садејству совјетских јединица. Више јединица није требало развијати ради превелике нагомилаености наших и совјетских делова. После краће борбе непријатељ је на сектору Авале био потпуно разбијен и одбачен ка селу Рипњу. У овој борби 2. бригада је избацила из строја 192 немачка војника, а од тога је заробила 72 војника које је предала совјетским јединицама. У исто време запленила је 25 „шараца", 31 аутомат, 15 пиштоља и 20 ракетних пиштоља.[567])

Скица 32. ***Бригада у ослобођењу Београда***

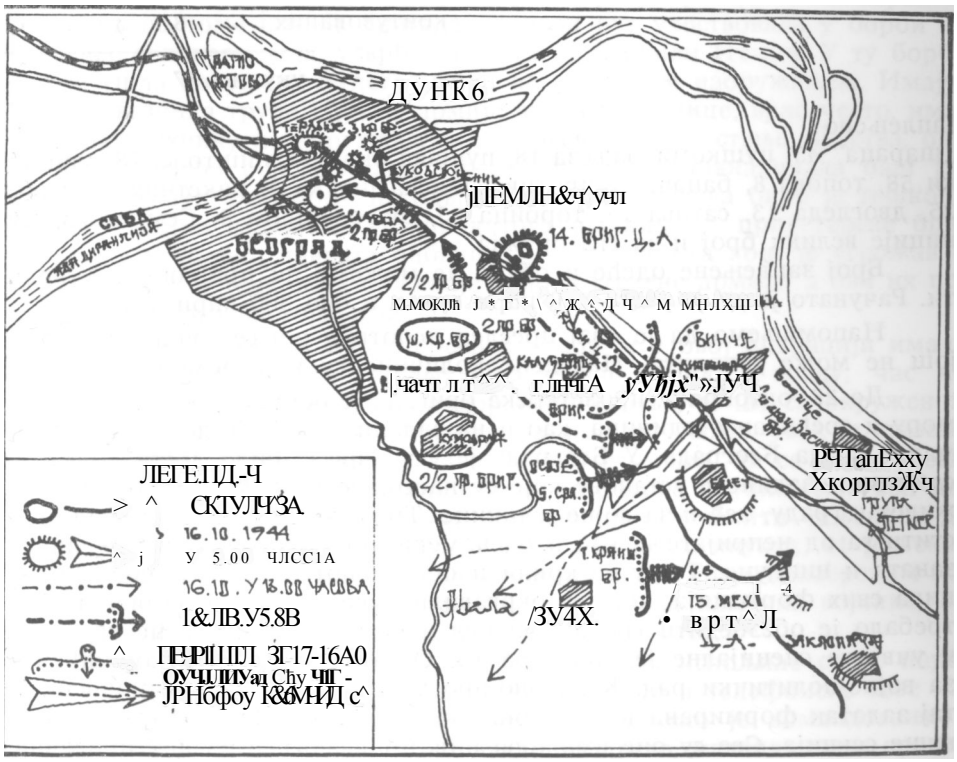

Будући да је тиме била завршена операција за уништење немачке Корпусне групе „Штетнер" на простору Авала — Врчин — Ритопек — Калуђерица, то је Штаб 21. дивизије 20. октобра издао наређење 2. пролетерској бригади да се размести у рејону села Кумодража; 4. српској бригади у селу Малом Мокром Лугу, а 5. српској бригади у селу Вели-

[567]) ***Зборник,*** ТОМ I, књ. 14, бр. ДОК. 42, 79.

ком Мокром Лугу. Истовремено је наредио да се прикупе све расуте јединице, изврши њихова смотра и поднесе извештај о борбама за ослобођење Београда.[568])

Штаб бригаде је, поред осталог, у свом извештају о борбама за ослобођење Београда, записао:

„Укупан преглед нанесених губитака и плена (урачунато само оно што смо узели)

Убијено је непријатељских војника и официра		386
Заробљених " " "		258
	укупно	644
Наши губици:		
мртвих	6	
рањених	33	
контузованих	8	
	укупно 47	

заплењено:
„шараца" 45, пушкомитраљеза 18, пушака око 800, пиштоља 78, машинки 58, топова 8, бацача 2, противавионска пушка 1, ракетних пиштоља 25, двогледа 13, сатова 13, торбица 25, фотоапарата 8. Сем овога, муниције велики број и за сва оружја.

Број заплењене одеће и обуће не можемо ни приближно утврдити. Рачунато је да је узето 800 пари одела и око 300 пари цокула.

Напомињемо да је овај преглед непотпун јер се тачан број свега још не може утврдити. Наведене количине су најскромније узете".[569])

До 28. октобра 2. пролетерска бригада је остала у Београду на одмору и сређивању јединица, као и на задацима које је добијала од Команде града Београда. У Београду је у то време било доста посла, не само за позадинске установе које су настојале да што пре нормализују живот у граду, већ и за војне јединице. Требало је претрести град, очистити га од непријатеља као и од намерно остављених група — диверзаната и шпијуна. Ту су се крили и остаци потучених народних издајника свих формација, који су окрвавили руке у прљавој борби. Најзад требало је обезбедити грађанима ред и сигурност док се не успоставе и учврсте специјалне јединице за то. Остатак времена искоришћен је за војно-политички рад. Културно-просветни рад је такође појачан. За тај задатак формирана је културна екипа бригаде. Она се састојала из више секција. Све су оне имале за циљ приказивање разних пригодних позоришних комада, народних и хорских песама, рецитација, народних игара, итд. Приредбе су даване како за борце тако и за грађане. Културно уметнички ниво ових приредби, доласком нових младих талентованих глумаца, певача и музичара се нагло подигао. Београд је, иако порушен и опљачкан, за борце представљао посебан доживљај. Многи од њих су се по први пут сусрели са велеградом и његовим животом.

[568]) ***Зборник*** том I, књ. 14, бр. док. 70.
[554]) ***Зборник,*** том I, књ. 13, бр. док. 186.

Ово је на њих посебно утицало да своју одећу и обућу очисте, испеглају и дотерају. Личној хигијени се посвећивала посебна пажња. Штабови и команде су искористили повољне услове смештаја и друге услове да организују војнички ред у јединицама. Све је то допринело учвршћивању борбених редова бригаде, подизању на још виши ступањ њене морално-политичке и бојеве готовости.

После смотре и дефилеа 27. октобра на Бањици, коме је присуствовао и врховни командант друг Тито, а у коме је учествовала и 2. пролетерска бригада, цела 21. дивизија је пребачена на леву обалу Саве и разместила се: 2. пролетерска бригада, без 2. батаљона који је остао при Команди града, у селу Сурчину, а 4. и 5. српска бригада у селу Бежанији.

.

Београдска операција је за 2. пролетерску бригаду била карактеристична по томе што је бригада по први пут учествовала у борби за освајање великог града, утврђеног, кога су бранили Немци. У ту борбу она је ушла попуњена људством али не и тешким наоружањем. Имајући за савезника трупе Црвене армије чије су јединице, врло често, имале тешку технику и наоружање али смањено бројно стање људства, она је, садејствујући с јединицама Црвене армије надокнађивала баш тај недостатак. Но с обзиром на одвојеност командовања било је тешкоћа у организацији садејства. И поред тога јединице 2. пролетерске бригаде су у неколико наврата одбацивале непријатеља који је угрожавао артиљеријске и тенковске положаје делова Црвене армије, а ови их подржавали у тим настојањима.

У целини узев, 2. пролетерска бригада је у овој операцији имала улогу неке врсте вечите резерве. Она се час борила у граду, час на прилазима града, одбијајући продор непријатеља, а час са окруженом непријатељском групацијом у рејону Авале. При овоме, увек је стизала кад је непријатељски отпор, углавном, био сломљен, па се њено учешће у борбама сводило на дефинитивно разбијање и уништење већ деморалисаног непријатеља. Једино се тиме може тумачити чињеница да је 2. бригада у овој операцији имала свега шест погинулих, 41 рањеног и контузованог борца, а да је, према истина не до краја провереним подацима, у истом периоду избацила из строја 644 немачка војника, од чега је заробила 258, и захватила велики ратни плен.

У руковођењу и командовању 2. бригадом испољиле су се нарочито две тешкоће. Прво. услед недостатка радио и телефонске везе између Штаба бригаде и штабова батаљона, трпело је командовање и руковођење у свим јединицама бригаде. И друго, интендантски органи бригаде и батаљона нису учинили све у савладавању тешкоћа како би благовремено опскрбили јединице храном. Тако се дешавало да су због тога батаљони остајали без редовне исхране, јер позадински органи нису били припремљени и опремљени да прате батаљоне, који су се често налазили на разним странама.

У овом периоду основни противник 2. бригаде су биле немачке јединице. С обзиром на ту околност као и да је она у ове борбе ушла са скоро две трећине новог руководећег кадра и много нових, неискус-

них и у војној вештини необучених бораца, може се констатовати да је она, у целини узев, успела да извршава задатке у складу са условима у којима се налазила. Она је успела да у већини случајева реши постављене задатке и без већих губитака.

Треба напоменути да се бригада с посебним задовољством сусрела на бојном пољу с јединицама Црвене армије, а још веће је задовољство доживела учествујући у ослобођењу Београда. Ово је био знак брзог и дефинитивног слома фашистичких сила и њихових сателита; у исто време знак да ће револуционарне идеје народноослободилачког покрета ускоро постати стварност у потпуно ослобођеној земљи.

Иако се рат ближио крају, требало је савладати попуну новом тешком и лаком ратном техником и опремом. Тада су се појавили нови видови и родови војске које је требало у ходу прилагодити новом начину ратовања, било да се налазе у формацијском саставу бригаде, или да је с њима требало садејствовати, јер присуство нове ратне технике само по себи наметало је и нове тактичке поступке, с циљем да се та техника до максимума искористи у постизању тактичких и других циљева. Овај задатак није био нимало прост и лак, тим пре што се оскудевало у кадровима који су познавали тактичко-техничке услове нове ратне технике и организацију садејства са истим.

У борбама против 2. пролетерске бригаде, непријатељ је у овом периоду (од почетка септембра до ослобођења Београда) укупно имао 1.156 избачених из строја (војника и официра).

У истом периоду бригада је имала 25 погинулих и 129 рањених бораца и официра.

XII У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА

ЗА ОДСТУПАЈУЋИМ НЕПРИЈАТЕЉЕМ

Ослободивши Београд снаге НОВЈ и Црвене армије, не дајући непријатељу да предахне, почеле су борбе за ослобађање Срема. Остаци гарнизона Београда и корпусне групе „Штетнер", прихваћени у Срему од немачке дивизије „Бетхер", покушали су се одупрети, али без успеха. Не налазећи другог излаза, одступиле су на нову одбрамбену линију коју је уређивала за одбрану немачка 2. тенковска армија између Саве и Дунава (Сремска Митровица — село Радинци — село Бешеново — село Ремета), око стотину километара северозападно од Београда. На овој линији команду над немачким снагама преузео је Штаб 68. армијског корпуса, који је ваздушним путем пребачен из Грчке. У саставу корпуса налазиле су се: 13. СС дивизија, делови 117. 118. и 264. дивизије са нешто усташа и око 2.000 припадника Српске државне страже.[570])

У операцијама у Срему у почетку су учествовали 1. пролетерски корпус у чијем је саставу била и 21. дивизија, којој је припадала 2. пролетерска бригада, 12. ударни корпус и 19. стрељачка дивизија Црвене армије. Ове јединице, подржаване артиљеријом и авијацијом, предузеле су потискивање немачких трупа кроз Срем на запад и до 1. новембра ослободиле источни део Срема, осујетили покушај непријатеља да организује одбрану на линији село Лаћарак — село Лежимир — село Ципша — село Нештин, потискујући га даље на запад.

Док су остале јединице чистиле источни део Срема, 21. дивизија је привремено задржана у рејону Београда. Тако се 2. пролетерска бригада 28. октобра одмарала у селу Сурчину. Одмор је искоришћен за уређење опреме и одеће, шишање, прање одела и чишћење од вашки, и др.

Почев од 29. октобра у десет часова бригада је, у неколико маршева, пристигла делове који су гонили непријатеља на запад. Бригада је маршевала дању. Без свог 2. батаљона она се у првој етапи пребацила у село Прхово где је заноћила. У другој етапи марша, у рејон запад-

[570]) ***Зборник,*** том I, књ. **10,** бр. док. **37;** Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-311, ролна **194,** снимак **674—6.**

но од Руме, бригаду је на путу етигло наређење Штаба дивизије да се задржи у селу Краљевици. У ово село бригада је стигла 30. октобра у 14.00 часова, ту се разместила и преноћила. Сутрадан, 31. октобра, стигло је ново наређење да у 10.00 часова крене за Руму. Када је стигла у Руму, Штаб бригаде је обавештен о ситуацији на фронту према Немцима. Том приликом је добио посебно обавештење о положају око Сремске Митровице, коју је непријатељ држао као и лево и десно од ње. Тада је 21. дивизија добила наређење да се размести: 2. пролетерска бригада у селу Врднику, 4. српска бригада у селу Јажаку и 5. српска бригада у селу Павловцима.

Мзрш бригаде кроз Срем 1944. године.

У ово време Немци су држали линију село Мала Ремета — село Бешеново — село Рудинци — Сремска Митровица, удаљену свега 3—5 км од простора на коме се налазила дивизија. Кад је Штаб дивизије 31. октобра из Руме упућивао бригаде на поменуте просторе, он је добио задатак да 1. новембра са дивизијом крене подножјем Фрушке горе, држећи се општег правца село Гргуревци — село Лежимир — село Ердевик — Шид. Међутим, у току следеће ноћи непријатељ је на целом фронту извршио противнапад мањим групама и на одређеним правцима, с циљем да омогући главним снагама несметано повлачење на запад, избио до линије село Лежимир — село Чалма — Манђелоски поток. То је до те мере пореметило планове наших команди, да је 2.1. дивизија у току 1. новембра морала бити пребачена са одређеног правца дејства сасвим на лево крило фронта, на правац село Павлов

ци — село Вогањ, с циљем да смени 16. дивизију у рејону Сремске Митровице.[571]) Покрет и смену требало је извршити истог дана. Но, кад је бригада стигла у Вогањ сазнало се да је Сремска Митровица ослобођена, па је бригада добила наређење да продужи за село Лаћарак.[572])

Прошавши кроз Сремску Митровицу 2. пролетерска бригада је продужила за Лаћарак, где је стигла у 13.30 часова. На улазу у село претходница је од мештана сазнала да се непријатељ задржао на одводном каналу и раскрсници путева Лаћарак—Чалма и Лаћарак—Мартинци. И док су се прикупљала ова обавештења, одмах по уласку у село, непријатељ је са својих положаја отворио јаку митраљеску ватру као и артиљеријску ватру са сектора села Мартинаца. Том приликом је теЖе рањен Срећко Милошевић, политички комесар бригаде и један борац из 3. батаљона.

Одмах су 3, 4. и 5. батаљон посели положај према непријатељу на одсеку, десно Шенков мл. — гробље — комуникација Сремска Митровица — село Мартинци повезујући се десно са батаљоном Војвођанске бригаде, а лево, према Сави са 4. српском бригадом. У резерви је задржан 1. батаљон, док 2. батаљон још није био стигао из Београда. У оваквом распореду бригада је заноћила. Пошто је тог дана 21. дивизија добила задатак да крене у напад у захвату комуникације Мартинци—Кузмин—Шид, то је Штаб дивизије наредио 2. пролетерској бригади да се постави на полазни положај у Лаћарку, десно од пута за Шид, на одсеку лево пут за Шид, и десно линија Топола — Нови Двор — Велики брест, везујући се десно с јединицама 6. дивизије.

Напад је требало почети 2. новембра у 05.00 часова, с тим да се у току ноћи поседне полазни положај.

У наређењу Штаба 21. дивизије, сем осталог, стоји и ово:

„Уколико се непријатељ на извесним тачкама буде упорно бранио, блокирати га са извесним делом снага, а са осталим продужити надирање одређеним правцем. Бригада из резерве ће преузимати на себе уништење опкољених група, а јединицу која их је дотле блокирала ослободити за даље дејство. Извесне отпорне тачке на франту не смеју успорити надирање јединица. Њих треба прелазити. Бригада из резерве, која прими на себе блокиране групе, затражиће од артиљерије дејство ради хигног и брзог уништења опкољене групе, а потом ће се кретати за јединицама прве линије. У резерви ће бити V бригада и налазиће се у току ноћи у западном делу Сремске Митровице, а по померању фронта напред у Лаћарку — Мартинцима итд. Бригада из резерве биће у сталној вези са јединицама из прве линије као и са овим штабом. Бригаде прве линије биће у телефонској вези са овим штабом и о свакој и најмањој промени обавештавати."[573])

Даље је, у наређењу, одређен начин исхране, место хируршких екипа дивизијске болнице и интендантуре, као и где ће се налазити Штаб дивизије и где слати заробљенике. Посебно је скренута пажња да јединице копају ровове и заклоне на сваком месту где се и за најкраће време застане, јер то је у исто време био услов да се достигнути положај сигурно одржи у рукама.

^[71]) ***Зборник,*** том I, **књ. 10,** бр. **ДОК.** 9, **23.**
^[72]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.
[588]) ***Зборник,*** том I, књ. 10, бр. док. 109.

Из садржаја цитираног наређења одмах се да уочити да је Штаб 21. дивизије чврсто стајао на дотада практикованом начину ратовања. Истина, он је покушавао да унесе нове поступке, али без одговарајуће технике и организације садејства. При свему томе, у процени подценио је јачину непријатеља.

Овако је тгледао Срем тих јесењих дана 1944. године. Борци 2. батаљона на положа/у. ***Огрнут шаторским крилом Љубисав Жижовић. (Аутор фотографије Рацо Булатовић)***

Јединице су требале да у току ноћи изађу на полазни положај и у 5.00 часова да почну напад, без артиљеријске припреме. Вероватно се проценило да ће се непријатељ протерати и без ње. Непријатељ се толико потценио да се претпоставило да може само на извесним тачкама бити упоран. При овоме се није имало у виду да се у равници појединa упоришта могу савладати и даље продирати, уз подршку тенкова и под њиховом директном заштитом, или пак пробојем фронта па макар и на најмањој ширини (2—3 км), за шта је потребна подршка артиљерије, авијације и тенкова. У недостатку ратне тешке технике, једина још могућност остаје да се у току дана добро осмотре непријатељске ватрене тачке и уколико исте нису повезане рововима, жичаним препрекама и минским пољима, да се у току ноћи убаце ударне групе кроз међупросторе под заштитом мрака, а онда да оне дејствују из позадине, уз одговарајућу подршку јединица са фронта. Присуство нешто тешког наоружања у виду пратеће и противтенковске артиљерије и ракетних јединица типа „Кађуша" свакако је и завело

Штаб дивизије да се брзо одлучи на извођење дневног напада, без стварних услова и обезбеђења напада. У конкретној ситуацији није требало прићи извршењу задатака без довољне процене непријатеља. Чак су недостајали и подаци од јединице која је пре била на овом делу фронта, иако и она није могла да прикупи много података услед промене одбрамбене линије непријатеља. Чињеница да је 2. новембра 6. дивизија била далеко позади на простору село Шуљам — село Бешеново,[574]) и да није учествовала у нападу говори у прилог да је свака журба у овом случају била нецелисходна.

Ево исхода ове журбе према извештају Штаба 21. дивизије од 4. новембра 1944, у коме се између осталог каже:

„У 5 часова ујутру 2. о. м. наше јединице без артиљеријске припреме кренуле су у напад са правцем надирања: IV бригаде лево од комуникације ка Шиду, а II пролетерска десно од комуникације, док је V бригада остала у резерви. Напад је одбијен још на самом Манђелошком каналу. Непријатељ је позади канала ископао свуда ровове у више реди, изградио бункере од гврдог материјала и организовано се бранио. Током борбе затражили смо артиљерију да поруши бункере. Артиљерија је за кратко време порушила све слабије бункере док је извесан број јачих и даље остао. Услед кише дубина воде у каналу нарасла је на целој линији од 1/2—3 метра. Прелаза је био мали број и били су под сталном ватром . . . Како се напред није могло то смо се задржали на достигнутим тачкама око 50—100 метара пред каналом. Напад у току дана као ни у току ноћи није обновљен".[575])

Овај напад трајао је од 5.00 до 8.30 часова. То је било довољно непријатељу да нанесе велике губитке јединицама 21. дивизије: 2. пролетерској бригади 13 погинулих и 60 рањених, а 4. српској бригади 18 погинулих и 50 рањених. За непуна четири часа борбе без виднијег успеха, то је биланс овог напада.

Шгаб дивизије сам је увидео да овакви напади ничему не воде и да су јединице изложене непотребним и великим губицима. Због тога је поново прибегао старој и опробаној тактици. Наиме, покушао је да избегне фронтални напад и да у 19.00 часова врши напад. У том циљу је на читавом фронту са плитким застором оставио 4. српску бригаду (без једног батаљона), а овај батаљон и 2. пролетерску бригаду пребацио удесно, у рејон Државне пустаре, с тим да 2. бригада пређе поток на одсеку јужно од кота 118 — Вујновића мл., а потом да јужно од коте 103 обухватним маневром дејствује у правцу село Кузман — село Мартинци, одсецајући снаге непријатеља које се бране на Манђелошком потоку.

За извршење овог задатка Штаб 2. бригаде је формирао две нападне колоне: главну левокрилну јачине два батаљона за дејство на правцу Вујновића мл. — Вртлог — Кудељиште — село Мартинци и десно-крилну јачине један батаљон са задатаком да обезбеђује десни бок главне колоне и да надире правцем одређеним за главну колону.

Напад је почео сат касније, уз артиљеријску припрему од два минута и један плотун „Каћуша". Одмах у почетку напада се испоставило да је непријатељ на овом сектору изградио појас утврђења са ја-

[574]) *Зборник,* ТОМ I, КЊ. 10, бр. ДОК. 23.
[575]) *Зборник,* ТОМ I, КЊ. 10, бр. док. 23.

ком запречном ватром на брисаном простору. Поред тога, испречио се овог пута још један непријатељ, а то је ноћ обасјана месечином. На крају напад није успео иако је борба трајала читаву ноћ. Бригада се повукла на полазни положај. На обезбеђењу је остао 1. батаљон који се дотада налазио у резерви. Том приликом 2. бригада је имала пет погинулих и 20 рањених, а непријатељ, према процени, око 170 избачених из строја.[576])

На сектору 21. дивизије непријатељ се бранио иза Манђелошког потока који је, због кишног времена, био пун воде, а у доњем току висина воде је достизала 2—3 метра. Непријатељска одбрана се протезала чак до Туцаковог млина. С обзиром да на одсеку Туцаков млин — Вујовића млин у потоку није било много воде и да је био газан, процењујући да би на том одсеку могао бити главни правац удара наших снага, непријатељ је тај одсек. у рејону Малог ЈТаћарка, посео јачим снагама и изградио читав низ ровова и бункера по ширини и дубини.

Штабови и команде превише су се споро сналазили и прилагођавали новим условима борбе у равници. Поред тога, јединице су вршиле нападе без основних података о непријатељу, тако да су се ови напади, у ствари, сводили на борбено извиђање. Но, за то није било потребно ангажовати читаву бригаду и излагати је губицима какви су били. Неразумљиво је настојање Штаба 21. дивизије да изврши пробој, без обзира на жртве, и поред упозорења Штаба 6. пролетерске дивизије, под чијом је командом била:

„Ваша дивизија треба да напада, како је добила задатак, искоришћавајући артиљерију и „Кањуше", али се треба чувати фронталних јуриша који би донијели велике губитке. Ријешење ћемо тражити у маневру преко Фрушке Горе, уколико се нпр. одбрана покаже моћном".[577])

Овим је била остављена могућност Штабу 21. дивизије да сам одлучује о дејству. И поред свега тога он упорно инсистира на пробоју. У тој својој упорности, 4. новембра је планиран још један напад, иако се то од њега изричито није тражило.

Штаб 6. пролетерске дивизије 4. новембра у 16.00 часова, поред осталог, је наредио:

„Ви на вашем сектору будите активни, тако да непријатељ не узме иницијативу у своје руке, те евентуално пређе у противнапад, или да са Вашег сектора одвлачи снаге у другом правцу. Уколико постоје услови пробоја на неком дијелу Вашег сектора без већих губитака искористите те услове".[578])

И поред горког искуства из претходна два напада у којима је без икаквог теренског успеха, из строја дивизије било избачено 180 бораца, и поред процене Штаба 21. дивизије у извештају од 4. новембра, планиран је (као што смо напред напоменули) 4. новембра још један напад. О том нападу је 4. новембра обавештен Штаб 6. пролетерске дивизије у извештају у коме, између осталог, стоји:

„Вечерас у 19 часова покушаћемо да пробијемо линију, која је најчвршћа од Државне пустаре (јужно). Наш распоред биће: једна бри-

[576]) ***Зборник.*** том I, књ. 10, бр. док. 23; Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4.
[577]) 3***борник,*** том I, књ. 10, бр. док. 13.'
[578]) ***Зборник,*** том X, књ. 10, бр. док. 22.

гада од Саве до Гробља, једна од Гробља удесно дуж канала, а 11 пролетерску смо послали преко коте 91, јужно од Манђелоса да заобиђе канал и да нападне Државну пустару са истока и севера и тако ликвидира тај истурени клин. Ако операција оваква какву смо је замислили успе, наступиће наше продирање јужно од коте 103 на Мартинце. Ако пак не успе, остаћемо на досадашњим положајима. II пролетерској наредили смо да се између Манђелоса и Чалме повеже са Вашом Трећом бригадом. Вечерас ћемо добити помоћ и од „Каћуша" у једној салви, четири батерије противколске артиљерије, од које једну борци имају вући у стрељачком строју."[579])

Бригада је у овај напад кренула са три батаљона на одсеку од Туцаковог млина до Вујновића млина. Напад је почео у 20.30 часова. После безуспешних покушаја да се пробију, батаљони су 5. новембра у 1.00 час повучени, уз губитке од шест погинулих и 28 рањених. Ово је био трећи неуспех бригаде. Укупни резултати дејства бригаде у овим борбама били су јасан сигнал упозорења да нешто у тактици напада треба мењати. Погинуло је 24 и рањено 108 бораца. Према непровереним подацима непријатељ је имао око 140 избачених из строја.[580])

После ових дејстава бригада је (осим једног батаљона који је и даље остао на положају) повучена у северозападни део Сремске Митровице на одмор и сређивање. У састав бригаде је 6. новембра стигао из Београда и 2. батаљон. Тако је бригада поново била на окупу. Сутрадан, 7. новембра око осам часова, на дан годишњице октобарске револуције, бригада је изашла на вашариште у близини железничке станице, где је требало да се одржи свечаност и у исто време на свечан начин изврши војничка заклетва нових бораца. У дефилеу кроз град уз учешће војне музике учествовале су и јединице 16. дивизије. У том моменту Штаб 21. дивизије добио је извештај о јаком нападу непријатеља, уз подршку тенкова, и његовом продору са правца Чалме у село Манђелос. Штаб 6. пролетерске дивизије тражио је да му се пошаље 2. пролетерска бригада у помоћ на сектор Манђелоса. Због тога је била прекинута прослава, 2. пролетерска бригада упућена је према Лаћарку са задатком да ојача одбрану 4. српске бригаде која је успешно одолевала притиску непријатеља. Покрет су извршила три батаљона, један се већ налазио на положају, а један је остао у Сремској Митровици. У тренутку пролаза кроз село Лаћарак, на колону се сручила јака артиљеријска ватра од које је погинуло четири и рањено осам бораца. Кад је стигла на одсек 4. српске бригаде (позади прве линије) бригада је развила своја два батаљона. Но пошто је непријатељ, заузевши Манђелос, своја дејства једним делом усмерио и према Сремској Митровици, угрожавајући је са севера, то је 2. пролетерска бригада хитно пребачена на правац Манђелос — Сремска Митровица. Избивши на пут између ова два места и на обалу Манђелошког потока, посела је ову обалу са по једним батаљоном са обе стране друма. Да би се ова; положај што чвршће посео и бранио, позади на левој обали Манђело шког потока, постављена су још два батаљона. Тако је с два батаљонг у првој и с два у другој линији организована одбрана овог правца. Деснс је успостављена веза с 3. личком бригадом 6. дивизије, а лево с 4. срп

Зборник, том I, књ. 10, бр. док. 23, 25, 77.

[612]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; Зборник, том I, књ. 18, бр. док. 69.

ском бригадом. Штаб 2. бригаде, који се налазио у Сремској Митровици, био је преко осматрачнице на торњу Казненог завода телефонски повезан са јединицама на фронту, где су се налазили командант бригаде са начелником Штаба. Са командиром батерије „Каћуша" Црвене армије, Штаб бригаде је имао радиофонску везу, а и директну, јер се батерија налазила у близини Штаба. Батерија је имала телефонску везу са својим осматрачем на положају.

Срем — село Лаћарак новембра 1944. Крај одра погинулог борца бригаде. Клечи прпа с лева Јелица Зечевић-Мијушковић. Више ње стоји Јелица Перовић и стоји прва с десна Божана Љумовић. (Аутор фотографије Рацо Булатовић)

Осмог новембра на сектору 2. бригаде није се ништа нарочито догађало. Једино је артиљерија, а нарочито „Каћуше" жестоко тукла непријатељске положаје, а и совјетска авијација је била врло активна. Но све то није олакшало положај наших бораца. Њих су мориле и друге муке. Као лед хладна киша, праћена ветром, загорчавала им је живот. Сви борци су били у рововима који су били покривени кукурузовином. Ова их је донекле штитила од ветра, али не и од воде која је убрзо испунила ровове. Борци су били мокри до коже. Ко год је имао шаторско крило њиме је у првом реду штитио оружје, а нарочито пушкомитраљез. За нове борце ово су били тренуци великих искушења и каљења. Издржати дан и ноћ у рововима пуним воде, мокри

до голе коже, било је тако тешко као и сваки дан ићи из борбе у бор-
оу5И)

Деветог новембра у 4.00 часа непријатељ се почео повлачити на већ припремљену линију Илок — Ердевик — поток Баркут — Мартинци — Сава. Остављајући један батаљон у Сремској Митровици са неборачким деловима, бригада је у 7.30 часова предузела наступање правцем Вртлог — Кудељиште — Комариште, и на потоку Баркут наишла на непријатеља. Око 17 часова су три батаљона извршила напад, али због јаке хладноће, замрзнутости људства и јаког отпора непријатеља батаЉјОни нису имали успеха. Заиста овог пута време као да се било заверило против бораца. Ледена киша, помешана са снегом, падала је непрекидно. Расквашена сремска смолница лепила се за обућу и отежавала кретање. Иако у акцији није било жртава, према сећању учесника, ипак се неколико другова и другарица смрзло на положају у води и рововима.[582]) Десетог новембра око 1.00 час бригада је повучена и привремено се склонила у села Лаћарак и Чалму, да би се 11. новембра, по наређењу Штаба дивизије, прикупила у селу Чалма, где је у 18.30 часова примила заповест да у 20.00 часова изврши напад са три батаљона, прелазећи иоток Морјан у рејону Дашчаре, затим да се оријентише на северозападни део села Кузмина, иовезујући се десно са деловима 11. дивизије. Према заповести, требало је да ова три батаљона јужно од шидског млина нападну на канал са западне стране. Четврти батаљон требало је да напада правцем Међеш — кота 90 — Међеш и на железничку пругу до коте 85, где да се повеже са десним крилом 5. српске бригаде.

Напад је почео у 21.00 час, сат касније него што је то заповешћу било предвиђено. За сат и по од пријема наређења, колико је остављено времена бригади, требало је савладати растојање од 7 км, извршити све остале припреме и прећи у напад. Но наређење се морало извршити и јединице су без припрема кренуле кроз густу ноћ препустивши се судбини водича, који су и сами залутали, изгубивши оријентацију, Због тога у току целе ноћи јединице нису успеле да дођу у додир с непријатељем, а у зору је Штаб бригаде повукао багаљоне у Чалму, оставивши по једну чету 1. и 4. батаљона на положају према непријатељу.[583])

Сутрадан је Штаб бригаде самоиницијативно одлуиио да нападне непријатеља на истом сектору и са истим распоредом снага. Али какс је у међувремену обавештен од Штаба 12. крајишке бригаде да се > току ноћи неће вршити општи напад, већ само демонстрација, одлучис је да упути само два батаљона ради борбеног извиђања с циљем да сазнају могућности прилаза непријатељском положају, његову бројну и ватрену снагу, као и да открију његова утврђења. На задатак батаљони су кренули у 15 часова, а с непријатељем су се сукобили тек око 20 часова. По прикупљању потребних података они су се вратили. Том приликом они су имали 11 рањених бораца. После овог 2. бригада се сместила у село Чалму, остављајући мање истурене делове према не-

[581]) 36*орник,* том I, књ. 10, бр. док. 34, 40 и 77; Друга ***пролетерска,*** кн>. 3 стр. 554.

582) Исто, стр. 554.

[583]) ***Зборник,*** том I, књ. 10, бр. док. 52; Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4

пријатељу, где настаје период њеног одмора. Изузев обезбеђења од изненадног непријатељског напада које је смењивано, остале јединице налазиле су се у селу. Непријатељ није испољавао активност, изузев повремених артиљеријских дејстава или извиђачке активности. Овакво стање трајало је све до 3. децембра. У овом двадесетодневном периоду на фронту није било битних измена. Надмоћност у ваздуху имала је авијација Црвене армије која је повремено дејствовала по непријатељским положајима. Од војних активности вредно је још напоменути насилно борбено извиђање ноћу између 19. и 20. новембра које је вршила једна чета 2. батаљона и вод 4. батаљона на одсеку фронта бригаде. Напад с ограниченим циљем почео је у 23.00 часа, а завршен у 2.00 часа. Том приликом је један вод 2. батаљона успео да продре до железничке пруге на одсеку Мартинци — Кузмин, уз губитке од једног погинулог и три лакше рањена борца. Вод 4. батаљона није улазио у озбиљнији сукоб. Идуће ноћи три десетине 5. батаљона покушале су да изврше демонстративни напад, али при подилажењу наишле су на нагазне мине, од којих су три борца рањена, а један контузован. Пошто су на тај начин откривене, десетине су одустале од даље акције.

Виши штабови користили су овај предах за прикупљање што тачнијих података о непријатељу. У том циљу наређено је Штабу 2. бригаде да преко свог обавештајног одсека организује хватање једног немачког официра, подофицира или војника. Одмах су обавештени органи сва четири батаљона.Двадесет другог новембра у 17.30 часова, обавештајци су са по једном четом сваког батаљона, вршили испитивање непријатељских положаја између Мартинаца и Кузмина. Они нису успели ухватити непријатеља, али су прикупили доста података о систему његове одбране, као и о местима ватрених тачака. Следеће ноћи, обавештајни органи из свих батаљона, предвођени замеником команданта бригаде Веселином Перовићем-Трушом, успели су да се неопажено провуку кроз непријатељску одбрану на каналу Баркут и избију на железничку пругу. Међутим, због помрчине и опасности да се изгуби оријентација нису успели ухватити непријатеља.[584]

У то време је, поред војних активности у јединицама, развијана врло жива политичка и културно-просветна активност. Неке су јединице помагале у брању кукуруза сиромашним партизанским иородицама.

О животу и активностима јединица бригаде у селу Чалми изнећемо сећање једног од учесника:

„Чалма је велико сремско село. Раније је у њему било највише Немаца. Нису смели да сачекају наше јединице. За нас је било довољно места. Истина, спавали смо увек обувени и обучени, увек држећи пушку једном руком, али то је био „царски одмор" после тешких напора у рововима блатњавим и пуним воде.

Често су тих дана у бригаду стизали родбина и рођаци бораца. Пешке су прелазили стотине километара. Стари и већ оронули сељаци са шареним торбама пуним поклона, чак од Шапца, Ваљева, Горњег Милановца и Чачка, проналазили су бригаду у Срему. Преко синова унука и другова и они су се, сва њихова родбина, цела па и читава колона, везивали за 2. пролетерску. У њој живе њихови синови, ратују,

[622]) Архив ВИИ, кут. 736А, бр. рег. 10/3.

бију бој за слободу. Зато све тешкоће да се до ње дође, да се види бригада, да се чују и виде синови — постају мале, ништавне.

И нису доносили поклоне само својима, него свима. Кад је један стари Чачанин посетио неколицину младића, родом из његовог села, а ови су били у једној пришталској јединици бригаде, донео је поклоне, заправо дотерао за целу јединицу. И хтео је да им то сам подели, да узму из његових руку. Ручао је заједно са њима баш као у великој породици и сам им делио сир, кајмак, сланину и колаче.

Срем, ***децембра 1944. Први батаљон бригаде у маршу. Јашу на челу колоне Љубинко Калушевић и Бранислав Јоксовић.***

Једнога дана у 3. чету 4. Оатаљона дошао је један стари ратник са солунског фронта. Презивао се Јанчић. Имао је у 3. чети двојицу синова. Био је некако другачији од осталих. Невесео. Тражио је командира чете. Видело се да је уврећен његов ратнички понос. Чуо је да су му синови иокушали да дезертирају. А то је било овако: синови, младићи, скоро још деца, чим су дошли у бригаду, доспели су на сремски фронт. А тамо није било лако — киша, снег, вода и хладноћа. А, богами, и гинуло се. Младићи су се поколебали и смислили да једне ноћи побегну. И учинили су то, али су се вратили после два дана. Покајали су се. Све ово увредило је старог ратника. Он је очекивао да ће га командир, можда, грдити. Помислиће да је и он такав, или да их је на то наговорио. Међутим, командир чете, Живорад Бакочевић, одмах се сетио шта може бити чим се упознао са старим.

— Јеси ли видео синове, стари? — упитао Је командир.

— Нисам. Кад сам чуо какви су борци — волео бих да нисам ни дошао да их видим.

— Млади су то људи, па греше. Сами су схватили да су погрешили и вратили се у бригаду — причао му је Бакочевић.

Старога је овакав сусрет изненадио, раскравио га. Позвали су браћу Јанчиће. Отац је хтео пред командиром и са командиром да их посаветује. Младићи су ишли, мало збуњени, стали мирно и обратили се командиру. Он им је рекао да отац хоће са њима да разговара. Стари се одмах наоштрио. Љутио се што срамоте и њега и себе, све Ваљевце: Илију Бирчанина и Алексу Ненадовића, јунаке са Колубаре и Цера и партизане ваљевског краја. И он је ратовао на солунском фронту три године, и исто тако и њихови другови у садашњем рату, па нису бежали. Тешко је, истина, борити се, али је то и поносно.

Бригада је прилично дуго остала у Чалми. Била је и у селу и на положају, нападала је непријатеља, заузимала његове ровове и сабирала кукурузе. Хватала живе Немце и одржавала приредбе. У целој дивизији покренуто је такмичење у част двадесет седмогодишњице велике октобарске револуције и годишњице Другог заседања АВНОЈ-а. Поред задатака на фронту, на коме су били истурени само мањи делови, бригада је интензивно обављала и низ других послова. Пошто је било доста младих, неискусних бораца, сваког дана пре подне извођена је војна обука по два сата. Учила се јединична, борбена обука; бацање бомби, пузање, руковање оружјем, затим освајање бункера и ровова, вршење разних диверзија: како се пребацује, како се праве траншеје и саобраћајнице, стрељачки, пушкомитраљески и митраљески заклони.

Бригада је сваког дана добијала „Борбу" и „Политику". У свим водовима, па и десетинама, а на фронту у складиштима организоване су читалачке групе. Оне су сваког дана читале штампу, разне брошуре или белетристику. Водови и чете такмичили су се међу собом. У свим батаљонима свакодневно су радили и аналфабетски течајеви по 4—5 сати. За месец дана сви бивши неписмени другови научили су сва слова. Већ су знали да пишу и сами састављају реченице, а скоро су сви добро читали. Рад је извођен са врло мало средстава: у већим собама, без довољно столова и столица. Многи су седели на поду. Гума нико није имао па се све прецртавало што је погрешно исписано. Школских табли није било довољно. Помоћник комесара 2. батаљона Раденко Мартић цело једно после подне сам је претраживао школске таване, док није нашао креду и таблу за свој батаљон.

Сваке вечери батаљонски хорови увежбавали су песме, припремане су рецитације. Свака чета дала је по једну или више приредби, а батаљони за себе или за читаву бригаду. Како је школска зграда била порушена, у једној напуштеној и оштећеној швапској згради уклоњени су зидови између три одељења и тако уређена велика сала, која је касније претворена у омладински дом. Батаљони су издали по један или два броја својих листова, а бригада један број листа „Без предаха".

У околини Чалме било је у то време доста необраних кукуруза, већином швапских. Батаљони су свакодневно слали чету-две у бербу, такмичили се ко ће више обрати. Комесари батаљона: Јово Његo, Драгослав Марковић, Јово Црл>еница и други, скоро свакодневно су ишли

са својим батаљонима у бербу. Само је 1. батаљон убрао преко 160 кола и то пре завршетка такмичења. Остали батаљони такође су се стално утркивали.

Срем 1944. Договор руководилаца бригаде.- ***први с десна Нозица Илић*** — Ба/о, други ***Раденко Мартић, трећи Љубиша Веселиновић и четврти Бранислав Атанацковић.***

Често су одржавана политичка и културна предавања. У свим ба таљонима одржавана су предавања поводом годишњице Другог заседања АВНОЈ-а. Омладински руководиоци говорили су у свим јединицама о Иви Лоли Рибару на комеморативним вечерима поводом његове смрти."[585])

Штабови и команде НОВЈ већ после првих сукоба са непријатељем у Срему, схватили су да наступа период борби за које нису били довољно оспособљени ни старешине ни борци. Од свих је тражено више знања и умешности. Требало је што пре схватити основна знања из овог начина ратовања. То није нимало био лак задатак. Утолико је све ово било теже што није било рукозодилаца који су у томе имали предзнања и одређеног искуства. Но без обзира на то, предах је у бригади искоришћен да се са командним кадром форсирано ради на савлађивању бар основних знања које је неминовно захтевао савремени начин ратовања. При овоме коришћена су нека већ колико-толико стечена искуства. Због свега тога, и поред свих напора и воље учесни-

[585])***Друга пролетерска,*** кн>. 3, стр. 555—558.

ка, на појединим кратким курсевима по јединицама резултати нису били задовољавајући.

Ноћу уочи 1. децембра непријатељ је предузео демонстративни напад на обезбеђујуће делове 1. батаљона. Ови делови су се притајили и сачекали непријатеља на блиско одстојање, отворили митраљеску ватру и одбили га уз губитке од шест мртвих; заплењене су две пушке, пет бомби и 200 комада метака.[586])

СРЕМСКА РАВНИЦА — МНОГИМА ГРОБНИЦА

Јединице 3. украјинског фронта у снажном налету кроз Барању избиле су на широком фронту на реку Драву све до њеног ушћа у Дунав. Јужно од Саве, јединице 3. корпуса НОВЈ заузеле су Јањ и Бијељину и подилазиле Брчком. На тај начин немачке снаге у Срему (главнина 264. немачке дивизије, делови 118. дивизије, два пука домобрана и два батаљона усташа) налазиле су се на великој избочини немачког фронта. Због тога је 1. пролетерски корпус добио задатак да уништи или одбаци непријатеља, гонећи га према Загребу.

За извршење овог задатка Штаб корпуса је одредио три колоне: у десној је нападала 1. пролетерска дивизија; у средњој 11. дивизија, ојачана са два пука артиљерије Црвене армије и артиљеријском бригадом 5. дивизије, требало је да напада одбрану на сектору пустара Церје — Емилијин Двор; у левој 21. дивизија и 1. коњичка бригада са задатком да ликвидирају непријатеља у селима Мартинцима и Кузмину.[587])

С тим у вези 2. пролетерска бригада је добила задатак да се повеже са Штабом 11. дивизије. Садејство између дивизија требало је да организује Штаб корпуса или штабови дивизије, уз учешће штабова суседних бригада, а не да се ово поверава само Штабу 2. пролетерске бригаде. Друга бригада је требало да пробој фронта врши на одсеку Фламијин Двор — Слободице, а затим да усмери дејства на железничку станицу Кузмин и Велику Чедину, нападајући Кузмин са севера и запада. Тиме је требало омогућити 4. српској бригади прелаз канала испред Кузмина, а затим оријентисати се у правцу Кукујевци — Бачинци — Адашевци — Мала Шашица и даље. По овладавању Мартинцима и Кузмином требало је на правцу дејства 2. пролетерске бригаде убацити 1. коњичку бригаду. Напад је требало почети 3. децембра у 10.00 часова, а пре тога, за 8.00 часова планирано је дејство артиљерије на уочене циљеве, од 9.00 до 9.45 часова појачана ватра артиљерије за уништење отпорних тачака и од 9.45 до 10.00 часова ватра из свих артиљеријских оруђа, бацача и аутоматских оружја по непријатељским рововима.[588])

Читава замисао успеха овог напада заснивала се на коришћењу артиљерије која је била придата 11. дивизији, а која је требало да се искористи за пробој одбране на споју са 21. дивизијом, где би била убачена 2. пролетерска бригада, која би потом својим дејством омо-

[586]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4.
[587]) ***Зборник.*** том I, књ. **10, бр. док. 99.**
[588]) ***Зборник,*** том I, књ. 10, бр. док. 109.

гућила успешно дејство осталим јединицама 21. дивизије. Замисао је била добра и реална, али није доведена до краја. Наиме, требало је операцију организовати и ускладити са свим учесницима у њој. Овај посао свео се само на преношење обавештења о артиљеријској и авио--припреми без конкретног утврђивања дејстава по објектима, како на предњем крају непријатељске одбране, тако и у његовој дубини. Зато је овај недостатак у раду штабова унапред умањио позитиван исход целог подухвата. Други пропуст, који су и Штаб бригаде и Штаб дивизије начинили, јесте чекање ноћи уочи напада па да се копају ровови за полазни положај. Ово је могло биги завршено пре последње ноћи уочи напада. Али кад већ није, Штаб бригаде је пропустио да 1. и 2. батаљону, који су се налазили у првом ешалону, сачува физичку снагу при копању ровова на рачун остала три багаљона.

У духу добијене заповести Штаб 2. пролетерске бригаде се повезао са Штабом 12. крајишке бригаде и организовао садејство с њом. У току ноћи, уочи напада, 1. и 2. батаљон су изашли на полазни положај за напад, с циљем да се на истом укопају и сачекају почетак напада, 5. батаљон је задржан у рејону Дашчаре, а 4. батаљон је био прикупљен и спреман да хитно изврши покрет ако затреба. Трећи батаљон је остао у Чалми ради преношења рањеника са фронта до превијалишта.

Трећег децембра до 10.00 часова завршена је артиљеријска припрема и тада је извршен јуриш. Први и 2. батал.он су у првом налету успели да одбаце непријатеља из првих ровова, али су уместо даљег продирања застали, што је било довољно да се непријатељ прибере и пружи организован отпор, уз подршку аутоматског оружја, минобацача и топова. Борба се водила све до ноћи, када је после краћег прекида, обновљен напад у 19.00 часова, да би се кроз један сат завршио без успеха. Тада су батаљони извучени на полазни положај, где су остала два батаљона, а остали делови су повучени у Чалму. Напад је подржавала авијација и садејство с њом је било добро. Но све то није помогло да се почетни пробој продуби и прошири. Приликом овог напада 2. бригада је имала 16 мртвих и 22 рањена, док су губици непријатеља непознати.

Тако су у низу неуспеха на сремском фронту наше јединице уписале још један. Пошто се више није радило о преимућству непријатеља у живој сили и техници, то се ови неуспеси могу једино тумачити неумешношћу како штабова да организују операцију пробоја фронта, тако команди и јединица да исту спроведу у дело. Из непријатељских података се види да је он био слаб бројно и у техници и да су његове снаге биле састављене од разнородних јединица које су се повлачиле из Грчке, али које су биле добро обучене за овакав начин вођења борби.[589]) Горњу констатацију потврђује чињеница да је Штаб 21. дивизије после овог неуспеха изгубио сваку веру у могућност пробоја немачког фронта у Срему, па је 4. децембра усмено наредио 2. пролегерској бригади да се у току ноћи у рејону Сремске Митровице преба-

[589]) Епсћ бсћгтсИ-Шсћће, Сег ***Епб.катрј аиј Лгт Ва1кап*** (Крај на Балкану), Киг! Уоштске!, Уегlа§, НеШelћег§, 1955.

ци на десну обалу Саве, одавде да се упути правцем село Ноћај —— село Баново Поље са задатком да се код Бановог Брода поново пребаци на леву обалу Саве и нападне непријатеља из позадине. Сама замисао била је добра, без обзира што је на правцу тог маневра поред Саве требало савладати и реку Босут. Када је 2. бригада увече стигла у Сремску Митровицу и по пребацивању 3. батаљона преко Саве, обавештена је да је непријатељ одступио из Мартинаца и Кузмина те да се обустави даље пребацивање. Тада је 3. батаљон враћен натраг и бригада је преноћила у Сремској Митровици. Петог децембра у 12.00 часова бригада је кренула у село Кукуљевце где је преноћила, а сутрадан у села Адашевце и Илинце где је преноћила. Седмог децембра продужила је марш правцем село —Нијемци — село Комлетинци, где је ухваћена веза с 4. и 5. српском бригадом. У тренутку када је 2. пролетерска бригада улазила у село Комлетинце, код села Отока отпочела је жестока борба. Убрзо затим, делови 5. српске бригаде, који су били у одступању, известили су 2. бригаду да их је непријатељ изненадио и потиснуо из Отока, ради чега су принуђени да одступају према Комлетинцима. Нашавши се у незавидној ситуацији, Штаб 2. бригаде је одмах реаговао и из покрета једва успео да претходницу истури на предњу ивицу села. Надирући за петама последњих делова 5. бригаде непријатељ је избио пред село. Судар је био жесток. Немци, и сами изненађени новим отпором, наваљивали су још већом жестином, а бригада је тај први удар примила у неравноправном положају, пошто се још није ни била развила за борбу. Немци су овај напад подржавали тенковима, те је с првим деловима 2. батаљона, који се налазио у претходници, истурен и противтенковски топ бригаде. Вод претходнице и противтенковски топ примили су најјачи удар, развили се за борбу, али су убрзо упали у унакрсну ватру непријатеља који их је окруживао. Настала је криза. Сваки секунд био је више него драгоцен. И кад је у једном тренутку, под притиском непријатеља настало појединачио колебање и повлачење делова из претходнице, тако да се топ нашао на „ничијој земљи", у том тренутку уведен је у борбу 1. батаљон, лево од 2. батаљона, и 5. батаљон десно. Заједничким напором ова три батаљона су успела да натерају Немце на повлачење све до села Отока. Противтенковски топ је био спашен, али су зато батаљони претрпели велике губитке: 22 мртва и 42 рањена. Налазећи се на отвореном простору ни Немци нису прошли боље. Према процени, они су имали 25 мртвих и око 20 рањених. После ове борбе 2. бригада је остала на положају између комуникације — Комлетинци — Оток и реке Спачве, заменивши 5. српску бригаду.[590])

Село Оток је за Немце имало велики значај, јер се иза њега налазила железничка пруга Брчко — Винковци, појом су они извлачили своје снаге из Грчке. Прекид ове, једне од ретких веза Немаца с позадином, значило је довођење скоро у безизлазан положај великог броја немачких трупа, које су десетковане и деморалисане могле да буду плен наших јединица. Зато се наредних десетак дана на фронту 2. бригаде развила жестока борба. Но будући да су Немци ову одбрамбену линију испред Отока и даље на север, још од раније припремили, то

[590]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; Друга пролетерска, књ. 3, стр. 547—573.

су се наше јединице поново нашле пред тешким проблемом како пробити позициону одбрану. Поново су се штабови, уместо да претходно добро изуче непријатеља и систем његове одбране, а потом да траже решење пробоја, задовољили извиђачко-патролном делатношћу јединица, да би већ 8. децембра у 17 часова 2. пролетерска бригада прешла у напад. Оваква брзина није имала никаквог оправдања. Будући да је непријатељ ову линију већ раније уредио за одбрану, требало је систематично прићи организацији и припреми напада. Поред изучавања система одбране требало је дати времена јединицама да предахну, јер су оне последњих четири дана биле превалиле кроз расквашену и раскаљану сремску равницу више од 80 км, а уз то тек што су биле изашле из жестоке борбе против Немаца. Да је Штаб 21. дивизије свестраније проценио ситуацију, свакако не би дошао до закључка да је овај напад целисходно вршити. Но напад је уследио.

Према плану, 2. пролетерска бригада требало је да напада Оток и да јужно од села, на одсеку Оток — Горица, поруши железничку пругу. За извршење овог задатка Штаб бригаде је одредио четири батаљона. Један батаљон је требало да напада на Оток с јужне, а један с југозападне стране, док су два батаљона била одређенз да руше железничку пругу, с тим што је један од њих имао задатак да постави и заседу према Брчком. Из плана Штаба бригаде се види да је он мислио да ће задатак извршити маневром из позадине и бока, а не пробојем на једном делу одбране. Штаб бригаде је доведен у овакву ситуацију због брзине и без икакве организације и ирипрема, тако да и није могао ништа боље учинити.

У току ноћи бригада је пришла извршењу задатка, али услед напред изложених слабости, задатак у целини није успела извршити, ради чега се морала повући на полазни положај, уз губитке од четири погинула и 16 рањених. Десно је нападала 4. српска бригада која, такође, није успела у нападу.

Тек што се 2. пролетерска бригада сва покисла, промрзла и уморна, вратила из овог напада, очекивала су је нова искушења. Штаб 21. дивизије уместо да извуче нека искуства из овог неуспелог напада, дочекује Штаб 2. пролетерске бригаде с новим задатком да понови напад, уз најоштрију опомену због неизвршења задатка из прошле ноћи. Већ у 10 часова, после свега неколико часова предаха, у ствари без одмора, бригада је поново кренула у напад. Није било реално да се инсистира на пробоју позиционе одбране по сваку цену. У то се Штаб 21. дивизије имао прилике на једанпут уверити. Све је то имало за последицу да 2. пролетерска бригада у последња два неуспела напада има 84 избачена из строја.

О самом нападу је у операцијском дневнику 2. пролетерске бригаде записано:

„У напад се пошло у 10 часова и то 2 батаљона у директном нападу на село а један батаљон са плус једном четом на рушење пруге. Борба је била врло жестока, у садејству авијације и минобацача. Ишло се у напад врло смело на читавом фронту у стрељачком строју, преба-

цивањем по десетинама. Из блиског одстојања извршен је јуриш на непријатељске положаје и то по брисаном простору. Непријатељ је сачекао наше храбре борце на блиско одстојање и на брисаном простору отворио паклену ватру из свих оружја и тако наши затечени на брисаном простору и тучени жестоко нису могли продирати даље. Остали су на једном месту у намери да одрже освојени терен али услед јаке ватре нису се могли даље уздржати, већ су се после 3 сата повукли. Батаљон који је рушио пругу успео је да нешто поруши на брзину, јер га је омео наилазак блиндираног воза из којег је непријатељ отворио ватру на наше.

Десно од нас нападала је IV српска бригада која такође није успела у нападу.

Наши батаљони повукли су се на полазне положаје.

Наши губици: мртвих 14, рањених 46, контузованих 3.

Непријатељски губици, по нашој процени, избачених из строја око 30.

Време кишно. Непријатељска авијација неактивна. Штаб бригаде на положају.[591])

Иако су јединице 2. пролетерске бригаде великом храброшћу и дисциплином хтеле да грудима пробију непријатељску одбрану, тешко да је Штаб дивизије био задовољан и са овом акцијом.

На сектору бригаде два дана је трајало релативно затишје. Њега су Немци прекинули 12. децембра у 14.00 часова, када су, уз подршку минобацача и артиљерије, извршили напад на 5. батаљон, који се налазио на левом крилу бригаде. Користећи пошумљени терен Немци су успели да се приближе предњем крају батаљона и да га из првих ровова потисну. Штаб бригаде је благовремено интервенисао деловима 1. и 4. батаљона, који су у противнападу успели да задрже и одбаце непријатеља назад у правцу Иванетићевог салаша. Борба је трајала око три часа и била је жестока. За то време авијација Црвене армије успешно је тукла непријатељске положаје у Отоку и на комуникацији Брчко — Винковци. У овој борби 2. бригада је имала четири погинула и 16 рањених, док се непријатељски губици процењују на око 20 мртвих и 20 рањених.[592])

Ни Штаб бригаде није изостајао у проналажењу и предузимању акција које су имале за циљ наношење што већих губитака непријатељу, као и проналажење слабих тачака у систему непријатељске одбране. Тако је црквени торањ у селу Комлетинцима искоришћен од Штаба као изврсна осматрачница. С ње се одлично видео цео терен и железничка пруга која се насипом протезала од Брчког према Отоку кроз пошумљен и водом поплављен терен са обе стране пруге. Изгледало је као да железничка пруга дели велико језеро на два дела. Ова осматрачница је одлично служила за гађање артиљеријом немачких композиција које су ужурбано с југа извлачиле људство и ратну опрему. Батерија руских топова која је била на располагању Штаба 2. бригаде, својом прецизном ватром наносила је велике губитке намачким јединицама, а нарочито композицијама на железничкој станици у селу Оток.

[591]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. док. 12/4.
[592]) Исто.

Извиђачке јединице ка сремском фронту имале су нарочито тешке и одговорне задатке. Код постојања непрекидне борбене линије, кроз коју се без борбе није могло проћи, било је врло тешко прикупити податке о непријатељу, његовом распореду, намерама и покретима. У бригади је постојала извиђачка чета, а у батаљонима извиђачки водови. Сви ови органи улагали су велике напоре у извршавању својих задатака. Поред хватања „живог језика" и на други начин прикупљани су подаци о непријатељу. Но ове јединице употребљаване су и за извршавање других задатака. Једном приликом Штаб бригаде је покушао да их употреби за рушење железничке нруге Брчко — Оток. Међутим, некако у исто време и Немци су се десантом користили да се помоћу гумених чамаца пребаце у бок и позадину бригаде, и у садејству јединица с фронта унесу забуну у борбене редове бригаде и на тај начин је разбију и одбаце. Сукобивши се с немачким десантом, извиђачка група бригаде, уместо дејства на железничку пругу, убрзано се вратила назад. Пошто је група била знатно слабија, она се повукла и обавестила левокрилни батаљон бригаде о наиласку Немаца. Према десанту је одмах оријентисана једна чета, на коју су Немци отворили ватру док је још била у покрету. Но чета је још жешће одговорила ватром и натерала их на повлачење. Одмах за овим по целом положају бригаде отворена је ватра с немачке стране. Почела је и артиљеријска подршка. То је био знак да су се Немци озбиљно припремали за напад. Јединице с предњег краја јавиле су да Немци крећу у напад. Пуштајући непријатеља да се што више приближи, батаљони прве линије, користећи своје заклоне, осули су убитачну ватру по непријатељу који је надирао откривеним простором. Непријатељ је био задржан и прикован за земљу. После неколико безуспешних покушаја да продужи напад, морао се повући на полазни положај. Тако је покушај са извиђачком групом био користан, је је благовремено открио намеру непријатеља.[593])

И овом приликом бригада је потврдила непоколебљиву упорност у одбрани. А што је још важније, она је ту своју одлику успела да пренесе и на нове борце. Тих дана је било покушаја да се ударна и продорна моћ бригаде и у овим условима потврди бомбашима и бомбашким групама, али нажалост они нису успели. Позициона одбрана са свим њеним карактеристикама (жичане препреке, минска поља, непрекидни ровови са обиљем ватрених тачака) није давала бомбашима ни минимум слободног простора за маневар. Но, то не значи да су бомбаши у овим условима ратовања изгубили своју улогу и значај. Напротив, требало им је обезбедити минималне услове за акцију, јер они сами нису били у стању да савладају све препреке које им је пружала позициона одбрана. Удружени са инжењерцима и подржани пешадијом и пратећим оруђима, могли су опет да праве чуда, али инжењерце бригада није имала. У недостатку ових, за прављење пролаза у минским пољима употребљаване су свиње и овце геране испред нападних група, али је све то било неефикасно, јер је благовремено откривало напад као и правац наших дејстава. Тако су бомбаши бригаде на сремском фронту остали незапослени. Њих су безуспешно и уз велике жртве иокушавали да замене нападне колоне и густи стрељачки стројеви. Но,

тај начин напада значио је унапред проливање драгоцене крви. Само делимично се може прихватити оправдање због неминовности нових услова ратовања у Срему. На овом питању су затајили сви фактори који су били задужени да реше питање благовремене обуке јединица које су се борише у Срему.

Скица 33. Напад ***бригаде на село Оток 14. 12. 1944. године.***

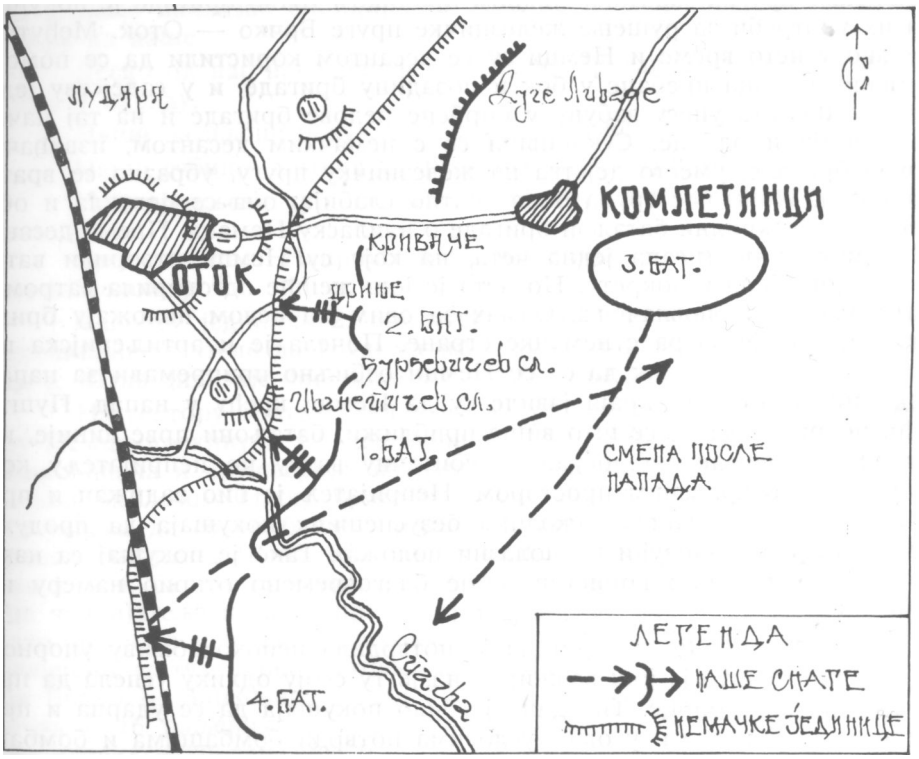

Друга пролетерска бригада у саставу 21. дивизије учествовала је у још једном нападу 1. пролетерског корпуса и јединица Црвене армије на фронту између Дунава и Босута. У овом нападу 21. дивизија је имала, углавном, одбрамбену улогу. Напад је одређен за 14. децембар у 8.00 часова, уз претходну четрдесетминутну артиљеријску припрему. Штаб 21. дивизије је својом заповешћу од 13. децембра наредио 4. и 2. бригади, коју је ојачао једним батаљоном 5. бригаде: оне ће вршити „притисак маневарског карактера на свом сектору у правцу Оролика и жел. пруге" а затим „пратити развој операција и према ситуацији испољити самоиницијативу."[594])

Пробој је вршен на крајњем десном крилу фронта према Вуковару. Цело пре подне 14. децембра чула се јака борба на десном

[593]) ***Друга пролетерска,*** књ. 3, стр. 580—583.
[594]) ***Зборник,*** том I, књ. 10, бр. док. 133.

Успомена из Срема.- с лева Бранислав Атанацковић — Шиља, Драгован Биорац, Бо рислав Домановић — Бруцош и Првослав Злагић — Прле.

крилу корпусног фронта. У таквој ситуацији је Штаб 21. дивизије дошас на идеју да у 15.00 часова пређу у напад и његове бригаде. Сходнс томе, 2. пролетерска бригада је извршила напад. Њен 2. батаљон j' с гтоложаја у рејону Дрињa директно нападао село Оток, 1. батаљо) је вршио напад на сектору Иванетићевог салаша, док је 4. батаљо! имао задатак да постави заседу на прузи према Брчком и да ову ру

I

ши. Други батаљон на свом правцу није имао успеха, а 1. батаљон је успео да протера непријатеља до првих кућа југоисточно од села. За то време 4. батаљон је успео да поруши пругу на 5—6 места. Батаљони су се по завршној акцији вратили на свој полазни положај, с тим што је 4. батаљон сменио 3. батаљон. Трећи батаљон је посео положај с којег је ватром аутоматског оружја могао да контролише порушени део пруге. Сутрадан су Немци из Брчког дошли са композицијом војника која се испред прекинуте пруге зауставила. Из ње се искрцао одред војника и одмах се упутио према 3. батаљону с циљем да га протера и омогући несметану оправку пруге. Међутим, 3. батаљон их је организовано дочекао и одбио напад. За то време су ватром 117. артиљеријског пука Црвене армије, који је био придодат 21. дивизији, као и успешним дејством совјетске авијације ова композиција, и још једна позади ње, налазећи се на отвореној прузи, биле убрзо уништене. У овој борби 3. батаљон је имао само једног рањеног борца, а непријатељ 20 мртвих и 17 рањених. У претходном нападу 2. бригада је имала једног погинулог и 12 рањених, а непријатељ, према непровереним подацима, пет мртвих и 15 рањених.[593])

После ове борбе 2. бригаду је сменила 5. српска бригада. Она се прикупила у селу Комлетинцима да би се 17. децембра пребацила у село Нијемце. Смена је извршена у вези с одлуком Врховног штаба да се 2. пролетерска бригада поново врати у матичну 2. пролетерску дивизију.

ПОНОВО У МАТИЧНОЈ ДИВИЗИЈИ АЛИ И НА СРЕМСКОМ ФРОНТУ

Осамнаестог децембра у осам часова 2. бригада је кренула у састав 2. дивизије, која се у то време налазила на простору Чачак — Пожега — Ужице под командом Главног штаба за Србију.

Први део марша до Руме бригада је извршила пешке. Она се кретала по доста блатњавом и влажном терену, тако да је прво преноћиште имала у селу Бачинцима, друго у селу Мартинцима, а треПе у селу Вогњу. Од Руме, 21. децембра, пешадија и нешто коморе пребациле су се железницом у Земун. Остали део коморе са запрегама маршевао је у Земун пешке. Сутрадан у 13.00 часова бригада је у Земуну била поново на окупу. Наредног дана се пребацила у Београд и разместила у војним касарнама. Неколико дана што их је провела у Београду искористила је за уређење, а нарочито за прање одела и купање бораца. Предузете су све мере да се борци добро одморе и очисте, јер других задатака није било. У циљу разоноде организована је 25. децембра посета једном од београдских биоскопа. Одмор се брзо завршио и за 26. децембар је авизиран даљи покрет. Овога пута је вршен железницом. Са Топчидерске железничке станице прва композиција (3, 4. и 5. батаљона и сви остали бригадни делови, сем интендантуре) кренула је у 13.30 часова, а друга композиција (1. и 2. батаљон и бригадна интендантура) кренула је неколико часова касније. До Крагујевца се путовало целу ноћ. Сутрадан, 27,'децембра у 13.00 часова, у Кра-

[61°]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.

гујевац је стигла прва композиција, а у 19.00 часова друга. Пошто су коначари били унапред послати из Београда, преко позадинских власти био је организован смештај бригаде, тако да су јединице излазећи из воза упућиване на одређене просторе за бивак. Након неколико дана проведених у Крагујевцу и дочека Нове 1945. године, бригада се поново припремила на пут. За овај покрет наређење је добила у 15.30 часова уочи Нове године од Штаба 2. пролетерске дивизије. Пошто се цела дивизија пребацила у Београд то је и 2. бригади наређено да крене у Београд. Трећег јануара 1945. бригада је у две композиције враћена у Београд. Ту је најзад стигла своју дивизију. У граду је примила дужност од делова 6. пролетерске личке дивизије и разместила се: 1. батаљон у улици Краљице Наталије (Народног фронта), 2. батаљон у Делиградској, 3. батаљон у краља Петра улици број 56 и 58 (7. јули), 4. батаљон у Дечанској број 6 (Моше Пијаде) и 5. батаљон у Хилендарској број 1. Интендантура, батерија и амбуланта у улици Жоржа Клемансоа број 48 (Лоле Рибара). Штаб бригаде, чета за везу, извиђачка чета, пионири и културно-просветна екипа у Палмотићевој број 16.[569])

Након четири месеца борбених дејстава у саставу 21. српске дивизије, 2. пролетерска бригада се вратила у своју матичну 2. пролетерску дивизију. Сада, у Штабу те дивизије командант је био Средоје Урошевић, политички комесар Милија Станишић, а помоћник политичког комесара Бошко Брајовић.

Пошто је 2. пролетерска дивизија, вероватно изненада, из ширег рејона Чачка пребачена у Београд као резерва Врховног штаба, то је дошло до непотребног пута 2. бригаде у Крагујевац и натраг. Но, за бригаду ова маршута имала је и практичне користи. Старешине су завршили практични курс у организацији превожења железницом, што је за њих свакако представљало одређену корист.

Бригада се задржала у Београду све до 17. јануара. Она није имала посебних задатака, изузев организације војничког реда. После првих дана у којима су уређене просторије за становање, одело и обућа, као и лична хигијена бораца, бригада је почела помало да живи градским животом. Сваке вечери понека јединица је ишла у биоскоп. Тамо су се давали обично ратни филмови. Поред овога у граду су организоване културно-просветне и забавне приредбе које су посећивали борци. Пошто је, нарочито међу новим борцима било прилично неписмених овај предах је искоришћен да се што више њих описмени. Грађани, како старији тако и млади, девојке и деца врло су се лепо и љубазно односили према борцима НОВЈ. Тако су често долазили пред зграде у којима су борци били размештени и тражили: Личане, Босанце, Крајишнике, Славонце, Шумадинце, позивали их у своје станове на ручак, коцку шећера, кашичицу слатка, на разговор и сл. Политички **и** партијски рад одвијао се по јединицама свакодневно. Сваки дан је био испуњен по плану и програму за живот и рад јединице. У том програму видно место је заузимала борбена обука коју су јединице изводиле на Бањици.[597])

Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; кут. 737, бр. рег. 1/7.

[597]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; ***Зборник,*** том I, књ. 18, бр. рок. 58

Обилазећи 7. јануара јединице 2. пролетерске дивизије, врховни командант маршал Тито посетио је 2. пролетерску бригаду. Сусрет пролетера са Титом био је посебан доживљај који се дуго памти.

Делови бригаде су, за време боравка у Београду, повремено добијали задатке стражарске службе, ради обезбеђивања појединих важних објеката. Развој ситуације на сремском фронту убрзо је прекинуо њен угодни боравак у главном граду.

После делимичног успеха почетком јануара на правцу Оток — Комлетинци — Нијемци, 17. јануара немачко командовање је предузело нову офанзиву на сремском фронту, овог пута на свом левом крилу. Напад је био тако снажан и изненађујући да су немачке јединице (117. и 7. СС дивизија) у току дана и ноћи пробиле одбрану наших јединица и продрле до линије Шаренград — Новак Бапска — Шид, наносећи им велике губитке и заплењујући велики број артиљеријских оруђа и другог оружја.[598]) Немцима је овај напад био потребан због опште ситуације и садејства великој против-офанзиви на будимпештанском правцу против трупа Црвене армије.

У таквој ситуацији Штаб 1. армије НОВЈ је од врховног штаба тражио да се 2. пролетерска дивизија што пре пребаци у рејон Илока ради стабилизације фронта. Већ 17. јануара 2. дивизија је почела да се пребацује на сремски фронт, користећи средства која су јој стајала на располагању. Тако се 2. пролетерска бригада у 18 часова пешке пребацила у Земун, где се укрцала у воз и одвезла до железничке станице Чортановци. Пошто у композицији није било затворених вагона за све батаљоне, то је један батаљон, и поред јануарске хладноће био у отвореним теретним вагонима. После двочасовног предаха од ноћне и не угодне вожње бригада је из Чортановаца, 18. јануара у девет часова, продужила покрет правцем Сремски Карловци — Сремска Каменица — Беочин, где је преноћила. Сутрадан у седам часова продужила је марш десном обалом Дунава и у 17 часова стигла у Илок. У току дводневног боравка и одмора у Илоку бригада је фортификацијски уређивала одбрану Илока: поправљала је старе и копала нове ровове и саобраћајнице и ојачавала отпорне тачке. Поред тога, у бригади су вршене војно-политичке припреме за предстојећа борбена дејства.

Двадесет првог јануара у 10 часова одржан је састанак Штаба бригаде са штабовима батаљона на коме су претресене раније борбе бригаде на сремском фронту, и из њих извлачена одговарајућа искуства.

Пошто је после офанзиве команда немачког 34. корпуса извукла са сремског фронта 7. СС дивизију, то је на овом фронту остала 117. дивизија на левом крилу и 41. тврђавска дивизија на десном, према Сави. На читавој ширини од Дунава до Саве (око 40 км) фронт су затварале ове две дивизије. Оне су обе биле некомплетне и разређене, а нарочито 41. дивизија која се из Грчке пробијала више месеци док није стигла на овај део фронта у Југославији. Пошто је ширина фронта коју су браниле ове дивизије прелазила нормалне услове одбране, то је њихова одбрана организована по приципу одбране на широком фронгу. Немачка 117. дивизија организовала је одбрану чији је пред-

[598]) Зборник, том I, књ. 18, бр. док. 27, 29 и 30.

њи крај ишао линијом село Мохово — село Ф. Сенец — Снеблов салаи — село Товарник.[559])

Штаб 1. армије је одлучио да 22. јануара пређе у противудар J нападне непријатељску одбрану на читавој њеној ширини. Планом ***у*** било предвиђено да напад врше четири дивизије на четири одсека раз даљине 8—10 километара, а две пешадијске дивизије и једна коњичк; бригада да садејствују дивизијама на главним правцима; једну дивизи ју требало је задржати у армијској резерви у Шиду.[600])

Пратећи активност 2. пролетерске бригаде када је први пут во дила борбе на сремском фронту, може се јасно уочити да су Немци баш због малобројности својих снага на овом фронту у одбрани про тив наших јединица, па и бригаде, примењивали следећу тактику: ка; би осетили да се наше јаче снаге, после откривања слабих места ј немачкој одбрани припремају за пробој (они су, прислушкујући наш< отворене разговоре врло добро знали распоред наших снага и намере они би делом снага извршили напад на нашу најслабију тачку, а исто времено су поседали главним снагама положаје позади, на већ органи зованој одбрамбеној линији. Делови који су у нападу обично имали: успеха пробијајући се у нашу позадину наносили су нам губитке, уно сили неред у наш распоред и наше намере. Тада би се обично реаго вало убацивањем свежих снага из резерви које су се трошиле и зама рале, а Немци би се онда једноставно неопажено у току ноћи повукли на нову одбрамбену линију.[601]) Сад би све почело испочетка, са нашик неорганизованим и неприпремљеним нападима. Мада је већ одавно тре бало уочити ову немачку тактику, коју су не једном примењивали, почеи од линије Лежимир — Манђелос — Сремска Митровица, па преко лини је одбране Нештин — Ердевик — Мартинци, до линије Сотин — Оролик — Оток. На дубини од око 50 км сремског фронта непријатељ је често примењивао раније описану тактику.

Двадесет другог јануара, на дан почетка напада, 2. пролетерска дивизија се још налазила у рејону Илок — Шаренград, а 2. пролетер ска бригада у Илоку, удаљена 15 км од одсека напада. Штабу 2. дивизије који се први пут појављује на сремском фронту био је усмено по куриру Штаба 1. армије авизиран овај напад. Према том авизо наређењу дивизија се и примицала сектору Новак-Бапска. Због тога је била разумљива нестрпљивост у овом штабу која се јасно види из депеше упућене Штабу 1. армије, која гласи:

„Са дивизијом смо стигли у Бапску. Према усменом наређењу вашег курира ми ћемо по припреми отпочети напад на нашем сектору. јавите хоћемо ли бити потпомогнути артиљеријом и у које време почиње општи напад. Писмено наређење још нисмо добили. Налазимо се у Бапској."[602])

Кад је 22. јануара добијена заповест Штаба 1. армије, Штаб 2. дивизије је сазнао да је 2. пролетерску дивизију требало поставити на простор Бабин Дол — Средњи Потез, одакле да изврши напад на не-

[5]") ***Зборник,*** том I, кн>. 18, бр. **ДОК.** 29; Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; Исто, кут. 73А, бр. рег. 1/1а и кут. 70/Ш, бр. рег. 19/2—6, стр. 119.

0°°) *Зборник,* том I, књ. 18, бр. док. 29.

«») Архив ВИИ, кут. 70/Ш, бр. рен. 19/2—6.

^[02]) Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/4.

пријатељске положаје испред села Ловаса, обухватајући их са северне стране, а затим да продужи гоњење непријатеља правцем Томпојевци — Микушевци и избије на наше раније положаје на сектору десно од линије одређене за 21. дивизију, и лево до закључно са жељезничком пругом Негославци — Чаковци. У складу са добијеном заповешћу, истог дана у 14.00 часова Штаб 2. пролетерске дивизије издао је своју заповест у којој, између осталог, стоји:

„Друга пролетерска бригада напашће непријатељске положаје општим правцем: Зобишта — Кавање — Брезовац — с. Ловас, обухватајући га са североисточне и северне стране са задатком ликвидације истог, а потом продужити прогањање непријатеља општим провцем: к. 98 — Гладнош пост. — к. 123, прећи мочвару и приступити ликвидацији села Миклушевци, протежући се улево од десног крила 4. бригаде, а удесно Папугин салаш — Дудешев салаш — Пустара Грабово (закључно). Везу одржавати лево са 4. пролетерском бригадом, а десно са XXI Дивизијом . ..

Енергичним гоњењем и снажним налетом не дозволити непријатељу да задржи његове раније утврђене положаје на линији: Сотин — Берак — Оролик, већ наставити даље продирање на својим правцима онемогућујући непријатељу да се среди и организује јачу одбрану. . .

Почетак напада данас у 15 часова до којег времена морају бити иостављени тешки бацачи за дејство и пешадија узети борбени распоред. У 15 часова почети са припремом из тешких оруђа, а за то време пешадија да подилази до на јуришно одстојање. У том моменту престаје дејство тешких оруђа и пешадија врши јуриш. Тражићемо од авијације да у 15 часова на нашем сектору буде што активнија бомбардујући и митраљирајући салаше испред наших положаја као и село Ловас".[603])

Из ове заповести Штаба дивизије се види да је 2. дивизија на брзину, без икаквих претходних упознавања и припреме, убачена у напад И због тога је одређено време за почетак напада дивизије само један час после издавања писмене заповести. Све у свему, Дивизија је уведена из покрета у напад. Маневар немачких јединица са делимичним повлачењем успео је да обмане у потпуности наше штабове на сремском фронту.

У тој општој трци с временом пре напада, 2. пролетерска бригада је маршујући савладавала простор од Илока до Новак-Бапске, и после одмора од свега неколико часова и припрема за напад, отпочела напад негде у први сумрак.[604]) Пошто је 2. пролетерска бригада нападала на одсеку фронта Раков салаш — салаш Ф. Сенеца, подилажење јуришном положају извршено је у две колоне: десна (1. и 3. батаљон) и лева (4. и 5. батаљон). Други батаљон се налазио у бригадној резерви. Пошто авијација и артиљерија нису вршили припрему и подршку то се напад свео на дејство пешадије и њено наоружање. У току целе ноћи вршени су узајамни покушаји да се пробије непријатељска одбрана. И поред неколико узастопних јуриша преко брисаног простора и кроз видну ноћ,

[3]) ***Зборник,*** том I, крij. 18. бр. док. 31.

[4]) У операцијском дневнику 2. бригаде време почетка напада уписано 13.00 часова, а у операцијском дневнику 2. дивизије у 18.00 часова (Архив VII, кут. **736,** бр. рег. 12/4; 3***борник,*** том I, књ. 18. бр. док. 58).

напад није успео. Непријатељ је одржао своје положаје. И на осталим правцима напад је остао без позитивних резултата.[605])

Из овог неорганизованог и неуспелог напада мало је ко извукао неке корисне поуке. Ово напомињем због тога што су све дивизије на својим правцима и сутрадан, овог пута дању, организовале и вршиле напад. Штаб 2. пролетерске дивизије овог пута је у границама своје моћи ушао много организованије у напад. Он је из отпора који је непријатељ пружио у прошлом нападу извукао правилан закључак, да се ради о непријатељској организованој и добро брањеној линији фронта и да се мора вршити пробој на што ужем одсеку, уз авио и артиљеријску подршку. О томе је он и обавестио депешом Штаб 1. армије:

„Јуче у подне и у току целе ноћи нападали смо непријатеља но без већих успеха. Данас у 13 часова потпомогнути артиљеријом и бацачима 5. дивизије вршићемо пробој фронта широког 2 км а потом га проширивати и иродубљивати".[606])

За овај напад се Штаб 2. бригаде посебно припремао, па је на бази те припреме 23. јануара издао и посебну наредбу у којој је анализирао недостатке и указао на начин како да се у следећем нападу отклоне. У њој се као разлози неуспеха наводе између осталих: недовољна припрема акције, слабо координирање дејства међу јединицама, те неодлучности и одсуство командовања за време борбе. У вези с тим јединицама је наређено да постављене задатке извршавају по сваку цену, а скренута је пажња на одлучност у командовању војних руководилаца.[607])

У наређењу Штаба бригаде правилно су уочени недостаци који су се испољили код јединица. Само излаз није био у томе да се уоче недостаци и изврши њихово отклањање наређењем о извршењу задака по сваку цену, или претњом, позивањем на дисциплинску и другу одговорност. Тиме се није решавао проблем. Да није било залагања, храбрости и упорности не би било ни великих губитака. Овде се очито радило о недовољној обучености бораца и старешина, да у новим условима ратовања знају своје место и улогу и ово на најбољи могућ начин обављају. У овоме их је требало кроз теоретску, а нарочито практичну обуку научити и увежбати.

Због велике нагомиланости људства, отвореног и брисаног простора, који је пружао велике могућности непријатељу, Штаб бригадс је одлучио да директно у пробоју учествује један батаљон и то на десном крилу 4. пролетерске бригаде, а по извршеном пробоју да се убаце и остали делови. Тако је у први ешалон одређен само 4. батаљон, док су остала четири батаљона у ствари чинила резерву. Овим је Штаб бригаде направио велику грешку, јер је борбени поредак требало постројити тако Да чим први ешалон изгуби ударну снагу да се убаци следећи. Да је овако био планиран напад читаве дивизије, са ешалонираним борбеним поретком по дубини, уз добру организацију и садејство, успех не би изостао.

У напад се кренуло у 13.30 часова. Борба је била тешка и жестока. И поред свих напора 4. батаљон, остављен сам на свом правцу, није

[605]) Архив ВИИ. кут. 736, бр. рег. 12/4.
[606]) Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/.
[607]) Архив ВИИ, кут. 736. А, бр. рег. 10/1.

могао постићи успех. Исте вечери њега је иа положају сменио 1. бата љон. Том приликом 2. бригада имала је следеће губитке: 41 погинуо и 190 рањених.[ш])

У дводневним борбама бригада је изгубила три врсна руководиоца: погинули су Јово Њего, политички комесар 4. батаљона, Перица Ивановић, заменик политичког комесара 3. батаљона, и Голуб Милачић, заменик команданта 5. батаљона. Тада је за политичког комесара 4. батаљона постављен Драгић Гавриловић, а за заменика политичког комесара 3. батаљона Борислав Домановић Бруцош.

Санитетска служба бригаде на сремском фронту имала је нарочито много посла. Ову службу су, углавном, држале другарице са санитстским референтом бригаде др Зором Сабовљев на челу. Сремски фронт је за њу био пробни камен који је она са успехом положила. Рањеници су од места рањавања до хирушке интервенције, ако је била потребна, брзо и ефикасно евакуисани. Сви погинули борци и старешине са попришта борбе изношени су ради одавања последње поште и сахране. Радити у овој служби често је било теже и ризичније него ли бити борац у стрељачком строју. Нарочито су биле изложене опасности болничарке на бојишту, прикупљајући и указујући рањеницима прву помоћ. Зато је на сремском фронту и гинуо велики број болничарки.

После ових борби 2. дивизија је прешла у одбрану. У тој ситуацији 24. јануара у 21.00 час 2. пролетерска бригада је била смењена од јединица 3. српске бригаде. Бригада је извучена у село Новак-Бапску у дивизијску резерву.[609]) После извлачења у резерву први задатак је био да се јединице среде, очисте и наоружају, нахране и одморе. У току 26. и 27. јануара одржано је више састанака. Прво је ПЈтаб бригаде имао састанак са Штабом дивизије, на коме је анализирано извођење последњих акција, а онда је Штаб бригаде држао састанак са штабовима батаљона на коме је, поред осталог, главна тема била сагледавање недостатака из прошлих борби и изналажење могућности за отклањање истих, како би се и борци и руководиоци оспособили за следеће акције. Овакав начин сагледавања недостатака био је ефикасан и користан у ранијим условима вођења дејстава, а сада у условима када целокупни састав, а у првом реду војно руководство није било довољно изграђено за сложенија борбена дејства као што су била ова у Срему, потребно је било претходно савладати одговарајућа начела о борбеним дејствима у овим условима, па тек онда вршити размену мишљења о дејствима Због тога овакви састанци у датом моменту нису били довољно ефи касни.

После првих дана одмора и разних састанака и предавања, бригада је у заједници са инжињеријским батаљоном дивизије и под његовим руководством радила на копању друге и треће борбене линије ровова. На овом послу је радио по један-два батаљона бригаде дневно смењујући се сваки дан.

У то време бригада је попуњена са 700 нових бораца. Они су подељени по батаљонима, и у њиховом саставу су обучавани и оспособљавани за извршавање борбених задатака.

[ш]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; ***Зборник,*** том I, књ. 18, бр. док. 58.
[609]) ***Зборник,*** том I, књ. 18, бр. док. 38.

У овом рејону бригада је остала све до 2. фебруара у 14 часова када је по заповести Шгаба дивизије извршила покрет у Илок. Остале две бигаде су по смењивању у току ноћи између 2. и 3. фебруара биле размешгене: 3. српска бригада у Илоку, а 4. пролетерска бригада у селу Нештину. Дивизија је смењена са положаја у циљу одмора и наоружавања, а у исто време је била и као армијска резерва.[61^]

Срем, ***новембар 1944. У предаху ратног вихора: стоје с лева Мирослав КалуђеровиН — Калцан, Бранислав Атанацковић — Шиљо и Борисаз Домановић — Бруцош, чуче с лева Ранка Биорац и Нада Златић.***

[61о]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.

Следећих неколико дана су 1. батаљон и два противтенковска топа на путу Илок — Шаренград вршили обезбеђење јединица у Илоку од евентуалног изненадног продора непријатеља, а нарочито тенкова. Ово је била мера опреза, јер су немачке јединице у последњим нападима тенковима продирале и успсвале да изненаде наше јединице. Остали део бригаде наставио је војнички, партијско-политички и културно-просветни рад по јединицама. Културна екипа давала је забавно-културне приредбе у околним местима.

О *служби* везе у *бригади.* — Од Београдске операције ова служба се нагло развијала, услед прилива нових техничких средстава. Бригада је добила потребан број радиостаница помоћу којих је била у стању да успостави радио везу са својим батаљонима. То јој је омогућило да знатно повећа ефикасност и брзину у командовању и руковођењу. Сада је Штаб бригаде био у радиомрежи са Штабом дивизије и с батаљоном. На тај начин штабови батаљона поред везе са Штабом бригаде имали су и међусобну везу. Но овде се сад испоставио проблем тајности. Због неправилне употребе ових средстава везе Немци су путем прислушкивања долазили до одговарајућих података. Знали су готово све о распореду и намерама наших јединица, те им није било тешко да се на основу тога ефикасно супротставе нашим намерама. Ово је било велико преимућство немачког командовања за разлику од нашег командовања чији је основни недостатак у дејствима у Срему био што није располагало подацима о непријатељу и његовим намерама.

И на крају, растајући се са сремским фронтом показало се да за успех у борбеним дејствима није довољно имати само преимућство у живој сили и наоружању. У овим дејствима наше јединице, као што смо видели, имале су више пута надмоћност над непријатељем, али су ипак доживљавале поразе. Потребно је било више знања и умешности старешина за овај начин ратовања, нарочито у погледу организације пробоја организоване непријатељске одбране. Нарочито је недостајала организација садејства, како између јединица бригаде и виших команди, тако и у самој бригади, а нарочито код родова који су подржавали борбена дејства. Друга пролетерска бригада располагала је високом морално-политичком свешћу читавог састава и у све ове окршаје улазила је са свим својим пролетерским заносом, без обзира на губитке. Све ово би било искоришћено са мање губитака да је читав командни састав располагао са више искуства за овакав начин вођења рата, какав је био у Срему.

ПОСЛЕ МАЧВЕ ОСЛОБОЂЕЊЕ БРЧКОГ И КРАЈ РАТА

Крајем децембра 1944. немачка дивизија „Скендербег" и моторизовани делови немачке 11. ваздухопловне пољске дивизије били су последњи који су се пробили, од Сарајева преко Власенице и Зворника, на север. После тога, ову комуникацију су држале под контролом наше јединице. Касније, да би олакшали • пробој 22. пешадијске дивизије, Немпи су крајем јануара у Власеницу пребацили тврђавску бригаду „Цлотз" која је у исто време посела и Хан-Пијесак. Одмах иза тога

обе групе су окружене од наших јединица. У таквој ситуацији немачкг 22. дивизија се споро и тешко пробила из Сарајева, да би ослободила из гладнелу бригаду „Цлотз" из окружења. Потом је марш продужилг преко Дрињаче, да би у долини Дрине била окружена и нападнута сг свих страна од јединица НОВЈ. Трпећи губитке и оскудевајући у храш и погонском гориву дивизија је била у незавидној ситуацији. Да бу олакшала себи положај, она је почетком фебруара извршила форсира ње Дрине у рејону Зворника и успела да успостави мостобран дубинс 2 км и ширине 3 км. У исто време продрла је комуникацијом Зворник — Бијељина до села Брањева. Наредних неколико дана, упркос вели ком отпору 6. српске бригаде 2. пролетерске дивизије, немачке једи нице на десној обали Дрине, и поред великих губитака, успеле су дг прошире мостобран. Према Ковиљачи и Лозници налазила се самс 6. српска бригада, а даље узводно од Зворника десном обалом била је развучена 22. ударна дивизија.[511])

Врховни штаб био је забринут овакзим развојем догађаја у долини Дрине. Тада је, 8. фебруара, наредио 2. пролетерској дивизији да се хитно упути на простор Шабац — Богатић. Настала је трка са временом У две маршевске колоне 2. дивизија је за четири дана избила на Дрину Из Илока је 10. фебруара последња кренула 2. пролетерска бригада На овој маршрути прва етапа завршила се у селу Чалми, где је бригада избила маршујући правцем Љуба — Ердевик — Чалма. Из Чалме је извршила покрет 11. фебруара у 3 00 часа, да би се у Сремској Митро вици пребацила преко Саве и 12. фебруара у 3.00 часа избила у селс Штитар. Овај марш, дуг око 40 кш, трајао је 24 часа. Иако је ШтаЕ бригаде још 10. фебруара у 22.00 часа послао једног официра са водом извиђача у Сремску Митровицу да припреми прелазак преко Саве, пребацивање скелом није ишло без тешкоћа. Поред несташице бензина зз моторну скелу, још су у пребацивању били и делови 3. српске бригаде, што је све отежавало и успоравало прелазак преко Саве. У тој општој гужви стигла је депеша Врховног штаба са обавештењем да су Немци прешли Дрину и да се 2. бригада треба што пре пребацити на тај простор. У тој ситуацији Штаб бригаде доноси одлуку да се обустави пребанивање коморе и прво пребаци пешадија и наоружање. Тако су у току 11. фебруара пребачени сви пешадијски делови и тешко наоружање, а комора ноћу уочи 12. фебруара. После седам часова одмора у селу Штитару бригада је 12. фебруара у 10.00 часова продужила марш правцем село Дуваниште — село Петловача и главнином сместила у селу Прњавору, а 3. батаљон и пратећи делови бригаде у селу Рибарима. Марш је био врло напоран, а нарочито његова друга етапа. Поред дугих маршрута по каљавом и расквашеном путу услед изостајања коморе, и исхрана јединица је била нередовна и слаба.[612])

Друга пролетерска дивизија избила је на Дрину са пет бригада под својом командом, четири бригаде из њеног састава (2. пролетерска, 3. српска, 4. пролетерска и 6. српска) и 16. македонска бригада која јој је придодата. У првом моменту по избијању на Дрину, она је са четири бригаде посела десну обалу Дрине у зони од Сипуља до Малог Зворника.

[611]) ***Зборник,*** **ТОМ I, КЊ. 18, ДОК. 89.**

[612]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; ***Зборник,*** том I, књ. 18, бр. док. 69.

Друга пролетерска бригада је била у резерви на простору село Слатина — село Лешница — село Јашево — село Брњац.[613])

У међувремену наше јединице успеле су да ликвидирају немачки мостобран код Зворника и да очисте десну обалу Дрине. У таквој ситуацији Штаб дивизије доноси одлуку да део снага пребаци на леву обалу Дрине и помогне нашим јединицама у ликвидирању ове групације. Првобитна одлука је предвиђала да се 2. пролетерека и 3. српска бригада пребаце преко Дрине. Међутим, пошто се 4. пролетерска бригада од Шапца до Лознице превозила железницом, то је она била одморнија, па је одлучено да она уместо 2. пролетерске бригаде, пређе преко Дрине, а 2. пролетерска бригада да замени на положају 4. бригаду, поседајући линију Полатар Хан — Тополик — Зеленица — Ковиљача — Зејтин вода — кота 134.[614]) Друга бригада је овај положај посела 13. фебруара у 22.00 часа са четири батаљона, а један батаљон је задржала у резерви у Ковиљачи, где се налазио и Штаб бригаде. Лево од положаја 2. бригаде прво се налазила 6. српска бригада, а по њеном пребацивању на другу обалу Дрине, делови 22. дивизије, а десно 16. македонска бригада. Са мањим изменама, бригада је на овим положајима остала све до 26. фебруара, када је концентрисана у рејону Бање Ковиљаче.[615]) Ту су батаљони заузели следећи распоред: на десдом крилу 3. батаљон, у центру 2. батаљон и на левом крилу 5. батаљон. Ови батаљони су посели непосредну обалу Дрине од Палатор Хана до Зејтин воде. Њихов задатак је био да са својих положаја ометају покрет непријатељских колона на левој обали Дрине. У том циљу, као и у циљу наношења што већих губитака непријатељу, који је већ дуже време био опкољен и на крају својих могућности, батаљони су пребацивали преко реке мање добро наоружане групе које су узнемиравале и наносиле губитке непријатељу. Но ни непријатељ се није сг.вим предавао, већ је ватром из аутоматског наоружања и артиљеријом тукао положаје бригаде. Непријатељ је користио ноћ за превожење моторизације, али и тада је ометан бригадним дејствима. Док су чаше јединице водиле огорчене борбе на левој обали Дрине, не до-^вољавајући опкољеној непријатељској групи да се пробије на север, 2. бригада је у неколико наврата ватром свога оружја као и групама које су пребациване преко Дрине подржавала ова дејства, наносећи непријатељу губитке. У овим дејствима убијено је 16 немачких војника. уништено 12 камиона и 12 кола са опремом, а бригада је имала три погинула и десет рањених бораца.[616])

Двадесет шестог фебруара, пошто је непријатељ на левој страни Дрине био одбачен на север, Врховни штаб је наредио да се 2. дивизија врати на десну обалу Дрине. С тим у вези, 4. пролетерска бригада је размештена у рејон села Руњана, Липнице и Горњег Добрића, 6. срп ска у рејону села Липолиста, Петловаче и Змињака, 3. српска бригада је посела десну обалу Дрине на одсеку од Скокић Аде до коте 109. јужно од Циганлије, а 2. пролетерска бригада у рејону Ковиљаче. Бри-

[613]) Архиз ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/4. .
[614]) Архив ВИИ, кут. 735, бр. рег. 1/5.
[615]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.
[616]) Архив ВИИ. кут. 736, бр. рег. 12/4; кут. 735, бр. рег. 1/4.

гада је у означеном простору искористила неколико дана да се одмори и припреми, да би што свечаније прославила 1. март — трогодишњицу свога постојања. Тога дана је, смотром јединица, поздравним говорима, честиткама, културно-забавним приредбама и весељем, у Ковиљачи свечано прослављен дан оснивања бригаде.

После неколико дана одмара, 4. марта је бригада кренула на нови простор. Тога дана у 8.00 часова комора је послата сувим у Шабац, а пешадијске јединице су се у 12.00 часова укрцале у железничку композицију и у 19.00 часова стигле у Шабац. По искрцавању батаљони су упућени у кантонман: 1. батаљон у село Орашац, 2. батаљон у село Велику Врањску 3. батаљон у Малу Врањску, 4. батаљон у село Церовац и 5. батаљон у село Корман, док су Штаб бригаде и пиштапски делови размештени у селу Думачи. На овом простору бригада је остала четири дана. Већ 10. марта бригада је поново кренула натраг према Дрини и избила на простор села Штитара, Белотића, Метковића и Дубља, где је заноћила. Сутрадан је наставила марш ка Дрини, где је, у току дана, до 16.00 часова сменила на положају 12. македонску бригаду. Де сну обалу Дрине су посели: 1. батаљон на одсеку од гробља северно од коте, 88 до коте 92, 3. батаљон од коте 92 до Куртовића Аде, 4. батаљон од Куртовића Аде до Скокића Аде, 2. и 5. батаљон у резерви бригаде. На левој обали Дрине, на линији Главци — село Попви — село Амајлија — Кремењача, налазили су се непријатељски делови. По обдвештењима извиђачких органа и мештана са леве обале Дрине, непријатељске резерве и артиљеријски положаји налазили су се у селу Петровом Пољу. Десно од 2. пролетерске бригаде налазила се 4 .пролетерска бригада, а лево македонска бригада 22. дивизије.[617])

На овом простору извршена је реорганизација бригаде, јер је у нашим јединицама уведена нова формација. Ова формација предвиђала је три батаљона у бригади, ради чега је требало расформирати два батаљона. Одлучено је да се расформирају 2. и 5. батаљон, који су се налазили у резерви бригаде. Благодарећи томе што на фронту није било никакве активности прелазак на нову формацију могао се одвијати несметано. Тако је наредних неколико дана извршено преформирање и попуњавање батаљона људством из расформираних батаљона. Сада је по новој формацији 2. пролетерска бригада, поред 1, и 2. и 3. батаљона у свом саставу имала чету аутоматичара, чету противавионских пушака, инжењеријску чету, извиђачко — обавештајну чету, чету за везу, санитетску чету, заштитни вод, политичко-просветно одељење са културном екипом, и позадину бригаде — интендантуру.[618])

Прелазак на тројну формацију искоришћен је да се старешине и борци 2. и 5. батаљона упуте за попуну осталим батаљонима, да се оснују и комплетирају све пратеће јединице и службе у бригади. Са овом реорганизацијом, уз попуну наоружањем и опремом, бригада је у потпуности била спремна за решавање и најтежих задатака.

По новој формацији батаљони су нарасли на 700—800 људи, а бригада је са попуном бројала око 2.500 бораца и старешина. То је број који је био већи од дотадашњег бројног стања бригаде. Сада је најве-

[617]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4; кут. 735, бр. рег. 1/4.
[618]) Исго.

ћи део борачког састава био из Србије и то из околине Чачка, Горњег Милановца и из Београда, већином омладинци и омладинке, пуни омладинског жара и заноса да се боре за слободу.

По новој формацији бригаде састав штабова био је следећи:

Штаб бригадв: командант потпуковник Љубиша Веселиновић, заменик команданта мајор Веселин Перовић-Трушо, политички комесар мајор Бранислав Јоксовић, помоћник политичког комесара капетан Војин Ђурашиновић-Костја, начелник Штаба капетан Лазар Тешић, обавештајни официр Лазар Шевкушић и санитетски референт др Зора Сабовљев.

Штаб 1. батаљона: командант поручник Момчило Димитријевић, заменик команданта потпоручник Живорад Бакочевић, политички комесар капетан Јово Црљеница, помоћник политичког комесара Раденко Мартић, интендант Саво Барош и санитетски референт Стана Радаковић.

Штаб 2. *батаљона-*. командант капетан Миодраг Солдовић, заменик команданта потпоручник Андрија Смиљанић, политички комесар капетан Драгић Гавриловић, помоћник политичког комесара поручник Мирослав Мршић и интендант потпоручник Душан Станар.

Штаб 3. батаљона-. командант поручник Гојко Спасојевић, политички комесар капетан Драгослав Марковић, помоћник политичког комесара Борислав Домановић-Бруцош, интендант Душан Љубоја и санитетски референт Зора Гулин.

Пошто није било борбене активности преформирање јединица и сређивање извршено је по распореду.

Осамнаестог марта по подне непријатељ је отворио ватру са леве обале Дрине и том прилком је погинуо један борац из 1. батаљона. После тога у току ноћи непријатељ је повукао своје снаге са обале реке и још се задржао само у оближњим селима Попови и Амајлија.

Од Штаба дивизије бригада је добила обавештење, да на њеном сектору одбране треба да се из источне Босне пребаци у Србију једна група четника. Овај податак је добијен преко једне четничке групе, коју су са радиостаницом ухватили наши органи ОЗН-е и преко те радиостанице одржавали везу са осталим четничким групама, које су намеравале да се инфилтрирају у Србију ради оживљавања и окупљања четника. На тај начин четничка група која је већ била у рукама наших органа безбедности, по директиви наших органа, давала је правац покрета и места прелаза на Дрини осталим групама са којима је одржавала радиовезу, тобож у своје име. Искоришћена је повољна ситуакција када су Немци повукли своје снаге непосредно са саме обале реке, те је преко ове радиостанице почев од 20. марта четницима предлагано да се пребацују у Србију на одсеку 2. пролетерске бригаде. О овом је бригада благовремено обавештавана преко Штаба дивизије, како би их по прелазу похватала. Међутим, група у источној Босни, као да је нешто предосећала, била је јако обазрива. Ова обазривост имала је основа јер радиостаница им је јављала да је сектор који је поседала бригада слободан и да ту могу да се пребаце, а они су одговарали да

ти подаци нису тачни. Ово се види из депеше коју је Штаб дивизије добио 21. марта од органа безбедности:

„Њих је паника захватила, кажу да наши подаци нису тачни, да је Дрина од Бадовинаца до Слатине потпуно блокирана. Пошто сматрају да је прелаз на том сектору немогућ нека крену у правцу Братупца да траже везу на сектору Земиње — Братунац према Азбуковици. Ми смо потврдили тачност наших података и позвали их да вечерас изврше прелаз. Очекујте их данас."[619])

Пошто је, у ствари, Дрина била блокирана, група у источној Босни никако се није одлучивала за прелазак, већ су се стално преко радиостанице водили преговори. Двадесет петог марта је од Врховног команданта ЈА маршала Тита добијена депеша:

„Предузмите све мере за уништење групе која има намеру да се пребаци преко Дрине у Србију. Радите плански и опрезно како би се спречило извлачење не само неких делова него и појединаца. Њеним потпуним уништењем биће онемогућено повезивање четничких и других групица у Србији. Будите опрезни приликом прикупљања материјала који та група носи"[620])

У вези ове депеше Штаб дивизије је појачао сектор 2. пролетерске бригаде са 3. батаљоном 3. српске бригаде, који је сменио десно-крилни 1. батаљон 2. пролетерске бригаде, тако да је овај извучен у резерву. Остала два батаљона налазила су се у првој линији. Но чегници се нису одлучивали да пређу, иако им је „нуђен" безопасан прелаз.

У бригади је настављена реорганизација по плану, као и рад на војно-политичком и културно-просветном уздизању бораца по распореду штабова батаљона. На дан 27. марта приликом дељења оружја у 4. батаљону дошло је до нестручног руковања истим, те је услед тога експлодирала једна мина од које су изгубили животе четири борца, а 11 је било рањено.[621])

Поред редовних активности био је прослављен и дан Светске омладинске недеље, на тај начин што је организовано спортско такмичење. Такмичење је имало за циљ развијање љубави бораца према спорту и физичком васпитању. Овом приликом требало је да се изврши и избор такмичара који би учествовали у међубригадном такмичењу. Такмичило се из следећих дисциплина: брзо пешачење на 200 м, трчање на 100 и 400 м, скок у даљ са и без залета, скок у вис са залетом, натезање ужета и бацање камена са рамена. По свим дисциплинама такмичиле су се и другарице. Такмичење је одржано 22. марта у девет часова у главној улици која из села Бадовинаца води за село Клење. Поред мештана такмичењу су присуствовале по две чете из сваког батаљона. Сутрадан је организована фудбалска утакмица на којој су саопштени резултати постигнути на такмичењу.[622])

У оквиру својих културно-просветних и политичких активности бригада је повремено издавала и свој лист „Без предаха". Нажалост, од 11 бројева колико их је укупно изашло у току НОР-а, сачувани су једино 5, 7, 9, 10 и 11. број. Сачувани 5. број је посвећен годишњици

[619]) Архив ВИИ, **кут. 735, бр. ДОК. 1/4.**
[620]) Исто.
[621]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.
[622]) Архив ВИИ, кут. 736А, бр. рег. 10/3.

оснивања 2. пролетерске бригаде и штампан је латиницом на гештетнеру, непосредно после борбе против четника на Дрини априла 1943. године. Корице му нису сачуване и без њих лист има 64 странице. Уводник за овај јубиларни број написао је врховни командант НОВ и ПОЈ друг Тито. У њему друг Тито врло ласкавим речима говори о борцима 2. пролетерске бригаде. Између осталог говорећи о борцима друг Тито каже:

„Њихова упорна борба са истим тим окупаторским снагама код Фоче, показала је да борци II пролетерске бригаде заиста достојно носе ово велико име, да су заиста права и непобедива војска на коју Врховни штаб може увјек рачунати, као на јединицу која ће извршити сваки пред њу постављен задатак. У том свом убеђењу Врховни штаб се није никдд преварио . . . Борба код Купреса са усташким бандитима, борба на Мањачи са немачким и четничким хордама, борба код Јајца, борба код Грахова и Книна, борба код Ливна, борба за Посушје, то су дјела наше славне II пролетерске бригаде која ће бити записана златним словима у хисторију нашег ослободилачког рата.

Упиштени немачка моторизација код села Шепак на Дрини од 13. до 26. фебруара 1945. године.

У овој последњој великој офанзиви уједињених непријатеља нашег народа, II пролет. бригада показала је са својим невиђеним јунаштвом, пожртвованошћу и самопрегором да је заиста израсла у једну

снажну и монолитну ударну силу, да је и израсла у једну од првих наших борбених јединица. Борба код Дрежнице, код Главатичева, код Калиновика и сада на Дрини то потпуно потврђује и српски народ може бити поносан да у својим редовима има такве синове који својим славним дјелима исписују најлепше странице историје српског народа."

Поред уводника ту су и остали чланци руководилаца и бораца 2. бригаде: о војничком уздизању бригаде; о бригади као школи за борце,- о националном питању; цртице из борбе; подвизи бораца — бомбаша и јединица; живот у болници, ликови палих јунака и др. И остали бројеви били су сличне садржине. Доминира број чланака који се односе на борбе и подвиге појединаца и група. Сачуван је и јубиларни број поводом треће годишњице оснивања 2. бригаде. Овај 9. број листа „Без предаха" изашао је у марту 1945. у издању ГТропагандног одсека бригаде. Уводник у овом броју посвећен је Црвеној армији, а написао га је Марко Ристић. Поред репортаже уредништва о самом дану прославе, ту су и рубрике: Новине пишу, Осми март — међународни дан жена, Из наше борбе, Из дневника пролетера, Из књижевности и Омладинска страна. Овај број имао је 79 страна.

Велика је штета ако се обистини чињеница, да су заувек нестала четири броја листа. Мислимо да и не треба напомињати све тешкоће и одрицања аутора и редакције које су опремале и уређивале лист. Но упркос свему то.ме, лист је са мањим прекидима скоро редовно, у почетку тромесечно излазио, да би у 1945. години почео редовно да излази као месечник.

И батаљони су издавали своје листове. Нажалост врло мали број је сачуван. Тако је сачуван број „Нови дани" лист 4. батаљона, „Ударник" лист 1. батаљона, чији је први број издат 1944. посвећен погинулом команданту овог батаљона Раду Крупниковићу. Сачуван је и један четни лист, али без корица, те му се име не зна. Пошто су аутори свих чланака припадници 3. чете 2. батаљона, то нема сумње, да је и ова чета издавала свој лист. Сачувани примерак је куцан на машини, а издат је 1944, када је бригада била први пут на сремском фронту у рејону села Чалма.

И из ових неколико примера се види да је **културно**-просветни рад био доста развијен, и да се развијао и кроз издавање разних лисгова, од џепних новина до бригадног листа. То само потврђује чињеницу да је 2. пролетерска бригада настојала да развије свестрану активност својих бораца. Кроз то она је од њих стварала политички и идејно свесне борце. Због тога је она била ковачница не само добрих бораца — војника већ и свесних људи који знају зашто се боре.

Двадесет деветог и 30. марта 1945. према наређењу Штаба 2. пролетерске дивизије, све јединице су извршиле покрет на простор села Лешнице, Липнице, Горњег Добрића и Руњана. Сутрадан 31. марта **2.** пролетерска бригада, по смени од стране 8. бригаде 22. ударне дивизије, извршила је покрет правцем Ново Село — Лешница, а затим северно од коте 108 у току 1. и 2. априла пребацила се скелом на леву обалу Дрине и разместила: 1. батаљон у село Студенац, 2. батаљон у село Рухотине, 3. батаљон у село Качевац, а приштапски делови у рејон села Томића, Средње Махале и Бјелачке Махале. На овом простору

бригада није имала додира с непријатељем. Рачунало се да ће оријентација дивизије бити према Бијељини, али пошто је она у међувремену била ослобођена, то је дивизија била оријентисана у правцу Брчког. Тако је 2. бригада у току 4. априла, без додира с непријатељем, избила у рејон села Бабетиног Брода и села Тутњевца.

Пошто је под притиском наших снага немачка 22. гренадирска дивизија морала да напусти Бијељину, то се она повукла у шири рејон Брчког. Према заповести Штаба 2. пролетерске дивизије од 4. априла[6B]) дивизија је требало да наступа правцем село Челић— село Шаторовићи — село Горња Брка, а потом да нападне Брчко, комуникацијом од Горње Брке. Пошто је дивизија тек избила на овај рејон, а све јединице су биле у акцији и покрету, то у том тренутку није тачно знала ко је био лево, а ко десно од ње. Тако је претпостављено да је десно дејствовала 17. дивизија, што је било тачно, а лево 25. или 27. дивизија, али ове две дивизије су биле оријентисане према Добоју и долини реке Босне у ком правцу је 2. армија вршила офанзиву.[624]) Тако, лево од дивизије у близини није било ни наших ни непријатељских снага. На сектор Брчког била је оријентисана и 5. крајишка дивизија.

Из рејона села Бабетиног Брда 2. бригада је имала задатак да обезбеди правац од села Мртвице и да на правцу село Пукиш — село Ретино Брдо врши насилно извиђање ради хватања додира с непријатељем. Десно је требало да ухвати везу с деловима 17. дивизије, а лево с 3. српском бригадом. Извиђачком активношћу бригада је установила, да се на сектору села Горњег Бодеришта, на утврђеним положајима, налазе делови јачине око два батаљона немачке 22. дивизије, нешго белогардејаца и Зеленог кадра. Пошто је бригада 5. априла у 3.40 добила задатак да се из дотадашњег рејона пребаци правцем село Челић — село Пукиш — село Добровице — Бодериште — село Доња Брка, и на простору Бодериште — Брка постави се, затварајући правац од Брчког, то је претходно требало да ликвидира непријатељско упориште у Горњем Бодеришту. За ликвидацију овог упоришта употребљена су два батаљона. Први батаљон је нападао обухватајући непријатеља у селу са источне стране, а 3. батаљон је из села Ретиног Брда вршио напад на јужни део Горњег Бодеришта. Позади 3. батаљона се кретао 2. батаљон, као бригадна резерва. Напад је почео у 11.00 часова а завршио се тек у 23.00 часа када је непријатељ протеран и село ослобођено.

Ево како је доживео и видео ову борбу поручник Момчило Димитријевић, командант 1. батаљона:

„Батаљон убрзава кретање. Тек што избисмо до к. 174 испред нас се чула јака митраљеска и пушчана ватра, а затим и експлозије ручних бомби. Оценили смо да је у борбу ступио 1. вод 3. чете који се налазио у претходници. Развила се огорчена борба између овог вода и Немаца. Вод је упао дубоко у немачки распоред и потпуно је био опкољен. Немци снажно јуришају како би га што пре уништили или га присили на предају. Долази до борбе прса у прса, настаје гушање и овање. Видевши у каквој се ситуацији налази овај вод, остале снаге батаљона предузимају енергичан јуриш на немачке положаје и, у пр-

[23]) **Архив ВИИ, кут. 737, бр. рег. 7/8;.Исто, кут. 736, бр. рег. 5/5 и 1/12.**
[624]) ***Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945.*** **Војноисторијски институт Београд, 1957, стр. 516—517.**

вом налету, избијају до првих кућа. Противнападом, уз паклену подршку артиљерије, непријатељ успева да потисне батаљон на јуришни положај. Овај напад батаљона омогућио је да се извуче остатак људства опкољеног вода који је претрпео тешке губитке.

Непријатељ је добро утврдио бодеришке положаје. Трава и дрвеће добро су замаскирали ровове и распоред непријатеља, тако да се на неколико метара није могло ништа приметити нити открити, те је непријатељ ради тога успео да постигне изненађење.

Добијамо обавештење од Штаба бригаде да ће следећем јуришу батаљона претходити артиљеријска припрема по непријатељским положајима и да у том циљу извршимо припреме.

На бојишту је настао период затишја и само се чује покоји рафал митраљеза са обеју страна. Немци се завукли у своје ровове, па изгледа као да пред нама нема никога.

Тачно у одређено време, мир који скоро увек настаје пред велике окршаје пореметила је заглушујућа тутњава артиљерије и минобацача. Гранате су погађале циљеве, сејале су смрт по непријатељским положајима. Код војника и старешина батаљона завлада расположење и лица им се озарише, када видеше како наши артиљерци тачно погађају непријатељске ровове. На дати знак за јуриш цео батаљон се као један човек силовито сјури на непријатељеве положаје. Ошамућени артиљеријском ватром, Немци су се зачас поколебали, али се брзо сабрише и почеше да пружају жилав отпор. Настаде огорчена борба за сваки ров и за сваку стопу земље. Затрешташе и ручне бомбе, а и непријатељска артиљерија је отворила ватру, тако да су се од дима и прашине борци тешко могли препознати. Међутим, упркос свему, борци су смело јуришали и често су се могли чути узвици: „Напред пролетери!", „Јуриш пролетери!". По упаду у село батаљон је морао водити борбу за сваку кућу, па је напредовање било знатно теже, спорије, док нас у једном моменту нису сасвим зауставили.

Борба за освајање првих непријатељских положаја била је тако жестока да је било губитака на обема странама. Почели су стизати први рањеници, међу којима и тешко рањени командир 3. чете Миле Дукић, родом из неког села са Баније. Одмах је упућен у бригадни санитет, али је убрзо подлегао ранама, те смо га сахранили у Челићима, око 20 км јужно од Брчког. За батаљон то је био велики губитак, јер је Миле, иако млад човек, због своје храбрости постављен за командира чете.

Видевши да ће батаљон заузети село, Немци су у борбу увели и своје резерве и силовитим јуришом, после борбе прса у прса успели да нас одбаце на јуришни положај. У току дана, поновили смо још два јуриша, али су Немци увек успевали да нас одбију. Тек негде пред пад мрака успели смо да их потиснемо према Брчком и да заузмемо Бодериште, и тако створимо могућност за даље наступање према Брчком.

У овим борбама батаљон је претрпео осетне губитке. Добро се сећам да је био рањен и командир 1. чете Митар Калкан и један комесар чете. Калкан иако тешко рањен није напустио чету нити је дозволио да га болничарке превију — све док није издао потребна наређења своме заменику. Овај пример командира чете Митра Калкана подсетио ме је на његове раније подвиге о којима се у батаљону много пре-

причавало. На пример, причало се да је он, иако није био добар пливач, успео да са „Шарцем" на леђима преплива реку Лим мада се на то нису усуђивали ни добри пливачи. Или, да је успео да побегне са стрељања на које је био изведен са групом бораца који су били заробљени од стране четника у рејону Катића (Ивањица). Све ово говори да је Калкан био одважан, смео и пожртвован борац који није презао ни од каквих тешкоћа и за кога није постојала препрека коју није био у стању да савлада.

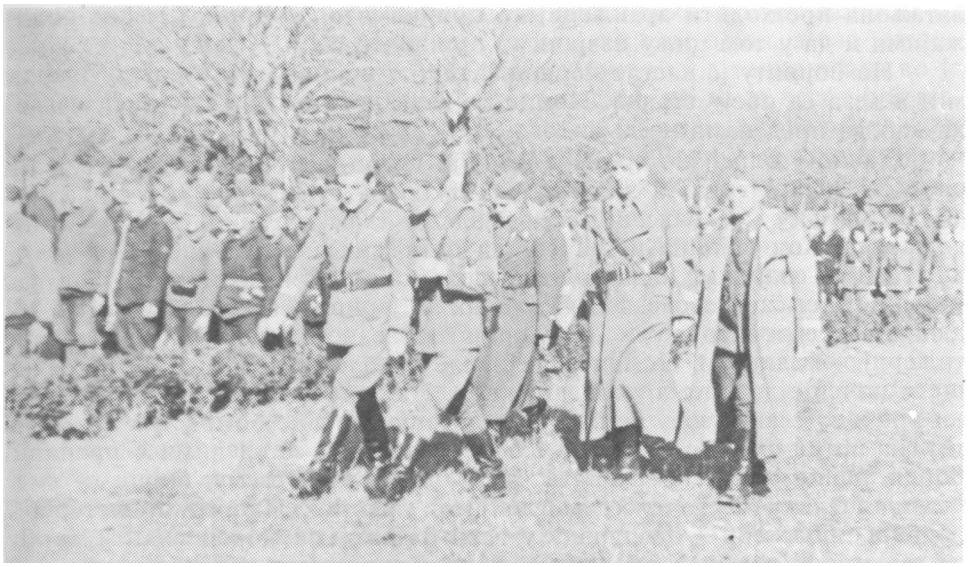

шШШш^ШШш - ' '

Бања Ковиљача, 1. март 1945. Руководиоци дивизије и бригаде одлазе на прославу годишњице формирања 2. пролетерске бригаде. На челу Сргдоје Урошевић, за њим Љубиша Веселиновић, Бранислав Јоксовић, Милија Станишић и Бошко Брајовић.

Сећам се и погибије једног борца из 2. чете који је при повлачењу батаљона на јуришни положај, покушао да прескочи ограду, али га је метак погодио баш када је био на тарабама, и тако остао пресавијен преко ограде. Два борца из исте чете покушаше да га скину, али су и они погинули".[625])

У току борбе, око 15 часова, на сектор Бодеришта је пристигла 15. мајевичка бригада 17. дивизије ЈА. Она је имала задатак да нападне ово непријатељско упориште, али пошто су већ два батаљона 2. пролетерске бригаде била у непосредном додиру с непријатељем и водила борбу за његову ликвидацију, то није било потребно да се у борбу уведе и 15. бригада. Жестина којом су Немци бранили овај положај може да се види из обостраних губитака. Том приликом јединице 2. бригаде

[625]> ***Друга пролетерска,*** књ. 3, стр. 626—627.

су имале 31 погинулог и 84 рањена, а Немци, према обавештењима мешгана, око 40 мртвих и већи број рањених. Непријатељске снаге је наставила да гони 15. мајевичка бригада.

Друга пролетерска бригада после три часа одмора и прикупљања, наставила је марш 6. априла у 2.00 часа, да би у 11.00 часова избила са 1. батаљоном у висину Доње Брке, источно од комуникације Горња Брка — Брчко, а с 2. батаљоном западно од ове комуникације у висину 1. батаљона. Трећи батаљон, као бригадна резерва, налазио се позади 1. батаљона.[626])

У току 6. априла бригада је вршила притисак на спољни појас одбране Брчког. Око 16 часова указала се потреба за рокирањем наших снага улево, с циљем да се пресече комуникација Брчко — Шамац и спречи извлачење непријатеља у правцу Шамца. С тим циљем је Шгаб 2. пролетерске бригаде убацио 3. батаљон на спој између 1. и 2. батаљона, а 2. батаљон рокирао улево, стварајући на тај начин полукруг испред села Брода. Десно су се налазиле јединице 17. дивизије, а лево јединице 4. пролетерске бригаде. Док су 2. и 3. батаљон постепено чистили терен испред себе, стежући обруч око Брчког, дотле 1. батаљон није успевао да савлада отпор непријатеља у Броду. У току ноћи између 6. и 7. априла јединице 2. бригаде успеле су да поправе своје положаје, изузев 1. батаљона, тако да је бригада 7. априла изјутра избила пред линију Брод — село Грбовица — село Пљоштара коју је непријатељ успео да одржи. У овим борбама на прилазу града бригада је имала седам погинулих и 35 рањених, а непријатељски губици нису се могли установити; међутим, према изјавама мештана непријатељ је имао око 40 избачених из строја.[627])

Борба на периферији Брчког отпочела је 7. априла у 9.00 часова. Сви напори наших јединица да пробију непријатељску одбрану остали су без успеха. Истина, он се под притиском наших јединица, које су подржаване артиљеријском и минобацачком ватром, постепено и плански повлачио. Услед сужавања фронта према Брчком, Штаб 2. дивизије је оријентисао 3. српску и 4. пролетерску бригаду на пресецање комуникације Брчко — село Орашје, док је 2. пролетерска бригада са југозапада и запада оријентисана ка самом граду. Око 20.00 часова 2. бригада се нашла у првим кућама града и савладавши последње препреке ушла у град из којег су Немци успели да се повуку преко савског моста. Око 21.30 часова бригада је, у садејству осталих јединица ослободила Брчко, претрпевши у последњем налету губитке од осам мртвих и 34 рањена. Према непровереним подацима непријатељ је имао око 110 избачених из строја. Заробљен је велики број домобрана и припадника „Зеленог кадра", укупно 28 официра и подофицира и 890 војника. Заплењено је 720 пушака, 16 пушкомитраљеза, три тешка митраљеза, 12 камиона, четири путничка аутомобила, три мотоцикла, велика количина војничке одеће и обуће, као и друге опреме.

Ослобођењем Брчког извојевана је још једна значајна победа наше армије у којој је значајну улогу имала 2. пролетерска бригада. У тој операцији је са доста вештине организовано садејство између артиље-

[626]) Архив ВИИ, кут. 736, бр. рег. 12/4.
[627]) Исто,

1945-евак УишУ се рањеници. Један од њих је и Слободан Срем-
непозната другарица " , "оМаЖУ му жкВотм,с школић ~ Шанторовац и

рије и пешадије. Сутрадан, одмах по напуштању Брчког, немачка авијација је бомбардовала град, али без већег ефекта. Да 2. бригада не би трпела губитке од непријатељске авијације, а и ради настављања чишћења простора између Босне и Саве, она је истог дана кренула у рејон села Горице, Крепшића и Марковића Поља.[628])

Скица 34. Ослобођење Брчког 7. 04. 1945. године

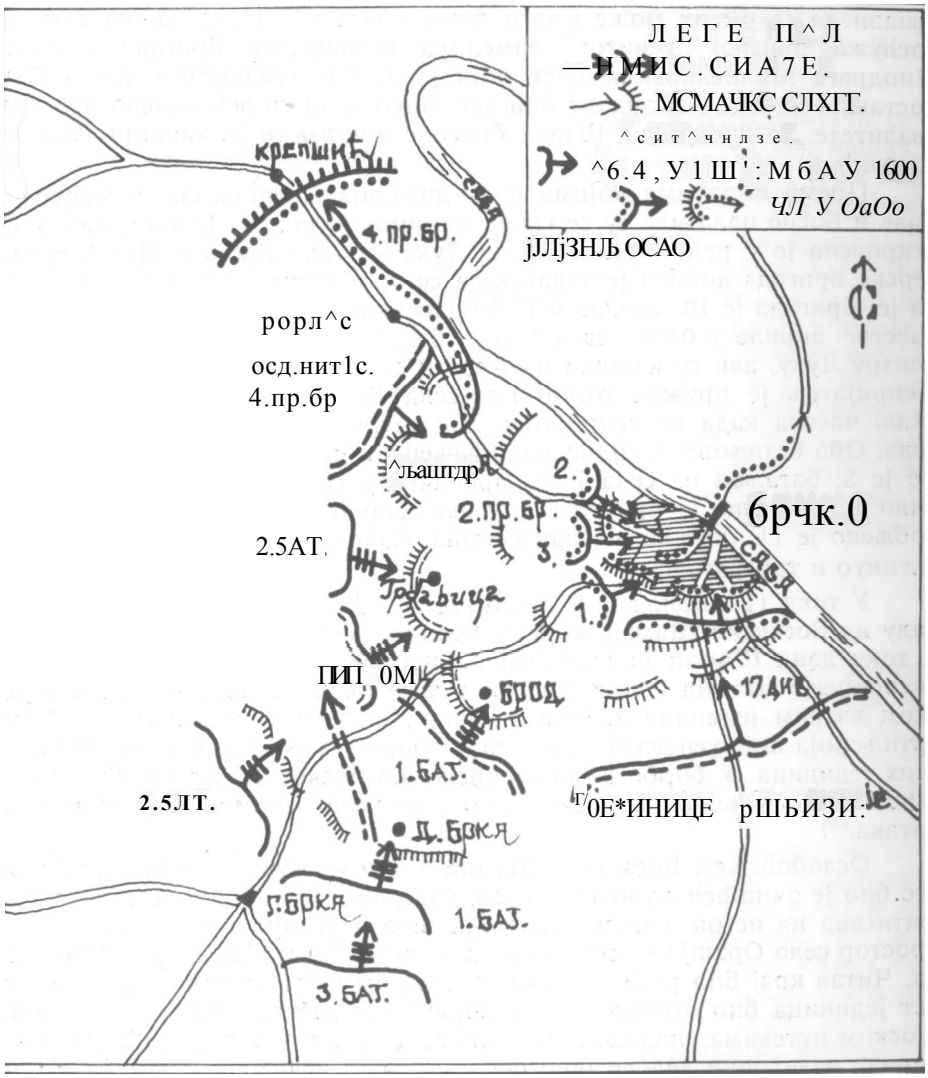

После ослобођења Брчког, због одласка Љубише Веселиновића, за начелника Штаба 2. дивизије, за вршиоца дужности команданта 2. бри-

[628]) Исто.

гаде је постављен мајор Веселин Перовић-Трушо, дотадашњи заменик команданта, а на његово место је дошао капетан Милета Лукић. Тако је бригада добила свог петог команданта. Није познато зашто мајор Перовић, после неколико месеци успешно вршене дужности команданта бригаде није постављен за команданта, већ је доведен командант из друге јединице. Изгледа да је настављена традиција Штаба 2. пролетерске бригаде, да се нема довољно храбрости за уздизање својих кадрова и да се на њих гледа са мање поверења, мада су они не једном доказали да се у њих може имати више поверења. Нека за ову потврду послужи пример „вечитог" заменика команданта бригаде капетана Миодрага Миловановића-Луна, који је на тој дужности и погинуо не поставши никада командант бригаде, иако је за то већ одавно имао све квалитете. За начелника Штаба бригаде постављен је капетан Радомир Нинчић.

Према подацима којима је 2. дивизија располагала, у међуречју Саве и Босне налазиле су се групе четника и усташа. Једна таква група откривена је у рејону село Оштра Лука — село Броник. Друга пролетерска бригада добила је задатак да се приближи тој групи и ликвидира је. Бригада је 10. априла у 17.00 часова кренула на тај задатак. Једанаестог априла у 03.00 часа 1. и 2. батаљон су покушали да опколе Оштру Луку, али су наишли на жесток отпор усташко-четничких снага. Непријатељ је пружио отпор и из села Броника. Борба је трајала до 07.00 часова када се непријатељ, претрпевши пораз, повукао из ових села. Оба батаљона су продужила гоњење и чишћење терена. За то време је 3. батаљон из села Бока пребачен у село Орашје које је иначе било ослобођено. Непријатељ је у овој борби имао седам мртвих, а заробљено је 11 четника и један усташа. Сопствени губици су били један погинуо и три рањена.

У току 11. априла 1. и 2. батаљон 2. бригаде учествовали су у нападу на Босански Шамац, који су браниле слабије непријатељске снаге. У току дана Шамац је очишћен од непријатеља. Приликом борби за ослобођење Шамца непријатељ је с леве обале Саве тукао артиљеријском ватром јединице 2. бригаде на прилазу и у самом граду. Наша артиљерија није успевала да прати и подржава брзо надирање пешадијских јединица. У борби за ослобођење Босанског Шамца 2. бригада је имала шест рањених бораца, док о губицима непријатеља немамо података.[629])

Ослобођењем Босанског Шамца читав простор између Саве и Босне био је очишћен од непријатеља, ради чега је 2. бригада поново оријентисана на исток и преко села Броника и Оштре Луке пребачена на простор село Орашје — село Толиса — село Доња Махала — село Угљара. Читав крај био је без путева са чврстом подлогом због чега је покрет јединица био отежан, јер су борцима у расквашеним и блатњавим сеоским путевима упадале ноге у блато до колена У току ноћи уочи 13. априла извиђачки делови бригаде вршили су извиђање леве обале Саве у рејону села Полоја и Старог Села, ради прикупљања података о непријатељу, јер се предвиђало форсирање Саве. С тим у вези је Штаб 2. пролетерске дивизије издао и усмено наређење да се у току дана са про-

629) исто

стора Брчко — Орашје — Босански Шамац јединце пребаце на леву обалу Саве у рејону села Жупање и Бошњака и да садејствују јединицама које су већ дејствовале на левој обали Саве. У току дана и следеће ноћи у рејону Орашја 2. пролетерска бригада је пребачена скелом на леву обалу и прикупила се у селу Бошњацима, без додира с непријатељем.

Петнаестог априла у 16.00 часова 2. бригада упућена је преко села ЈПтитара у село Бабину Греду, где је без додира с непријатељем. Приликом покрета за Бабину Греду 2. бригаду је стигло наређење Штаба 2 дивизије у коме се, у уводном делу каже:

„Пошто је на овом сектору непријатељ разбијен и повлачи се на запад не дајући неки нарочито јак отпор, то се известан део наших јединица премз наређењу Штаба 1. армије одводи са овог сектора. Наша дивизија добила је задатак да се пребаци поново на десну обалу Саве.[630])

Овим наређењем Штаба 2. дивизије 2. пролетерска бригада је у суштини завршила рат и месец дана раније вратила се на ослобођену територију. Наредних шест дана бригада је била прикупљена на простору јужно од Брчког, у рејону села Брода и Горње Брке, а затим на Мајевици на простору село Хумци — село Новиоци — село Вакуф, где је чистила терен од четничко-усташких банди. Ускоро је 2. бригада, у саставу 2. дивизије, с овог простора пребачена у околину Београда,, тако да се 26. априла прикупила у селу Бежанији код Земуна, и одмах почела припрему за првомајску параду. У првомајској паради 1945. учествовале су и остале јединице 2. дивизије. После параде 2. пролетерска бригада је пребачена на Копаоник, у шири рејон Блаца, где ју је затекао крај другог светског рата.

*

Овај временски период карактеристичан је за бригаду по великом одливу војно-политичког и другог руководећег кадра, уз истовремени прилив великог броја нових, младих, неискусних и необучених бораца. И поред попуне потребним оружјем и осталом ратном опремом због горњих чинилаца ово није битно утицало на повећање ударне моћи бригаде.

Сусрет с јединицама Црвене армије 2. бригаду ставља у услове фронталног ратовања, што нарочито долази до изражаја на сремском фронту. Ту се бригада први пут налазила у ситуацији да јој успех искључиво зависи од пробоја непријатељске позиционе одбране. На овако ратовање није била навикла, а није ни била оспособљена. Отуда су и разумљиви први губици и неуспеси јединица. Но, штабови и команде били су обавезни да та прва искуства искористе за уношење више ширине и еластичности у своје одлучивање. Не форсирати, упорно, неравноправан вид напада на укопаног непријатеља. Пронаћи целисходнији и ефикаснији начин напада — начин који неће до те мере излагати наш борбени поредак убитачној непријатељској ватри. Тако поступајући, постепено, оспособљавати и себе и борце. Тога је било мало

[630]) Нерегистрована архива 2. пролетерске бригаде, Ф. 67.

у Срему на фронту. Тако је у овом периоду бригада имала око 350 погинулих и 664 рањена борца, а непријатељ, према непровереним подацима, 1631 избачених из строја.

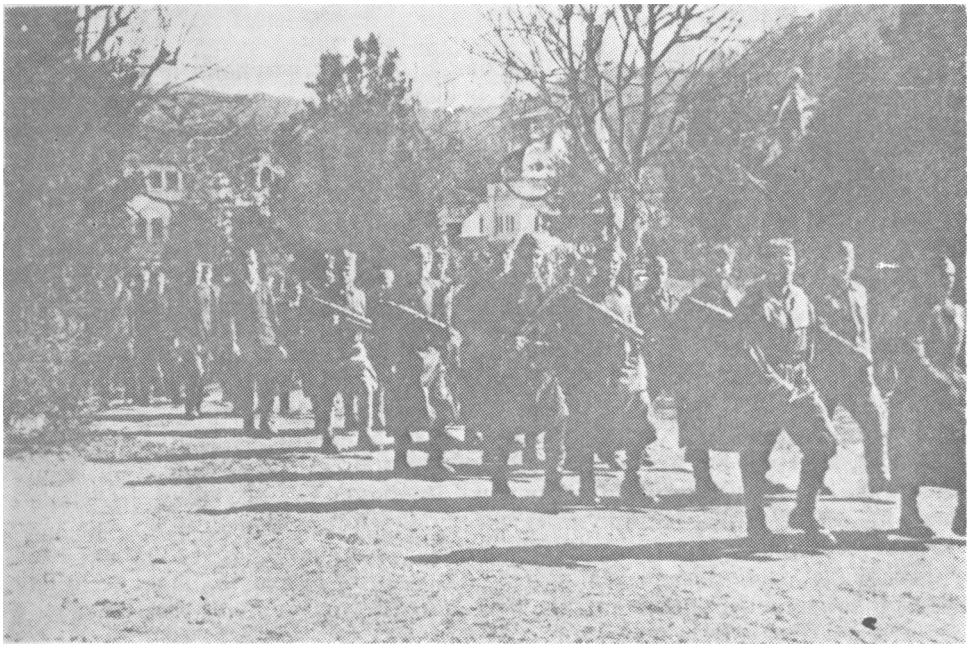

Бања Ковиљача 1. марта 1945. године Дефиле бригаде на Дан своје треће годишњице.

По први пут у свом постојању 2. пролетерска бригада је у овом периоду вршила реорганизацију прелазећи на тзв. тројну формацију. Од пет батаљона формирана су три, а формиране су и остале пратеће јединице и органи. Бригада се поново вратила у своју матичну 2. пролетерску дивизију изван које је била неколико месеци, ратујући у саставу 21. ударне дивизије. У саставу своје матичне дивизије она је дочекала крај другог светског рата.

НЕКЕ ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ БРИГАДЕ

Друга пролетерска бригада је настала од бораца из неколико партизанских одреда који су се под борбом повукли из Србије у Санџак, крајем 1941. године. Тада се на тој територији скупило око 800 бораца и руководилаца. од којих су формирана четири батаљона. Ови батаљони, под заједничком командом Српско-санџачког штаба, имали су све карактеристике бригаде Народноослободилачке војске Југославије Формирани су од људства из разних -крајева Србије. У полугодишњим борбама у својим одредима и на својој територији борци су били прекаљени и обучени војнички, а уздигнути политички, и као такви спрем-

ни да се у новим батаљонима и четама под заједничким руководством боре на свакој територији широм Југославије. Ови елементи им и дају својство бригаде Народноослободилачке војске Југославије, а идеолошка опредељеност и политичка свест да се боре за циљеве револуције и пролетерско звање. Ова четири батаљона, формирана у децембру 1941. године, са свим својим карактеристикама сачињавају 2 пролетерску народноослободилачку ударну бригаду.

И ако на формирању састављена од бораца из Србије она, убрзо, попуњавајући своје редове, прима борце-добровољце и из других крајева земље. Прву такву већу групу прихвата већ септембра 1942, а другу идућег месеца. У саставу ових група било је бораца скоро из свих крајева наше земље, припадника свих наших народа и народности. На тај начин она од овог времена и по саставу представља јединицу у чијим се редовима ковало братство и јединство свих наших народа. Као таква она га носи, шири, гаји и развија где год се нађе. Била је пример пажње и другарства међу својим борцима без обзира на њихову националну припадност. Такав је био њен однос и према свим срединама у којима се кретала и борила. Њена бескомпромисна борба против свих разбијача братства и јединства је њен велики допринос развијању и учвршћивању братских односа међу народима и народностима Југославије.

Њено најглавније оружје је високи морално-политички и идеолошки ниво њених бораца. Због тога је она једна од ретких бригада која од свог формирања носи пролетерски назив. Кроз овај ниво се оцртавају њени главни војно-политички задаци. Пошто је израсла из народа, један од главних, ако не и најважнији задатак је био: одржати чврсту и нераскидиву везу са народом. Правилан однос према народу представљао је основу за сву њену активност у току читавог рата, ради чега је то била њена највећа војничка и политичка снага. Ко би у њеним редовима својим поступцима угрожавао или кварио тај однос, бивао је немилосрдно кажњаван. У изразито тешким ситуацијама и тешким прекршајима, а ради очувања чистоте свога лика, у бригади се није презало ни од смртне казне. Због таквог генералног става бригада је на свом борбеном и политичко-револуционарном путу представљала снажног пропагатора и мобилизатора најширих маса за идеје народноослободилачког покрета.

Тежиште њене активности је идеолошко-политички рад, а као одраз овог непоштедна и немилосрдна борба против свих могућих непријатеља. Кроз мржњу, упорност, храброст и борбеност према непријатељу је и изражаван степен идеолошко-политичке зрелости и дораслост сваког борца 2. бригаде. Да јој тежиште није било, као уосталом и читавог народноослободилачког покрета, на идејној основи као и у активности идеолошко-политичке природе, она би вероватно сагорела у оружаној борби. Као један од доказа овакве оријентације у њеној активности могао би да послужи много већи број руководећих партијско-политичких кадрова у штабовима и командама од броја војних руководилаца. Друга пролетерска бригада представљала је својеврсни политички одред револуционарног покрета.

Партијско-политичким радом у њој и ван ње бавиле су се у извесном смислу три посебне организације. То је у првом реду партијска

организација у којој су били обухваћени сви чланови Комунистичке партије. Затим то је скојевска организација у којој су били учлањени сви скојевци бригаде. И то је најзад читав састав бригаде као политички и ослободилачки покрет. Кичма и носиоци читаве политичке активности у бригади и ван ње били су чланови Комунистичке партије и чланови СКОЈ-а. То никако не умањује значај политичке активности и бораца који су били ван ових двеју организација. Ово тим пре, што је бригада била састављена од добровољаца. Ови су ступајући у њене редове добровољно се прихватили и идеологије и политике за коју се борио читав народноослободилачки покрет па и 2. бригада, као део тог покрета. Но без обзира на иостојање политичке свести код сваког добровољца — припадника 2. бригаде, ова бригада као пролетерска, имала је обавезу да ту политичку свест подиже на виши ступањ. Да у сваком моменту укаже на перспективу и да објасни развој како унутрашње тако и спољно-политичке и војне ситуације.

Иницијатори и први учесници читаве активности на политичком, војничком, забавном и културно-просветном плану били су комунисти и скојевци. Организацију и усмеравање свеукупне активности у бригади вршили су политички комесари. У воду за тај рад био је задужен политички делегат вода, а у чети, батаљону и бригади политички комесари ових јединица. Форме рада су биле четне и батаљонске конференције и политичке конференције са грађанима-мештанима. За развијање културно-просветног рада помагали су им културно-просветни одбори по батаљонима. Ради договора о методу и садржају политичког рада организована су повремено саветовања при бригади и дивизији. Док у конференцијама учествује целокупан састав бригаде у раду културно-просветних секција, по батаљонима учествују појединци обдарени за поједине активности у овој области. На саветовањима учествује политчики актив бригаде, који на својим плећима носи читав овај рад.

Партијска организација била је прилагођена војној организацији. Тако су у четама постојале партијске јединице или ћелије. Број чланова Партије у њима стално се мењао, између 10, 20 и више чланова. Поред четних, постојала је штабна и интендантска јединица или ћелија. Штапска јединица обично је бројала 5—8 чланова. Свака партијска јединица — ћелија имала је свог секретара. Читавим партијским радом руководили су заменици политичких комесара којих има у свим војним јединицама, почевши од чете па до бригаде. Обично је у 2. пролетерској бригади било 23 партијске јединице — ћелије и то: 13. четних, пет штапских, једна курирска, три болничке и једна у интендантури. Овај број није био сталан и он је зависио од броја чланова Партије у бригади као и од њене организације. У ситуацији када бригада добија 5. батаљон, број јединица се повећава. После пријепољске битке, када су 1. и 2. батаљон остали са по две чете овај број партијских јединица био је мањи. Треба напоменути, да су у штапске ћелије у батаљону, поред чланова Штаба батаљона који су чланови Партије, улазили и батаљонски курири комунисти, док су у Штабу бригаде курири комунисти имали своју засебну партијску организацију. Повремено партијска организација у чети делила се на партијске одељке, тако да је у чети било три водна партијска одељења и четврти — партијски одељак команде чета. Овима је руководио политички делегат вода, односно исто оно

лице које је било задужено за политички рад у воду. Ово није била устаљена форма организације, већ повремена, а нарочито у ситуацијама када би се водови нашли дуже времена одвојени од чете. Поред основних партијских јединица постојали су и органи на нивоу чете биро чете; на нивоу батаљона — батаљонска партијска конференција, скуп свих комуниста батаљона и батаљонски биро — комитет. Основне форме рада биле су партијски састанци по основним организацијама у којима су учествовали сви чланови Партије. Они су обично имали организационо-практични или теоретски карактер. На теоријским партијским састанцима прорађиване су теме чији је циљ био идеолошко-политичко уздизање чланова Партије. На састанцима организационе природе чланови Партије су се договарали о предстојећим акцијама јединица којима припадају, подносили извештај о свом раду, држању, критично и самокритично се осврtали на свој и на рад других комуниста. Нико није био изузет од критике. Чланови Партије, зависно од својих способности, добијали су задужење по секторима, а ови су обично били: војнички, политички, културно-просветни, рад на терену, рад са омладином и др. На састанцима су се обично подносили извештаји о том раду, успесима и пропустима. Рад комитета, односно партијских бироа имао је сличан садржај. Заменици политичких комесара су обично били секретари основних партијских организација или комитета — бироа. За уздизање партијских кадрова одржавани су партијски курсеви, обично при штабу бригаде или дивизије. Ради договора о партијском раду или ма које врсте активности комуниста, одржавана су партијска саветовања са партијским руководиоцима у бригади и дивизији. Односи између заменика политичког комесара и партијског руководиоца у бригади био је хијерархијски. Заменик политичког комесара бригаде подносио је извештај ЦК КПЈ. Све до прве половине 1944. године у бригади је постојао Политодел, орган Централног комитета КПЈ. Његов је задатак био пружање теоријске и практичне помоћи у партијско-политичком раду у бригади и ван ње. Он је био састављен од 3—5 другова који су се налазили при Штабу бригаде, а били су задужени у пружању помоћи по секторима.

Скојевска организација у бригади окупљала је најнапредније омладинце у своје редове и на тај начин припремала их за улазак у Партију. Ова организација је била ковачница партијских кадрова. И она је била усаглашена са војном организацијом. У ситуацијама када се у бригади налазио већи број омладинаца, свака чета је имала четне скојевске групе, што је био ређи случај. Обично су се по батаљонима формирали батаљонски скојевски активи. За руковођење и усмеравање скојевске организације постојали су батаљонски бригадни комитет. Сви руководиоци — секретари скојевских организација и комитета били су обавезно омладинци чланови Партије. За разлику од других руководилаца они су ту функцију вршили не напуштајући своју јединицу и борбени поредак. Једно време у бригади је био бригадни руководилац СКОЈ-а, који се налазио при Штабу бригаде и он је ту функцију вршио не напуштајући своју јединицу. Иначе, сам рад скојевских организација одвијао се слично партијском: преко састанака, конференција, митинга и др. Он се такође одвијао по секторима који су обично били: политички, васпитни, војнички, културно-просветни, рад на терену, дописни-

штво, хигијена и др. Секретари партијских јединица — ћелија су активно помагали и присуствовали састанцима скојеваца.

Сви напори политичко-партијских активиста и организација били су усмерени ка подизању на што виши ступањ свих јединица 2. бригаде, а самим тим и бригаде као целине у војничком и морално-политичком смислу. Напори нису били мали, али и резултати су били видни. Тај рад и резултати давали су посебан квалитет бригади у војнич ком и морално-политичком смислу. То је оно, што је непријатељу и обичном посматрачу било несхватљиво, нејасно и неразумљиво. То је она неисцрпна снага која је ову бригаду чинила непобедивом.

Ако је, по духу, њено тежиште на идеолошко-политичкој активности, онда је по садржају њена активност била превасходно у оружаној борби. На тај начин на тој платформи она остаје доследна и непоколебљива. Да би одржала то и повећала свој ниво борбености и револуционарности, она је врло често, у периодима наглог успона и бројчаног раста НОВЈ „жртвовала" своје најбоље кадрове не дајући им у већем броју да иду у друге јединице и на више војно-политичке положаје. На тај начин је у својим редовима и на релативно ниским војно-политичким положајима изгубила знатан број својих најбољих кадрова. Ово је делом и због „бригадизма" Штаба бригаде. Он је свакако био неприхватљив јер је штитио, делимично, и његов престиж. Но и поред тога она је успела да буде одгајивач и расадник знатног броја квалитетних војних и политичких кадрова.

Као пролетерска бригада она је за све време рата имала на уму радничку класу своје земље и за њена се права борила. 'Го што је њен превасходни задатак, као уосталом и читавог НОП-а, била борба за национално ослобођење своје отаџбине, не умањује значај њене свести и борбе за социјално ослобођење радничке класе. Она је и по свом борачком саставу била класно опредељена. Скоро половину укупног борачког састава чине радници који у револуцији могу да изгубе само „окове". Због тога је она уживала велико поверење Врховног штаба. Те није случајно да се скоро за све време рата и револуције налазила уз Врховни штаб. Исто тако, врло често је имала, по налогу Врховног штаба, да решава врло деликатне задатке. Она је све те и друге задатке савесно и успешно извршавала.

Око осамдесет процената борбеног састава бригаде сачињавала је омладина. Овај проценат се задржао у току читавог рата, јер је при попуни борбених редова бригаде доминирала омладина. Она је бригади давала посебно обележје. Колико су њени борбени редови одисали младошћу, говори и податак да је она у свом саставу имала чету дечака од 14—18 година. Свака борбена акција бригаде одисала је младалачким жаром, еланом и неустрашивошћу. Зато је из њених редова израсла читава плејада знаних омладинаца. хероја, бомбаша и пушкомитраљезаца.

Бригада је у својим редовима масовно прихватила и однеговала култ бораца — бомбаша. Он се, благодарећи претежно омладинском саставу бригаде, развио из насушне потребе да се недостатак тешке ратне технике надокнади људском храброшћу. Бомбаши 2. пролетерске бригаде у току рата решавали су најтеже задатке, као што је освајање армиранобетонских бункера, као и других утврђених упоришта.

који се постојећим наоружањем бригаде нису могли освојити. Због тога се у тежњи 2. бригаде да решава и „немогуће" задатке и родио борац-бомбаш. Својим подвизима у току рата они су били познати и признати и у другим јединицама НОВЈ. Бригада је поред „ударна" и „пролетерска" добила епитет и „бомбашка". Она се са својим бомбашима поносила, а они су били узор омладинцима-бомбашима из других јединица Успех и мајсторство бомбаша 2. пролетерске бригаде није био достигнут и престигнут, те је то остала њена трајна одлика.

Бригада је све до пред крај рата у свом саставу имала лако пешадијско наоружање. Оно се поред пушака састојало од лаког и тешког аутоматског оружја, минобацача 82 мм и противтенковског топа. Посебну категорију „тешког" оружја у 2. бригади сачињавају офанзивне и дефанзивне ручне бомбе. Од овог наоружања бригада се у току рата ни у најтежим ситуацијама није растајала. С овим наоружањем она се могла кретати по сваком терену и беспућу којим је могао човек и коњ да прође. Оваква покретљивост јој је била неопходна да би могла увек држати иницијативу у својим рукама.

Ноћни маневар са бомбашким и ватреним ударом основна је карактеристика борбених активности бригаде. У тој и таквој активности штабови одређују и дају основну идеју, а команде, групе и поједини борци — бомбаши су непосредни извршиоци акција. Због тога је самоиницијатива извршиоца основни покретач и усмеравајући елеменат кад отпочне акција. Од његовог интензитета и умешности врло често је зависио успех у извршавању постављених задатака. Командант и командир морао је бити: хладнокрван и сталожен; лукав и проницљив; истрајан и одважан да би одговорио свом задатку. Од војно-теоретских 5нања његов домет се ограничавао на основна знања све до пред крај рата, када је увођење у наоружање разноврсне ратне технике захтевало посебно познавање организације и вођење боја и операције уз учешће теже ратне технике.

Бригада је све до новембра 1942. била под непосредном командом Врховног штаба. У том временском периоду услед ограниченог броја јединица и великих потреба, она је најчешће дејствовала по батаљонима. Батаљони су често придавани или су самостално дејствовали ван састава своје бригаде. По формирању дивизија, она улази у састав 2 .пролетерске дивизије и у њеном саставу дејствује компактније. Може се узети као правило да како је НОВЈ расла бројчано и јачала у наоружању и опреми, тако је расла и компактност у дејствима 2. бригаде. Ово би могло да се узме као правило за развој и штабова, помоћних јединица, позадинских и санитетских јединица и осталих органа. Док у тптабовима у почетку преовлађују партијско-политички руководиоци, касније повећава се и број војног дела штабоЕа.

Поред свог бомбашког мајсторства у активним нападним дејствима, бригада се истицала својом одбрабеном упорношћу. Хладнокрвност, упорност и истрајност њених бораца и руководилаца у многим одбрамбеним акцијама задавали су велике муке непријатељу. Бригада је као таква била радо прихватана посебно као партнер у садејству са другим јединицама, како у нападу тако и одбрани. Њен дух другарства и ратне сигурности како међу борцима у бригади, тако и бригаде са осталим јединицама НОВЈ са посебним пажњом је гајен и показиван у

свлм приликама. Зато се у њеним редовима сваки борац осећао као међу својим најближим без обзира коме је народу или народности припадао. Због тога је она стекла велико поверење и углед међу јединицама НОВЈ. Да би стекла и очувала то поверење, она је често због строго схваћене одговорности и солидарности, сама скупо плаћала то своје схватање.

Као што је умела у борби да надмудри и доскочи непријатељу, она се ван борбе није предавала једном подмуклом и врло опасном непријатељу као што је био пегави тифус. Борбу против вашака, преносиоца ове опаке болести. бригада је међу првима почела. Благодарећи бурету које је приспособила за прање одела као најефикасније средство у борби против вашака, она га)е стално са собом носила и с успехом решавала ово питање, тако да у редовима бригаде није се ни једанпут појавила епидемија пегавца. Кад се зна у каквим је све условима употребљавано и ношено ово такозвано „партизанско буре" и да је у великом броју јединица харао тифус, онда је овај успех бригаде вредан пажње.

Друга пролетерска бригада је ратовала у свим републикама и покрајинама изузев Словеније и Македоније.

Учествовала је једном или више пута у ослобађању следећих већих места и градова: Нова Варош, Прибој, Пљевља, Фоча, Власеница, Сребреница, Братунац, Олово, Кладањ, Горажде, Калиновик, Улог, Ливно. Дувно, ЈЦркоњић Град, Јајце, Посушје, Бугојно, Доњи Вакуф, Беране, Бијело Поље. Босанско Грахово, Купрес, Ивањица, Ужичка Пожега, Брус, Блаце, Горњи Милановац, Београд, Брчко и Босански Шамап.

За своју многоструку активност у току народноослободилачке борбе бригада је одликована: Орденом народног хероја, Орденом братства и јединства првог реда, Орденом народног ослобођења првог реда, Орденом партизанске звезде првог реда и Орденом за храброст. Из њених редова проглашен је Петар Лековић за првог народног хероја Југославије. Она је дала још 47 народних хероја.

Оно што чини 2. пролетерску бригаду најсветлијом и најславнијом, без скоро тамне мрље на њеном борбеном путу, то су њени борци — бомбаши — пушкомитраљесци. Они на том путу не знају за дрхтај, страх и панику пред непријатељем. Напротив, они су у „безизлазним" ситуацијама били присебни, достојанствени, непоколебљиви, храбри и бескомпромисни борци. Они ни у једној прилици излаз нису тражили у предаји непријатељу. Њихова девиза је, у току целог рата и револуције, „само мртав у руке непријатеља, а жив никада". Ради остваривања овог начела последњи метак — последња бомба била је чувана и намењена не за непријатеља већ за себе.

Руководећи војно-политички кадар бригаде може бити поносан што је нашао најкраћи пут и имао знања политичко-војног да у борцима подстакне, охрабри, развије и учврсти баш ове квалитете, који су од бораца створили и у њима развили оне војно-политичке и моралне особине које су красиле сваког борца — пролетера, а бригади давале немерљиву снагу која је била гаранција успеха на бојном пољу. Истине ради, треба рећи да војно руковођење оваквим борцима — оваквом

војском какву је имала бригада, у већини случајеза било је на висини, чињено са много вештине и умешности. Но поред великих успеха и победа, бригада је умела да поднесе и поразе или неуспехе у појединим акцијама. Али, оно што ју је одликовало — то је да је и тада њен састав умео да нађе снаге и путеве, да среди своје редове и да још одмах настави своја дејства. Карактеристично је, да је скоро сваки батаљон з и бригада у целини имао своју голготу, које је доживљавао због слабог и неуспешног и невојничког руковођења у датом моменту, почев *ОЈ* штабова батаљона, бригаде па до дивизије и виших команди и штабова Тако је на Гату настрадао 4. батаљон, 3. батаљон на Уријама код Доњег Вакуфа, а 1. и 2. батаљон код Пријепоља, када је услед велики> губитака и разбијања ових батаљона привремено од остатка борацг ових батаљона формиран један батаљон. Бригада је гинула и на срем ском фронту дајући често велике жртве.

Све ово не умањује ону велику војничку, а нарочито политичку снагу коју је бригада поседовала и коју је обилато користила дајућг свој немали допринос победи револуције у нашој земљи. Биланс то1 доприноса је онај елеменат који непобитно говори да бригада спадг међу јединице које су највише дале и допринеле, не штедећи при том< себе напора, одрицања и жртава, да се дође до величанствене нацио налне и социјалне ослободилачке победе. Пролетерско звање она је ча сно и гордо носила све до коначне победе идеја за које се са толик< напора и одрицања борила. Светао и племенити лик бораца-пролетерг који су пали за ту победу обавезује на кретање путем који су они обе лежили и трасирали.

Завршетак рата није и крај Револуције. Она тече даље, а бригад; наставља да живи и чува њене тековине. Лик пролетера борца данас но се старешине и војници Другог пролетерског пука у Нишу. Они су, и свих крајева Југославије, достојни наследници славом овенчаних про летера. Бити старешина и војник јединице из које су никли хероји Петар Лековић, први народни херој Југославије, Винко Зевник из Слове није, Бошко Буха из Славоније, Ђурађ Зрилић из Босанске крајине, Мат Ујевић из Далмације, Сирогојно и Перица Ивановић из Србије је част с. којом се може поносити широм Југославије.

ОНИ ДАДОШЕ СЕБЕ РАДИ СЛОБОДЕ И ПРАВДЕ

Славни и јединствени у заједничкој борби, за исте идеале пал! су. Да! пали су! Умирала је храброст и младост да би други наставил] ка циљу. Они су горостаси и бесмртни, јер њихови идеали су такв* Они су безимени росни цвет који никада не вене. Извуцимо их из без имених и закитимо се њима и њиховим идеалима:

АБИНУН[631]) Есхија, АБИЋ Драгослав, АВРАМОВИЋ Јово, 192' Банија, з. С., АВРАМОВИЋ Д. Станимир, 1927, Д. Горевина — Чача! з. С„ АДАМОВИЋ Д. Братислав, 1927, Г. Милановац, и. С„ АДАМС ВИЋ Лазар — Лале, 1927, Мач. Митровица, и. С„ АДАМОВИЋ Б. Дрг го, Рошка — Бос. Крупа, АЈАЛИ Аваз, Гњилане, з. М„ АКСЕНТИЈЕ ВИЋ Б. Љубинко, 1922, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ АЛБАХАР1

[M1]) Ознаке као и раније.

Јаков, 1922, Београд, и„ АЛБАХАРИ Јосип, 1922, Београд, и„ АЛЕВИЋ С. Бајна, Матаруге — Краљево, АЛЕКСАНДРИЋ М. Божидар, 1927, Д. Горевница — Чачак, з. С„ АЛЕКСИЋ Н. Алекса, 1919, Г. Црнућа — Г. Милановац, р. С„ АЛЕКСИЋ И. Душан, 1920, Жаочани —• Чачак, з. С„ АЛЕКСИЋ С. Душан, 1923, Светозарево, р. С., АЛЕКСИЋ Здравко, Жабари — Ваљево, АЛЕКСИЋ Мила — Китка, 1920, Београд, р. С., АЛЕКСИЋ М. Надежда — Нада, 1924, Чачак, С., АЛЕМПИЈЕВИЋ Драган, 1921, Лисице — Лучани, и. С„ АЛЕТИЋ М. Михаило, 1908, Краље — Иванград, и Ц„ АЛМОЗЛИНО Н. Јосиф — Алма, 1917, Воден — Грчка, АЛМОЗЛИНО Терезија, 1924, Београд, АМБРОЖИЋ Димитрије, 1920. з. С„ АНДОНОВИЋ М. Братислав, Г. Милановац, АНДОНОВИЋ Лазар —Лале, 1921, Мач. Митровица, и. С., АНДРИЈЕВИЋ Пегар, Сиљ, АНДРИЈЕВИЋ М. Антун — Маладрин, 1924, Блато — Корчула, р. Х., АНДРИЋ Миломир — Лике, 1922, Г. Милановац, р. С., АНДРИЋ Љ. Милован, 1926, Драгиња — Коцељево, з. С„ АНДРИЋ Обрад, 1920, Ужице, р. С„ АНДРИЋ Раденко, АНДРИЋ Стево, Чачак, р. С„ АНДРИЋ Тадија, АНЂЕЛКОВИЋ Д. Милорад, 1925, Гари — Крушевап, С„ АНЂЕЛКОВИЋ Мита, 1918, Драгово — Рековац, з. С„ АНЂЕЛКОВИЋ С. Спасо, Студенац — Прокупље, С„ АНЂЕЛКОВИЋ Слободан, АНКА погинула, 1943. г. Пријепоље, АНТИЋ Ж. Радомир, В. Дреновац — Ниш, С„ АНТОНИЈЕВИЋ С. Илија, 1921, Пониковица — Т. Ужице, и. С„ АНТОНИЈЕВИЋ Д. Тодор, 1923, Пљевља, и. Ц„ АЉИНОВИЋ Маријан, 1920, Сплит, Х„ АЉКОВИЋ И. Адем, 1924, Пљевља, и. М„ АРГАРАЦ Бероња, Глиница — В. Кладуша, АРГАРАЦ Никола, Глиница — В. Кладуша. АРСЕНИЈЕВИЋ Милан — Вецо, 1899, Ваљево, и. С„ АРСЕНИЈЕВИЋ В. Маринко, 1923, Сеча Река — Косјерић, р. С„ АРСИЋ Предраг, 1923, Сугубина — Рековац, р. С„ АРСИЋ Живадин, 1921, Рајковац — Младеновац, р. С., АЋИМОВИЋ Јово, 1924, Биоска — Т. Ужице, з. С„ АЋИМОВИЋ Ј. Јован —Јово, 1924, Нови Градаг—Вировитица, и. С., АЋИМОВИЋ Милија, 1923, Шљивовица — Т. Ужице, и. С„ АЋИМОВИЋ Љ. Милорад, 1924, Сарајево, и. Ц„ АЧЕ Миливоје, Колашин, Ц„ АЏИЋ Р. Видоје, 1915, Буар — Т. Ужице, з. С„ АЏИЋ Милоје, Буар — Т. Ужице, С„ АШКИЋ Вид, Малован — Купрес, АРАНЂЕЛОВИЋ С. Спасо, 1921, Студенац — Прокупље, з. С.

БАБАЈИЋ Миљојка, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С, БАБИЋ М. Душан, 1923, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С., БАБИЋ П. Милојко, 1919, ГТржине —Бос. Грахово, р. С„ БАБИЋ С. Нећо, 1917, Црни Луг —Бос. Грахово, з. С„ БАБИЋ М. Симеун — Симо, 1923, Рибашевина — Т. Ужице, р. С„ БАБОВИЋ Р. Милан, 1924, Трнава — Чачак, з. С„ БАЊАР Р. Милета, Тепца — Жабљак, з. С„ БАИЦА Ф. Иве, 1926, Шибеник, и. Х., БАЈЕВИЋ Богољуб, Ивањица, С., БАЈИЋ Л. Раденко, 1925, Пљевља, и. Ц„ БАЈОВИЋ Г. Љубиша, 1920, Ужице, р. С„ БАЈКИЋ Жарко, 1922, Азања — Смед. Паланка, и. С., БАЈОТНИК Нећо, Сјенокоси — Мркоњић Град, з. С„ БАЈОВИЋ А. Милун, Прислоница — Чачак, С., БАЈРОВИЋ А. Хајрудин, 1900, Пљевља, р. М„ БАЈТО И Јозо, 1912, Завојане — Вргорац, з. Х., БАЈЧЕТА Бранко, 1921, Санџак, з. С., БАЈЧ"!-ТИЋ Б. Бранко, 1918, Брвеница — Пљевља, з„ БАКОЧЕВИЋ Бранислава, БАЛАН Петар, 1919, Орлић — Книн, з. С„ БАЛАЋ В. Владо, 1923, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ БАЛАЋ С. Ђуро, 1916, Пеуље — Бос. Гра-

хово, з. С„ БАЛАЋ С. Обрад, 1926, Пеуље — Бос. Грахово, з. С., БАНДИЋ Стево, БАНОВИЋ Б. Милан, 1925, Пљевља, и. Ц„ БАНУЛЕНТАР П. Ларко, Бањани — Бос. Крупа, БАЊАЦ Марија, 1924, Коријеновић — Сански Мост, з. С„ БАЊАМИН Мандил, 1925, Београд, р„ БАЊЕГЛАВА Д. Милош, 1921, Кињачка — Сисак, з. С„ БАЊАЦ Марија, 1924, Корљеново — Сански Мост, з. С„ БАРАЛИЋ Т. Властимир, Рибница — Краљево, С„ БАРАЛИЋ Д. Борисав, 1924, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ Т. Властимир, 1913, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАЛИЋ М. Миленко, 1922, Шарани — Г. Милановац, з. С„ БАРАНИН Гl. Лазар, 1916, Питомине — Жабљак, з. Ц„ БАРАШ Милан, 1916, Бос. Грахово, з. С„ БАРАШ Јела, Београд, р. С„ БАРОВИЋ Дракче, Пећ, Ц„ БАРОВИЋ Д. Ђоко, БАРОШ В. Бранко, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ БАРОШ С. Марко, 1923, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ БАРОШ С. Милан, 1913, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ БАРОШ Р. Саво, 1926, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ БАСЕКИЋ Веселин, 1924, Бијело Поље, Ц., БАЋАНОВИЋ Добрила, 1926, Јајце, и. С„ БАХТИЋ Михајло, Засад — Краљево, БАЦИН Марко, 1915, Коњеврат — Шибеник, Х., БАШИЋ М. Драгослав, 1922, Ужице, р. С„ БЕГИЋ Џемал, Нова Варош, р. М„ БЕКИЋ Перо, 1924, Кињачка — Сисак, з. С„ БЕЛИЋ Нестор, 1919, Остра — Чачак, з. С„ БЕЛОПАВЛИЋ Р. Борисав, 1925, Горичани — Чачак, з. С„ БЕНВЕНИСТИ Х. Самуило — Симо, 1920, Београд, и„ БЕНИЋ А. Јуре, 1924, Бањина — Плоче, з. Х., БЕРАЊА Никола, 1924, Вишеград, з. С„ БЕРОВИЋ Илија, Солин — Сшшг, з. С„ БЕРОЊА Никола, 1923, Радић — Бос. Крупа, з. С„ БЕРОЊА Р. Раде, 1925, Глиница — В. Кладуша, з. С„ БЕРОЊА М. Мара, 1917, В. Радић — Бос. Круиа, з. С„ БЕРОЊА С. Душанка, 1923, Ивањска — Бос. Крупа, з. С„ БЕЋИРБАШИЋ С. Сулејман, 1915, Пријепоље, М„ БЕУС Недељко-Нећо, 1925, Завојане — Вргорац, р. Х„ БЕШЕВИЋ Радоје, 1920, Слатина — Чачак, з. С„ БЕШЕВИЋ М. Добрица, 1926, Премећа — Чачак, з. С„ БЕШЕНСКИ Ђура, 1907, Срем. Каменица, р. С„ БИЈЕЛИЋ Миле., БИКИЋ М. Ђорђа, 1909, Радановци — Ливно, з. С„ БИКИЋ М. Нико, 1924, Прово — Ливно, з. С„ БИКИЋ Н. Илија, 1924, Радановци — Ливно, з. С„ БИКИЋ Т. Раде, 1924, Радановци — Ливно, з. С„ БИКИЋ П. Саво, 1915, Радановци — Ливно, з. С„ БИЛАНОВИЋ С. Лазо, 1911, Мандино Село — Дувно, з. С„ БИОРАЦ М. Миодраг, 1923, Леушићи — Г. Милановац, з. С., БИОРАЦ Р. Иван, 1930, Леушићи — Г. Милановац, з. С„ БИОРАЦ М. Миодраг, Ровањ — Ваљево, С„ БИРЧАНИН В. Чедомир, Суводањ, С. БИРАНС Сава, БЈЕЛИЧИЋ Мирослав, 1920, Мрчајевци — Чачак, з. С„ БЛАГОЈЕВИЋ Д. Станоје, Чукујевац — Краљево, С„ БЛАНУША Томо, 1925, Банија, з. С„ БЛАЋО Анте, 1921, Данило — Шибеник, Х„ БОБОВИЋ Радован, Бобово — Пљевља, С„ БОГДАНОВИЋ В. Андрија, 1919, Сивчина — Ивањица, р. С„ БОГДАНОВИЋ М. Владан, 1925, Паковраће — Чачак, з. С„ БОГДАНОВИЋ Душан, Београд, С„ БОГДАНОВИЋ Б. Милосав, 1921, Прислоница — Чачак, з. С„ БОГДАНОВИЋ Перка, Обреновац, з. С„ БОГДАНОВИЋ Пенко, БОГДАИОВИЋ Б. Славко, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ БОГУНОВИЋ Душан, 1912, Зрмања — Лика, р. С„ БОЖОВИЋ Богосав, Прељина — Чачак, С„ БОЖОВИЋ Милош, 1922, Прељина — Чачак, з. С„ БОЖОВИЋ Милорад-Мидо, 1923, Прељина — Чачак, з. С„ БОЖОВИЋ П. Милутин, 1923, Брђани — Г. Милановац, з. С„ БОЖОВИЋ Милутин-

-Шмит, 1910, Прељина — Чачак, р. С„ БОЖОВИЋ А. Богдан, 1920, Лазац — Чачак, з. С„ БОЖОВИЋ Стана, БОЖИКИЋ В. Миодраг, Шарани — Г. Милановац, С., БОЖИЧКОВИЋ Н. Вајо, 1926, Скаре — Оточац, з. С., БОЈАНА Тишковац — Лика, БОЈИЋ Раденко, Статиште — Краљево, С., БОЈИЋ Драгослав, 1923, Прељина — Чачак, и. С„ БОЈИЋ Жарко, БОЈИЋ Ј. Младен, 1917, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ БОЈИЋ Милан, Пољана, С„ БОЈИЋ Славко, Пољана, С„ БОЈИЋ Славко, 1921, Бакионица — Уж. Пожега, з. С„ БОЈКОВИЋ Милутин-Рундо, В. Орашје — Смедерево, р. С„ БОЈОВИЋ Б. Радош, 1919, Чичково — Ариље, з. С„ БОЈОВИЋ Марко, 1902, Прислоница — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ Добривоје-Јаглика, 1920, Дренова — Т. Ужице, з. С„ БОЈОВИЋ Д. Бранко, 1928, Д. Трепча — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ Илија, БОЈОВИЋ Богољуб Боле, 1925, Ивањица, р. С„ БОЈОВИЋ А. Милун, 1925, Прислоница — Чачак, з. С„ БОЈОВИЋ М. Срећко, 1920, Крива Река — Г. Милановац, з. С„ БОКАН Сава, 1923, Љусине — Бос. Крупа, з. С„ БОМШТАР П. Гојко, Бањани — Отока — Бос. Крупа, з. С„ БОНЏУЛИЋ Милорад, 1919, Отње — Уж. Пожега, р. С„ БОРЈАН Божо, 1922, Хргар — Бихаћ, з. С„ БОРОВИЋ Миливоје, 1918, Мачкат — Т. Ужице, р. С„ БОРОВИЋ Станка, БОСНА Иван, Шибеник, БОШЊАКОВИЋ Милан, 1925, Губер — Ливно, з. С„ БОШЊО А. Ибро, 1928, Бољанићи — Пљевља, з. М„ БРИЈЕВИЋ Г. Миленко, 1924, Орах — Вргорац, з. Х., БУБИЋ Драго, Солин — Сплит, р. БУБИШИЋ М. Никола, 1922, Сајковић — Ливно, з. С„ БУБУЉ М. Драган, 1923, Рачић — Бихаћ, з. С„ БУГАРИНОВИЋ М. Радиша-Јаруга, 1919, Севојно — Т Ужице, р. С., БУГУЉ Драган, Рачић — Бихаћ, БУЂАНАЦ Милан, Мач. Митровица, С„ БУКИЋ М. Анте, 1920, Лозовац — Шибеник, р. Х„ БУКИЋ Ш. Анте, 1920, Лозовац — Шибеник, р. Х„ БУКЛИЈАШ А. Иван, 1925, Завојане — Вргорац, з. Х., БУЛАЈИЋ Ђуро, 1921, Загорије — Невесиње, з. С„ БУЛАТОВИЋ Т. Владо, 1926, Г. Ровца — Колашин, з. Ц„ БУЛАТОВИЋ Вуко, Колашин, и. Ц„ БУЛАТОВИЋ Зарија, 1915, Колашин, и. Ц„ БУЛАТОВИЋ Миливоје, Колашин, Ц„ БУЛАТОВИЋ Рајко, 1926, Ровца — Колашни, Ц„ БУЉАН Живко-Слино, Далм. р , БУМБЕР Никола, Шибеник, р. С„ БУНЧИЋ Р. Љубан, 1924, Банија, з. С, БУРЕВИЋ А. Милан, 1926, ГЈетница — Чачак, з. С., БУРСАЋ Јандрија, 1910, Плавно — Книн, з. С„ БУРСАЋ Ј. Обрад, 1910, Плавно — Книн, з. С„ БУХА Бошко, 1924, Градина — Славонија, р. С„ БУШИЋ Добривоје, 1923, Чајетина, р. С„ БЕЛАКОВИЋ М. Војислав, 1925, Шарани — Гор. Милановац, з. С„ БЈЕЛИЦА Ј. Недељко, 1928, Дољак, БЛАГОЈЕВИЋ Р. Стана, 1923, Нова Варош, БОГОСАВЉЕВИЋ М. Миленко, С„ БОЈИЋ Милорад, БОЖОВИЋ П. Богољуб, 1920, Брђани — Гор. Милановац, С„ БОЖОВИЋ М. Јовић, 1921, Затон — Бијело Поље, Ц„ БУЛАТОВИЋ М. Радомир-Шуцо, 1921, Колашин, Ц.

ВАГИЋ Андрија, 1920, Пађани — Книн, з. С„ ВАГЊЕВИЋ Радоје, ВАЈАГИЋ М. Лука, 1922, Стабања — В. Кладуша, з. С„ ВАЈИМИРОВИЋ Стево, Београд, С„ ВАСИЋ Н. Раденко, 1912, Овчиња — Бајина Башта, р. С„ ВАСИЉЕВИЋ Богољуб-Бубина, 1923, Ариље, р. С„ ВАСИЉЕВИЋ Драган, 1925, Ариље, р. С„ ВАСИЉЕВИЋ Момир, 1920, Латвица — Ариље, р. С„ ВАСИЉЕВИЋ Огњен, 1912, Бело Поље — Г. Милановац, з, С„ ВАСИЉЕВИЋ Г, Стеван, 1925, Међани — Прије-

поље, з. С„ ВАСИЋ Раденко, Ужице, р. С„ ВАСОВИЋ Д. Бранко, 1929, Прислоница — Чачак, з. С„ ВАСОВИЋ Д. Величко, 1926, Прислоница — Чачак, з. С„ ВАСОВИЋ Весо, ВАСОВИЋ Ј. Љубинко, 1924, Брусница — Г. Милановац, з. С., ВАСОВИЋ Добрица, 1922, Прислоница — Чачак, з. С., ВЕЈ1ИМИРОВИЋ М. Милинко-Мико, 1919, Ивањица, и. С„ ВЕЛИЋ Петар, Шавник, з. Ц„ ВЕЛИЧКОВИЋ Олга, 1923, Каона — Лучани, и. С„ ВЕЉКОВИЋ Витомир, ВЕМИЋ М. Никола, 1914, Пљевља, и. Ц„ ВЕМИЋ Петак, Шавник, Ц„ ВЕСЕЛИНОВИЋ Михајло, 1918, Бенковац, р. С„ ВЕСЕЛИНОВИЋ Ратко-Ротоња, 1922, Чачак, и. *С„* ВЕСОВИЋ Т. Стеван, 1925, Лазац — Краљево, з. С„ ВЕСНИЋ Радисав, 1921, Горјани — Т. Ужице, р. С„ ВЕРБИЋ Р. Рајко, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ ВИГЊЕВИЋ Раде, ВИДАНОВИЋ Душан, ВИДАКОВИЋ С. Михајло-Видак, 1920, Милићево Село — Уж. Пожега, р. С„ ВИДАЧКОВИЋ Јово, 1917, Сарајево, р. С„ ВИКИЋ Саво, Радановци — Ливно, з. С„ ВИЈ10ТИЈЕВИЋ М Вилотије, 1923, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ВИЛОТИЈЕВИЋ М. Тодор, 1922, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ВИЛУС Марија, Глина, з. С„ ВИНКО Зевник, 1914, Праш — Крањ, р. Сл„ ВИТОМИРОВИЋ Милана, Сјетлина — Прача, ВИШЊИЋ Новица, 1920, Кушићи — Ивањица, з. С„ ВЛАИСАВЉЕВИЋ Милан, 1924, Госпић, з. С„ ВЛАХОВИЋ Марија, 1926, Ровца — Колашин, Ц„ ВЛАХОВЉАК Н. Хасан, 1914, Бољанићи — Пљевља, з. М„ ВЛАХОВЉАК Ј. Џемаил, 1926, Бољанићи — Пљевља, и. М„ ВОЂЕВАЦ Нико, 1928, Дрвар, С„ ВОЈИНОВИЋ Коста, ВОЈИНОВИЋ Никола, Грачац — Лика, з. С„ ВОЈИНОВИЋ Мирко, ВОЈИНОВИЋ Петар, Челебић — Бос. Грахово, з. С„ ВОЈИНОВИЋ М. Бошко, 1925, Бобово — Пљевља, з. Ц„ ВОЈНОВИЋ Д. Никола, 1924, Брувно — Грачац, С„ ВОЈНОВИЋ М. Анђа, 1921, Блатна — Бос. Крупа, С„ ВРАКЕЛА С. Спасо, 1903, Халапић — Гламоч, з. С„ ВРАНЕШ М. Никола, Тиват, Ц„ ВРАНЕШ Перо, 1923, Банија, з. С„ ВРАЊЕВАЦ Радоје, 1910, Крушчица — Ариље, з. С„ ВРЕЋО Т. Коста, 1910, Слатина — Фоча, з. С„ ВУЈАДИНОВИЋ М. Бошко, 1923, Луњевица — Г. Милановац, р. С„ ВУЈАНИЋ Павле, ВУЈАНОВИЋ Л. Никола, 1923, Радановци — Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ Ш. Симо, 1905, Челебић — Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ П. Перо, 1920, Челебић — Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ П. Нађо-Јегер, 1923, Радановци — Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ И. Петар, 1910, Радановци — Ливно, з. С„ ВУЈАНОВИЋ С. Милош, 1910, Радановци — Ливно, з. С„ ВУЈИНОВИЋ Ђ. Мирко, 1923, Горијевац — Бихаћ, С„ ВУЈИНОВИЋ Милош, Радановци — Ливно, з. С„ ВУЈИНОВИЋ Марко, 1915, ВУЈИЧИЋ Илија, 1923, Врбница — Ливно, з. С„ ВУЈИЧИЋ Јово, 1923, Банија, з. С„ ВУЈИЧИЋ С. Миљко, Д. Трепча — Чачак, з. С„ ВУЈИЧИЋ Лука, 1924, Бојмунте — Ливно, з. С„ ВУЈИЧИЋ В. Мојсије, 1919, Бељина — Чачак, з. С„ ВУЈИЧИЋ Милош, Сириг — Војводина, р. С„ ВУЈОВИЋ Г. Милан-Учо, 1912, Сарајево, и. С„ ВУЈЧИЋ И. Анте, 1902, Орах — Вргорац, з. Х„ ВУЈЧИЋ Н. Милан, 1924, Врбица — Ливно, 3. С„ ВУЈЧИЋ Мијо, 1921, Орах — Вргорац, з. ВУЈЧИЋ С. Петар, 1910, Врбица — Ливно, р. С„ ВУЈЧИЋ И. Симо, 1914, Бојмунти — Ливно, р. С„ ВУКАДИНОВИЋ А. Миленко, 1922, Бресница — Чачак, р. С„ ВУКАДИНОВИЋ Здравко, Мостар, р. С„ ВУКАЈЛОВИЋ Михајило-Бели, 1921, Добраче — Ариље, з. С., ВУКАЈЛОВИЋ Проко, 1910, Добраче — Ари-

ље, з. С., ВУКИЋ Мирослав, 1920, Кушињево — Свилајнац, з. С„ ВУКИЋЕВИЋ М. Вранко, Београд, С., ВУКИЧЕВИЋ М. Бранко, Београд, **р.** С., ВУКОВИЋ Б. Аћим, 1923, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ВУКОВИЋ Гојко, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ВУКОВИЋ Р. Драгић, 1924, Бело Поље — Г. Милановац, р. С., ВУКОВИЋ Драгослав, 1921, Ужице, и. С., ВУКОВИЋ Р. Драгослав-Пупавац, 1924, Уж. Пожега, и. С„ ВУКОВИЋ Милорад, 1920, Строжер — Бијело Поље, Ц„ ВУКОВИЋ Т. Томо-Гарко, 1915, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ВУКОВИЋ Љубомир, 1922, Ивање — Бијело Поље, Ц„ ВУКОВИЋ Ј. Светислав, 1927, Станина Река — Ваљево, з. С„ ВУКОВИЋ Р. Стеван, 1920, Бастаси — Бос. Грахово, С., ВУКОВИЋ Б. Никола, 1923, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ВУКОВИЋ Ј. Илија, 1921, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ВУКОЈЕВИЋ Тодор, 1925, Бијело Поље, Ц„ ВУКОМАНОВИЋ М. Љубиша, 1920, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ВУКОТИЋ П. Недељко-Нећо, 1915, Ариље, р. С„ ВУКОЈЧИЋ Ј. Ранко, 1923, Бијело Поље, р. Ц„ ВУКОЈЧИЋ Г. Тодор, 1924, Бијело Поље, р. Ц„ ВУКСАН С. Ангелина-Гина, 1924, Ужице, р. С„ ВУКУШИЋ М. Миле, Дрниш, ВУКША Мате, 1922, Шибеник, р. Х„ ВУКША Петар, Бос. Крајина, **з.** С„ ВУЛЕТА П. Васо, 1У07, Долац — Гламоч, **з.** С., ВУЛЕТА Р. Пане, 1912, Долац — Гламоч, з. С„ ВУЛЕТИН Маринко, 1907, Лаћарак, р. С„ ВУЛЕТИЋ Живка, 1922, р. С„ ВУЛИНОВИЋ Т. Митар, 1894, Коњеврате — Шибеник, з. ВУЛИНОВИЋ М. Душан, 1907, Коњеврате — Шибеник, ВУЛИЋ Ј. Лука, 1922, Врбица — Ливно, и. С„ ВУЛИЋ Ј. Тодор, 1923, Врбица — Ливно, з. С„ ЗУЛОВИЋ М. Милорад, 1922, Јездина — Чачак, з. С„ ВУЊАК М. Радомир-Рајко, 1923, Гачић — Бихаћ, С„ ВУЧЕКОВИЋ Шпиро, Римљани — Книн, з. Х„ ВУЧЕНОВИЋ Митар, 1924, з. С„ ВУЧЕНОВИЋ С. Шпиро, 1909, Рамљане — Книн, з. С., ВУЧИНИЋ Жарко, 1922, Мач. Митровица, р. С„ ВУЧИЋЕВИЋ Д. Крстомир, 1925, Балуга — Чачак, з. С„ ВУЧИЋЕВИЋ М. Угљеша, 1926, Г. Горевница — Чачак, з. С„ ВЕЛИСИЈЕВИЋ Ч. Здравко, ВЛАХОВИЋ Р. Милун, Ц.

ГАВРИЛОВИЋ Р. Велимир, 1925, Гривица — Бајина Башта, з. С., ГАВРИЛОВИЋ Р. Драгомир, 1920, Љубић — Чачак, р. С„ ГАВРИЛОБИЋ Душан, 1920, Сврачково — Уж. Пожега, р. С„ ГАВРИЛОВИЋ М. Лрагољуб, 1919, Бачевци — Ваљево, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ В. Живорад, 1926, Бачевци — Ваљево, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ М. Милош, 1919, Врнчани — Г. Милановац, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ Миле, 1914, Вирово — Ариље, р. С„ ГАВРИЛОВИЋ Ј. Милоје, 1922, Вишесава — Бајина Башта, з. С„ ГАВРИЛОВИЋ С. Радојко, 1921, Катрга — Чачак, з. С. ГАВРИЛОВИЋ В. Срећко, 1904, Брезова — Ивањица', з. С„ ГАВРИЛОВИЋ Г. Цветко, 1919, Дуб — Бајина Башта, з. С„ ГАВРИЋ Милун--Абисинац, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ ГАЈИЋ Момир, В. Плана, и. С„ ГАНИЋ Д. Сима, Псуња — Бос. Грахово, С„ ГАШИЋ С. Благоје, ГАШИЋ С. Дмитар, 1922, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ГАШИЋ И. Илија, 1925, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ГАШИЋ М. Илија, 1917, Пеуље — Бос. Грахово, з. С., ГАШИЋ И. Коста, 1913, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ ГАШИЋ Милош, окол. Книна, з. С„ ГАШИЋ Никола, Пеуље — Бос. Грахово, з, С„ ГАШИЋ Н. Обрад, 1910, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ ГАШИЋ Ј. Перо-Зеле, 1907, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ ГАШИЋ Н. Ристан, 1912, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ГАЧА-

НОВИЋ М. Славиша, 1923, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ГАЧИЋ Б. Илија, Бос. Грахово, С., ГВЕРО В. Вујо, 1910, Пеуље____Бос. Грахово, р. С„ ГВЕРО Ђ. Мирко, 1913, Пеуље — Бос! Грахово, з. *С.,* ГВЕРО С. Миле, 1924, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ГВЕРО Милош! Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ГВЕРО М. Саво, 1915, Пеуље — Бос Грахово, з. С„ ГВОЗДЕНОВИЋ Срећко, ГЕЗОВИЋ Милан, 1920, Беране — Иванград, и. Ц„ ГЕЗОВИЋ Мијо, 1920, Беране — Иванград, з. Ц„ ГЕРИНА Ј. Мустафа, 1925, Устипрача — Горажде, р. М„ ГЕРИНА И. Нусрет, 1925, Пљевља, р. М„ ГЈ1АВИЧАР Јанко, окол. Варажидина, з. Х„ ГЈ1АВИЋ Јаков, Лозовац — Шибеник, з. Х., ГЛИГОРИЈЕВИЋ М. Влада, 1926, Читлук — Крушевац, з. С„ ГЛИШИЋ Милисав, 1922, Остра — Чачак, р. С„ ГЛИШИЋ Милош, 1918, Ариље, и. С„ ГЛИШИЋ Р. Станоје, 1922, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ГЛИШИЋ Д. Радич, 1926, Вигошта — Ариље, з. С„ ГЛИШИЋ Михајило, 1924, Блатна — Бос. Крупа, з. С„ ГЛИШОВИЋ Р. Станко, 1927, Д. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ГЛУШИЦА Никола, Д. Лапац — Лика, р. С„ ГЛУШИЦА Стево, ГОГАЛИЋ Бећир, Бањевци — Пљевља, з. М„ ГОЈКОВИЋ Д. Радош, 1924, Г. Трепча — Чачак, з. С„ ГОРЕЈУЋИ Вићенцо, 1921, р. И„ ГОСТИЉАЦ Р. Радомир, 1927, Кукићи — Чачак, з. С„ ГОЦИЋ Петар, Драгиње — Обреновац, С„ ГРАЈФ С. Арпад, 1920, Сарајево, и„ ГРАЈФ С. Драго, 1922, Сарајево, и„ ГРАЈФ Јулије, и„ ГРАОВАЦ Петар, 1918, Слав. Пожега, р. С„ ГРБА М. Илија, 1908, Личке Јесенице, з. С„ ГРБИЋ Драган, ГРБИЋ Б. Мирко, 1921, Влака — Вргорац, з. Х„ ГРБИЋ Драган, ГРБИЋ С. Олга, 1925, Косјерић, и. С„ ГРБОВИЋ М. Гојко, 1926, Мотички Гај — Жабљак, з. Ц„ ГРКИНИЋ Ј. Илија, 1910, Рамљане — Книн, з. С„ ГРКИНИЋ П. Јован, 1908, Рамљане — Книн, з. С„ ГРКОВИЋ Радомир-Рацо, 1904, Неваде — Г. Милановац, з. С„ ГРМУША Љубан, Бојна, С„ ГРМУША Милан, 1925, Љусине — Бос. Крупа, з. С„ ГРМУША Миле, ГРМУША Љубан, ГРОБЉАР Албин, Трбовље, р. Сл„ ГРОЗДАНОВИЋ Ј Симо, 1922, Пиштелина — Бихаћ, С„ ГРУБИША Раде, Дрвар, з. С„ ГРУБИША Ј. Раде, Дољани — Бихаћ, С„ ГРУБИЋ Анте, Врањиц — Сплит, р. Х„ ГРУБОР М. Ђуро, 1910, Плавно — Книн, з. С„ ГРУЈИЋ Радомир, С„ ГРУЈИЋ Б. Ридивоје, Леново, С, ГРУЈИЋ Саво, 1920, Борје — Калиновик, з. С„ ГРУЈИЋ Саво, 1924, Крушчица — Ариље, з. С„ ГУДУРИЋ Сретен, Кратово — Нова Варош, С„ ГУДУРИЋ П. Славољуб, 1921, Атеница — Чачак, р. С„ ГУЛИН Јеро, Лозовац — Шибеник, Х„ ГУЛИН Ш. Иван, 1903, Лозовац — Шибеник, Х„ ГУЛИН М. Зора, Лозовац — Шибеник, Х„ ГУЛИН М. Мирко, 1924, Лозовац — Шибеник, р. Х„ ГУЛИН Н. Иве, 1914, Лозовац — Шибеник, р. Х„ ГУЛИН М. Дане, 1923, Лозовац — Шибеник, р. Х„ ГУЛИН Јован, Лозовац — Шибеник, Х„ ГУЛИН Ј. Јосип, Радоњићи — Дрниш, р. Х„ ГУЛИНА Анте, ГУЛИНА Марко, ГУТМАН И. Вита, 1923, Ужице, и„ ГОЦИЋ Петар.

ДАБОВИЋ Радован, 1922, Бресница — Чачак, р. С„ ДАВИД Д. Катан, 1922, Сарајево, и„ ДАВИДОВИЋ Л. Божо, 1924, Бојмунти — Ливно, з. С„ ДАВИДОВИЋ Ј. Божо, 1924, Бојмунти — Ливно, з. С„ ДАКИЋ П. Вељко, 1920, Старо Село — Гламоч, з. С„ ДАКИЋ М. Олга, 1927, Вишесава — Бајина Башта, з. С„ ДАМЈАНОВИЋ Борисав, 1925, Гојна Гора — Г. Милановац, С„ ДАМЈАНОВИЋ Богдан, 1924, Д. Ра-

кани — Босански Нови, з. С„ ДАМЈАНОВИЋ Милојко, 1927, М. Мокри Луг — Београд, С„ ДАМЉАНОВИЋ Р. Гвозден, 1917, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ Љ. Љубиша, 1924, Дренова — Г. Милановац, з. С„ ДАМЉАНОВИЋ С. Љубиша, 1922, Дренова — Г. Милановац, з. С„ Др ДАНИЕЛИ, и. И„ ДАНИЛОВИЋ М. Радисав, 1919, Бистрица — Нова Варош, р. С„ ДАНИЛОВИЋ Милан-Калабастер, ДАНИЛОВИЋ Ненад, 1918, Сивчина — Ивањица, з. С„ ДАНИЛОВИЋ Радојко, 1922, Сивчина — Ивањица, з. С„ ДАНИЛОВИЋ Милан, 1924, Узићи — Уж. Пожега, и. С„ ДАНИЛОВИЋ Д. Станоје, 1926, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДАНИЧИЋ Б. Милован, 1922, Стапари — Т. Ужице, р. С„ ДАРИЈЕВИЋ Владимир-Чаче, 1915, Чачак, р. С„ ДАЦИЈЕР Раде, 1924, Вргин Мост, р. С„ ДАЦИЋ Ј. Михаило, 1924, Врела — Жабљак, и. Ц„ ДАТЛИЋ Вид, Римач — Бихаћ, ДВОКИЋ Ј. Јован, 1927, Плавно — Книн, з. С„ ДЕВЕТАК Ђуро, Љубина — Двор на Уни, з. С„ ДЕЈОВИЋ М. Алекса, 1922, Севојно — Т. Ужице, р. С„ ДЕЛИЋ Јово, Бос. Крајина, з. С„ ДЕМИРОВИЋ М. Суљо, 1923, Клис — Бихаћ, р. М„ ДЕМОВИЋ Илија, 1925, Мрчево — Пљевља, Ц„ ДЕСПОТ Божо, ДЕСПОТОВИЋ Стево, Бос. Грахово, з. С„ ДЕСПОТОВИЋ И. Ванко-Ване, 1925, Куманово, р. Ма„ ДИВАЦ Војислав-Лала, 1922, Вуковар, и. С„ ДИВИЋ М. Лука, 1913, Завојане — Вргорац, з. Х„ ДИВЉАН Нада, 1925, Сарајево, р. С„ ДИКИЋ Саво, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Ј. Борисав, 1925, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Војо, ДИМИТРИЈЕВИЋ Марисав, р„ ДИМИТРИЈЕВИЋ Славиша, 1923, Озрем — Г. Милановац, з. С„ ДИМАР Касим, 1917, Фоча, з. М„ ДИНИЋ М. Милорад, 1926, В. Шиљеговац — Крушевац, з. С„ ДИРАКА Никола, 1917, Сушак, р„ ДИШКОВИЋ Драгољуб, 1918, Борци — Рача, р. С„ ДМИТРОВИЋ Д. Раденко, 1926, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ ДОБРИЋ Милош, 1912, Каменица — Ниш, р. С„ ДОГАНЏИЋ Будимир, 1923, Бела Земља — Т. Ужице, р. С„ ДОГАНЏИЋ М. Милија, 1921, Дријетањ — Т. Ужице, З. С„ ДОКИЋ Ј. Јово, 1920, Врбица — Ливно, з. С„ ДОНДУР Ђ. Никола, 1924, Жагровић — Книн, з. С„ ДОМАНОВИЋ Светомир-Јањоваи, 1920, Прислоница — Чачак, з. С„ ДОТЛИЋ Р. Вид-Вићо, 1924, Рачић — Бихаћ, з. С„ ДРАГУТИНОВИЋ Младен, 1926, Бобово — Пљевља, з. Ц„ ДРАГИЋ Бранко, 1926, Јасеница — Огулин, р. С., ДРАГИЋ Т. Ђорђе, 1924, Љубић — Чачак, р. С„ ДРАГИЋЕВИЋ М. Десимир, 1923, Дренова — Г. Милановац, з. С , ДРАЖИЋ Даница, Глина, С„ ДРАЖИЋ С. Даница, 1925, Шушњар, С„ ДРАЖОВИЋ Бранко, 1924, Г. Милановац, р. С„ ДРАКИЋ Јован, 1927, Плавно — Книн, з. С„ ДРАМХИЧАНИН Грујо, 1918, Ивањица, р. С„ ДРАЧА Вука-Вукица, ДРАШКОВИЋ Радосав, ДРИНЧИЋ Милош, 1921, Ужице, и. С„ ДРИНЧИЋ Милан, 1925, Ужице, р. С„ ДРИЊАКОВИЋ М. Љубиша, 1920, Таково — Г. Милановац, з. С„ ДРЉАЧА Т. Вукосава, 1924, Ивањска — Бос. Крупа, С„ ДРЉЕВИЋ Станка, 1924, Колашин, з. Ц„ ДРНДАРЕВИЋ Миломир, 1922, Рупљево — Уж. Пожега, р. С„ ДРОБЊАК М. Урош, 1922, Садике — Бијело Поље, Ц„ ДРОБЊАК Д. Драго, 1922, Пода — Бијело Поље, Ц„ ДРОБЊАКОВИЋ Драган, 1926, и. С„ ДРОБАЦ Д. Гојко, Бањани — Бос. Крупа, з. С„ ДУВЊАК Г. Веселин-Црни, 1928, Ливно, р. С„ ДУГАЛИЋ Душан, 1910, Драгољ — Г. Милановац, **л.** С„ ДУГИЋ Владислав-Гарча, Сараново — Рача, и. С„ ДУКИЋ Раде,

Банија, з. С„ ДУБИЋ Радс, Лика, С„ ДУДИЋ Мујо, 1920, Крупањ, и. С., ДУЈИЋ Душан, 1924, Модрич, и. С„ ДУЈА Босанка, ДУДИЋ Душан, Рилић — Купрес, з. С., ДУКИЋ Миле, 1924, Обљај — Банија, з. С„ ДУКИЋ Д. Милосав-Чобан, 1906, Г. Дубац — Лучани, з. С., ДУЛАН Алија, 1927, Фоча, з. М„ ДУЛИЋ М. Реџо, 1925, Пљевља, М„ ДУПАНОВИЋ Омер, 1924, Рипач — Бихаћ, з. М„ ДИМИТРИЈЕВИЋ С. Драгиша, С., ДРАЖОВИЋ Ј. Драгомир, 1887, Дренова — Г. Милановац, р. С„ ДРАГОВИЋ Рашо, Г. Морача — Колашин, Ц.

ЂАЈИЋ Ђорђе, 1907, Ужице, р. С„ ЂАЈИЋ Миодраг, 1920, Ужице, р. С„ ЂАЈИЋ Мирко, ЂАКОВИЋ Ј. Марко, 1920, Гориш — Шибеник, з. Х., ЂЕДОВИЋ А. Слободан, 1920, Стубал — Ваљево, з. С„ ЂЕЛКАПИЋ Милош, 1920, Брезова — Ивањица, з. С„ ЂЕРИЋ Боривоје, Ниш, С„ ЂИНЂИЋ Хрвоје, Биоград на мору, р. Х., ЂОКИЋ Војислав, члан Врх. Штаба, ЂОКИЋ Б. Димитрије-Дикула, 1925, Чачак, и. С„ ЂОКИЋ-МИРКОВИЋ Драго, 1915, Љубић — Чачак, р. С„ ЂОКИЋ Р. Лука, 1922, Рача — Бајина Башта, з. С„ ЂОКИЋ Миле, 1922, Прача — Горажде, з. С„ ЂОКИЋ Јордан, Љубовија, р. С„ ЂОКИЋ Олга, 1920, Уж. Пожега, и. С„ ЂОКИЋ Ј. Радован-Сестра, 1921, Врутци — Т. Ужице, з. С„ ЂОКИЋ Н. Цветко, 1923, Драксин — Бајина Башта, С„- ЂОКОВИЋ Р. Милан, 1885, Д. Трепча — Чачак, з. С„ ЂОКОВИЋ Војислав, Мајдан — Г. Милановац, з. С„ ЂОКОВИЋ М. Драгомир-Ђоко, 1915, Чачак, р. С„ ЂОКОВИЋ Ј. Богољуб, 1923, Брезова — Ивањица, С„ ЂОРЂЕВИЋ Милун, ЂОРЂЕВИЋ Б. Станимир, 1919, Тешић — Рековац, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ Света, Браничина — Смед. Паланка, и. С„ ЂОРЂЕВИЋ Живомир, 1920, Г. Милановац, р. С„ ЂОРЂЕВИЋ Борисав, 1923. Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ Танасије, 1926, Миријево — Београд, С„ ЂОРЂЕВИЋ Мица, 1921, Крагујевац, и. С„ ЂОРЂЕВИЋ Милан, 1921, Латвица — Ариље, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ Никола, 1923, Книн, р. С„ ЂОРЂЕВИЋ Љубинка, 1917, Радобуђа — Ариље, р. С„ ЂОРЂЕВИЋ Р. Радоје, 1925, Качулице — Чачак, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ М. Драгослав, 1925, Кукићи — Чачак, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ Миљојко, 1922, Лазац — Чачак, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ Ј. Шпиро, 1911, Ромљаник — Книн, ЂОРЂЕВИЋ Перо-Шиптар, 1922, Кос. Митровица, р. С„ ЂОРЕМ Ј. Аћим, 1924, Г. Будањ — Фоча, з С„ ЂОРИЋ Милорад, 1925, М. Дренова — Трстеник, р. С„ ЂУКИЋ Р. Даница, Пеовац — Иванград, Ц„ ЂУКИЋ М. Александар, 1922, Београд, С„ ЂУКИЋ Лабуд, 1917, Беране — Иванград, и. Ц„ ЂУКИЋ Пане, Пеуље — Б. Грахово, з. С„ ЂУКИЋ Д. Милан, 1921, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ЂУКИЋ В. Васкан, 1925, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ЂУКИЋ Мирко, Д. Сувоја — Срб, з. С„ ЂУКИЋ М. Марко, 1907, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ЂУКИЋ Д. Недељко, 1926, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ЂУКИЋ Ј. Милош, 1912, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ЂУЛИЋ-МЛАДЕНОВИЋ Рада-Црна, 1912, В. Плана, С„ ЂУНАР Пане, ЂУРАКИЋ Т. Радомир, 1920, Љубић — Чачак, и. С„ ЂУРАКИЋ Р. Михаило, 1925, Љубић — Чачак, и. С„ ЂУРЂЕВИЋ Мирослав, 1920, Крагујевац, р. С„ ЂУРЂЕВИЋ Душан, 1919, Бања Лука, и. С„ ЂУРЂИЋ Радомир, 1925, Ивањица, и. С„ ЂУРИН Божо, Далмација, ЂУРИЋ Драгољуб, ЂУРИЋ С. Сима, Плавно — Книн, С„ ЂУРИЋ С. Бранко, 1913, Вргин Мост, С„ ЂУРИЋ Борка, ЂУРИЋ М. Љубиша, 1922, Мојсиње — Чачак, и. С„

ЂУРИЋ Р. Новица, 1875, Заовине — Бајина Башта, р. С„ ЂУРИЧИЋ Бошко, 1913, Јагодина — Светозарево, и. С„ ЂУРКОВИЋ Милан, 1922, Сарајево, С„ ЂУРОВИЋ Н. Веселин-Веско, 1924, Косово, и. Ц„ ЂУРОВИЋ Д. Периша, 1927, Прислоница -- Чачак, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ О. Периша, 1927, Прислоница — Чачак, з. С„ ЂОРЂЕВИЋ Ј. Станислав, С.

ЕКМЕШЧИЋ В. Дамљан, 1923, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ЕКМЕШЧИЋ М. Милош, 1920, Обајгора — Б. Башта, з. С„ ЕРАК Ј. Дане, 1920, Г. Данило — Шибеник, з. Х„ ЕРГАРАЦ Р. Никола, 1923, Глиница — **в.** Кладуша, з. С„ ЕРЕМИЈА Милош, Обљај — Глина, и. С„ ЕРЦЕГ Н. Лука, 1920, Радановци — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ Т. Славко, 1910, Врбица — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ С. Јово, 1910, Челебић — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ Ј. Илија, 1924, Врбица — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ М. Душан, 1923, Челебић — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ С. Ђорђе, 1923, Челебић — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ Ј. Симо, 1910, Радановци — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ Л. Бојан, 1923, Врбица — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ Видоје, Радановци — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ Б. Јово, 1926, Челебић — Ливно, з. С„ ЕРЦЕГ С. Здравко, 1924, Врбица — Ливно, и. С., ЕРЦЕГ М. Стипе, Лозовац — Шибеник, Х„ ЕРЦЕГ М. Петар, Лозовац — Шибеник, Х„ ЕРЦЕГ Милан, ЕРЦЕГ Б. Ђорђе, 1920, Челебић — Ливно, з. С.

ЖДЕРИЋ Анка, 1919, Грнченик — Кардељево, з. Х., ЖЕРЋЛИК, М. Рамио, 1922, Нови Пазар, М. ЖИВАЉЕВИЋ Војо, Косово, Ц„ ЖИВАНОВИЋ Р. Драгомир, 1923, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЖИВАНОВИЋ Милан, Манђупа — Рача, з. С„ ЖИВАНОВИЋ М. Радомир-Жика, 1923, Винча — Топола, з. С„ ЖИВАНОВИЋ Жика, 1924, Г. Шаторња — Топола, з. С„ ЖИВИЋ Милан, 1919, Поповић — Рача, з. С„ ЖИВКОВИЋ Војин, Речина — Колашин, Ц„ ЖИВКОВИЋ Војислав, 1923, Машиница — Иванград, Ц„ ЖИВКОВИЋ М. Деспот, 1927, Трнава — Чачак, з. С„ ЖИВАНОВИЋ Драгомир, Шарани — Г. Милановац, С„ ЖИВКОВИЋ Ж. Живота, 1924, Љутице — Коцељево, з. С„ ЖИВКОВИЋ Живота-Бољшевик, 1920, Прислоница — Чачак, р. С„ ЖИВКОВИЋ Јуре, 1921, Растиње — Шибеник, з. Х., ЖИВКОВИЋ Ш. Јуре, 1921, Раслина — Шибеник, р. Х„ ЖИВКОВИЋ М. Миодраг, Калиновац, С„ ЖИВКОВИЋ Миодраг, 1926, Бањани — Обреновац, з. С„ ЖИВКОВИЋ Д. Радиша, 1922, Прислоница — Чачак, р. С„ ЖИВКОВИЋ В. Радослав, 1925, Прислоница Чачак, з. С„ ЖИВУЛОВИЋ Жика, Книн, з. С„ ЖИДИЋ М. Иван, 1912, Завојане — Вргорац, з. Х., ЖИЖОВИЋ Б. Живота, 1922, Ручићи — Г. Милановац, з. С„ ЖИЖИЋ Даница, 1912, Поља — Колашин, Ц„ ЖИЖИЋ Јелена, С., ЖУГИЋ Даница, 1918, Бијело Поље, Ц„ ЖАРКОВИЋ И. Никола.

ЗАБРДАЦ Благоје, 1919, Бастаја — Дарувар, р. С„ ЗАГОРАЦ Б. Гојко, 1923, Отишић — Сињ, з. С„ ЗАРИЋ М. Алекса, 1921, Комора — Двор, С„ ЗАРИЋ Миливоје, 1921, Брезова — Ивањица, з. С„ ЗАРИЋ Ч. Милорад, 1921, Добротин — Рача, С„ ЗАРИЋ Милован, Ужице, р. С„ ЗАРИЋ Ч. Милорад, 1924, Добротин — Бајина Башта, з. С„ ЗАРИЋ Радосав, Пољана — Трстеник, и. С„ ЗАТЕЖИЋ Вук, 1922, Љубић — Чачак, р. С„ ЗАТЕЖИЋ Александар, 1925, Љубић — Чачак, р. С„ ЗДРАВКОВИЋ Ж. Милија, 1919, Вишевац — Рача, р. С„ ЗЕЈНЕЛАГИЋ А. Рамо, 1921, Нови Пазар, М„ ЗЕЈНЕЛАГИЋ А. Килмо,

1923, Нови Пазар, М„ ЗЕЛИЋ Душан, Добрљин — Бос. Нови, С., ЗЕЛИЋ Шиме, 1905, Имотски, з. Х., ЗЕЦ Душан, 1907, Дарувар р С ЗЕЧЕВИЋ Влада, ЗЕЧЕВИЋ Р. Драган-Драгче, 1927, Косово, и. Ц.,'ЗЕЧЕВИЋ М. Милун, 1916, Горобиље — Уж. Пожега, з. С„ ЗЕЧЕВИЋ Милутин, 1921, Липовац — Аранђеловац, и. С„ ЗЛОРЂЕ Ј. Томислав, 1917. Г. Постиње — Сплит, р. Х., ЗЛАТАНОВИЋ Момчило, 1921, Лесковац, р. С„ ЗОРИЋ Драгослав, 1921, Ваљево, р. С„ ЗОРИЋ В. Ђуро, 1925, В. Радић — Бос. Крупа, з. С„ ЗОРИЋ С. Кајо, 1925, Хргари — Бихаћ, з. С„ ЗОРИЋ И. Милан, 1922, Хргари — Бихаћ, з. С„ ЗОРИЋ Радосав, Пољна — Трстеник, р. С„ ЗРИЛИЋ В. Ђурађ, 1917, Белопламеница — Кључ, з. С„ ЗЕВНИК М. Винко, 1914, Мавчице — Крањ, р. Сл„ ЗОРИЋ М. Ђуро, Рудопоље — Грачац, з. С.

ИВАНИШЕВИЋ М. Бранко, 1910, Врањска — Бос. Крупа, з, С„ ИВАНОВИЋ Боривоје, 1903, Роге — Уж. Пожега, р. С„ ИВАНОВИЋ А. Вјекослав, 1922, Сриљине — Сплит, р. Х„ ИВАНОВИЋ 3. Живорад, 1925, Љутице — Коцељево, з. С„ ИВАНОВИЋ Драгиша, ИВАНОВИЋ Иван-Иво, 1924, Пећ, и. С„ ИВАНОВИЋ Д. Миодраг, Пекшаница —• Крушевац, С„ ИВАНОВИЋ Славка, ИВАНОВИЋ М. Радован, 1928, Слатина — Пљевља, з. Ц„ ИВАНОВИЋ Светислав, 1919, Јовац — Светозарево, з. С„ ИВАНОВИЋ Миломир, 1922, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ ИВАНОВИЋ М. Милутин-Дуле, 1905, Буар — Т. Ужице, р. С„ ИВАНОВИЋ И. Милун, 1910, Нојољин — Трнава — Рашка, р. С„ ИВАНОВИЋ М. Миломир, 1922, Заглавак — Бајина Башта, з. С„ ИВАНОВИЋ В. Милорад, 1914, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ ИВАНОВИЋ Н. Петар-Перица, 1925, Сараново — Младеновац, р. С„ ИВАНИЋ НИКОЛА, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ИВАЧИЋ Вјекослав, Трогир, р. Х„ ИВЕТИЋ И. Душан, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ И. Дуле-Шумаров, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Д. Јово, 1925, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ М. Јово, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ П. Јово, 1925, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ И. Јово, 1920, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ С. Марко, 1921, Бојмунти — Ливно, з. С„ ИВЕТИЋ И. Милош, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ И. Ненад, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Н. Никола, 1912, Бојмунти — Ливно, з. С„ ИВЕТИЋ Нико, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Никола, Книн, з. С„ ИВЕТИЋ Н. Никола, 1911, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Б. Никола, 1920, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ И. Никола, 1909, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕТИЋ Н. Сава, 1924, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ИВЕЗИЋ Блажо, 1924, Бијело Поље, р. Ц„ ИВИЋ Н. Недељко, 1924, Поповићи — Гламоч, з. С„ ИВКОВИЋ Ђока, 1922, Невесиње, з. С„ ИВОВИЋ Д. Драгиша, 1921, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ИГЊАТОВИЋ Божидар, 1882, Мостар, р. С„ ИГЊАТОВИЋ Катица, 1917, Кувеждин — Словенија, р. ИГЊАТОВИЋ Лука, 1910, Ужице, р. С„ ИГЊАТОВИЋ Р. Милован, 1922, Јеловик — Бајина Башта, р. С„ ИЛИЋ Р. Милан-Скандинавац. 1922, Бај. Башта, и. С„ ИЛИЋ О. Милорад, 1928, Придоли — Бајина Башта, р. С„ ИЛИЋ В. Предислав, 1922, Катрга — Чачак, з. С„ ИЛИЋ Н. Петко, 1928, Забрђе — Пљевља, и. Ц„ ИЈ1ИЋ Н. Перко, 1928, Љуће — Пљевља, з. Ц„ ИЛИЋ Перко, 1928, Потпеће — Пљевља, з. Ц„ ИЛИЋ Петар, 1930,

Бобово — Пљевља, Ц„ ИЈ1ИЧИЋ Вјекослав, Трогир, Х„ ИЈ1ИЋ А. Радојко, 1924, Лаћевци — Краљево, С„ ИЈ1ИЋ С. Живота, 1923, Водањ — Смедерево, С„ ИЈ1ИЋ Мирко-Сенегалац, 1923, Ступчевићи — Ариље, и. С„ ИЈ1ИЋ Гавро, 1914, Сарајево, р. С„ ИЈ1ИЋ Дмитар, 1923, Сврачковци — Г. Милановац, и. С„ ИЈ1ИЋ Светомир-Патак, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ ИЈ1ИЋ Максим, 1912, Прислоница — Чачак, з. С„ ИЈ1ИЋ Ђорђе, 1919, Прислоница — Чачак, з. С„ ИЈШЋ Адам, Прељина — Чачак, з. С„ ИЈ1ИЋ Н. Миломир, 1918, Гривска — Ариље, з. С„ ИЈ1ИЋ Р. Милутин, 1922. Велереч — Г. Милановац, и. С„ ИЛИЋ Б. Ђорђе, 1925, Лочевци — Г. Милановац, з. С„ ИЛИЋ А. Радојко, 1924, Лочевци — Г. Милановац, з. С. ИЛИЋ В. Славко, 1921, Прислоница — Чачак, з. С„ ИЛОНКА Калман, ИРИЋ Вељко, 1922, Ужице, и. С„ ИСАК Ђ. Миле, 1924, Бос Бојна — В. Кладуша, ИЛИЋ Б. Живота.

ЈАБЛАН Томо, 1914, Добрско Село — Црнојевића Ријека, р. Ц„ ЈАКИЋ Радомир, Меруна — Жабљак, з. Ц„ ЈАКИЋ Чедо, Гараждовац — Пећ, ЈАКОВЈБЕВИЋ С. Боја, 1924, Нуглашица — Бос. Грахово, з. С„ ЈАКОВЉЕВИЋ Р. Веселин, 1926, Кукиђи — Чачак, р. С„ ЈАКОВЉЕВИЋ Б. Добривоје, 1926, Церје — Бајина Башта, з. С„ ЈАКОВЉЕВИЋ Н. Јово, 1912, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЈАКОВЉЕВИЋ Миодраг, 1925, Драгиње — Коцељево, з. С„ ЈАКШИЋ Вид, 1922, Јелашиновци — Паланка, ЈАНДРИЈЕВИЋ Петар, 1919, Синђ, з. С„ ЈАНИЋИЈЕВИЋ М. Радисав-Бомба, 1916, Бело Поље — Г. Милановац, и. С„ ЈАНИЋ Гојко, ЈАНКОВИЋ Богић, 1921, Узићи — Уж. Пожега, р. С„ ЈАНКОВИЋ Д. Богосав, 1921, Кремна — Т. Ужице, и. С„ ЈАНКОВИЋ Вукашин, Шавник, Ц„ ЈАНКОВИЋ Д. Душан, 1920, Јеловик — Аранђеловац, и. С„ ЈАНКОВИЋ Живадин-Кум, 1922, Ланиште — Светозарево, и. С„ ЈАНКОВИЋ Јован, 1926, Шавник, Ц„ ЈАНКОВИЋ Д. Момчило, Туђин — Љубовија, С„ ЈАНКОВИЋ Н. Милан, 1920, Чачак, и. С„ ЈАНКОВИЋ Милена, 1923, Живковићи — Рача, з. С„ ЈАНКОВИЋ Миодраг-Кушиљевац, 1921, Кушиљево — Свилајнац, з. С„ ЈАНКОВИЋ В. Милан, 1910, Коловрат — Пријепоље, 3. С„ ЈАНКОВИЋ Милорад, 1924, Влашко Поље — Младеновац, р. С„ ЈАНКОВИЋ П. Михаило, 1920, Лесковица — Ваљево, з. С„ ЈАНКОВИЋ Н. Милун-Мића, 1921, Својдруг — Бајина Башта, и. С„ ЈАНКОВИЋ Слободан, 1902, Уж. Пожега, и. С„ ЈАНКОВИЋ Страјин, 1919, Рожанство — Т. Ужице, р. С„ ЈАЊАНИН Радован, Јањ — Јајце, з. С„ ЈАЊИЋ Д. Гојко, 1927, Грабовица — Шавник, з. Ц„ ЈАЊИЋ Жика, Сепци — Рача, з. С„ ЈАЊИЋ Жика, Селци — Крагујевац, з. С„ ЈАЊИЋ Радован, Јањ — Јајце, з. С„ ЈЕВТИЋ П. Предраг-Драган-Шкепо, 1912, Г. Милановац, и. С„ ЈЕВТИЋ Л. Мирко, 1918, Заграђе — Г. Милановац, з. С„ ЈЕВТИЋ М. Мирко, 1917, Рељинци — Г. Милановац, р. С„ ЈЕВТИЋ Радисав, 1923, Вишеград, С„ ЈЕВТОВИЋ Петар, 1888, Брусница — Г. Милановац, и. С„ ЈЕВТОВИЋ Милан-Рус, 1902, Мачкат — Т. Ужице, С„ ЈЕВРИЋ М. Миломир, Забрђе — Бијело Поље, Ц„ ЈЕВТИЋ Мирко, ЈЕКОВИЋ М. Богдан, 1927, Београд, ЈЕЛАВИЋ Озрен, 1923, Равча — Вргорац, и. Х„ ЈЕЛАВИЋ М. Марко, 1925, Равча — Вргорац, з. Х„ ЈЕЛАВИЋ П. Јозе, 1924, Равча — Вргорац, з. Х„ ЈЕЛАВИЋ А. Петар, 1906, Равча — Вргорац, з. Х„ ЈЕЛАВИЋ А. Миливој, 1927, Равча —

Вргорац, з. Х., ЈЕЈ1АВИЋ М. Мате, 1922, Равча — Вргорац, з. Х., ЈЕ-Ј1АВИЋ М. Иван-млађи, 1921, Равча — Вргорац, з. Х., ЈЕЈ1АВИЋ М. Иван, 1905, Равча — Вргорац, з. Х., ЈЕЈШЋ М. Божидар, 1921, Брђани — Г. Милановац, з. С., ЈЕЛИЋ Мирослав, 1925, Ивањица, и. С„ ЈЕЛИЋ Александар, 1923, Ужице, и. С„ ЈЕЛИСАВЧИЋ Ч. Александар! 1923, Обајгора — Бајина Башта, С„ ЈЕЛИСИЈЕВИЋ Ч. Здравко, 1922^ Обајгора — Бајина Башта, С„ ЈЕЛОВАЦ М. Душан, 1914, Мрчево — Пљевља, з. Ц„ ЈЕЛОВИЋ Јозо, 1924, Равча — Вргорац, з. Х„ ЈЕЛОВИЋ Марко, Равча — Вргорац, р„ ЈЕЗДИЋ Живорад, 1924, Драксин — Бајина Башта, з. С„ ЈЕЖ Ј. Ђорђе, 1924, Г. Петровић — Бос. Крупа, з. С„ ЈЕРЕМИЈА Милош, Борије — Калиновик, з. С„ ЈЕРЕМИЋ К. Андрија, 1924, Обрва — Краљево, з. С„ ЈЕРЕМИЋ Боривоје, 1924, Ужице, р. С„ ЈЕРИЋ Димитрије, Бос Петровац, С„ ЈЕРКОВИЋ Пајо, 1925, Грмуша — Бихаћ, з. С„ ЈЕРКОВИЋ М. Ивица, Дрниш, Х„ ЈЕРКОВИЋ П. Паја, 1920, Пљевља, и. Х„ ЈЕРКОВИЋ Петар, ЈЕФТОВИЋ Чедомир, 1920, Мокра Гора — Т. Ужице, и. С„ ЈЕЧМЕНИЋ Душан-Јечменица, Губеревци — Лучани, з. С„ ЈЕЧМЕНИЦА Милосав, 1923, Ужице, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Адам, ЈОВАНОВИЋ Александар-Отров, 1922, Бранешци — Чајетина, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Александар, 1923, Чачак, и. С„ ЈОВАНОВИЋ И. Богдан, Љубиње, ЈОВАНОВИЋ Ј. Богдан, 1917, Требиње, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Богољуб, 1907, Стапари — Т. Ужице, з. **С„** ЈОВАНОВИЋ-БОРОВИЋ Н. Станоје-Цане, 1901, Пониковица — Т. Ужице, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Благоје, Божурња — Топола, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Божидар-Ара, 1923, Крагујевац, и. С„ ЈОВАНОВИЋ Бранко, 1921, Београд, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Војислав, 1923, Дубрава — Исток, з. П„ ЈОВАНОВИЋ С. Драгољуб, 1922, Вучоделце — Сурдулица, 3. С„ ЈОВАНОВИЋ Драго, 1915, Крушчица — Ариље, р. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Добривоје, 1921, Пониковица — Т. Ужице, 3. С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Драгољуб, 1926, Лаћевци — Краљево, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Р. Живојин, Грачаница — Приштина, ЈОВАНОВИЋ Живко, 1919, Брезовац — Аранђеловац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Јово, 1922, Исток, з„ ЈОВАНОВИЋ Лука, ЈОВАНОВИЋ ЈБубиша-Содаџија, 1906, Ужице, р. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Милосав, 1921, Велеријеч — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Милован, 1922. Обајгора — Бајина Башта, з. С„ ЈОВАНОВИЋ К. Миодраг, 1926, Бошњаци — Рача, з. С„ ЈОВАНОВИЋ В. Новак, 1919, Лелићи — Т. Ужице, р. С„ ЈОВАНОВИЋ Радомир, 1924, Лапово, С„ ЈОВАНОВИЋ Д. Радивоје, 1921, Калиманићи — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Радисав, 1920, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ Саво-Сирогојно, 1926, Сирогојно — Т. Ужице, р. С„ ЈОВАНОВИЋ В. Тодор, 1920, Рожина — Добрички, з. С„ ЈОВАШЕВИЋ Радослав-Ђука, 1922, Пређина — Чачак, з. С„ ЈОВАШЕВИЋ Јеремија, 1910, Пређина — Чачак, р. С„ ЈОВАШЕВИЋ Драгован, 1920, Пређина — Чачак, з. С„ ЈОВАШЕВИЋ Р. Леко, 1927, Расовача — Прокупље, з. С„ ЈОВАШЕВИЋ В. Остоја, 1923, Пређина — Чачак, р. С„ ЈОВИЋ Н. Раде, 1922, Врбица — Ливно, з. С„ ЈОВИЋ Љ. Нико, 1924, Врбица — Ливно, з. С„ ЈОВИЋ С. Слободан, 1926, Десић — Поцерски, з. С„ ЈОВИЋ Б. Духпан, 1925, Тичево — Бос. Грахово, р. С„ ЈОВИЋ М. Саво, 1925, Врбица — Ливно, з. С, ЈОВИЧИЋ С. Радомир, Стубал — Ваљево, з. С„ ЈОВИЋ Ц. Душан, 1924, Драгнић Подови — Мркоњић Град, з. С„ ЈОВИЋ Бошко, 1923, Ланиште — Светозарево, з. С„ ЈОВИЋ Јела, Београд, р. С„

ЈОВИЧИЋ Ш. Ђорђе, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С, ЈОВИЧИЋ Евица, 1925, Кочери — Сисак, ЈОВИЧИЋ-БАРАШ Јела, 1917, Београд, С„ ЈОВИЧИЋ Миладин, 1923, Жабари — Топола, и. С„ ЈОВИЧИЋ Мирко, ЈОВИЧИЋ С. Радомир, 1921, Стубал — Ваљево, з. С„ ЈОВОВИЋ Д. Живорад, 1924, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ ЈОВОВИЋ Божо, Тепца — Жабљак, з. Ц„ ЈОВИЧИЋ Бора, Радовање — В. Плана, р. С„ ЈОЈИЋ Рајко, 1922, Миросаљци — Ариље, р. С„ ЈОКИЋ Танасије-Понајлак, 1905, Богатић, з. С„ ЈОКИЋ Јосип-Јоцо, 1907, Ужице, р. С„ ЈОКИЋ Радојко, 1921, Маковиште — Косјерић, з. С„ ЈОКИЋ Миливоје, Шабац, С„ ЈОКИЋ Милија, 1919, Качер — Љиг, р. С„ ЈОКСИЋ А. Миодраг, 1922, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ ЈОЛИЋ Миливоје, од Шапца, з. С„ ЈОНУЗ С. Шевкија, 1919, Бољанићи — Пљевља, з. М„ ЈУНГОВИЋ Александар, 1923, Ужице, и. С„ ЈУРАС Анте, Шибеник, и. Х„ ЈУРАС Драго, 1925, Дубраве — Шибеник, Х„ ЈУРАС Милка, Шибеник, и. Х„ ЈУРЕ Радица, 1922, Сплит, р. Х„ ЈУРИЉ Н. Миљенко, 1924, Завојане — Вргорац, з. Х„ ЈУРИЉ А. Стипе, 1912, Завојане — Вргорац, з. Х., ЈУРИЧИЋ И. Стипе, 1913, Сриљине — Сплит, з. Х„ ЈАЊАТОВИЋ В. Миле, 1910, Српско Поље — Оточац, з. С„ ЈОВАНОВИЋ С. Драгољуб, 1922, Вучедолци — Сурдулица, С.

КАДИЋ Ш. Шериф, Бољанић — Пљевља, М„ КАЗАНОВА А. Иван, 1923, Врбовска — Хвар, з. Х„ КАЛАБА Ђ. Стојан, 1921, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ КАЛАБА А. Лука, 1922, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ КАЛАБА Ђ. Ђорђе, 1924, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ КАЛАБИЋ Ђурађ, КАЛАЈАНОВИЋ Милован, 1920, Прилике — Ивањица, з. С„ КАЛАУЗ А. Нико, 1921, Лозовац — Шибеник, р. Х„ КАЛАУЗ Н. Рудолф, 1913, Лозовац — Шибеник, р. Х., КАЛАУЗ М. Долфо, 1914, Лозовац — Шибеник, Х., КАЛАУЗ Т. Мате, 1906, Лозовац — Шибеник, Х„ КАЛАМАН Илонка, 1923, Титово Село — Сента, р. КАЛОЈЕВИЋ М. Добривоје, 1910, Грабовица — Г. Милановац, р. С„ КАЛОЈЕВИЋ Светомир, 1908, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ КАЛУЂЕРОВИЋ Радован, 1922, Прељина — Чачак, и. С„ КАМХИ Самуел-Симо, 1920, Сарајево, р. КАПЕТАНОВИЋ М. Часлав, 1927, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ КАРАБАТАК Богдан, Касин До — Сарајево, КАРАДАРЕВИЋ Г. Божидар-Божо, 1926, Ужице, р. С„ КАРАКАШ С. Омер, 1895, Градац — Пљевља, з. М„ КАРАКЛАЈИЋ Богомир, 1910, Шареник — Ивањица, р. С„ КАРАКЛАЈИЋ Милутин, Брезова — Ивањица, з. С„ КАРАКЛАЈИЋ-БОНГРАД Ружа, 1915, Побрежје — Словенија, р. Сл„ КАРАЛАЗИЋ Р. Жарко, 1918, Неваде — Г. Милановац, з. С„ КАРАМАЗ Иве, Врбоска — Хвар, з. Х„ КАРАПАНЏА П. Бошко, 1925, Перна — Бос. Крупа, з. С„ КАРАПАНЏА П. Гојко, 1924, Перна —• Бос. Крупа, з. С„ КАРАПАНЏА Симо, 1920, Д. Дубрава — Сисак, з. С„ КАРАПЕТРОВИЋ Радисав, 1922, Свештица — Ивањица, р. С„ КАРИЋ Милан-Пилот, Јарушице — Крагујевац, з. С„ КАРИЋ Р. Драган, 1922, Паковраће — Чачак, з. С„ КАРИЋ Н. Исак-Бата, 1916, Београд, и. КАРОГИЋ О. Миле, 1914, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ КАРОГИЋ Д. Јово, 1913, Пеуље — Бос. Грахово, р. С. КАРОГИЋ Д. Марко, 1910, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ КАСИЋ Касим, Бихаћ, М. КАТАНИЋ Властимир, 1925, Гњилане, и. С„ КАТАН Давид, Сарајево, и„ КАТИЋ С. Никола, 1924, Богдаши — Ливно, з. С„ КАУРИНОВИЋ

Јозо, Тузла, з. Х., КАЧАВЕНДА М. Сава, **1922,** Гориња — Бос. Крупа, з. С„ КАЧАРЕВИЋ Ј. Станимир, Рипањ — Београд, з. С„ КАШИЋ Габријел, Загреб, р. Х., КВАЈИЋ М. Видоје, 1925, Бајина Башта, С„ КЕЂА Јозо, 1920, Данило — Шибеник, Х., КЕЊАЛО Јl. Лазо, **1922,** Рачић — Бихаћ, з. С„ КЕЊАЛО Ј. Војо, 1924, Липа — Бихаћ, з. С„ КЕЊАЛО М. Божо, 1920, М. Рачић — Бихаћ, з. С„ КЕМИВЕШ Милан, Рача, р. С, КЕЦО Јосии, 1920, Данило — Шибеник, Х., КИЗУР Иштван-Брка, 1916, Нови Сад, р. КИЈАРИ А. Ђино, 1911, Фиренца, И„ КИСА Л. Саво, 1922, Лушница — Требиње, и. С„ КИСО Л. Арсеније, 1915, Бојмунти — Ливно, з. С„ КИСО Р. Јово, 1913, Бојмунти — Ливно, з. С, К.ПАРЕНДИЋ Гl. Миле, 1923, Данило Бирањ — Шибеник, з. Х„ КЛАРИЋ М. Милан, 1920, Арбанија — Трогир, р. Х„ КЛИНАЦ Анте, 1914, Равче — Вргорац, з. Х., КЛИНАЦ А. Петар, 1913, Сташевица — Кардељево, р. Х., КЈ1ИПА Милан, 1922, Подкапела — Лика, КЛИСОВИЋ Анте, 1922, Данило — Шибеник, Х„ КЉБАЈИЋ М. Видоје, 1925, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ КЉУТИЋ Милован, 1919, Ужице, р. С„ КНЕЖЕВИЋ М. Александар, 1928, Пљевља, КНЕЖЕВИЋ С. Батрић, 1922, Руданци — Жабљак, з. Ц„ КНЕЖЕВИЋ Д. Богдан, 1927, Брђани — Г. Милановац, з. С„ КНЕЖЕВИЋ М. Ђура, Рачићи — Бихаћ, р. С„ КНЕЖЕВИЋ Илија, КНЕЖЕВИЋ Г. Милојица, 1925, Матаруге — Пљевља, з. Ц„ КНЕЖЕВИЋ Ч. Милош, **1920,** Глободер — Крушевац, С., КОВАЧЕВИЋ Војислав, 1923, Ковачка Долина — Жабљак, з. Ц„ КОВАЧЕВИЋ Гојко, Мељак — Пљевља, з. Ц„ КОВАЧЕВИЋ Гојко-Зера, 1924, Ужице, и. С„ КОВАЧЕВИЋ М. Ђуро, **1921, В.** Радић — Бос. Крупа, з. С„ КОВАЧЕВИЋ Н. Илија, **1922,** Губин — Ливно, з. С„ КОВАЧЕВИЋ С. Јосип, 1924, Жрновница — Сплит, р. Х„ КОВАЧЕВИЋ В. Лука, 1922, Дољани — Бихаћ, з. С„ КОВАЧЕВИЋ И. Милан, 1924, Бајина Башта, и. С„ КОВАЧЕВИЋ М. Милан, **1922,** Плеш — Александровац, з. С„ КОВАЧЕВИЋ Р. Момчило, **1924,** Дољани — Бихаћ, з. С. КОВАЧЕВИЋ Ч. Радослав, 1917, Средња Добрња — Уж. Пожега, и. С„ КОВАЧЕВИЋ Рајко, 1924, Гласинац, з. С„ КОВАРБАШИЋ Љубан, 1912, Дреновац — Глина, з. С„ КОВАЧИЋ С. Миле, 1926, Бојмунти — Ливно, КОВАЧИЋ Недељко, 1925, Рожанство — Т. Ужице, С„ КОЗОМАРА С. Васо, 1915, Богдаши — Ливно, з. С„ КОЗОМАРА И. Петар, 1920, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ КОЗОМАРА Ружа, Богдаши — Ливно, С„ КОЗОМОРА И. Петар, 1920, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ КОЗОМОРА Ш. Вицко, 1925, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ КОЗОМОРА Ј. Раде, 1914, Богдаши — Ливно, з. С„ КОЗОМОРА К. Лука, 1922, Богдаши — Ливно, р. С„ КОЗОМОРА М. Јово, 1924, Богдаши — Ливно, з. С.. КОЗОМОРА К. Ђорђа, 1923, Богдаши — Ливно, з. С„ КОКОВИЋ П. Ђорђе, 1924, Уж. Пожега, и. С„ КОЛАР Н. Рудолф, Лозовик — Шибеник, Х„ КОЛАРЕВИЋ В. Славиша, **1924,** Мрсаћ — Краљево, з. С„ КОЛИЋ Бајрам, Бијело Поље, М„ КОМЕВИШ М. Милан, Рача, КОНСТАНТИНОВ Иван, 1918, Бугарска, и„ КОЊАКОВИЋ Павле, Тузла, и. С„ КОЊЕВОДА Анте, 1921, Коњеврат _ Шибеник, Х„ КОЊИК Ђ. Никола, 1892, Богдаши — Ливно, з. С„ КОЊИК Н. Стана, 1923, Богдаши — Ливно, з. С„ КОРАЋ Михаило, 1921, Гунчаница — Светозарево, р. С„ КОРБАТЕК Богдан, Касиндол — Сарајево, р. КОРДИЋ М. Хасо, 1920, Бошчиновићи — Пљевља, з. М„ КОРЊАЧА Илија, 1913, Паћане — Книн, з. С„ КОРОБА-

ШИЋ Љубан, 1912, Дреновац — Глина, з. КОРУГА Д. Ђуро-Ђукан, 1908, Личке Јесенице — Огулин, р. С„ КОРУЖИЋ Бранко, 1922, Ужиде, р. С., КОСАНОВИЋ Милка, 1925, Пућаник — Бос. Крупа, з. С„ КОСИЋ Ј. Боривоје, 1919, Зарожје — Бајина Башта, з. С„ КОСИЋ Васо, 1917, Травник, р. С„ КОСОРИЋ Никола, Соколац — Романија, р. С.,' КОСТИЋ Васа, С„ КОСТИЋ Воја, Јарушице — Крагујевац, з. С„ КОСТИЋ Коле-Мароканац, р. С„ КОСТИЋ Љубиша-Криви, Обреновац, и. С„ КОСТИЋ Б. Милан, 1927, Глободер — Крушевац, з. С„ КОСТИЋ Тодор, Мркоњић Град, з. С„ КОСТИЋ Чеда, 1917, Чумић — Крагујевац, з. С„ КОТИЋ Никола, 1925, Богдаши — Ливно, з. С„ КОЦМУР Алојз, 1904, Љубљана, и. Сл„ КОШТАН Вице, 1919, Коњеврат — Шибеник, Х„ КРАСИЋ Н. Миодраг, 1926, Мирковићи — Куршумлија, з. С„ КРГА Ђ. Милош, 1923, Ћуић Крчевина — Т. Кореница, КРГА Милорад, 1923, Лика, р. С„ КРЕМИЋ Н. Павле, 1921, Каљев Врат — Шибеник, КРЕЧКОВИЋ Драгослав, 1920, Здравчићи — Уж. Пожега, р. С„ КРИВАНИЋ А. Владимир, 1925, Коњарница, С. КРИЛОВИЋ П. Јован, 1926, Ораховице — Бијело Поље, з. Ц„ КРНЕТА Душан, 1915, Стрмица — Книн, з. С„ КРНЕТИЋ Боро, 1925, Г. Петровић — Бос. Крупа, з. С„ КРНИЋ Ш. Иве, 1922, Коњеврат — Шибеник, з. Х„ КРНИЋ М. Павле, 1920, Коњеврат — Шибеник, Х„ КРНИЋ Н. Павле, 1922, Коњеврат — Шибеник, р. Х„ КРНИТИЋ М. Лука, 1924, Рудопоље — Грачац, з. С„ КРЊИЋ М. Вице, 1920, Бирањ Данило — Шибеник, з. Х„ КРСМАНОВИЋ С. Миленко, 1925, Вишесава — Бајина Башта, з. С„ КРСМАНОВИЋ М. Властимир, 1922, Мрсаћ — Краљево, з. С„ КРСТАНОВИЋ П. Никола, 1921, Рамљане — Книн, з. С„ КРСТАНОВИЋ Л. Никола, 1908, Рамљане — Книн, з. С„ КРСТИЋ Рајко, Жељава — Завидовићи, з. С„ КРУПЕЖ Милић, 1923, Ракова — Чачак, и. С„ КРУПЕЖ Радослав, Ракова — Чачак, и. С„ КРУПЕЖ Радмила, 1916, Чачак, р. С„ КРСТОВИЋ Божо, Кратина — Фоча, КРУНИЋ В. Млађен, 1915, Кратина — Фоча, КРУПНИКОВИЋ Ратомир-Врећа, 1919, Грдовићи — Ариље, з. С„ КРЏИЋ Никола, 1915, Радобуђа — Ариље, р. С„ КУВЕЉИЋ Драган, 1922, Уж. Пожега, и. С„ КУЗМАНОВИЋ Божидар, 1917, Крагујевац, р. С„ КУЗМАНОВИЋ Миле, 1920, Краљево, и. С„ КУЈУНЏИЋ Љ. Бранко, 1921, ЈЛавник, р. Ц„ КУЈУНЏИЋ Божо, 1922, Србица — Косово, р. С„ КУЈУНЏИЋ Божо, 1920, Превиш —• Шавник, Ц„ КУКАЉ Вукајло, 1907, Радмужићи — Иванград, и. Ц„ КУНЧИЋ Ђ. Стјепан, Кутлина — Бјеловар, Х„ КУРТАГИЋ З. Јахо, 1921, Рожај, р. М„ КУРЧУБИЋ Д. Мијалко, 1926, Кукићи — Чачак, з. С„ КУРОБАСА В. Јово, 1923, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ КУРЋУБИЋ Ј. Радован, 1927, Прислоница — Чачак, з. Ц„ КУШИЋ Милинко, 1912, Свештице — Ивањица, и. С„ КУШИЋ Милован, 1924, Ивањица, С„ КАМЕНКО Д. Петар, 1923, Шкаре — Оточац, з. С„ КАРАИЧИЋ П. Душан, КОВАЧЕВИЋ С. Глишо, КОВАЧЕВИЋ В. Лука, 1922, Дољани — Бихаћ, КОСТИЋ Р. Михаило, КРВАЈИЋ М. Видоје, КРСТИЋ Б. Милан.

ЛАБОР М. Анте, 1924, Гориш — Шибеник, з. Х„ ЛАБОР М. Јере, 1919, Гориш — Шибеник, з. Х„ ЛАБОР В. Марко, 1919, Гориш — Шибеник, р. Х„ ЛАБОР М. Мате, 1924. Гориш — Шибеник, з. Х„ ЛАБОР В. Мате, 1922, Гориш — Шибеник, з. Х„ ЛАБОР М. Марко, 1919, Гориш — Шибеник, з. Х„ ЛАБОР Н. Мате, 1924, Гориш — Шибеник, Х„

ЛАБОР М. Никола, 1924, Гориш — Шибеник, Х., ЛАБОР И. Никола, 1924, Гориш — Шибеник, Х., ЛАБУС Стеван, 1917, Попина — Грачац, р. С., ЛАБОВИЋ Ђока, ЛАБУРА Мате, Касиндол — Сарајево, з. Х.] ЛАЗАР Ђ. Стеван, 1926, Сомбор, и. С„ ЛАЗАРЕВИЋ Д. Богољуб, 1925, Велереч — Г. Милановац, з. С., ЛАЗАРЕВИЋ Богољуб-Чаво, 1926, Велереч — Г. Милановац, з. С„ ЛАЗАРЕВИЋ Д. Милутин, 1922, Велереч — Г. Милановац, з. С„ ЛАЗАРЕВИЋ Недељко-Нећо, 1923, Пећ, и. С„ ЛАЗАРЕВИЋ Л. Роберт, 1911, Београд, и. С„ ЛАЗИЋ Љ. Боривоје', 1921, Узићи — Уж. Пожега, р. С„ ЛАЗИЋ Добрица, 1925, Сврачковци — Г. Милановац, з. С., ЛАЗИЋ К. Милан, 1924, Сврачковци — Г. Милановац, з. С., ЛАЗИЋ Љ. Милош-Скакавац, 1924, Узићи — Уж. Пожега, р. С„ ЛАЗИЋ Обрад, 1922, Барић — Барајево, и. С„ ЛАЗИЋ Света, ЛАЗИЋ М. Светомир, 1924, Добротин — Бајина Башти, з. С., ЛАЗОВИЋ И. Драгомир, 1914, Лозница — Чачак, з. С., ЛАЗОВИЋ М. Милојко, 1925, Шарани — Г. Милановац, з. С„ ЛАЗОВИЋ М. Тасо, 1915, Липница — Чачак, з. С„ ЛАКАС Шиме, 1925, Гориш — Шибеник, р. Х., ЛАПЧЕВИЋ Матија, 1918, Годовик — Уж. Пожега, р. С„ ЛЕВИ Дренка, и. ЛЕВИ Исак, Београд, и. ЛЕКИЋ Милутин, 1922, Босут — Аранђеловац, з. С„ ЛЕКОВИЋ П. Милован, 1924, Речица — Уж. Пожега, з. С., ЛЕКОВИЋ Новак, 1921, Строжер — Бијело Поље, Ц„ ЛЕКОВИЋ Петар, ПРВИ НАРОДНИ ХЕРОЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ, 1892, Сврачково — Уж. Пожега, р. С„ ЛЕЛОВИЋ Марко, 1892. Г. Милановац, р. С„ ЛИПОВИНА Н. Саво, 1915, Орлић — Книн, з. С„ ЛИСАЦ Штефица, ЛИСИЦА Н. Наход, 1924, Мељак — Пљевља, з. М„ ЛИЧИНА Божо, 1923, М. Рујишка — Бос. Крупа, С. ЛИШАНИН С. Слободан, 1922, Лазац — Краљево, з. С„ ЛОВРЕ С. Владо, 1922, Бастаси — Бос. Грахово, з„ ЛОНЧАРИЋ Лука, Г. Милановац, р„ ЛОПИЧИЋ Илија, и. Ц„ ЛОШИЋ М. Бранко, 1927, Угарци — Бос. Грахово, з. С„ ЛУБУРА Мате Касиндол — Сарајево, Х„ ЛУКИЋ Душан, Попина — Грачац, С„ ЛУКИЋ Т. Воја, Бијељина, С„ ЛУКИЋ П. Војислав, Бијељина, и. С„ ЛУКИЋ Живојин-Жика молер, 1893, Чачак, р. С„ ЛУКИЋ МиливоЈе, 1908, Г. Врбава — Г. Милановац, р. С„ ЛУКИЋ С. Радомир, 1923, Сврače, С„ ЛУКОВАЦ И. Новак, 1927, Бабајиће — Бијело Поље, и. Ц„ ЛУКОВИЋ Ђоко, 1925, Богојевићи — Ариље, з. С„ ЛУКОВИЋ Драгић, 1924, Бело Поље — Г. Милановац, з. С„ ЛУЧИЋ П. Милош, 1919, Мељак — Пљевља, з„ ЛАВРЊА И. Мире, 1910, Српско Поље — Оточац, з. С„ ЛАЗИЋ П. Милија.

ЉУБЕНИЋ Владан, ЉУБОЈА С. Богдан, 1920, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ЛзУБОЈА Ј. Душан, 1911, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ ЈБУБОЈА П. Илија, 1908, Црни Луг —• Бос. Грахово, з. С„ ЉУБОЈА Р. Јанко, 1923, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ЈБУБОЈА С. Љубан, 1908, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЉЕШЊАК Светозар, Бијело Поље, и. Ц„ ЉУБОЈЕВИЋ Миле, Д. Лапац — Лика, р. С.

МАГОВАЦ . . . . Лика, з„ МАЂАРЧИЋ Марко, 1918, Светозарево, р. С„ МАЈИЋ Ј. Анте, 1910, Завојане — Вргорац, з. Х„ МАЈИЋ М. Војко, 1918, Завојане —- Вргорац, з. Х., МАЈСТОРОВИЋ Саво, Дољани — Д. Лапац, С„ МАКИВИЋ Роса, 1925, Матавазе — Бос. Крупа, С, МАКРИЋ Миће, 1922, Ракана — Бос. Нови, С„ МАКСИМОВИЋ

Добривоје, 1912, Габровац — Обреновац, з. С„ МАКСИМОВИЋ Милић, 1923, Гостиница — Т. Ужице, и. С., МАКСИЋ С. Дамјан, 1920, Пољна — Трстеник, и. С„ МАКСИЋ Д. Љубиша, 1920, Врутци — Т. Ужице, р. С., МАЛБЕША Иван, МАЛОВРАЖИЋ С. Гојко, 1915, Херцег Нови, Ц„ МАЊКОВИЋ Никола, Уништа — Книн, з. С„ МАМИЋ С. Мухарем, Стинанић — Дувно, М„ МАНДИЋ К. Андрија, 1916, Гориш — Шибеник, р. Х„ МАНДИЋ Р. Богољуб — Стапарац, 1907, Стапари — Т. Ужице, р. С„ МАНДИЋ Л. Војислав, 1925, Страњани — Пријепоље, з. С„ МАНДИЋ Ј. Жарко, 1922, Дрвар, р. С„ МАНДИЋ К. Иве, 1920, Гориш — Шибеник, з. Х„ МАНДИЋ Ш. Крешо, 1924, Гориш — Шибеник, р. Х., МАНДИЋ А. Светозар, 1926, Премећа — Чачак, з. С„ МАНДЛ Лаза, 1920, Београд, р„ МАНЏУКА А. Фарука, 1928, Ливно, М„ МАЊАЧА Саво, Сурјане — Бања Лука, С„ МАЊЕГЛАВА Милош, 1921, Крњача — Суња, з. С„ МАСЛАРЕВИЋ Видан, 1919, Вигошта — Ариље, р С„ МАСЛАЋ Милојко, 1922, Јелен До — Уж. Пожега, и. С„ МАРИНКОВИЋ Александар, 1924, Наталинци — Топола, з. С„ МАРИНКОВИЋ Боривоје, Равни — Т. Ужице, р. С„ МАРИНКОВИЋ С. Борисав — Боре, 1915, Г. Милановац, р. С„ МАРИНКОВИЋ Витомир —• Миро, 1916, Левче, р. С„ МАРИНКОВИЋ-СОВИЋ Десимир, 1918, Алин Поток — Чајетина, р. С„ МАРИНКОВИЋ Драги, 1920, Београд, р. С„ МАРИНКОВИЋ Ђорђе, МАРИНКОВИЋ Лаза, 1923, Крагујевац, и. С„ МАРИНКОВИЋ Милан, 1907, Корман — Алексинац, р. С„ МАРИНКОВИЋ Б. Милан, 1923, Брусница — Г. Милановац, р. С„ МАРИНКОВИЋ Мира, МАРИНКОВИЋ Рајица, 1912, Г. Црнућа — Г. Милановац, р. С„ МАРИЋ С. Јован, 1920, Хргар — Бихаћ, з. С, МАРИЋ Р. Радојица, 1923, Дренова — Г. Милановац, з. С„ МАРИЋ Р. Радоје, 1925, Дренова — Г. Милановац, з. С„ МАРИЧИЋ Боро, Лепеница — Шибеник, з. С„ МАРЈАНОВИЋ Т. Богољуб, 1923, Стубал — Ваљево, з. С„ МАРЈАНОВИЋ Т. Гвозден, 1922, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МАРЈАНОВИЋ Димитрије — Микалонац, 1920, Параћин, р. С„ МАРЈАНОВИЋ Љубица, 1923, Љусино — Бос. Крупа, С„ МАРЈАНОВИЋ Микан, МАРЈАНОВИЋ Р. Миломир, 1925, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МАРЈАНОВИЋ К. Наум, 1910, Годовик — Уж. Пожега, р. С„ МАРЈАН Никола, Цетина — Сињ„ МАРЈАНОВИЋ М. Радојко, 1922, Видова — Чачак, з. С„ МАРИНОВИЋ С. Никола, 1921, Г. Милановац, р. С„ МАРИНКОВИЋ Борисав — Боре, 1915, Г. Милановац, р. С„ МАРКОВИЋ Бранко, МАРКОВИЋ М. Бранислав, 1913, Живковци — Љиг, з. С„ МАРКОВИЋ Воја, Свилајнац, и. С„ МАРКОВИЋ Т. Вукадин, 1921, Г. Матејевац — Ниш, з. С„ МАРКОВИЋ Д. Радомир, 1923, Браничани — Рача, С„ МАРКОВИЋ Драгољуб, 1922, Свилајнац, и. С„ МАРКОВИЋ Т. Живан — Жико, 1917, Вране — Ариље, р. С„ МАРКОВИЋ Жика, 1910, Аранђеловац, р. С„ МАРКОВИЋ М. Иван, 1926, Ужице, р. С„ МАРКОВИЋ Р. Лаза 1923, Крагујевац, и. С„ МАРКОВИЋ М. Миодраг, 1926, Лужане, з. С„ МАРКОВИЋ Миодраг, Ракинац — В. Плана, з. С„ МАРКОВИЋ М. Милан — Цига, 1898, Кумодраж — Београд, з. С„ МАРКОВИЋ Миломир, 1927, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ В. Милан — Дује, 1924, Г. Милановац, и. С„ МАРКОВИЋ В. Милан, 1920, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ Милутин, 1921, Чумић — Крагујевац, р. С„ МАРКОВИЋ Р. Михајло, 1925, Калиманићи — Г. Милано-

вац, з. С., МАРКОВИЋ И. Миломир, 1927, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МАРКОВИЋ П. Мирко, 1924, Синошевићи — Г. Милановац, з. С., МАРКОВИЋ Б. Недељко, 1903, Пониковица — Т. Ужице, р. С„ МАРКОВИЋ Раде, 1923, Баничана — Смед. Паланка, р. С„ МАРКОВИЋ Д. Радомир, Баточина, С„ МАРКОВИЋ М. Радисав, 1923, Атеница — Чачак, р. С„ МАРКОВИЋ Слободан — Директор, 1920, Ужице, и. С„ МАРКОВИЋ Стеван — Сингер, 1889, Белановица — Аранђетовац, и. С„ МАРКОВИЋ Радош, МАРКОВИЋ Марко, Кула — Метковић, з. С„ МАРТИЋ Анђа, 1924, Дрниш, МАРТИЗНИЋ Стипе, МАРТИНОВИЋ Ацо, 1924, Призрен, С, МАРТИНОВИЋ Ј. Александар — Аца, 1924, Ђаковица, С„ МАРИНОВИЋ Б. Ђорђе — Ђоко, 1923, Пље**Еља,** и„ МАРТИНОВИЋ Раденко, 1923, Обров — Бијело Поље, Ц„ МАРЧЕТИЋ М. Петар, 1919, Губин — Ливно, С„ МАСАЛ С. Бошко, 1921, Вардиште — Вишеград, и. С„ МАТЕЈИЋ Живко, 1918, Сипић — Рача, и. С„ МАТИЈЕВИЋ Богољуб, 1924, Ужице, и. С„ МАТИЈЕВИЋ Новица, 1925, Рајчевац — Бихаћ, з. С„ МАТИЈЕВИЋ Р. Никола, 1925, Горијевац — Бихаћ, С„ МАТИЈЕВИЋ Р. Рајко, 1922, Синошевићи — Г. Милановац, з. С„ МАТИЈЕВИЋ Светолик — Тобџија, 1923, Луњеица — Г. Милановац, з. С„ МАТИЈЕВИЋ Р. Тихомир, 1919, Луњевивица — Г. Милановац, и. С„ МАТИЋ В. Нада, 1924, Бајина Башта, и. С„ МАТИЋ Милисав, 1920, Ужице, р. С„ МАТИЋ В. Милорад — Миле-Шнајдер, 1909, Сеча Река — Косјерић, р. С„ МАТОВИЋ Богдан, 1926, Баобчић — Крагујевац, з. С„ МАТОВИЋ И. Богдан, 1924, Даничић — Фоча, С„ МАТОВИЋ Милосав — Мићо, 1918, Добрача — Ариље, и С„ МАТОВИЋ М. Остоја, 1925, Живица — Лучани, з. С„ МАТУТИНОВИЋ Стипе, МАЦАНОВИЋ Божидар — Мацуока, 1904, Љубић — Чачак, р. С„ МАЧАР Илија, МАШИЋ Богољуб, 1923, Ратари — Смед. Паланка, з. С„ МЕДИЋ Срећко, Дољани — Д. Лапац, С„ МЕЛАЈАЦ В. Мирослав, 1920, Слатина — Чачак, и. С„ МЕНИЦАНИН Т. Илија, 1907, Рујевац — Двор, з. С„ МЕНИЋАНИН О. Ђуро, 1920, Рујевац — Двор, з. С„ МИЈАТОВИЋ Живорад — Пура, 1921, Ноћајски Салаш — Богатић, р. С„ МИКИЋ Василије, 1914, Краљево, р. С„ МИКОВИЋ Н. Бранислав, 1925, Срезојевци — Г. Милановац, з. С„ МИЛАНОВИЋ Марко, 1919, и. С„ МИЛАНОВИЋ Т. Милета, 1922, Крчагово — Т. Ужице, и. С„ МИЛАНОВИЋ Миодраг — Миле, МИЛАНОВИЋ Мирко, 1921, Сепци — Крагујевац, р. С„ МИЛАНОВИЋ И. Ратко, 1906, Грезово — Мркоњић Град, з. С„ МИЛАНОВИЋ Светислав — Муле, 1924, Драгошевац — Светозарево, р. С„ МИЛАЧИЋ Голуб, 1920, Кучи — Титоград, и. Ц„ МИЛЕНКОВИЋ Алексије — Лаке, 1908, Прислоница — Чачак, р. С„ МИЛЕНКОВИЋ Властимир — Чокалија, 1924, Скопље, р„ МИЛЕНКОВИЋ Сима, 1926, Адрани — Краљево, з. С„ МИЛЕНКОВИЋ Т. Србобран, 1921, Лужане, з. С„ МИЛЕТИЋ Вера, 1921, Гараши — Аранђеловац, и. С„ МИЛЕТИЋ Б. Никола, 1924, Ратај — Фоча, и. С„ МИЛЕТИЋ Спиро, 1919, Житнић — Дрниш, р. Х„ МИЛИВОЈЕВИЋ Љубица, МИЛИВОЈЕВИЋ Милорад — Чича, 1897, Сепци — Рача, и. С„ МИЛИВОЈЕВИЋ Мома, р„ МИЛИВОЈЕВИЋ Олга, 1924, Гружа, и. С„ МИЈ1ИВОЈЕВИЋ Д. Сретен, 1911, Брусница — Г. Милановац, з. С„ МИЛИВОЈЕВИЋ Станоје, 1925, Ланиште — Светозарево, р. С„ МИЛИНКОВИЋ Кајо, 1918, Горијевац — Бихаћ, з. С„ МИЛИНКОВИЋ Ђ. Михајило, 1918, Горијевац — Бихаћ, С. МИ-

ЛИСАВ Момчило, Липе — Дувно, з„ МИЛИЋ Миливоје — Брановац, 1922, Велереч — Г. Милановац, з. С„ МИЛИЋ Властимир — Бели, 1923, Секурич — Рековац, з. С„ МИЛИЋ Адам, Д. Адровац, С„ МИЛИЧЕВИЋ Гојко, 1920, Жабљак, и. Ц„ МИЛИЧЕВИЋ Здравко, МИЛКА, погинула на Пријепољу, МИЛОВАНОВИЋ О. Драгољуб, 1920, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Драгослав — Питић, 1924, Вигошта — Ариље, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Д. Драгољуб, 1919, Шарани — Г. Милановац, и. С„ МИЛОВАНОВИЋ Т. Душан, 1926, Готовац — Краљево, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ В. Љубодраг, 1923, Луново Село — Т. Ужице, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Б. Милутин, 1923, Скржути, р. С„ МИЛОВАНОВИЋ В. Миодраг — Луне, 1921, Добри До — Т. Ужице, и. С, МИЛОВАНОВИЋ Милун, Ужице, р. С„ МИЛОВАНОВИЋ Миливоје — Драговац, 1912, Валереч — Г. Милановац, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ М. Милован, 1926, Лаћевци — Краљево, р. С„ МИЛОВАНОВИЋ В. Негован, 1924, Лесковица — Ваљево, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ Раде, 1918, Љиг, и. С„ МИЛОВАНОВИЋ Радивоје, 1911, Велешевац — Љиг, и. С„ МИЛОВАНОВИЋ Рајко — Ђокановац, 1897, Грабовица — Г. Милановац, р. С„ МИЛОВАНОВИЋ М. Саво, 1919, Лесковица — Ваљево, з. С„ МИЛОВАНОВИЋ В. Славко, 1925, Звездан — Зајечар, з. С„ МИЛОЈЕВИЋ Д. Војислав, 1924, Гари — Крушевац, С„ МИЛОЈЕВИЋ А. Миодраг — Мита, 1907, Парцане — Варварин, з. С„ МИЛОЈЕВИЋ Мирослав, 1925, Куклин, С„ МИЛОЈЕВИЋ Б. Станоје — Кувар, 1911, Старо Ланиште — Светозарево, р. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Душан, 1915, Краљево, и. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ-ЧЕЛИКОВИЋ Душан — Душко, 1908, Биоска — Т. Ужице, р. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Р. Душан, 1925, Дренова — Г. Милановац, з. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Милорад, 1926, и. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ Перица, 1925, Багрдан — Светозарево, и. С„ МИЛОСАВЉЕВИЋ М. Радојко, 1926, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Будимир, 1909, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Влада — Пекар, 1886, Башина — Смед. Паланка, р. С„ МИЛОШЕВИЋ Драгутин — Ћикало, 1926, Вигошта — Ариље, р. С„ МИЛОШЕВИЋ А. Љубивоје, 1925, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ С. Милојко, 1925, Крива Река — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ 3. Милан, 1926, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Милутин, 1924, Прислоница — Чачак, р. С„ МИЛОШЕВИЋ Милорад — Мића, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Света, 1918, Румаска — Шабац, и. С„ МИЛОШЕВИЋ И. Сретен, 1921, Озрем — Г. Милановац, з. С„ МИЛОШЕВИЋ С. Тома, 1921, Мајур — Светозарево, з. С„ МИЛОШЕВИЋ Чедомир, 1919, Ракинац — В. Плана, з. С„ МИЛУНОВИЋ С. Добривоје, 1922, Мршинци — Чачак, з. С„ МИЛУТИНОВИЋ К. Ђурђе, 1921, Дрежник — Т. Ужице, р. С„ МИЛУТИНОВИЋ М. Миломир, 1920, Речице — Уж. Пожега, з. С, МИЛУТИНОВИЋ Милун, 1920, Речице — Уж. Пожега, р. С., МИЛУТИНОВИЋ Петар — Будак, 1921, Речице — Уж. Пожега, р. С„ МИЉКОВИЋ Анте, Шибеник, Х„ МИЉКОВИЋ Стипе, Шибеник, р. Х„ МИЉУС Д. Перо, 1923, Горињa — Бос. Крупа, з. С„ МИЉКОВИЋ М. Рада, 1917, Белица — Светозарево, и. С„ МИЉКОВИЋ С. Станислав, 1922, Београд, С„ МИЉУШ Д. Петар, 1924, Српске Јасенице — Бос. Крупа, з. С., МИЉУШ Д. Перо, 1923, Горињa — Бос. Крупа, С„

МИМАНИЋ Бранко, 1911, М. Борак — Обреновац, з. С., МИЈТОВИЋ М. Мирољуб, 1926, Шарани — Г. Милановац, з. С„ МИНИЋ Милован, 1920, Чачак, и. С„ МИНИЋ Никола, 1919, Врање, С. МИНИЋ Б. Петар, МИНИЋ М. Петар, 1926, Ужице, р. С., МИНОВИЋ Т. Јован, 1926, Пирот, С., МИНОВИЋ Милен, МИТИЋ Вл.адимир, 1928, Приштина, МИТРОВИЋ Д. Антонијо, 1926, Бојмунти — Ливно, р. С„ МИТРОВИЋ Ђорђе, 1923, Рача, и. С„ МИТРОВИЋ В. Милутин, **192о!** Брдарица — Коцељево, з. С„ МИТРОВИЋ В. Никола, МИТРОВИЋ Д. Саво, 1924, Бојмунти — Ливно, 3. С„ МИОЧ М. Анто, 1914, Застиње — Ливно, Х., МИРИЋ Каја, МИРКОВИЋ Драго, 1910, Мељак — Пљевља, р. Ц., МИРКОВИЋ Милка, 1923, Липник — Сански Мост, С„ МИРКОВИЋ Миодраг — Бели, 1919, Ракинац — В. Плана, з. С.[МИРКОВИЋ Миодраг — Цига, 1924, М. Иванча, з. С„ МИЋЕВИЋ И. Лука, 1925, Међуријечје — Чајниче, р. С., МИЋЕВИЋ Радован, **1920,** Белошевци — Крагујевац, С., МИЋИЋ Бошко, 1910, Годовик — Уж. Пожега, з. С., МИЋИЋ Драгиша, 1912, Рашчићи — Ивањица, з. С., МИЋИЋ Живко, 1925, Годовик — Уж. Пожега, р. С„ МИЋИЋ В. Ненад, 1921, Љутице — Коцељево, з. С., МИЋИЋ Д. Предраг, **1920,** Сирдија — Титоград, Ц„ МИЋКОВИЋ Благоје, Бошњани — Крагујевац, з. С„ МИЋКОВИЋ Радомир, Бошњани — Крагујевац, з. С„ МИЋОВИЋ Данило, 1926, Буче — Иванград, и. Ц„ МИЋКОВИЋ Драгомир, Бошњани — Крагујевац, з. С„ МИЋОВИЋ Р. Милан, **1926,** Јабланица — Г. Милановац, з. С„ МИЋОВИЋ Радован, **1920,** Белошевац — Крагујевац, р. С„ МИХАИЛОВИЋ Михаило, Винковци, з. С„ МИХАЈЛОВИЋ Јовиша, 1917, Ариље, р. С„ МИХАЈЛОВИЋ Ненад, **1925,** Бела Река — Т. Ужице, з. С„ МИХАИЛОВИЋ Нешић, МИХАЈЛОВИЋ Михајло, 1922, Ариље, р. С„ МИХАИЛОВИЋ Милан, 1921, Ивањица, р. С„ МИХАЈЛОВИЋ Ж. Предраг — Цакан, 1920, Вукосавци — Аранђеловац, з. С„ МИХАЈЛОВИЋ Стеван, МИХАНОВИЋ Ј. Срећко, **1922,** Зрновница — Сплиг, з. Х„ МИХАНОВИЋ Шпиро, 1922, Зрновница — Сплит, з. Х„ МИХОТИЋ С. Иван, 1914, Подгора — Макарска, р. Х„ МИШОВИЋ Мирољуб, МЛАДЕНОВИЋ М. Милутин — Максо, **1921,** Галовићи — Косјерић, р. С„ МЛАДЕНОВИЋ Радомир, 1922, Ужице, и. С, МЛАДЕНОВИЋ Светолик, 1920, Котража — Крагујевац, р. С„ МОЈОВИЋ С. Марко, 1911, Робаје — Ваљево, и. С„ МОЛЕРОВИЋ М. Александар, 1920, Љутовница — Г. Милановац, и. С„ МОШУРОВИЋ П. Милутин, 1922, Заруби — Ваљево, з. С„ МРКЕЉА Зора, 1922, Јабланица — Бос. Нови, С„ МРКОБРАД Стево, Мекињар — Удбина, МРНЏЕ Т. Милка, 1926, Градина — Шибеник, з. Х„ МРНЏЕ А. Шиме, **1920,** Градина — Шибеник, р. Х„ МУДРИШИЋ Миле, МУДРИНИЋ Петар, Бос. Крупа, С„ МУДРИНИЋ Раде, Бојна, С. МУЗАЛЕВСКО Р. Александар, Пљевље, Ц„ МУЈКОВИЋ Божидар, Лапово, С„ МУРАТОВИЋ Осман, Прибој, М„ МУСУЛИН Јово, 1919, Кињачка — Сисак, МУТАВЏИЋ Миодраг, 1926, Буар — Т. Ужице, р. С, МУЋУКАТ М. Станко, 1909, Водице — Шибеник, з. Х„ МУШОВИЋ Х. Рагиб. 1924, Сељашница — Пријепоље, з. М„ МАНДИЋ В. Душан, 1924, Шкаре — Отočац, з. С„ МИЋИЋ В. Станимир, 1923, В. Река — М. Зворник, С„ МАРКОВИЋ Радош, Пипери — Титоград, Ц., МИТРОВИЋ Душан, Поморавље, з. С„ МЕКИЋ А. Зејнил, 1925, Корита — Бијело Поље, з. М„ МАЈСТОРОВИЋ Т. Милован, МАРИНКОВИЋ Александар, МИЛАДИ-

НОВИЋ М. Александар, МИЛАНОВИЋ Д. Драгољуб, МИЛАНОВИЋ В. Славко, МИЛИНКОВИЋ А. Гвозденија, МИЛОСАВЉЕВИЋ М. Саво, 1919, Г. Лесковица — Ваљево, з. С„ МИЛУНОВИЋ М. Хранислав, МИРКОВИЋ Н. Бранислав, МОЈСИЛОВИЋ В. Миљко.

НАДОВЕЗА Никола, Книн, НАНИЋ Остоја, Гаце — Кључ, з. С„ НАСУРОВИЋ Милутин, 1922, НЕГОВАНОВИЋ Драган, НЕГОВАНОВИЋ М. Лазар, 1926, Матијевац — Владимирци, з. С„ НЕДА Далматинка, НЕЂО, Гламоч, НЕДЕЉКОВИЋ Слободанка, 1922, Годовик — Уж. Пожега, и. С„ НЕДЕЉКОВИЋ Раја, Дражевац — Крагујевац, з. С., НЕДИЋ Ранко, 1920, Теочин — Г. Милановац, р. С„ НЕДОВИЋ Мићо — Корчагин, 1926, Рожанство — Т. Ужице, р. С„ НЕНАДИЋ Слободан, 1915, Пљевља, р. Ц„ НЕНАДИЋ Љубиша, 1920, Вигошта — Ариље, з. С„ НЕНАДИЋ В. Милорад, 1927, Прислоница — Чачак, з. С„ НЕНАДОВИЋ Б. Рајко, 1920, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ НЕШИЋ Б. Михајло, Београд, С„ НЕШИЋ Србобран — Срба, 1917, Крагујевац, и. С„ НЕШКОВИЋ Р. Рајица, 1922, Бањица — Чачак, з. С„ НЕШКОВИЋ МИЛОШ, 1923, Радаљево — Ивањица, з. С„ НИКЕТИЋ М. Славко, 1927, Д. Горевница, з. С„ НИКИТОВИЋ Милорад, 1921, Речице — Уж. Пожега, р. С„ НИКИТОВИЋ Р. Момчило, 1920, Бјелуша — Ариље, и. С„ НИКОЛЕТИЋ Н. Новица — Ноле, 1926, Радавац — Пећ, и. Ц„ НИКОЛИЋ Борисав, НИКОЛИЋ Т. Благоје, 1895, Лесковац, р. С„ НИКОЛИЋ Р. Владимир — Фош, 1906, Речице — Уж. Пожега, р. С„ НИКОЛИЋ У. Добривоје, 1919, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Драгољуб, 1919, Дљин — Лучани, р. С„ НИКОЛИЋ Ј. Еуген, 1924, Равча — Вргорац, з. Х., НИКОЛИЋ Л. Живан, 1921, Туђин — Титоград, Ц„ НИКОЛИЋ М. Иван, 1914, Равча — Вргорац, з. Х„ НИКОЛИЋ Е. Јозо, Равча — Вргорац, з. Х., НИКОЛИЋ С. Милош — Челик, 1922, Лорет — Уж. Пожега, р. С„ НИКОЛИЋ Милорад, 1920, Шареник — Ивањица, з. С„ НИКОЛИЋ Милоје, 1914, Ивањица, р. С„ НИКОЛИЋ Милан, Равча — Вргорац, з. Х„ НИКОЛИЋ П. Миломир, 1923, Добротин — Бајина Башта, з. С„ НИКОЛИЋ Б. Недељко, 1924, Драксин — Бајина Башта, С., НИКОЛИЋ Ђ. Петар — Штица, 1926, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ НИКОЛИЋ Р. Предраг, 1924, Шарани — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Радивоје — Рутко, 1924, Пониковица — Т. Ужице, з. С„ НИКОЛИЋ Радомир — Пећанац, 1922, Крива Река — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Ј. Радиша, 1912, Дренова — Г. Милановац, з. С„ НИКОЛИЋ Тома, 1909, Пониковица — Т. Ужице, р. С„ НИКОЛИЋ Тихомир — Бањо, 1921, Лесковац, р. С„ НИНКОВИЋ Т. Душан, 1922, Загровић — Книн, з. С„ НИНКОВИЋ С. Јово, 1910, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ НИНКОВИЋ Ј. Петар, 1926, Поповићи — Гламоч, з. С„ НИНКОВИЋ Ђ. Спиро, 1912, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ НОВАКОВИЋ М. Драган, 1922, Семедраж — Г. Милановац, з. С, НОВАКОВИЋ, 1926, Штитарица — Мојковац, Ц„ НОВАКОВИЋ Душан — Џак, 1925, Лушка — Грмеч, з. С„ НОВАКОВИЋ Илија, 1915, Славонија, и. С„ НОВАКОВИЋ П. Љубо, 1924, Горијевац — Бихаћ, С„ НОВАКОВИЋ Миломир, 1919, р. С„ НОВАКОВИЋ Ј. Мирко, Стабања — В. Кладуша, з. С„ НОВА" КОВИЋ Милан, 1923, Самаила — Краљево, з. С„ НОВАКОВИЋ М. Милија, 1916, Заовине — Бајина Башта, р. С„ НОВАКОВИЋ Нина, Глини-

ца, С., НОВАКОВИЋ Ч. Новак, 1923, Костојевићи — Бајина Башта, з. С, НОВАКОВИЋ Радомир, НОВАКОВИЋ Радојко, 1923, Озрем — Г. Милановац, з. С„ НОВАКОВИЋ Д. Стојан, 1924, Костојевићи — Бајина Башта, р. С., НОВАКОВИЋ Чеда, Лапово, р. С„ НОВОЖИЛОВ Алексеј, 1922, и„ НОВИЧИЋ Д. Драгољуб, 1924, Г. Трепча — Чачак, з. С, НОВАК П. Душан, 1926, Отишић — Сињ, з. С„ НОВОВИЋ Ј. Мирко, Коњухе — Иванград, Ц„ НОНКОВИЋ С. Илија, 1906, Жагровић — Книн, з. С„ НУРА, Фоча, М„ НЕШОВИЋ Д. Момир, 1926, Калиманићи — Гор. Милановац, з. С„ НИКИТОВИЋ З. Станимир, НИНОВИЋ Т. Јован, НОВАКОВИЋ Богдан.

ЊЕГО Јово, 1925, Блажуј — Сарајево, и. С.

ОБЛАКОВИЋ Петар, Лика, з. С., ОБРАДОВИЋ Ј. Бранислав — Џамбо, 1920, Рти — Лучани, и. С„ ОБРАДОВИЋ Живомир — Брат, 1924, Мач. Митровица, р. С„ ОБРАДОВИЋ М. Јован, 1920, Тепца — Жабљак, з. Ц„ ОБРАДОВИЋ Милош, 1920, Водице — Смед. Паланка, р. С„ ОБРАДОВИЋ Р. Миломир, 1926, Грабовица — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ Милија — Пијо, 1917, Лубнице — Иванград, Ц„ ОБРАДОВИЋ Милија, 1921, Бијело Поље, з. Ц„ ОБРАДОВИЋ Р. — Рајица, 1927, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ ОБРАДОВИЋ Сава, 1917, Привчице — Бијело Поље, з. Ц„ ОБРАДОВИЋ Саво, 1921, Тепца — Жабљак, и. Ц„ ОБРАДОВИЋ Чедо, Тепца — Жабљак, з. Ц„ ОБРОВИЋ Д. Добривоје, 1925, Вујетинци — Чачак, з. С„ ОГЊАНОВИЋ Ж. Јовиша, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ ОДИЦКИ Мирко, Винковци, ОЉАЧА Драго, 1923, Ивањска — Бос. Крупа, С„ ОСТОЈИН Ђуро — Лала, 1920, Орловат — Срем, р. С„ ОСТОЈИЋ С. Богдан — Чикириз, 1921, Уж. Пожега, р. С„ ОСТОЈИЋ Веселин, 1922, Уж. Пожега, и. С„ ОСТОЈИЋ М. Величко, 1920, Буковица — Ваљево, з. С„ ОСТОЈИЋ Драгомир, 1922, М. Пчелица — Рековац, р. С„ ОСТОЈИЋ Љубан, 1922, Кобиљак — Бос. Крупа, з. С„ ОСТОЈИЋ Цветин, 1926, Љубовија, р. С„ ОСТОЈИЋ С. Милисав.

ПАВИЋЕВИЋ М. Микан, 1910, Ивањица, и С„ ПАВИЋ Добросав, 1913, Катрга — Чачак, р. С„ ПАВЛИЋ Радивоје, В. Орашје — Смедерево, з. С„ ПАВЛОВ Љубомир — Коча, 1922, и„ Г1АВЛОВИЋ З. Будимир, 1920, Д. Врбава — Г. Милановац, з. С„ ПАВЛОВИЋ Велимир, ПАВЛОВИЋ Дарко, 1919, Смедерево, С„ ПАВЛОВИЋ Драган — Ћапало, 1919, Ужице, С„ ПАВЛОВИЋ Драгоман — Куман, 1919, Прислоница — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ В. Милун, 1919, Прислоница — Ча чак, р. С„ ПАВЛОВИЋ М. Милутин, 1924, Бела Вода — Крушевац, С„ ПАВЛОВИЋ Момир, 1924, Водице — Смед. Паланка, з. С„ ПАВЛОВИЋ Милинко, 1903, Велереч — Г. Милановац, з. С„ ПАВЛОВИЋ Миливоје, 1907, Велереч — Г. Милановац, и. С„ ПАВЛОВИЋ Михаило — Дођин, 1914, Прислоница — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ Д. Милинко, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ ПАВЛОВИЋ Радован, Ужице, С„ ПАВЛОВИЋ Ј. Раденко, 1922, Врутци — Т. Ужице, з. С„ ПАВЛОВИЋ С. Станоје, 1920, Г. Положница — Косјерић, з. С„ ПАЈЕВИЋ Перса, 1926, Ивањица, и. С„ ПАЈЧИН Ј. Анђа, 1924, Богдаши — Ливно, з. С„ ПАЛИЋ М. Алија, 1900, Присап — Ливно, М„ ПАНИЋ С. Славка —

Козара, 1926, Ломовита — Приједор, з. С„ ПАНИЋ Н. Славка, Ломовита _ Приједор, з. С„ ПАНТЕЛИЋ Новица, ПАНТЕЛИЋ Ц. Стојка — Цола, 1926, Бајина Башта, и С„ ПАНТЕЛИЋ Ц. Живојин — Цупкало, 1921, Бајина Башта, р. С„ ПАНТИЋ Милан, Бело Поље — Мостар, С„ ПАНТИЋ Мишо, ПАНТИЋ Милош, 1921, Пећ, и С„ ПАНТОВИЋ Ж. Драгић, 1921, Котража — Крагујевац, и С„ ПАНТОВИЋ Драгић, Стрaгари — Топола, з. С„ ПАНТОВИЋ В. Ђорђе, 1914, Семедраж — **г.** Милановац, з. С„ ПАНТОВИЋ Славко, 1922, Бранешци — Чајетина, и. С„ ПАРАЈЕВИЋ Светко, Бос. — Грахово, С„ ПАРЕЗАНОВИЋ Драгиња, 1926, Ивањица, и. С„ ПАРИЈЕВИЋ М. Владимир — Чоче, 1913, Чачак, р. С„ ПАРОЈЧИЋ Ј. Јово, 1917, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ ПАРОЈЧИЋ Ј. Светко, 1914, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ ПАУНОВИЋ Д. Станимир, 1912, Таково — Г. Милановац, з. С„ ПАУНОВИЋ Љ. Душан, 1924, Краљево, С„ ПАШУКАНОВИЋ Б. Авдија, 1913, Сарајево, р. М„ ПЕЈИЋ Илија, Бодериште — Брчко, з. С„ ПЕЈИЋ Јово, Густовара — Мркоњић Град, з. С„ ПЕЈИЋ Стеван, 1925, Београд, С„ ПЕКАС И. Анте, 1920, Градина — Шибеник, з. Х„ ПЕКАС Ш. Марко, 1921, Градина — Шибеник, р. Х„ ПЕКЕЧ Никола, ПЕКИЋ Никола, Банија, С„ ПЕЛИДИЈА А. Сулејман, 1916, Пљевља, р. М„ ПЕПИЧИЋ Васо, Г1ЕРИЋ Ј. Илија, 1920, Оћестово — Книн, з. С„ ПЕРИЋ Јова, 1914, Сурјан — Мркоњић Град, з. С., ПЕРЛАЦ Валентин, Грђевац — Бјеловар, ПЕРОВИЋ И. Милутин, 1925, **Сев0ЈН0 —** Т. Ужице, р. С„ ПЕРОВИЋ Илија, Книн, С„ ПЕРУНИЧИЋ И. Милан, 1925, Борова — Пљевља, з. Ц„ ПЕРУНОВИЋ М. Живко, 1928, Београд, С„ Г1ЕТКОВИЋ М. Миливоје, 1925, Луњевица — Г. Милановац, з. С„ ПЕТКОВИЋ Вера, ПЕТРАШЕВИЋ М. Винка, 1925, Пискавоца — Бања Лука, з. С„ ПЕТРИНОВИЋ Роко, 1922, Каштела — Сплит, з. Х„ Г1ЕТРИЋ М. Живорад, 1926, Прлић — Уб, з. С„ ПЕТРИЋ Душан, 1922, Припчиће — Бијело Поље, Ц., ПЕТРОВИЋ Александар, Прислоница — Чачак, ПЕТРОВИЋ М. Бранко, 1925, Халапић — Гламоч, з. С„ ПЕТРОВИЋ О. Бранислав, 1921, Каменица — Коцељево, з. С„ ПЕТРОВИЋ Ј. Божа, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ПЕТРОВИЋ В. Васо — Васкан, 1922, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ПЕТРОВИЋ К. Вукадин, 1924, Прислоница — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ Велисав, 1922, Јабука — Шабац, р. С„ ПЕТРОВИЋ Видоје, 1921, Манђупа — Рача з. С„ ПЕТРОВИЋ Драгомир — Бане, 1921, В. Орашје — Смедерево, и. С„ ПЕТРОВИЋ Добрило, 1914, Ужице, и С„ ПЕТРОВИЋ Драгомир, 1923, Јежевица — Уж. Пожега, и. С„ ПЕТРОВИЋ Дане, ПЕТРОВИЋ Р. Драгослав, 1922, Г. Трећпа — Чачак, з. С„ ПЕТРОВИЋ М. Драгомир — Букин, 1923, Мађер — Уж. Пожега, и. С„ ПЕТРОВИЋ З. Драгољуб — Пуја, 1923, Вишевац — Рача, з. С„ ПЕТРОВИЋ Драги, 1920, Београд, С„ ПЕТРОВИЋ Живан, 1920, В. Плана, з. С„ ПЕТРОВИЋ Јездимир, Ђурђево — Рача, з. С„ ПЕТРОВИЋ Љубинко, 1915, Живковци — Љиг, з. С„ ПЕТРОВИЋ И. Милутин, 1925, Севојно — Т. Ужице, р. С„ ПЕТРОВИЋ Милош — Мичурин, 1915, Поточац — Параћин, и. С„ ПЕТРОВИЋ Милета, 1923, Д. Добрња — Уж. Пожега, р. С„ ПЕТРОВИЋ Ј. Мирко, 1922, Пржине — Бос. .Грахово, з. С„ ПЕТРОВИЋ Милан 1917, В. Орашје — Смедерево, р. С„ ПЕТРОВИЋ Ж. Милутин, Сипићи — Рача, и. С„ ПЕТРОВИЋ Недељко, Ужице, р. С„ ПЕТРОВИЋ Д Негован, 1923, Бранковина — Ваљево, з. С„ ПЕТРОВИЋ Станоје, Ко

сјерић, С„ ПЕТРОВИЋ М. Слободан, 1917, Таково — Г. Милановац, з. С„ Г1ЕТРОВИЋ Станимир, 1920, Течићи — Рековац, з. С„ ПЕТРОВИЋ Слободан — Бишће, 1920, Обреж — Варварин, з. С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ Десанка, 1926, Ужице, и. С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ Ц. Ђорђе, 1923, Јеловик — Бајина Башта, з. С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ Н. Милојко, 1922, Богојевићи — Ариље, з. С„ ПЕТРОНИЈЕВИЋ Ч. Олга, 1927, Атеница — Чачак, з С ПЕЋАНАЦ Никола, ПЕЋАНИН М. Мустафа, 1914, Рожај, и. М„ ПИЈЕВАЦ Раде, ПИЈ1АВ А. Бећир, 1925, Пријепоље, р. М„ ПИПЕРСКИ Боженка — Власта, 1918, Бољунец — Трст, и„ Г1ИШЧЕВИЋ Бранислав, 1921, Чајетина, и. С„ Г1ЈЕВЧЕВИЋ С. Радиша — Раде, 1914, Ужице, р. *С.,* ПЛАКАЛО Ш. Ашим, Бојовина — Пљевља, ПЛАНИЋ А. Милован' 1925^ Лазац — Чачак, з. С„ ПЛИСКА Д. Адем, 1927, М„ ПЉЕСКОЊИЋ К. Богдан, 1924, Рудине — Чајетина, и. С„ ПОДГОРАЦ Живојин, 1926, Тавник — Краљево, з. С„ ПОЗДЕРОВИЋ Нура, ПОЗНАНОВИЋ р! Милисав, Равље — Ваљево, з. С„ ПОЈАТАР Нећо, Сјенокоси — Мркоњић Град, С„ ПОЛИМЧЕВИЋ С. Миломир, 1922, Буар — Т. Ужице, з. С„ ПОЛИЋ Алексије, ПОЛОВИНА Данило, 1920, Нови Сад, р„ ПОЛОВИНА Гојко, Добро Село — Лапац, и. С„ ПОЛОВИНА Никола, 1922, Добро Село — Д. Лапац, з. С„ ПОЊАВИЋ Ф. Андрија, 1922, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ПОЊАВИЋ М. Драгиша, 1926, Брусница — Г. Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ Ђ. Бошко — Лала, 1910, Госпођинци — Жабаљ, р. С„ ПОПОВИЋ Гледо, Радојна — Нова Варош, з. С„ ПОПОВИЋ Драгомир, 1915, Ариље, р. С„ ПОПОВИЋ Десанка, 1920, Ариље, и. С„ ПОПОВИЋ О. Лазар — Лака, 1906, Тепца — Жабљак, з. Ц„ ПОПОВИЋ Илија, 1923, Београд, и. С„ ПОПОВИЋ Лука, 1913, Свештица — Ивањица, з. С„ ПОПОВИЋ Нада, ПОПОВИЋ Ђ. Милан, 1924, Хргари — Бихаћ, С„ ПОПОВИЋ Ж. Милован, 1922, Бело Поље — Г. Милановац, з. С„ ПОПОВИЋ Милован, 1916, Злакуса — Т. Ужице, з. С„ ПОПОВИЋ Милутин — Буде, Београд, р. С„ ПРЕДОЈЕВИЋ Гвозден, 1915, р. С„ ПРИБЕЧЕВИЋ Жика, Београд, и. С„ ПРИНЧЕВАЦ А. Душан, 1920, Чачак, и. С„ ПРОЛЕ Аћим, 1924, Карићи — Јајце, з. С„ ПРОЛЕ Никола, ПРОТЕГА Л. Ката, 1919, Дубрава — Шибеник, з. Х„ ПУВАЧА Душан, 1920, Ракана — Бос. Нови, С, Г1УЗОВИЋ Ч. Душанка, 1926, Краљево, и. С„ ПУЗОВИЋ Ј. Миливоје, 1901, Ужице, р. С„ ПУЗОВИЋ Милан, ПУПАВИЦА Ј. Живорад, 1921, Мршинци — Чачак, з. С„ ПУРИЋ Војимир, ПУЦАР М. Хасан, 1905, Градац — Пљевља, з. М„ ПАВИЋЕВИЋ П. Ружица, 1923, Приштина, ПЕРУШИЋ М. Живко, Г1ЕШИЋ М. Драгољуб — Драган, 1927, Ваљево, С„ ПОЗНИЋ Ј. Драган, 1926, Шкаре — Оточац, з. С„ ПРЕЛЕВИЋ Драго, Бока Которска, Ц.

РАБРЕНОВИЋ Александар, 1925, Ивањица, р. С„ РАДАКОВИЋ М. Душан, 1923, Брувно — Грачац, С„ РАДАН Н. Богдан, р. С„ РАДАК К. Дане, Гореш — Шибеник, Х„ РАДАК Миле, 1923, Мекињар — Т. Кореница, р. С„ РАДАК Н. Марко, 1920, Гориш — Шибеник, з. Х„ РАДАН Миле, Чекињар — Удбина, РАДЕКА Ј. Милован, **1922,** Мекињар — Т. Кореница, з. С„ РАДЕТИЋ Р. Станко, 1924, Врба — Краљево, С„ РАДИВОЈЕВИЋ Драгослав, 1913, Трнава — Т. Ужице, р С„ РАДИВОЈША Н. Душан, 1913, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ РАДИВОЈША И. Јово, 1909, Црни ЛУГ — Бос. Грахово, р. С„ РАДИ-

ВОЈША Јl. Љубомир, 1923, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ РАДИВОЈША И. Милош, 1914, Црни Луг — Бос. Грахово, и. С„ РАДИВОЈША С. Милош, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ РАДИЛОВИЋ С. Марин, 1921, Тугаре — Омиш, р. Х., РАДИСАВЧЕВИЋ М. Радомир, 1923, Качулице Чачак, з. С„ РАДИЋ Милан, Оточац, С„ РАДИЧЕВИЋ Бошко, Старо Село — Петриња, з. С„ РАДОВАНОВИЋ М. Вељко, 1924, Бељина — Чачак, з. С„ РАДОВАНОВИЋ Владимир, 1903, Годовик _ уж. Пожега, р. С„ РАДОВАНОВИЋ Добросав, 1922, Вича — Лучани, и. С„ РАДОВАНОВИЋ Мирослав — Шофер, 1916, Гугаљ — Уж. Пожега, р. С„ РАДОВАНОВИЋ Мира, РАДОВАНОВИЋ Петар — Перица, 1918, Маковиште — Косјерић, и. С„ РАДОВИЋ Гавро, 1923, Кичава — Бијело Поље, Ц„ РАДОВИЋ Момчило, 1924, Граб — Бијело Поље, Ц„ РАДОВИЋ Милун, Козићи — Рогатица, С„ РАДОВИЋ Никола, 1922, Лика, р. С„ РАДОЈА Р. Илија, 1910, Челебић — Ливно. з. С„ РАДОЈА М. Јово, 1927, Челебић — Ливно, з. С„ РАДОЈЕВИЋ М. Андрија, 1927, Буковица — Крагујевац, з. С„ РАДОЈЕВИЋ Младомир, 1919, Радобуђа — Ариље, р. С„ РАДОЈЕВИЋ М. Милица, 1923, Прањани — Г. Милановац, з. С„ РАДОЈИЧИЋ Миодраг-Парађа, 1923, Краљево, р. С„ РАДОЈИЧИЋ Милорад-Брацо, 1923, Краљево, р. С„ РАДОЈИЧИЋ А. Душан, Љубина — Двор, з. С„ РАДОЈИЧИЋ Д. Љубан, Љубина — Двор, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ М. Василије, 1922, Белановица — Љиг, и. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Б. Војислав, 1924, Клатичево — Г. Милановац, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Жика, Страгари — Крагујевац, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ М. Живомир-Пинтер, 1921, Пласковац — Топола, р. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Илија, 1924, Београд, р. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Миле-Абаз, Чачак, и. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Миодраг-Мујо, 1922, Злакуса — Т .Ужице, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Б. Милорад, 1922, Клатичево — Г. Милановац, з. С„ РАДОСАВЉЕВИЋ З. Милија, 1922, Крњево — В. Орашје, С„ РАДОСАВЉЕВИЋ Радиша-Шоша, 1919, Бјелуша — Ариље, р. С„ РАДОМИЉАЦ М. Иван, 1914, Равча — Вргорац, з. Х„ РАДОЊИЋ Верољуб, РАДОЊИЋ Душан-Шнајцо, 1920, Турица — Лучани, р. С„ РАДОЊИЋ М. Милисав, 1926. Г. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ РАДОШЕВИЋ С. Вуксан, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ РАДОШЕВИЋ А. МИЛИСАВ, 1925, Прислоница — Чачак, з. С„ РАДУЈЕВИЋ М. Андрија, 1927, Буковица — Краљево, С„ РАДУЛОВИЋ Зоран, 1920, Светозарево, и. С„ РАДУЛОВИЋ Марин, 1921, Тугаре — Шибеник, р„ РАЂЕН И. НИКОЛА, 1925, Отишић — Сиљ, з. С„ РАИЧЕВИЋ Анте, Х„ РАЈИЋ Д. Живојин, Ракинац — В. Орашје, С„ РАЈИЋ П. Живадин, 1910, Ракинац — В. Плана, з. С„ РАЈИЋ Милан, Војска — Свилајнац, з. С„ РАЈКОВИЋ Миодраг, 1925, Ивањица, р. С„ РАЈКОВИЋ Р. Добросав, 1925, Ломница — Крушевац, з. С„ РАЈОВИЋ Н. Персида, 1926, Ивањица, и. С., РАКИЋ Анте, 1924, Равче — Вргорац, з. Х„ РАКИЋ Б. Јован, 1920, Д. Милановац, р. С„ РАКИЋ Б. Милан-Лачо, 1916, Д. Милановац, и. С„ РАКИЋ Павле, Расилиште — Рашка, з. С„ РАКИЋЕВИЋ Т. Драган, 1923, Прислоница — Чачак, з. С„ РАКИЋЕВИЋ К. Љубисав, 1925, Прислоница — Чачак, С„ РАКИЋЕВИЋ И. Обрад, 1925, Прислоница — Чачак, з. С„ РАКОВИЋ-ПЈЕВЧЕВИЋ М. Петар, 1923, Ужице, р. С„ РАКОЊАЦ В. Радосав, Недокусе — Бијело Поље, Ц„ РАМЉАК М. Мате, Сиверић — Дрниш, РАМОВИЋ Хајра, 1925, Рогатица, з. М.; РАНКОВИЋ Анђа, 1909,

Избиште — Врбас, р. С„ РАНКОВИЋ М. Новак, 1923, Љутице — Коцељево, з. С„ РАНКОВИЋ Петар, 1921, Мојсиње — Чачак, з. С„ РИСТИЧЕВИЋ Д. Симо, Оцркавље — Фоча, С„ РАТКОВИЋ Ј. Милош, 1922, Остра — Чачак, р. С„ РАТКОВИЋ Павле, 1925, Деретин — Ивањица, з. С„ РАТКОВИЋ Саво, 1921, Остра — Чачак, р. С„ РАФАЈЛОВИЋ Живорад, Берковић — Уб, и. С„ РАФАЈЛО Леви, 1923, Београд, р„ РАЦИЋ Божидар, 1916, Деретин — Ивањица, и. С„ РАЦИЋ Павле! 1909, Остра — Чачак, и. С„ РАЧИЋ Мило, 1923, Слатина — Иванград! Ц„ РАШАН Јаков, Вараждин, РАШЕТА Ј. Милан, 1920, Г. Петровић — Бос. Крупа, С„ РАШИЋ М. Радомир, Власина — Сурдулица, С„ РАШИЋ, погинуо на Хумићу 1943. г„ РАШИЋ Драго, 1922, Чајниче, С„ РАШИЋ М. Данило, 1922, Заграђе — Г. Милановац, и. С„ РАШИЋ Мартин, 1909, Равче — Вргорац, з. Х„ РАШКОВИЋ Влада, Жеговић — Книн, з. С„ РАШКОВИЋ Тихомир, РАШУЛА Н. Миле, 1922, Жеговић — Книн, з„ РАШУЛА Симеун, Жеговић — Книн, з„ РЕБАЉ' Петар, Бијело Поље, р. Ц„ РЕБИЋ Ј. Љубо, 1922, Јасеник — Гацко, з. С„ РЕБИЋ Ј. Миливоје-Миђо, 1921, Јасеник — Гацко, з. С„ РЕБОЉ Петар, 1924, Бијело Поље, р. Ц„ РЕЉИЋ П. Сгшро, 1903, Пећи — Бос. Грахово, р„ РИСТИЋЕВИЋ Сима, РИСТОВИЋ М. Новак, 1921, Гривска — Ариље, з. С. РИСТОВИЋ Спасомир, 1923, Гривска — Ариље, з. С„ РИСТИЋ Александар, 1923, Течићи — Рековац, з. С„ РИСТИЋ Ф. Величко, 1921, Мајуновић — Ваљево, з. С„ РИСТИЋ Вељко, РИСТИЋ Миливоје-Кицош, 1922, Секурич — Рековац, з. С„ РИСТИЋ Сима, 1924, Одрковиње — Параћин, и. С„ РОВЧАНИН Миломир, 1922, Ивање — Бијело Поље, Ц„ РОГАНОВИЋ Љубомир, 1922, и. Ц„ РОГАНОВИЋ Марко, Никшић, Ц„ РОГУЉИЋ А. Анђелко, 1924, Сплит, р. Х„ РОДИЋ Милан, 1924, Светозарево, р. С„ РОДИЋ Т. Спасо, 1926, Мрачај — Бос. Грахово, з. С„ РОЖАЈАЦ А. Рамо, 1922, Нови Пазар, р. М„ РОЖАЈАЦ А. Хилмо, 1924, Нови Пазар, р. М„ РОНЧЕВИЋ Анте, Шибеник, Х„ РОСИЋ Б. Илија, 1924, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С, РОСИЋ Н. Јово, 1916, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ РОСИЋ Ј. Марко, 1915, Челебић — Ливно, з. С„ РОСИЋ И. Петар, 1924, Врбица — Ливно, з. С„ РОЋЕН Ж. Јованка, РУДАН М. Иван, Радоњићи — Дрниш, РУЖИНИЋ Ахмед, Бихаћ, р. М„ РУМЕНИЋ М. Милован, 1927, Лазац — Краљево, з. С„ РУНИЋ Нико, Лозовац — Шибеник, РУПИЋ Марко, РУПИЋ Миле, Лозовац — Шибеник, РУСИЋ Нико-Вико, Плавно — Книн, РУШАН Јаков, РАДЕНКОВИЋ С. Деспот, РАДОВАНОВИЋ Д. Љубивоје, РАДОВИЋ Л. Спасоје, 1924, Косијери — Цетиње, Ц„ РАДОШЕВИЋ Вучић, РАЛИЋ И. Ђорђе, 1924, Богдаши — Ливно, з. С„ РАНКОВИЋ П. Милорад, РАНКОВИЋ С. Радисав, РАДОЊИЋ Ј. Јоле, 1904, Манастир Морача — Колашин, Ц.

САВАТОВИЋ Н. Миле, Рудопоље — Грачац, з. С„ САВИЋ М. Алексија, 1921, Костојевићи — Бајина Башта, р. С„ САВИЋ У. Васа, 1922, Медна — Мркоњић Град, з. С„ САВИЋ-Маринковић Десимир--Ера, 1918, Алин Поток — Т. Ужице, р. С„ САВИЋ Добривоје, 1910, Горјани — Т. Ужице, 3. С„ САВИЋ М. Ивко, 1924, Брђани — Г. Милановац, з. С„ САВИЋ Милојко, 1921, Крушар — Ћуприја, з, С„ САВИЋ Б. Миодраг, 1922, Беласица — Крушевац, з. С„ САВИЋ Десимир, САНКОВИЋ Ј. Живко, 1925, Трновац — Глина, з. С„ САНКОВИЋ Ј. Или-

ја, 1924, Трновац — Глина, з. С„ САРАТЈ1ИЋ Ратомир, 1923, Жабљак, з. Ц„ САРВАН Д. Видосав, 1925, Роге — Уж. Пожега, р. С„ САЛАМУН Јерко-Исус, Данило — Шибеник, САМАРЏИЈА М. Никола, 1913, Уништа — Бос. Грахово, з. С„ САМАРЏИЋ Недељко, Берковић — Столац, С„ САМАЛУК М. Јерко, 1924, Г. Данило — Шибеник, з. Х„ САНЏАК Драгић, Лика, С„ САНКОВИЋ Илија, 1924, Трновац — Глина, С„ САЏАКОВИЋ Драгић, 1922, Малешево — Косово, р. С„ СВРАЧАК И. Дане, 1919, Данило Бирањ — Шибеник, р. Х„ СВРКОТА Б. Млађен, 1923, Бобово — Пљевља, з. Ц„ СЕКУЛИЋ Д. Александар, 1926, Крцин — Т. Митровица, С„ СЕКУЛИЋ Т. Никола, 1924, Глиница — В. Кладуша, з. С„ СЕКУЛИЋ Ј. Рајко, 1926, Глибаћи — Пљевља, з. Ц„ СЕЛМАНОВИЋ Есад, 1924, Пљевља, М„ СЕРАТЛИЋ Радомир, СЕСАРТИЋ Мићо, Солин — Сплит, р„ СИМАНИЋ Бранко, 1911, М. Борак — Обреновац, р. С„ СИМИЋ Б. Богдан-Боле, 1922, Ивањица, р. С„ СИМИЋ Добривоје-Добро, 1912, Ужице, и. С„ СИМИЋ Ј. Драго, 1907, Орлић — Книн, з. С„ СИМИЋ Живко, СИМИЋ Милош, 1900, Крагујевац, р. С„ СИМИЋ М. Милан, 1922, Дружетић — Коцељево, з. С„ СИМИЋ Милорад, 1925, Витановци — Краљево, з. С„ СИМИЋ О. Милован, 1923, Церје — Бајина Башта, з. С„ СИМИЋ Милош-Кико, 1925, Ивањица, р. С„ СИМИЋЕВИЋ Славко, 1922, Крушчица — Ариље, з. С„ СИМОВИЋ М. Милорад, 1927, Лозница — Чачак, з. С„ СИМОВИЋ Рађен, 1913, Сеништа — Чајетина, р. С„ СИМОВИЋ П. Радисав, 1921, Равње — Ваљево, з. С„ СИМОВИЋ П. Живадин, 1924, Лађевци — Краљево, з. С„ СИНИЋ Павао, 1909, Орлић — Книн, СИЈЕРАКИЈЕВИЋ Миливоје-Били, Сињ, р„ СИМЕУНКОВИЋ Славко-Пилот, 1919, Бошњани — Рача, и. С„ СИТЕРИЦА Милена, 1920, Уб, р. С„ СКАРАЧИЋ М. Милан, 1922, Бетина — Шибеник, СКОКОВИЋ Остоја-Суре, 1920, Севојно — Т. Ужице, з. С„ СЛАДИЋ Јаков, Лозовик — Шибеник, Х„ СЛАВИЦА М. Анте, 1921, Лозовик — Шибеник, р. Х„ СЛАВИЦА Иван, Лозовац — Шибеник, р. Х„ СЛАВИЦА Ј. Стипе, 1919, Лозовац — Шибеник, р. Х„ СЛАВКОВИЋ Д. Душан, 1923, Прељина — Чачак, з. С„ СЛАВУЈАЦ Лазар, 1922, Београд, р. С„ СМУЂА Богољуб, 1919, Лика, р С„ СМИЉАНИЋ Десимир, 1918, Расна — Уж. Пожега, и. С„ СМИЉАНИЋ Илија, 1925, Љубиш — Т. Ужице, р. С„ СМИЉАНИЋ П. Манојле-Цимер, 1920, Бакионица — Уж. Пожега, и. С„ СОКИЋ С. Бошко, 1922, Липница — Чачак, СОКИЋ М. Чедомир, 1921, Липница, з. С„ СОКРАТИ Ферини, Италија, СОЛДАТ С. Давид, 1924, Шумњаци — Гламоч, СОЛОМОН Цвијо, 1915, Бос. Петровац, з„ СПАСИЋ Момчило, 1924, Чачак, и. С„ СПАСОВИЋ В. Павле, 1927, Катрга — Чачак, з. С„ СПАСОЈЕВИЋ В. Десимир, 1927, Јежевица — Чачак, з. С„ СПАСОЈЕВИЋ М. Милан, 1919, Добротин — Бајина Башта, з. С„ СПАСОЈЕВИЋ Милена, СРДАНОВИЋ Пане, 1921, Уж. Пожега, р. С„ СРЕБРО Н. Недељко, 1925, Шушњаци — Гламоч, С. СРЕБРО Недељко, Медина Селишта — Гламоч, з. С„ СРЕТЕНОВИЋ Д. Момчило, 1921, Семедраж — Г. Милановац, з. С, СРЕЋКОВИЋ С. Миливоје, 1911, Велереч — Г. Милановац, з. С„ СРЗИЋ А. Нада, 1923, Макарска, з. Х„ СРНИЋ Лепа, 1916, Богосавац — Шабац, р. С„ СТАМАТОВИЋ Милојко, 1920, Призановићи — Уж. Пожега, и. С„ СТАМБОЛИЋ С. Десимир, Брезова — Ивањица, С„ СТАМЕНИЋ Д. Јеврем, 1921. Равње — Ваљево, р. С„ СТАМЕНИЋ Милојко, 1921, р. С„ СТАМЕНИЋ Д. Милован

1925, Обајгора — Бајина Башта, з. С„ СТАМЕНКОВИЋ Драгољуб, Београд, С„ СТАНИЋ Андрија, СТАНИЋ Лука, 1923, Горобиље — Уж. Пожега, р. С„ СТАНИЋ В. Михајло, 1921, Чибуковац — Краљево, С„ СТАНИСАВЉЕВИЋ Живомир, Срем. Митровица, р. С„ СТАНИСАВЉЕВИЋ Милосав, 1925, Радобуђа — Ариље, з. С„ СТАНИШИЋ Ј. Бранко, 1906, Чачак, р. С„ СТАНИШИЋ Бранко, Рача — Светозарево, С„ СТАНКОВИЋ Бранко-Молер, 1924, Г. Будањ — Крагујевац, р. С„ СТАНКОВИЋ В. Бранко, 1923. Д. Будањ — Фоча, С„ СТАНКОВИЋ О. Душанка, 1923, Жепче, СТАНКОВИЋ Дракче, 1916, Ракинац — В. Плана, С„ СТАНКОВИЋ Драгић, 1923, Бело Поље — Г. Милановац, з. С„ СТАНКОВИЋ Н. Јован, 1916, Мељак — Пљевља, з. СТАНКОВИЋ Костадин, 1908, Ракинац — В. Плана, з. С„ СТАНКОВИЋ Радосав, Бресница — Чачак, р. С„ СТАНОЈЕВИЋ С. Радомир-Лаца, 1925, Беласица — Крушевац, з. С„ СТАНОЈЕВИЋ П. Раде-Босанац, 1925, Богатићи — Вишеград, р. С„ СТАНОЈЕВИЋ Станоје, 1910, Јагодина — Светозарево, р. С„ СТАНКОВИЋ Чедомир, Ракинац — В. Плана, з. С„ СТАШИЋ Благоје, 1924, Чедово — Сјеница, р. С„ СТЕВАН Лазар, 1926, Београд, р. С„ СТЕВОВИЋ Мијаило, 1911, Подгора — Жабљак, з. Ц„ СТЕВАНОВИЋ Г. Миломир, 1922, Г. Бранетићи — Г. Милановац, р. С„ СТЕВАНОВИЋ Б. Милан, 1926, Озрем — Г. Милановац, з. С„ СТЕВОВИЋ П. Миливоје, 1922, Остра — Чачак, з. С„ СТЕФАНОВИЋ Вукашин, 1923, Јагодина — Светозарево, р. С„ СТЕФАНОВИЋ Драган-Чаркаде, Друговац — Смедерево, з. С„ СТЕФАНОВИЋ Здравко, 1912, Ариље, р. С„ СТЕФАНОВИЋ Недељко, 1922, Висибаба — Уж. Пожега, р. С„ СТЕФАНОВИЋ Милан, СТЕФАНОВИЋ С. Ратомир-Ратко, 1915, Чачак, р С„ СТЕФАНОВИЋ С. Татомир, 1926, Тавник — Краљево, з. С„ СТОИСАВЉЕВИЋ П. Раде, 1923, Дољани —• Бихаћ, С„ СТОЈАДИНОВИЋ Раде, Бољанић — Чајниче, з. С„ СТОЈАКОВИЋ Живомир, 1920, Ново Село — В. Плана, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Вукадин, 1920, Јагличје — Ниш, р. С„ СТОЈАНОВИЋ Р. Ђорђе, 1924, Јсшевица — Чачак, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Јоцо, Чачак, р. С„ СТОЈАНОВИЋ Ката-Каја, 1924, Ужице, р. С„ СТОЈАНОВИЋ П. Милан, 1913, Шкаре — Оточац, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Љ. Милош, 1921, Брусница — Г. Милановац, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Ђ. Милан, 1921, Шкаре — Оточац, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Перо, 1922, Госпић, С„ СТОЈАНОВИЋ Ђ. Петар, 1926, Шкаре — Оточац, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Раде, Богатић — Чајниче, з. С„ СТОЈАНОВИЋ С. Радомир, 1926, Беласица — Крушевац, С„ СТОЈАНОВИЋ П. Стево, 1920, Шкаре — Оточац, з. С„ СТОЈКОВИЋ Владимир-Цока, Вишевац — Рача, з. С„ СТОЈКОВИЋ Б. Живорад, Смедерево, С„ СТОЈКОВИЋ Саво, СТОПАРАЦ Миле, СТОЈЧИЋ Момчило, 1921, Д. Добрња — Уж. Пожега, р. С„ СТРИЗОВИЋ Р. Миодраг, 1920, Брђани — Г. Милановац, з. С„ СТРИЗОВИЋ М. Милорад, 1923, Брђани — Г. Милановац, з. С„ СТРИЧИН И. Анте, 1922, Г. Данило — Шибеник, з. Х„ СТРУГАР Ђуро, Јесенице — Бос. Крупа, СТУДЕН Д. Драга, 1932, Бугар — Бихаћ, С„ СТУПАР П. Ђуро, 1923, Горињa — Бос. Крупа, з. С„ СТУПАР М. Перо, 1925, Горињa — Бос. Крупа, з. С„ СТУПАР Н. Стана, 1920, Бос. Нови, з. С„ СУБАШИЋ Петар, 1920, СУБОТИЋ М. Срећко, 1924, Трнава — Чачак, з. С„ СУБОТИЋ Н. Стеван, 1920, Лишане Тињске — Бенковац, и. С„ СУРЛА Ј. Јово, 1920, Јошан — Т. Кореница, з. С„ СТОЈАНОВИЋ Р. Мићо, 1916,

Шкаре — Оточац, з. С„ САБАТИ Ј. Балдомир, 1906, Гор. Полскова — Словенија, Сл„ САВИЋ П. Градимир, САРИЋ Ч. Милорад, СРЕЋКОВИЋ М. Гвозден, СТЕФАНОВИЋ В. Милосав, СТЕФАНОВИЋ Д. Момчило, СТОЈАНОВИЋ Д. Предраг, СТРУГАРЕВИЋ М. Благомир.

ТАДИЋ К. Милун, 1923, Дријетањ — Т. Ужице, р. С„ ТАДИЋ Ј. Милош, 1925, Црвица — Бајина Башта, з. С„ ТАНАСКОВИЋ М. Миленко, 1926, Семедраж — Г. Милановац, з. С„ ТАНИЋ Славко, ТАРИЋ Д. Мирољуб, 1924, Ужице, р. С„ ТАСИЋ Милош, 1921, Краљево, и. С„ ТАТАЛОВИЋ Душанка, 1920, Луке — Параћин, и. С„ ТАТАЛОВИЋ Душанка, 1918, Оточац — Лика, и. С„ ТАТИЋ Б. Мирко, 1920, Кремна — Т. Ужице, з. С„ ТАХИРБЕГОВИЋ В. Дедо, 1922, Буковица — Пљевља, и. М„ ТЕЈИЋ А. Бранислав-Бранко, 1916, Церје — Бајина Башта, з. С„ ТЕЈИЋ М. Станимир, 1920, Церје — Бајина Башта, з. С„ ТЕОДОСИЈЕВИЋ Боривоје, 1921, Гостиље — Т. Ужице, и. С„ ТЕОФИЛОВИЋ Богдан, 1910, Врнчани — Чачак, и. С„ ТЕОФИЛОВИЋ Т. Војимир, 1926, Јакаљ — Бајина Башта, з. С„ ТЕПШИЋ Васо, Благај — Глина, з. С„ ТЕПШИЋ Славко, Благај — Глина, з. С„ ТЕПЧЕВИЋ Бошко, 1905, Прислоница — Чачак, з. С„ ТЕРЗИЋ Х. Минка, 1925, Ливно, М„ ТЕРЗИЋ Х. Мехмед, 1926, Ливно, р. М„ ТЕРЗИЋ Н. Раца, 1917, Цветовац — Лазаревац, р. С„ ТЕШАКАНОВИЋ Авдо, Сарајево, р. М„ ТЕШИЋ П. Александар, 1924, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ТЕШИЋ Васо, ТЕШИЋ Славко, ТЕШОВИЋ Периша, 1924, Крушчица — Ариље, з. С„ ТИЗИЋ Милан, Добро Село, р. С„ ТИКВИЋ Анто, Башче — Тузла, С„ ТИКВИЋ А. Мита, Башче — Тузла, з. С„ ТИМОТИЋ Ж. Душан, 1919, Лесковица — Ваљево, з. С„ ТОДОРОВИЋ Војин, 1921, Ступчевићи — Ариље, и. С„ ТОДОРОВИЋ А. Димитрије, 1922, Београд, и. С„ ТОДОРОВИЋ Димитрије-Мита, 1921, Београд, и. С„ ТОДОРОВИЋ Исаило, 1911, Сврачковци — Г. Милановац, з. С„ ТОДОРОВИЋ Милутин-Жица, 1920, Сврачковци — Г. Милановац, и. С„ ТОДОРОВИЋ Ј. Михаило, 1924, Купленско — Војнић, С„ ТОДОРОВИЋ М. Ратко, 1917, Љеваја — Г. Милановац, з. С„ ТОДОРОВИЋ Радомир-Бели, 1916, Пријановићи — Уж. Пожега, з. С„ ТОДОРОВИЋ Тодор-Мешти, 1917, Ступчевићи — Уж. Пожега, р. С„ ТОЉИЋ Живорад, 1923, Чачак, и. С„ ТОМАЦ Мате, Г. Сегет — Трогир, з. Х„ ТОМИЋ Божо, 1917, Пријевор — Чачак, р. С„ ТОМИЋ Ш. Бранко, 1908, Радановци — Ливно, з. С„ ТОМИЋ Ј. Илија, 1922, Г. Граци — Мркоњић Град, з. С„ ТОМИЋ Јозо, 1925, Граци — Кључ, ТОМИЋ Лазо, ТОМИЋ Миодраг-Вујовац, 1915, Тубићи — Косјерић, р. С„ ТОМИЋ К. Петар, 1926, Отишић — Сињ, з. С„ ТОМИЋ Ј. Тодор, 1924, Радановци — Ливно, з. С„ ТОПАЛОВИЋ Душанка, ТОПАЛОВИЋ Милош, 1916, Прељина — Чачак, и. С„ ТОПАЛОВИЋ М. Михаило, 1926, Драчић — Ваљево, з. С„ ТОПАЛОВИЋ Р. Радосав, 1915, Брђани — Г. Милановац, з. С„ ТОПАЛОВИЋ Тихомир, 1922, Прељина — Чачак, и. С„ ТОПИЋ Миодраг, 1900, Аранђеловац, р. С„ ТОРБИЦА Милан, 1923, Ракани — Бос. Нови, С„ ТОШИЋ Милорад, 1900, Аранђеловац, р. С„ ТРИВУНОВИЋ Л. Драгутин, 1916, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ ТРИВУНОВИЋ Ј. Душан, 1923, Пеуље —- Бос. Грахово, з. С„ ТРИВУНОВИЋ М. Душан, 1925, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ ТРИВУНОВИЋ С„ Крстан, 1924, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ ТРИВУНОВИЋ П. Не-

дељко, 1921, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ТРИВУНОВИЋ Д Стеван 1910, Пеуље — Бос. Грахово, з. С„ ТРИМО Ф. Николас, Милхус-Француска, ТРИМО Франц, 1915, ТРИФУНОВИЋ С. Живадин-Брица 1906 Пољна — Трстеник, С„ ТРИФУНОВИЋ Р. Недељко, 1911, Халапић — Гламоч, з. С„ ТРИШИЋ Михаило, 1924, Језеро — Јајце, С„ ТРКУЉА Т. Душан, 1911, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ТРКУЉА В. Лазо, 1923, Рачићи — Бихаћ, С„ ТРКУЉА Петар, Кика — Грачац, С„ ТРКУЉА Ј. Перо, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ТРКУЉА И. Симо, Црни Луг Бос. Грахово, з. С„ ТРЛИН П. Милан, 1913, Равча — Вргорац, з. Х„ ТРНАВАЦ Д. Милојко, 1921, Г. Бранетићи — Г. Милановац, з. С„ ТУБИЋ Бошко, 1923, Ваљево, и. С„ ТУТУНОВИЋ В. Живооад, 1927, Премећа — Чачак, з. С,- ТУТУНОВИЋ Стипе, далматинац, Х„ ТУТУНЦИЋ Р. Изет, 1924, Бољанићи — Пљевља, з. М„ ТУЦАКОВИЋ Михаило, р. С„ ТУЦОВИЋ Душан, 1925, Гостиље — Чајетина, р. С„ ТУЦОВИЋ Р. Светолик, 1921, Гостиље — Чајетина, р. С„ ТОДОРОВИЋ Д. Андрија, 1924, Врнчани — Гор. Милановац, з. С„ ТОПАЛОВИЋ Д. Милољуб, ТРИФУНОВИЋ Д. Милорад, ТРИШОВИЋ Д. Милорад.

ЋАЛОЋ Ђ. Јово, 1915, Пеуље — Бос. Грахово, р. С„ ЋАСО Марко, 1925, Јагодње — Задар, з. С„ ЋАТОВИЋ И. Хивзија, 1911, Рожај, и. М„ ЋАЋИЋ С. Јован, 1910, Пљевља, р. С„ ЋЕЛИЋ Бранко, ЋЕРАМИЛАЦ М. Верка, 1922, Велереч — Г. Милановац, з. С„ ЋЕРАН Стојанка, 1922, Прва Лаћевица — Бос. Нови, С„ ЋЕРАНИЋ Рамиз, 1924, Бијело Поље, М„ ЋЕТЕНОВИЋ А. Драгоје-Мићо, 1926, Смиљевац — Ивањица, и. С„ ЋИКАРА Раде, 1916, Подкапела — Лика, р. С„ ЋИЛЕРЦИЋ М. Миломир, Грачац — Краљево, С„ ЋИРИЋ Марко, 1922, Јагодина — Светозарево, р. С„ ЋИРИЋ Миленко, 1920, Чачак, и. С„ ЋИРКОВИЋ Вуле, 1923, Чајетина, з. С„ ЋИРОВИЋ М. Владимир-Ћизо, 1925, Ужице, и. С„ ЋИРОВИЋ Десимир, 1920, Негбина — Чајетина, з. С„ ЋИРКОВИЋ Недељко, 1915, Поглед — Ариље, р. С„ ЋИТИЋ М. Милисав, 1923, Љубање — Т. Ужице, и. С„ ЋОРИЋ Ђ. Драган, 1923, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЋОРИЋ П. Илија, 1920, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЋОРИЋ М. Ненад, 1906, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЋОРИЋ С. Петар, 1924, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЋОРИЋ П. Стеван, 1910, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЋОРОВИЋ Р. Богдан, 1925, Вртач Поље — Шавник, и. Ц„ ЋОСИЋ В. Живадин, 1910, Азања — Смед. Паланка, з. С„ ЋОСИЋ П. Стеван, 1907, Марковац — Книн, з. С„ ЋУК Божо, ЋУЛИБРК Богдан, 1916, Бравско — Бања Лука, р. С„ ЋУЛИБРК Никола, 1909, Бравско— Бања Лука, р. С„ ЋУЛИБРК Никола, 1916, Бравско — Бос. Петровац, р. С„ ЋУЛУМ Марко, ЋУПИЋ Гаврило, 1921, Плавно Поље — Бијело Поље, Ц„ ЋУРКОВИЋ С. Милан, 1922, Гламоч, р. С„ ЋУРКОВИЋ Милан, Сарајево, С.

УГЉЕША Нура, 1926, Орашје — Фоча, з. М„ УМЈЕНОВИЋ Милорад, 1922, Перван — Бања Лука, и. С„ УРОШЕВИЋ Љубиша, 1920, Рибари — Светозарево, и. С„ УРОШЕВИЋ Радован-Бота, 1922, Ужице, и. С„ УРОШЕВИЋ К. Јероелав, 1923, Д. Трепча — Чачак, з. С„ УРУКАЛО С. Шпиро, 1920, Орлић — Книн, з. С„

ФАТИЋ Петар, 1920, р„ ФИЛИПОВИЋ Ж. Милан, 1920, Драчић — Ваљево, С. ФИЛИПОВИЋ С. Милутин, 1920, Драчић — Ваљево, С„ ФИЛИПОВИЋ Д. Петар, 1922, Брезна — Г. Милановац, з. С„ ФИНЦИ Мишо, Сарајево, р„ ФИШЕР Т. Зигфрид, 1915, Сарајево, ФРАНИЋ И. ЈДвијетан-Цоле, 1923, Рачишће — Корчула, з. Х„ ФЕЛИЋ Д. Јосиф, 1926, Церово, ФЕМИЋ Д. Јосиф.

ХАЈРА-мала, Горажде, ХАЏАЛИЋ Енвер, 1923, Пљевља, р. М„ ХАЏАЛИЋ Д. Осман, 1918, Буковица — Пљевља, з. М„ ХАЏИИБРАХИМОВИЋ Џемал, Нова Варош. М. ХАЏИПЕЋАНИН Р. Иљаз, 1925, Нови Пазар, р. М„ ХАЏИЋ Б. Драгољуб, 1918, Јабланица — Г. Милановац, з. С„ ХАЏИЋ Милоје-Шуле, 1920, М. Крчмар — Крагујевац, и. С„ ХЕЈНА Ј. Данило, 1924, Ужице, р„ ХИНИЋ Никола, Козјак — Т. Кореница, р. С„ ХОДАК Јосип, ХОЏИЋ Ш. Рамиз, 1927, Пљевља, р. М„ ХУЈИЋ Хилио, Бихаћ, М„ ХУНЦИК Ј. Радомир-Бато, 1926, Ужице, р„ ХУНЦИК Ј. Милан, 1924, Ужице, р„ ХАЏИЋ Б. Драгољуб, 1918, Јабланица — Г. Милановац, С.

«

ЦАКОВИЋ М. Сава, 1923, Коврен — Бијело Поље, Ц„ ЦАРЕВИЋ З. Бошко, 1928, Г. Милановац, и. С„ ЦАРЕВИЋ Радоња, Велереч — Г. Милановац, С„ ЦАРИЋ Милан, ЦВЕТИЋ Јово, Пеуље — Бос. Грахово, С. ЦВЈЕТИЧАНИН С. Илија, 1903, Висуће — Т. Кореница, з. С„ ЦВЕТИЧАНИН П. Раде, 1925, Глиница — В. Кладуша, з. С„ ЦВИЈЕТИЧАНИН Ј. Раде, 1922, Висућ — Удбина, з. С„ ЦВЕТКОВИЋ Д, Игњат, 1926, Д. Бријање — Лесковац, С„ ЦВЕТКОВИЋ Милутин, 1922, Ново Село — Смедерево, р. С„ ЦВИЈАН Б. Аћим, 1906, Бастаси — Бос. Грахово, ЦВИЈАН Р. Ђурађ, 1909, Бастаси — Бос. Грахово, р. С„ ЦВИЈАН Р. Мијо, 1907, Бастаси — Бос. Грахово, р. С„ ЦВИЈАН Ј. Мирко, 1912, Бастаси — Бос. Грахово, р. С„ ЦВИЈАН С. Нађо, 1926, Бастаси — Бос. Грахово, и. С„ ЦВИЈАН Б. Перо, 1913, Бастаси — Бос. Грахово, р. С„ ЦВИЈАНОВИЋ С. Недељко, Гламоч, С„ ЦВИЈЕТИЋ М. Момчило, 1922, Скуцани — Гламоч, з. С„ ЦВИЈЕТИЋ Светозар, 1925, Отишић — Книн, з. С„ ЦВРКОТА Младен, 1924, Чајниче, з. С„ ЦЕКИЋ Драгослав, Крушевац, и. С„ ЦЕРОВИЋ М. Милош, 1922, Стрмица — Книн, С„ ЦЕРОВИЋ Р. Марко, 1927, Илино Брдо — Пљевља, и. Ц„ ЦЕТИНИЋ А. Драго-Гунгало, 1924, Блато — Корчула, р. Х„ ЦИГИЋ-РУЖИНИЋ Драгољуб, 1917, Чачак, р. С„ ЦОКОВИЋ И. Шевко, 1924, Пљевља, р. М„ ЦРЉЕНИЦА С. Лазо, 1915, Бањско Врпоље — Двор, з. С„ ЦРЉЕНИЦА Симо, 1910, Кињачка — Сисак, з. С„ ЦРНОГОРАЦ Н. Рајко, 1920, Челебић — Ливно, з. С„ ЦУПАРИЋ Марко, 1921, Ивањица, р. С.

ЧАВИЋ Т. Никола, 1928- Пријевор — Чачак, з. С„ ЧАЈОВИЋ С. Милентије, 1926, Лаћевци — Краљево, з. С„ ЧАКАР Л. Милан, 1913, Црни Луг — Бос. Грахово, и. С„ ЧАКАР Л. Симо, 1910. Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ ЧАЛУКОВИЋ Р. Слободан, 1927, Љевађа — Г. Милановац, з. С„ ЧЕКЕРЕВАЦ Драгослав, 1924, Брезова — Ивањица, з. С„ ЧЕКЕРЕВАЦ Милисав, Брезова — Ивањица, з. С„ ЧЕЛАР М. Ђорђе, Суваја — Бос. Петровац, С„ ЧЕЛИКОВИЋ-МИЛОСАВЉЕВИЋ Душан, 1908, Биоска — Т. Ужице, р. С„ ЧЕЛИКОВИЋ Мухарем, 1924, Рипча —

Бихаћ, з. М„ ЧОГАЉА М. Јере, 1920, Коњеврат — Шибеник, Х„ 40-ГАЉА В. Петар, 1920, Коњеврат — Шибеник, Х„ ЧОЛАКОВИЋ В. Бранислав, 1919, Бијело Брдо — Рудо, р. С„ ЧОЛАКОВИЋ Ранко, Бело Брдо — Прибој, з. С„ ЧОЛИЋ В. Миливоје, 1923, Севојно — Т. Ужице, р. С„ ЧОЛОВИЋ Н. Садик, 1917, Пљевља, р. М„ ЧУКИЋ Богољуб, 1914, Турски Мојстир — Тутин, р. С„ ЧУЛИЋ М. Симо, 1925, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ЧУПИЋ Ј. Гаврило, 1920, Павино Поље — Бијело Поље, з. Ц„ ЧУЧКОВИЋ Д. Милутин-Миле, 1922, Београд, р. С„ ЧУЛИЋ Душанка, 1925, Мркоњић Град, и. С.

ЏАБАСАН Гојко, 1918, Тепца — Жабљак, з. Ц„ ЏАЈИЋ Драган, 1921, Двор на Уни, з. С„ ЏАКОВИЋ С. Велисав, 1920, Мајдан — Г. Милановац, з. С. ЏАКОВИЋ Ј. Марко, 1920, Гориш — Шибеник, з. Х„ ЏАКОВИЋ А. Фране, 1924, Гориш — Шибеник, Х„ ЏЕЛЕБЏИЋ Душан, 1925, Уж. Пожега, и. С„ ЏЕХОВИЋ А. Алија, 1920, Мељак — Пљевља, з. М„ ЏИНГАЛАШЕВИЋ Н. Станко, 1913, Кладово, и. С.

ШАБАНОВИЋ Драган-Циго, 1924, Ивањица, р. С„ ШАБАНОВИЋ В. Сејдо, 1910, Левер Тара — Пљевља, з. М„ ШАВИЈА Милош, 1923, Шумњаци — Гламоч, з. С„ ШАКОВИЋ Иван, Г. Буковица — Шавник., 3. Ц„ ШАКОВИЋ Милка, Г. Буковица — Шавник, з. Ц„ ШАРОВИЋ М. Вељко, 1922, Рачићи —- Фоча, з. С„ ШАРЧЕВИЋ Никола, 1917, Ивањица, р. С„ ШЕБЕК В. Раде, 1923, Бијело Поље, р. Ц„ ШЕГРТ Ђ. Јово, 1925, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Милан, Бастаси — Бос. Грахово, С„ ШЕГРТ Р. Симо, 1911, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Р. Лазо, 1923, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ М. Саво, 1919, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ С. Илија, 1909, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Р. Богдан, 1915, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Н. Тодор. 1909, Бастаси — Бос, Грахово, р. С„ ШЕГРТ С. Бранко, 1920, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Ј. Никола, 1925, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ С. Владо, 1924. Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Н. Никица, 1921, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕГРТ Л. Никола, 1924, Бастаси — Бос. Грахово, з. С„ ШЕНДО Ј. Иван, 1906, Равча — Вргорац, з. Х„ ШЕФКИЈА Јунуз, Бољанићи — Пљевља, з. М„ ШЕХОВИЋ С. Дервиш-Дедо, 1920, Нови Пазар, и. М„ ШУПУР С. Назиф, 1905, Мељак — Пљевља, з. М„ ШИШКОВИЋ И. Радмила, 1923, Смед. Паланка, и. С„ ШИШОВИЋ Бранко, 1912, Чачак. р. С„ ШКУГОР Милка, 1921, Дубрава — Шибеник, Х„ ШКУГОР Л. Петар, 1919, Дубрава — Шибеник, Х„ ШЉУКА И. Мумин, 1923, Бревеница — Пљевља, з. М„ ШОБОТ И. Ружица, 1918, Стекеровићи — Гламоч, з. С„ ШОЛАЈИЋ Милојко, 1925, Брековo — Ариље, р. С„ ШОНДО Ј. Иван, 1906, Равче — Вргорац, з. Х„ ШОРМАЗ И. Милан, 1923, Црни Луг — Бос. Грахово, 3. С„ ШОРМАЗ Ђ. Пешо, 1923, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ШОРМАЗ Б. Марко, 1917, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ ШОРМАЗ С. Тодор, 1910, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ШОРМАЗ Р. Душан, 1913, Црни Луг — Бос. Грахово, з. С„ ШОРМАЗ Н. Илија-Ичко, 1910, Црни Луг — Бос. Грахово, р. С„ ШОФРАНАЦ Марко, и. Ц„ ШОШКИЋ Братислав, 1926, Ц„ ШТЕТА Б. Мане, 1924, Хомољца — Т. Кореница, ШТРБАЦ М. Душан, 1923, Д. Јаворањ — Двор, з. С„ ШТРБАЦ Душан, 1924, Љусине — Бос. Крупа, С„

ПРЕГЛЕД

БРОЈНОГ СТАЊА 2. ПР0ЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ 1. МАРТА 1942. ГОДИНЕ

Редни број	НАЗИВ ЈЕДИНИЦЕ	П0л			Старост				Национ-налност		Занимање							Чланство у КПЈ и СКОЈ-у			Погинули	Умрли П0СЈ за рата	Живи
		свега	мушки	женски	до 18 година	0Д 18—20 ГО-ч	0Д 20—25 ГО-ч	преко 25 год.	Срби	остали	радници	* И ме.	студенти	« ЈО	службеници	војна лица	остали	чланови КПЈ	чланови СКОЈ-а	неорга-низовани			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1.	ШТАБ БРИГАДЕ	9	8	1	–	–	1	8	9	–	2	–	3	–	–	1	3	9	–	–	1	6	2
2.	I БАТАЉОН (ужички)	231	217	14	19	31	110	71	226	5	107	66	6	33	4	6	9	87	68	76	149	19	63
3.	II БАТАЉОН (чачански)	202	193	9	8	43	84	67	201	1	80	61	6	21	5	10	19	78	30	94	116	21	65
4.	III БАТАЉОН (шумадијски)	183	173	10	6	37	93	47	173	10	66	60	9	21	5	8	14	51	45	87	131	8	44
5.	IV БАТАЉОН (ужички)	226	212	14	25	53	87	61	222	4	123	35	13	37	5	1	12	66	47	113	150	16	60
6.	ПРИШТАПСКЕ ЈЕДИНИЦЕ	16	12	4		2	3	11	16	–	6	3	1	1	1	–	4	6	2	8	4	5	7
	УКУПНО	867	815	52	58	166	378	265	847	20	384	225	38	113	20	26	61	297	192	378	551	75	241

Напомена: стање у колонама 23 и 24 на дан 25. јануара 1979. год.

ПРЕГЛЕД ИСТРАЖЕНИХ ДЕЈСТАВА — МАРШЕВА И ГУБИТАКА БРИГАДЕ»)

Део	Колико дана	Дана са дејствима	Акције — Борба: Напад дању	Напад ноћу	Напад укупно	Одбрана дању	Одбрана ноћу	Одбрана укупно	Укупно акција	Марш дању	Марш ноћу	Укупно маршева	Губици Бригаде: Погинули	рањени	нестали	Укупно	Непријатељ избачено из строја
I	66	22	3	2	5	4	1	5	10	9	3	12					
II	115	50	4	9	13	3	_	3	16	19	15	34	56	102	–	158	793
III	58	56	3	10	13	5	_	5	18	28	10	38	64	101	22	187	624
IV	168	104	7	16	23	8	_	8	31	51	22	73	43	176	_	219	2186
V	59	37	1	12	13	5	_	5	18	10	9	19	69	173	4	246	1924
VI	76	57	9	8	17	12	_	12	29	15	13	28	277	187	178	642	1102
VII	74	44	4	8	12	3	_	3	15	22	7	29	82	70	–	152	200
VIII	142	75	7	9	16	5	1	6	22	43	10	53	129	103	4	236	959
IX	117	87	8	6	14	14	_	14	28	30	29	59	63	103	14	180	970
X	107	47	7	3	10	6	_	6	16	19	12	31	23	53	_	76	345
XI	53	45	7	5	12	6	1	7	19	21	5	26	28	129	_	157	1156
XII	193	70	8	9	17	5	1	6	23	42	5	47	186	664	_	850	1631
Укупно	1228	694	68	97	165	76	4	80	245	309	140	449	1020	1861	222	3103	11890

*) Код горњег прегледа истражених акција — маршева бригаде пошто је иста врло често дејствовала по батаљонима то смо три самосталне батаљонске акције — марша узимали као једну бригадну акцију — марш. Акције и маршеве јединица у оквиру батаљона нису узимане у обзир, а њих није био мали број; тако да је у горњем прегледу приказан само део истина највећи, целокупне активности бригаде.

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД

БОРАЦА КОЈИ СУ ПРОШЛИ КРОЗ БРИГАДНЕ РЕДОВЕ ОД 1. 3. 1942. Г. ДО 9. 5. 1945. Г. И ТО:

Мушкарци	Жене	Укупно	ОД ТОГА: земљорад.	радници	интелект.	Срби	Црногор.	Хрвати	Муслим.	Итал.	Југосл.	Роми	Словенци	Македон.	Без података
А. — Преглед палих за слободу отаџбине у току НОР-а															
2.120	129	2.249	947	452	261	1.543	129	160	67	3	_	1	4	1	124
Б. — Преглед преживелих који су дошли у бригаду у тску 1942/43. г.															
982	128	1.110	360	240	174	721	89	67	39	51	6	3	1	_	75
В. — Преглед преживелих који су дошли у бригаду у току 1944/45. г.															
2.044	98	2.142	1.224	186	159	1.618	174	1	6	_	9	6	3	1	149
У К У П Н О:															
5.146	355	5.501	2.531	878	594	3.882	392	228	112	54	15	10	8	2	348

ИЗВОРИ И АИТЕРАТУРА

А. ИЗВОРИ

АРХИВСКА ГРАЂА

1. Архив Војноисторијског института

а) Фондови докумената? народноослободилачког покрета, Независне Државе Хрватске, Српске добровољачке команде, четничких јединица, немачких јединица, италијанских јединица и емигрантске владе Краљевине Југославије.

б) Микротека: филмови Билећа, Минхен, Вашингтон.

2. **Архив Института за изучавање радничког покрета,** Београд.

3. **Архив Института за изучавање радничког покрета Србије,** Београд.

4. **Архив Србије,** Београд.

5. **Нерегистрована архива бораца 2. пролетерске бригаде,** Београд.

6. **Историјски архив,** Чачак.

ШТАМПАНА ГРАЂА

1. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, издање Војно Историјског Института **ЈНА,** Београд, том **I,** књ. **1,** 2, 4, 7, 9, 10, 11, 12, 13 14, 15, 16, **и** 18; **том** II, **књ.** 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11; том III,књ. 5, 7, 8. и билтени издање 1949. г.; том IV, књ. 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16. и 17; том V, књ. 10; том IX, књ. 2. и 4.

2. **V конгрес КПЈ,** Београд, 1948.

3. **Немачко обавештајна служба,** Београд, 1956.

4. **Зборник докумената санитетске службе** у **народноослободилачком рату југословенских народа,** издање Снитетске управе ЈНА, књ. 1.

5. **Историјски архив Комунистичке партије Југославије,** том **I,** књ. 2, **Београд,** 1949.

РАТНИ ДНЕВНИЦИ

Чукић Богољуба, команданта 1. батаљона 2. пролетерске бригаде (Архив VII).

Ђурић Љубодрага, команданта 2 пролетерске бригаде (Архив VII).

Ђокић Војислава, начелника Штаба 2. пролетерске бригаде (Архив Института за историју радничког покрета Србије).

Радовановић Брана, политичког комесара 3. батаљона 2. пролетерске бригаде.

Стојић Милутина, политичког комесара трнавског батаљона одреда „Др Драгиша Мишовић".

МЕМОАРСКА ГРАЂА

1. Сећаае бораца и руководилаца 2. пролетерске бригаде забележена 1951. године (стенографске белешке): Љубодрага Ђурића, Драгог Миленковића, Војина Ђурашиновића, Драгослава Марковића, Срећка Милошевића, Свете Лазаревића, Властимира Луковића, Бране Радовановића и Бранка Чорокала (Архив VII, к. 2001, бр. рег. 1—7).

2. Усмене изјаве; Драгослава Марковића, Јова Стаматовића, Раде Чулић, Здравке Јовашевић, Војина Ђурашиновића Костје, Витомира Лазаревића Рутоша, Војина Јовановића, Лаза Шефкушића, Љубодрага Ђурића, Милоје Пантелића и др.

Б. ЛИТЕРАТУРА

А) КЊИГЕ

Без предаха, пропагандни одсек Друге пролетерске бригаде, 1945.

Дедијер Владимир, Дневник, I део, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945.

Друга пролетерска, I, II, III, Војно дело, 1965.

Други светски рат, I и II, Војноисторијски институт, Београд, 1961.

Епсћ 8ch\orc11;-Шсћher§, Бег ЕгнЈкатрГ аи! Оеп: Ва1кап, Киг1 Уо\^тскс1 \Ter1a8, НеШе1ћer§, 1955.

Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Војноисторијски институт, Београд, 1964.

Историјски атлас ослободилачког рата парода Југославије 1941—1945, Београд, 1952.

Цветковић Вита, Извештај пише ко преживи, хроника о Другом шумадијском, одреду, део 1, Нолит, Београд, 1960.

Н. Љубичић — Ј. Поповић, Ужице 1941, устанак у ужичком крају, Војно Дело, Београд, 1961.

Мирко Ђуковић, Санџак, Нолит, Београд, 1964.

Јовановић Батрић, Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији, Војно Дело, Београд, 1960.

Лековић Мишо, Офанзива пролетерских бригада у лето 1942, Војноисторијски институт, Београд, 1965.

Марјановић Јован и Морача Перо, Наш ослободилачки рат и народна револуција 1941—1945, Београд, 1958.

Миндеровић Чедомир, За Титом. Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945.

Морача Перо, Преломна годипа народноослободилачкон рата, Војно дело, Београд, 1957.

Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, I и II, Војноисторијски институт, 1957.

Вишњић Петар, Продор II и V дивизије у Србију 1944, Војноиздавачки завод, Београд, 1968.

Вишњић Петар, Операције за ослобођење Србије 1944, Војноисторијски институт, Београд, 1972.

Морача Милутин, Ратни дневник, Војно дело, Београд, 1962.

Миловановић Миодраг-Луне, Недовршени дневник, Војноиздавачки завод, Београд, 1968.

Ђурић Љубодраг, Ратни дневник, Војно дело, Београд, 1960.

Војна енциклопедија, свеска 1—7, Редакција војне енциклопедије, Београд, 1959—1965.

Зборник народних хероја Југославије, Омладина, Београд, 1957.

Милошевић Срећко, Пријепољска бигка, Нолит, Београд, 1964.

Б) ЧЛАНЦИ

Хотић Месуд, Борбе око Бугојна јула 1942. ВИГ, 1954, V, 1.

Хотић Месуд, Борбе за Купрес, ВИГ, 1953, IV, 5.

Јауковић Данило, Ослобођсње Мркоњић Града августа 1942, ВИГ, 6/55.

Јанковић Никица, Четврта пролетерска на Купресу, „Побједа" 12. VIII 1956.

Кљаковић Војмир, Немачко-италијанске несугласице око Југославије 1941 — 1943, Југословенска ревија за међународно право, 2, Београд 1961.

Марјановић Микан, у усташком гаезду (Купрес), „Народна Армија", 20. IX 1953.

Морача Перо, Поход бригада са тромеђе БиХ и Црне Горе 1942, „Комунист" 5. VII 1962.

Пејановић Ћоко, Ослобођење Јајца, „Граничар", 25. IX 1954.

Лековић Мишо, Кошута, Бован, Балиновац, „Фронт", Београд, 1973.

Поповић Војин, Операција „Кугелблиц", „Борба" у наставцима, Београд, март 1974.

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР 7
Уз ново издање 9

I ФОРМИРАЊЕ ДРУГЕ СРПСКЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ . . 7

Зашто је пала слободна територија у западној Србији 13
Трежњење и и Ђиласове војно-политичке вратоломије 22
Формирање бригаде 39

II У ИСТОЧНОЈ БОСНИ, ЦРНОЈ ГОРИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 45

Поново је актуелно: „Ој Мораво моје село равно" 45
Дејства од Рогатице до Фоче 54
Погибија на Дурмитору и Гату 70

III ПОХОД ПРОЛЕТЕРСКИХ — УДАРНИХ БРИГАДА У БОС. КРАЈИНУ . . 81

Припреме за поход 81
Марш-маневар до комуникације Сарајево-Коњиц 86
Сукоб Штаба бригаде са Ђиласом 90
Сменити или не сменити Штаб бригаде 95
Купрес је спрао љагу са бригаде 110

IV БРИГАДА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ И ДАЛМАЦИЈИ 133

После Купреса у успелим офанзивним операцијама 133
У Дрвару на смотри под пролетерском заставом 157
Са Динаре видело се Јадранско море 165
„Пролетерска застава није крпа" 175

V У БИЦИ НА НЕРЕТВИ 197

Паника у Мостару — Италијани траже предах у преговорима 197
Битка за рањенике 213
Неочекивано на другог непријатеља 222

VI У ОБРУЧУ НЕПРИЈАТЕЉА 243

Паклени план још није откривен 243
Кањони, кањони, кањони, крв, коњетина, Вучево, Сутјеска, Кошур . . . 256
Сунце на видику 270

VII ПОНОВО У ИСТОЧНОЈ БОСНИ 283

У офанзивном замаху 283
Предах па поново преко Дрине и Сутјеске 298

VIII НА ПРАГУ СРБИЈЕ **309**
Распада се осовина РИМ-БЕРЛИН 309
Велики неуспех командовања 334
Остварује се борачки сан 349
Добровољци су стално у 1942/43. години попуњавали бригадне редове . 368

IX ПРОДОР У ЗАПАДНУ СРБИЈУ **387**
Са две дивизије до Ибра 387
Још је врућe у Србији 403
Мртав Луне у мајчином загрљају 414
До Ваљева да, на Маљен не 423
Непријатељ дешифрује све депеше — драматичан повратак у базу . . 432

X ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ ПРОБОЈ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ **445**
Активности у предаху 445
Од неуспеха непријатеља у лимској долини до катастрофе четника на Копаонику 456
Бугари се још не предају 474
Први дани у 21. српској дивизији 484

XI **КРОЗ ШУМАДИЈУ КА БЕОГРАДУ** 489
Преко Ибра у загрљај родном крају: ДРАГАЧЕВО, ПОЖЕГА, ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 489
Велики прилив нових бораца и у 1944/45. години 513
Са Црвеном армијом у борби за слободу Београда 348

XII У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА **567**
За оступајућим непријатељем 567
Сремска равница — многима гробница 580
Поново у матичној дивизији али и на сремском фронту 588
После Мачве, ослобођење Брчког и крај рата 596
Неке опште карактеристике бригаде 612
Они дадоше себе ради слободе и правде 619

Издазање ове публикације помогла /е *Поштанска* ште-*дионица Београд.*